ISSN 2413-5151

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
2026. №7.

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук
2026. №7.

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
2026. No.7.

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2026

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
БАХШИ ИЛМҲОИ ИҶТИМОӢ–ИҚТИСОДӢ ВА ҶАМЪИЯТӢ
Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2012 таъсис дода шудааст.

САРМУҲАРРИР
Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР
Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич — *Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР
Исмонов Карематулло — *Доктори илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

иқтисод
Ғаниев Таваралӣ Бобоевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Давлатзода — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Қудрат Қамбар — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Чая Влидимир Тигранович — *(Федератсияи Россия)*
Иброҳимзода Илҳомуддин Раҷабалӣ — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исайнов Ҳисайн Раҳимович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Калемуллоев Мунир Воҳидович — *(Ҷумҳурии Қирғизистон)*
Кодирзода Диловар Баҳриддин — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент*
Низомов Самариддин Фахриевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Низомова Тухфамо Давлатовна — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Одинаев Ҳаёт Абдулҳақович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Умаров Ҳочимуҳаммад — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Файзуллоев Машраб Қурбоналиевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Шамсов Илёс Сафарович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*

ҳуқуқшиносӣ
Азиззода Убайдулло Абдулло — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Ғаюров Шукрулло Карематуллоевич — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Муртазозода Ҷамшед Сайдалӣ — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Раҳмон Дилшод Сафарбек — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Сотиволдиев Рустам Шарофович — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Шарипов Тақдиршо Шарифович — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*

сиёсатшиносӣ
Зокиров Гулмаҳмад Нозимович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Қурбонов Абдураҳмон Шерович — *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Маҳмадизода Нозим Давлатмурод — *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Муҳаммад Абдураҳмон Наврӯз — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Потселуев Сергей Петрович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор (Федератсияи Россия)*
Сафарализода Хуҷамурод Қуддусӣ — *Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент*
Сафранчук Иван Алексеевич — *Номзади илмҳои сиёсӣ (Федератсияи Россия)*

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия ворид гардидааст.
Маҷалла мақолаҳои илмии соҳаҳои зерини илмро барои чоп қабул менамояд:
илмҳои иқтисодӣ:
илмҳои ҳуқуқшиносӣ:
илмҳои сиёсӣ:
Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмии Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.
Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.
*Матни мукаммали маводи чопӣ дар сомонаи расмии маҷалла ҷойгир карда шудааст (*www.vestnik-tnu.com*).*

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.
Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
– 2026. – №7.
ISSN 2413-5151
Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст.
Маҷалла дар Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ДМТ, 2026

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК
Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет
Журнал основан в 2012 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА
Насриддинзода Эмомали Сайфиддин — *Доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ, ректор Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич — *Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
Исмонов Карорматулло — *доктор филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Экономика

Ганиев Таварали Бобоевич — *Доктор экономических наук, профессор*
Давлатзода Кудрат Камбар — *Доктор экономических наук, профессор*
Иброхимзода Илхомуддин Раджабали — *Доктор экономических наук, профессор*
Исайнов Хисайн Рахимович — *Доктор экономических наук, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович — *Доктор экономических наук, профессор (Кыргызская Республика)*
Калемуллоев Мунир Вохидович — *Доктор экономических наук, доцент*
Кодирзода Диловар Бахриддин — *Доктор экономических наук, профессор*
Низомов Самариддин Фахриевич — *Доктор экономических наук, профессор*
Низомова Тухфамо Давлатовна — *Доктор экономических наук, профессор*
Одинаев Хаёт Абдулхакович — *Доктор экономических наук, профессор*
Умаров Ходжимухаммад Файзуллоев Машраб Курбоналиевич — *Доктор экономических наук, профессор*
Чая Влидимир Тигранович — *Доктор экономических наук, профессор (Российская Федерация)*
Шамсов Илёс Сафарович — *Доктор экономических наук, профессор*

Юриспруденция

Азиззода Убайдулло Абдулло — *Доктор юридических наук, профессор*
Гаюров Шукрулло Карорматуллоевич — *Доктор юридических наук, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич — *Доктор юридических наук, профессор*
Муртазозода Джамшед Сайдали — *Доктор юридических наук, профессор*
Рахмон Дилшод Сафарбек Сотиволдиев — *Доктор юридических наук, профессор*
Рустам Шарофович — *Доктор юридических наук, профессор*
Шарипов Такдиршо Шарифович — *Доктор юридических наук, профессор*

Политология

Зокиров Гулмахмад Нозимович — *Доктор политических наук, профессор*
Курбонов Абдурахмон Шерович — *Доктор философских наук, профессор*
Махмадизода Нозим Давлатмурод — *Доктор философских наук, профессор*
Муњаммад Абдурахмон Навруз — *Доктор политических наук, профессор, член-корр. АН РТ*
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович — *Доктор политических наук, профессор*
Поцелуев Сергей Петрович — *Доктор политических наук, профессор (Российская Федерация)*
Сафарализода Худжамурод Куддуси — *Кандидат политических наук, доцент*
Сафранчук Иван Алексеевич — *Кандидат политических наук (Российская Федерация)*

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан и Перечень рецензируемых научных изданий ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим научным специальностям:
экономических наук:
юридических наук:
политических наук:

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук.
– 2026. – №7.
ISSN 2413-5151
Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.
Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.
Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2026

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
Founder of the journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 2012.

CHIEF EDITOR
Nasriddinzoda Emomali Sayfiddin — *Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of NAST, Rector of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR
Safarmamadov Safarmamad Muborakshoevich — *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR
Ismonov Karomatullo — *Doctor of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

08.00.00 - Economy

Ganiev Tavarali Boboevich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Davlatzoda Kudrat Kambar — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Chaya Vladimir Tigranovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor (Russian Federation)*
Ibrohimzoda Ilhomuddin Rajabali — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Isainov Khisain Rakhimovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Israilov Mukash Israilovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor (Kyrgyz Republic)*
Kalemulloev Munir Vohidovich — *Doctor of Economic Sciences, Associate Professor*
Kodirzoda Dilovar Bahriddin — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Nizomov Samariddin Fakhrievich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Nizomova Tuhfamo Davlatovna — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Odinaev Hayot Abdukhakovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Faizulloev Mashrab Kurbonalievich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Shamsov Ilyos Safarovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Umarov Khojamuhammad — *Doctor of Economic Sciences, Professor*

12.00.00 – Jurisprudence

Azizzoda Ubaydullo Abdullo — *Doctor of Law, Professor*
Gayurov Shukrullo Karomatulloevich — *Doctor of Law, Professor*
Dinorshoev Aziz Musoevich — *Doctor of Law, Professor*
Murtazozoda Jamshed Saidali — *Doctor of Law, Professor*
Rahmon Dilshod Safarbek — *Doctor of Law, Professor*
Sotivoldiev Rustam Sharofovich — *Doctor of Law, Professor*
Sharipov Taqdirsho Sharifovich — *Doctor of Law, Professor*

23.00.00 – Political sciences

Zokirov Gulmahmad Nozimovich — *Doctor of Political Sciences, Professor,*
Kurbonov Abdurakhmon Sherovich — *Doctor of Philosophy, Professor*
Mahmadizoda Nozim Davlatmurod — *Doctor of Philosophy, Professor*
Muhammad Abdurahmon Navruz — *Doctor of Political Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAST*
Nuriddinov Raimalikhon Shahbozovich — *Doctor of Political Sciences, Professor*
Potceluev Sergey Petrovich — *Doctor of Political Sciences, Professor (Russian Federation)*
Safaralizoda Khujamurod Quddusi — *Candidate of Political Sciences*
Safranchuk Ivan Alekseevich — *Candidate of Political Sciences, Associate Professor (Russian Federation)*

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan and the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:
economic sciences:
jurisprudence:.
political sciences.

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin of the Tajik National University. Series of economic and social sciences – 2026. – №7.
ISSN 2413-5151

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication in the Publishing Center of TNU.
Address of the Publishing Center:
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,
Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Tel.: (+992 37) 227-74-41

©TNU, 2026

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

УДК: 331.101.262

ВОСПРОИЗВОДСТВО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ЭКОНОМИКЕ ЗНАНИЙ: ПРЕОДОЛЕНИЕ ПАРАДОКСА ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ И ЦИФРОВАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ

Хакимова М.Ф., Назарамонова Д.М.
Таджикский национальный университет,
Таджикский государственный финансово-экономический университет

Введение. Обоснование исследования человеческого капитала и человеческого развития в условиях становления современной экономики знаний приобретает фундаментальное теоретико-методологическое и прагматическое значение, обусловленное радикальной трансформацией базисных факторов общественного воспроизводства [6,с.6; 8,с.112]. В рамках глобального постиндустриального сдвига традиционные материально-вещественные ресурсы, подчиненные закону убывающей предельной отдачи, утрачивают свою доминирующую роль, уступая место информации, инновациям и когнитивным способностям, генерация и капитализация которых невозможны вне человеческой деятельности [9,с.32].

Человек в данной системе координат перестает рассматриваться как изолированный линейный фактор производства, аналогичный машинам или оборудованию, и приобретает статус главного созидательного субстрата, живой материи и движущей силы наукоемкой макроэкономической системы [18,с.3]. Актуальность изучения когнитивных механизмов, креативного потенциала, гибких навыков и адаптивности индивида диктуется необходимостью объяснения эмерджентных эффектов, возникающих при синергетическом взаимодействии интеллектуальных агентов в рамках сетевых структур, цифровых платформ и инновационных кластеров [1,с.84].

Методологическое осмысление этих эмерджентных эффектов требует коренной перестройки самого аналитического аппарата, где ключевым моментом выступает диалектическое единство и преодоление искусственного дуализма между чисто рыночной теорией человеческого капитала, центрированной на производительности труда, и глобальной концепцией человеческого развития, ориентированной на расширение свобод, долголетие и качество жизни индивида. Экономика знаний сводит воедино эти подходы в комплементарный воспроизводственный цикл, в котором высокий уровень психофизиологического и ментального здоровья, инклюзивная социальная среда и доступ к культурным благам выступают базовыми пререквизитами для продуцирования прорывных идей и извлечения интеллектуальной ренты [3; 7].

Однако интеграция данных подходов в единую систему сталкивается с серьезными институциональными вызовами. Разворачивающаяся постиндустриальная архитектоника смещает эпицентр создания добавленной стоимости из сферы вещественного производства в нематериальную сферу [14]. Воспроизводство человеческого капитала превращается в непрерывный, многоуровневый цикл капитализации знаний, компетенций и когнитивных способностей [17], где традиционная линейная логика замещается сетевой, спиралевидной траекторией.

В связи с этим возникают новые макроструктурные проблемы:

1. **«Парадокс производительности»:** масштабные инвестиции в техническую ИКТ-инфраструктуру не приносят ожидаемого прироста валового внутреннего продукта из-за острого кадрового голода.
2. **Феномен нематериального отчуждения:** принудительная кодификация латентного знания индивидов глобальными платформенными монополиями угрожает жесткой цифровой стратификацией общества [22].

Цель данного исследования – на основе системно-синергетического и эволюционно-институционального подходов теоретически обосновать субстратную природу человеческого

капитала в экономике знаний и разработать прикладной комплекс государственных мер по преодолению парадокса производительности и рисков нематериального отчуждения.

Методология. Теоретико-методологический фундамент представленного исследования базируется на конвергенции фундаментальных положений современной теории человеческого капитала, заложенных в трудах Т. Шульца и Г. Беккера [7; 18], и концептуальных принципов постиндустриального общества, неразрывно связанных со спецификацией формирования экономики знаний в трактовке Д. Белла и М. Кастельса [8; 9]. Особое место в теоретической матрице работы отведено моделям эндогенного экономического роста П. Ромера и Р. Лукаса [17; 13], позволяющим адекватно интерпретировать источники долгосрочной макроэкономической динамики в условиях цифровизации. С целью глубокой декомпозиции и концептуального переосмысления усложняющихся процессов общественного воспроизводства авторами был осуществлен междисциплинарный синтез нескольких комплементарных подходов.

Ключевым аналитическим инструментарием выступает системно-синергетический подход, разработанный на базе теории самоорганизации сложных систем Германа Хакена [10]. Данный методологический фокус позволил эксплицировать человеческий потенциал не как статичный производственный ресурс, а как сложную, открытую, нелинейную макросистему, имманентно генерирующую эмерджентные эффекты и автокаталитические циклы в процессе сетевого взаимодействия интеллектуальных агентов. Для выявления специфики институциональной архитектоники, в контуре которой разворачиваются указанные процессы, в исследование интегрирован эволюционно-институциональный подход Ричарда Нельсона, Сиднея Уинтера [15] и Дугласа Норта [16]. Его применение сделало возможным детальное изучение характера влияния качественных параметров институциональной среды и плотности гетерогенных информационных потоков на механизмы конвертации индивидуальных ментальных моделей в общественно значимые технологические и организационные инновации.

Помимо этого, критический анализ распределительных отношений в цифровой экономике потребовал обращения к диалектическому и политэкономическому методу Карла Маркса [4]. Традиционный марксистский категориальный аппарат послужил методологической платформой для глубокой модификации классической концепции отчуждения и её последующей адаптации к современным реалиям функционирования когнитивного и платформенного капитала, детально исследованным в трудах Шошаны Зубофф [22] и Ника Срницека [19]. Информационно-эмпирический базис исследования, обеспечивающий верификацию теоретических выводов, сформирован за счет комплексного анализа нормативно-правовых актов, стратегических ориентиров и программных документов Республики Таджикистан, среди которых опорное значение имеют Концепция цифровой экономики [2] и Программа среднесрочного развития страны [5].

Результаты. Обоснование исследования человеческого капитала и человеческого развития в условиях становления современной экономики знаний приобретает фундаментальное теоретико-методологическое и прагматическое значение, обусловленное радикальной трансформацией базисных факторов общественного воспроизводства [8,с.112; 6,с.6]. В рамках глобального постиндустриального сдвига традиционные материально-вещественные ресурсы, подчиненные закону убывающей предельной отдачи, утрачивают свою доминирующую роль, уступая место информации, инновациям и когнитивным способностям, генерация и капитализация которых невозможны вне человеческой деятельности [9,с.32]. Человек в данной системе координат перестает рассматриваться как изолированный линейный фактор производства, аналогичный машинам или оборудованию, и приобретает статус главного созидательного субстрата, живой материи и движущей силы наукоемкой макроэкономической системы [18,с.3]. Актуальность изучения когнитивных механизмов, креативного потенциала, гибких навыков и адаптивности индивида диктуется необходимостью объяснения эмерджентных эффектов, возникающих при синергетическом взаимодействии интеллектуальных агентов в рамках сетевых структур, цифровых платформ и инновационных кластеров [19,с.26; 1,с.84].

Методологическое осмысление этих эмерджентных эффектов требует коренной перестройки самого аналитического аппарата, где ключевым моментом выступает диалектическое единство и преодоление искусственного дуализма между чисто рыночной теорией человеческого капитала, центрированной на производительности труда, и глобальной концепцией человеческого развития, ориентированной на расширение свобод, долголетие и качество жизни индивида. Экономика знаний сводит воедино эти подходы в комплементарный воспроизводственный цикл, в котором высокий уровень психофизиологического и ментального здоровья, инклюзивная социальная среда и доступ к культурным благам выступают базовыми пререквизитами для продуцирования прорывных идей и извлечения интеллектуальной ренты [7,с.64; 3,с.47].

Однако интеграция данных подходов в единую систему сталкивается с серьезными институциональными вызовами, в связи с чем исследование политэкономической природы человеческого капитала становится необходимым для своевременного выявления и нивелирования новых форм нематериального отчуждения, возникающих в результате кодификации латентного знания индивидов глобальными платформенными монополиями, что угрожает цифровой стратификацией общества [22,с.182]. В прикладном макроэкономическом аспекте глубокий анализ структуры человеческого капитала позволяет преодолеть так называемый «парадокс производительности», при котором масштабные инвестиции в техническую ИКТ-инфраструктуру не приносят ожидаемого прироста валового внутреннего продукта из-за острого кадрового голода. Таким образом, комплексное исследование человеческого капитала и развития в экономике знаний позволяет сформировать научно обоснованные модели опережающего образования и эффективные государственные стратегии, увязывающие социальные инвестиции с долгосрочной международной конкурентоспособностью и устойчивостью национальных экономических систем [2,с.3-5].

Эволюция экономической мысли демонстрирует закономерный переход от редукционистских моделей человеческого агента к междисциплинарному пониманию человека как сложной нелинейной системы [20]. Сравнительный анализ классического и субстратного подходов представлен в таблице 1.

Таблица 1. Сравнительный анализ эволюции парадигм человеческого капитала в экономической науке

Table 1. Comparative analysis of the evolution of human capital paradigms in economic science

Параметры сравнения	Классическая / Неоклассическая традиция [8; 25]	Системно-субстратная парадигма экономики знаний [7; 19]
Характер фактора	Линейный, экзогенный фактор, аналогичный физическому капиталу.	Имманентный субстрат, живая ткань наукоемкой макросистемы.
Механизм действия	Жесткий каузальный детерминизм (инвестиции на входе дают производительность на выходе).	Автономный источник информации, генерирующий эмерджентные эффекты.
Границы отдачи	Подчинен закону убывающей предельной производительности; износ по законам физических фондов.	Преодоление убывающей отдачи за счет автокатализа знаний [31].
Роль индивида	Пассивный оптимизатор в заданных рыночных границах.	Активный создатель новых рынков, институтов и технологических укладов.

Источник: составлено авторами

Реализация этих стратегий, в свою очередь, разворачивается непосредственно в пространстве макроструктурных изменений, где в условиях формирования постиндустриальной парадигмы архитектоника общественного воспроизводства претерпевает фундаментальные трансформации, при которых эпицентр создания добавленной стоимости смещается из сферы вещественного производства в нематериальную сферу [14]. Воспроизводство человеческого капитала в данной системе координат перестает быть изолированным процессом

восстановления психофизиологических способностей индивида к труду, превращаясь в непрерывный, многоуровневый цикл капитализации знаний, компетенций и когнитивных способностей [17]. Политико-экономический анализ данного процесса обнаруживает, что традиционная линейная логика воспроизводства замещается сетевой, спиралевидной траекторией, где потребление информации одновременно выступает моментом производства нового знания [14,с.51]. Основная специфика постиндустриального воспроизводства человеческого капитала заключается в его дуалистической природе, поскольку он одновременно функционирует как личный фактор производства и как ключевой элемент общественного богатства. Соответственно, эффективность этого процесса более не лимитируется исключительно объемом материальных инвестиций в систему образования или здравоохранения, а критически зависит от качества институциональной среды, плотности информационных потоков и степени инклюзивности социальных институтов, обеспечивающих конвертацию индивидуальных ментальных моделей в общественные инновации [16,с.36-44; 5,с.14-18].

Описанный макроструктурный сдвиг в процессах воспроизводства находит свое отражение и на гносеологическом уровне. Эволюция экономической мысли демонстрирует закономерный и глубокий переход от редукционистских моделей человеческого агента к междисциплинарному пониманию человека как сложной, открытой, нелинейной системы [20,с.241]. В рамках классической и особенно неоклассической традиции человеческий капитал трактовался преимущественно как линейный, экзогенный фактор производства, концептуально аналогичный физическому капиталу [18,с.3; 7,с.64]. В этой ортодоксальной парадигме индивид рассматривался через призму жесткого каузального детерминизма, где прирост денежных или временных инвестиций на входе пропорционально и прогнозируемо увеличивал предельную производительность труда и индивидуальный доход на выходе. Подобный механистический подход аппроксимировал человеческую деятельность к функционированию сложного автомата, чья отдача подчинена общему закону убывающей предельной производительности, а сам капитал накапливается и изнашивается по законам физического износа основных фондов. Данная модель была вполне адекватна индустриальной экономике масштаба, где трудовые операции были жестко стандартизированы, а когнитивная компонента труда была отделена от исполнительской и локализована в узком контуре управленческого аппарата.

Однако масштабная экспансия экономики знаний и тотальная цифровизация дезавуировали эту упрощенную концепцию, обнажив её неспособность объяснить природу современных источников сверхдоходов и эндогенного роста высокотехнологичных рынков [13,с.17]. Институциональные и технологические сдвиги инициировали смену эпистемологической парадигмы в пользу системно-синергетического и эволюционно-институционального подходов, в рамках которых человеческий капитал позиционируется не просто как один из множества рядовых ресурсов, а как имманентный субстрат, живая ткань и фундаментальная движущая сила наукоемких экономических систем [15,с.96]. Переход от понимания человека как фактора к пониманию его как субстрата означает, что знания и творческий потенциал индивида больше не являются внешним элементом, встраиваемым в готовую техническую систему, а сами конструируют, форматируют и видоизменяют эту систему изнутри.

Человек как сложная, открытая система оперирует не детерминированными извне алгоритмами, а выступает автономным источником информации, генерирующим эмерджентные эффекты, при которых синергия индивидуальных интеллектов внутри сетевых структур кратно превосходит простую арифметическую сумму их изолированных составляющих [10,с.192]. Экономическая природа этой эмерджентности кроется в специфике знания как экономического блага, обладающего свойствами неконкурентности в потреблении и положительными экстерналиями, что позволяет запускать процессы автокатализа, когда использование знания одним агентом не уменьшает его доступность для других, а, напротив, порождает новые информационные комбинации.

В этой новой аналитической матрице субстратный характер человеческого капитала манифестирует себя через имманентную способность макросистемы к самоорганизации, перманентному нелинейному самообучению и непрерывному продуцированию уникальных субъективных смыслов, ценностей и латентных знаний, которые не поддаются полной спецификации и оцифровке. Именно это неявное знание, укорененное в индивидуальном и коллективном опыте, становится главным стратегическим ресурсом и ключевым источником устойчивого эндогенного экономического роста, позволяя преодолевать классические ресурсные ограничения и дезавуировать действие закона убывающей отдачи [17]. Механизм преодоления убывающей отдачи реализуется за счет того, что живой субстрат экономики знаний постоянно трансформирует саму технологическую и институциональную структуру производства, замещая редкие и истощаемые материальные ресурсы избыточными и самовозрастающими когнитивными ресурсами. Таким образом, человек в сложной экономической системе перестает быть пассивным оптимизатором в заданных границах, превращаясь в активного создателя новых рынков, институтов и технологических укладов, что требует принципиально новых, нелинейных методов макроэкономического мониторинга и качественного изменения векторов государственной политики управления человеческим развитием [11,с.143].

Выход когнитивного субстрата на позиции ведущего фактора производства неизбежно трансформирует и базовые институты макроэкономики, порождая новые, специфические противоречия в сфере присвоения результатов труда. Классическая политическая экономия связывала феномен отчуждения преимущественно с материально-вещественной средой – с отторжением овеществленных результатов труда от непосредственного производителя в пользу собственника средств производства [4,с.188]. В индустриальной системе рабочий, лишенный контроля над станками и сырьем, отчуждался от продукта своего труда, который противопоставлялся ему как чуждая, господствующая над ним сила. В архитектонике современной экономики знаний природа и внутренняя логика отчуждения коренным образом модифицируются, проникая в глубинные когнитивные и ментальные пласты человеческой деятельности и приобретая выраженный нематериальный, интеллектуальный характер.

Феномен нематериального отчуждения в эпоху господства цифрового капитала манифестирует себя через институциональные механизмы кооптации, экспроприации и принудительной кодификации латентного знания индивида. Корпоративные структуры и платформенные монополии стремятся преодолеть уникальность и неотъемлемость живого человеческого мышления, используя для этого жесткие архитектурные контуры систем управления знаниями, алгоритмы машинного обучения, агрегаторы больших данных и инвазивные цифровые платформы. Происходит насильственный перевод субъективного творческого опыта индивида в объективированную, стандартизированную информацию, зафиксированную на внешних цифровых носителях и отторгнутую от своего создателя. Как только знание кодифицировано и алгоритмизировано, живой производитель становится комплементарным, легко заменяемым элементом цифровой экосистемы, а его интеллектуальный потенциал превращается в обезличенный оборотный актив корпорации [22,с.182].

В результате этих процессов разворачивается глубокая, тектоническая трансформация всей институциональной системы отношений собственности на интеллектуальный и информационный продукт. В самом ядре новой когнитивно-информационной модели воспроизводства возникает специфическое, острое диалектическое противоречие. С одной стороны, объективный биофизиологический носитель знания – конкретный человеческий индивид – абсолютно неотделим от своей биологической, нейрологической и ментальной оболочки, в которой протекают процессы генерации смыслов. С другой стороны, юридическое, экономическое и суверенное право распоряжения, контроля и присвоения результатов функционирования этого знания все чаще изымается и отчуждается в пользу транснациональных платформенных монополистов, владельцев базовых инфраструктурных сетей и провайдеров, закрытых алгоритмических экосистем [21,с.28].

Интеллектуальный продукт, будучи по своей фундаментальной онтологической природе чистым общественным благом с нулевыми или стремящимися к нулю предельными издержками тиражирования и копирования, подвергается искусственному огораживанию. Он принудительно коммерциализируется, то есть превращается в товарную форму, и трансформируется в частное благо или исключаемое общественное благо посредством агрессивного расширения жестких институтов интеллектуальной собственности, таких как международные патентные режимы, цифровые права управления и закрытые корпоративные лицензии [16,с.173]. Данное искусственное ограничение доступа к информации и технологиям вступает в жесткий конфликт с потребностями развития самого человеческого потенциала, требующего открытого обмена знаниями.

Эта искусственная коммерциализация и монополизация когнитивного субстрата порождают принципиально новые, специфические формы рентных отношений – феномены интеллектуальной, информационной и цифровой ренты. Обложение исключительными правами на ключевые алгоритмы, программные платформы, поисковые матрицы и базы данных позволяет цифровому капиталу извлекать сверхприбыли, не связанные с реальными издержками производства, а основанные на институциональном ограничении конкуренции и контроля за информационным поведением общества.

Вследствие этого резко углубляется структурная асимметрия распределения национального и глобального общественного богатства. Традиционный классовый антагонизм индустриальной эпохи между наемным рабочим и промышленным капиталистом эволюционирует и перерастает в глобальное цивилизационное противостояние между создателями живого, творческого, нелинейного когнитивного субстрата и собственниками мертвых цифровых матриц, сетей и платформ его капитализации. Происходит формирование феномена цифровой стратификации и нового типа зависимости, где экономическая власть концентрируется в руках тех, кто контролирует виртуальные инфраструктуры присвоения человеческой мысли, что требует принципиального пересмотра подходов к антимонопольному регулированию и защите суверенных прав личности в цифровой экономике.

Обсуждение. Полученные результаты развивают классические дискуссии вокруг «парадокса производительности», впервые сформулированного Р. Солоу [23]. Наше исследование доказывает, что технологический детерминизм (простая закупка ИКТ-инфраструктуры) без опережающего инвестирования в человека ведет к кадровому голоду и блокирует экономический рост. Модель преодоления убывающей отдачи, предложенная П. Ромером [17], подтверждается тем, что живой субстрат экономики знаний замещает истощаемые материальные ресурсы избыточными и самовозрастающими когнитивными ресурсами.

Однако, в отличие от избыточно оптимистичных концепций «креативного класса» и «сетевого общества» [9], системно-институциональный анализ обнаруживает скрытые угрозы платформенного капитализма. Подтверждаются выводы С. Зубофф о том, что тотальная алгоритмизация изымает суверенное право распоряжения результатами функционирования знания у его биофизиологического носителя.

Для развивающихся экономических систем, таких как Республика Таджикистан, это означает двойной вызов: необходимость одновременного форсирования цифровизации [2] и выстраивания жестких институциональных барьеров против утечки когнитивной ренты и углубления стратификации между центром и региональной периферией.

Заключение. Подводя итог проведенному исследованию, необходимо констатировать, что разрешение выявленных институциональных противоречий и преодоление барьеров цифрового разрыва лежат в плоскости перехода к долгосрочным государственным стратегиям, ориентированным на приоритетное финансирование человеческого развития и создание открытых национальных экосистем знаний [6,с.14-16]. Для преодоления зафиксированного парадокса производительности и ликвидации острого кадрового голода в высокотехнологичных секторах требуется коренная модернизация образовательной политики на основе концепции опережающего образования. Государственным ведомствам рекомендуется отказаться от

жестких, узкоспециализированных профессиональных стандартов в пользу формирования индивидуальных траекторий обучения, центрированных на развитии базовых когнитивных механизмов, креативного мышления и междисциплинарных компетенций [3,с.47-49]. Необходимо создание институциональных условий для непрерывного непрекращающегося обучения посредством софинансирования корпоративных программ повышения квалификации и создания распределенных цифровых университетов, интегрированных с реальным сектором экономики.

Параллельно с этим требуется глубокая трансформация национальной системы стратегического планирования посредством интеграции новых метрик человеческого развития в государственные программы [1]. Статистическим ведомствам целесообразно внедрить систему многомерного мониторинга структуры человеческого капитала, дополнив традиционные показатели качественными индикаторами когнитивного потенциала, индексами цифрового неравенства между центром и регионами, а также метриками ментального и психофизиологического здоровья населения. Практические рамки интеграции цифровых ключевых показателей эффективности должны быть нормативно закреплены в среднесрочных и долгосрочных национальных стратегиях развития, увязывая объемы бюджетного финансирования инфраструктурных проектов с целевыми показателями роста производительности труда и уровня цифровой грамотности в конкретных географических регионах и депрессивных секторах [2,с.3-5; 5,с.14-18].

Для нивелирования негативных эффектов нематериального отчуждения и предотвращения платформенной монополизации интеллектуальной основы государству необходимо инициировать реформирование институтов интеллектуальной собственности. Рекомендуется разработать нормативно-правовую базу, стимулирующую развитие открытых сетевых платформ обмена знаниями, систем свободного лицензирования и программного обеспечения с открытым исходным кодом, особенно в государственном секторе, сфере здравоохранения и академической науке. Государственная антимонопольная политика должна быть переориентирована с контроля за долей рынка на контроль за алгоритмической прозрачностью, доступом к большим данным и защитой персональной информации граждан, обеспечивая неотделимость базовых цифровых прав личности от владельцев платформенных экосистем.

Наконец, в рамках формирования контура зеленой цифровой экономики рекомендуется запустить механизмы целевого налогового стимулирования для привлечения частных и иностранных инвестиций в экологически устойчивые технологии, гидроэнергетический комплекс и высокотехнологичный аграрный сектор, сопровождая это развитием инклюзивной социальной инфраструктуры и расширением широкополосного доступа в интернет на региональных периферийных. Только комплексный учет сложной, нелинейной природы человеческого субстрата и его интеграция в контур макроэкономического планирования и регулирования позволят современным экономическим системам обеспечить устойчивость, социальную инклюзивность и долгосрочную суверенную конкурентоспособность в глобальном пространстве экономики знаний.

Статья выполнена в рамках научной темы кафедры менеджента Таджикского государственного университета финансов и экономики «Механизмы институционального управления инновационных процессов в реализации НСР на преиод до 2030 гг.», зарегистрированной в установленном порядке (протокол №1 от 25.12.2023).

ЛИТЕРАТУРА

1. Давлатов И.Ҳ. Стратегияи рушди иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: заминаҳо ва дурнамо / И.Ҳ. Давлатов, А.А. Солеҳзода. -Душанбе: Ирфон, 2022. -248 с.
2. Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан. Утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 декабря 2019 года, №642. -Душанбе, 2019.
3. Қудратов Р. Иқтисодиёти дониш ва нақши он дар рушди сармояи инсонӣ / Р. Қудратов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷомеашиносӣ. - 2021. -№4. -С.45–53.
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс Сочинения. -2-е изд. -М.: Госполитиздат, 1955. -Т. 23. -907 с.

5. Программа среднесрочного развития Республики Таджикистан на 2021–2025 годы. Утверждена Постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 30 июня 2021 года, № 413. -Душанбе, 2021.
6. Раҳимзода М.З. Сиёсати давлатии рушди сармояи инсонӣ дар шароити муосир / М.З. Раҳимзода // Молия ва ҳисобдорӣ. - 2019. -№8. -С.12–19.
7. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education / G.S. Becker. -New York: National Bureau of Economic Research, 1964. -187 p.
8. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting / D. Bell. -New York: Basic Books, 1973. -507 p.
9. Castells M. The Rise of the Network Society (The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I) / M. Castells. -Oxford: Blackwell, 1996. -556 p.
10. Haken H. Synergetics: An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry, and Biology / H. Haken. -3rd rev. ed. -Berlin: Springer-Verlag, 1983. -396 p.
11. Hodgson G.M. Evolution and Institutions: On Evolutionary Economics and the Evolution of Economics / G.M. Hodgson. -Cheltenham: Edward Elgar, 1999. -368 p.
12. Kaplinsky R. Globalisation and Unequalisation: What Can Be Learned from Value Chain Analysis? / R. Kaplinsky // Journal of Development Studies. - 2001. -Vol. 37. -No.2. -P.117–146.
13. Lucas R.E. On the Mechanics of Economic Development / R.E. Lucas // Journal of Monetary Economics. - 1988. -Vol. 22. -No.1. -P.3-42.
14. Negroponte N. Being Digital / N. Negroponte. -New York: Knopf, 1995. -243 p.
15. Nelson R.R. An Evolutionary Theory of Economic Change / R.R. Nelson, S.G. Winter. -Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982. -437 p.
16. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance / D.C. North. -Cambridge: Cambridge University Press, 1990. -152 p.
17. Romer P.M. Endogenous Technological Change / P.M. Romer // Journal of Political Economy. - 1990. -Vol. 98, No. 5. -Part 2. -P.S71-S102.
18. Schultz T.W. Investment in Human Capital / T.W. Schultz // The American Economic Review. - 1961. -Vol. 51. -No. 1. -P.1–17.
19. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution / K. Schwab. -Geneva: World Economic Forum, 2016. -172 p.
20. Simon H.A. Models of Man, Social and Rational: Mathematical Essays on Rational Human Behavior in a Social Setting / H.A. Simon. -New York: John Wiley & Sons, 1957. -287 p.
21. Varian H.R. Beyond Big Data / H.R. Varian // Business Economics. - 2014. -Vol. 49. -No.1. -P.27-31.
22. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power / S. Zuboff. -New York: PublicAffairs, 2019. -691 p.
23. Solow R.M. We'd Better Watch Out / R.M. Solow // New York Times Book Review. - 1987. -July 12. -P.36.

ТАШАККУЛИ САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ ДОНИШ: БАРТАРАФ НАМУДАНИ ПАРАДОКСИ МАҲСУЛНОКӢ ВА ТАБАҚАБАНДИИ РАҚАМӢ

Мақола дар асоси равишҳои системавию синергетикӣ ва таҳаввулию институтсионалии раванди такрористеҳсоли сармояи инсонӣ дар шароити ташаккули иқтисодиёти муосири дониш мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллифон гузаришро аз муносибати рӯякӣ (содакардашуда), ки инсонро ҳамчун омили хаттӣ ва экзогении истеҳсолот баррасӣ мекунад, ба парадигмаи байнисоҳавӣ, ки иқтидори инсониро ҳамчун субстрати когнитивии имманентии (моҳиятии) системаҳои макроиқтисодии илмталаб муайян менамояд, асоснок кардаанд. Муайян карда шудааст, ки табиати дуалистии неъматҳои иттилоотӣ ва хусусияти шабакавии ҳамкории агентҳои интеллектуалӣ имкон медиҳанд, ки маҳдудиятҳои классикии захираҳо бартараф карда шуда, амали қонуни коҳишёбии маҳсулнокии ниҳоӣ тавассути механизмҳои автокатализи дониш аз байн бурда шавад. Дар доираи таҳлили сиёсию иқтисодӣ табиати феномени бегонашавии ғайримоддӣ, ки дар рамзгузории мағбурии донишҳои ниҳонии (неошкори) фардҳо аз ҷониби монополияҳои глобалии платформавӣ зоҳир мегардад, ба таври муфассал ошкор карда шудааст, ки ин ба маҳдудкунии сунъии дастрасӣ ба иттилоот, ситонидани рентаи рақамӣ ва амиқшавии табақабандии ҷомеа оварда мерасонад. Дар асоси қонуниятҳои муайяншуда ва тағйироти макросохторӣ маҷмуи тавсияҳои амалӣ барои мақомоти идоракунии давлатӣ, ки ба бартараф намудани «парадокси маҳсулнокӣ», модернизатсияи системаи банақшагирии стратегӣ дар асоси нишондиҳандаҳои чандири рушди инсонӣ, ислоҳоти институтҳои моликияти зеҳнӣ ва ҷорикунии консепсияи таҳсилоти инноватсионии пешбаранда нигаронида шудаанд, пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти сиёсӣ, дониш, сармояи инсонӣ, субстрати когнитивӣ, бегонашавии ғайримоддӣ, рентаи рақамӣ, табақабандӣ, парадокси маҳсулнокӣ, таҳсилоти пешбаранда.

ВОСПРОИЗВОДСТВО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ЭКОНОМИКЕ ЗНАНИЙ: ПРЕОДОЛЕНИЕ ПАРАДОКСА ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ И ЦИФРОВАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ

В статье с позиций системно-синергетического и эволюционно-институционального подходов исследуется процесс воспроизводства человеческого капитала в условиях становления современной экономики знаний. Авторами обоснован переход от поверхностного подхода, рассматривающего человека как линейный, экзогенный фактор производства, к междисциплинарной парадигме, позиционирующей человеческий потенциал в качестве

имманентного когнитивного субстрата наукоемких макроэкономических систем. Выявлено, что дуалистическая природа информационных благ и сетевой характер взаимодействия интеллектуальных агентов позволяют преодолевать классические ресурсные ограничения и дезавуировать действие закона убывающей отдачи посредством механизмов автокатализа знаний. В рамках политико-экономического анализа детально раскрыта природа феномена нематериального отчуждения, выражающегося в принудительной кодификации латентного (неявного) знания индивидов глобальными платформенными монополиями, что ведет к искусственному огораживанию информации, извлечению цифровой ренты и углублению стратификации общества. На основе выявленных закономерностей и макроструктурных сдвигов предложен комплекс прикладных рекомендаций для органов государственного управления, направленных на преодоление «парадокса производительности», модернизацию системы стратегического планирования на основе гибких индикаторов человеческого развития, реформирование институтов интеллектуальной собственности и внедрение концепции опережающего инновационного образования.

Ключевые слова: политическая экономия, знания, человеческий капитал, когнитивный субстрат, нематериальное отчуждение, цифровая рента, стратификация, парадокс производительности, опережающее образование.

REPRODUCTION OF HUMAN CAPITAL IN THE KNOWLEDGE ECONOMY: OVERCOMING THE PRODUCTIVITY PARADOX AND DIGITAL STRATIFICATION

From the standpoint of systemic-synergetic and evolutionary-institutional approaches, the article examines the reproduction of human capital during the formation of the modern knowledge economy. The authors substantiate the transition from neoclassical reductionism, which treats human beings as a linear, exogenous factor of production, to an interdisciplinary paradigm that positions human potential as an immanent cognitive substratum of knowledge-intensive macroeconomic systems. It is revealed that the dualistic nature of information goods and the network character of intellectual agents' interaction allow overcoming classical resource constraints and canceling the law of diminishing returns through knowledge autocatalysis mechanisms. Within the political-economic analysis, the nature of the non-material alienation phenomenon is disclosed, which manifests itself in the forced codification of individuals' tacit knowledge by global platform monopolies, leading to the artificial enclosure of information, digital rent extraction, and deepening social stratification. Based on the identified patterns and macrostructural shifts, a set of practical recommendations for public administration bodies is proposed, aimed at overcoming the 'productivity paradox', modernizing strategic planning based on flexible human development metrics, reforming intellectual property institutions, and implementing the concept of advanced innovative education.

Keywords: political economy, knowledge, human capital, cognitive substrate, immaterial alienation, digital rent, stratification, productivity paradox, anticipatory education.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Хакимова Мафтуна Фотеҳовна*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи кибернетика ва иқтисодиёти рақамӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **934-14-57-75**. E-mail: **maftunah@gmail.com**
Назарамонова Давлатмо Мирзомудиновна - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷмент. **Суроға**: 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **918616435**

Сведения об авторах: ***Хакимова Мафтуна Фотеховна*** - Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **934-14-57-75**. E-mail: **maftunah@gmail.com**
Назарамонова Давлатмо Мирзомудиновна - Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента. **Адрес:** 734067, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **918616435**

Information about authors: ***Khakimova Maftuna Fotekhovna*** – Tajik National University, Doctor of Economic Sciences, Professor at the Department of Cybernetics and Digital Economy. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki ave. 17. Phone: **934-14-57-75**. E-mail: **maftunah@gmail.com**
Nazaramonova Davlatmo Mirzomudinovna - Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor at the Department of Management. **Address**: 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimov Street, 64/14. Phone: **918616435**

Статья поступила в редакцию: 22.06.2026
Одобрена после рецензирования: 25.08.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК: 004.41:378.1

УНИВЕРСАЛЬНАЯ ПЛАТФОРМА УПРАВЛЕНИЯ ВУЗОМ: ОТ МОНОЛИТА К ГИБКОЙ МОДУЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЕ

Джураева А., Тагаев Р.Н., Шеров Э.Б.
Таджикский национальный университет

Введение. В любом вузе Республики Таджикистан сегодня используется какая-нибудь информационная система. Чаще всего это либо самодельная разработка местных программистов, либо адаптированная версия российской платформы. Однако необходимо отметить, что у них есть общая черта, которая определяется монолитностью, что означает объединение некоторых составляющих, например, расписание, приказы, оценки, финансы и библиотека представляют собой один большой программный блок.

В монолитной архитектуре используется цепочка связей «многие ко многим», то есть если нужно изменить порядок расчёта стипендии, приходится переписывать код, который отвечает ещё и за допуск к экзаменам. Однако, если учесть переход к кредитной системе обучения, то разработчики тратят огромное количество времени для перестройки существующей базы данных. В процессе создания систем могут возникать ситуации, когда происходит кадровая перестановка, включающая смену руководства по работе с информационными системами, где часто выясняется, что нет специалиста, способного поддерживать разработанную подсистему. Определено, что иногда отсутствует сопроводительная документация, определяющая поэтапность ввода информационного обеспечения и разработки программного продукта, требующего инновационного подхода к решению поставленной задачи. Таким образом решается вопрос об определения сложности поиска логики работы в программном коде.

Сегодня в Таджикистане данная проблема стоит особенно остро и требует оперативного решения на высшем уровне управления, так как в стране много небольших вузов с ограниченными IT-бюджетами, но при этом очень разными внутренними процессами управления вузом. Возникла необходимость разработок в этом направлении, то есть необходимо построить систему, которая не ломается при первой же попытке подстроить её под себя, а также проработать вопросы защиты информации, путем иерархического подхода.

Целью исследования. В этой работе предложен инновационный подход, который включает платформу, собранную из модулей вокруг неизменяемого ядра, но не монолит, который объединяет все блоки, которые ведут к тому, что изменение одних данных ведет к изменению множества показателей, исключая модульный подход.

Идея разработки модульной архитектуры включает использование в различных отраслях корпоративного сегмента, однако нами сделана попытка включения этих разработок в систему управления образованием. Данное исследование позволит автоматизировать весь учебный процесс, где носителем информации является документ, что требуют инновационного подхода к управлению образованием. Необходимо отметить, что на предпроектной стадии разработки подсистемы предложен входной машинный документ на основе использования автопрограммы и матриц смежности и инцидентности документов.

Таким образом, обеспечивается доступность, высокая степень информированности и оперативности получения информации, что повышает степень надежности всей системы управления высшим образованием.

Материалы и методы исследования. Рассмотрим прочную центральную деталь системы управления образованием, которая определяется ядром. В ядре хранятся только те данные, которые меняются редко или не меняются вообще, например, список учебных периодов, включающих семестры и учебные годы, структуры университета, включающие факультеты, кафедры, специальности, учебные планы, которые привязаны к конкретному году обучения. Ядро также включает перечень студентов и сотрудников, а также итоговые оценки и перечень всех изменений, которые произошли за этот период. Все это позволяет определить структуру разрабатываемого ядра.

Если рассматривать модульный подход, то можно расположить вокруг ядра множество модулей. Модули включают независимые программы, каждая из которых выполняют определенные функции, например, расписание, журнал посещаемости, выставление оценок, финансовый учёт, библиотека и так далее. Предложенные модули не имеют прямого доступа к ядру, но они могут читать данные только через специальный шлюз «контроллер» и отправлять ему команды на возникшие изменения. «Контроллер» решает, разрешено ли модулю выполнить операцию, и определяет не заблокирована ли запись другим модулем. Только после этого вносятся изменения и формируется отчёт о выполненных действиях в специально сформированном журнале. Приведена схема, которая показывает взаимосвязь между элементами «Ядро - Контроллер - Модули» (рисунок 1).

Рисунок 1. Схема обмена информации «Ядро - Контроллер - Модули»
Figure 1. Information exchange diagram “Core – Controller – Modules”

Главная особенность разработок заключается в том, что в ядре нет бизнес-логики. Ядро не знает, можно ли перевести студента с одной специальности на другую, если у него есть долги, поэтому управленческие решения производятся ответственном лицом, а ядро выполняет функцию хранения и накопления данных. Оно просто хранит текущий статус студента и помнит все предыдущие статусы, где правила перевода записаны внутри модуля «Управление студентами». Однако при использовании модульной системы достаточно изменить правило использования при построении схемы обмена информации, поэтому достаточно обновить один модуль, а не переписывать или изменять всю систему управления.

Представим типичную ситуацию. Студент не оплатил семестр. Модуль «Финансы» блокирует его – меняет статус на «заблокирован». Сразу после этого, по чистой случайности, модуль «Управление студентами» пытается перевести этого же студента на следующий курс. В монолитной системе может случиться неприятная гонка: кто последний записал статус, тот и победил. В результате студент оказывается либо отчисленным, либо переведённым, но в обоих случаях – с противоречивыми данными.

В нашей системе мы ввели простое, но эффективное правило: приоритетную блокировку и у каждого модуля есть числовой приоритет. Чем меньше числовой уровень, тем «важнее» модуль (рисунок 2), а когда модуль изменяет статус студента, он неявно устанавливает блокировку с номером своего приоритета.

Модуль ректората представляет собой самый высокий уровень управления и механизм доступа ко всем модулям, существующим в базе данных. Это дает возможность получения информации со всех существующих модулей по приоритетности

Модули управления образованием представляют собой студенческую базу данных, включающих фам, им, отч, год рожд. Данный модуль принимает управленческое решение на основании решения самого высокого уровня управления.

Рисунок 2. Шкала приоритетов модулей
Figure 2. Module priority scale

Модуль уведомления представляет собой информацию о принятых решениях на высоких уровнях управления. Данный модуль выполняет передаточную функцию и никаких управленческих решений он не принимает

Модуль оценок представляет собой инструмент для фиксации и обработки академической успеваемости обучающихся, что определяется путем внесения данных в общую базу с учетом установленного уровня приоритетности. Данный модуль, в соответствии с иерархией доступа, функционирует на пятом уровне, что обеспечивает систематизацию результатов контроля знаний, которая позволяет использовать принцип модульности при анализе успеваемости.

Модуль финансирования представляет собой возможность определения приоритетности.

Другой модуль может изменить эту запись только в том случае, если его приоритет выше или равен приоритету текущего блокиратора. Модуль «Управление студентами» (приоритет 2) заблокировал студента - модуль «Расписание» (приоритет 3) уже не сможет отметить его посещаемость. А вот модуль «Ректорат» (приоритет 1) относительно иерархии может в любой момент ввести изменения. Если модулю блокировка больше не нужна, он снимает её сам. А если вдруг завис или забыл это сделать, то срабатывает автоматический таймаут, например, через определенное время.

Благодаря такому механизму не нужно строить сложные очереди команд и распределённые транзакции. «Контроллер» просто выполняет запрос к базе данных, который проверяет приоритет в момент изменения (атомарный запрос). Таким образом, рассматриваемая модель позволяет оперативно принять решение и повышает надежность, не требуя синхронизации между модулями.

Существует проблема, с которой сталкиваются все вузы, так как происходят изменения учебных планов почти ежегодно. Допустим, в 2023 году для специальности «Программная инженерия» был один набор предметов, а в 2024-м Министерство образования ввело новые стандарты, и добавилась дисциплина «Искусственный интеллект». Если студенты, поступившие в 2023 году, должны учиться по старому учебному плану, то студенты, поступившие в 2024 году, обучаются по-новому учебному плану. Возникает разность в предметах, часах, организационной структуре управления вузом, поэтому предлагаемая система позволяет учитывать все изменения и требования.

В обычных системах это решается методом костылей, то есть дублированием записей о специальностях, флагами «актуально с», сложными запросами. Однако мы пошли другим путём, то есть в ядре есть иерархическая таблица периодов: учебных годов и семестров, в которой каждый самый верхний период представляет собой конкретный учебный год. Все составляющие элементы могут меняться со временем относительно временных характеристик, привязанных к конкретному периоду (рисунок 3).

Рисунок 3. Иерархия периодов в виде дерева
Figure 3. Hierarchy of periods in the form of a tree

Структура университета включает факультеты, кафедры, специальности, группы, которые также привязаны к учебному году. Например, если в 2024-м кафедра называлась «Информатика», а в 2025-м её переименовали в «Информационные технологии», то в дипломах у студентов, поступивших в 2024 году останется старое наименование. Таким образом, нам удалось преодолеть барьер «исторический костыль» и осуществить осознанное проектирование, основанное на инновационных разработках.

Таким же образом можно работать с массивом по разработке учебных программам. Например, у нас нет единой записи «Учебная программа специальности ИТ». Вместо этого есть версия учебного плана, которая привязана к специальности и к учебному году. Студент при поступлении получает ссылку на версию того года, когда он начал учиться, и идёт по ней все восемь семестров, даже если в следующие годы программа много раз меняла наименование (рисунок 4).

Рисунок 4. Временная линия, показывающая два разных учебных плана для одной специальности
Figure 4. Timeline showing two different curricula for one major

Исследования показали, что существует одна архитектура и две модели обучения. В Таджикистане исторически сложилась система, когда студент зачисляется в группу, а группа закреплена за специальностью. Однако необходимо отметить, что учебный процесс, включающий посещаемость, экзамены, предметы, является общим для конкретной группы, поэтому эта модель удобна своей предсказуемостью, но со слабой гибкостью.

В связи с постепенным переходом на кредитную систему обучения, у каждого студента может быть индивидуальная траектория. В такой модели формирование групп необязательно, так как студент закреплён за специальностью или образовательной программой, а сам студент выбирает, какие дисциплины и в каком порядке ему изучать.

Наша платформа поддерживает дуализм, где оба варианта приемлемы в системе управления образованием и позволяет осуществить мягкий переход к кредитной системе. В структуре университета есть поле «тип элемента». Если мы создаём внутри специальности дочерний элемент с типом «группа», то получаем классическую постсоветскую модель. Если группы не создаём и привязываем студентов напрямую к специальности, то получаем кредитную систему, которая включает более короткий срок обучения, нежели при использовании классической формы обучения (рисунок 5).

Рисунок 5. Две модели обучения в Республике Таджикистан
Figure 5. Two models of education in the Republic of Tajikistan

Для кредитной системы достаточно добавить в описание предмета одно поле «пререквизит», то есть предмет, который необходимо изучить и успешно сдать перед выбором этого предмета. Например, не пройдя предмет «Математика», студент не может выбрать предмет «Высшая математика». «Контроллер» при попытке студента записаться на курс сам проверит, выполнены ли условия, однако, если правил несколько, то модуль может реализовать любую сложную логику в собственной схеме данных.

Работу платформы можно увидеть на простом примере. Рассмотрим простой сценарий, где студент Саидов учится на 2-м курсе по специальности «Информатика» по программе 2024 года. Семестр подходит к концу, преподаватель через модуль «Оценки» выставляет ему итоговую пятёрку по предмету «Базы данных».

Модуль формирует команду и отправляет «контроллеру», в которой указано, где определяется командой «add_grade». В модуле определяется приоритет «Оценки», для студента Саидова, где есть наименование предмета и итоговая оценка.

«Контроллер» осуществляет несколько операций, где сначала записывается факт получения команды в журнал и определяется когда, какой модуль, какой запрос принят системой. А затем проверяется, разрешено ли модулю «Оценки» выполнять эту операцию (да, разрешено; нет, не разрешено). Далее определяет, заблокирован ли студент Саидов, и если поле priority_lock у Саидова пустое, то это значит, что он не заблокирован (например, приоритет равен 5).

«Контроллер» выполняет атомарную вставку в таблицу Grades и, поскольку команда не требует блокировки, оставляет поле priority_lock пустым, в этом случае студент получает оценку, а преподаватель подтверждение.

Допустим, что Саидов за данный семестр имеет финансовую задолженность, тогда модуль «Финансы» (например, приоритет 4) отправляет команду «change_student_status» с новым статусом «blocked». Контроллер выполняет «UPDATE Students SET status='blocked', priority_lock=4 WHERE id=Саидов AND (priority_lock IS NULL OR priority_lock> =4)». Таким образом, запись обновляется и поле priority_lock у Саидова принимает значение равное 4.

При повторной попытке преподавателя выставить оценку, модуль «Оценки» сравнивает значение своего приоритета равное 5 с приоритетом 4 («Финансы»). «Контроллер» при попытке обновления увидит, что условие priority_lock< 5. То есть модуль с приоритетом 5 не может изменить запись, заблокированную приоритетом 4. Команда будет отклонена, а преподаватель увидит сообщение «Студент заблокирован финансовым отделом», так как нельзя выставлять оценки тому, кто имеет финансовую задолженность, и студент заблокирован (рисунок 6).

Рисунок 6: Блок-схема принятия решения «контроллером»
Figure 6: Flow chart of the controller's decision making process

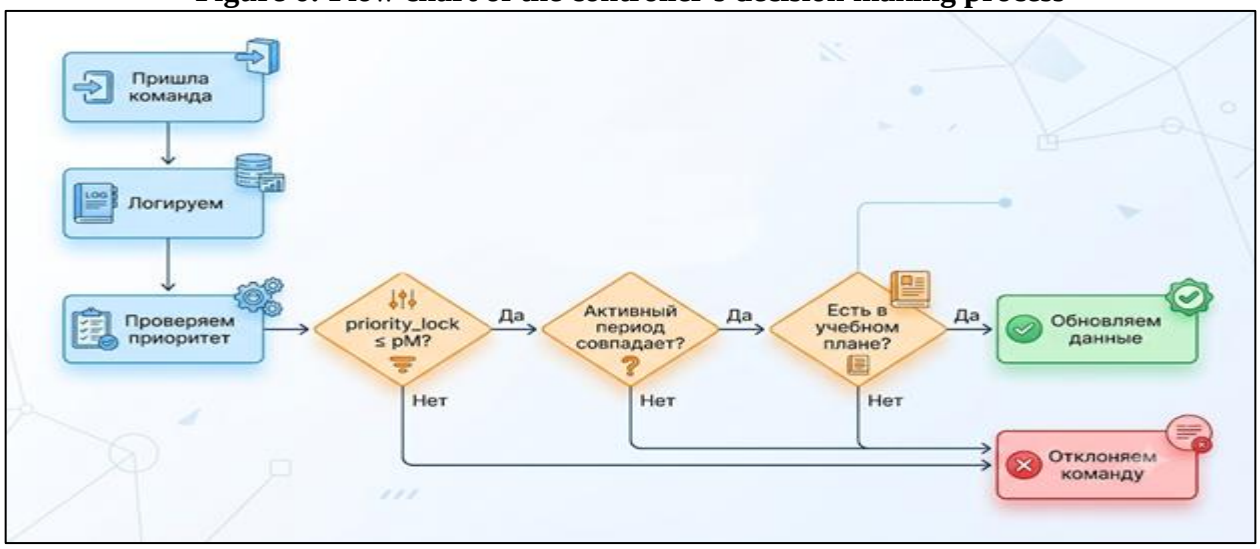

На этапе проектирования можно уверенно сказать, что главное достижение предложенной архитектуры определяется совокупностью вносимых изменений, которые имеют стоимостное выражение. Если вузу через два года потребуется перейти на новую форму отчётности или изменить правила назначения стипендии, не придётся переписывать всё приложение, так как достаточно заменить один модуль или дописать новый модуль, оставив ядро нетронутым.

Результаты исследования. Другое достижение определяется прозрачностью, где каждая команда, прошедшая через «контроллер», остаётся в логе, поэтому всегда можно узнать, кто, когда и почему изменил статус студента или перевёл его на другой курс. Это особенно важно для финансовых и юридических споров.

Достоинством исследования является универсальность, так как система подходит для небольшого филиала с тремя специальностями, а также для крупного университета с множеством специальностей. Систему можно апробировать и внедрять поэтапно, то есть сначала ядро, затем модуль расписания, только потом модуль оценки, например, финансовый

модуль можно подключить на поздних стадиях внедрения системы. Необходимо отметить, что предыдущие использованные данные при этом сохраняются.

Выводы. В заключении необходимо отметить, что предложена универсальная система с конкретной архитектурой, которая позволяет каждому вузу определить свою платформу путем использования принципа модульности. Предложена архитектура платформы, которая включает ядро, контроллер и модули с приоритетной блокировкой, чтобы покрыть потребности населения по оказанию образовательных услуг. Процесс принятия управленческого решения по оказанию образовательных услуг включает в себя процесс сбора информации, включающий работу приёмной комиссии, заканчивая выдачей документов об окончании высшего образовательного учреждения.

Таким образом, при построении архитектуры предложенной платформы необходимо соблюдать системность, которая включает множество элементов, находящихся в отношениях и связях с друг другом, которые представляют целостность.

Реализация пилотного варианта наших разработок в Душанбинском инновационном институте позволит провести статистический анализ деятельности учебного процесса в условиях цифровизации. Внедрение данного проекта позволит повысить экономическую эффективность деятельности образовательных учреждений и будет способствовать повышению качественных характеристик при оказании образовательных услуг, как для потребителей образовательных услуг, так и поставщиков образовательных услуг. Это дает возможность использования кибернетического контура Норберта Винера с обратной связью. В данном случае потребители образовательных услуг являются объектом управления, а поставщиками образовательных услуг являются управляющие органы. Предложенная архитектура является связующим звеном между ними, что позволяет установить русло, по которому движется информационный поток. Переход к модульной архитектуре с чёткими границами между данными и логикой принятия управленческого решения позволяет отказаться от традиционных монолитных систем и перейти к модульной архитектуре структуры управления.

Статья выполнена в рамках научной темы кафедры кибернетики цифровой экономики "Исследование социально-экономических задач повышения качества образования в условиях формирования рынка образовательных услуг", зарегистрированный в установленном порядке (протокол 7 от 24 июня 2025 года)

ЛИТЕРАТУРА

1. Богомолов В.А. Переход на кредитно-модульную систему обучения: проблемы и перспективы / В.А. Богомолов // Высшее образование в России. - 2015. -№7. -С.45-51.
2. Васильев В.Н. Архитектура информационных систем управления современным университетом / В.Н. Васильев, А.П. Суханов // Информатика и образование. - 2017. -№3. -С.15-22.
3. Ғафорзода Ҷонона Ғафор. Таҳлили муҳити институтсионалӣ ва омилҳои бозории рушди хизматрасониҳои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ / Ғафорзода Ҷонона Ғафор //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷомеашиносӣ. - Душанбе, 2026. -№5. –С188-195.
4. Дейт К.Дж. Введение в системы баз данных / К.Дж. Дейт. -8-е изд. -М.: Вильямс, 2005. -1328 с.
5. Камаев В.А. Интеллектуальные системы управления образовательным процессом в вузе / В.А. Камаев, В.В. Костерин. -М.: Высшая школа, 2015. -288 с.
6. Клеппман М. Высоконагруженные приложения. Программирование, масштабирование, поддержка / М. Клеппман. -СПб.: Питер, 2018. -640 с.
7. Коннолли Т. Базы данных. Проектирование, реализация и сопровождение. Теория и практика / Т. Коннолли, К. Бегг. -6-е изд. -М.: Вильямс, 2017. -1440 с.
8. Концепция развития образования Республики Таджикистан до 2025 года (утв. Постановлением Правительства РТ от 28.06.2012 №345).
9. Мартин Р. Чистая архитектура. Искусство разработки программного обеспечения / Р. Мартин. -СПб.: Питер, 2018. -352 с.
10. Рахимов М.Т. Проблемы автоматизации управления в высших учебных заведениях Республики Таджикистан / М.Т. Рахимов, С.Х. Каримов // Вестник Таджикского технического университета. - 2024. -№2(58). -С.45-52.
11. Ричардсон К. Микросервисы. Паттерны разработки и рефакторинга / К. Ричардсон. -СПб.: Питер, 2019. -544 с.
12. Саидов М.С. Инновационные подходы к управлению учебным процессом в условиях цифровизации / М.С. Саидов, А.А. Раджабов // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. - 2021. -№3. -С.112-119.

13. Стратегия цифровой экономики Республики Таджикистан на период до 2030 года (утв. Постановлением Правительства РТ от 03.12.2019 №585).
14. Тихомиров В.П. Цифровая образовательная среда: новые парадигмы управления / В.П. Тихомиров // Университетское управление: практика и анализ. - 2019. -Т. 23. -№4. -С.10-18.
15. Фаулер М. Архитектура корпоративных приложений / М. Фаулер. -М.: Вильямс, 2020. -544 с.
16. Шеров Э.Б. Эволюционное развитие машинного обучения, программного и технического обеспечения в мире и Республике Таджикистан / Э.Б. Шеров, А.О. Джураева, Р.Н. Тагаев // Вестник Таджикского национального универси тета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2026. -№5. –С.5-12.
17. Шодиев З.А. Проблемы внедрения информационно-коммуникационных технологий в систему высшего образования Республики Таджикистан / З.А. Шодиев // Вестник ТГУПБП. - 2018. -№2. -С.60-68. (Раскрывает проблемы малых вузов с ограниченными IT-бюджетами).
18. Эванс Э. Предметно-ориентированное проектирование (DDD). Структуризация сложных программных систем / Э. Эванс. -М.: Вильямс, 2011. -448 с.

ПЛАТФОРМАИ УНИВЕРСАЛИИ ИДОРАКУНИИ МУАССИСАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ: ГУЗАРИШ АЗ СОХТОРИ МОНОЛИТӢ БА МЕЪМОРИИ МОДУЛИИ ЧАНДИР

Дар мақола меъмории платформаи идоракунии муассисаи таҳсилоти олӣ, ки ба воқеияти Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ карда шудааст, баррасӣ мегардад. Камбудиҳои системаҳои анъанавии монолитӣ нишон дода шуда, сохтори модулӣ пешниҳод шудааст, ки дар он ядрои марказӣ танҳо далелҳои тағйирнаёбанда - нақшаҳои таълимӣ, даврaҳо, маълумот дар бораи донишҷӯён ва кормандонро нигоҳ медорад ва тамоми бизнес-мантиқ, бо роҳи пайваст кардани модулҳои муайян, муайян карда мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба механизми бандкунии афзалиятноки маълумот равона шудааст, ки ба зерсистемаҳои гуногун имкон медиҳад, то ҳангоми кор ҳамзамон ба зиддият дучор нашаванд. Ҳамин тариқ, ҳангоми дарёфти маълумот иерархия риоя карда мешавад. Меъмории пешниҳодшуда ҳам дар системаи барои кишварҳои ИДМ анъанавии «ихтисос - гурӯҳ» ва ҳам дар модели байналмилалии кредитии таҳсилот, ки имкони истифодаи принсипи модулиро фароҳам месозад, истифода шуда метавонад.

Калидвожаҳо: меъморӣ, платформаҳои идоракунӣ, муассисаҳои таҳсилоти олӣ, мутобиқшавӣ ба воқеият, камбудиҳои системаҳои анъанавии монолитӣ, сохтори модулӣ, далелҳои тағйирнаёбанда, нақшаҳои таълимӣ, даврaҳо, механизми бандкунии афзалиятноки маълумот, иерархия, принсип.

УНИВЕРСАЛЬНАЯ ПЛАТФОРМА УПРАВЛЕНИЯ ВУЗОМ: ОТ МОНОЛИТА К ГИБКОЙ МОДУЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЕ

В статье рассматривается архитектура платформы управления высшим учебным заведением, адаптированная к реалиям Республики Таджикистан. Показаны недостатки традиционных монолитных систем и предложена модульная структура, в которой центральное ядро хранит только неизменяемые факты - учебные планы, периоды, сведения о студентах и сотрудниках, а вся бизнес-логика определяется путем подключения определенных модулей. Особое внимание уделено механизму приоритетной блокировки данных, позволяющей разным подсистемам не конфликтовать при одновременной работе. Таким образом, соблюдается иерархичность при получении данных. Предложенная архитектура может быть использована как в традиционной для стран СНГ системе «специальность - группа», так и в международной кредитной модели обучения, которая позволяет использовать принцип модульности.

Ключевые слова: архитектура, платформы управления, высшие учебные заведения, адаптация к реалиям, недостатки традиционных монолитных систем, модульная структура, неизменяемые факты, учебные планы, периоды, механизм приоритетной блокировки данных, иерархичность, принцип.

A UNIVERSAL PLATFORM FOR UNIVERSITY MANAGEMENT: FROM MONOLITHIC TO FLEXIBLE MODULAR ARCHITECTURE

The article considers the architecture of a higher education institution management platform adapted to the realities of the Republic of Tajikistan. The shortcomings of traditional monolithic systems are shown, and a modular structure is proposed, in which the central core stores only immutable facts - curricula, periods, information about students and employees, while all business logic is determined by means of connecting specific modules. Special attention is paid to the mechanism of priority data locking, which allows different subsystems to avoid conflicts during simultaneous operation. Thus, a hierarchy is maintained when retrieving data. The proposed architecture can be used both in the traditional for CIS countries system of "specialty - group", and in the international credit-based learning model, which allows the use of the principle of modularity.

Keywords: architecture, management platforms, higher education institutions, adaptation to realities, shortcomings of traditional monolithic systems, modular structure, immutable facts, curricula, periods, priority data locking mechanism, hierarchy, principle.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Ҷӯраева Адолат Орифовна*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **aod4747@gmail.com.** Телефон: (**+992) 985-72-80-80**

Тагаев Рустам Неманович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯ, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Rustam_tagayev@mail.ru.** Телефон: **(+992) 778-88-98-42**
Шеров Эраҷ Бахтиёрович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯ. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **sherov17@gmail.com.** Телефон: (**+992) 883-33-43-22**

Сведения об авторах: ***Джураева Адолат Орифовна*** - Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **aod4747@gmail.com.** Телефон: (**+992) 985-72-80-80**
Тагаев Рустам Неманович - Таджикский национальный университет, соискатель. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **Rustam_tagayev@mail.ru.** Телефон: **(+992) 778-88-98-42**
Шеров Эрадж Бахтиёрович - Таджикский национальный университет, соискатель. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **sherov17@gmail.com.** Телефон: (**+992) 883-33-43-22**

Information about the authors: ***Juraeva Adolat Orifovna*** - Tajik National University, Doctor of Economics, Professor. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **aod4747@gmail.com.** Phone: **(+992) 985-72-80-80**
Tagaev Rustam Nemanovich - Tajik National University, Applicant. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **Rustam_tagayev@mail.ru**. Phone: **(+992) 778-88-98-42**
Sherov Eraj Bakhtiyorovich - Tajik National University, applicant. Dushanbe, Republic of Tajikistan. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **sherov17@gmail.com.** Phone: **(+992) 883-33-43-22**

Статья поступила в редакцию: 16.05.2026
Одобрена после рецензирования: 22.06.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК: 338.43(575.3)

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЫНКА МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ РЕГИОНА

Нажмудинов М.С.
Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан

Введение. Для аграрного производства вопрос технического обеспечения всегда имел практическое значение. Своевременное выполнение полевых работ, снижение трудовых затрат и применение современных технологий во многом зависят от того, какой техникой и производственными ресурсами располагают хозяйства. Поэтому состояние рынка материально-технических ресурсов непосредственно отражается на возможностях сельскохозяйственных производителей и результатах их деятельности [2; 11].

Сам рынок при этом нельзя сводить только к продаже тракторов, машин, оборудования или запасных частей. В его работе участвуют производители и поставщики техники, сервисные предприятия, финансово-кредитные организации, логистические структуры, государственные органы и непосредственно сельскохозяйственные производители [8; 10]. На практике результат зависит от того, насколько согласованно действуют эти участники и насколько доступны хозяйствам необходимые ресурсы.

По этой причине оценивать развитие рынка лишь по количеству поставленной или имеющейся техники недостаточно [5; 12]. Один и тот же уровень технической обеспеченности может давать разные результаты в зависимости от состояния машин, возможностей их ремонта, наличия запасных частей, условий кредитования и лизинга, транспортной доступности и организации поставок. Не меньшее значение приобретают инвестиции и внедрение новых технических решений. Следовательно, при оценке рынка необходимо учитывать не один показатель, а совокупность условий, в которых приобретаются и используются материально-технические ресурсы.

Для Республики Таджикистан эта проблема имеет особое значение. Сельское хозяйство сохраняет важную роль в занятости населения, продовольственном обеспечении и формировании экспортных возможностей страны [2; 3]. Вместе с ростом аграрного производства сохраняется потребность в обновлении машинно-тракторного парка, расширении технического сервиса и более широком применении современных технологий [3; 13]. Особенно ощутимы эти вопросы для хозяйств, финансовые возможности которых не позволяют регулярно приобретать новую технику.

Отечественными и зарубежными исследователями предложены различные подходы к оценке эффективности функционирования агропромышленного комплекса, ресурсного обеспечения сельского хозяйства и использования материально-технической базы [6; 7; 8; 9; 10; 14; 15; 16; 17; 18; 19]. Однако большинство существующих методик ориентировано либо на оценку эффективности деятельности отдельных сельскохозяйственных предприятий, либо на анализ использования отдельных видов техники и ресурсов. Вопросы комплексной оценки эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов как самостоятельной организационно-экономической системы до настоящего времени разработаны недостаточно полно, особенно применительно к региональному уровню.

Кроме того, современные условия цифровой трансформации экономики, развития инновационных технологий, расширения механизмов государственно-частного партнерства и интеграции сельского хозяйства в глобальные производственно-сбытовые цепочки требуют пересмотра традиционных подходов к оценке эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов [17; 20]. Возрастает значение не только производственно-экономических показателей, но и индикаторов цифровизации, инвестиционной привлекательности, качества сервисного обслуживания, логистической эффективности и инновационной активности субъектов рынка.

В этой связи возникает необходимость формирования научно обоснованной методики комплексной оценки, позволяющей определить уровень эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов с учетом взаимосвязи производственных, экономических, инфраструктурных, инвестиционных и инновационных факторов. Использование такой методики позволит объективно оценить состояние рынка, выявить его структурные ограничения, определить резервы повышения эффективности и сформировать научно обоснованные направления совершенствования организационно-экономического механизма развития рынка материально-технических ресурсов в агропромышленном комплексе региона.

Целью исследования является разработка методических подходов к комплексной оценке эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов в агропромышленном комплексе региона и обоснование системы интегральных показателей, позволяющих объективно оценивать уровень его развития и результативность функционирования.

Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи:

- исследовать теоретические подходы к оценке эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов;
- систематизировать существующие методики оценки эффективности ресурсного обеспечения агропромышленного комплекса;
- определить систему показателей комплексной оценки эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов;
- разработать авторскую методику интегральной оценки эффективности функционирования рынка;
- обосновать практические направления применения разработанной методики при формировании региональной аграрной политики.

Материалы и методы исследования. Теоретической основой исследования послужили научные труды отечественных, российских и зарубежных ученых, посвященные вопросам функционирования агропромышленного комплекса, развития рынка материально-технических ресурсов, эффективности использования производственного потенциала сельского хозяйства и совершенствования организационно-экономических механизмов ресурсного обеспечения аграрного производства [6; 7; 8; 9; 10; 12; 14; 15; 16; 17; 18; 19]. Особое внимание уделено исследованиям, раскрывающим методические подходы к оценке эффективности использования материально-технических ресурсов, развитию инфраструктуры аграрного рынка и государственному регулированию процессов технической модернизации сельского хозяйства.

Информационной базой исследования послужили официальные материалы Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, включая статистические сборники «Сельское хозяйство Республики Таджикистан», «Регионы Республики Таджикистан» и «Статистический ежегодник Республики Таджикистан», содержащие показатели развития агропромышленного комплекса, технической оснащенности сельского хозяйства, инвестиционной активности и ресурсного обеспечения отрасли [2; 3; 15]. Кроме того, использованы материалы Министерства сельского хозяйства Республики Таджикистан, государственные программы развития агропродовольственной системы, нормативно-правовые документы и аналитические материалы, характеризующие современное состояние рынка материально-технических ресурсов [1; 4; 11].

Методологической основой исследования является системный подход, согласно которому рынок материально-технических ресурсов рассматривается как сложная многоуровневая организационно-экономическая система, объединяющая производителей техники и оборудования, поставщиков материальных ресурсов, финансово-кредитные организации, сервисные предприятия, логистические структуры, органы государственного управления и сельскохозяйственных товаропроизводителей. Такой подход позволяет исследовать рынок не как совокупность отдельных участников, а как единую систему взаимосвязанных

экономических отношений, обеспечивающих воспроизводственный процесс в агропромышленном комплексе.

При проведении исследования использован комплекс общенаучных и специальных методов. Монографический метод применялся при изучении научной литературы и обобщении существующих теоретических подходов к оценке эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов [5; 7]. Метод сравнительного анализа позволил сопоставить существующие методические подходы, определить их достоинства и ограничения, а также выявить направления дальнейшего совершенствования системы оценки эффективности [8; 14].

Экономико-статистические методы использовались при обработке официальной статистической информации, анализе динамики обеспеченности сельского хозяйства материально-техническими ресурсами, оценке структуры рынка и выявлении тенденций его развития. Методы группировки, индексного анализа, сравнения, относительных и средних величин позволили определить взаимосвязь между уровнем технического обеспечения сельскохозяйственного производства и результативностью функционирования агропромышленного комплекса [2; 13].

Для более полной оценки рынка материально-технических ресурсов в исследовании использован интегральный подход. Его отличие состоит в том, что наряду с технической обеспеченностью хозяйств учитываются экономические результаты, инвестиционная активность, состояние сервиса и инфраструктуры, а также внедрение инновационных и цифровых решений. При отборе показателей учитывались их сопоставимость, практическая значимость и возможность использования для регионального анализа. В результате они были объединены в пять блоков: производственно-технический, экономический, инвестиционно-инновационный, инфраструктурно-логистический и институционально-цифровой. Расчет показателей по каждому из них дает возможность увидеть сильные и слабые стороны материально-технического обеспечения, а их последующее объединение в интегральную оценку - определить общее состояние рынка и на этой основе обосновать меры его дальнейшего развития.

Результаты исследования. Проведенное исследование показало, что в современной экономической литературе отсутствует единый методический подход к оценке эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов агропромышленного комплекса. Большинство существующих исследований посвящено анализу отдельных элементов системы материально-технического обеспечения сельского хозяйства, включая техническую оснащенность сельскохозяйственных предприятий, эффективность использования основных производственных фондов, инвестиционную активность, развитие сервисной инфраструктуры либо результативность государственной поддержки аграрного сектора [6–10; 12; 14–19]. При этом рынок материально-технических ресурсов как самостоятельная организационно-экономическая система, объединяющая производителей техники, поставщиков материальных ресурсов, сервисные организации, финансовые институты, логистические структуры и сельскохозяйственных товаропроизводителей, остается недостаточно изученным.

Анализ научных публикаций свидетельствует, что существующие методики оценки преимущественно ориентированы на использование отдельных экономических или производственных показателей. Наиболее распространенными критериями являются обеспеченность сельскохозяйственных предприятий техникой, фондообеспеченность, фондовооруженность, материалоемкость, производительность труда, уровень механизации производственных процессов и экономическая эффективность использования основных средств [7; 8; 14; 15]. Несмотря на широкое применение указанных показателей, их использование не позволяет получить комплексную характеристику эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов, поскольку вне анализа остаются институциональные, инфраструктурные, инвестиционные, инновационные и цифровые факторы.

В отечественной и российской научной литературе особое внимание уделяется вопросам совершенствования организационно-экономических механизмов материально-технического обеспечения агропромышленного комплекса, развитию системы технического сервиса,

государственному регулированию рынка сельскохозяйственной техники и повышению инвестиционной активности [8; 9; 10; 15; 16; 17]. Однако большинство исследований рассматривает отдельные элементы системы материально-технического обеспечения без оценки эффективности их взаимодействия в рамках единого рынка. Это существенно ограничивает возможности комплексного анализа и затрудняет разработку эффективных управленческих решений на региональном уровне.

Исследование зарубежного опыта показывает, что современные подходы к оценке эффективности аграрных рынков все чаще основываются на принципах комплексности, устойчивого развития и инновационной трансформации сельского хозяйства [20; 21; 22]. Международные организации рекомендуют учитывать не только производственные результаты, но и уровень развития инфраструктуры, инвестиционной среды, цифровизации, логистики, экологической устойчивости и инновационной активности участников рынка. Вместе с тем подобные подходы пока недостаточно адаптированы к особенностям функционирования рынка материально-технических ресурсов Республики Таджикистан.

В этой связи возникает необходимость формирования комплексной методики оценки эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов, учитывающей взаимосвязь всех его структурных элементов. По мнению автора, эффективность данного рынка следует рассматривать как интегральную характеристику, отражающую способность организационно-экономической системы обеспечивать сельскохозяйственных товаропроизводителей необходимыми материально-техническими ресурсами требуемого качества, в необходимом объеме, в оптимальные сроки и с минимальными совокупными затратами, обеспечивая при этом устойчивое развитие агропромышленного комплекса региона.

С целью выявления преимуществ и ограничений существующих научных подходов проведено их сравнительное исследование, результаты которого представлены в таблице 1.

Таблица 1. Сравнительная характеристика существующих методических подходов к оценке эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов
Table 1. Comparative characteristics of existing methodological approaches to assessing the operational efficiency of the market for material and technical resources

Автор (подход)	Основные показатели	Преимущества	Ограничения
Экономический	Рентабельность, фондоотдача, материалоемкость	Простота расчетов	Не учитывает инфраструктуру рынка
Производственный	Производительность труда, обеспеченность техникой, уровень механизации	Оценивает производственные результаты	Не отражает инвестиционные и институциональные факторы
Ресурсный	Обеспеченность техникой, коэффициенты обновления, фондовооруженность	Позволяет анализировать техническое обеспечение	Не учитывает качество сервисного обслуживания
Инфраструктурный	Развитие сервисной сети, логистика, финансовые услуги	Отражает развитие инфраструктуры	Недостаточно учитывает экономические результаты
Инновационный	Цифровизация, инновационная активность, современные технологии	Соответствует современным тенденциям развития	Не содержит единой системы интегральной оценки
Авторский комплексный подход	Производственные, экономические, инвестиционные, инфраструктурные, институциональные и цифровые показатели	Позволяет комплексно оценить эффективность функционирования рынка материально-технических ресурсов	Требует формирования интегральной системы показателей

Источник**:** Составлено автором на основе анализа научной литературы [6; 7; 8; 9; 10; 12; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22].

Анализ представленных в таблице 1 методических подходов показывает, что каждый из них ориентирован на оценку отдельных аспектов функционирования рынка материально-технических ресурсов, однако ни один не обеспечивает комплексного исследования всех элементов данной организационно-экономической системы. Наиболее распространенные экономические методики позволяют определить эффективность использования основных производственных фондов, уровень фондоотдачи, материалоемкости и рентабельности сельскохозяйственного производства, однако практически не учитывают влияние инфраструктуры рынка, состояния сервисного обслуживания, инвестиционной активности и институциональных условий его функционирования. В результате полученные оценки характеризуют эффективность деятельности отдельных хозяйствующих субъектов, а не эффективность самого рынка материально-технических ресурсов как единой системы экономических отношений.

Производственный подход ориентирован преимущественно на анализ обеспеченности сельского хозяйства техникой, уровнем механизации технологических процессов и производительности труда. Несмотря на важность данных показателей, они отражают главным образом количественную сторону материально-технического обеспечения. При этом вне анализа остаются вопросы доступности техники для сельскохозяйственных товаропроизводителей, эффективности функционирования сервисных организаций, качества логистического обеспечения, состояния финансово-кредитной системы и инвестиционной привлекательности рынка. Следовательно, использование только производственных показателей не позволяет объективно оценить эффективность функционирования всей системы материально-технического обеспечения агропромышленного комплекса.

Ресурсный подход дает возможность определить, насколько сельское хозяйство обеспечено техникой, оборудованием и другими средствами производства, а также проследить изменения в состоянии материально-технической базы. Однако такая оценка в основном характеризует наличие ресурсов и практически не затрагивает отношения, возникающие между их производителями, поставщиками, сервисными и финансовыми организациями и непосредственно хозяйствами. Инфраструктурный подход, напротив, уделяет больше внимания организации поставок, ремонту и обслуживанию техники, логистике и информационному сопровождению, но слабее отражает экономический результат использования ресурсов. В последние годы в исследования включаются также цифровизация, автоматизация и технологические нововведения, хотя чаще эти процессы анализируются в рамках сельского хозяйства в целом, а не применительно к рынку материально-технических ресурсов.

Сопоставление рассмотренных подходов показывает, что каждый из них раскрывает определенную сторону материально-технического обеспечения, но не дает целостного представления о работе рынка. Производственные показатели сами по себе не характеризуют состояние сервиса и финансовой доступности техники, тогда как инфраструктурные показатели не всегда позволяют судить об экономической отдаче ресурсов. Поэтому для регионального анализа представляется целесообразным соединить эти направления оценки и рассматривать их во взаимосвязи.

С учетом этого автором предлагается методика, в которой показатели технической обеспеченности дополняются характеристиками инвестиционной активности, инфраструктуры, сервисного обслуживания, инноваций, цифровизации и государственного регулирования. Их объединение дает возможность перейти от оценки отдельных сторон материально-технического обеспечения к общей характеристике состояния рынка. Последовательность проведения такой оценки представлена на рисунке 1.

Предложенный алгоритм определяет последовательность комплексной оценки эффективности рынка материально-технических ресурсов агропромышленного комплекса региона. Его особенность состоит в том, что рынок рассматривается как единая система, развитие которой зависит от совокупности производственных, экономических, инвестиционных, инфраструктурных, институциональных и инновационно-цифровых факторов.

Работа по предложенному алгоритму начинается со сбора исходных данных. В информационную базу входят официальная статистика, нормативно-правовые акты, государственные программы, научные публикации и материалы отраслевой отчетности [1; 2; 3; 4; 5; 11]. Затем отобранные показатели распределяются по пяти функциональным блокам в зависимости от того, какую сторону рынка они характеризуют.

Рисунок 1. Методический алгоритм комплексной оценки эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов
Figure 1. Methodological algorithm for the comprehensive assessment of the operational efficiency of the market for material and technical resources

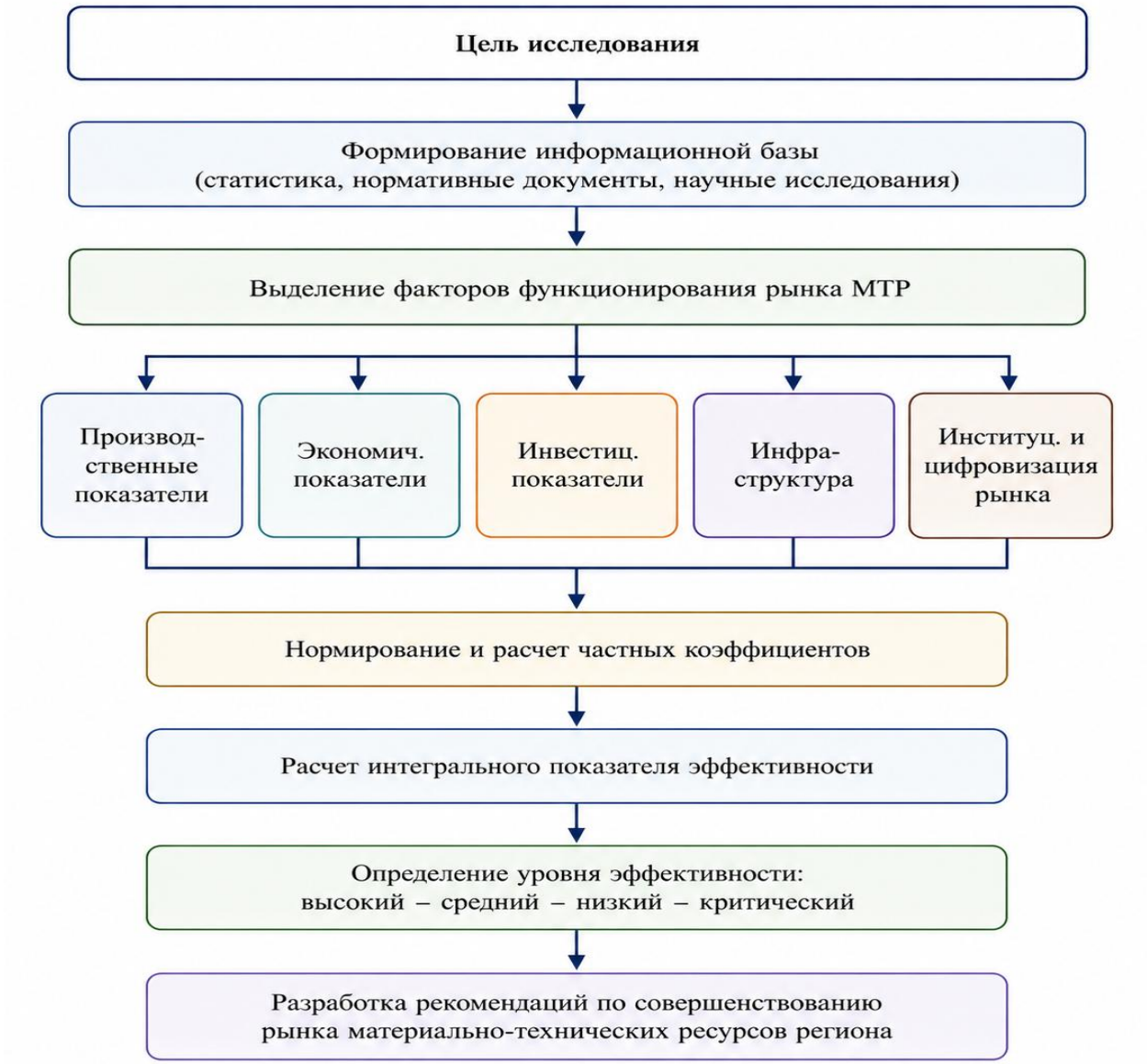

Поскольку исходные данные имеют разные единицы измерения, перед расчетами они приводятся к сопоставимому виду, после чего определяются частные коэффициенты. На их основе формируется интегральный показатель эффективности, характеризующий общее состояние рынка материально-технических ресурсов. Полученный результат может использоваться для сопоставления регионов и выявления направлений, требующих первоочередных изменений. В соответствии с данной последовательностью сформирована авторская система показателей, представленная в таблице 2.

Таблица 2. Система показателей комплексной оценки эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов агропромышленного комплекса региона (авторская разработка)

Table 2. System of indicators for the comprehensive assessment of the operational efficiency of the material and technical resource market in the region's agro-industrial complex (author's development)

Блок оценки	Группа показателей	Основные индикаторы	Экономическое содержание
I. Производственно-технический	Обеспеченность материально-техническими ресурсами	обеспеченность техникой; коэффициент обновления машинно-тракторного парка; уровень механизации; обеспеченность техникой на 1000 га сельхозугодий	Характеризует уровень технического обеспечения сельскохозяйственного производства
II. Экономический	Эффективность использования ресурсов	фондоотдача; материалоотдача; производительность труда; рентабельность производства; себестоимость продукции	Отражает экономическую результативность использования материально-технических ресурсов
III. Инвестиционный	Инвестиционная активность	объем инвестиций; государственная поддержка; объем лизинговых операций; объем кредитования; коэффициент инвестиционной активности	Характеризует возможности обновления материально-технической базы
IV. Инфраструктурный	Развитие инфраструктуры рынка	количество сервисных центров; обеспеченность запасными частями; развитие логистики; транспортная доступность; уровень сервисного обслуживания	Оценивает эффективность инфраструктурного обеспечения рынка
V. Институционально-инновационный	Качество институциональной среды	уровень цифровизации; внедрение инновационных технологий; информационное обеспечение; нормативно-правовое регулирование; консультационные услуги	Отражает уровень институционального развития и инновационной активности рынка

Источник: Разработано автором

Данные таблицы 2 показывают, что предложенная система оценки рынка материально-технических ресурсов включает пять взаимосвязанных блоков. Они характеризуют техническую обеспеченность сельского хозяйства, эффективность использования ресурсов, инвестиционную активность, состояние рыночной инфраструктуры, а также институциональные и инновационно-цифровые условия. В отличие от подходов, основанных на отдельных показателях, данная методика позволяет рассматривать состояние рынка комплексно, выявлять факторы, сдерживающие его развитие, и определять имеющиеся резервы. Предложенная система также может использоваться для сопоставления регионов, оценки результатов государственной поддержки и обоснования направлений модернизации материально-технической базы аграрного сектора.

Обсуждение результатов. Результаты анализа таблиц 3 и 4 показывают, что эффективность рынка материально-технических ресурсов зависит не только от количества имеющейся сельскохозяйственной техники. Существенное значение имеют ее распределение между регионами и отраслями, специализация сельского хозяйства и состояние сервисной и производственной инфраструктуры. Поэтому оценка этих факторов в совокупности дает более полное представление о реальном состоянии материально-технического обеспечения и позволяет обосновать направления его дальнейшего развития.

Таблица 3. Материально-техническое обеспечение сельского хозяйства Республики Таджикистан и удельный вес Хатлонской области в 2024 году
Table 3. Material and technical support for agriculture in the Republic of Tajikistan and the share of Khatlon Region in 2024

Показатели	Республика Таджикистан, ед.	Хатлонская область, ед.	Удельный вес Хатлонской области, %
Тракторы	27 526	13 634	49,53
Грузовые автомобили	1 604	307	19,14
Зерноуборочные комбайны	1 120	458	40,89
Тракторные прицепы	8 488	4 112	48,45
Тракторные грабли	430	340	79,07
Тракторные косилки	1 664	647	38,88
Кормоуборочные комбайны	132	16	12,12
Кукурузоуборочные комбайны	17	2	11,76
Хлопкоуборочные машины	18	14	77,78
Тракторные сеялки	2 310	1 335	57,79
Тракторные плуги	11 149	5 276	47,32
Тракторные культиваторы	3 522	2 233	63,40
Очистители хлопка	16	16	100,00
Свеклоуборочные машины	13	13	100,00
Пресс-подборщики	944	340	36,02

Источник**:** Составлено автором по данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан: Сельское хозяйство Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025; Регионы Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025.

Данные таблицы 3 показывают, что Хатлонская область обладает наиболее значительным материально-техническим потенциалом среди регионов Республики Таджикистан. На ее долю приходится 49,5% тракторов, 48,5% тракторных прицепов, 47,3% тракторных плугов, 57,8% сеялок и 63,4% культиваторов страны. Еще выше удельный вес специализированной техники: в области сосредоточено 77,8% хлопкоуборочных машин и 79,1% тракторных граблей, а машины для очистки хлопка и уборки сахарной свеклы представлены здесь полностью (100%). Такая концентрация техники связана прежде всего с аграрной специализацией региона и масштабами сельскохозяйственного производства.

Вместе с тем показатели таблицы 3 выявляют определенную неравномерность в структуре машинно-тракторного парка. В частности, доля грузовых автомобилей составляет 19,1%, кормоуборочных комбайнов - 12,1%, кукурузоуборочных комбайнов - 11,8%, пресс-подборщиков - 36,0%. Это свидетельствует о различной степени технической обеспеченности отдельных направлений сельскохозяйственного производства и необходимости более сбалансированного обновления парка техники.

Сравнение региональных показателей, приведенных в таблице 4, также подтверждает ведущие позиции Хатлонской области по большинству видов сельскохозяйственной техники.

Сложившаяся структура материально-технического обеспечения во многом определяется специализацией региона на производстве хлопка, зерновых, овощных и кормовых культур. Поэтому высокая потребность в механизированных средствах является закономерным следствием масштабов и отраслевой структуры сельского хозяйства области.

Таблица 4. Сравнительная обеспеченность сельского хозяйства регионов Республики Таджикистан основными видами сельскохозяйственной техники в 2024 году
Table 4. Comparative availability of major types of agricultural machinery in the agricultural sector of the regions of the Republic of Tajikistan in 2024

Показатели	Республика Таджикистан	Согдийская область	Хатлонская область	ГБАО	Районы республиканского подчинения	Удельный вес Хатлонской области, %
Тракторы, ед.	27 526	6 982	13 634	1 118	5 792	49,5
Грузовые автомобили, ед.	1 604	482	307	120	695	19,1
Зерноуборочные комбайны, ед.	1 120	453	458	14	195	40,9
Тракторные прицепы, ед.	8 488	2 761	4 112	265	1 350	48,5
Тракторные плуги, ед.	11 149	3 021	5 276	456	2 396	47,3
Тракторные культиваторы, ед.	3 522	884	2 233	61	344	63,4
Тракторные сеялки, ед.	2 310	567	1 335	54	354	57,8
Пресс-подборщики, ед.	944	321	340	53	230	36,0
Косилки тракторные, ед.	1 664	482	647	106	429	38,9
Хлопкоуборочные машины, ед.	18	2	14	–	2	77,8

Источник: составлено автором по данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан: Сельское хозяйство Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025; Регионы Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025.

Одновременно данные таблицы 4 показывают значительную территориальную дифференциацию обеспеченности техникой между регионами Республики Таджикистан. Существенные различия в количестве тракторов, зерноуборочных комбайнов, тракторных сеялок, плугов и другой техники свидетельствуют о неодинаковых возможностях регионов по внедрению современных технологий возделывания сельскохозяйственных культур. Это позволяет сделать вывод, что уровень развития рынка материально-технических ресурсов определяется не только общим количеством техники в стране, но и эффективностью ее территориального распределения, организацией сервисного обслуживания, доступностью финансовых ресурсов и инвестиционной активностью субъектов аграрного рынка.

Проведенная оценка показала, что количество техники характеризует лишь одну сторону материально-технического обеспечения сельского хозяйства. Даже при сравнительно высокой технической оснащенности конечный результат зависит от состояния машинно-тракторного парка, возможностей его обслуживания и обновления, доступности финансовых ресурсов и организации взаимодействия между поставщиками, сервисными структурами и хозяйствами. Поэтому эти условия в предложенной методике рассматриваются совместно.

На примере Хатлонской области данная зависимость проявляется достаточно отчетливо. Регион концентрирует значительную часть сельскохозяйственной техники страны, однако по отдельным ее видам наблюдаются заметные различия. Следовательно, высокая доля области в общем количестве машин еще не означает одинаковой обеспеченности всех направлений

аграрного производства. Сопоставление показателей таблиц 3 и 4 позволяет выявить такие различия и определить те участки материально-технического обеспечения, где требуется обновление техники, развитие сервиса либо улучшение условий ее приобретения и эксплуатации.

Выводы. Проведенное исследование позволяет рассматривать рынок материально-технических ресурсов не только как сферу приобретения сельскохозяйственной техники и оборудования. Его состояние складывается под влиянием целого ряда условий: наличия и возраста техники, доступности ремонта и запасных частей, возможностей финансирования покупки машин, организации поставок и развития соответствующей инфраструктуры. Поэтому оценка рынка только по числу тракторов, комбайнов и других технических средств дает неполное представление о фактических возможностях сельскохозяйственных производителей.

Сопоставление существующих методических подходов также показало, что каждый из них решает определенную аналитическую задачу. Производственные показатели характеризуют техническую оснащенность, экономические – отдачу используемых ресурсов, инфраструктурные – состояние сервиса и логистики. Однако при раздельном использовании этих показателей часть факторов остается вне оценки. Именно это послужило основанием для их объединения в рамках предложенной авторской методики.

Разработанная система включает пять функциональных направлений оценки: производственно-техническое, экономическое, инвестиционное, инфраструктурное и институционально-инновационное. Расчет показателей по каждому из них с последующим приведением к сопоставимому виду дает возможность получить интегральную характеристику рынка. При этом значение имеет не только итоговый коэффициент, но и результаты отдельных блоков, поскольку именно они показывают, где находятся основные ограничения и неиспользованные возможности.

Анализ региональных данных выявил существенную неравномерность в размещении сельскохозяйственной техники. Особенно заметно это на примере Хатлонской области, где сосредоточена значительная часть машинно-тракторного парка республики. Такая концентрация во многом объясняется масштабами сельскохозяйственного производства и специализацией области. Вместе с тем показатели отдельных видов техники заметно различаются, что свидетельствует о необходимости учитывать не только ее общее количество, но и соответствие структуры машинного парка фактическим потребностям хозяйств.

Из полученных результатов следует, что техническое обновление сельского хозяйства целесообразно увязывать с развитием сервисного обслуживания и логистики, расширением возможностей лизинга и кредитования, а также более доступным информационным сопровождением хозяйств. Простое увеличение количества поставляемых машин без решения вопросов ремонта, эксплуатации и финансирования не обеспечивает в полной мере требуемого результата.

Практическая ценность предложенной методики состоит прежде всего в возможности сопоставлять положение отдельных регионов по единой системе критериев. Это дает основание точнее определять, где требуется обновление техники, где недостаточно развита сервисная сеть, а где основным ограничением выступает финансовая доступность ресурсов. Такой анализ может использоваться при подготовке региональных программ и оценке результатов мер государственной поддержки.

Таким образом, предложенный подход ориентирован не столько на формальное увеличение числа оценочных показателей, сколько на выявление реального состояния материально-технического обеспечения сельского хозяйства. Его применение на региональном уровне может способствовать более обоснованному выбору направлений технического обновления и распределения ресурсов с учетом специализации и производственных потребностей конкретной территории.

Статья выполнена в рамках научной тематики отдела изучения инновационных процессов в агропромышленном комплексе на тему «Определение приоритетных направлений инновационного развития агропромышленного комплекса Таджикистана на 2021-2025 годы».,

ГРН: 0121TJ1094, а также новой тематики «Оценка внедрения инновационных технологий в агропромышленном комплексе Республики Таджикистан» на период 2026-2030 гг. ГРН: 0126TJ01760 (название темы статьи) утвержденной в установленном порядке (протокол № 10 от 27 ноября 2024 г.).

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Тагоев Дж.Х.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агропродовольственная система Республики Таджикистан: состояние и перспективы развития // Министерство сельского хозяйства Республики Таджикистан. -Душанбе, 2022.
2. Гатаулин А.М. Экономика сельского хозяйства / А.М. Гатаулин. -М.: КолосС, 2021. -384 с.
3. Давлатзода Т.А. Формирование и развитие рынка материально-технических ресурсов в сельском хозяйстве Республики Таджикистан: автореф. дис. … канд. экон. наук / Т.А. Давлатзода. -Душанбе, 2024.
4. Закон Республики Таджикистан «О государственном регулировании агропромышленного комплекса». -Душанбе, 2025.
5. Карамнова Н.В. Методический подход к оценке эффективности стратегического управления продуктовым подкомплексом АПК / Н.В. Карамнова, Н.Ю. Кузичева, Д.А. Поляков // Международный научно-исследовательский журнал. – 2020. -№9. -С.118-126.
6. Мирзоалиев А.М. Экономика сельского хозяйства Республики Таджикистан / А.М. Мирзоалиев. -Душанбе: Дониш, 2022. -312 с.
7. Нажмудинов М.С. Структура и функции материально-технической базы сельского хозяйства / М.С. Нажмудинов // Вестник Евразийской науки. – 2024. -Т.16. -№6.
8. Нажмудинов М.С. Специфика функционирования рынка материально-технических ресурсов агропромышленного комплекса в условиях рыночной экономики / М.С. Нажмудинов, Дж.С. Пириев // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – 2025. -№5. -С.35-47.
9. Одиназода Ш.Т. Организационно-экономические основы устойчивого развития агропромышленного комплекса Республики Таджикистан / Ш.Т. Одиназода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2023. -№4. -С.86-97.
10. Пириев Дж.С. Региональные проблемы сельскохозяйственного развития Республики Таджикистан / Дж.С. Пириев. -Душанбе: Ирфон, 2004. -286 с.
11. Программа развития агропродовольственной системы и устойчивого сельского хозяйства Республики Таджикистан на период до 2030 года. -Душанбе, 2021.
12. Регионы Республики Таджикистан: статистический сборник / Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025.
13. Сельское хозяйство Республики Таджикистан: статистический сборник // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025.
14. Серков А.Ф. Экономика агропромышленного комплекса / А.Ф. Серков. -М.: ИНФРА-М, 2022. -418 с.
15. Статистический ежегодник Республики Таджикистан // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025.
16. Толибов Д.К. Организационно-экономические механизмы функционирования рынка материально-технических ресурсов в сельском хозяйстве Республики Таджикистан / Д.К. Толибов. -Душанбе: Дониш, 2023. -248 с.
17. Хушвахтзода К.Х. Экономические механизмы развития аграрного сектора Республики Таджикистан / К.Х. Хушвахтзода // Вестник Таджикского аграрного университета. – 2023. -№3. -С.58-67.
18. Шарифов З.Р. Совершенствование организационно-экономических механизмов материально-технического обеспечения сельского хозяйства / З.Р. Шарифов // Вестник Таджикского аграрного университета. – 2024. -№2. -С.71-82.
19. Эргашева М.А. Инновационные направления развития материально-технической базы сельского хозяйства / М.А. Эргашева // Государственное управление. – 2024. -№2. -С.94-105.
20. FAO. The State of Food and Agriculture 2024. -Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2024.
21. OECD. Innovation, Agricultural Productivity and Sustainability. -Paris: OECD Publishing, 2019.
22. World Bank. Harvesting Prosperity: Technology and Productivity Growth in Agriculture. -Washington, DC: World Bank, 2023.

РАВИШҲОИ МЕТОДӢ ОИД БА АРЗЁБИИ САМАРАНОКИИ ФАЪОЛИЯТИ БОЗОРИ ЗАХИРАҲОИ МОДДИЮ ТЕХНИКӢ ДАР МАҶМААИ АГРОСАНОАТИИ МИНТАҚА

Дар мақола равишҳои муосири методии баҳодиҳии самаранокии фаъолияти бозори захираҳои моддию техникӣ дар маҷмааи агросаноатии минтақа мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Равишҳои илмии мавҷуда оид ба арзёбии самаранокии таъминоти моддию техникии истеҳсолоти кишоварзӣ таҳлил гардида, бартарӣ ва маҳдудиятҳои онҳо муайян карда шудаанд. Аз ҷониби муаллиф низоми комплексии баҳодиҳӣ пешниҳод шудааст, ки нишондиҳандаҳои истеҳсолӣ, иқтисодӣ, сармоягузорӣ, инфрасохторӣ ва инноватсионӣро дар бар мегирад. Методикаи пешниҳодшуда имконият медиҳад сатҳи рушди бозори захираҳои моддию техникӣ ба таври ҳамаҷониба арзёбӣ гардида, омилҳои маҳдудкунандаи самаранокӣ муайян ва самтҳои афзалиятноки такмили механизми ташкилию иқтисодии фаъолияти маҷмааи

агросаноатии минтақа асоснок карда шаванд. Истифодаи амалии методика барои баланд бардоштани самаранокии идоракунии таъминоти моддию техникии соҳаи кишоварзӣ ва қабули қарорҳои асосноки идоракунӣ мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: бозори захираҳои моддию техникӣ, маҷмааи агросаноатӣ, самаранокӣ, методикаи баҳодиҳӣ, кишоварзӣ, инфрасохтор, таъминоти моддию техникӣ, инноватсия, сармоягузорӣ, рақамикунонӣ, иқтисодиёти минтақавӣ, нишондиҳандаи интегралӣ.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЫНКА МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ РЕГИОНА

В статье исследованы современные методические подходы к оценке эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов агропромышленного комплекса региона. Проведен анализ существующих научных подходов к определению эффективности ресурсного обеспечения сельскохозяйственного производства и выявлены их основные преимущества и ограничения. Предложена авторская система комплексной оценки, основанная на интеграции производственных, экономических, инвестиционных, инфраструктурных и инновационных показателей. Разработанная методика позволяет комплексно оценивать уровень развития рынка материально-технических ресурсов, выявлять факторы, ограничивающие его эффективность, и определять приоритетные направления совершенствования организационно-экономического механизма функционирования регионального агропромышленного комплекса. Практическое применение предложенной методики способствует повышению эффективности управления материально-техническим обеспечением сельского хозяйства и формированию научно обоснованных управленческих решений.

Ключевые слова: рынок материально-технических ресурсов, агропромышленный комплекс, эффективность, методика оценки, сельское хозяйство, инфраструктура, материально-техническое обеспечение, инновации, инвестиции, цифровизация, региональная экономика, интегральный показатель.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING THE EFFICIENCY OF THE MATERIAL AND TECHNICAL RESOURCES MARKET IN THE REGIONAL AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

The article examines modern methodological approaches to assessing the efficiency of the material and technical resources market in the regional agro-industrial complex. Existing scientific approaches to evaluating the efficiency of agricultural resource provision are analyzed, and their strengths and limitations are identified. The author proposes a comprehensive assessment system based on the integration of production, economic, investment, infrastructure, and innovation indicators. The proposed methodology enables a comprehensive evaluation of the development level of the material and technical resources market, identification of factors limiting its efficiency, and determination of priority directions for improving the organizational and economic mechanism of the regional agro-industrial complex. The practical application of the proposed methodology contributes to improving the management efficiency of agricultural resource provision and supports scientifically based managerial decision-making.

Keywords: material and technical resources market, agro-industrial complex, efficiency, assessment methodology, agriculture, infrastructure, resource provision, innovation, investment, digitalization, regional economy, integral indicator.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Нажмуддинов Манучехр Сафаралиевич*** **-** Маркази таҳқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, мутахассиси пешбари Раёсати таҳқиқоти масъалаҳои соҳибкорӣ ва рушди бахши хусусӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 89. Телефон: **(+992 372) 223254**. E-mail: **kand7576@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Нажмудинов Манучехр Сафаралиевич*** - Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, ведущий специалист управления исследований проблем предпринимательства и развития частного сектора. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 89. Телефон: **(+992 372) 223254**. E-mail**: kand7576@mail.ru**

Information about the author: ***Nazhmudinov Manuchehr Safaralievich*** - Center for Strategic Research under the President of the Republic of Tajikistan, candidate of economic sciences, leading specialist of the department of research of problems of entrepreneurship and development of the private sector. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 89. Phone: **(+992 372) 223254.** E-mail: **kand7576@mail.ru**

Статья поступила в редакцию: 15.06.2026
Одобрена после рецензирования: 16.08.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК: 00.1.895:316:330.34+332.122 (575.3)

МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОСИСТЕМЫ:КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И СИСТЕМАТИЗАЦИЯ

Нурдинов Б.Х.
Научно-исследовательский экономический институт Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан

Введение. За последние годы в мировой практике сформировались различные модели формирования региональной инновационной экосистемы. Различия в выборе стратегии и механизмов организации инновационной деятельности в значительной степени обусловлены социально-экономическими, институциональными и другими объективными условиями конкретных регионов и страны в целом. Для нашей страны, где индустриально-инновационное развитие экономики определено как стратегическое направление государственной политики особую актуальность приобретает разработка национальной линии реализации научно-технологических и инновационных решений, учитывающих особенности и потребности регионов. Следует отметить, что в настоящее время регионы страны нуждаются в выравнивании базовых показателей уровня жизни и повышения качества человеческого капитала за счет укрепления институциональной основы управления региональной социально-экономической и инновационной политики, координации региональных и отраслевых программ с учетом конкурентных преимуществ регионов, создания условия для повышения доступности в социальных услуг и др. [10]. Наиболее значимим моментом в решении этих проблем является формирование эффективной модели развития региональной инновационной экосистемы, которая представляет собой ключевой инструмент стратегического планирования инновационной деятельности и совершенствования механизмов генерации новых идей, их последующего внедрения и коммерциализации.

В этой связи исследование концептуальных основ моделей формирования региональной инновационной экосистемы приобретает как теоретическую, так и практическую значимость. Целью настоящего исследования является критический анализ моделей формирования региональной инновационной экосистемы, выявление её сильных и слабых сторон, структурных ограничений, а также факторов, определяющих эффективность её функционирования и развития.

Методы. В ходе исследования применён комплекс общенаучных и специальных методов, обеспечивающих всесторонний анализ моделей формирования региональной инновационной экосистемы. Использовался метод сравнительного анализа, позволяющий выявить особенности каждой модели, их структурные составляющие и специфику применения в различных регионах.

Результаты. Одной из ключевых концепций формирования региональной инновационной экосистемы является модель «тройной спирали». В основе данной модели лежит идея, согласно которой инновации формируются благодаря усиления роли государства, частного сектора и научно-образовательных учреждений [7]. Взаимодействия между этими институтами имеет нелинейный характер, что, в отличие от классической модели инновационного развития экономики, представляет собой сетевое партнерство.

Следует отметить, что идея партнерства науки, образования и бизнеса не является новой, особенно для Таджикистана, где ещё в советский период существовали формы взаимодействия между государственными органами, научными учреждениями и предприятиями. Существенную роль в развитии интеграционно-инновационного потенциала страны сыграли расширение отраслевых научных учреждений, укрепление материально-технической базы науки и адаптация научных разработок к условиям реального производства посредством формирования специализированной научной базы в отраслях машиностроения, энергетики, цветной металлургии и др. [12].

Однако, в отличие от советского периода, в настоящее время одной из главных причин, сдерживающих инновационное развитие экономики современного Таджикистана, является

разрыв между научной сферой, образовательной системой и частным сектором экономики. Несмотря на наличие в стране достаточно большого количества научно-исследовательских и образовательных учреждений, их потенциал не до конца вовлечен в инновационные процессы регионов. Научно-теоретические исследования в Таджикистане, как правило, относительно слабо ориентированы на потребности рынка, реального сектора экономики и социальной сферы. Одновременно с этим наблюдается низкий уровень заинтересованности малого бизнеса в использовании отечественных разработок. Данное обстоятельство указывает на необходимость принятия стратегических решений по совершенствованию инструментов стимулирования внутреннего спроса на технологии отечественного производства за счет разработки и реализации дополнительных мер государственной поддержки создания и развития малого инновационного бизнеса в стране и др.

Существенным ограничением выступает также недостаточный уровень инвестирования инновационных проектов, программ и реализации других стратегических инновационных решений. На сегодняшний день в стране и отдельных регионах отсутствуют инновационные зоны, функционирующие на основе принципов модели тройной спирали.

Таким образом, переход к данной модели формировании региональной инновационной экосистемы в значительной степени зависит от зрелости институциональной среды, развитости инновационного бизнеса и степени активизации деятельности субъектов инновационной инфраструктуры. Ещё одним ограничивающим фактором эффективной организации партнёрства науки, образования и бизнеса в Республике Таджикистан является неравномерное социально-экономическое развитие регионов. Практическое решение этой проблемы требует адаптации формирующихся региональных инновационных систем к условиям реализации концепции сбалансированного развития региональной экономики. Реализация такого подхода способствует как сокращению региональных диспропорций, так и ускорению внедрения инноваций в региональные производственные системы.

Интеграция науки, образования и бизнеса базируется на принципах взаимного доверия, согласованности действий, партнерского равенства и взаимной ответственности сторон, которых реализация в условиях региона обеспечивает эффективность взаимодействия участников региональной инновационной экосистемы. Более того, для наращивания потенциала последней необходимо усилить институциональную поддержку субъектов малого бизнеса и научно-образовательных учреждений, а также принять меры по повышению их результативности функционирования, ориентированной на реализацию принципа устойчивое развития [15].

Ключевым моментом интеграционного процесса региональной инновационной экосистемы является чёткое определение задачи, роли и ответственности каждого его участника, которое позволяет скоординировать действия всех субъектов данного процесса, что позволяет обеспечить эффективность функционирования региональной инновационной экосистемы.

Сравнительный анализ показывает, что в рамках модели тройного партнерства задача государства заключается в создании институциональных условий, обеспечивающих системное и эффективное взаимодействие научных, образовательных и государственных учреждений, ответственных за разработку инновационных решений, создание инноваций и их последующую реализацию. Бизнес выполняет функцию внедрения и трансформации новых знаний в экономическую ценность, тем самым определяя уровень результативности инновационной деятельности в стране [4].

Основной задачей научно-образовательных учреждений является формирование интеллектуальной основы развития экономики, предполагая принятие стратегических инновационных решений, направленных на формирование научного задела, обеспечивающего инновационное развитие региональной экономики. Поэтому все более возрастает роль подготовки кадров, способных поддерживать и развивать инновационный потенциал региональных хозяйствующих субъектов регионов. В качестве эффективного механизма решения данной задачи может выступать организация процесса согласования приоритетов

научных исследований и государственных образовательных программ с целями региональной социально-экономической политики. В результате чего укрепляется институциональное взаимодействие между научными и образовательными учреждениями, бизнесом и органоми государственной власти, что создает основу для формирования в стране устойчивой и эффективной региональной инновационной экосистемы.

Следует отметить, что постоянное нарастание потребности в выборе эффективной организации региональной инновационной политики оказало значительное влияние на трансформацию моделей спирального типа, обусловив переход от их классической формы к более расширенным концепциям, учитывающим не только экономические, но также социальные и экологические параметры развития региональной экономики. В данном контексте речь идет о моделях четверной и пятикратной спирали формирования и развития региональных инновационных экосистем.

Так, модель четверная спираль рассматривает гражданское общество как активного участника инновационного процесса. Основу данной модели составляет учет и оценка социальных и культурных факторов, влияющихся на инновационную деятельность и являющихся важными элементами формирующейся социально-ориентированной инновационной экосистемы в регионе.

Переход к данной модели позволяет ориентировать инновационные процессы на реальные социальные потребности региона, а учет социально-культурных особенностей способствует организации инновационной деятельности в соответствии с социальными ожиданиями и культурными ценностями местного сообщества. Вместе с тем, посредством социально-культурного подхода возможно определение влияния культурных норм, традиций, уровня доверия и предпринимательской культуры в процессе создания инноваций, масштаба ее распространения и использования. Таким образом, применения модели четверная спираль в инновационной сфере регионе позволяет активизировать участие граждан в развитии инновационной экосистемы посредством повышения социальной легитимности инновационной деятельности.

Модель «пятерной спирали» опирается на принцип, согласно которому все инновации оцениваются, с точки зрения их воздействия на окружающую среду, и её применение в условиях региона предполагает эффективно использовать «зеленые технологии», позволяющие максимально сохранять природные ресурсы.

Переход к данной модели организации инновационной деятельности является мощным стимулом усиления экологической ответственности субъектов инновационного процесса, в частности, бизнеса. Кроме того, модель «пятерной спирали» позволяет интегрировать социальные, экономические и экологические составляющие в инновационном процессе, что способствует формированию в регионе комплексный и сбалансированный инновационной экосистемы.

Между тем, несмотря на широкое применение некоторых вышеуказанных моделей, также им характерны следующие ограничения:

- модель тройной спирали недостаточно учитывает социальные условия и институциональные различия между регионами, что существенно ограничивает её практическое применение, особенно в условиях Таджикистана, где до настоящего времени сохраняется значительная неоднородность социально-экономического и инновационного развития регионов страны;

- применение модели четверной спирали постоянно сталкивается с ограничениями, связанными с отсутствием единой методологии для выбора критериев, обеспечивающая оценку вклада институтов гражданского общества в формировании региональной инновационной экосистемы;

- модель пятикратной спирали, ориентированная на активизацию экологического направления инновационного развития региона соответствует принципам устойчивого развития и «зелёной» экономики. Однако на региональном уровне применение данной модели сталкивается с рядом сложностей, среди которых особенно выделяются сложность

координации действий субъектов инновационного процесса и высокие потребности в ограниченных ресурсах. Более того, интеграции и согласование действий пяти акторов (университетов, бизнеса, государства, общества, экологического фактора) требует значительного времени, что может замедлять реализацию инновационных решений и других инициатив, связанных с инновационной модернизацией региональной экономики.

Поиск направлений решения вышеуказанных проблем предполагает формирование соответствующих инфраструктурных условий, в том числе в формирование кластеров, способствующих созданию новых знаний, инновационных технологий, совместному обучению и развитию партнерских отношений между субъектами региональной инновационной экосистемы. Следовательно, в связи с «…модернизацией и ускоренной индустриализацией отечественной экономики вопросы кластеризации инновационной деятельности в сферах и отраслях народного хозяйства страны приобретают особую актуальность» [6,с.14].

Следует отметить, что к основным преимуществам использования кластерной модели формирования региональной инновационной экосистемы можно отнести, во-первых, формирование устойчивых связей между субъектами инновационной деятельности на основе мобилизации их ресурсов, во-вторых, эффективное использование ресурсов с целью повышения активизации инновационных процессов и уровня коммерциализации результатов научно-исследовательской деятельности. В результате чего формируются благоприятные условия для углубления инновационной специализации региональной экономики, которая приобретает особую значимость в контексте решения комплексных задач, связанных с усилением роли инноваций в ключевых отраслях региональной экономики. Также это связано с наращиванием конкурентных преимуществ регионов за счет повышения их инновационного потенциала, развитием высокотехнологических кластеров и других элементов инновационной инфраструктуры. Реализация данной стратегии способствует снижению зависимости экономики регионов страны от природно-ресурсных факторов и формирует реальные условия для перехода к инновационной модели устойчивого социально-экономического развития.

Однако, несмотря на отмеченные положительные стороны кластерной модели инновационного развития, следует рассмотреть её недостатки при формировании региональной инновационной экосистемы. Здесь речь идет о концентрации значительного объёма ресурсов в отдельных регионах, что усиливает региональный дисбаланс в стране, что ограничивает возможности формирования сбалансированной региональной инновационной экосистемы в целом.

Вместе с тем, эффективность инновационных кластеров во многом определяется качеством институциональной среды и крупные компании, определяющие направления развития кластера в регионе, в определенной степени ограничивают участие малых и средних предприятий в реализации инновационных проектов, что может приводить к формированию замкнутой модели кластерного взаимодействия в регионе. При этом максимизация эффекта реализации кластерной политики в регионе требует усиления деятельности по активизации кооперации субъектов инновационного процесса, межрегионального сотрудничества и участия в инновационных проектах отраслевого, регионального, национального и международного уровня. Решение вышеуказанных задач предполагает применение сетевой модели формирования региональной инновационной экосистемы на основе активизации использования цифровых технологий, платформенных решений и современных инструментов обмена знаниями, позволяющих обеспечить новый уровень партнерских отношений между субъектами региональной инновационной экосистемы.

Основными типами сетевого взаимодействия субъектов инновационной деятельности в регионе являются следующие:

- сеть кооперации в сфере НИОКР;
- сеть трансфера технологий;
- сеть передачи компотенции;
- научно-инновационные сети [1].

Каждый из типов сетей выполняет определенную функцию, связанную с мобилизацией ресурсов, передачей научных разработок и технологических решений стартапам, объединением усилий академических институтов, технологических центров и компаний для обмена знаниями и опытами и др. Кроме того, переход к сетевому подходу формирования региональной инновационной политики позволяет, во-первых, быстро и своевременно реагировать на изменения технологической среды, во-вторых, способствует координации между основными субъектами инновационной экосистемы, в-третьих, повышению эффективности реализации инновационных решений на местах, в-четвертых, созданию новых продуктов, услуг и современных технологий, отвечающих базовым потребностям региональной экономики.

Переход к сетевой модели формирования региональной инновационной экосистемы требует развитых механизмов управления сетью, позволяющих создавать устойчивую инновационную среду для эффективной координации деятельности участников данной системы. Вместе с тем практический процесс реализации сетевой модели региональной инновационной экосистемы в значительной степени зависит от создания условий, необходимых для эффективного взаимодействия субъектов данной системы, согласования их интересов и повышения уровня доверия между ними. Кроме того, требуется комплексный и системный подход к организации региональной инновационной политики, учитывающий особенности модели поведения субъектов инновационного процесса, а также характер их взаимодействия.

Следует учесть, что вокруг региональной инновационной экосистемы формируются ключевые субъекты, которые определяют не только «правила игры» для осуществления инновационной деятельности, но и активно участвуют в процессе научно-технологического развития экономики региона, способствуя его инновационной модернизации. В данном контексте особую роль играет государственное - частное партнерство (ГЧП). В рамках этой модели объединяются возможности государства и частного сектора, что позволяет формировать ключевые элементы региональной инновационной экосистемы, включая создание благоприятных условий для институционального взаимодействия субъектов инновационного процесса и др.

Инновационное решение в рамках модели государственно – частное партнерства реализуется с помощью различных инструментов поддержки, которые в совокупности формируют механизм ГЧП, обеспечивающий координацию действий и ресурсов субъектов региональной инновационной экосистемы. Реализация данной модели в инновационной сфере региона позволяет достигать результатов в следующих направлениях:

«...генерация средств и ресурсов;

- получение реального эффекта от вложений инвестиций;

- снижение расходов государственного сектора на реализацию новых технологий за счет их передачи бизнесу;

- разделение рисков и государства и бизнеса;

- применение коммерческих инновационных механизмов и др.» [16,с.483].

Решение этих задач определяет новые условия для генерации средств и ресурсов субъектов инновационной деятельности, повышая экономическую эффективность инвестиционной политики на местах, снижения нагрузки на государственное финансированияе НИОКР за счет активизации роли частного сектора в реализации инновационных проектов, разделения рисков иннвестиционных вложений в инновационные проекты, применения рыночных механизмов поддержки инновационных решений и др. Они становятся возможными векторами определения задач государства и частного сектора в реализации проектов государственно – частного партнерства в инновационной сфере.

Основная задача государства в рамках инновационных проектов государственно-частного парнёрства заключается в создании организационно-управленческих, институциональных, инфраструктурных и иных условий с учетом потребностей экономических субъектов частного сектора, направленных на координацию усилий всех участников государственного и частного секторов экономики.

Частный сектор в рамках своих компетенций осуществляет финансирование инновационных проектов, выполняет функции проектирования и реализации инновационных работ, а также внедряет новые решения, передовые технологии и др. Здесь союз государства и частного сектора в инновационной сфере в значительной степени зависит от эффективного решения концептуальных вопросов организации партнерства, что указывает на учет следующих базовых принципов взаимодействия государства и частного сектора в рамках реализации ГЧП-проектов:

«- партнерство должно соответствовать целям инновационного развития экономики страны;

- партнерство должно быть подчинено решению не только текущих, но и стратегических задач развития инновационной экономики страны;

- соблюдение равенства интересов сторон и свободы выбора действий;

- невмешательство государства в сферу ответственности частного партнера;

- конкурентность и ответственность за исполнение условий контракта» [9,с.9].

Учет и реализация данных принципов обеспечивают формирование направлений развития концепции государственно-частного партнерства в инновационной сфере за счет согласования интересов партнерства и инновационного развития экономики с решениями стратегических и текущих задач на местах, а также соблюдением равенства партнеров при выборе сценария развития в рамках ГЧП реализации инновационных проектов и условий региона.

Вместе с тем эффективное функционирование ГЧП как института поддержки инновационного развития региона во многом зависит от правильного выбора форм партнерства (аренда, концессия, государственные контракты и др.), которые играют важную роль в привлечении инвестиций в инновационной сфере региона, развитии деловой активности и др.

Выводы. Таким образом, проведенный критический анализ и систематизация современных моделей региональной инновационной экосистемы позволили выявить следующие концептуальные положения и закономерности её формирования и развития.

- региональная инновационная экосистема является результатом коэволюции институтов государства, науки, образования и бизнеса, взаимодействие которых носит взаимозависимый характер;

- устойчивость региональной инновационной экосистемы в значительной степени зависит не столько от количества её структурных составляющих (элементов), сколько от качества институциональной среды, уровня доверия между субъектами инновационного процесса, интенсивности связей и способности к адаптации в условиях внешней турбулентности;

- в структуре региональной инновационной экосистемы предпринимательский сектор выполняет функцию коммерциализации результатов науки, формирования инновационного спроса и активно участвует в реализации проектов «зеленых» технологий, которые определяют приоритеты устойчивого развития региональной экономики;

- эффективность функционирования региональной инновационной экосистемы в значительной степени зависит от наличия механизма, интегрирующего ресурсы государства, научно-исследовательских организаций и субъектов частного сектора в рамках единой инновационной политики региона;

- в условиях цифровой трансформации социально-экономических процессов региональные инновационные экосистемы приобретают платформенный характер, что указывает на формирование в стране единой цифровой, институциональной среды и инновационной инфраструктуры ее поддержки;

- региональные инновационные экосистемы должны быть адаптированы к экологическим условиям и принципам циркулярной экономики, устойчивости развития и другим региональным условиям.

Оценка проведенного критического анализа и систематизация современных моделей региональной инновационной экосистемы указывают, что в настоящее время возникает объективная необходимость разработки концептуально-адаптивной модели формирования инновационной экосистемы с учетом конкурентных преимуществ регионов Таджикистана.

Данная статья подготовлена в рамках научной диссертации автора на тему «Формирование инновационной экосистемы устойчивого социально-экономического развития региона», утвержденной решением Ученого совета ГУ «Научно-исследовательский экономический институт Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан» от 26.09.2023 года за №2.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Рахмонов Дж.Р.

ЛИТЕРАТУРА

1. Башкирцева С.А. Роль инфраструктуры в проектировании инновационных сетей в условиях перехода к циркулярной экономике / С.А. Башкирцева // Вестник экономики, права и социологии. Серия экономики и бизнеса. -Казань, 2024. -№1. -С.310-313.
2. Василенко Е.В. Региональная инновационная экосистема как новый концепт региональных исследований / Е.В. Василенко // AlterEconomics. Серия экономики и бизнеса. -Екатеринбург, 2024. -№4. -С.777-796.
3. Елизавета В.В. Модель жизненного цикла региональной инновационной экосистемы / В.В. Елизавета // Вестник Челябинского государственного университета. Серия экономики и бизнеса. - 2024. -№10(492). -С.32-43.
4. Зоидов К.Х. Модель тройной спирали как основа стимулирования развития инновационного потенциала и технологического прогресса национальной экономики / К.Х. Зоидов, А.А. Растегаев // Региональные проблемы преобразования экономики. Серия экономики и бизнеса. - 2024. -№10(168). -С.1-12.
5. Инновационные кластеры как фактор экономического развития регионов Поволжья / Д.Л. Напольских, Г.Г. Гаджиев, И.Д. Ерёмин, Е.А. Смирнов // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. Серия экономики и бизнеса. -Новосибирск, 2024. -№4-3(91). -С.90-95.
6. Комилов С.Дж. Инновационный кластер: условия и проблемы становления / С.Дж. Комилов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2022. -№1. -С.14.
7. Комилов С.Дж. Экосистемные услуги и природный капитал в системе общественного производства / С.Дж. Комилов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2016. -№2/11(220). -С.11.
8. Митрофанов С.В. Мультидисциплинарные аграрные кластеры как модель устойчивого развития сельских территорий и преодоления кадрового дефицита: кейс «смарт-биотех» / С.В. Митрофанов // Международный сельскохозяйственный журнал. Серия экономики и бизнеса. -М., 2025. -Том. 68. -№7. -С.887-891.
9. Михаил Я.В. Государственно-частное партнерство в инновационной сфере: современное состояние и перспективы / Я.В. Михаил // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). Серия экономики и бизнеса. -М., 2015. -№3-1(23). -С.8-17.
10. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. // Утверждено Постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 года, № 636. -Душанбе, 2016. -С.39.
11. Панченко А.Н. Модель инновационной экосистемы в региональной экономике знаний / А.Н. Панченко, Д.В. Ланская // Вестник Академии знаний. Серия экономики и бизнеса. -Краснодар, 2018. -№1(24). -С.176-183.
12. Перспективные направления кластеризации экономики ЮГА России / Д.Л. Напольских, Г.Г. Гаджиев, И.Д. Ерёмин, Е.А. Смирнов // Экономики и бизнеса: теория и практика. Серия экономики и бизнеса. -Новосибирск, 2024. -№4-2(110). -С.188-192.
13. Таджикистан в едином народнохозяйственном комплексе СССР. -Душанбе: Дониш, 1988. -337 с.
14. Татьяна А.Г. Инновационная экосистема территории: дизайн, модели оценки и управления / А.Г. Татьяна, Р.Х. Раил // Мир новой экономики. Серия экономики и бизнеса. -М., 2024. -№2. -С.17-28.
15. Чистякова О.В. Интеграция науки, образования и бизнеса для обеспечения технологического суверенитета России / О.В. Чистякова // Baikal Research Journal. Серия науки об образовании. - 2024. -№3. -С.1001-1014.
16. Шигильчев М.А. Механизм государственно - частного партнерства в инновационной сфере // Вестник Чувашского университета. Серия: Экономика и экономические науки / М.А. Шигильчев. -Чебоксары, 2010. -№4. -С.479-483.

МОДЕЛҲОИ ТАШАККУЛИ ЭКОСИСТЕМАИ ИННОВАТСИОНИИ МИНТАҚАВӢ: ТАҲЛИЛИ ИНТИҚОДӢ ВА МУРАТТАБСОЗӢ

Дар мақола равишҳои назариявӣ ва методологӣ оид ба ташаккули экосистемаи инноватсионии минтақавӣ баррасӣ карда мешаванд. Мақсади таҳқиқот гузаронидани таҳлили интиқодии моделҳои мавҷудаи ташаккули экосистемаҳои инноватсионии минтақавӣ ва ба низом даровардани онҳо бо мақсади ошкор намудани хусусиятҳои асосӣ, афзалиятҳо ва маҳдудиятҳои татбиқи онҳо дар рушди минтақавӣ мебошад. Дар раванди таҳқиқот маҷмуи усулҳои умумиилмӣ, аз ҷумла таҳлили муқоисавӣ, системавӣ ва сохторӣ-функсионалӣ истифода шуданд. Моделҳои мавҷуда гурӯҳбандӣ карда шуда, унсурҳои асосии сохтории онҳо, механизмҳои ҳамкории иштирокчиён ва омилҳое, ки ба самаранокии фаъолияти муҳити инноватсионии минтақа таъсир мерасонанд, ошкор карда шудаанд. Ба нақши муассир доштаи муҳити институтсионалӣ, инфрасохтори инноватсионӣ, ташкилотҳои илмӣ-таълимӣ ва бахши соҳибкорӣ дар ташаккулёбии робитаҳои устувори инноватсионӣ диққати махсус дода мешавад. Хусусиятҳои равишҳои

гуногуни консептуалӣ ошкор гардида, шартҳои асосии ташаккули экосистемаи муассири инноватсионии минтақавӣ, аз ҷумла рушди механизмҳои кооператсия, интиқоли дониш ва тиҷоратикунонии инноватсия асоснок карда шуданд. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар таҳияи сиёсати инноватсионии минтақавӣ, стратегияҳои рушди инноватсионӣ ва такмили механизмҳои ҳамкории иштирокчиёни асосии фаъолияти инноватсионӣ дар сатҳи минтақавӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: экосистемаи инноватсионӣ, иқтисодиёти минтақа, сиёсат, рушди устувор, равиши кластерӣ, шабакавӣ, генератсияи донишҳои нав, шарикии давлат ва бахши хусусӣ.

МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОСИСТЕМЫ:КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И СИСТЕМАТИЗАЦИЯ

В статье рассматриваются теоретические и методологические подходы к формированию региональной инновационной экосистемы. Цель исследования заключается в проведении критического анализа существующих моделей формирования региональных инновационных экосистем и их систематизации для выявления ключевых характеристик, преимуществ и ограничений их применения в региональном развитии. В ходе исследования использован комплекс общенаучных методов, включая сравнительный, системный и структурно-функциональный анализ. Проведена систематизация существующих моделей, определены их основные структурные элементы, механизмы взаимодействия участников и факторы, влияющие на эффективность функционирования инновационной среды региона. Особое внимание уделено роли институциональной среды, инновационной инфраструктуры, научно-образовательных организаций и предпринимательского сектора в формировании устойчивых инновационных связей. Выявлены особенности различных концептуальных подходов и обоснованы ключевые условия формирования эффективной региональной инновационной экосистемы, включая развитие механизмов кооперации, трансфера знаний и коммерциализации инноваций. Результаты исследования могут быть использованы при разработке региональной инновационной политики, стратегий инновационного развития и совершенствовании механизмов взаимодействия основных участников инновационной деятельности на региональном уровне.

Ключевые слова: инновационная экосистемы, региональная экономика, политика, устойчивое развитие, кластерный подход, сетевой подход, генерация новых идей, государственно-частное партнерство.

MODELI FORMIROVANIYA REGIONAL'NOY INNOVATSIONNOY EKOSISTEMY: KRITICHESKIY ANALIZ I SISTEMATIZATSIYA

The article discusses theoretical and methodological approaches to the formation of a regional innovation ecosystem. The purpose of the study is to conduct a critical analysis of existing models for the formation of regional innovation ecosystems and their systematization in order to identify key characteristics, advantages and limitations of their application in regional development. The research uses a set of general scientific methods, including comparative, systemic, and structural-functional analysis. The systematization of existing models has been carried out, their main structural elements, mechanisms of interaction of participants and factors influencing the effectiveness of the region's innovation environment have been identified. Special attention is paid to the role of the institutional environment, innovation infrastructure, scientific and educational organizations and the business sector in the formation of sustainable innovation links. The features of various conceptual approaches are identified and the key conditions for the formation of an effective regional innovation ecosystem are substantiated, including the development of mechanisms for cooperation, knowledge transfer and commercialization of innovations. The results of the research can be used in the development of regional innovation policy, innovation development strategies and improving the mechanisms of interaction between the main participants in innovation activities at the regional level.

Keywords: Innovative ecosystems, regional economy, policy, sustainable development, cluster approach, network approach, generation of new ideas, public-private partnership.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Нурдинов Баҳриддин Хизралиевич*** **-** Пажуҳишгоҳи илмию таҳқиқотии иқтисодии Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муовини директор оид ба илм ва таълим. **Суроға**: 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айнӣ, 14^{A} . E-mail: **bahriddin_11@inbox.ru.** Телефон: **988-87-33-83**

Сведения об авторе: ***Нурдинов Бахриддин Хизралиевич*** **–** Научно-исследовательский экономический институт Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, заместитель директора по научной и учебной работе. Адрес: 734042, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Айни, 14^{A}. E-mail: **bahriddin_11@inbox.ru.** Телефон: **988-87-33-83**

Information about the author: ***Nurdinov Bakhriddin Khizralievich***– Scientific Research Economic Institute of the Ministry of Economic Development and Trade of the Republic of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Deputy Director for Research and Academic Affairs. **Address**: 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, street Aini 14^{A}. E-mail: **bahriddin_11@inbox.ru**. Phone: **988-87-33-83**

Статья поступила в редакцию: 15.06.2026
Одобрена после рецензирования: 13.08.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК: 351.863:330.131.7(575.3)

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ИНСТРУМЕНТОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Зувайдуллоев С.А.
Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана

Введение. В условиях глубоких изменений в глобальной экономической системе вопрос обеспечения экономической безопасности стал одним из главных приоритетов государственной политики. Глобализация, региональная интеграция, рыночная взаимозависимость и геополитическая нестабильность трансформировали традиционные структуры экономического управления. Для развивающихся стран, таких как Республика Таджикистан, эти изменения не только открывают возможности для экономического развития и привлечения инвестиций, но и влекут за собой ряд новых угроз, способных повлиять на экономическую и социальную стабильность в обществе.

За последние десятилетия экономика Республики Таджикистан постепенно интегрировалась в мировую экономику. Членство в региональных и международных организациях, расширение торговых связей и увеличение трансграничных финансовых потоков стали укреплять позиции страны в международной экономической системе. Однако значительная зависимость от экспорта сырья, высокая доля импорта в удовлетворении внутренних потребностей, существенная опора на денежные переводы трудовых мигрантов и подверженность экономическим колебаниям у основных торговых партнеров подчеркивают структурные уязвимости национальной экономики. В таких условиях в снижении рисков и укреплении экономической устойчивости решающую роль играет эффективность инструментов государственного регулирования.

Развитие системы государственных регулирующих инструментов требует всестороннего и системного подхода, учитывающего институциональные, административные, экономические и региональные интеграционные аспекты в комплексном виде. Экономическая безопасность не может быть обеспечена только ситуативными или реактивными мерами, а требует формирования скоординированного механизма, способного одновременно управлять внешними угрозами, совершенствовать структуру производства, диверсифицировать экспорт и укреплять финансовую стабильность в стране.

Сегодня концепция экономической безопасности стала одной из главных осей экономических исследований и формирования государственной политики [17]. Данная категория в зарубежной научной литературе изучается в рамках теорий институциональной экономики, политической экономии и устойчивого развития [19; 20; 21], признается предпосылкой макроэкономической стабильности, устойчивого роста и поддержания экономического суверенитета отдельных стран [23]. Многие исследования подчеркивают роль государства в управлении внешними рисками, снижении структурной зависимости и создании механизмов, устойчивых к глобальным потрясениям [16; 18; 22].

В научных кругах развивающихся стран, особенно на постсоветском пространстве, большое внимание уделяется инструментам государственного регулирования для поддержания экономического равновесия [5; 15]. Научные исследования в основном сосредоточены на фискальной и монетарной политике, регулировании внешней торговли, управлении государственным долгом и поддержке стратегических отраслей экономики [1]. Однако значительная часть этих исследований рассматривает инструменты государственной политики отдельно и уделяет меньше внимания системному и комплексному анализу этих инструментов в совокупности [6].

В Республике Таджикистан много научных работ посвящены изучению экономического развития, промышленной политики, привлечения инвестиций и управления финансовой стабильностью [3; 10; 13]. Отдельное направление формируют работы, рассматривающие

институциональные основы финансовой системы и развитие национальной модели бухгалтерского учета в условиях глобализации и внедрения международных стандартов финансовой отчетности [7; 8; 9]. Также внимание исследователей привлекают вопросы экономической безопасности и роли государственной политики в снижении внешней уязвимости [2; 11; 14]. Однако исследований, всесторонне анализирующих взаимосвязь институциональных, административных и экономических инструментов, а также механизмов региональной интеграции в рамках обеспечения экономической безопасности, по-прежнему немного.

Соответственно, данное исследование, использующее системный подход и количественный анализ показателей, направлено на восполнение упомянутого пробела в научной литературе и предоставление комплексной основы для оценки эффективности государственных регулирующих инструментов в экономической интеграции.

Целью данного исследования является изучение вопросов эффективности государственных инструментов обеспечения экономической безопасности Республики Таджикистан в контексте интеграционных процессов. Научная новизна исследования заключается в предложении системного подхода к оценке регулирующих инструментов и анализе их взаимосвязи с ключевыми показателями экономической безопасности. Результаты исследования могут послужить основой для совершенствования государственной экономической политики и укрепления устойчивости национального развития в условиях глобальной нестабильности.

Методы. Данное исследование основано на сочетании количественных и качественных аналитических методов. В эмпирической части для оценки динамики ключевых показателей экономической безопасности и эффективности инструментов государственного регулирования используются официальные статистические данные Республики Таджикистан. Период анализа охватывает последние годы, что позволяет изучить структурные изменения и реакцию экономики на внешние шоки.

Для оценки состояния экономической безопасности используется анализ динамики макроэкономических показателей. Для оценки эффективности инструментов государственного регулирования изучается взаимосвязь между изменениями этих показателей и мерами политики в денежно-кредитной, финансовой, торговой и валютной сферах. В этом контексте для выявления взаимосвязи между внешними шоками и ответными мерами правительства используются методы сравнительного анализа и анализа экономических тенденций.

Эффективность инструментов регулирования оцениваются на основе таких критериев, как снижение остроты экономических угроз, стабилизация макроэкономических показателей, повышение диверсификации экспорта, поддержание стабильности национальной валюты и укрепление валютных резервов. Кроме того, в качестве одного из дополнительных показателей рассматривается степень соответствия национальной политики требованиям региональной интеграции.

Результаты. Интеграция экономики Республики Таджикистан в региональную и глобальную систему в последние годы создала новые возможности для развития, но в то же время повысила уровень уязвимости национальной экономики. Анализ экономической структуры страны на основе данных официальной статистики последних лет показывает, что многие риски для экономической безопасности возникли не внезапно, а структурно и постепенно.

Одной из важнейших проблем является структура экспорта страны. Значительная часть валютных поступлений обеспечивается экспортом сырья и первичной продукции. Как показано в таблице 1, ключевыми статьями экспорта остаются минеральные продукты и недрагоценные металлы, на долю которых в 2024 году пришлось около 60% всех валютных поступлений. Это означает, что экономическая стабильность во многом зависит от волатильности цен на мировых сырьевых рынках. Снижение цен на алюминий, сурьму или изменение внешнего спроса могут напрямую повлиять на валютные поступления, торговый баланс и даже доходы

государственного бюджета. В такой ситуации национальная экономика становится практически реактивной по отношению к событиям за пределами страны.

Таблица 1. Сводная таблица структуры внешней торговли (2024 г.)
Table 1. Summary table of the structure of foreign trade (2024)

Товарная группа	**Экспорт, млн. дол. США**	**Доля в экспорте, %**	**Импорт, млн. дол. США**	**Доля в импорте, %**	**Анализ влияния на экономическую безопасность**
Минеральные продукты	620,1	31,8	1266,6	18,1	Высокая зависимость от экспорта сырья
Недрагоценные металлы и изделия	525,5	27,0	648,0	9,2	Ключевая статья. Цены волотильны.
Продукция химической промышленности	59,0	3,0	506,5	7,2%	Критический импорт (в т.ч. глинозем)
Машины и оборудование	6,5	0,3	941,3	13,4	Технологическая зависимость
Транспортные средства	18,4	0,9	827,0	11,8	Зависимость от импорта инвестиционных товаров
Продукты растительного происхождения	54,6	2,8	503,1	7,2	Зависимость от импорта продовольствия
Готовые пищевые продукты	21,6	1,1	583,6	8,3	Зависимость от импорта товаров потребления
Текстиль	269,2	13,8	138,1	2,0	Экспорт хлопка-волокна, а не готовой продукции
Прочие товары (включая драгоценные металлы)	372,5	19,1	1593,4	22,7	Может включать реэкспорт.
Итого	**1947,4**	**100**	**7007,6**	**100**	

Источник: Разработка автора на основе [4,с.25-26]

Таблица 1 наглядно показывает, что почти 60% экспорта (1 и 2 группы) приходится на сырьевые товары, в то время как основу импорта составляют готовая продукция, машины и оборудование (около 33% в сумме). Это классическая структура экономики, подверженной внешним шокам.

Помимо всего, анализ структуры экспорта выявляет еще одну важную особенность: значительную долю (около 19%) занимает группа «Прочие товары», которая может включать, в том числе драгоценные металлы и потенциальные реэкспортные операции. Высокий объем этой группы ставит перед исследователями важный вопрос о природе этих потоков. Если значительная часть этого экспорта является реэкспортом, то это указывает на формирование модели экономики, ориентированной не только на сырьевой экспорт, но и на транзитную торговлю. Это создает иные, но не менее серьезные риски для экономической безопасности, связанные с геополитической стабильностью в регионе и конкурентоспособностью транспортно-логистического комплекса страны. Дальнейшая детализация статистических данных необходима для точной оценки этого феномена, однако это уже не предмет данного исследования.

Из таблицы видно, что структура импорта, где преобладают машины, оборудование и готовая продукция (свыше 33% импорта), закрепляет технологическую зависимость и создает дополнительную нагрузку на платежный баланс государства.

Географическая структура торговли также усиливает уязвимость национальной экономики. Как показано в таблице 2, наблюдается высокая концентрация внешнеторгового оборота.

Таблица 2. Концентрация внешнеторгового оборота Республики Таджикистан по основным странам-партнерам в 2023–2024 гг.
Table 2. Concentration of foreign trade turnover of the Republic of Tajikistan by main partner countries in 2023–2024

Страна-партнер	2023		2024		Изменение доли
	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	%-ные пункты
Россия	1715,0	20,6	1981,8	22,1	+1,5
Китай	1503,2	18,0	1956,0	21,8	+3,8
Казахстан	1148,7	13,8	1293,2	14,4	+0,6
Узбекистан	504,4	6,1	586,5	6,5	+0,4
Турция	363,0	4,4	445,8	5,0	+0,6
Иран	254,6	3,1	377,7	4,2	+1,1
Прочие страны	2840,0	34,0	2314,0	26,0	-8,0
Всего	**8328,9**	**100**	**8955,0**	**100**	–

Источник: разработка автора на основе [4,с.15-24]

По итогам 2024 года, на тройку лидеров – Россию, Китай и Казахстан – пришлось почти 60% всего объема торговли республики. При этом важно отметить усиление данной тенденции: совокупная доля этих трех стран выросла с 52,4% в 2023 году до 58,3% в 2024 году. Особенно заметен рост доли Китая (с 18,0% до 21,8%) и Казахстана (с 13,8% до 14,4%). Такая динамика, с одной стороны, укрепляет сложившиеся экономические связи, но с другой, – формирует риск «переноса» экономических проблем из стран-партнёров, делая национальную экономику более уязвимой к внешним шокам и требуя от системы государственного регулирования применения более сложных и адаптивных инструментов обеспечения экономической безопасности.

Еще одним фактором структурной уязвимости национальной экономики является значительная зависимость от денежных переводов трудовых мигрантов. На протяжении многих лет такие деньги играли важную роль в поддержании уровня внутреннего потребления и доходов домохозяйств, а также в некоторой степени способствовали стабилизации внутреннего спроса. Однако опыт экономических кризисов в странах назначения показал, что любой спад или ограничения на рынке труда могут привести к быстрому сокращению этих финансовых потоков. В таких условиях национальная экономика также находится под давлением, как с точки зрения снижения эффективного спроса, так и с точки зрения стабильности обменного курса и равновесия на валютном рынке.

Особое значение имеет также вопрос импорта основных товаров. Зависимость от импорта продовольствия и некоторых энергоносителей делает экономику страны чувствительной к сбоям в глобальных цепочках поставок и росту международных цен. Опыт последних лет показывает, что колебания на мировом рынке быстро отражаются на уровне внутренних цен, создавая инфляционное давление.

Помимо этих факторов, нестабильность мировой экономики – от региональных кризисов до последствий пандемии и геополитических событий – прямо или косвенно повлияла на макроэкономические показатели страны. Торговая и финансовая зависимость от некоторых крупных партнеров повысила степень взаимозависимости таджикской экономики от внешних событий.

В целом можно сказать, что нынешние угрозы экономической безопасности Республики Таджикистан коренятся в структуре экономики, а не являются просто временными. Экономическая интеграция открыла новые возможности, но в то же время сделала более очевидной, чем когда-либо, необходимость укрепления устойчивости, диверсификации производства и снижения односторонней зависимости.

В ответ на вышеупомянутые угрозы правительство Республики Таджикистан в последние годы внедряет комплекс институциональных, административных и экономических инструментов. Эти инструменты формировались не фрагментарно, а развивались в рамках макроэкономической государственной политики страны и международных обязательств.

Однако их эффективность во многом зависит от степени внутренней координации и соответствия условиям региональной интеграции.

На институциональном уровне общие рамки экономической политики определяются стратегическими документами и основными законами. На исполнительном уровне для контроля и регулирования экономической деятельности используются административные инструменты. Наряду с ними ключевую роль в стабилизации макроэкономических показателей играют экономические и финансовые инструменты. Кроме того, сами процессы региональной интеграции стали инструментом усиления или, в некоторых случаях, ограничения национальной политики.

Таблица 3 наглядно показывает, что инструменты государственного регулирования в Республике Таджикистан охватывают все основные уровни – от стратегического планирования до интеграционных механизмов. Каждый уровень выполняет свою функцию и имеет свои ограничения, однако только в совокупности они формируют основу экономической безопасности страны.

Таблица 3. Структура инструментов государственного регулирования в обеспечении экономической безопасности

Table 3. Structure of government regulation instruments in ensuring economic security

Категория инструмента	**Примеры**	**Роль в обеспечении экономической безопасности**	**Возможные ограничения**
Институциональные	Национальная стратегия развития до 2030 г., законы «О безопасности», «О защите конкуренции»	Определяют долгосрочные приоритеты, создают стабильную правовую базу	Разрыв между планированием и реализацией
Административные	Лицензирование, квотирование, контроль цен	Регулируют внутренний рынок, поддерживают стратегически важные отрасли	Риск бюрократизации, снижение конкуренции
Экономические	Валютная и налоговая политика, таможенные пошлины, льготы для инвесторов	Стабилизируют макроэкономику, поддерживают внутреннее производство, привлекают инвестиции	Зависимость от бюджетных ресурсов и внешних условий
Интеграционные	Двусторонние соглашения, участие в ШОС, СНГ, переговоры с ВТО/ЕАЭС	Расширяют рынки сбыта, обеспечивают доступ к технологиям и инвестициям	Ограничения, вытекающие из международных обязательств

Источник: Разработка автора

Анализ структуры инструментов показывает, что формально система выглядит достаточно полной. Основная проблема заключается в согласованности действий и способности быстро реагировать на внешние потрясения. Часто инструменты административного и экономического характера работают параллельно, но не полностью интегрированы в единую стратегию, что снижает их общую эффективность. В условиях интеграции и внешнеэкономической зависимости от партнеров, адаптивность и системная координация становятся ключевыми факторами успеха.

Для оценки результативности действующих инструментов государственного регулирования целесообразно проанализировать динамику ключевых индикаторов экономической безопасности за последние годы. Именно через изменения макроэкономических

показателей можно увидеть, насколько государственные меры позволяли смягчать внешние потрясения и поддерживать устойчивость экономики.

Особое значение имеет анализ периода после внешних потрясений – регионального кризиса 2014–2015 гг., пандемии 2020 г., а также последующих изменений в мировой и региональной экономике. Это позволяет выявить, насколько оперативно и эффективно срабатывали инструменты денежно-кредитной, бюджетной и внешнеторговой политики (таблица 4).

Таблица 4. Динамика ключевых индикаторов экономической безопасности Республики Таджикистан (обобщенная оценка за последние 5-10 лет)
Table 4. Dynamics of key indicators of economic security of the Republic of Tajikistan (summary assessment for the last 5–10 years)

Показатель	**Общая динамика**	**Реакция на внешние шоки**	**Оценка эффективности регулирования**
ВВП на душу населения	Устойчивый рост с замедлениями в кризисные годы	Снижение темпов роста в 2015 и 2020 гг., последующее восстановление	Умеренно эффективная поддержка экономической активности
Уровень инфляции	Колебания с периодами ускорения	Рост в периоды внешней нестабильности и валютных колебаний	Денежно-кредитная политика способствовала стабилизации, но чувствительность к импорту сохраняется
Внешний долг	Постепенное увеличение с контролируемым уровнем	Рост в условиях инвестиционных и инфраструктурных заимствований	Управляемость долга сохраняется, однако зависимость от внешнего финансирования остаётся фактором риска
Доля импорта в потреблении	Стабильно высокая	Усиление давления в периоды глобальных перебоев поставок	Меры по импортозамещению пока дают ограниченный эффект
Золотовалютные резервы	Тенденция к увеличению	Использование резервов в периоды валютной нестабильности	Политика накопления резервов повышает устойчивость финансовой системы

Источник: Разработка автора

Анализ показывает, что инструменты государственного регулирования в целом позволяли сглаживать последствия внешних кризисов и поддерживать макроэкономическую стабильность. После периодов внешних потрясений экономика демонстрировала способность к восстановлению, что свидетельствует о наличии определенного уровня адаптивности.

В то же время сохраняются структурные ограничения, такие как. высокая зависимость от импорта и внешних финансовых потоков, чувствительность к колебаниям экономической ситуации в странах-партнёрах, а также необходимость дальнейшей диверсификации источников роста. Это означает, что действующая система инструментов государственного регулирования обеспечивает относительную стабильность, однако ее стратегическая эффективность напрямую зависит от углубления структурных реформ и повышения внутренней устойчивости экономики.

В целом, структура регулирующих инструментов в Республике Таджикистан представляется относительно полной по форме [7; 8; 10]. Однако главная проблема заключается не в наличии инструментов, а в их координации и быстрой реакции на внешние потрясения. В некоторых случаях административно-экономические инструменты действовали параллельно, не будучи полностью согласованы в рамках системной стратегии [9; 10; 11].

В контексте экономической интеграции эффективность этих инструментов зависит от степени гибкости государственной политики и способности правительства уравновешивать

международные обязательства и национальные интересы [7; 11; 13]. По этой причине реальная оценка их эффективности будет возможна только посредством анализа динамики макроэкономических показателей.

Таким образом, анализ экономических угроз и регуляторных инструментов показывает, что Республике Таджикистан удалось сохранить определенный уровень экономической стабильности в контексте региональной интеграции. Ключевые показатели, такие как ВВП на душу населения, инфляция, внешний долг и валютные резервы, демонстрируют тенденцию к восстановлению после внешних шоков (кризис 2014-2015 годов, пандемия 2020 года). Это свидетельствует о положительном и относительном влиянии политики государства и относительной эффективности его регуляторных инструментов [15; 7; 9; 20].

Однако более детальный анализ показывает, что относительные успехи во многом обусловлены экономической гибкостью и быстрым реагированием экономических и монетарных инструментов, в то время как координация между институциональными, административными и региональными интеграционными инструментами остается неполной [8; 9; 13; 14]. Иными словами, хотя отдельные меры были эффективны, отсутствие единой системной структуры создало ограничения в реагировании на одновременные порясения [5; 8; 22].

Анализ структуры экспорта, зависимости от денежных переводов трудовых мигрантов и импорта потребительских товаров показывает, что национальная экономика по-прежнему уязвима к внешним потрясениям. Существующая государственная политика смогла снизить эту уязвимость, но для уменьшения внешней зависимости необходимы диверсификация производства, развитие высокотехнологичных отраслей и укрепление внутреннего потенциала.

С сравнительной точки зрения, опыт стран с переходной экономикой показывает, что наиболее успешной является государственная политика, в рамках которой экономические, административные и институциональные инструменты применялись в соответствии с скоординированной системой и международными требованиями [4; 7; 8; 16; 19]. Это важно для Республики Таджикистан, поскольку любые международные обязательства без сильного внутреннего потенциала могут создавать ограничения.

В целом, результаты исследования показывают, что система регулирующих инструментов в Республике Таджикистан эффективна и смогла поддержать экономику страны перед лицом внешних вызовов, но для повышения экономической безопасности и снижения уровня уязвимости необходимо уделять больше внимания структурным реформам, системной координации и повышению внутренней гибкости.

Выводы. Исследование показывает, что система государственных регуляторных инструментов в Республике Таджикистан в определенной степени смогла защитить национальную экономику от внешних угроз и региональных потрясений. Анализ макроэкономических показателей свидетельствует о том, что действия правительства, включая денежно-кредитную, фискальную, тарифную политику и региональную интеграцию, смогли поддерживать относительную стабильность и обеспечивать быструю реакцию на изменения внешней среды.

Однако результаты также подчеркивают, что для полной эффективности регуляторных инструментов необходима более тесная координация между институциональными, административными и экономическими инструментами, а также внимание к структурной диверсификации национальной экономики. Зависимость от экспорта сырья, денежных переводов и импорта потребительских товаров по-прежнему считается наиболее важными уязвимостями экономики страны.

С научной точки зрения, данное исследование восполняет пробел в существующих работах, предоставляя системную основу для анализа взаимодействия регуляторных инструментов с процессами экономической интеграции. Результаты показывают, что только с учетом связи между угрозами, политическими инструментами и показателями экономической безопасности можно достичь истинной оценки эффективности государственной политики.

На практике результаты исследования могут помочь государственным органам улучшить координацию между инструментами, разработать политику, устойчивую к внешним потрясениям, и укрепить внутренний потенциал для повышения экономической устойчивости. Кроме того, в число ключевых рекомендаций по повышению экономической безопасности в среднесрочной и долгосрочной перспективе входят уделение внимания структурным реформам, диверсификация производства и повышение гибкости фискальной и валютной политики страны.

Статья, выполнена в рамках научно-исследовательской работы кафедры государственного и местного управления Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана на 2025–2030 годы по теме: «Развитие системы инструментов государственного регулирования в обеспечении экономической безопасности Республики Таджикистан», утверждённой протоколом заседания указанной кафедры от 25.08.2026 г. № 1.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Шоймардонов С.К.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абалкин, Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. -№12. -С.4-16.
2. Бахроми, Т.Т. Концептуальные основы обеспечения экономической безопасности Республики Таджикистан: специальность 08.00.05: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Бахроми Толибджон Тохирджанович. -Душанбе, 2010. -162 с.
3. Блиничкина, Н.Ю. Стратегия экономической безопасности Республики Таджикистан: проблемы реализации и перспективы / Н.Ю. Блиничкина // Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Экономика. – 2015. -№3. -С.75-82.
4. Внешнеэкономическая деятельность Республики Таджикистан 2025. Статистический сборник / Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025. -718 с.
5. Глазьев, С.Ю. Основа обеспечения экономической безопасности страны – альтернативный реформационный курс / С.Ю. Глазьев // Российский экономический журнал. – 1997. -№1. -С.3-19.
6. Илларионов, А.Н. Критерии экономической безопасности / А.Н. Илларионов // Вопросы экономики. – 1998. -№10. -С.35-58.
7. Каримов, Б.Х. Механизм разработки и внедрения учетной политики экономических субъектов в условиях МСФО / Б.Х. Каримов // Светоч науки. – 2025. -№1. -С.257-264.
8. Каримов, Б.Ҳ. Методология ва амалияи бунёдшавии низоми миллии баҳисобгирии молиявӣ дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодӣ: специальность 08.00.12 «Бухгалтерский учет, статистика»: диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук / Б.Ҳ. Каримов. -Душанбе, 2025. -360 р.
9. Каримов, Б.Ҳ. Равишҳои методологии бунёдшавии низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ / Б.Ҳ. Каримов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. -№2(41). -С.15-21.
10. Каюмов, Н.К. К вопросу об угрозах экономической безопасности Таджикистана / Н.К. Каюмов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2006. -№1. -С.103-121.
11. Орифов, А.О. К вопросу об экономической безопасности Таджикистана / А.О. Орифов, Н.Ю. Блиничкина // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. – 2009. -№2(38). -С.72-80.
12. Тамбовцев, В.Л. Экономическая безопасность хозяйственных систем: структура, проблемы / В.Л. Тамбовцев // Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика. – 1995. -№3. -С.3-9.
13. Чиниев, Дж.Б. Экономическая безопасность Республики Таджикистан в условиях глобализации: автореферат диссертации / Дж.Б. Чиниев. –М., 2010. -188 с.
14. Шарифи, А.А. Система обеспечения экономической безопасности Республики Таджикистан в условиях развития внешнеэкономической деятельности / А.А. Шарифи // Исследования молодых ученых: Материалы CVIII Международной научной конференции, Казань, 20-23 октября 2025 года. -Казань: ООО «Издательство Молодой ученый», 2025. -С.5-10.
15. Экономическая безопасность России. Общий курс / под ред. В.К. Сенчагова. -7-е изд., электрон. -М.: Лаборатория знаний, 2025. -818 с.
16. Baldwin, D.A. Economic Statecraft / D.A. Baldwin. -Princeton: Princeton University Press, 1985. -424 p.
17. Buzan, B. People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era / B. Buzan. -Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1991. -393 p.
18. Chang, H.-J. Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective / H.-J. Chang. -London: Anthem Press, 2002. -196 p.
19. Gilpin, R. Global Political Economy: Understanding the International Economic Order / R. Gilpin. -Princeton: Princeton University Press, 2001. -440 p.
20. North, D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance / D.C. North. -Cambridge: Cambridge University Press, 1990. -152 p.

21. Polanyi, K. The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time / K. Polanyi. -Boston: Beacon Press, 2001. -360 p.
22. Rodrik, D. The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy / D. Rodrik. -New York: W.W. Norton & Company, 2012. -368 p.
23. UNDP. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. -New York: Oxford University Press, 1994. -226 p.

РУШДИ НИЗОМИ ВОСИТАҲОИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТӢ ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои рушди низоми воситаҳои танзими давлатии таъмини амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешаванд. Ҳадафи асосии таҳқиқот таҳлили таъсири мутақобилаи байни воситаҳои институтсионалӣ, маъмурӣ, иқтисодӣ ва ҳамгироии минтақавӣ, инчунин арзёбии самаранокии онҳо дар шароити вобастагии иқтисодӣ ва зарбаҳои берунӣ мебошад. Барои таҳлили вазъи иқтисодӣ дар тули 10 соли охир маълумоти расмии омории миллӣ истифода шуданд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки гарчанде омезиши воситаҳои танзимкунанда тавонист устувории нисбии иқтисодиётро нигоҳ дорад ва вокуниши зуд нишон доданро ба буҳронҳо таъмин кунад, ҳамоҳангӣ байни воситаҳои институтсионалӣ, маъмурӣ ва иқтисодӣ ҳанӯз ҳам нопурра аст. Вобастагӣ аз содироти ашёи хом, интиқоли пул аз муҳоҷирон ва воридоти молҳои истеъмолӣ яке аз ҷанбаҳои осебпазири иқтисодиёти миллӣ боқӣ мемонад. Таҳқиқот бо пешниҳоди як заминаи муназзами системӣ имкон медиҳад, ки таъсири мутақобилаи воситаҳои сиёсиву иқтисодӣ ва равандҳои ҳамгироии минтақавӣ ба нишондиҳандаҳои амнияти иқтисодӣ арзёбӣ карда шаванд. Таҳқиқоте, ки ба таҳлили интерактивии воситаҳо ва арзёбии самаранокии сиёсати давлатӣ тамаркуз дорад, дорои ҳам навоварии илмӣ ва ҳам татбиқи амалӣ мебошад. Натиҷаҳои бадастомада метавонанд барои таҳия намудани сиёсати давлатии ба зарбаҳои берунӣ тобовар, баланд бардоштани сатҳи устувории иқтисодӣ ва беҳтар кардани ҳамоҳангии байни воситаҳои танзимкунанда муфид бошанд.

Калидвожаҳо: амнияти иқтисодӣ, воситаҳои танзимкунанда, сиёсати давлатӣ, иқтисоди миллӣ, нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, суботи молиявӣ, гуногунрангии истеҳсолот, воридот, содирот, ҳамгироии минтақавӣ, зарбаҳои берунӣ.

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ИНСТРУМЕНТОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются вопросы развития системы государственных регулирующих инструментов обеспечения экономической безопасности Республики Таджикистан. Основная цель исследования – анализ взаимодействия институциональных, административных, экономических инструментов и региональной интеграции, а также оценка их эффективности в условиях экономической зависимости и внешних шоков. Для анализа экономической ситуации за последние 10 лет использовались официальные национальные статистические данные. Результаты исследования показывают, что, хотя сочетание регулирующих инструментов позволило сохранить относительную стабильность экономики и обеспечить быстрое реагирование на кризисы, координация между институциональными, административными и экономическими инструментами остается неполной. Зависимость от экспорта сырья, денежных переводов от мигрантов и импорта потребительских товаров остается одной из уязвимостей экономики страны. Предлагая систематическую основу, исследование предоставляет возможность оценить взаимное влияние политических инструментов и процессов региональной интеграции на показатели экономической безопасности. Исследование, сосредоточенное на интерактивном анализе инструментов и оценке эффективности политики, обладает как научной инновационностью, так и практическим применением. Полученные результаты могут быть полезны при разработке политики, устойчивой к внешним потрясениям, повышении экономической устойчивости и улучшении координации между регулирующими инструментами.

Ключевые слова: экономическая безопасность, регулирующие инструменты, государственная политика, национальная экономика, макроэкономические показатели, финансовая стабильность, диверсификация производства, импорт, экспорт, региональная интеграция, внешние потрясения.

DEVELOPMENT OF A SYSTEM OF STATE REGULATION INSTRUMENTS TO ENSURING ECONOMIC SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the development of a system of state regulatory instruments to ensure economic security in the Republic of Tajikistan. The primary objective of the study is to analyze the interaction of institutional, administrative, and economic instruments with regional integration, as well as to assess their effectiveness in the face of economic dependence and external shocks. Official national statistical data were used to analyze the economic situation over the past 10 years. The study's results show that, although the combination of regulatory instruments has helped maintain relative economic stability and ensure a rapid response to crises, coordination between institutional, administrative, and economic instruments remains incomplete. Dependence on raw material exports, migrant remittances, and consumer goods imports remains a significant vulnerability of the country's economy. By providing a systematic framework, the study allows for an assessment of the mutual influence of policy instruments and regional integration processes on economic security indicators. The study, focusing on an interactive analysis of instruments and an assessment of policy effectiveness, offers both scientific innovation and practical application. The findings can be useful in developing policies resilient to external shocks, enhancing economic resilience, and improving coordination between regulatory instruments.

Keywords: economic security, regulatory instruments, public policy, national economy, macroeconomic indicators, financial stability, production diversification, import, export, regional integration, external shocks.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Зувайдуллоев Салоҳиддин Азизуллоевич*** **–** Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзӣ. **Суроға**: 734055, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Борбад, 48/5. E-mail: **szuvaidulloev2016@gmail.com**. Телефон: **(+992) 444-44-40-14**

Сведения об авторе: ***Зувайдуллоев Салохиддин Азизуллоевич*** – Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, ассиситент кафедры гуманитарных и естественно-математических наук. **Адрес:** 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбада, 48/5. E-mail**: szuvaidulloev2016@gmail.com**. Телефон: **(+992) 444-44-40-14; 101-01-00-31**

Information about the author: ***Zuvaidulloev Salohiddin Azizulloevich*** – International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Assistant Professor at the Department of Humanities and Natural Sciences. **Address:** 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbad Avenue, 48/5. E-mail: **szuvaidulloev2016@gmail.com**. Phone: **(+992) 444-44-40-14**

Статья поступила в редакцию: 12.06.2026
Одобрена после рецензирования: 20.08.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК: 332.1; 332.14; 338.26

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ДИСПРОПОРЦИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РАЙОНОВ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Хомитов Д.Ш.
Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

Введение. Территориальная неравномерность социально-экономического развития представляет собой объективную закономерность пространственной организации хозяйства: различия в природных условиях, транспортной доступности, исторически сложившемся размещении производительных сил и институциональной среде неизбежно порождают межрайонные разрывы в уровне экономической активности, занятости и инвестиционной привлекательности. Алаев определяет территориальную диспропорцию как такое состояние пространственного неравенства, при котором отстающие районы утрачивают способность к самостоятельному социально-экономическому воспроизводству и превращаются в хронически дотационные территории [4,с.231]. Гранберг, рассматривая данное явление в рамках теории центр-периферийного расслоения регионального пространства, подчёркивает его самовоспроизводящийся характер: механизм кумулятивной причинности закрепляет сложившееся неравенство, поскольку ресурсы и инвестиции стягиваются к уже развитым центрам, обедняя периферию [6,с.143-147]. Пробст применительно к старопромышленным районам описывал подобный механизм как «ловушку устаревшей специализации», преодоление которой требует масштабных внешних инвестиций, а не только рыночной саморегуляции [13,с.215-218].

Согдийская область, занимая одну из ведущих позиций в экономической системе Республики Таджикистан, одновременно является ярким примером внутрирегиональной асимметрии, по масштабу сопоставимой с межрегиональными различиями многих развивающихся стран. При высоком совокупном производственном потенциале - 20,6% балансовой стоимости основных средств частного сектора страны [12,с.41] - область демонстрирует острые диспропорции между долинными центрами и горной периферией, не поддающиеся саморегулированию в рыночных условиях. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года прямо указывает на снижение территориальных диспропорций как на приоритет государственной региональной политики [11], однако количественная диагностика масштаба асимметрии и её причинно-следственных связей применительно к районному уровню Согдийской области остаётся недостаточно разработанной в отечественной научной литературе.

Целью настоящего исследования является комплексная диагностика территориальных диспропорций социально-экономического развития районов Согдийской области, выявление их причинного комплекса и оценка последствий для устойчивости регионального хозяйства. Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи: 1) количественное измерение межрайонной асимметрии с применением многомерного инструментария; 2) систематизация причин диспропорций по группам факторов; 3) оценка последствий асимметрии в сфере занятости, инвестиций и налоговой базы; 4) разработка системы индикаторов мониторинга диспропорций для нужд регионального управления.

Методы. Эмпирическую базу исследования составляют: данные единовременного выборочного обследования о наличии и движении основных фондов частного сектора Республики Таджикистан 2022 года, проведённого ОО «Сазовор» при поддержке проекта Всемирного банка «Модернизация национальной статистической системы Таджикистана» [12]; официальная статистика Агентства по статистике при Президенте РТ [1]; материалы Статистического управления Согдийской области [14]; отчёты о деятельности СЭЗ «Сугд» за 2023–2025 годы [2; 3; 8; 9; 10]; Экономический обзор Таджикистана Всемирного банка, лето 2024 года [5]. Нормативную основу анализа составляют Национальная стратегия развития РТ до 2030 года [11] и Закон РТ «О свободных экономических зонах» [7]. Объектом наблюдения

выступают 15 административных районов и городов областного подчинения Согдийской области. Отчётный период – 2022-2025 годы; для анализа движения основных фондов базовым является 2022 год как наиболее полно обеспеченный первичными статистическими данными.

Методологическую основу измерения территориальных диспропорций составляют три взаимодополняющих инструмента. Первым из них является коэффициент Джини, адаптированный к оценке пространственного неравенства:

$$G = \frac{2\sum_{i=1}^{n} i\, x_i}{n\sum_{i=1}^{n} x_i} - \frac{n+1}{n}$$

где x_i - значение анализируемого показателя в -м районе, упорядоченном по возрастанию; n - число районов. Значение $G \in [0;,1]$: при $G = 0$ имеет место абсолютное равенство, при $G = 1$ - абсолютная концентрация у одной территории. Вторым инструментом служит индекс Тейла:

$$T = \sum_{i=1}^{n} \frac{x_i}{X} ln!\left(\frac{n \cdot x_i}{X}\right),$$

где $X = \sum_{i=1}^{n} x_i$ - суммарное значение показателя по области. Индекс Тейла чувствителен к изменениям в хвостах распределения - то есть к положению наиболее богатых и наиболее бедных районов - что делает его особенно информативным при анализе асимметричных распределений [6,с.112]. В отличие от коэффициента Джини, индекс Тейла обладает свойством аддитивной декомпозируемости, позволяя в перспективе разложить общее неравенство на внутригрупповую и межгрупповую компоненты. Третьим инструментом выступает авторский индекс относительного уровня развития (ИОУР):

$$IOUR_i = \frac{1}{k}\sum_{j=1}^{k} \frac{d_{ij}}{\overline{d_j}}$$

где d_{ij} - значение j-го показателя в районе i; $\overline{d_j}$ — среднее значение j-го показателя по области; k - число используемых показателей. При $IOUR_i > 1$ район развит выше среднеобластного уровня, при $IOUR_i < 1$ - ниже. Достоинством данного индекса является независимость от единиц измерения исходных показателей, что позволяет агрегировать разнородные данные в единую шкалу ранжирования. В настоящем исследовании ИОУР рассчитывается по двум показателям ($k = 2$): балансовой стоимости основных средств и объёму поступивших в 2022 году инвестиций в основной капитал. Причинный комплекс диспропорций анализируется методом структурной группировки факторов с опорой на классификации, принятые в отечественной региональной экономике [4; 6; 13]. Последствия диспропорций оцениваются через анализ инвестиционной динамики, занятости и налоговых поступлений по данным отчётов СЭЗ «Сугд» [2; 3; 8; 9; 10].

Результаты. Расчёт коэффициента Джини проводится по данным балансовой стоимости основных средств частного сектора 15 территориальных единиц Согдийской области за 2022 год. Ранжируя районы в порядке возрастания балансовой стоимости, получим исходные данные, представленные в таблице 1.

Подставляя значения в формулу:

$$G = \frac{2 \times 11{,}547{,}6}{15 \times 838{,}7} - \frac{16}{15} = \frac{23{,}095{,}2}{12{,}580{,}5} - 1{,}067 \approx 1{,}836 - 1{,}067 = 0{,}769$$

Коэффициент Джини, равный **0,77**, соответствует уровню крайне высокого территориального неравенства и превышает пороговые значения, при которых, по оценкам Алаева, диспропорции приобретают деструктивный, самовоспроизводящийся характер [4,с.231]. Для сравнения: аналогичный показатель для межстрановых различий ВВП на душу населения в рамках ОЭСР не превышает 0,35–0,40. Расчёт индекса Тейла по показателю «наличие основных средств на конец года» ($X = 2{,}499, млнсомони, n = 1$) даёт:

$$T \approx 0{,}394 \cdot \ln(5{,}91) + 0{,}217 \cdot \ln(3{,}26) + 0{,}150 \cdot \ln(2{,}25) + \sum_{i=4}^{15} \frac{x_i}{X} ln!!\left(\frac{15x_i}{X}\right)$$

$$\approx 0{,}700 + 0{,}257 + 0{,}121 - 0{,}082 \approx 0{,}996$$

Таблица 1. Расчёт коэффициента Джини по балансовой стоимости основных средств частного сектора районов Согдийской области (2022 г.)

Table 1. Calculation of the Gini coefficient based on the book value of fixed assets in the private sector of districts in the Sughd Region (2022)

Ранг i	Район	Балансовая стоимость x_i, млн сомони	$i \cdot x_i$
1	Матчинский р-н	0,003	0,009
2	Дж. Расуловский р-н	0,2	0,8
3	г. Худжанд	2,0	10,0
4	Б. Гафуровский р-н	2,4	14,4
5	р-н Деваштич	5,5	38,5
6	г. Пенджикент	7,2	57,6
7	г. Канибадам	20,7	186,3
8	Зафарабадский р-н	36,3	363,0
9	г. Гулистон	37,2	409,2
10	р-н Спитамен	44,5	534,0
11	р-н Горн. Матча	66,6	865,8
12	Аштский р-н	173,5	2 429,0
13	г. Исфара	442,6	6 639,0
Итого		**838,7**	**11 547,6**

Источник: Рассчитано автором по данным [12,с.70-71]

Значение $T \approx 0{,}90$, составляя 33,2% от теоретического максимума $\ln(15) = 2{,}708$, подтверждает вывод о высокой концентрации экономического потенциала в узкой группе территорий-лидеров. При этом положительный вклад в индекс Тейла вносят исключительно три района - Спитаменский, Исфара и Гулистон, тогда как остальные двенадцать единиц находятся ниже среднеобластного уровня и формируют отрицательную компоненту индекса [12,с.70-71].

Расчёт авторского ИОУР по двум показателям - балансовой стоимости основных средств и объёму поступивших в 2022 году инвестиций - представлен в таблице 2.

Таблица 2. Индекс относительного уровня развития (ИОУР) районов Согдийской области по двум показателям (2022 г.)

Table 2. Relative Development Level Index (RDLI) of the districts of Sughd Region based on two indicators (2022)

Район	Балансовая стоимость ОФ, млн сомони	ИОУР по ОФ	Поступление ОФ, млн сомони	ИОУР по инвестициям	ИОУР средний
г. Исфара	442,6	7,92	21,1	1,38	4,65
Аштский р-н	173,5	3,10	4,7	0,31	1,71
р-н Горн. Матч.	66,6	1,19	110,9	7,25	4,22
г. Гулистон	37,2	0,67	16,8	1,10	0,88
р-н Спитамен	44,5	0,80	79,0	5,16	2,98
Зафарабадский	36,3	0,65	2,8	0,18	0,42
г. Канибадам	20,7	0,37	0,5	0,03	0,20
р-н Деваштич	5,5	0,10	74,2	4,85	2,47
г. Пенджикент	7,2	0,13	11,7	0,76	0,45
Б. Гафуровский	2,4	0,04	10,6	0,69	0,37
г. Худжанд	2,0	0,04	6,5	0,42	0,23
Матчинский р-н	0,003	0,0001	2,7	0,18	0,09
Дж. Расуловский	0,2	0,004	1,9	0,12	0,06
Среднее по области	**55,9**	**1,00**	**22,9**	**1,00**	**1,00**

Источник: Рассчитано автором по данным [12,с.70-71]

Результаты расчёта обнаруживают бинарную структуру области: шесть районов со средним ИОУР выше 0,88 образуют зону относительного благополучия, тогда как девять районов с ИОУР ниже 0,45 формируют обширную депрессивную зону. Это означает, что 60% территориальных единиц области развиты ниже половины среднеобластного уровня по совокупности ключевых показателей.

Динамика основных показателей деятельности СЭЗ «Сугд» за 2023–2025 годы представлена в таблице 3.

Таблица 3. Основные показатели деятельности СЭЗ «Сугд», 2023-2025 гг.
Table 3. Key performance indicators of the "Sughd" FEZ, 2023-2025

Показатель	2023	2024	Янв.–сент. 2025
Субъектов зарегистрировано, ед.	35	41	48
из них активных, ед.	22	21	25
Объём пром. продукции, млн сомони	352,9	442,0	417,6
Прямые инвестиции, млн сомони	32,0	47,3	н/д
Экспорт продукции, млн сомони	134,7	141,5	н/д
Число рабочих мест, чел.	910	930	н/д
Налоги в бюджет, млн сомони	6,1	8,2	н/д
Накопл. инвестиции с начала работы, млн сомони	171,0	218,3	н/д

Источники: Составлено автором по данным [2,с.1-2; 3,с.1-2; 8,с.1; 9,с.1; 10,с.1]

Темп роста налоговых поступлений от субъектов зоны составил 134,4% в 2024 году по сравнению с 2023 годом, а накопленный объём прямых инвестиций достиг 218,3 млн сомони к концу 2024 года [3,с.1-2]. Вся эта экономическая активность территориально сосредоточена на площадке в 320 га в г. Худжанде и не распространяется на горные и полупериферийные районы области.

Полученные количественные результаты - $G = 0,; T \approx 0{,}9$; 60% районов с ИОУР $< 0{,}45$ - требуют содержательного объяснения через анализ причинного комплекса диспропорций. Систематизация факторов позволяет выделить три группы.

Первая группа - природно-географические факторы - обусловливает принципиальную разнородность условий хозяйственной деятельности между горными и долинными районами. Матчинский, Айнинский и Зафарабадский районы расположены в высокогорных зонах с ограниченным количеством пригодных для освоения земель, суровым климатом и крайне низкой транспортной связностью. Горный рельеф Согдийской области, занимающей обширную часть западного Тянь-Шаня и Гиссаро-Алайской горной системы, непосредственно определяет стоимость строительства инфраструктуры и логистики, делая инвестиции в периферийные районы существенно менее рентабельными, чем в долинных центрах [14]. Именно поэтому балансовая стоимость основных средств в Матчинском районе составляет лишь 3 тыс. сомони при том, что поступление новых фондов в 2022 году достигало 2,7 млн сомони [12,с.70]: значительная часть поступивших средств немедленно списывается вследствие экстремальных условий эксплуатации, что обнуляет накопленный производственный потенциал.

Вторая группа - историко-структурные факторы - связана с советским наследием в размещении производительных сил. В советский период индустриальное освоение Согдийской области было целенаправленно сосредоточено в Ленинабадском промышленном узле и прилегающих городах, тогда как горные и предгорные районы выполняли преимущественно сырьевую и трудорезервуарную функции. После распада СССР прекращение плановых дотаций законсервировало исторически сложившееся неравенство: промышленные центры, располагая унаследованной технологической базой, смогли адаптироваться к рыночным условиям, тогда как горная периферия лишилась даже минимальной поддержки [6,с.253–257; 13,с.301]. Высокий уровень износа производственного аппарата - коэффициент износа основных фондов частного сектора Согдийской области составляет $K_{из} = 0{,}664$ [12,с.41], а область концентрирует 82,3% полностью амортизированных активов частного сектора страны [12,с.42]

- является прямым отражением этого советского технологического наследия и его постсоветской деградации.

Третья группа - институциональные факторы - проявляется в несовершенстве механизмов территориального выравнивания. Доклад Всемирного банка фиксирует сохраняющееся доминирование государственных предприятий в конкурентных секторах экономики Таджикистана, совокупные чистые убытки которых составили в 2023 году 4,2 млрд сомони, или 3,2% ВВП [5,с.3]. В пространственном измерении это означает, что государственные предприятия, концентрируясь преимущественно в крупных городах и долинных районах, поглощают значительную долю бюджетных ресурсов, которые в противном случае могли бы быть направлены на выравнивание межрайонных разрывов.

В сфере инвестиционной деятельности асимметрия носит самовоспроизводящийся характер: на три ведущих по инвестиционной активности района - Горной Матчи, Деваштич и Спитамен - пришлось 264,1 млн сомони из совокупного поступления 344,1 млн сомони, или 76,7% всего объёма инвестиций в основной капитал частного сектора области за 2022 год [12,с.70]. При этом ИОУР по инвестициям в Матчинском районе (0,18), Дж. Расуловском районе (0,12) свидетельствует о фактическом исключении этих территорий из инвестиционного процесса.

В сфере занятости последствия диспропорций проявляются в пространственно локализованном характере создания рабочих мест. Совокупная занятость в СЭЗ «Сугд» возросла с 910 человек в 2023 году до 930 человек в 2024 году [2,с.2; 3,с.2], а в рамках новых субъектов в 2024 году было сформировано 240 дополнительных рабочих мест [3,с.5]. Вместе с тем эта занятость концентрируется исключительно на площадке в г. Худжанде и не оказывает непосредственного воздействия на рынки труда горных районов. Такой пространственно локализованный эффект занятости характерен для СЭЗ, ориентированных на максимизацию производственного выхода, а не на территориальное выравнивание [4,с.198].

В налоговом измерении субъекты СЭЗ «Сугд» перечислили в государственный бюджет 6,1 млн сомони в 2023 году и 8,2 млн сомони в 2024 году [2,с.2; 3,с.2], при этом все поступления формируются исключительно в пределах г. Худжанда. СЭЗ «Сугд», функционируя в соответствии с Законом РТ «О свободных экономических зонах» [7], фактически выступает механизмом концентрации экономической активности в и без того наиболее развитом ядре области, что при отсутствии компенсирующих инструментов выравнивающей политики усугубляет, а не смягчает территориальные диспропорции.

Для обеспечения систематического мониторинга территориальных диспропорций в целях регионального управления предлагается ежегодно рассчитывать четыре ключевых показателя с установленными целевыми значениями в соответствии с ориентирами Национальной стратегии развития РТ до 2030 года [11]. Коэффициент Джини по балансовой стоимости основных фондов должен снижаться с нынешнего $G = 0,\partial oG \leq 0,6$ к 2030 году; индекс Тейла по объёму поступивших инвестиций - с $T \approx 0,\partial oT \leq 0,6$; доля районов с ИОУР $< 0,50$ в общем числе районов - с нынешних 60% до 40%; коэффициент износа основных фондов частного сектора - с 66,4% до 55% за счёт программ технологической модернизации. Предложенная система индикаторов позволяет своевременно выявлять нарастание или ослабление территориальных диспропорций и оперативно корректировать инструменты региональной политики.

Выводы. Проведённое исследование позволяет сформулировать следующие выводы. Территориальные диспропорции социально-экономического развития районов Согдийской области носят системный и самовоспроизводящийся характер: коэффициент Джини по балансовой стоимости основных средств ($G = 0,77$) и индекс Тейла ($T \approx 0,90$) соответствуют уровню крайне высокого территориального неравенства, при котором девять из пятнадцати территориальных единиц имеют средний ИОУР ниже 0,45 и фактически находятся в состоянии хронической экономической депрессии.

Причинный комплекс диспропорций образован взаимодействием трёх групп факторов - природно-географических, историко-структурных и институциональных, - каждая из которых самостоятельно воспроизводит неравенство, а в совокупности они формируют устойчивую

конфигурацию асимметрии, закреплённую высоким уровнем износа производственного аппарата (66,4%). Последствия диспропорций охватывают сферу занятости, налоговую базу и инвестиционную динамику периферийных районов, порождая замкнутый воспроизводственный цикл недоразвития. СЭЗ «Сугд», наращивающая производство и занятость опережающими темпами, без дополнительных механизмов территориального выравнивания усиливает поляризацию, а не смягчает её.

Преодоление выявленных диспропорций требует комплексной политики [15; 16], сочетающей целевые инвестиции в инфраструктуру горных районов, дифференцированные налоговые стимулы для инвесторов, входящих на территории с низким ИОУР, и системный мониторинг территориального неравенства на основе предложенного набора индикаторов. Перспективным направлением дальнейших исследований является декомпозиция индекса Тейла на внутригрупповую и межгрупповую компоненты применительно к горным, полугорным и долинным районам области, что позволит точнее идентифицировать источники совокупного неравенства и адресно настраивать инструменты выравнивающей политики.

Статья выполнена в рамках научной темы кафедры «Экономика предприятия и региона» Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики «Проблемы сбалансированного социально-экономического развития регионов Республики Таджикистан», зарегистрированной в установленном порядке (протокол №1 от 28 августа 2024 года).

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Табарзода О.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан в цифрах 2024. -Душанбе: Агентство по статистике, 2024.
2. Администрация СЭЗ «Сугд». Отчёт о деятельности СЭЗ «Сугд» за 2023 год (на тадж.). -Худжанд, 2024.
3. Администрация СЭЗ «Сугд». Отчёт о результатах деятельности СЭЗ «Сугд» за 2024 год (на тадж.). -Худжанд, 2025.
4. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. -М.: Мысль, 1983. -350 с.
5. Всемирный банк. Экономический обзор Таджикистана. Лето 2024. -Вашингтон: Всемирный банк, 2024. -67 с.
6. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики / А.Г. Гранберг. -М.: ГУ ВШЭ, 2000. -495 с.
7. Закон Республики Таджикистан «О свободных экономических зонах» от 25 марта 2011 года №683 (с изменениями и дополнениями).
8. СЭЗ «Сугд». Отчёт о деятельности зоны за январь-декабрь 2024 года (на тадж.). -Худжанд, 2025.
9. СЭЗ «Сугд». Отчёт о деятельности зоны за январь-июнь 2025 года (на тадж.). -Худжанд, 2025.
10. СЭЗ «Сугд». Отчёт о деятельности зоны за январь-сентябрь 2025 года (на тадж.). -Худжанд, 2025.
11. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Утверждена Указом Президента РТ от 1 декабря 2016 года №851. -Душанбе, 2016.
12. ОО «Сазовор». Отчёт о результатах единовременного выборочного обследования о наличии и движении основных фондов по частному сектору в Республике Таджикистан 2022 года. -Душанбе: Проект «Модернизация национальной статистической системы Таджикистана», 2023. -125 с.
13. Пробст А.Е. Вопросы размещения социалистической промышленности / А.Е. Пробст. -М.: Наука, 1971. -374 с.
14. Статистическое управление Согдийской области. Ежегодник Сугдийской области 2024. -Худжанд: Статистическое управление, 2024.
15. Proctor F.J., Berdegué J.A. (eds.) Territorial Inequality and Development: Proceedings of the International Conference. -Santiago: Rimisp - Latin American Center for Rural Development, 2016. -210 p. [Electronic resource]. URL: https://www.rimisp.org/wp-content/uploads/2020/08/pdf (date of access: 02.03.2026).
16. Salvati L**.** Territorial Systems, Regional Disparities and Sustainability: Evidence from Italy // Sustainability. – 2014. -Vol. 6. -No.5. -P.3086–3103. [Electronic resource]. URL: https://www.mdpi.com/2071-1050/6/5/3086 (date of access: 02.03.2026).

НОМУТАНОСИБИИ ҲУДУДИИ РУШДИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ НОҲИЯҲОИ ВИЛОЯТИ СУҒД: САБАБҲО ВА ПАЙОМАДҲО

Дар мақола номутаносибии ҳудудии рушди иҷтимоию иқтисодии ноҳияҳои вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон, сабабҳо ва паёмадҳои он барои устувории хоҷагии минтақавӣ омӯхта шудааст. Дар асоси маълумоти пурсиши интихобии ҳаракати воситаҳои асосии бахши хусусӣ, омори расмӣ ва маводи фаъолияти МОИ «Суғд» арзёбии бисёрченакаи нобаробарии байниноҳиявӣ бо истифода аз коэффитсиенти Ҷини, индекси Тейл ва индекси муаллифии сатҳи нисбии рушди ноҳия гузаронида шуд. Муайян гардид, ки коэффитсиенти Ҷини аз рӯи арзиши тавозунии воситаҳои асосӣ 0,77 ва индекси Тейл 0,90-ро ташкил медиҳад. Се гурӯҳи сабабҳои диспропорсияҳо ҷудо карда шудаанд: табииву ҷуғрофӣ, таърихиву сохторӣ ва

институтсионалӣ. МОИ «Суғд» ҳамчун воситаи қисмӣ, аммо нокофӣ барои ҳамвор кардани номутаносибиҳо баррасӣ мегардад.

Калидвожаҳо: номутаносибии ҳудудӣ, рушди иҷтимоию иқтисодӣ, нобаробарии минтақавӣ, коэффитсиенти Ҷини, индекси Тейл, воситаҳои асосӣ, вилояти Суғд, тавозун.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ДИСПРОПОРЦИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РАЙОНОВ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

В статье исследованы территориальные диспропорции социально-экономического развития административных районов Согдийской области Республики Таджикистан, их причины и последствия для устойчивости регионального хозяйства. На основе данных выборочного обследования о движении основных фондов частного сектора, официальной статистики Агентства по статистике при Президенте РТ, материалов деятельности свободной экономической зоны «Сугд» за 2023–2025 годы и доклада Всемирного банка проведена многомерная оценка межрайонной асимметрии с применением коэффициента Джини, индекса Тейла и авторского индекса относительного уровня развития района. Установлено, что коэффициент Джини по балансовой стоимости основных средств составляет 0,77, индекс Тейла - 0,90, что соответствует уровню крайне высокой территориальной неравномерности. Выявлено, что девять из пятнадцати территориальных единиц области имеют средний индекс относительного уровня развития ниже 0,45 и находятся в состоянии хронической экономической депрессии. Выделены три группы причин диспропорций: природно-географические, историко-структурные и институциональные. Показано, что следствием асимметрии является депрессия занятости, сжатие налоговой базы и хроническая инвестиционная недостаточность периферийных районов. Свободная экономическая зона «Сугд» рассматривается как частичный, но недостаточный инструмент сглаживания диспропорций без дополнительных мер выравнивающей региональной политики. Предложена система из четырёх индикаторов мониторинга территориальных диспропорций с целевыми значениями до 2030 года для нужд регионального управления.

Ключевые слова: территориальные диспропорции, социально-экономическое развитие, региональная асимметрия, коэффициент Джини, индекс Тейла, основные фонды, инвестиционная привлекательность, выравнивающая политика, Согдийская область, баланс.

TERRITORIAL DISPROPORTIONS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF SUGHD REGION DISTRICTS: CAUSES AND CONSEQUENCES

This article examines the territorial disproportions in the socio-economic development of administrative districts of Sughd Region of the Republic of Tajikistan, their causes and consequences for the sustainability of the regional economy. Based on data from a sample survey on the movement of fixed assets in the private sector, official statistics, and operational data of the Sughd Free Economic Zone, a multidimensional assessment of inter-district asymmetry is conducted using the Gini coefficient, the Theil index, and an original index of the relative development level of districts. The Gini coefficient for the balance sheet value of fixed assets is found to be 0.77, and the Theil index 0.90, corresponding to extreme territorial inequality. Three groups of causes of disproportions are identified: physical-geographical, historical-structural, and institutional. The consequences of asymmetry - employment depression, shrinkage of the tax base, and chronic investment deficiency of peripheral districts - are analyzed. The Sughd Free Economic Zone is examined as a partial but insufficient instrument for reducing disproportions in the absence of additional equalizing regional policy measures. A system of indicators for monitoring territorial disproportions for regional governance purposes is proposed.

Keywords: territorial disproportions, socio-economic development, regional asymmetry, Gini coefficient, Theil index, fixed assets, investment attractiveness, equalizing policy, Sughd Region, balance.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Хомитов Далериддин Шамсиевич*** - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, мудири шуъбаи бақайдгирӣ ва машваратӣ. **Суроға**: 735700, ш. Хуҷанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, 17 микроноҳия, хонаи 1. E-mail: **dalerdin@mail.ru.** Телефон: (**+992) 926-00-84-53**

Сведения об авторе: ***Хомитов Далериддин Шамсиевич*** - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, заведующий отделом регистрации и консультации. **Адрес**: 735700, г. Худжанд, Республика Таджикистан, 17 микрорайон, дом 1. E-mail: **dalerdin@mail.ru.** Телефон: (**+992) 926-00-84-53**

Information about the author: ***Khomitov Daleriddin Shamsievich*** - Tajik State University of Law, Business and Politics, Head of the Registration and Consultation Depa rtment. **Address**: 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, 17 microdistrict, building 1. E-mail: **dalerdin@mail.ru**. Phone: (**+992) 926-00-84-53**

Статья поступила в редакцию: 15.06.2026
Одобрена после рецензирования: 25.08.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК: 66

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Шораджабова Ш.З.
Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в городе Худжанд

Введение. Химическая промышленность является одной из базовых отраслей национальной экономики, формирующей материально-техническую основу для развития сельского хозяйства, энергетики, строительства, металлургии и легкой промышленности. В условиях углубления структурных преобразований, индустриализации и перехода к устойчивой модели экономического роста особую значимость приобретает анализ современного состояния и структурных особенностей химической промышленности Республики Таджикистан.

Для Республики Таджикистан химическая промышленность имеет стратегическое значение в контексте рационального использования природно-сырьевого потенциала, прежде всего минеральных ресурсов, гидроэнергетических возможностей и аграрной специализации страны. Производство минеральных удобрений, химических реагентов, пластмасс и других видов химической продукции способно существенно повысить добавленную стоимость в национальной экономике, снизить импортозависимость и обеспечить технологическую базу для смежных отраслей. Вместе с тем современное развитие химической промышленности страны характеризуется рядом системных проблем, включая ограниченную номенклатуру выпускаемой продукции, высокий износ производственных фондов, недостаточный уровень технологического обновления и слабую интеграцию в региональные и глобальные цепочки создания стоимости.

Актуальность исследования также обусловлена необходимостью выявления структурных диспропорций внутри отрасли, оценки степени концентрации производства и анализа территориального размещения химических предприятий. В условиях реализации государственных программ по ускоренной индустриализации и импортозамещению особое значение приобретает научно обоснованная оценка отраслевой структуры химической промышленности, позволяющая определить приоритетные направления её модернизации и диверсификации.

Кроме того, усиление требований к экологической безопасности и устойчивому развитию повышает значимость анализа химической промышленности с позиций внедрения ресурсосберегающих и «зелёных» технологий. Для Таджикистана, обладающего значительным гидроэнергетическим потенциалом, формирование энергоэффективного и экологически ориентированного химического производства может стать одним из ключевых факторов долгосрочного экономического роста.

В этой связи исследование современного состояния и структурных особенностей химической промышленности Республики Таджикистан является актуальным как с научной, так и с практической точки зрения, поскольку позволяет сформировать аналитическую основу для разработки отраслевой политики, инвестиционных решений и стратегий устойчивого промышленного развития страны.

Целью исследования является анализ современного состояния и структурных характеристик химической промышленности Республики Таджикистан с целью выработки научно обоснованных рекомендаций по совершенствованию государственной промышленной и инвестиционной политики в данной сфере.

Методы исследования. В процессе исследования использованы статистические методы анализа динамических рядов и структурных сдвигов, позволившие оценить изменения объёмов производства, экспорта и импорта химической продукции, а также определить долю химической промышленности в структуре обрабатывающего сектора экономики. Сравнительный анализ применён для сопоставления динамики развития химической

промышленности Таджикистана с общими тенденциями индустриализации и импортозамещения.

Степень изученности проблемы. Проблемы развития химической промышленности, её отраслевой структуры, роли в индустриализации и экономическом росте достаточно широко представлены в трудах зарубежных и отечественных ученых. В экономической науке сформирован значительный теоретико-методологический задел, посвящённый анализу промышленной структуры, закономерностям размещения производительных сил и специфике развития химической отрасли.

В трудах российских исследователей значительное внимание уделяется вопросам структурной трансформации промышленности, промышленной политики и отраслевого развития. В частности, Низамова Г.З. и Рахмангулова Э.Н. внесли значимый научно-аналитический вклад в осмысление развития химической промышленности России [9].

В данной научной работе выявлены ключевые системные проблемы отрасли (высокий износ основных фондов, низкая инновационная активность, преобладание продукции низких переделов, дефицит квалифицированных кадров), обоснована необходимость перехода от сырьевой к инновационно-инвестиционной модели развития химической промышленности. Основной вклад другого российского ученого Е.В. Кулясовой заключается в комплексной оценке современного состояния химической промышленности России, в формировании практико-ориентированных направлений развития отрасли, ориентированных на технологическую независимость, рост добавленной стоимости и усиление научно-технологического потенциала, а также в обосновании приоритетной роли инноваций и цифровых технологий (Индустрия 4.0, ИИ, большие данные, цифровизация производственных процессов) как стратегического фактора повышения конкурентоспособности химического комплекса [6].

В трудах А.А. Разбираловой разработаны теоретико-методологические подходы к комплексному использованию сырья в химической промышленности, направленные на повышение глубины переработки и эффективности отраслевой структуры, что представляет методологический интерес для исследования химического комплекса Республики Таджикистан [10].

О.А. Александрова в научных работах сформировала комплексный научно-практический подход к развитию химической отрасли через механизмы государственно-частного партнёрства. В работе обоснована ключевая роль ГЧП как инструмента привлечения инвестиций, модернизации производственных мощностей и повышения конкурентоспособности химической промышленности в условиях высокого износа основных фондов и технологического отставания отрасли [1].

Таким образом, исследования российских ученых внесли значительный вклад в формирование теоретико-методологических основ развития химической промышленности, в том числе в части инвестиционного обеспечения, модернизации производственных мощностей и применения механизмов государственно-частного партнерства. Вместе с тем специфика социально-экономического развития, ресурсного потенциала и институциональной среды Республики Таджикистан не позволяет в полной мере экстраполировать данные подходы без учета национальных особенностей. В этой связи особый научный и практический интерес представляет анализ трудов таджикских ученых, в которых рассматриваются проблемы становления и развития химической промышленности страны с учетом внутренних условий, отраслевой структуры и стратегических приоритетов национальной экономики.

В своем труде таджикский ученый Каландаров С. систематизировал и обобщил исторические этапы формирования химической промышленности южного Таджикистана, показал её становление в советский период и преемственность развития в постсоветское время [3]. И.С. Ашуров, Ф.М. Гуломносирова, М.М. Асоев рассматривают химическую промышленность как часть комплексного подхода к ускоренной индустриализации Таджикистана, что соответствует цели повышения экономической самостоятельности [2]. М.Б. Мамадхонов в своих научных работах химическую промышленность упоминает как одну из

приоритетных отраслей национальной промышленности, высоко оценивая её ресурсную и экономическую значимость для страны [7]. В монографии С.Дж. Комилова, Б.К. Шарипова и Шодибеки Сафар хотя вопросы развития химической промышленности республики напрямую не анализируются, вместе с тем работа имеет важное методологическое значение для исследования данной отрасли, поскольку в ней раскрываются общие закономерности инновационного развития промышленных предприятий, механизмы управления инновационной деятельностью, роль инфраструктуры, человеческого капитала и государственной политики, применимые и к химической промышленности страны [4]. Научный вклад Д.А. Мирпочоева в развитие химической промышленности Республики Таджикистан заключается в разработке и обосновании приоритетных направлений индустриального развития национальной экономики, в рамках которых химическая промышленность рассматривается как одна из ключевых базовых отраслей ускоренной индустриализации страны. В своих научных трудах автор последовательно раскрывает роль химической промышленности в формировании высокой добавленной стоимости, структурной диверсификации экономики и снижении зависимости от сырьевой направленности хозяйственного развития [8].

Вместе с тем химическая промышленность чаще анализируется фрагментарно, без комплексной оценки её современной структуры и внутренних диспропорций.

Анализ научных публикаций показывает, что, несмотря на наличие значительного количества исследований, посвящённых промышленному развитию и индустриализации, вопросы современного состояния и структурных особенностей химической промышленности Республики Таджикистан остаются недостаточно систематизированными**.** Недостаточно освещены проблемы отраслевой структуры, территориального размещения химического производства, а также его роли в формировании добавленной стоимости и снижении импортозависимости экономики.

Таким образом, необходимость комплексного анализа современного состояния и структурных особенностей химической промышленности Республики Таджикистан с учётом современных экономических условий и задач индустриального развития определяет научную актуальность и практическую значимость настоящего исследования.

В условиях реализации четвёртой национальной цели Республики Таджикистан - ускоренной индустриализации экономики особое значение приобретает развитие химической промышленности как одной из ключевых отраслей тяжёлой индустрии. Химическая промышленность формирует научно-техническую и материально-производственную основу химизации национального хозяйства и способна сыграть важную роль в наращивании производительных сил, укреплении экономической и технологической безопасности страны, а также в удовлетворении базовых потребностей общества [14].

Данная отрасль объединяет совокупность производств, основанных преимущественно на химических методах переработки сырья и материалов, что позволяет решать широкий круг технических, технологических и экономических задач. Развитие химической промышленности обеспечивает создание новых материалов с заранее заданными свойствами, расширяет возможности замещения традиционных материалов, в том числе металлов, в строительстве и машиностроении, способствует росту производительности труда и снижению совокупных издержек общественного производства. В этом контексте химическая промышленность выступает одним из системообразующих факторов успешной индустриализации экономики Республики Таджикистан.

Диаграмма 1 отражает динамику объёма производства химической промышленности Республики Таджикистан в 2020-2024 гг. в ценах соответствующих лет и позволяет провести количественную оценку изменений масштабов отраслевого производства как в абсолютном, так и в относительном выражении. Анализ абсолютных показателей свидетельствует о том, что объём производства химической промышленности в течение всего рассматриваемого периода последовательно увеличивался, что подтверждается положительным абсолютным приростом по сравнению с предыдущими годами.

Диаграмма 1. Динамика объёма производства химической промышленности Республики Таджикистан в 2020–2024 гг. (в ценах соответствующих лет, млн. сомони)
Chart 1. Production volume trends in the chemical industry of the Republic of Tajikistan, 2020–2024 (in current prices, million somoni)

Источник: составлено автором на основе данных Статистического ежегодника Республики Таджикистан, 2025: статистический сборник // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025

При этом величина годового прироста изменялась неравномерно: в отдельные годы наблюдалось более существенное увеличение объёма производства, тогда как в другие периоды рост носил более сдержанный характер. Это указывает на отсутствие устойчиво равномерной траектории расширения выпуска химической продукции. Сопоставление уровня производства в 2024 году с базовым 2020 годом показывает совокупный абсолютный прирост на 435 млн. сомони (3,4 кратный рост!), свидетельствующий о расширении масштабов химической промышленности за весь анализируемый период. Важно отметить галопирующий рост объема производства химической промышленности республики с 2020 по 2023гг. В 2021 прирост объема химической промышленности по сравнению с 2020 годом составил более 47%, за 2022 год по сравнению с 2021 годом данный показатель составил почти 64%. В 2023 году прирост объема химической промышленности по сравнению с предыдущим годом составил 37%. Вместе с тем величина данного прироста остаётся относительно умеренной в 2024 году по сравнению с 2023 годом (около 2,5%), что позволяет сделать вывод о сохранении структурных и инвестиционных ограничений развития отрасли.

В целом, совокупный относительный рост объёма производства за 2020-2024 гг. подтверждает наличие положительного тренда развития химической промышленности Республики Таджикистан. Однако сравнительно невысокие темпы прироста в 2024 году указывают на то, что рост отрасли носит преимущественно адаптационный характер и не сопровождается ускоренным наращиванием производственного потенциала.

Таким образом, анализ абсолютных и относительных показателей динамики объёма производства химической промышленности позволяет сделать вывод о том, что в условиях реализации четвёртой национальной цели - ускоренной индустриализации экономики - отрасль демонстрирует положительную и достаточно интенсивную динамику роста в период 2020-2023гг. Однако темп прироста резко снижается в 2024 году. Это обуславливает необходимость активизации инвестиционных процессов, технологической модернизации и перехода к выпуску продукции более высоких переделов, способной обеспечить устойчивое увеличение объёмов производства и повышение вклада химической промышленности в индустриальное развитие страны.

Проведённый анализ динамики объёма производства химической промышленности Республики Таджикистан позволяет оценить количественные изменения масштабов отрасли в рассматриваемый период. Вместе с тем показатели объёма выпуска отражают лишь результативную сторону развития, не раскрывая внутренних структурных особенностей

промышленного производства и распределения выпуска между отдельными видами экономической деятельности. Для более глубокой и комплексной оценки роли химической промышленности в системе национальной промышленности целесообразно перейти к анализу отраслевой структуры промышленного производства, позволяющему выявить соотношение между добывающими и обрабатывающими отраслями, а также определить место и удельный вес химической промышленности в общей структуре промышленности Республики Таджикистан. Структурный анализ дополняет динамический подход, поскольку даёт возможность оценить не только масштабы роста производства, но и качественные изменения в промышленной системе, связанные с процессами индустриализации, диверсификации и углубления переработки. Таким образом, переход к анализу структуры отраслей промышленности позволяет установить, в какой мере выявленные изменения объёма выпуска химической продукции сопровождаются трансформацией промышленной структуры и усилением роли обрабатывающих производств, что имеет принципиальное значение для оценки эффективности реализации четвёртой национальной цели - ускоренной индустриализации экономики Республики Таджикистан.

Диаграмма отражает динамику соотношения добывающей и обрабатывающей промышленности Республики Таджикистан в 2020–2024 гг. и позволяет оценить изменения отраслевой структуры промышленного производства в относительном выражении.

Диаграмма 2. Динамика соотношения добывающей и обрабатывающей промышленности Республики Таджикистан в 2020–2024 гг. (%)
Chart 2. Trends in the ratio of the extractive and manufacturing industries in the Republic of Tajikistan, 2020–2024 (%)

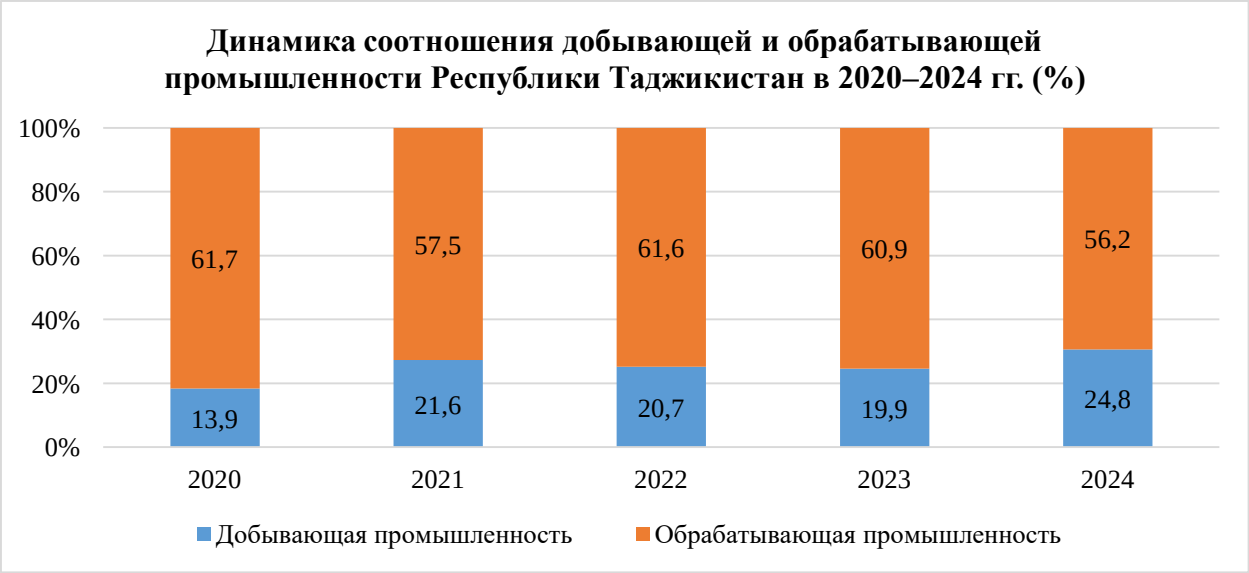

Источник: составлено автором на основе данных Статистического ежегодника Республики Таджикистан, 2025: статистический сборник // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025. -С.262

В анализируемом периоде удельный вес добывающей промышленности демонстрировал изменчивую, но в целом возрастающую тенденцию. В 2020 году доля добывающей промышленности составляла 13,9%, в 2021 году она увеличилась до 21,6%, что соответствует росту на 7,7%. В 2022 году показатель незначительно снизился до 20,7%, а в 2023 году продолжил сокращение до 19,9%. Вместе с тем в 2024 году наблюдается резкий рост доли добывающей промышленности до 24,8%, что превышает уровень предыдущего года на 4,9% и уровень 2020 года - на 10,9%.

Соответственно, удельный вес обрабатывающей промышленности в структуре промышленного производства в течение всего периода оставался преобладающим, однако имел тенденцию к постепенному снижению. В 2020 году доля обрабатывающей промышленности

составляла 61,7%, в 2021 году - 57,5%, что означает сокращение на 4,2%. В 2022 году показатель временно увеличился до 61,6%, однако в последующие годы вновь снизился - до 60,9% в 2023 году и 56,2% в 2024 году. Совокупное сокращение доли обрабатывающей промышленности за 2020 - 2024 гг. составило 5,5%

Сравнение крайних значений анализируемого периода показывает, что рост удельного веса добывающей промышленности сопровождался относительным вытеснением обрабатывающих производств в структуре промышленности. Это свидетельствует о сохранении сырьевой ориентации промышленного развития и недостаточной устойчивости процессов структурной трансформации в пользу обрабатывающего сектора.

Таким образом, статистический анализ диаграммы показывает, что несмотря на доминирующее положение обрабатывающей промышленности, в 2020-2024 гг. наблюдается усиление роли добывающего сектора, особенно в 2024 году. Данная тенденция указывает на наличие структурных диспропорций и подчёркивает необходимость активизации политики, направленной на развитие обрабатывающих отраслей.

Диаграмма 3. Структура промышленного производства Республики Таджикистан в 2024 году, %
Chart 3. Structure of industrial production in the Republic of Tajikistan in 2024, %

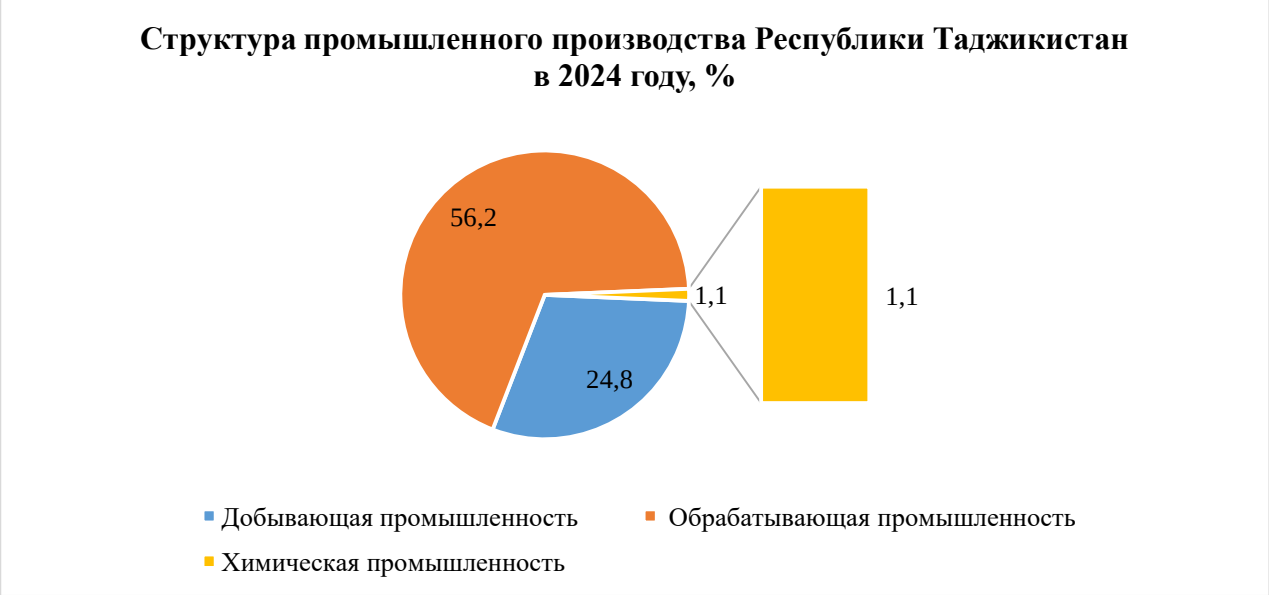

Источник: составлено автором на основе данных Статистического ежегодника Республики Таджикистан, 2025: статистический сборник // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025. -С.262.

Диаграмма 3 отражает укрупнённую структуру промышленного производства Республики Таджикистан в 2024 году. Как видно из диаграммы, наибольший удельный вес в структуре промышленности занимает обрабатывающая промышленность - 56,2%, что свидетельствует о её доминирующем положении в системе промышленного производства страны. Доля добывающей промышленности составляет 24,8%, а производство и распределение электроэнергии, газа и воды - 19,0% [11].

В то же время для более детальной характеристики обрабатывающего сектора целесообразно обратиться к данным официальной статистики. Согласно данным Статистического ежегодника Республики Таджикистан, в структуре обрабатывающей промышленности наибольший удельный вес в 2024 году приходится на производство пищевых продуктов - 21,3%, металлургическое производство - 15,0%, а также текстильное и швейное производство - 7,2% [11].

Доля химической промышленности в составе обрабатывающего сектора остаётся сравнительно низкой и составляет 1,1%, что указывает на ограниченное развитие химического

производства и недостаточную степень его участия в формировании добавленной стоимости промышленности.

Таким образом, несмотря на преобладание обрабатывающей промышленности в структуре промышленного производства, её внутренняя отраслевая структура характеризуется доминированием отдельных производств при сохраняющейся низкой доле химической промышленности, что подчёркивает необходимость её приоритетного развития в рамках реализации четвёртой национальной цели - ускоренной индустриализации экономики Республики Таджикистан.

Анализ структуры промышленного производства Республики Таджикистан позволяет более детально раскрыть структурные особенности химической промышленности как составной части обрабатывающего сектора. Несмотря на доминирующее положение обрабатывающей промышленности в структуре промышленности страны (56,2% в 2024 году), доля химической промышленности в её составе остаётся сравнительно низкой и составляет лишь 1,1%, что указывает на ограниченное развитие химического производства и его незначительный вклад в формирование добавленной стоимости.

Отраслевая структура обрабатывающей промышленности характеризуется концентрацией производства в отдельных секторах, прежде всего в производстве пищевых продуктов (21,3%), металлургическом производстве (15,0%), а также в текстильном и швейном производстве (7,2%). В этих условиях химическая промышленность функционирует преимущественно как вспомогательная и обслуживающая отрасль, ориентированная на выпуск ограниченной номенклатуры продукции, что отражает незавершённость процессов отраслевой диверсификации.

Для более полного раскрытия структурных особенностей химической промышленности целесообразно дополнить отраслевой анализ оценкой её территориального размещения. Региональная структура химического производства позволяет выявить степень концентрации отрасли, а также оценить наличие пространственных диспропорций, влияющих на масштабы и эффективность её развития.

Диаграмма 4. Удельный вес химической промышленности по регионам Республики Таджикистан в 2024 году, (в %-ах)
Chart 4. Share of the chemical industry by region of the Republic of Tajikistan in 2024 (in %)

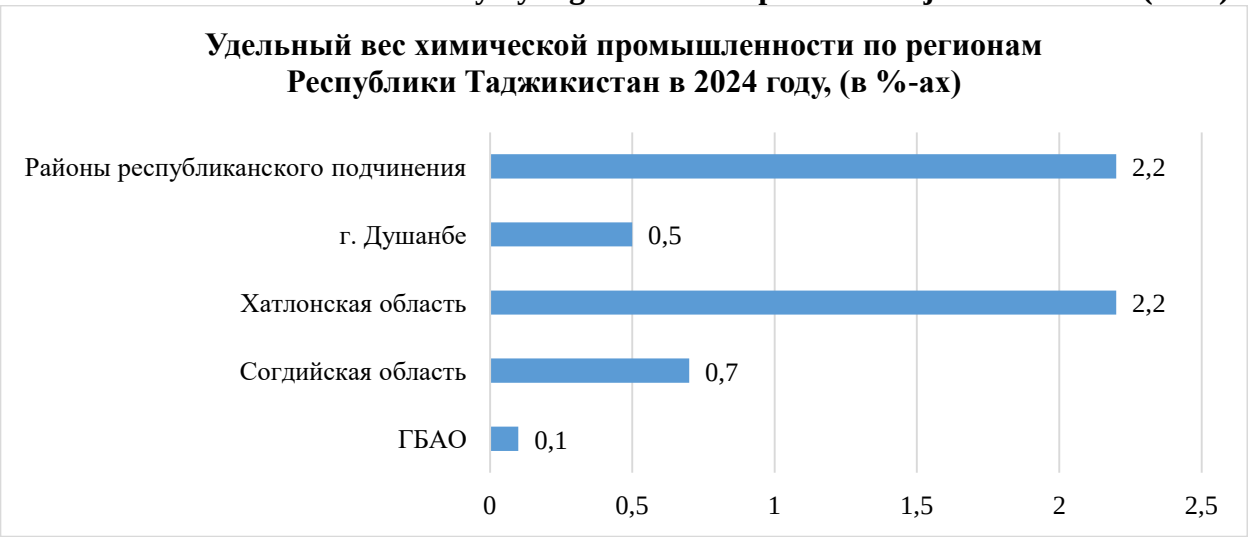

Источник: составлено автором на основе данных Статистического ежегодника Республики Таджикистан, 2025: статистический сборник // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025. -С.263.

Диаграмма 4 отражает удельный вес химической промышленности по регионам Республики Таджикистан в 2024 году и позволяет оценить территориальные особенности развития отрасли. Анализ представленных данных свидетельствует о существенной региональной дифференциации химического производства.

В районах республиканского подчинения и в Хатлонской области удельный вес химической промышленности является относительно более высоким и достигает 2,2%, что указывает на наличие действующих производственных мощностей и более сформированной промышленной базы. Одновременно в г. Душанбе и Согдийской области доля химической промышленности составляет лишь 0,5-0,7%, что отражает ограниченное развитие отрасли и её вспомогательный характер в структуре региональной промышленности. В наименее индустриализированных регионах удельный вес химической промышленности остаётся минимальным и не превышает 0,1%, что фактически свидетельствует об отсутствии значимого химического производства.

Размах значений между минимальным и максимальным уровнем удельного веса химической промышленности составляет более 2 процентных пунктов, что подтверждает высокую степень территориальной концентрации отрасли. Такая дифференциация указывает на очаговый характер развития химической промышленности, при котором основная часть производственного потенциала сосредоточена в ограниченном числе регионов, тогда как в остальных территориях отрасль развита слабо либо носит эпизодический характер.

Таким образом, региональный анализ показывает, что развитие химической промышленности Республики Таджикистан в 2024 году характеризуется неравномерным пространственным распределением**,** что ограничивает формирование устойчивых межрегиональных производственных связей и снижает вклад отрасли в комплексное индустриальное развитие страны.

Заключение. Проведённый анализ динамики производства, отраслевой структуры промышленности и регионального распределения химического производства позволяет выявить ключевые структурные особенности химической промышленности Республики Таджикистан**.**

Во-первых, химическая промышленность занимает незначительную долю в структуре обрабатывающего сектора, несмотря на рост объёмов производства в 2020-2023 гг. Это указывает на то, что количественное увеличение выпуска не сопровождается адекватным усилением структурной роли отрасли в промышленной системе.

Во-вторых, внутренняя отраслевая структура химической промышленности характеризуется ограниченной номенклатурой выпускаемой продукции и преобладанием производств начальных и средних переделов, что сдерживает формирование высокой добавленной стоимости и ограничивает её технологическое влияние на смежные отрасли.

В-третьих, региональная структура химической промышленности отличается высокой степенью концентрации, при которой основная часть производства сосредоточена в отдельных регионах, тогда как значительная часть территории страны остаётся вне процессов химической индустриализации. Это усиливает территориальные диспропорции и ограничивает потенциал равномерного промышленного развития регионов.

В-четвёртых, выявленные структурные особенности обусловливают сохранение высокой импортозависимости по широкому спектру химической продукции, что снижает устойчивость национальной экономики и ограничивает возможности импортозамещения.

В целом, структурные особенности химической промышленности Республики Таджикистан свидетельствуют о том, что отрасль в настоящее время не реализует в полной мере свой потенциал как одного из базовых элементов ускоренной индустриализации экономики. Это обосновывает необходимость её структурной трансформации, направленной на расширение региональной и отраслевой диверсификации.

Статья выполнена в рамках научной темы кафедры мировой эконономики «Использование мирового опыта процесса цифровизации и «зеленой» экономики в развитии национальной экономики Республики Таджикистан», зарегистрированной в установленном порядке (протокол № 1 от 29 августа 2025 г.).

Рецензент: д.э.н., профессор ТНУ - Низомова Т.Д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова О.А., Низамова Г.З. Использование механизмов государственно-частного партнерства в химической отрасли РФ с учетом рисковой составляющей // Интернет-журнал «Науковедение». – 2017. -Том 9. -№1. [Электронный ресурс]. URL: http://naukovedenie.ru/PDF/96EVN117.pdf (дата обращения 18.01.2026).
2. Ашуров И.С. Таҳлили вазъи инфрасохтори соҳаи саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / И.С. Ашуров, Ф.М. Ғуломносирова, М.М. Асоев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. - 2021. -№4(76). -С.111-123.
3. Қаландаров С.А. Заминаҳои таърихии рушди саноати кимиё дар ҷануби Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.А. Қаландаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. -2018. -№9. -С.114-118.
4. Комилов С.Дж. Совершенствование управления инновационным развитием промышленных предприятий: монография / С.Дж. Комилов, Б.К. Шарипов, Шодибеки Сафар. -Душанбе: Филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова в г. Душанбе, 2024. -212 с.
5. Комилов С.Д. Предпринимательство: вопросы развития и государственного регулирования / С.Д. Комилов, Н.Х. Забиров. -Душанбе: РИА Статус, 2004. -122 с.
6. Кулясова, Е.В. Химическая промышленность России: современное состояние и проблемы развития / Е.В. Кулясова // Вестник университета. - 2019. -№5. -С.93-100. - DOI 10.26425/1816-4277-2019-5-93-100. - EDN ORCSCI.
7. Мамадхонов М.Б. Промышленные отрасли Республики Таджикистан и пути их развития / М.Б. Мамадхонов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2023. -№2/1(46). -С.298-310.
8. Мирпочоев, Д.А. Приоритеты индустриального развития национальной экономики Республики Таджикистан / Д.А. Мирпочоев, Ш.З. Шораджабова// Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права. - 2020. -№6(85). -С.160-170. - DOI 10.21295/2223-5639-2020-6-160-170.
9. Низамова Г.З., Рахмангулова Э.Н. Состояние и тенденции развития химической отрасли РФ // Интернет-журнал «Науковедение» – 2017. -Том 9. -№1. [Электронный ресурс]. URL: http://naukovedenie.ru/PDF/48EVN117.pdf (дата обращения 10.01.2026).
10. Разбиралова, А.А. Особенности развития химической промышленности в рыночных условиях / А.А. Разбиралова, В.А. Аванесян // Успехи в химии и химической технологии. - 2014. -Т. 28. -№3(152). -С.113-115.
11. Статистический ежегодник Республики Таджикистан, 2025: статистический сборник // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025. -442 с.
12. Mirpochoev, D.A. Priorities of industrial development of the national economy of the Republic of Tajikistan / D.A. Mirpochoev, Sh.Z. Shoradzhabova // Bulletin of Belgorod University of Cooperation, Economics and Law, 2020, No.6(85). -P.160–170. DOI: 10.21295/2223-5639-2020-6-160-170.
13. Nizamova, G.Z. State and trends in the development of the chemical industry of the Russian Federation / G.Z. Nizamova, E.N. Rakhmangulova // Internet Journal “Naukovedenie”. - 2017. -Vol. 9. -No1. (accessed January 10, 2026).
14. Razbiralova, A.A. Features of the development of the chemical industry under market conditions / A.A. Razbiralova, V.A. Avanesyan // Advances in Chemistry and Chemical Technology, 2014. -Vol.28. -No.3(152). -P.113-115.
15. Statistical Yearbook of the Republic of Tajikistan, 2025: Statistical collection. Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan. -Dushanbe, 2025. -442 p.

ҲОЛАТИ МУОСИР ВА ХУСУСИЯТҲОИ СОХТОРИИ САНОАТИ ХИМИЯИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола ҳолати муосир ва хусусиятҳои сохтории саноати кимиёи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи татбиқи ҳадафи миллии саноатикунонии босуръати иқтисодиёт таҳлил карда шудааст. Дар асоси маълумотҳои оморӣ барои солҳои 2020-2024 пӯёи ҳаҷми истеҳсоли кимиёвӣ омӯхта шуда, мавқеи соҳа дар сохтори истеҳсолоти саноатӣ ва бахши коркард муайян гардида, хусусиятҳои хоси тақсимоти ҳудудии он мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Муқаррар карда шудааст, ки саноати кимиё новобаста аз пӯёи мусбати маҳсулотбарорӣ доштанаш, ҳиссаи он дар саноати коркард ночиз буда, бо маҳдудияти навъҳои маҳсулот ва консентратсияи баланди минтақавӣ тавсиф карда мешавад. Оид ба зарурати дигаргунсозии сохтории соҳа, ки ба модернизатсияи технологӣ, тавсеаи умқи коркарди ашёи хом ва коҳиш додани вобастагии иқтисодиёт аз воридот нигаронида шудааст, хулосабарорӣ карда шудааст.

Калидвожаҳо: саноати кимиё, сохтори саноатӣ, саноати коркард, саноатикунонӣ, тафриқаи минтақавӣ, ивазкунандаи воридот.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье анализируется современное состояние и структурные особенности химической промышленности Республики Таджикистан в условиях реализации национальной цели ускоренной индустриализации экономики. На основе статистических данных за 2020-2024 гг. исследована динамика объёмов производства химической продукции, определено место отрасли в структуре промышленного производства и обрабатывающего сектора, а также выявлены особенности её территориального размещения. Установлено, что при наличии положительной динамики выпуска химическая промышленность сохраняет незначительную долю в обрабатывающей промышленности, характеризуется ограниченной номенклатурой продукции и высокой региональной концентрацией. Сделан вывод о необходимости структурной трансформации отрасли, ориентированной на

технологическую модернизацию, расширение глубины переработки сырья и снижение импортозависимости экономики.

Ключевые слова: химическая промышленность, структура промышленности, обрабатывающая промышленность, индустриализация, региональная дифференциация, импортозамещение.

CURRENT STATE AND STRUCTURAL FEATURES OF THE CHEMICAL INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article analyzes the current state and structural features of the chemical industry of the Republic of Tajikistan in the context of implementing the national goal of accelerated industrialization of the economy. Based on statistical data for 2020–2024, the dynamics of chemical production volumes are examined, the role of the industry within the structure of industrial output and the manufacturing sector is determined, and the features of its territorial distribution are identified. It is established that, despite positive production dynamics, the chemical industry continues to occupy an insignificant share of the manufacturing sector and is characterized by a limited product range and high regional concentration. The study concludes that structural transformation of the industry is necessary, focused on technological modernization, increasing the depth of raw material processing, and reducing the economy's dependence on imports.

Keywords: chemical industry, industrial structure, manufacturing industry, industrialization, regional differentiation, import substitution.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шорақабова Шаҳноза Зафаровна*** - Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон дар ш. Хуҷанд, муаллими калони кафедраи иқтисоди ҷаҳон. **Суроға**: 735700, ш.Хуҷанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони И.Сомонӣ, 169. E-mail: **shahnoza-1979@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Шораджабова Шахноза Зафаровна*** - Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в городе Худжанде, старший преподаватель кафедры мировой экономики. **Адрес:** 735700, г.Худжанд, Республика Таджикистан, проспект И.Сомони, 169. E-mail: **shahnoza-1979@mail.ru**

Information about the author: ***Shorajabova Shahnoza Zafarovna*** - Institute of Economy and Trade of Tajik State University of Commerce, Senior lecturer of World Economy Department. **Address**: 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, I. Somoni Avenue, 169. E-mail: **shahnoza-1979@mail.ru**

Статья поступила в редакцию 11.05.2026
Одобрена после рецензирования 17.06.2026
Принята к публикации 18.09.2026

УДК: 331.5(575.3)

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Назарзода А.А.
Российско-Таджикский (славянский) университет

Введение. Трудовой потенциал страны формируется под воздействием совокупности факторов - демографических, экономических, образовательных, технологических. Для государств с переходной экономикой, каким является Республика Таджикистан, эта совокупность отличается особой сложностью: демографический рост создаёт значительное предложение труда, но экономика не всегда в состоянии это предложение поглотить. Результатом становится массовая трудовая эмиграция, ежегодно изымающая из национального воспроизводственного контура сотни тысяч работников наиболее продуктивного возраста.

Между тем мировая практика свидетельствует, что цифровая трансформация существенно меняет саму логику воспроизводства трудового потенциала. Дистанционная занятость, платформенная экономика, онлайн-образование расширяют возможности для вовлечения в производительный труд тех категорий населения, которые прежде оставались на периферии рынка. Вопрос в том, насколько Таджикистан готов воспользоваться этими возможностями. Ответ на него невозможен без детального анализа стартовых социально-экономических условий.

Цель настоящей статьи - систематизировать и проанализировать основные социально-экономические предпосылки формирования трудового потенциала Республики Таджикистан в 2015-2024 годах с акцентом на взаимодействие демографического, миграционного, образовательного и цифрового факторов.

Методы исследования. В основу исследования положен системный анализ официальных статистических данных Агентства по статистике при Президенте РТ, Министерства труда, миграции и занятости населения РТ, а также материалов международных организаций за 2015-2024 годы. Для выявления тенденций применялись методы динамического и сравнительного анализа: официальные оценки уровня безработицы сопоставлялись с оценками по методологии МОТ, а национальные показатели цифровизации и человеческого капитала соотносились с глобальными ориентирами. Систематизация данных осуществлена в формате четырёх аналитических таблиц, обеспечивающих сравнимость показателей по ключевым измерениям трудового потенциала - демографическому, миграционному, цифровому и образовательному.

Результаты. Демографическая ситуация в Таджикистане принципиально отличается от той, что характерна для большинства постсоветских государств. В то время как Россия, Молдова и страны Прибалтики на протяжении десятилетий фиксируют устойчивое сокращение численности населения [15], Таджикистан демонстрирует устойчивый прирост. С 2015 по 2024 год население республики выросло с 8352,0 до 10508,5 тыс. человек - почти на 26% [11]. Коэффициент рождаемости держится на уровне 25,2 на 1000 жителей, что примерно втрое превышает среднеевропейский показатель [10].

Следствием высокой рождаемости является исключительно молодая возрастная структура населения. Доля лиц моложе 25 лет превышает 52,8% - каждый второй житель страны [10]. Для рынка труда это означает непрерывно растущее пополнение потенциальных работников: ежегодно на рынок выходят новые волны молодёжи, численность которых год от года увеличивается. С точки зрения теории трудового потенциала, подобная динамика формирует мощную количественную базу. Однако количество само по себе не является достоинством, если экономика не располагает достаточным числом рабочих мест надлежащего качества.

Именно здесь обнаруживается первое ключевое противоречие: при сохранении высокого демографического прироста темпы создания рабочих мест в формальном секторе отстают от темпов прироста рабочей силы. Официальная безработица в 2024 году составляла 1,8% [10], однако данный показатель методологически ограничен и не отражает скрытой безработицы,

неполной занятости и так называемой «добровольной» незанятости, в реальности продиктованной отсутствием вакансий. При этом эффективность государственного контроля над соблюдением трудовых прав остаётся невысокой. С 1 июля 2016 года вступил в силу Закон РТ «О проверках деятельности хозяйствующих субъектов» №1269 [1], который существенно ограничил возможности инспекций труда. Закон установил обязательное предварительное уведомление: согласно статье 24, «проверяющий орган письменно уведомляет хозяйствующий субъект о предстоящей проверке в течение пяти рабочих дней до начала проверки» [16]. Плановые проверки предприятий со средней степенью риска допускаются не чаще одного раза в три года, с незначительной - раз в пять лет, а доля внеплановых проверок не должна превышать 10% от их общего числа (статьи 19, 22) [1]. МОТ неоднократно выражала серьёзную обеспокоенность сложившейся практикой, квалифицируя подобные ограничения как нарушение Конвенции № 81 о трудовой инспекции [2]. В итоге реальный масштаб нестандартной и теневой занятости значительно превышает официальную статистику. Согласно экспресс-оценке МОТ, проведённой по итогам опроса 800 работников неформального сектора, «подавляющее большинство (92 процента) опрошенных работников неформальной экономики сообщили, что по-прежнему сохраняют тот же неформальный статус занятости» [4]. Особую остроту, по данным того же исследования, представляет проблема социальной защиты: доступ к государственным программам социального страхования работники неформального сектора называют критически важным, однако фактически лишены его [4].

Глобальный контекст подтверждает типичность подобной ситуации для стран с низким уровнем доходов. Флагманский доклад МОТ констатирует: «неформальность по-прежнему остаётся высокой и устойчивой во многих частях мира; более половины мировой рабочей силы не имеет надлежащего охвата системами социального обеспечения, правовой защитой или мерами безопасности на рабочем месте» [16]. Применительно к государствам - членам Организации исламского сотрудничества (ОИС), в число которых входит Таджикистан, доклад SESRIC уточняет механизм воспроизводства неформальности: «отсутствие страхования по безработице, неэффективные службы занятости и широко распространённая неформальность вынуждают людей браться за любую работу ради выживания, даже если она не соответствует их квалификации» [14]. В результате «доля населения, охваченного хотя бы одним видом социальных льгот, ниже среднемирового показателя в 52,4% в 43 государствах - членах ОИС, а в десяти странах этот показатель не превышает 10%» [14].

Таблица 1 обобщает динамику ключевых социально-экономических показателей за исследуемый период.

Таблица 1. Основные социально-экономические показатели Республики Таджикистан за 2015-2024 гг.

Table 1. Key socio-economic indicators of the Republic of Tajikistan, 2015-2024

Показатель	**2015**	**2018**	**2020**	**2022**	**2024**
Численность населения, тыс. чел.	8551,2	9126,6	9716,8	10078,4	10508,5
ВВП на душу населения, долл. США	978,5	860,0	864,4	1073,7	1366,1
Темп роста ВВП, %	6,0	7,6	4,4	8,0	8,4
Уровень безработицы (офиц.), %	2,3	2,1	2,1	2,1	1,8
Уровень безработицы по МОТ, %	7,03	7,03	7,58	7,05	7,04
Доля городского населения, %	26,43	26,26	28,78	28,83	29,08
Проникновение интернета, %	19,0	32,6	27,5	48,9	55,8
Уровень экономической активности населения по МОТ, % от численности населения в возрасте 15 лет и старше	40,1	38,0	36,8	37,8	38,3
Денежные переводы мигрантов, % ВВП	27,31	28,12	26,88	49,90	47,89

Источник: Составлено автором по данным [10; 15]

Таблица 1 отражает разнонаправленные тенденции в социально-экономическом развитии Таджикистана за 2015-2024 годы, совокупность которых определяет условия формирования

трудового потенциала страны. Так, численность населения за рассматриваемый период возросла с 8,55 до 10,51 млн. человек, что свидетельствует о сохранении высокого демографического потенциала. Вместе с тем уровень экономической активности населения по методологии МОТ снизился с 40,1% в 2015 году до 36,8% в 2020 году и лишь частично восстановился к 2024 году до 38,3%. Это означает, что демографический рост не сопровождается пропорциональным вовлечением граждан в экономику.

ВВП на душу населения демонстрирует неустойчивую динамику: после снижения в 2018-2020 годах до 860-864 долл. США показатель вырос до 1366 долл. в 2024 году. Темпы роста ВВП в целом остаются высокими - от 4,4% в пандемийном 2020 году до 8,4% в 2024-м, - однако абсолютный уровень дохода на душу населения по-прежнему один из наиболее низких на постсоветском пространстве.

Структура промышленного производства Таджикистана отличает его от стран с развитой индустриальной базой. Обрабатывающая промышленность занимает около 56,2% в общем объёме промышленного производства при пороговом значении порядка 70%, характерном для индустриально развитых экономик. При этом внутри самой обрабатывающей отрасли абсолютно преобладают пищевая промышленность, производство напитков и табачных изделий - сегменты, ориентированные преимущественно на низко- и среднеквалифицированный труд. Доля же промышленности в структуре ВВП в целом не превышает 17-20%, тогда как Национальная стратегия развития до 2030 года предусматривает доведение этого показателя до 21%. Сложившаяся отраслевая структура ограничивает спрос на работников с техническими и инженерными компетенциями - именно той категории, подготовка которой требует наибольших инвестиций и времени.

Официальный уровень безработицы на протяжении всего периода не превышает 2,3%, тогда как оценка МОТ устойчиво держится в диапазоне 7,0-7,6%. Столь значительное расхождение между двумя показателями отражает широкое распространение неформальной занятости и неполной занятости, которые официальная статистика не учитывает в полной мере.

Денежные переводы мигрантов составляли от 27% ВВП в 2015 году до почти 48% в 2024 году. Такая зависимость указывает на масштабный отток трудоспособного населения за рубеж и формирование устойчивой модели экономики, ориентированной на внешние доходы, а не на внутреннее производство.

Доля городского населения медленно растёт - с 26,4 до 29,1% - и остаётся одной из самых низких в регионе, что затрудняет доступ значительной части трудовых ресурсов к современным рабочим местам и образовательной инфраструктуре. Проникновение интернета увеличилось почти втрое - с 19,0 до 55,8%, - однако в условиях преимущественно сельского расселения цифровой разрыв между городом и деревней сохраняется и ограничивает возможности дистанционного образования и занятости.

В совокупности данные таблицы 1 свидетельствуют о том, что количественный потенциал рабочей силы Таджикистана нарастает, тогда как условия его качественного развития и продуктивного использования остаются ограниченными.

К ключевым проблемам, сдерживающим развитие трудового потенциала в условиях инновационной экономики, относятся «дефицит кадров всех уровней квалификации, структурная несбалансированность рынка труда, неэффективное использование трудовых ресурсов, отток интеллектуального человеческого капитала и высокий уровень неформальной занятости» [3]. При этом современные требования к рабочей силе существенно возросли. По мнению исследователей, работники «должны быть готовы к решению задач, освоению новых видов техники, технологии и оборудования», а сама подготовка кадров предполагает «наличие разносторонних технических и научных знаний, высокой мобильности, чувства ответственности» [3].

Трудовая миграция остаётся одним из ключевых факторов, определяющих состояние рынка труда Таджикистана. Ежегодно страну покидают от 500 до 800 тысяч человек - около четверти экономически активного населения. Основной поток по-прежнему направлен в

Россию, которая принимает свыше 90% таджикских трудовых мигрантов; меньшая часть работает в Казахстане, Республике Корея и ряде других государств.

Гендерная и возрастная структура миграции вызывает обоснованные опасения с точки зрения воспроизводства человеческого капитала. По данным Министерства труда, миграции и занятости населения Республики Таджикистан, около 80-85% мигрантов составляют мужчины, преимущественно в возрасте 20-45 лет. Сельские районы, являющиеся основным источником миграционного потока, теряют не только рабочую силу, но и носителей профессиональных навыков и предпринимательских инициатив.

Денежные переводы мигрантов в последние годы формируют значительную долю ВВП страны - на пике, в 2022 году, они превысили 49% ВВП. Переводы поддерживают потребительский спрос домохозяйств и косвенно стимулируют розничную торговлю и строительство. Вместе с тем такая зависимость создаёт структурную уязвимость: ухудшение ситуации в принимающих странах, прежде всего в России, незамедлительно отражается на доходах значительной части населения Таджикистана, что наглядно проявилось в 2020 году.

Таблица 2. Показатели трудовой миграции из Республики Таджикистан, 2015-2024 гг.
Table 2. Indicators of labor migration from the Republic of Tajikistan, 2015–2024

Показатель	2015	2018	2020	2022	2024
Число трудовых мигрантов, тыс. чел.	552,6	484,2	129,8	775,6	790
Доля мужчин среди мигрантов, %	88,1	86,7	85,3	84,5	74,7
Денежные переводы, млрд долл. США	2,26	2,18	2,19	5,35	6,80
Доля переводов в ВВП, %	27,31	28,12	26,88	49,90	47,89
Основная страна назначения (доля, %)	Россия 95,7	Россия 96,0	Россия 93,5	Россия 95,7	Россия 95,0

Источник: Составлено автором по данным [5; 10; 15]

Возвращающиеся мигранты потенциально являются носителями новых профессиональных компетенций и опыта работы в иной технологической среде. Однако механизмы их интеграции в национальный рынок труда остаются слаборазвитыми: специализированные программы трудоустройства и системы признания квалификаций, приобретённых за рубежом, в Таджикистане пока не получили достаточного развития.

Уровень проникновения интернета в Таджикистане за десятилетие существенно вырос: если в 2015 году им пользовались менее 19% населения, то к 2024 году этот показатель достиг 55,8% (таблица 3). Прогресс очевиден, особенно с учётом сложного горного рельефа страны и ограниченности государственных инвестиций в инфраструктуру. Тем не менее разрыв с ведущими цифровыми экономиками, где охват составляет 85-95%, по-прежнему значителен.

Таблица 3. Показатели цифровой инфраструктуры Республики Таджикистан, 2015-2024 гг.
Table 3. Digital infrastructure indicators for the Republic of Tajikistan, 2015–2024.

Показатель	2015	2018	2020	2022	2024
Доступ к ИКТ (индекс)	28,0	34,8	41,4	49,1	59,6
Пользователи интернета, %	19,0	32,6	27,5	48,9	55,8
Индекс телекоммуникационной инфраструктуры	0,208	0,225	0,350	0,377	0,581
Индекс развития электронного правительства	0,338	0,422	0,465	0,504	0,561
Влияние цифровизации (индекс)	36,7	46,7	53,3	47,0	48,0
Индекс онлайн-сервисов	0,093	0,340	0,318	0,397	0,448
Индекс электронного участия	0,161	0,388	0,345	0,250	0,274
Индекс человеческого капитала	0,713	0,700	0,727	0,738	0,653

Источник: составлено автором на основе [9; 13; 15]

Индекс телекоммуникационной инфраструктуры за тот же период вырос почти втрое - с 0,208 в 2015 году до 0,581 в 2024-м, что отражает реальное расширение сетевого покрытия. Однако качество связи во многих районных центрах не обеспечивает устойчивой работы даже

стандартных интернет-приложений. Стоимость мобильного интернета для домохозяйств с доходами ниже медианного остаётся ощутимой статьёй расходов.

Развитие электронного правительства демонстрирует устойчивую положительную динамику: индекс вырос с 0,338 в 2015 году до 0,561 в 2024-м. Как отмечается в исследовании Мукимовой Н.Р. и Бердиевой Н.Х., электронное правительство «обеспечивает, благодаря широкому применению ИКТ, качественно новый уровень эффективности и удобства в получении гражданами и организациями государственных услуг» [6], а его целью является «в первую очередь, эффективное и продуктивное государственное управление, открытость и прозрачность деятельности государственного аппарата, а также ликвидация монополии госслужащих на информацию» [6]. Вместе с тем индекс электронного участия граждан после пика в 2018 году (0,388) заметно снизился и к 2024 году восстановился лишь до 0,274. Это свидетельствует о том, что цифровые государственные сервисы развиваются быстрее, чем реальная вовлечённость населения в их использование - проблема, которую те же авторы обозначают как сохранение «цифрового неравенства» даже по мере технического прогресса [6].

Индекс человеческого капитала, достигнув локального максимума в 0,738 в 2022 году, к 2024-му снизился до 0,653 - минимального значения за весь рассматриваемый период. Это тревожный сигнал. Количественный рост образованных кадров не компенсирует снижения их качества и усиливающегося несоответствия структуры подготовки реальным потребностям экономики.

Система образования Таджикистана в последние годы демонстрирует устойчивый количественный рост: число студентов вузов увеличивается, а доля занятых с высшим образованием постепенно растёт. Формально это свидетельствует о накоплении человеческого капитала, однако структура этого накопления вызывает серьёзные вопросы.

Как видно из таблицы 4, доля выпускников по ИКТ-направлениям колебалась в диапазоне 3,5-7,1% на протяжении всего рассматриваемого периода. Заметный всплеск 2021 года (7,1%) оказался кратковременным: уже к 2024 году показатель опустился до 4,9%. Доля технических специальностей также нестабильна - при максимуме 16,1% в 2015 году она снизилась до 7,9% в 2020-м, а затем частично восстановилась. Такая волатильность указывает на отсутствие системной политики в формировании структуры подготовки кадров.

Таблица 4. Доля выпускников вузов по техническим и ИКТ-направлениям, %, 2015-2024 гг.

Table 4. Share of university graduates in technical and ICT fields, %, 2015–2024

Год	Технические специальности, %	ИКТ-направления, %
2015	16,1	5,3
2018	10,4	3,8
2020	7,9	3,5
2021	8,7	7,1
2022	8,3	5,4
2023	11,2	5,4
2024	9,9	4,9

Источник: составлено автором на основании [7; 8]

Подготовка по педагогическим и гуманитарным направлениям традиционно избыточна. Структура приёма в вузы слабо скоординирована с прогнозами спроса на рынке труда, и этот дисбаланс воспроизводится из года в год. Адаптация программ к требованиям цифровой экономики идёт медленно, а актуальные курсы по программированию и анализу данных появляются в учебных планах фрагментарно.

Государство осознаёт необходимость цифровой трансформации и закрепляет соответствующие ориентиры на уровне программных документов. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года провозглашает курс на инклюзивный рост и повышение качества человеческого капитала. Концепция цифровой экономики, принятая в 2019 году, ставит задачи расширения инфраструктуры, подготовки ИКТ-кадров и развития

электронного правительства. Среднесрочная программа развития цифровой экономики на 2026-2030 годы конкретизирует эти задачи применительно к отдельным отраслям: предусматривается развитие сетей 5G и широкополосного доступа, в том числе в отдалённых регионах, цифровизация государственных услуг через единую платформу eHukumat, подготовка ИКТ-кадров через новые образовательные программы и центры повышения квалификации, а также внедрение искусственного интеллекта в здравоохранение, транспорт, сельское хозяйство и энергетику. Общий объём финансирования программы составляет около 2 366,8 млн сомони, причём наибольшую долю обеспечивают международные партнёры [12].

Вместе с тем между стратегическими документами и механизмами их реализации сохраняется существенный разрыв. Финансирование цифровых инициатив остаётся недостаточным, межведомственная координация носит преимущественно формальный характер, а конкретные инструменты воспроизводства трудового потенциала - программы переподготовки, стимулы для возврата мигрантов, региональные центры цифровых компетенций - либо отсутствуют, либо реализуются в пилотном режиме без масштабирования.

Заключение. Проведённый анализ позволяет сформулировать несколько ключевых выводов о состоянии трудового потенциала Таджикистана.

Во-первых, демографическая база страны создаёт объективные предпосылки для экономического роста. Молодая возрастная структура населения - свыше 52,8% моложе 25 лет - формирует значительный ресурс рабочей силы, однако реализовать этот потенциал без соответствующих институциональных условий не представляется возможным. Экономическая активность населения за рассматриваемый период снизилась с 40,1 до 38,3%, а широкое распространение неформальной занятости, при которой 92% работников сохраняют неформальный статус, указывает на то, что официальная статистика существенно искажает реальную картину рынка труда.

Во-вторых, устойчивая трудовая эмиграция наиболее активной части населения не просто отражает слабость внутреннего рынка труда - она её воспроизводит. Ежегодный отток 500-800 тысяч человек, преимущественно мужчин в возрасте 20-45 лет, формирует денежные переводы в объёме до 49% ВВП, которые поддерживают потребление домохозяйств, но не создают рабочих мест и не формируют человеческий капитал внутри страны. При этом механизмы реинтеграции возвратных мигрантов в национальный рынок труда остаются неразвитыми.

В-третьих, цифровая инфраструктура развивается, однако качество этого развития вызывает вопросы. Рост проникновения интернета почти втрое - с 19,0 до 55,8% - не сопровождается сопоставимым вовлечением граждан в использование цифровых сервисов: индекс электронного участия после пика 2018 года к 2024 г. упал до 0,274. Индекс человеческого капитала к 2024 году снизился до минимального значения за весь рассматриваемый период - 0,653, что свидетельствует о нарастающем разрыве между количественным ростом образованных кадров и их качеством. Хронический дефицит ИКТ-специалистов - доля которых среди выпускников не превышает 7,1% и тяготеет к снижению - это не случайный перекос, а системная черта, которую невозможно устранить без целенаправленной политики.

Государство фиксирует необходимость изменений на уровне программных документов: Концепция цифровой экономики 2019 года и Среднесрочная программа на 2026-2030 годы формулируют правильные ориентиры. Вместе с тем поставленные стратегические задачи требуют последовательного наращивания конкретных механизмов реализации: развития программ переподготовки кадров, формирования стимулов для возврата мигрантов и создания региональных центров цифровых компетенций. Достижение устойчивых результатов предполагает более тесную координацию между образовательной, миграционной и цифровой политикой в рамках единой стратегии воспроизводства трудового потенциала.

Статья выполнена в рамках научной темы кафедры экономической теории и мировой экономики «Институциональные основы формирования инновационной экономики», зарегистрированной в установленном порядке (протокол № 1 от 29 августа 2025 г.).

Рецензент: к.э.н., доцент РТСУ – Фозилхонов Д.О.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Таджикистан от 25 декабря 2015 года №1269 «О проверках деятельности хозяйствующих субъектов»: принят Постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли РТ от 4 ноября 2015 года №210: одобрен Постановлением Маджлиси милли Маджлиси Оли РТ от 18 декабря 2015 года № 156: введён в действие с 1 июля 2016 года. -Душанбе, 2015. -44 с.
2. Конвенция Международной организации труда №81 «Об инспекции труда в промышленности и торговле»: принята на 30-й сессии Генеральной конференции МОТ, Женева, 11 июля 1947 г.: вступила в силу 7 апреля 1950 г.: ратифицирована Республикой Таджикистан в 1993 г. [Электронный ресурс]. URL:https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/normativeinstrument/wcms_c081_ru.htm (дата обращения: 27.05.2026).
3. Комилов, С.Д. Инновационное развитие экономики и основы управления рынком труда / С.Д. Комилов, С. Шодибеки // Вестник Филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе. - 2022. -Т. 2, №2(24). -С.5-11.
4. Международная организация труда. Экспресс-оценка положения работников неформальной экономики в Таджикистане: материалы, представленные Национальной трёхсторонней комиссией, Душанбе, 7 июля 2022 г. - Женева: МОТ, 2022. [Электронный ресурс]. URL: https://www.ilo.org/resource/news/rapid-assessment-situation-informal-workers-tajikistan (дата обращения: 27.05.2026).
5. Министерство труда, миграции и занятости населения Республики Таджикистан. [Электронный ресурс]. URL: https://mehnat.tj (дата обращения: 11.05.2026).
6. Мукимова, Н.Р. Электронное правительство как фактор развития информационного общества / Н.Р. Мукимова, Н.Х. Бердиева // Экономика Таджикистана. - 2020. -№1. -С.97-103. – EDN CHJMHD.
7. Образование в Республике Таджикистан: статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025. -96 с.
8. Образование в Республике Таджикистан: 30 - лет государственной независимости. Статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2021. -142 с.
9. Портал данных ООН по электронному правительству // UN E-Government Knowledgebase. [Электронный ресурс]. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data-Center (дата обращения: 02.05.2026).
10. Статистический ежегодник Республики Таджикистан 2025 г. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2025. -442 с.
11. Численность населения Республики Таджикистан на 1 января 2025 года/ Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2025. -55 с.
12. Чоршанбиев П. В Таджикистане приступают к реализации амбициозной программы по цифровизации экономики // Smart city (dsc.tj). - 2026. - 7 апр. [Электронный ресурс]. URL: https://dsc.tj/ru/ (дата обращения: 01.06.2026).
13. Portulans Institute (2015-2025): The Network Readiness Index 2015-2025. [Electronic resource]. URL: https://networkreadinessindex.org/
14. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (SESRIC). OIC Labour Market Report 2025: Harnessing Digitalisation for Inclusive and Equitable Labour Markets / SESRIC. - Ankara: SESRIC, 2025. - 125 p. - ISBN 978-625-7162-34-0. [Electronic resource]. URL: https://sesricdiag.blob.core.windows.net/sesric-site-blob/files/article/892.pdf (date of access: 16.05.2026).
15. World Development Indicators Databank. [Electronic resource]. URL: http://databank.worldbank.org
16. World Employment and Social Outlook: Trends 2025 / International Labour Office. -Geneva: ILO, 2025. -84 p. - ISBN 9789220411582. [Electronic resource]. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2025-01/WESO25_Trends_EN_WEB5.pdf (date of access: 27.05.2026).

ПЕШЗАМИНАҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ МЕҲНАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар ин мақола шароити иҷтимоию иқтисодии рушди неруи кории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015-2024 мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Бар асоси маълумоти Агентии омор назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ташкилотҳои байналмилалӣ ва омори соҳа, чор омили асосӣ таҳлил мешаванд: динамикаи демографӣ, миқёси муҳоҷирати меҳнатӣ, вазъи инфрасохтори рақамӣ ва сохтори омӯзиши касбӣ. Нишон дода шудааст, ки афзоиши баланди табиӣ ва сохтори синну соли ҷавонӣ қувваи кории миқдори назаррасро ба вуҷуд меорад, аммо истифодаи самараноки он аз сабаби шуғли ғайирасмии васеъ ва хуруҷи доимии коргарони муҳоҷир, ки ҳамасола интиқоли маблағро ба андозаи 27-49% ММД ба вуҷуд меоранд, маҳдуд аст. Ҳамчунин, муайян карда шудааст, ки сарфи назар аз афзоиши секаратаи воридшавии интернет, индекси сармояи инсонӣ то соли 2024 дар тамоми давраи баррасишаванда ба пасттарин сатҳи худ коҳиш ёфтааст ва ҳиссаи хатмкунандагон дар соҳаҳои ИКТ пайваста аз 7,1% камтар боқӣ мемонад. Самтҳои такмили механизмҳои татбиқи сиёсати рақамии давлатӣ муайян карда шудаанд ва хулоса дар бораи мувофиқ будани ҳамоҳангсозии зичтари сиёсати маориф, муҳоҷират ва рақамӣ дар доираи стратегияи ягонаи такрористеҳсоли неруи меҳнатӣ бароварда шудааст.

Калидвожаҳо: иқтидори меҳнатӣ, Тоҷикистон, иқтисодиёти рақамӣ, муҳоҷират, шуғли ғайирасмӣ, сармояи инсонӣ, интиқоли пул.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследуются социально-экономические предпосылки формирования трудового потенциала Республики Таджикистан в 2015-2024 годах. На основе данных Агентства по статистике при Президенте РТ, международных организаций и отраслевой статистики проанализированы четыре ключевых фактора: демографическая динамика, масштабы трудовой миграции, состояние цифровой инфраструктуры и структура профессиональной подготовки кадров. Показано, что высокий естественный прирост и молодая возрастная структура формируют значительный количественный ресурс рабочей силы, однако его продуктивное использование сдерживается широким распространением неформальной занятости и устойчивым оттоком трудовых мигрантов, ежегодно генерирующих денежные переводы в объёме 27-49% ВВП. Установлено, что, несмотря на троекратный рост проникновения интернета, индекс человеческого капитала к 2024 году снизился до минимального значения за весь рассматриваемый период, а доля выпускников по ИКТ-направлениям устойчиво не превышает 7,1%. Обозначены направления совершенствования механизмов реализации государственной цифровой политики и сделан вывод о целесообразности более тесной координации образовательной, миграционной и цифровой политики в рамках единой стратегии воспроизводства трудового потенциала.

Ключевые слова: трудовой потенциал, Таджикистан, цифровая экономика, миграция, неформальная занятость, человеческий капитал, денежные переводы.

SOCIO-ECONOMIC PRECONDITIONS FOR THE FORMATION OF LABOUR POTENTIAL IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the socio-economic preconditions for the formation of labour potential in the Republic of Tajikistan over the period 2015-2024. Drawing on data from the Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan, international organisations, and sectoral statistical sources, four key factors are analysed: demographic dynamics, the scale of labour migration, the state of digital infrastructure, and the structure of professional training. It is demonstrated that high natural population growth and a predominantly young age structure create a substantial quantitative labour resource; however, its productive utilisation is constrained by the widespread prevalence of informal employment and persistent outflows of labour migrants who annually generate remittances equivalent to 27-49% of GDP. The study finds that, despite a nearly threefold increase in internet penetration, the human capital index fell to its lowest value over the entire period by 2024, while the share of ICT graduates has consistently remained below 7.1%. Directions for improving the mechanisms of implementing national digital policy are identified, and a conclusion is drawn regarding the advisability of closer coordination of education, migration, and digital policy within a unified strategy for labour potential reproduction.

Keywords: labor potential, Tajikistan, digital economy, migration, informal employment, human capital, remittances.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Назарзода Аваз Абдуназар*** - Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи ҳисобгирӣ, таҳлил ва аудит, унвонҷӯи кафедраи назарияи иқтисодӣ ва иқтисоди ҷаҳон. **Суроға**: 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи М. Турчун-зода, 30. E-mail: **avaz_mamatkulov@mail.ru.** Телефон: (**+ 992) 985-64-77-77**

Сведения об авторе: ***Назарзода Аваз Абдуназар*** **-** Российско-Таджикский (славянский) университет, старший преподаватель кафедры учета, анализа аи аудита, соискатель кафедры экономической теории и мировой экономики. **Адрес**: 734042, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица М. Турсун-заде, 30. E-mail: **avaz_mamatkulov@mail.ru.** Телефон: **(+ 992) 985-64-77-77**

Information about the author: ***Nazarzoda Avaz Abdunazar*** – Russian-Tajik (Slavonic) University, Senior Lecturer, Department of Accounting, Analysis, and Audit, Research Fellow, Department of Economic Theory and World Economy. **Address**: 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, M. Tursun-zade street, 30. E-mail: **avaz_mamatkulov@mail.ru.** Phone: **(+992) 985-64-77-77**

Статья поступила в редакцию 17.06.2026
Одобрена после рецензирования 24.08.2026
Принята к публикации 18.09.2026

УДК: 339.9(575.3)

СОВРЕМЕННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Мирбобоев Р.М., Хайруллоева Д.С.
Таджикский национальный университет

Введение. В современных условиях глобального экономического развития расширение торгово-экономического сотрудничества является не только важным фактором устойчивого экономического роста и укрепления позиций страны на международном рынке, но и ключевым инструментом решения глобальных и региональных проблем. Развитие процессов глобализации, жесткая конкуренция на международных рынках и изменения в структуре мировой экономики вынуждают страны использовать новые формы и механизмы взаимовыгодного экономического сотрудничества. В таких условиях механизмы и инструменты торгово-экономического сотрудничества выступают важным инструментом развития внешней торговли, привлечения инвестиций, трансфера технологий и повышения конкурентоспособности национальной экономики.

Мировой опыт показывает, что успешные страны смогли укрепить свои позиции в мировой экономике именно за счет укрепления торгово-экономического сотрудничества, эффективного использования механизмов экономической интеграции, рациональной таможенной политики, создания свободных экономических зон и развития логистической инфраструктуры. В частности, опыт Европейского союза, стран Юго-Восточной Азии и стран СНГ доказывает важность взаимовыгодного сотрудничества в обеспечении экономического развития.

Для Республики Таджикистан вопрос развития торгово-экономического сотрудничества и совершенствования механизмов её реализации имеет особое значение. В своем Послании «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» 16 декбря 2025 года, акцентируя внимание «в целях расширения ... многостороннего сотрудничества с различными странами мира на основе принципов доверия, уважения взаимных интересов и политики “открытых дверей”» Президент Республики Таджикистан, Лидер нации, уважаемый Эмомали Рахмон отметил, что «принимаются практические меры для укрепления всесторонних отношений в торгово-экономической и социально-гуманитарной сферах» [1].

Актуальность обозначенных в Послании приоритетов определяется современными тенденциями и потребностями развития национальной экономики, поскольку экономика Таджикистана как «открытая экономика» в условиях ускоренной индустриализации нуждается в расширении внешнеэкономических связей, привлечении иностранных инвестиций и наращивании экспортного потенциала страны. В этой связи изучение и применение мирового опыта в налаживании взаимовыгодных отношений, регулировании торговли и экономического сотрудничества может способствовать устойчивому развитию национальной экономики.

Целью настоящей статьи является определение и изучение механизмов и инструментов развития торгово-экономического сотрудничества между различными странами и применение опыта их осуществления в Республике Таджикистан.

Методы. При написании данной статьи были применены методология системно-институционального и структурно-функционального подхода для разностороннего изучения процессов развития торгово-экономического сотрудничества между странами, выявления используемых современных механизмов и инструментов их осуществления, а также опыт как отдельных, так и групп стран с целью их использования в практике Республики Таджикистан.

Методы сравнительно-статистического анализа и метод логического обобщения и вывода были использованы для оценки динамики торгово-экономического сотрудничества стран в современных условиях, которые позволили достижению поставленной в статье цели.

Результаты. В современных условиях торгово-экономическое сотрудничество представляет собой совокупность межгосударственных экономических отношений, направленных на развитие торговли, инвестиций, сотрудничества в сфере производства и обмена технологиями и осуществляется на двустороннем, многостороннем, региональном и глобальном уровнях. По мнению американского экономиста П. Самуэльсона, «международное экономическое сотрудничество позволяет странам использовать сравнительные преимущества и повышать эффективность производства» [7,с.214].

В экономической литературе понятие «механизмы торгово-экономического сотрудничества» определяется как совокупность форм, методов и средств регулирования экономических отношений между государствами. Эти механизмы могут быть реализованы на международном, региональном и национальном уровнях. К ним относятся торговые соглашения, экономические объединения, тарифные и нетарифные режимы, инвестиционное сотрудничество, экономическая дипломатия, цифровые платформы и другие.

Экономическая глобализации обусловливает необходимость возрастания роли экономических инструментов в регулировании международного экономического сотрудничества по сравнению с административными инструментами, и этот процесс особенно усилился после создания Всемирной торговой организации (ВТО), «поскольку страны все чаще прибегали к методам либерализации торговли и снижению таможенных ограничений» [4,с.87].

В международной экономической практике традиционно выделяются институциональные, финансовые, таможенно-тарифные, логистические и цифровые механизмы, а также инструменты экономической дипломатии, совокупно обеспечивающие функционирование и развитие системы торгово-экономического взаимодействия между государствами. Формирование и трансформация данных механизмов находятся в тесной взаимосвязи с процессами глобализации мировой экономики, которая выступает ключевым фактором углубления международного разделения труда и интенсификации трансграничных экономических связей.

Под воздействием глобализационных процессов происходит последовательное снижение торговых и инвестиционных барьеров, что способствует либерализации движения товаров, капитала и услуг. Одновременно происходит интеграция национальных экономических систем, которая выступает важным институциональным механизмом расширения торгово-экономического сотрудничества между странами. Она способствует координации экономической политики стран участниц, а также является инструментом повышения конкурентоспособности национальной экономики, расширения рынков сбыта, привлечения иностранных инвестиций и развития совместного производства. В рамках интеграционных структур страны это даст возможность эффективно использовать ресурсы, реализовывать инфраструктурные проекты и укреплять экономическую безопасность.

Институциональные механизмы представляют собой совокупность институтов, правил, соглашений и структур управления, регулирующих и координирующих международные экономические связи между государствами. К ним относятся международные организации (МВФ, ВБ, ВТО), межправительственные комиссии, торговые соглашения, а также правовые и таможенные режимы.

Финансовые механизмы включают в себя инструменты и формы финансовой поддержки, используемые для развития экономического сотрудничества. К ним относятся инвестиции, кредиты, гранты, страхование торговли, международная платежная система, банки и финансовые фонды.

Механизмы торгово-экономического сотрудничества и инструменты экономической дипломатии, как отмечается в литературе по международной экономике, обеспечивают функционирование сложной системы межгосударственных экономических отношений. С теоретической точки зрения, этот процесс объясняется в рамках неолиберального и институционального подходов, согласно которым снижение рыночных барьеров и укрепление международных институтов рассматриваются как основные факторы развития торгово-экономического сотрудничества и расширения экономической интеграции.

Мировой опыт показывает, что разные страны в зависимости от своих экономических и геополитических характеристик используют различные модели торгово-экономического сотрудничества.

В этом контексте Дж. Киндлбергер в рамках теории гегемонистской стабильности подчеркивает, что «стабильность глобальной экономической системы зависит от существования регулирующих механизмов и транснациональных институтов, координирующих сотрудничество государств в условиях глобализации» [11,с.102]. В свою очередь, Б. Баласса, автор теории экономической интеграции стран, считает, что «торгово-экономическая интеграция может быть выгодна всем участникам, так как она способствует более эффективному использованию ресурсов и специализации производства» [9,с.3].

По мнению А.Б. Полуэктова, «региональные торговые соглашения в своем большинстве являются весьма динамичными образованиями, особенно если их члены приветствуют развитие отношений с третьими странами. Образование свободного от торговых и административных барьеров рынка внутри таких соглашений создает для соседних стран, прежде всего для экономически более слабых, своего рода центр экономического, а зачастую и политического притяжения» [6,с.23].

А.И. Асламов отмечает, что «современное мировое хозяйство характеризуется формированием и развитием торгово-экономических блоков, которые объединяют группы стран с целью улучшения торговых отношений и развития сотрудничества в сфере экономики» [3,с.107].

Процесс глобализации мировой экономики стал важнейшим фактором расширения торгово-экономических связей, способствующим снижению таможенных и нетаможенных барьеров, а также либерализации движения товаров, капитала и услуг. В результате национальные рынки интегрируются в единое глобальное экономическое пространство, создавая возможности для диверсификации торговых стратегий и расширения деятельности компаний на новые рынки [14,с.9-12].

В таких условиях торговые блоки и региональные интеграционные объединения выступают в качестве важных институциональных инструментов регулирования, координации и укрепления международного торгово-экономического сотрудничества, играя системную роль в формировании структуры мировой экономики [12].

Процесс международной торгово-экономической интеграции содержит ряд этапов (таблица 1).

Таблица 1. Этапы торгово-экономической интеграции стран
Table 1. Stages of trade and economic integration of the countries

Степень интеграции	Сфера охвата интеграции	Примеры
Зона свободной торговли	Полная отмена таможенных тарифов на внутренних границах государств-членов	USMCA, АТЭС, АСЕАН, ШОС
Таможенный союз	Единые (общие внешние) тарифы на внешних границах союза	ЕАЭС
Общий рынок	Включение движения услуг, капитала и рабочей силы в соглашение о свободной торговле	МЕРКОСУР
Экономический союз	Сочетание таможенного союза и общего рынка	ЕС, СНГ
Финансовый союз	Внедрение общей налогово-бюджетной политики	ЕС
Валютный союз	Введение общей валюты	ЕС

Источник: Составлено автором

В процессе развития интеграции торгово-экономические блоки могут переходить на следующий этап, углубляя интеграционное взаимодействие. Рассмотрим более подробно опыт международного экономического сотрудничества в рамках ЕС, АТЭС, ШОС, ЕАЭС и другие.

Из таблицы 1 видно, что наиболее развитым интеграционным объединением в мире является Европейский союз (ЕС). Создание единого рынка, единой таможенной политики и

свободного перемещения товаров и услуг способствовали развитию внутренней и внешней торговли между государствами-членами.

В современном мире ЕС считается самым развитым интеграционным блоком. По данным Всемирного банка, в 2024 году валовый внутренний продукт ЕС составил 19423,32 млрд долларов США, а доля ВВП ЕС в мировой экономике - 18,29 процента [21].

Для обеспечения развития торговли и экономического сотрудничества в рамках ЕС используется широкий спектр институциональных и экономических механизмов и инструментов. В частности, одной из важных основ, значительно повышающих уровень интеграции, является Европейский единый рынок, основанный на принципах свободного перемещения товаров, услуг, капитала и рабочей силы. Кроме того, Таможенный союз ЕС и Единая торговая политика способствуют гармонизации тарифов и регулированию внешних отношений. Для поддержки регионального развития и сокращения неравенства активно используются финансовые инструменты, включая Фонд сплочения и Структурные фонды. Одновременно важную роль в расширении экономических связей ЕС играют трансграничные торговые соглашения и цифровые платформы для экономического сотрудничества.

Кроме того, органы управления ЕС устанавливают общие правила и стандарты для различных секторов, что облегчает торговлю и повышает качество товаров и услуг. Например, как правильно отмечает Р.М. Мирбобоев, «предприятия стран ЕС получают выгоду не только от эффекта масштаба, который влечет за собой принадлежность к крупнейшему в мире единому рынку, но и от торговых соглашений, которые позволяют предприятиям ЕС экспортировать многие из своих услуг и товаров» [5,с.75-76].

В современных условиях распространенной формой интеграции государств является зона свободной торговли, к которой относится и Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество. АТЭС - это площадка для сотрудничества стран Азиатско-Тихоокеанского региона, образованная в 1989 году и объединяющая 21 страну из разных континентов мира. АТЭС стремится к укреплению экономического сотрудничества, снижению торговых барьеров и стимулированию свободной и открытой торговли в регионе, включая разработку соглашений о свободной торговле и ускорении инвестиций. Цель АТЭС – создание системы свободной и открытой торговли, либерального инвестиционного режима и благоприятных условий для экономического роста и развития в странах-членах.

На страны АТЭС в совокупности приходится 62% мирового ВВП, 48% мировой торговли товарами и услугами, а также 38% населения планеты.

Согласно данным рисунка 1, динамика международной торговли АТЭС характеризуется высокой нестабильностью и цикличностью. Несмотря на отдельные периоды роста, долгосрочной устойчивой восходящей тенденции не наблюдается. Основными факторами изменений, вероятно, выступают глобальные кризисы, структурные трансформации мировой торговли и внешние шоки (финансовые, пандемические и геополитические).

Важный фактор ускоренного развития АТЭС заключается в том, что был найден необходимый баланс между рынком и государственным вмешательством, государственным протекционизмом. Страны-члены этой организации смогли увеличить экспорт и привлечь инвестиции за счет создания зон свободной торговли и развития региональных производственных сетей и плавно из фазы научно-технической революции вошли в фазу интеллектуальной революции в сочетании с социальным преуспеванием. Например, опыт Сингапура показывает, что развитие логистической инфраструктуры и благоприятная инвестиционная политика могут превратить страну в международный торговый центр. В этой стране упрощение таможенных процедур и использование цифровых технологий сыграли ключевую роль в развитии внешней торговли.

Китай стал одним из крупнейших в мире экспортеров благодаря своей политике «открытых дверей» и созданию специальных экономических зон. По мнению китайских ученых, «сочетание государственной поддержки и относительной свободы рынка является главным фактором экономического успеха Китая» [13,с.103]. В Китае свободные экономические зоны используются как важный механизм привлечения иностранных

инвестиций. Эти зоны способствуют развитию обрабатывающей промышленности, экспорта и трансфера технологий.

Рисунок 1. Динамика международной торговли блока АТЭС, млрд долл.
Figure 1. Dynamics of international trade of the APEC bloc, billion dollars

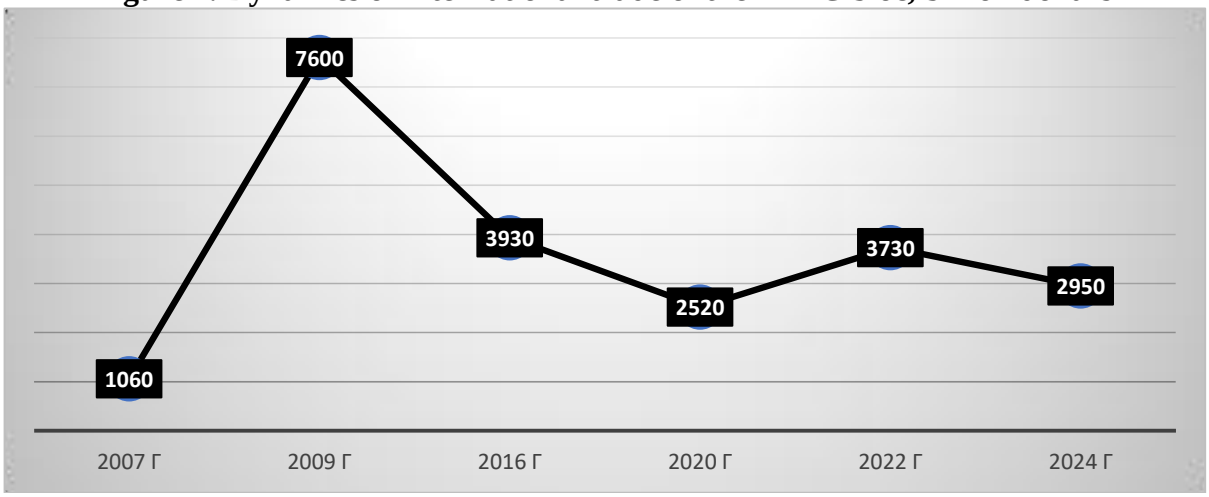

Источник: Составлено автором по данным ЮНКТАД [18]

Таким образом, несмотря на некоторые недостатки, АТЭС успешно развивает торгово-экономическое сотрудничество в регионе, направленное на всеобъемлющий устойчивый экономический рост и углубление интеграционных процессов.

В странах СНГ механизмы экономического сотрудничества все чаще реализуются в рамках двусторонних и многосторонних соглашений. Создание зоны свободной торговли в странах СНГ заложило основу для снижения торговых ограничений и развития производственного сотрудничества. Однако логистические проблемы, низкий уровень цифровизации и зависимость от экспорта сырья по-прежнему ограничивают полноценное развитие экономического сотрудничества.

Шанхайская организация сотрудничества (ШОС) - это наднациональная организация, имеющая свою структуру, нормативно-правовую базу. «Основными документами, в соответствии с которыми ШОС ведет свою интеграционную деятельность, являются Шанхайская конвенция и Хартия ШОС. Все остальные договоры, соглашения, меморандумы и декларации подписываются странами только в случае соответствия их нормам данных документов» [5,с.69].

В современных условиях стремление ШОС к развитию общего понимания и взаимного уважения между различными культурами и цивилизациями указывает на нее как на платформу для диалога и взаимодействия. Сегодня ШОС относится к сложной системе региональной интеграционной группировки, которая не претендует на единственное лидерство в условиях усиления глобализационных процессов и стремится к альтернативным формам сотрудничества, координации и интеграции на множестве уровней и в различных сферах.

По данным ВТО, «во взаимной торговле стран ШОС преобладают машины, оборудование и транспортные средства (31,2% в 2024 г.), минеральные продукты (29,7%), продукция химической промышленности, каучук (11,4%). Далее следуют текстиль, текстильные изделия и обувь (7,9%), металлы и изделия из них (8,4%)» [16]. «Экономический потенциал стран ШОС устойчиво растет. Так, Китай и Индия в среднем за 2010–2023 гг. обеспечили рост своих экономик, соответственно, на 6,8% и 6,1% в год; очень динамично развиваются Таджикистан (7,2%) и Узбекистан (6,2%). Темпы роста ВВП Казахстана в среднем за последние 14 лет находились на уровне 3,9%, Кыргызстана - 3,6%, Пакистана - 3,5%, Ирана - 2,1%, России - 1,8%, Беларуси - 1,4% (в среднем в мире - 3,4%)» [19].

Рисунок 2. Динамика взаимной торговли стран ШОС в 2013-2024 гг., млрд долл.
Figure 2. Dynamics of mutual trade of the SCO countries in 2013-2024, billion dollars

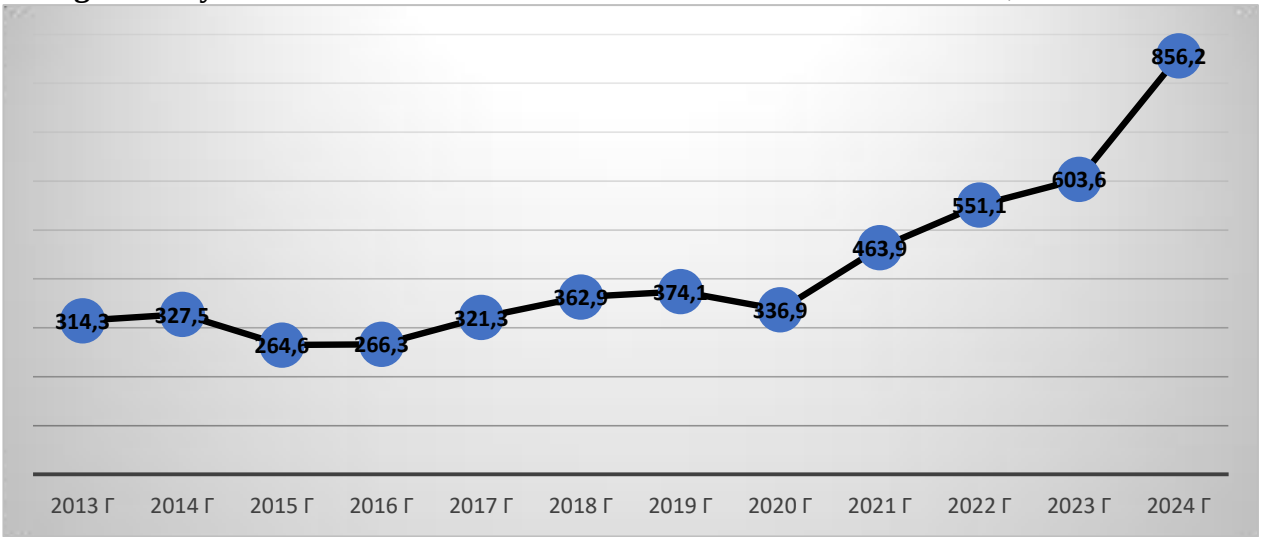

Источник: Разработано автором по данным ВТО [16]

Статистика ВТО отмечает «сдвиг активности в международной торговле в пользу ШОС. С начала текущего столетия совокупная доля стран-членов в мировом товарном экспорте возросла с 7,0% до 18,9%, в импорте - с 5,5% до 15,7%» [16].

В рамках ШОС Республика Таджикистан имеет возможность участвовать в различных экономических проектах, способствующих развитию инфраструктуры, торговли и инвестиций, включая доступ к новым рынкам и возможность привлечения иностранных инвестиций.

Например, в рамках ШОС «в 2024 году Китай инвестировал более 211 миллионов долларов США в экономику Таджикистана, что составляет почти 62% от общего объема ПИИ Таджикистана. Инвестиции в основном были направлены на добычу и переработку свинцовых, цинковых и оловянных руд, а также на добычу драгоценных и полудрагоценных камней и металлов».

Со своей стороны Таджикистан, обладая значительными гидроэнергетическими ресурсами, участвует в развитии энергетического сотрудничества с другими странами ШОС, что способствует улучшению энергетической безопасности Центральной Азии.

Кроме того, ШОС создает благоприятные условия для привлечения инвестиций и для свободной торговли между странами-членами, что создает предпосылки для роста экономики Таджикистана.

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) - это региональная международная организация, главные цели которой заключаются в экономической интеграции и свободном товарообороте между странами-участницами. В ЕАЭС применяется единый таможенный тариф, товары между государствами-участниками перемещаются свободно без декларирования и государственного контроля. Страны ЕАЭС проводят согласованную экономическую, промышленную, сельскохозяйственную, транспортную и трудовую политику, работают над созданием единого цифрового пространства.

На протяжении всего периода существования ЕАЭС до 2022 года в рамках взаимной торговли профицит торгового баланса имела только Россия, в то время как у остальных государств импорт из ЕАЭС, преимущественно из России, превышал экспорт. «В 2022 году ситуация в значительной мере изменилась, когда взаимная торговля получила импульс к развитию. Слабая динамика экспорта из России в ЕАЭС сопровождалась активным наращиванием его со стороны других государств-членов. Это позволило Армении, Казахстану и Кыргызстану сократить дефицит в торговле с ЕАЭС» [17].

Представленный рисунок 3 демонстрирует неустойчивую динамику показателя в 2012–2024 гг. В период 2012–2016 гг. наблюдалось значительное снижение с 67,8 до 42,3, однако начиная с 2017 г. показатель постепенно восстанавливался, достигнув максимального значения

87,5 в 2024 г. Это свидетельствует о переходе от фазы спада к устойчивому росту в последние годы. Рост товарооборота между странами ЕАЭС в 2022-2024 гг. обусловлен повышением значимости внутреннего рынка ЕАЭС. Страны-участницы объединения стали использовать внутренний рынок как рынок сбыта и как источник импортной продукции. В условиях антироссийских санкций на рост товарооборота внутри ЕАЭС также оказал влияние рост параллельного импорта.

Рисунок 3. Динамика взаимной торговли стран ЕАЭС в 2012-2024 гг., млрд долл.
Figure 3. Dynamics of mutual trade of the EAEU countries in 2012-2024, billion dollars.

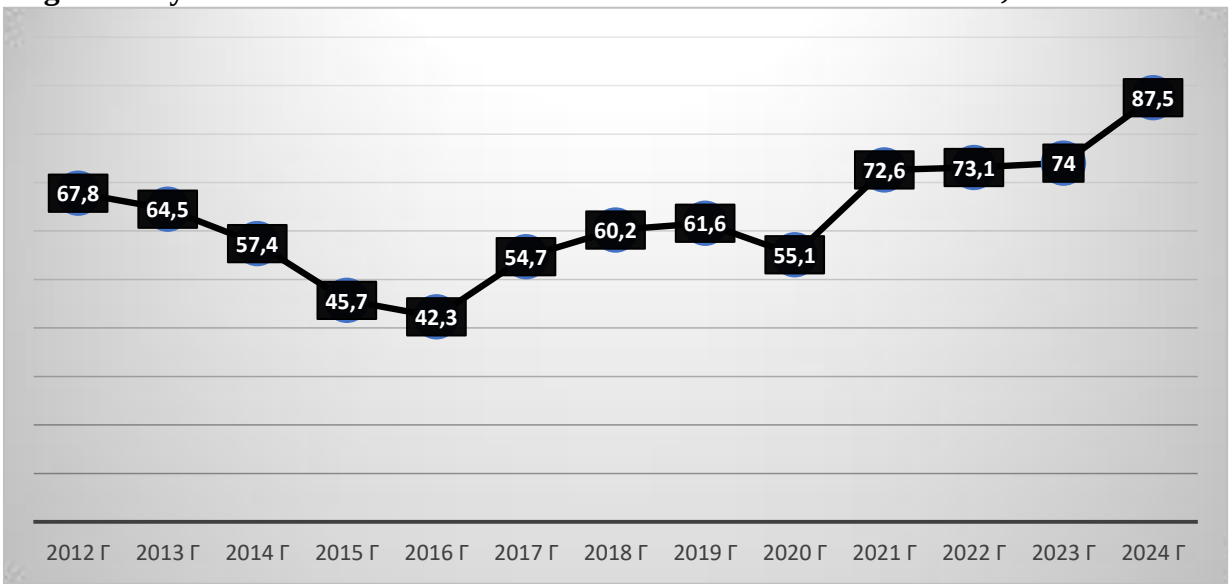

Источник: Составлено автором по данным ЕАЭС [17]

К недостаткам ЕАЭС, как торгово-экономического блока, относится тот факт, что у членов союза очень разные цели, и между ними постоянно возникают конфликты из-за применения нетарифных ограничений и обвинений в протекционизме. Кроме того, экспорт всех стран ЕАЭС ориентирован на продажу нефти и других природных ископаемых низкого уровня обработки, что создает конкуренцию при торговле с третьими странами.

Снижает эффективность экономического сотрудничества внутри ЕАЭС недостаточный объем инвестиций, недостаточно развития транспортная инфраструктура в регионе.

Анализ мирового опыта показывает, что эффективность торгово-экономического сотрудничества напрямую зависит от типа используемых механизмов. В Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР) недавние исследования показали, что соглашения о глубокой интеграции не только увеличивают торговлю в среднем на 15,5%, но и увеличивают потоки прямых иностранных инвестиций (ПИИ) на 23,6%.

В рамках механизма двухстороннего сотрудничества стран успешным примером является сотрудничество России и Китая. По мнению И.А. Совик, «условиями для российско-китайского сближения и сотрудничества, в первую очередь, являются: географическое соседство, протяженность границы между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой; сочетание природных ресурсов, целостность трансграничных бассейновых экосистем» [8,с.154].

Китай в области торгово-экономического взаимодействия обеспечивает устойчивый спрос на российские энергоносители, металлы, лесоматериалы и сельскохозяйственную продукцию, Россия наращивает экспорт продовольствия, высокотехнологичного оборудования.

По данным ЮНКТАД, по итогам 2024 года объём российско-китайской торговли составил 244,8 млрд долларов США. Из них российский экспорт составил 129,3 млрд долларов, а встречные поставки из Китая - 115,5 млрд долларов [18].

Развитие двухстороннего экономического сотрудничества России и Китая включает механизмы и инструменты в разных сферах. Например, в торговле на основе заключения двухсторонних соглашений о сотрудничестве в реализации совместных инфраструктурных и

торговых проектов на территории России и Китая и создания совместных промышленных кластеров в приграничных регионах, в инвестициях путем создания Российско-Китайского инвестиционного фонда и формирования механизмов защиты и стимулирования инвестиций, в инфраструктуре на основе развития логистики и транспорта и в технологиях в на основе создания инновационных платформ для взаимодействия между университетами, научно-исследовательскими организациями и высокотехнологичными компаниями по обмену информацией.

Таким образом, Россия и Китай находятся примерно на одном уровне экономического развития. Их двухстороннее экономическое сотрудничество способствует экономическому развитию обеих стран, так как Россия имеет сравнительные преимущества в одних отраслях экономики, а Китай в других.

Республика Таджикистана как открытая экономическая система придает стратегическое значение как многостороннему, так и двустороннему торгово-экономическому сотрудничеству и с момента проибретения независитмости реализовала множество мер по их развитию. Принятие национальных стратегий развития, таможенные реформы и развитие внешнеэкономических связей способствовали расширению международного экономического сотрудничества страны.

Следует отметить, что Таджикистан наряду с налаживанием и развитием двустороннего торгово-экономического сотрудничества особое внимание уделяет многостороннему сотрудничеству в рамках регионалных интеграционных групп и международных организаций. Сегодня Республика Таджикистан является членом ШОС, СНГ и Организации экономического сотрудничества (ОЭС), а также членом МВФ, Всемирного банка и региональных банков развития. Членство в этих организациях создало новые возможности для развития внешней торговли и экономического сотрудничества Таджикистана. Например, доля государств-членов ШОС в общем объеме внешнеторгового оборота Таджикистана достигла 72%, что подтверждает значительный рост экономического сотрудничества в рамках этой организации.

Однако в современных условиях в системе торгово-экономического сотрудничества Таджикистана существует ряд проблем, от решения которых во многом зависит развитие и эффективность внешнеэкономических связей страны. К ним относятся: низкий уровень конкурентоспособности отечественных товаров, неразвитость транспортно-логистической инфраструктуры и транзитные проблемы, ограниченный экспортный потенциал, зависимость экономики от импорта, недостаточный уровень цифровизации торговли и другие.

Поэтому использование мирового опыта в развитии торгово-экономического сотрудничества имеет для Таджикистана большое значение. Следовательно, внешнеэкономическая политика Таджикистана основывается на активном использовании многосторонних и двусторонних механизмов и инструментов, реализуемых в рамках международных организаций и региональных соглашений. В этой связи можно предложить следующие механизмы и инструменты:

Одним из важных инструментов в этом направлении является сотрудничество в рамках многосторонней торговой системы, в частности, посредством членства во Всемирной торговой организации, что позволяет Таджикистану привести свою торговую политику в соответствие с международными стандартами и расширить доступ к мировым рынкам. Согласно официальным данным ВТО, средняя применяемая в стране ставка таможенных пошлин составляет от 6 до 8%, что относительно низко по сравнению со многими развивающимися странами [14,с.2-3].

Этот механизм способствует адаптации торговой политики к международным стандартам, снижению таможенных барьеров, повышению прозрачности торговой политики и улучшению инвестиционного климата. Что касается фактических результатов торговли, то внешнеторговый оборот Таджикистана растет. Например, по данным Министерства экономического развития и торговли, объем внешней торговли в 2025 году увеличился до 10,79 млрд долл., увеличившись на 20,5% по сравнению с 2024 годом [20] Это свидетельствует о том, что механизмы торговой интеграции оказывают значительное влияние на расширение внешней торговли.

Как показывает анализ, для структуры внешней торговли Таджикистана характерно преобладание импорта. В 2025 году объем импорта составил более 8,3 млрд долларов, а экспорта - 2,48 млрд долларов, увеличившись на 18,5 и 27,7% по сравнению с 2024 годом, соответственно [20]. Этот дисбаланс показывает, что экономика Таджикистана опирается на экспорт сырья и импорт промышленных и потребительских товаров во внешней торговле, что требует совершенствования политики ускоренной индустриализации и диверсификации экспорта.

В развитии многостороннего торгово-экономического сотрудничества ключевое значение имеют современные механизмы и инструменты, облегчающие торговлю, привлекающие инвестиции и расширяющие экономические связи. К ним относятся цифровые технологии, платформы электронной коммерции, международные платежные системы, современная логистика, цифровые торговые соглашения и механизмы координации таможенных процедур, которые способствуют повышению эффективности и скорости международного сотрудничества. Согласно существующему мнению, «цифровизация торговли может сократить время таможенного оформления до 40 процентов» [10,с.76], а использование системы «единого окна» ускоряет координации деятельности государственных органов.

Механизмы региональной интеграции играют ключевую роль в развитии торгово-экономического сотрудничества, так как они создают благоприятные условия для расширения торговли и инвестиций между странами участницами. Эти механизмы также повышают уровень доверия и экономической взаимозависимости между странами через использование региональных организаций, соглашений о свободной торговле и совместных инфраструктурных проектов. Поэтому активизация участия Таджикистана в региональных интеграционных структурах, как с целью расширения торговых взаимоотношений, так и развития других форм экономического сотрудничества, в частности инфраструктурного, прежде всего транспортной инфраструктуры имеет важное значение для динамичного развития национальной экономики. Также развитие транспортных коридоров и проектов региональной транспортной коммуникации, в том числе в рамках программы Центральноазиатского регионального экономического сотрудничества (ЦАРЭС), имеет ключевое значение и для преодоления географических ограничений страны.

В системе многостороннего и регионального торгово-экономического сотрудничества Республики Таджикистан важную роль может сыграть развитие свободных экономических зон. Свободные экономические зоны могут служить механизмом привлечения инвестиций и развития экспортного производства. Сегодня в Таджикистане функционирует несколько свободных экономических зон, таких как «Согд», «Дангара», «Пяндж» и «Ишкашим». В 2025 году предприятия СЭЗ произвели промышленной продукции на общую сумму 687 миллионов сомони (около 69 млн долларов США), что на 30,6% больше, чем в 2024 году. Однако эффективность их деятельности пока не достигла необходимого уровня.

Наряду с многосторонними механизмами важным механизмом являются двусторонние торгово-инвестиционные соглашения, подписанные Таджикистаном с рядом стран. Например, в последние годы были утверждены соглашения о развитии двустороннего сотрудничества с Россией (16 документов в 2025 году), Республикой Узбекистан (11 документов в 2026 году) и Китаем (31 документ в 2026 году), большинство из которых направлены на развитие торгово-экономических отношений. Эти соглашения обеспечивают правовые гарантии для инвесторов и совершенствуют систему разрешения экономических споров. Одновременно с этим, внедрение таможенных льгот, специальных торговых и преференциальных режимов способствует росту экспорта и импорта.

В целях диверсификации экономики и привлечения инвестиций Правительство Республики Таджикистан утвердило «Стратегию привлечения инвестиций в Республику Таджикистан на период до 2040 года». В рамках этого документа инвесторам предлагается более 240 видов правовых гарантий и 110 таможенных льгот [2]. В этом контексте важным инструментом является использование преимуществ экономической дипломатии в развитии двустороннего и многостороннего сотрудничества. Экономическая дипломатия выступает как

средства продвижения отечественных товаров на внешние рынки и защиты экономических интересов государства на мировом масштабе. Для Таджикистана это особенно важно, поскольку благодаря международным переговорам, торговым соглашениям и деятельности дипломатических миссий расширяются возможности привлечения иностранных инвестиций, доступа к новым рынкам и укрепления сотрудничества в рамках региональных и глобальных организаций.

Заключение. Таким образом, в контексте глобализации и роста взаимосвязи национальных экономик торгово-экономическое сотрудничество является не только важным фактором экономического роста, но и ключевым инструментом решения глобальных и региональных проблем. Механизмы и инструменты этого сотрудничества претерпели значительные изменения за последние десятилетия, развившись от простых методов двусторонней торговли до сложных структур экономической интеграции (таможенный союз, единый рынок, валютный союз и т. д.) и сегодня способствует снижению таможенных ограничений, тарифных и нетарифных барьеров, а также либерализации движения товаров, капитала и услуг. В результате национальные рынки интегрируются в единое глобальное и региональное экономическое пространство, создавая возможности для диверсификации бизнес-стратегий и расширения деятельности компаний на новые рынки. Как показывает теория интеграции, такое сотрудничество в первую очередь направлено на увеличение объемов торговли, инвестиций и повышение общего благосостояния стран-участниц.

Основные направления мировой практики показывают, что наиболее эффективными механизмами экономического сотрудничества на современном этапе являются интеграционные соглашения, охватывающие не только торговлю, но и другие сферы экономического сотрудничества, в том числе инвестиционную деятельность. Поэтому для Таджикистана крайне важное значение имеет всесторонний анализ этого опыта и его адаптации к национальным условиям.

Для повышения эффективности существующих механизмов необходимо активизировать привлечение прямых иностранных инвестиций посредством деятельности свободных экономических зон, уделяя особое внимание развитию инновационных технологий. В то же время активизация двустороннего сотрудничества с другими странами, особенно в приоритетных секторах экономики, может принести значительные экономические выгоды.

В целом, совокупность этих механизмов и инструментов - членство в международных организациях, региональные соглашения, политика либерализации торговли, инфраструктурные программы способствует формированию устойчивой модели торгово-экономического сотрудничества Таджикистана с другими странами мира и создает благоприятные условия для эффективной интеграции страны в мировую экономику. Однако их эффективность напрямую зависит от уровня внутренних реформ, развития инфраструктуры и повышения конкурентоспособности частного сектора.

Статья подготовлена в рамках научной темы кафедры мировой экономики «Экономическая интеграция Республики Таджикистан в евразийском и глобальном измерении: вызовы, механизмы и перспективы в условиях геоэкономической турбулентности».

ЛИТЕРАТУРА

1. Асламов А.И. Оценка степени интегрированности Республики Таджикистан в мировое хозяйство / А.И. Асламов // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. – 2014. -№1. -С.107.
2. Кудров В.М. Мировая экономика: социально-экономический подход / В.М. Кудров. -М.: Магистр, 2020. -416 с.
3. Мирбобоев Р.М. Участие Республики Таджикистан в региональных интеграционных процессах в интересах динамичного развития национальной экономики: дисс. … доктора экон. наук / Р.М. Мирбобоев. -Душанбе, 2024. -С.68.
4. Полуэктов, А.Б. Трансатлантическое торговое и инвестиционное партнерство между ЕС и США: прообраз обновленной ВТО / А.Б. Полуэктов // Торговая политика. – 2016. -№2/6. -С.23.
5. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики», 16.12.2025 г. [Электронный ресурс]. URL: https://www.president.tj/event/missives/541851
6. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон, В. Нордхаус. -М.: Вильямс, 2018. -1360 с.

7. Совик И.А. Современное состояние экономик двух стран как условие для сближения и сотрудничества Российской Федерации и Китая / И.А. Совик // Научный вестник: финансы, банки, инвестиции. - 2021. -№4. - С.154.
8. Стратегия привлечения инвестиций в Республику Таджикистан на период до 2040 года. Утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан, №372 от 1 июля 2025 г. -Душанбе, 2025. -85 с.
9. ЮНКТАД. [Электронный ресурс]. URL: https://unctad.org/statistics
10. Balassa, B. The Theory of Economic Integration / B. Balassa. -London: Allen & Unwin, 1961. -P.2-5.
11. International Trade Statistics 2024. -Geneva: WTO, 2024. -230 p.
12. Kindleberger, C.P. The World in Depression 1929–1939 / C.P. Kindleberger. -Berkeley: University of California Press, 1973. -P.305.
13. Krugman P. International Economics: Theory and Policy / P. Krugman, M. Obstfeld. -New York: Pearson Education, 2018. -784 p.
14. Lin J.Y. Demystifying the Chinese Economy / J.Y. Lin. -Cambridge: Cambridge University Press, 2018. -348 p.
15. Stiglitz, J.E. Globalization and Its Discontents / J.E. Stiglitz. -New York: W. W. Norton & Company, 2002. -P.9-12.
16. World Trade Organization (WTO). Tariff Profiles: Tajikistan. -Geneva: WTO Secretariat, 2023. -P.2-3.
17. ВТО. [Электронный ресурс]. URL: https://stats.wto.org/
18. ЕАЭС. [Электронный ресурс]. URL: www.eaeunion.org
19. [Электронный ресурс]. URL: http://ukros.ru/wp-content/uploads/2025/02/Monitoring_98.pdf
20. [Электронный ресурс]. URL: https://egov.tj/uploads/2026/2/10/e95ea0ab89d5e30c224ef104aab80db6_original.158362.pdf
21. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.tradingeconomics.com/european-union/gdp

МЕХАНИЗМҲОИ МУОСИРИ ҲАМКОРИИ ТИҶОРАТӢ ВА ИҚТИСОДӢ: ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ИМКОНИЯТҲОИ ИСТИФОДАИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии механизмҳо ва абзорҳои ҳамкории тиҷоратию иқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёти ҷаҳон мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд. Муаллифон моҳияти ҳамкориҳои тиҷоратӣ-иқтисодиро дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ муайян намуда, механизмҳо ва абзорҳои асосии онҳоро мавриди омӯзишу таҳлил қарор додаанд. Дар асоси омӯзиши таҷрибаи гурӯҳҳои ҳамгироии минтақавӣ ва кишварҳои муваффақ нақши созишномаҳои тиҷоратии минтақавӣ, гурӯҳҳои ҳамгироӣ, сиёсати гумрукӣ, дипломатияи иқтисодӣ, минтақаҳои озоди иқтисодӣ, низоми логистикӣ ва инфрасохтори рақамӣ дар густариши муносибатҳои тиҷоратию иқтисодӣ арзёбӣ гардидааст. Муайян карда шудааст, ки дар марҳалаи кунунӣ созишномаҳои ҳамгироӣ самараноктарин механизми ҳамкории тиҷоратию иқтисодӣ маҳсуб меёбанд, зеро онҳо ҳам тиҷорат ва ҳам ҳамкориро дар соҳаи сармоягузорӣ фаро мегиранд. Дар мақола созишномаҳои дуҷониба мавриди баррасӣ қарор гирифта, нишон дода шудааст, ки дар баробари механизмҳои бисёрҷониба онҳо низ дар рушди ҳамкориҳоии тиҷоратию иқтисодии кишвар нақши муҳим доранд. Ҳамчунин, имкониятҳои истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил шуда, самтҳои такмили сиёсати давлатии ҳамкориҳои тиҷоратӣ-иқтисодӣ пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: ҳамкории тиҷоратию иқтисодӣ, созишномаҳои дуҷониба, ҳамгироии иқтисодӣ, механизмҳои бисёрҷониба, савдои байналмилалӣ, маҳдудиятҳои тарифӣ ва ғайритарифӣ, минтақаҳои озоди иқтисодӣ, платформаҳои рақамӣ.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются теоретические и практические вопросы механизмов и инструментов торгово-экономического сотрудничества в контексте глобализации мировой экономики. Авторами определены сущность торгово-экономического сотрудничества в системе международных отношений, изучены и проанализированы его основные механизмы и инструменты. На основе изучения опыта региональных интеграционных блоков и успешных стран определена роль региональных торговых соглашений, интеграционных групп, таможенной политики, экономической дипломатии, свободных экономических зон, логистических систем и цифровой инфраструктуры в расширении торгово-экономических связей в современном мире. Установлено, что на современном этапе интеграционные соглашения считаются наиболее эффективным механизмом торгово-экономического сотрудничества, поскольку они охватывают как торговлю, так и сотрудничество в инвестиционной сфере. В статье рассматриваются двусторонние соглашения и показано, что наряду с многосторонними механизмами в современных условиях они также играют ключевую роль в развитии торгово-экономического сотрудничества в мире. Также проанализированы возможности использования международного опыта в Республике Таджикистан и предложены направления совершенствования государственной политики торгово-экономического сотрудничества.

Ключевые слова: торгово-экономическое сотрудничество, двусторонние соглашения, экономическая интеграция, многосторонние механизмы, международная торговля, тарифные и нетарифные ограничения, свободные экономические зоны, цифровые платформы.

MODERN MECHANISMS OF TRADE AND ECONOMIC COOPERATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND POSSIBILITIES FOR ITS USE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the theoretical and practical aspects of the mechanisms and instruments of trade and economic cooperation in the context of globalization. The authors define the essence of trade and economic cooperation within the international system and study and analyze its main mechanisms and instruments. Based on a study of the experience of regional integration blocs and successful countries, the authors identify the role of regional trade agreements, integration groups, customs policy, economic diplomacy, free economic zones, logistics systems, and digital infrastructure in expanding trade and economic ties in the modern world. It is established that, at the present stage, integration agreements are considered the most effective mechanism for trade and economic cooperation, as they encompass both trade and investment cooperation. The article examines bilateral agreements and demonstrates that, along with multilateral mechanisms, they also play a key role in the development of trade and economic cooperation worldwide in modern conditions. The article also analyzes the possibilities of using international experience in the Republic of Tajikistan and proposes areas for improving state policy on trade and economic cooperation.

Keywords: trade and economic cooperation, bilateral agreements, economic integration, multilateral mechanisms, international trade, tariff and non-tariff restrictions, free economic zones, digital platforms.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Мирбобоев Раҳматуло Мадюбович*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 884-29-07-00.** E-mail: **mirrah56@mail.ru**
Хайруллоева Дилноза Саидхуҷаевна – Донишгоҳи милиии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 908 208 000.** E-mail: **hayrulloevadilnoza@gmail.com**

Сведения об авторах: ***Мирбобоев Рахматуло Мадаюбович*** - Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор кафедры мировой экономики. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 884-29-07-00.** E-mail: **mirrah56@mail.ru**
Хайруллоева Дилноза Саидхуджаевна – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры мировой экономики. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 908-20-80-00**. E-mail: **hayrulloevadilnoza@gmail.com**

Information about the authors: ***Mirboboev Rahmatulo Madaubovich*** - Tajik National University, Doktor of Economic Sciences, Professor of the Department of World Economy. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 884-29-07-00**. E-mail: **mirrah56@mail.ru**
Khairulloeva Dilnoza Saidkhujaevna – Tajik National University, assistant of the Department of World Economy. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 908-20-80-00.** E-mail: **hayrulloevadilnoza@gmail.com**

Статья поступила в редакцию 11.05.2026
Одобрена после рецензирования 17.06.2026
Принята к публикации 18.09.2026

ТДУ: 338.45(575.3)

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ РУШДИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Абдуллоева Л.И., Фаррухӣ Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар шароити муосири рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ, ки бо рақобати шадиди бозорӣ, пешрафти босуръати илму технология, рақамикунонии истеҳсолот ва густариши равандҳои инноватсионӣ тавсиф меёбад, рушди устувори соҳаи саноат ба яке аз омилҳои асосии таъмини рақобатпазирии иқтисоди миллӣ табдил ёфтааст. Таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон нишон медиҳад, ки суръати рушди иқтисодӣ, афзоиши истеҳсолоти дохилӣ, баланд гардидани сатҳи шуғл ва беҳтар шудани сатҳи зиндагии аҳолӣ, пеш аз ҳама, аз фаъолияти самараноки корхонаҳои саноатӣ вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ дар шароити тағйирёбии муҳити иқтисодӣ ва афзоиши рақобат яке аз масъалаҳои муҳимтарини назария ва амалияи идоракунии иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

«Дар шароити муосир соҳаи саноати дилхоҳ мамлакат ҷиҳати таъмини рушди иқтисодиёт мавқеи калидӣ дошта, чун заминаи афзоиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, ташаккули иқтидори содиротӣ, таъмини сиёсати истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда, баланд бардоштани шуғлнокии аҳолӣ ва таъмини истиқлолияти иқтисодию технологӣ баромад менамояд. Рушди устувор ва амнияти соҳаи саноат мустақиман ба сатҳи рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ва имкониятҳои рушди дарозмуддати он таъсир мерасонад» [10,с.205].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди саноат ҳамчун самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлатӣ муайян гардидааст. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон гузариш аз иқтисодиёти аграрӣ-саноатӣ ба иқтисодиёти саноатӣ-аграриро ҳадафи стратегии худ қарор дода, онро дар «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» ҳамчун яке аз самтҳои асосии рушди иқтисоди миллӣ муайян намудааст. Дар ҳамин замина, саноатикунонии босуръат ҳамчун ҳадафи чоруми стратегии кишвар эълон гардида, ба рушди истеҳсолоти рақобатпазир, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, тақвияти иқтидори содиротӣ, воридотивазкунӣ ва истифодаи самараноки захираҳои истеҳсолӣ равона шудааст.

Татбиқи самараноки сиёсати саноатикунонии босуръат бевосита аз фаъолияти устувор ва рақобатпазири корхонаҳои саноатӣ вобаста мебошад. Корхонаҳои саноатӣ на танҳо истеҳсолкунандаи маҳсулоти моддӣ мебошанд, балки ҳамчун звенои асосии рушди иқтисоди миллӣ ба ҷалби сармоягузорӣ, татбиқи технологияҳои муосир, рушди соҳибкории истеҳсолӣ, баланд бардоштани маҳсулнокии меҳнат ва ташаккули арзиши иловашудаи миллӣ мусоидат менамоянд. Аз ин рӯ, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти онҳо ва такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ шарти муҳимми ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии рушди иқтисодиёти мамлакат мебошад.

Дар ин замина, таҳқиқи асосҳои назариявӣ ва амалии механизми рушди корхонаҳои саноатӣ, муайян намудани омилҳои таъсиррасон ба фаъолияти онҳо ва асоснок намудани самтҳои такмили ин механизм аҳаммияти муҳимми илмӣ ва амалӣ касб менамояд.

Мақсади таҳқиқот таҳлили вазъи кунунии рушди корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва асоснок намудани самтҳои такмили механизми рушди онҳо дар шароити амалисозии сиёсати саноатикунонии босуръат мебошад.

Усулҳои таҳқиқот. Дар рафти таҳқиқот маҷмуи усулҳои илмӣ, аз ҷумла таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ, оморӣ ва динамикӣ, инчунин равиши системавӣ, таҳлилу синтез ва ҷамъбасти илмӣ мавриди истифода қарор гирифтанд. Заминаи иттилоотии таҳлилро маълумоти расмии омории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба рушди саноат дар солҳои 2020–2024, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва адабиёти илмии олимони ватанӣ ва хориҷӣ ташкил медиҳанд.

Истифодаи маҷмуи усулҳои мазкур имкон дод, ки равандҳои иқтисодии соҳаи саноат ҳамаҷониба омӯхта шуда, омилҳои асосии таъсиррасон ба рушди он муайян гарданд.

Муҳокима. Дар шароити рушди иқтисоди бозорӣ ва амалисозии сиёсати саноатикунонии босуръат, масъалаи такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ ба яке аз самтҳои муҳимми таҳқиқоти иқтисодӣ табдил ёфтааст. Корхонаҳои саноатӣ ҳамчун унсури асосии низоми истеҳсолии мамлакат дар ташаккули маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, таъмини шуғли аҳолӣ, рушди содирот, воридотивазкунӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ нақши калидӣ мебозанд. Аз ин рӯ, омӯзиши асосҳои назариявии механизми рушди онҳо барои таҳияи сиёсати самараноки давлатӣ ва такмили фаъолияти истеҳсолӣ аҳаммияти муҳим дорад.

Дар адабиёти иқтисодӣ мафҳуми «механизм» аз нуқтаи назари гуногун шарҳ дода шудааст. Дар маънои умумӣ механизм ҳамчун маҷмуи усулҳо, воситаҳо, фишангҳо ва муносибатҳои иқтисодӣ фаҳмида мешавад, ки тавассути онҳо ба ҳадафҳои муайяни рушди иқтисодӣ ноил мегарданд. Аз ин нуқтаи назар, механизми рушди корхонаҳои саноатӣ низоми ҳамоҳангшудаи унсурҳои иқтисодӣ, молиявӣ, ташкилӣ, институтсионалӣ ва идоракунӣ мебошад, ки барои таъмини рушди устувор, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти истеҳсолӣ ва рақобатпазирии корхонаҳо равона шудааст.

Ба андешаи олимони иқтисодшинос, рушди корхона танҳо бо афзоиши ҳаҷми истеҳсолот маҳдуд намешавад. Он инчунин навсозии технологӣ, баланд бардоштани маҳсулнокии меҳнат, рушди фаъолияти инноватсионӣ, такмили идоракунӣ, истифодаи самараноки захираҳо ва мутобиқшавӣ ба талаботи бозорро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, механизми рушди корхонаҳои саноатӣ бояд маҷмуи воситаҳоеро дар бар гирад, ки ҳам рушди миқдорӣ ва ҳам рушди сифатии фаъолияти истеҳсолиро таъмин намоянд.

Дар адабиёти иқтисодии хориҷӣ масъалаҳои рушди корхонаҳо ва механизмҳои идоракунии онҳо дар корҳои олимоне, аз қабили Йозеф Шумпетер**,** Майкл Портер**,** Питер Друкер**,** Пол Самуэлсон**,** Дуглас Норт [13; 14; 15; 16; 17] ва дигарон мавқеи муҳим доранд. Дар илми иқтисоди кишварҳои пасошуравӣ масъалаҳои рушди истеҳсолот ва механизми фаъолияти корхонаҳо дар корҳои олимоне, ба монанди Л.И. Абалкин**,** А.Г. Гранберг**,** С.Ю. Глазев**,** В.К. Сенчагов**,** О.С. Белокрилова [1; 3; 4; 5; 11] ва дигарон таҳқиқ гардидаанд. Дар таҳқиқоти онҳо рушди истеҳсолот ҳамчун натиҷаи ҳамоҳангии сиёсати давлатӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, ҷалби сармоягузорӣ, навсозии технологӣ ва истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ арзёбӣ мешавад.

Олимони ватанӣ низ масъалаҳои рушди корхонаҳои саноатӣ ва такмили механизмҳои идоракунии онҳоро мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Таҳқиқоти Т.Д. Низомова ба масъалаҳои баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ тавассути истифодаи оқилонаи захираҳо ва диверсификатсияи истеҳсолот бахшида шудааст [7]**.** С.Ҷ. Комилов масъалаҳои идоракунии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатиро баррасӣ намуда, аҳаммияти таҷрибаи хориҷиро дар баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ нишон медиҳад [6]**.** Ҷ.Р. Раҳмонов нақши саноатикунонии босуръат ва рушди инноватсиониро дар ташаккули саноати миллӣ таҳлил кардааст [8]**.** Р. Фаррухӣ, Л.И. Абдуллоева ва М.Д. Зияева [2] бошанд, аҳаммияти рушди соҳибкории истеҳсолиро ҳамчун омили ташкили корхонаҳои нав ва татбиқи ҳадафҳои саноатикунонӣ асоснок намудаанд. Бо вуҷуди ин, масъалаҳои вобаста ба такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ дар шароити саноатикунонии босуръат ҳанӯз таҳқиқоти амиқи илмиро талаб менамоянд.

Барои муайян намудани асосҳои назариявии механизми рушди корхонаҳои саноатӣ, омӯзиши назарияҳо ва равишҳои илмии олимони хориҷӣ ва ватанӣ аҳаммияти муҳим дорад. Олимон рушди корхонаҳоро аз мавқеи инноватсия, рақобатпазирӣ, идоракунӣ, сармоягузорӣ, муҳити институтсионалӣ, истифодаи захираҳо, иқтидори истеҳсолӣ, ҷалби сармоягузорӣ, сиёсати иқтисодӣ ва такмили идоракунӣ таҳқиқ намудаанд. Натиҷаҳои асосии назариявии онҳо дар ҷадвали 1 ҷамъбаст карда шудаанд.

Ҷадвали 1. Ҷамъбасти назарияҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ оид ба рушди корхонаҳо ва механизмҳои идоракунии онҳо

Table 1. Summary of theories by foreign and domestic scholars regarding enterprise development and management mechanisms

Олим	Самти асосии таҳқиқот	Аҳаммият барои рушди корхонаҳои саноатӣ
Й. Шумпетер	Инноватсия ва соҳибкорӣ	Инноватсия, навсозии технологӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун омили асосии рушди корхонаҳо
М. Портер	Рақобатпазирӣ ва стратегияи рақобатӣ	Ташаккули бартарии рақобатӣ, баланд бардоштани сифати маҳсулот ва мавқеи корхона дар бозор
П. Друкер	Идоракунии муосир ва идоракунии стратегӣ	Такмили низоми идоракунӣ, истифодаи дониш ва рушди захираҳои инсонӣ
П. Самуэлсон	Танзими бозорӣ ва давлатӣ	Нақши сармоягузорӣ, сиёсати иқтисодӣ ва ҳамкории давлату бозор дар рушди истеҳсолот
Д. Норт	Назарияи институтсионалӣ	Нақши муҳити ҳуқуқӣ, институтҳо ва низоми идоракунӣ дар рушди корхонаҳо
Л.И. Абалкин	Рушди иқтисодӣ, худтанзимкунии иқтисодиёт ва нақши давлат дар иқтисоди бозорӣ	Асоснок намудани зарурати ҳамоҳангсозии механизмҳои бозорӣ ва танзими давлатӣ барои рушди устувори истеҳсолот
А.Г. Гранберг	Иқтисодиёти минтақавӣ ва ҷойгиркунии истеҳсолот	Таҳияи равишҳои рушди ҳудудӣ, истифодаи самараноки иқтидорҳои истеҳсолӣ ва ташкили кластерҳои саноатӣ
С.Ю. Глазев	Рушди инноватсионӣ ва сиёсати саноатӣ	Муҳиммияти навсозии технологӣ, сармоягузорӣ ба илм ва инноватсия ҳамчун омили рақобатпазирии корхонаҳо
В.К. Сенчагов	Амнияти иқтисодӣ ва устувории иқтисодӣ	Ташаккули механизмҳои таъмини устувории молиявӣ, истеҳсолӣ ва иқтисодии корхонаҳо
О.С. Белокрылова	Иқтисоди соҳибкорӣ, рақобат ва рушди бахши хусусӣ	Нақши соҳибкорӣ, муҳити рақобатӣ ва омилҳои бозорӣ дар рушди фаъолияти истеҳсолии корхонаҳо
Т.Д. Низомова	Рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноатӣ, истифодаи самараноки захираҳо	Асоснок намудани зарурати истифодаи оқилонаи захираҳои истеҳсолӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти саноатӣ
С.Ҷ. Комилов	Идоракунии фаъолияти инноватсионӣ ва рушди истеҳсолот	Муҳиммияти ҷорӣ намудани навовариҳо, таҷрибаи хориҷӣ ва такмили идоракунии фаъолияти инноватсионии корхонаҳо
Ҷ.Р. Раҳмонов	Саноатикунонии босуръат ва рушди инноватсионии саноати миллӣ	Муайян намудани нақши саноатикунонӣ, технологияҳои нав ва омилҳои инноватсионӣ дар рушди саноати миллӣ
Л.И. Абдуллоева	Рушди соҳибкории истеҳсолӣ ва фаъолияти корхонаҳо	Нақши соҳибкории истеҳсолӣ дар ташкили корхонаҳои нав, рушди истеҳсолот ва таъмини шуғл
М.Д. Зияева	Соҳибкории истеҳсолӣ ва саноатикунонӣ	Таҳлили механизмҳои дастгирии соҳибкорӣ ва рушди бахши истеҳсолӣ дар шароити саноатикунонӣ
Р. Фаррухӣ	Рушди соҳибкории истеҳсолӣ дар шароити саноатикунонии босуръат	Асоснок намудани аҳаммияти соҳибкории истеҳсолӣ ҳамчун омили ташкили истеҳсолоти саноатӣ ва рушди иқтисодӣ

Манбаъ: Таҳияи муаллифон дар асоси таҳқиқоти олимони хориҷӣ ва ватанӣ.

Ҳамин тавр, таҳлили назарияҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ нишон медиҳад, ки механизми рушди корхонаҳои саноатӣ аз маҷмуи омилҳои ба ҳам алоқаманд - инноватсия, рақобатпазирӣ, идоракунии самаранок, сармоягузорӣ, муҳити институтсионалӣ ва дастгирии давлатӣ иборат мебошад. Агар олимони хориҷӣ асосан ҷанбаҳои умумии рушди корхонаҳоро таҳқиқ намуда бошанд, олимони ватанӣ бештар ба масъалаҳои рушди саноати миллӣ, соҳибкории истеҳсолӣ, рақобатпазирии маҳсулот ва хусусиятҳои

фаъолияти корхонаҳо дар шароити иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Аз ин рӯ, барои ташаккули механизми муосири рушди корхонаҳои саноатӣ истифодаи ҳамгирои дастовардҳои назариявии олимони хориҷӣ ва таҷрибаи таҳқиқоти ватанӣ зарур мебошад.

Натиҷаҳо. Аз нуқтаи назари муаллиф, механизми рушди корхонаҳои саноатӣ бояд ҳамчун низоми ягонаи иқтисодӣ баррасӣ карда шавад, ки аз маҷмуи унсурҳои ба ҳам алоқаманд иборат мебошад. Ба чунин унсурҳо, пеш аз ҳама, механизми сармоягузорӣ, механизми молиявӣ, механизми андозбандӣ, механизми инноватсионӣ, механизми идоракунӣ, механизми рақамикунонӣ, механизми захираҳои инсонӣ ва механизми дастгирии давлатӣ дохил мешаванд. Ҳамоҳангии фаъолияти ин унсурҳо имконият медиҳад, ки самаранокии фаъолияти истеҳсолӣ баланд бардошта шуда, рушди устувори корхона таъмин гардад.

Расми 1. Сохтори механизми рушди корхонаҳои саноатӣ дар шароити саноатикунонии босуръат

Figure 1. Structure of the mechanism for the development of industrial enterprises under conditions of rapid industrialization

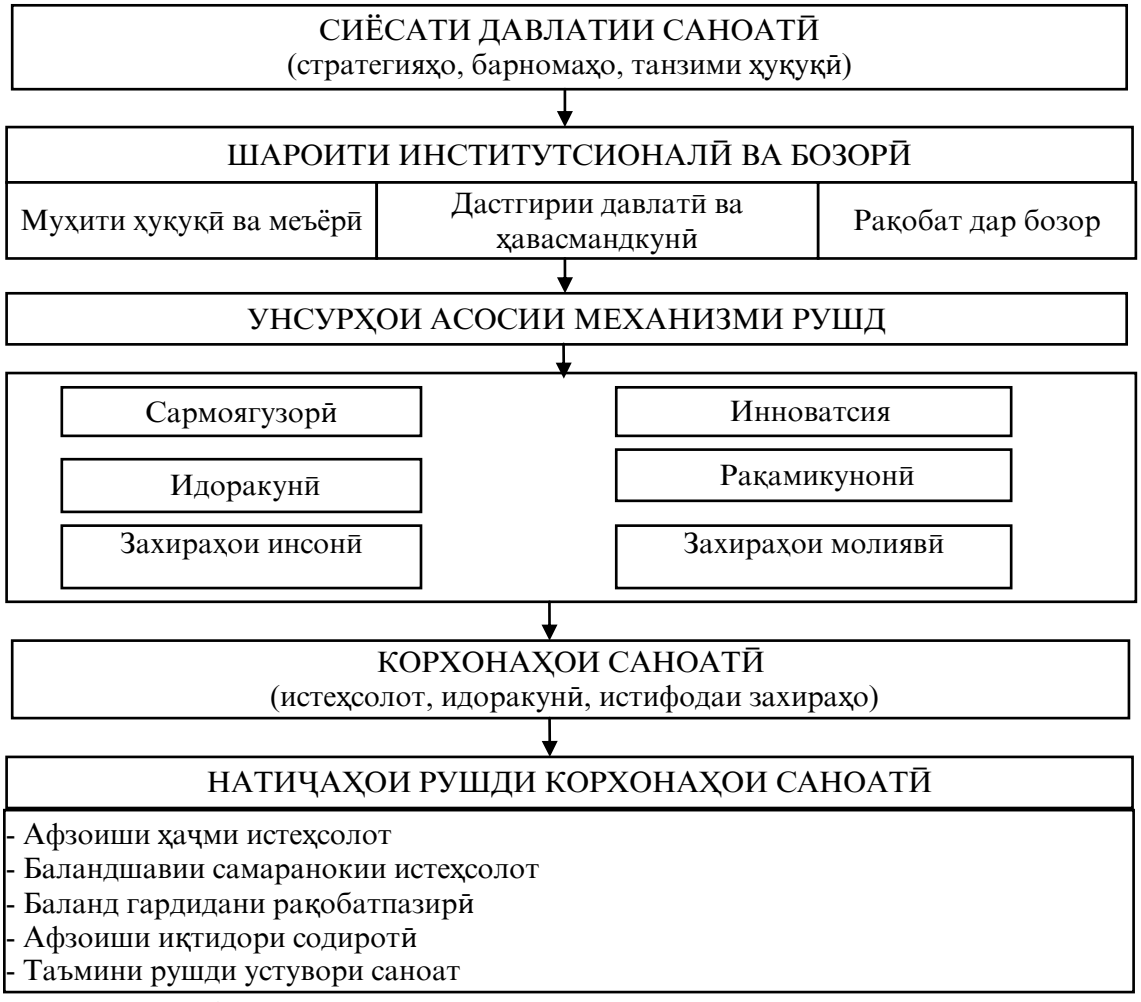

Манбаъ: Таҳияи муаллифон

Тавре аз расми 1 бармеояд, механизми рушди корхонаҳои саноатӣ аз маҷмуи унсурҳои ба ҳам вобаста иборат мебошад. Дар маркази он корхонаи саноатӣ қарор дошта, самаранокии фаъолияти он аз таъсири ҳамзамони сиёсати давлатӣ, сармоягузорӣ, навовариҳо, низоми идоракунӣ, рақамикунонӣ, захираҳои инсонӣ ва молиявӣ вобаста мебошад. Ҳамоҳангии фаъолияти ин унсурҳо барои баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, рақобатпазирии маҳсулот ва таъмини рушди устувори саноати миллӣ заминаи мусоид фароҳам меорад.

Дар шароити амалисозии сиёсати саноатикунонии босуръат, сохтори механизми рушди корхонаҳои саноатӣ бояд хусусияти комплексӣ дошта бошад. Асоси онро сиёсати давлатӣ, муҳити институтсионалӣ, сармоягузорӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, технологияҳои муосир, рушди инноватсионӣ ва рақамикунонии истеҳсолот ташкил медиҳанд. Ҳамзамон, натиҷаи фаъолияти ин механизм бояд ба афзоиши ҳаҷми истеҳсолот, баланд шудани маҳсулнокии меҳнат, рақобатпазирии маҳсулот, васеъ гардидани иқтидори содиротӣ ва беҳтар шудани нишондиҳандаҳои молиявии корхонаҳо оварда расонад.

Ба рушди корхонаҳои саноатӣ омилҳои гуногуни дохилӣ ва берунӣ таъсир мерасонанд. Ба омилҳои дохилӣ ҳолати техникию технологии истеҳсолот, сатҳи тахассуси кормандон, сифати идоракунӣ, имкониятҳои молиявӣ, фаъолияти инноватсионӣ, маҳсулнокии меҳнат ва истифодаи самараноки захираҳо дохил мешаванд. Ба омилҳои берунӣ бошад, сиёсати давлатӣ, муҳити сармоягузорӣ, низоми андозбандӣ, вазъи бозори молиявӣ, рақобати бозорӣ, рушди инфрасохтор, сатҳи ҳамгироии иқтисодӣ ва таъсири омилҳои геоиқтисодӣ мансуб мебошанд.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти омилҳои берунӣ бештар ба назар мерасад. Аз ҷумла, сатҳи дастгирии давлатӣ, дастрасӣ ба сармоягузории дарозмуддат, рушди инфрасохтори истеҳсолӣ, татбиқи технологияҳои муосир ва такмили низоми ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ метавонанд ба рушди устувори корхонаҳои саноатӣ таъсири мусбат расонанд. Ҳамзамон, баланд бардоштани самаранокии идоракунии корхонаҳо, рушди фаъолияти инноватсионӣ ва рақамикунонии истеҳсолот аз ҷумлаи омилҳои муҳимми дохилӣ мебошанд, ки рақобатпазирии корхонаҳоро дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ муайян мекунанд.

Ҳамин тариқ, таҳлили асосҳои назариявӣ нишон медиҳад, ки механизми рушди корхонаҳои саноатӣ бояд ҳамчун низоми муттаҳиди унсурҳои иқтисодӣ, ташкилӣ ва институтсионалӣ баррасӣ гардида, дар шароити саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷалби сармоягузорӣ, навсозии технологӣ, рушди инноватсионӣ, рақамикунонии истеҳсолот ва такмили низоми идоракунӣ такя намояд. Маҳз чунин муносибати комплексӣ метавонад рушди устувори корхонаҳои саноатиро таъмин намуда, барои татбиқи ҳадафҳои стратегии саноатикунонии мамлакат заминаи мусоид фароҳам оварад.

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои асосии рушди корхонаҳои саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2020–2025

Table 2. Key indicators of industrial enterprise development in the Republic of Tajikistan, 2020–2025

№	Нишондиҳандаҳо	2020	2021	2022	2023	2024	Таносуби соли 2024 нисбат ба соли 2020 (%)
1	Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, млн. сомонӣ	31081	37546	41187	44894	53873	173,3
2	Шумораи корхонаҳои саноатӣ, адад	2283	2397	2802	3453	3779	165,5
3	Ҳаҷми сармоягузориҳои давлатӣ ба объектҳои таъиноти истеҳсолӣ, млн. сомонӣ	6938,3	7628,4	6713,9	7881,2	9863,4	142,1
4	Ҳаҷми содироти маҳсулоти саноатӣ, млн. доллари ИМА	1406,8	2149,6	2142,0	2448,8	1947,4	138,4
5	Шумораи миёнаи солонаи коркунони истеҳсолоти саноатӣ, ҳазор нафар	84,3	85,3	86,3	87,5	92,8	110,1
6	Маҳсулнокии меҳнат дар соҳаи саноат (истеҳсол ба як корманд), сомонӣ	368695	440164	477254	513074	580528	157,4

Манбаъ: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2025. -С.258, 301.

Маълумоти ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки дар солҳои 2020–2024 рушди корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли мусбат дошта, нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти соҳа мунтазам беҳтар гардидаанд. Ин ҳолат аз самаранокии тадбирҳои амалишуда дар доираи сиёсати саноатикунонии босуръати кишвар ва дастгирии давлатии рушди истеҳсолот шаҳодат медиҳад.

Тавре аз ҷадвал бармеояд, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ аз 31081 млн. сомонӣ дар соли 2020 то 53 873 млн. сомонӣ дар соли 2024 расида, нисбат ба соли 2020 73,3 фоиз афзоиш ёфтааст. Афзоиши мазкур ба таъсиси корхонаҳои нави истеҳсолӣ, зиёд гардидани иқтидорҳои истеҳсолӣ ва рушди бахшҳои афзалиятноки саноат вобастагӣ дорад.

Дар ҳамин давра шумораи корхонаҳои саноатӣ аз 2283 адад ба 3779 адад расида, 65,5 фоиз зиёд шудааст. Ин нишондиҳанда аз беҳтар гардидани муҳити соҳибкорӣ ва ҷалби субъектҳои нави истеҳсолӣ ба фаъолияти саноатӣ шаҳодат медиҳад. Бо вуҷуди ин, зиёд шудани шумораи корхонаҳо худ ба худ кафолати баланд гардидани самаранокии фаъолияти онҳо нест, бинобар ин, масъалаи такмили механизми рушди онҳо аҳаммияти махсус пайдо мекунад.

Таҳлил нишон медиҳад, ки ҳаҷми сармоягузориҳои давлатӣ ба объектҳои таъиноти истеҳсолӣ дар солҳои таҳлилшаванда аз 6938,3 млн. сомонӣ то 9863,4 млн. сомонӣ афзоиш ёфта, нисбат ба соли 2020 42,1 фоиз зиёд гардидааст. Бо вуҷуди коҳиши муваққатии сармоягузорӣ дар соли 2022, солҳои баъдӣ тамоюли афзоиш барқарор шудааст. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки давлат маблағгузории сохтмони иқтидорҳои нави истеҳсолӣ, таҷдиди техникӣ ва рушди инфрасохтори истеҳсолиро ҳамчун яке аз самтҳои муҳимми сиёсати саноатӣ идома медиҳад.

Дар самти фаъолияти хориҷии корхонаҳо низ тағйироти мусбат мушоҳида мегардад. Ҳаҷми содироти маҳсулоти саноатӣ аз 1406,8 млн. доллари ИМА дар соли 2020 то 1947,4 млн. доллари ИМА дар соли 2024 расида, 38,4 фоиз зиёд шудааст. Вале пас аз баландтарин нишондиҳандаи соли 2023 (2448,8 млн. доллар) коҳиши содирот дар соли 2024 ба назар мерасад. Ин метавонад бо таъсири омилҳои беруна, аз ҷумла тағйирёбии вазъи бозорҳои ҷаҳонӣ, нархи маҳсулоти содиротӣ ва маҳдудиятҳои логистикӣ вобаста бошад.

Ҳамзамон, шумораи миёнаи солонаи кормандони истеҳсолоти саноатӣ аз 84,3 ҳазор нафар ба 92,8 ҳазор нафар афзоиш ёфта, 10,1 фоиз зиёд гардидааст. Суръати нисбатан пасти афзоиши шумораи кормандон дар муқоиса бо афзоиши ҳаҷми истеҳсолот нишон медиҳад, ки рушди соҳа асосан аз ҳисоби баланд шудани самаранокии истеҳсолот таъмин шудааст.

Ин хулосаро нишондиҳандаи маҳсулнокии меҳнат низ тасдиқ менамояд. Ҳаҷми истеҳсолот ба як корманд аз 368,7 ҳазор сомонӣ дар соли 2020 то 580,5 ҳазор сомонӣ дар соли 2024 расида, 57,4 фоиз афзоиш ёфтааст. Баланд шудани маҳсулнокии меҳнат натиҷаи беҳтар гардидани истифодаи захираҳои истеҳсолӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои нав ва такмили идоракунии фаъолияти корхонаҳо мебошад.

Дар маҷмуъ, таҳлили нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди корхонаҳои саноатӣ заминаи мусоид ташаккул ёфтааст. Бо вуҷуди ин, суръати афзоиши сармоягузорӣ ва содироти маҳсулоти саноатӣ нисбат ба афзоиши ҳаҷми истеҳсолот ва шумораи корхонаҳо пасттар мебошад. Аз ин рӯ, барои ноил шудан ба ҳадафҳои саноатикунонии босуръат, зарур аст механизми рушди корхонаҳои саноатӣ дар самтҳои ҷалби сармоягузорӣ, навсозии технологӣ, рақамикунонӣ, рушди фаъолияти инноватсионӣ ва тавсеаи иқтидори содиротӣ такмил дода шавад.

Бо вуҷуди татбиқи сиёсати давлатии саноатикунонӣ ва қабули барномаҳои рушди соҳа, фаъолияти корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз бо як қатор мушкилоти иқтисодӣ, техникӣ, технологӣ ва ташкилӣ рӯ ба рӯ мебошад. Ҳалли ин масъалаҳо барои таъмини рушди устувори саноат, баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии саноатикунонии босуръат аҳаммияти муҳим дорад.

Рушди корхонаҳои саноатӣ аз омилҳои дохилии истеҳсолӣ ва муҳити беруна, аз ҷумла дастгирии давлатӣ, имкониятҳои ҷалби сармоягузорӣ, дастрасӣ ба технологияҳои муосир ва сатҳи рушди инфрасохтор вобаста мебошад. Аз ин рӯ, муайян ва бартараф

намудани мушкилоти мавҷуда яке аз самтҳои муҳимми такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ ба ҳисоб меравад.

Яке аз мушкилоти асосӣ ҳолати техникии воситаҳои асосии истеҳсолот мебошад. Фарсудашавии таҷҳизот ва истифодаи технологияҳои куҳна боиси афзоиши хароҷоти истеҳсолӣ, паст шудани маҳсулнокии меҳнат, коҳиши сифати маҳсулот ва маҳдуд гардидани рақобатпазирии корхонаҳо мегардад.

Мушкили дигари муҳим, нокифоя будани имкониятҳои маблағгузории дарозмуддат мебошад. Таъсиси корхонаҳои нав, васеъ намудани иқтидори истеҳсолӣ ва навсозии истеҳсолот, сармоягузории назаррасро талаб мекунад. Аммо арзиши баланди қарзҳо, маҳдудияти имкониятҳои гаравӣ ва хавфҳои сармоягузорӣ, дастрасии корхонаҳоро ба захираҳои молиявӣ маҳдуд менамояд.

Дар шароити иқтисодиёти донишбунёд истифодаи технологияҳои нав ва фаъолияти инноватсионӣ омили муҳимми рушди корхонаҳо мебошад. Бо вуҷуди ин, сатҳи истифодаи навовариҳо дар баъзе корхонаҳои саноатӣ ҳанӯз ба талаботи иқтисоди муосир ҷавобгӯ нест. Олимон дуруст қайд мекунанд, ки «Соҳаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд фаъолкунонии инноватсиониро дар дурнамо бо назардошти унсурҳои мусоидаткунандаи ташаккули афзалиятҳои инноватсионӣ дар иқтисоди бозорӣ афзун намоянд ва хусусияти таъсири онҳоро дар шароити нав мавриди баррасӣ қарор диҳанд» [8,с.145].

Рақамикунонӣ низ яке аз омилҳои асосии баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳои саноатӣ мебошад. Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки равандҳои истеҳсолӣ оптимизатсия гардида, хароҷот коҳиш ёфта ва сифати идоракунӣ беҳтар карда шавад. Аммо дар баъзе корхонаҳо истифодаи системаҳои рақамӣ ва автоматизатсияи истеҳсолот ҳанӯз маҳдуд мебошад.

Масъалаи рақобатпазирии маҳсулот низ аз ҷумлаи мушкилоти асосии рушди корхонаҳои саноатӣ мебошад. Дар шароити бозори ҷаҳонӣ корхонаҳо бояд сифати маҳсулот, самаранокии истеҳсолот ва мутобиқати маҳсулотро ба талаботи бозор таъмин намоянд.

Ҳамин тариқ, мушкилоти асосии рушди корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маҷмуи омилҳои техникӣ, молиявӣ, технологӣ, ташкилӣ ва институтсионалӣ вобаста мебошанд. Бартараф намудани ин мушкилот, такмили механизми рушди корхонаҳои саноатиро талаб менамояд, ки дар он масъалаҳои навсозии истеҳсолот, ҷалби сармоягузорӣ, рушди инноватсия, рақамикунонӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулот бояд мавқеи марказӣ дошта бошанд. Танҳо дар асоси чунин муносибати комплексӣ метавон рушди устувори корхонаҳои саноатиро таъмин намуда, ҳадафҳои стратегии саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистонро амалӣ намуд.

Дар шароити татбиқи сиёсати саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва гузариш ба модели саноатӣ-аграрии рушди иқтисодӣ, такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ аҳаммияти стратегӣ дорад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки барои таъмини рушди устувори саноат танҳо афзоиши ҳаҷми истеҳсолот кофӣ набуда, ташаккули механизми муосири рушд зарур мебошад. Ин механизм бояд ба ҷалби сармоягузорӣ, истифодаи технологияҳои нав, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва васеъ намудани иқтидори содиротӣ равона карда шавад.

Аз нуқтаи назари муаллифон, такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ бояд дар асоси муносибати комплексӣ бо иштироки давлат, бахши хусусӣ, муассисаҳои илмӣ ва худи корхонаҳо амалӣ гардад. Самтҳои асосии такмили он чунин мебошанд:

Яке аз унсурҳои асосии рушди корхонаҳои саноатӣ таъмини дастрасӣ ба сармоягузорӣ мебошад. Навсозии таҷҳизот, ҷорӣ намудани технологияҳои муосир ва таъсиси корхонаҳои нав бе ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ имконнопазир аст.

Бо ин мақсад, зарур аст механизмҳои кафолати давлатии сармоягузорӣ, қарздиҳии дарозмуддати имтиёзнок, шарикии давлат, бахши хусусӣ ва ҷалби сармоягузории мустақими хориҷӣ такмил дода шаванд. Маблағгузорӣ бояд ба соҳаҳои дорои арзиши баланди иловашуда, истеҳсолоти содиротӣ ва воридотивазкунанда равона гардад.

Низоми андозӣ яке аз воситаҳои муҳимми ҳавасмандгардонии рушди истеҳсолот мебошад. Барои дастгирии корхонаҳои саноатӣ зарур аст, ки имтиёзҳои андозӣ барои истеҳсолоти нав, воридоти таҷҳизоти муосир, фаъолияти инноватсионӣ ва рақамикунонӣ васеъ карда шаванд.

Истифодаи сиёсати фарқкунандаи андозӣ нисбат ба соҳаҳои афзалиятнок имкон медиҳад, ки захираҳои молиявии корхонаҳо бештар ба навсозии истеҳсолот равона карда шаванд.

Дар шароити рақобати байналмилалӣ рушди корхонаҳо аз сатҳи истифодаи технологияҳои муосир ва фаъолияти инноватсионӣ вобаста мебошад. Барои ин зарур аст, ки робитаи байни корхонаҳо ва муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ тақвият ёфта, марказҳои технологӣ ташкил ва татбиқи натиҷаҳои илмӣ дар истеҳсолот васеъ карда шавад.

Ҷорӣ намудани навовариҳо ба коҳиши хароҷот, баланд гардидани сифати маҳсулот ва афзоиши рақобатпазирии корхонаҳо мусоидат менамояд.

Рақамикунонӣ яке аз омилҳои асосии баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот мебошад. Истифодаи технологияҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки равандҳои истеҳсолӣ автоматӣ гардида, идоракунии захираҳо беҳтар ва хароҷот кам карда шавад.

Дар ин самт ҷорӣ намудани системаҳои рақамии идоракунӣ, автоматизатсияи истеҳсолот, рушди инфрасохтори рақамӣ ва баланд бардоштани малакаҳои рақамии кормандон зарур мебошад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки нақши давлат дар фароҳам овардани муҳити мусоид барои рушди саноат муҳим мебошад. Дастгирии давлатӣ бояд ба такмили заминаи ҳуқуқӣ, рушди инфрасохтори саноатӣ, дастгирии молиявии лоиҳаҳои афзалиятнок, ҷалби сармоягузорӣ ва тайёр намудани кадрҳои баландихтисос равона карда шавад.

Ҳамзамон, сиёсати саноатӣ бояд бо сиёсати сармоягузорӣ, инноватсионӣ ва содиротӣ ҳамоҳанг карда шавад.

Ташкили кластерҳои саноатӣ яке аз механизмҳои муосири рушди истеҳсолот мебошад. Кластерҳо ҳамкории корхонаҳо, таъминкунандагон, муассисаҳои илмӣ ва ташкилотҳои хизматрасонро таъмин намуда, ба коҳиши хароҷот, мубодилаи технология ва баланд гардидани рақобатпазирӣ мусоидат мекунанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди кластерҳо дар соҳаҳои саноати сабук, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, масолеҳи сохтмонӣ ва истеҳсолоти содиротӣ метавонад самаранок бошад.

Дар шароити саноатикунонии босуръат, баланд намудани иқтидори содиротии кишвар яке аз вазифаҳои муҳим мебошад. Барои ин корхонаҳо бояд ба истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир ва мутобиқ ба талаботи бозорҳои хориҷӣ равона карда шаванд.

Дар ин самт дастгирии корхонаҳои содироткунанда, гирифтани сертификатҳои байналмилалии сифат, рушди маркетинги содиротӣ ва истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда аҳаммияти муҳим дорад.

Ҳамин тавр, такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ бояд ҳамчун низоми ягонаи вобаста ба сармоягузорӣ, инноватсия, рақамикунонӣ, дастгирии давлатӣ, кластерсозӣ ва рушди содирот амалӣ гардад. Ин равиш барои баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, рақобатпазирии корхонаҳо ва таъмини рушди устувори саноати миллӣ замина фароҳам меорад.

Хулоса. Дар натиҷаи таҳқиқ муайян гардид, ки рушди устувори корхонаҳои саноатӣ яке аз омилҳои асосии таъмини рушди иқтисоди миллӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёт ва татбиқи ҳадафҳои саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар ин замина, такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ бояд ба талаботи иқтисоди бозорӣ, пешрафти технологӣ ва муҳити рақобат мутобиқ карда шавад.

Таҳлил нишон дод, ки механизми рушди корхонаҳои саноатӣ маҷмуи унсурҳои иқтисодӣ, молиявӣ, ташкилӣ, институтсионалӣ ва инноватсионӣ буда, самаранокии он аз ҳамоҳангии сиёсати давлатӣ, дастрасӣ ба сармоягузорӣ, сатҳи навсозии технологӣ ва сифати идоракунӣ вобаста мебошад. Ҳамзамон, мушкилоти асосӣ, аз қабили фарсудашавии фондҳои асосӣ, маҳдудияти сармоягузорӣ, истифодаи нокифояи

технологияҳои муосир, сатҳи пасти рақамикунонӣ ва рақобатпазирии маҳсулот ҳанӯз ҳам боқӣ мемонанд.

Дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот пешниҳод мегардад, ки механизми рушди корхонаҳои саноатӣ дар асоси ҳамгироии механизмҳои сармоягузорӣ, андозбандӣ, инноватсия, рақамикунонӣ, дастгирии давлатӣ, рушди кластерҳо ва содирот такмил дода шавад. Афзалият бояд ба навсозии технологӣ, баланд бардоштани маҳсулнокии меҳнат, ҷалби сармоягузориҳои дохилию хориҷӣ ва рушди истеҳсолоти дорои арзиши баланди иловашуда дода шавад.

Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳои саноатӣ ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия дода мешавад, ки механизмҳои ҳавасмандгардонии сармоягузорӣ, дастгирии молиявии корхонаҳо, такмили сиёсати андозӣ, рушди инфрасохтори рақамӣ ва инноватсионӣ, инчунин ташкили кластерҳои саноатӣ ва дастгирии содиротро тақвият бахшад. Дар баробари ин, роҳбарияти корхонаҳои саноатӣ бояд ба такмили идоракунӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ, рушди фаъолияти инноватсионӣ ва баланд бардоштани сифати маҳсулот таваҷҷуҳи бештар зоҳир намояд.

Дар маҷмуъ, татбиқи пешниҳодҳои мазкур метавонад барои ташаккули механизми самараноки рушди корхонаҳои саноатӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии истеҳсолоти ватанӣ ва ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи мусоид фароҳам оварад.

Таҳқиқоти мазкур тибқи нақшаи корҳои илмӣ–таҳқиқотии кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкории факултети иқтисод ва идораи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030 таҳти унвони «Самтҳои асосии таъмини рушди устувори иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи саноатикунонӣ, рақамикунонӣ ва фаъолгардонии равандҳои инноватсионӣ», ки бо қарори Шурои олимони Донишгоҳ аз 24.12.2025, № 6 тасдиқ шудааст, амалӣ карда шудааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Ҳофиззода Ҳ.А.

АДАБИЁТ

1. Абалкин Л.И. Стратегический ответ России на вызовы XXI века / Л.И. Абалкин. –М.: Экзамен, 2004.
2. Абдуллоева, Л.И. Развитие производственного предпринимательства в условиях ускоренной индустриализации Республики Таджикистан / Л.И. Абдуллоева, Р. Фаррухи, М.Д. Зияева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. -№10. –часть 1. -С.159-165.
3. Белокрылова О.С. Теория переходной экономики / О.С. Белокрылова. –М.: Феникс, 2002.
4. Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития / С.Ю. Глазьев. –М.: ВлаДар, 1993.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики / А.Г. Гранберг. –М.: ГУ ВШЭ, 2000.
6. Комилов, С.Д. Опыт зарубежных стран по управлению инновационной деятельностью промышленных предприятий / С.Д. Комилов, Б.К. Шарипов, С. Шодибеки // Вестник Филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе. – 2024. -Т. 2. -№4(44). -С.72-82.
7. Низомова Т.Д. Истифодаи оқилонаи захира ва имкониятҳо бо мақсади баландбардории рақобатпазирии маҳсулоти корхонаҳои саноати сабук / Т.Д. Низомова, Р.Қ. Давлатова // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2022. -№1(57). –С.66-70.
8. Низомова, Т.Д. Саноатикунонии босуръат ва таъмини рушди инноватсионии саноати миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Т.Д. Низомова, Ҷ.Р. Раҳмонов // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2022. –№2(78). – С.134-149.
9. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2025. -442 с.
10. Раҳимзода, Ш.И. Муаммоҳои ташаккули низоми идоракунии соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир / Ш.И. Раҳимзода // Endless Light in Science. – 2026. -№2. -С.204-208.
11. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность России: Общий курс / В.К. Сенчагов. -М.: Дело, 2005.
12. Ҳофиззода Ҳ.А. Моделсозии иқтисодӣ-риёзии фаъолият ва самаранокии корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҳ.А. Ҳофиззода, С.С. Аскарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2024. -№8. -С.34-44.
13. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Й. Шумпетер. -М.: Прогресс, 1982. -455 с.
14. Drucker P.F. Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles / P.F. Drucker. -New York: Harper & Row, 1985.
15. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance / D.C. North. -Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

16. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance / M.E. Porter. -New York: Free Press, 1985.
17. Samuelson P.A. Economics / P.A. Samuelson, W.D. Nordhaus**.** -19th Edition. -New York: McGraw-Hill, 2009.

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ РУШДИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ дар шароити амалисозии сиёсати саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Мақсади таҳқиқ таҳлили вазъи кунунии рушди корхонаҳои саноатӣ ва асоснок намудани самтҳои такмили механизми рушди онҳо мебошад. Дар рафти таҳқиқ усулҳои таҳлили назариявӣ, муқоисавӣ, оморӣ, динамикӣ, таҳлилу синтез ва равиши системавӣ истифода шудаанд. Дар асоси омӯзиши назарияҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ моҳияти механизми рушди корхонаҳои саноатӣ муайян гардида, сохтори он ҳамчун низоми ҳамгирои механизмҳои сармоягузорӣ, молиявӣ, андозбандӣ, инноватсионӣ, рақамикунонӣ, идоракунӣ, захираҳои инсонӣ ва дастгирии давлатӣ пешниҳод шудааст. Бо истифода аз маълумоти оморӣ тамоюлҳои рушди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил гардида, мушкилоти асосии рушди корхонаҳои саноатӣ, аз ҷумла фарсудашавии воситаҳои асосӣ, маҳдудияти сармоягузорӣ, сатҳи пасти инноватсия ва рақамикунонӣ муайян карда шудаанд. Дар натиҷаи таҳқиқ пешниҳодҳои илмӣ ва амалии такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ дар самти ҷалби сармоягузорӣ, навсозии технологӣ, рушди фаъолияти инноватсионӣ, рақамикунонӣ, ташкили кластерҳои саноатӣ ва баланд бардоштани иқтидори содиротӣ асоснок карда шудаанд.

Калидвожаҳо: корхона, механизми рушд, саноатикунонии босуръат, сармоягузорӣ, инноватсия, рақамикунонӣ, рақобатпазирӣ.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ УСКОРЕННОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследуются вопросы совершенствования механизма развития промышленных предприятий в условиях реализации политики ускоренной индустриализации Республики Таджикистан. Цель исследования заключается в анализе современного состояния развития промышленных предприятий и обосновании направлений совершенствования механизма их развития. В ходе исследования использованы методы теоретического анализа, сравнительного, статистического и динамического анализа, а также системный подход, анализ и синтез. На основе изучения научных трудов отечественных и зарубежных ученых раскрыта сущность механизма развития промышленных предприятий и предложена его структура, включающая инвестиционный, финансовый, налоговый, инновационный, цифровой, управленческий механизмы, механизм развития человеческих ресурсов и государственной поддержки. На основе статистических данных проведен анализ тенденций развития промышленности Республики Таджикистан, выявлены основные проблемы развития предприятий, связанные с износом основных фондов, недостатком инвестиций, низким уровнем инновационной активности и цифровизации. Предложены научно обоснованные направления совершенствования механизма развития промышленных предприятий посредством активизации инвестиционной деятельности, технологической модернизации, развития инноваций, цифровой трансформации, формирования промышленных кластеров и повышения экспортного потенциала.

Ключевые слова: предприятия, механизм развития, ускоренная индустриализация, промышленность, инновация, цифровизация, конкурентоспособность.

IMPROVING THE DEVELOPMENT MECHANISM OF INDUSTRIAL ENTERPRISES UNDER THE CONDITIONS OF ACCELERATED INDUSTRIALIZATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the improvement of the development mechanism of industrial enterprises under the conditions of accelerated industrialization in the Republic of Tajikistan. The purpose of the study is to analyze the current state of industrial enterprise development and substantiate directions for improving their development mechanism. The research employs theoretical, comparative, statistical, and dynamic analysis methods, as well as a systems approach, analysis, and synthesis. Based on a review of domestic and international scientific literature, the essence of the development mechanism of industrial enterprises is clarified, and its structure is proposed, integrating investment, financial, taxation, innovation, digitalization, management, human resource development, and state support mechanisms. Using official statistical data for 2020-2024, the study analyzes the development trends of Tajikistan's industrial sector and identifies the key constraints affecting industrial enterprises, including obsolete production assets, insufficient investment, low innovation activity, and limited digital transformation. The study substantiates practical recommendations aimed at improving the development mechanism through increased investment attraction, technological modernization, innovation development, digital transformation, industrial cluster formation, and export promotion. The proposed approach contributes to enhancing the competitiveness and sustainable development of industrial enterprises and supports the successful implementation of the country's accelerated industrialization policy.

Keywords: enterprises, development mechanism, accelerated industrialization, industry, innovation, digitalization, competitiveness.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Абдуллоева Лола Ибодуллоевна*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: **+992 987-01-05-90.** E-mail**: li_abdulloeva@mail.ru**
Фаррухӣ Рахимбердӣ **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: **+992 918-99-49-59.** E-mail**: ffarruhruz@mail.ru**

Сведения об авторах: ***Абдуллоева Лола Ибодуллоевна*** **–** Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры экономики предприятия и предпринимательства. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **987-01-05-90.** E-mail**: li_abdulloeva@mail.ru**
Фаррухи Рахимберди **-** Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры экономики предприятия и предпринимательства. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **918-99-49-59.** E-mail**: ffarruhruz@mail.ru**

Information about the authors: ***Abdulloeva Lola Ibodulloevna*** – Tajik National University, candidate of economic sciences, senior lecturer at the department of enterprise economics and entrepreneurship. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **987-01-05-90.** E-mail: **li_abdulloeva@mail.ru**
Farrukh Rakhimberdi – Tajik National University, senior lecturer at the department of enterprise economics and entrepreneurship. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **918-99-49-59**. E-mail: **ffarruhruz@mail.ru**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 19.05.2026
Аз тақриз баргашт: 15.06.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 657.1:631.1(575.3)

БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИИ СТРАТЕГӢ ДАР КИШОВАРЗӢ: МЕТОДОЛОГИЯИ ТАШАККУЛ ВА ТАЪСИРИ ОМИЛҲОИ СОҲАВӢ

Абдулмуминзода Н.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар шароити ноустувории нархҳои маҳсулоти ғизоӣ дар ҷаҳон, тағйирёбии иқлим ва зарурати таъмини амнияти озуқаворӣ, соҳаи кишоварзӣ аз амалияи вокуниши фаврӣ нишон додан ба таҳдидҳои бозор ба амсилаи банақшагирии стратегии дарозмуддат мегузарад. Низомҳои анъанавии баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ) ва идоракунӣ, ки ба маълумоти таърихӣ асос меёбанд ва бештар ба ҳисоботи андоз нигаронида шудаанд, дигар эҳтиёҷоти идоракуниро қонеъ намекунанд. Онҳо имкон намедиҳанд, ки хусусиятҳои соҳавӣ (давраи тулонии истеҳсолот, табдили биологӣ, номуайянӣ ва хавфҳои табиию иқлимӣ, мавсимӣ будани истеҳсолот, хусусиятҳои институтсионалӣ) пурра ба назар гирифта шаванд, ё дурнамои дарозмуддати истифодаи дороиҳои биологӣ арзёбӣ карда шавад. Ташаккули низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ на танҳо як бартарии рақобатӣ мебошад, балки имрӯз он ба як шарти зарурии ҳастии корхонаҳои кишоварзӣ табдил ёфтааст.

Ин мушкилот махсусан дар кишварҳое, ки иқтисодиёти рӯ ба рушд ва сохтори бештар аграрӣ доранд, шадидтар аст. Ҷумҳурии Тоҷикистон мисоли барҷастаи чунин кишварҳо мебошад: кишоварзӣ дар иқтисодиёти миллӣ ҳамчун як бахши асосӣ ба ҳисоб меравад, ки дар соли 2024 ҳиссаи он якҷоя бо хоҷагии ҷангал дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) 22,8%-ро ташкил дода [9,с.15], мувофиқи ҳисобкуниҳои муаллиф дар асоси [15,с.42], 59,3%-и аҳолии дорои шуғли иқтисодиро фаро мегирад. Аммо, низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар аксари корхонаҳои кишоварзӣ ё вуҷуд надорад, ё дар доираи баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии андоз маҳдуд аст.

Асосҳои назариявии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар асарҳои муаллифони хориҷӣ Р. Каплан ва Д. Нортон [20], Ч. Ҳорнгрен [19], Л.А. Зимакова [5], В.В. Панков [14] баррасӣ шудаанд. Вобаста ба соҳаи кишоварзӣ асарҳои В.В. Башкатов [2], О.В. Баянова [3] ва дигарон маъруф мебошанд. Асарҳои дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ таълифнамудаи олимони тоҷик бештар ба ҷанбаҳои умумии баҳисобгирии муҳосибӣ бахшида шудаанд [6; 7; 8; 10; 11; 13; 17]. Муҳаққиқони тоҷик А. Амирҷони [1], А.Н. Дадоматов [4], М.З. Муродова [12], Қ.Х. Хушвахтзода [16] ва А.З. Ҳафизов [18], баъзе ҷанбаҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар соҳаи кишоварзиро таҳқиқ кардаанд. Аммо, дар интишороти мазкур таъсири омилҳои соҳаи кишоварзӣ ба ташаккули методологияи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ ба қадри кофӣ таҳқиқ нашудааст.

Бояд қайд кард, ки мушкилоти таҳқиқот хосияти дуҷониба дорад. Аз як ҷониб, дар самти мутобиқсозии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ ба хусусиятҳои бахши кишоварзӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ як холигоҳи методологӣ вуҷуд дорад. Аз ҷониби дигар, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳатто маълумоти эмпирикӣ дар бораи он ки чӣ гуна омилҳои соҳавӣ воқеан ба амалияи қабули қарорҳои стратегӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ таъсир мерасонанд, вуҷуд надорад. Ин қабул ва бевосита ба кор бурдани амсилаҳои хориҷии баҳисобгирии идоракунии стратегиро ғайриимкон мегардонад.

Ҳадафи таҳқиқот ошкор кардан ва ба низом даровардани таъсири омилҳои соҳавии кишоварзӣ ба ташаккули методологияи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бо назардошти хусусиятҳои институтсионалии корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Фарзияи таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки таъсири омилҳои соҳавӣ ба баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар соҳаи кишоварзӣ на хосияти тасҳеҳкунанда, балки хосияти муайянкунанда дорад. Ин таъсир дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аз маҳдудиятҳои институтсионалӣ - бартарии хоҷагиҳои деҳқонии инфиродӣ, норасоии кормандони баҳисобгирӣ ва сатҳи пасти рақамикунонӣ вобаста мебошад. Омили биологӣ гузаришро аз амсилаи статикии баҳисобгирии хароҷот ба амсилаи пӯёи идоракунии табдили биологӣ

талаб мекунад, омили иқлимӣ – иваз кардани буҷетсозии қатъиро бо банақшагирии сенариявии мутобиқшаванда ва омили институтсионалӣ – таҳияи амсилаҳои содакардашуда, вале аз ҷиҳати методологӣ асосноки баҳисобгирии идоракунии стратегиро бо ҳиссаи баланди нишондиҳандаҳои аслӣ ва сатҳи пасти рақамикунонӣ талаб мекунад. Ҳангоми ба назар гирифтани ин муқаррарот баҳисобгирии идоракунии стратегӣ метавонад ба як воситаи муассири баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ табдил ёбад.

Методҳо. Пойгоҳи амалии таҳқиқотро маълумоти омори расмии Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил додаанд. Таҳлил давраи солҳои 2019-2024-ро фаро мегирад, ки барои арзёбии пӯёи таъсири омилҳои соҳавӣ дар шароити чолишҳои муосири иқлимӣ ва иқтисодӣ имкон медиҳад. Маълумоти интихобшудаи ретроспективӣ барои соли 1991 барои муайян кардани тағйироти сохтории дарозмуддат дар бахши кишоварзӣ истифода мешавад. Баъзе маълумоти таърихии марбут ба соли 1991 барои ошкор кардани тағйирёбиҳои сохтории дарозмуддат дар бахши кишоварзӣ истифода мешаванд. Барои ноил шудан ба ҳадафи муқарраршуда ва санҷиши фарзияи пешниҳодшуда, чунин усулҳо истифода шуданд: таҳлили тамоюлҳо барои муайян кардани пӯёи масоҳати кишт, ҳосили умумӣ, ҳосилнокии зироатҳо, шумораи чорво ва ҳосилнокӣ; таҳлили муқоисавӣ – барои муқоисаи нишондиҳандаҳо аз рӯи категорияҳои хоҷагиҳо (бахши давлатӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ, хоҷагиҳои оилавӣ) ва минтақаҳо; таҳлили сохторӣ – барои арзёбии тағйирот дар ҳиссаи намудҳои гуногуни хоҷагиҳо дар истеҳсоли маҳсулоти асосӣ; таҳлили институтсионалӣ – барои шарҳи таъсири бартарии хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои оилавӣ ба имконияти татбиқи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ. Таҳқиқот бо истифода аз маълумоти омории ҷамъбастӣ анҷом дода шудааст ва маълумоти аввалиро аз корхонаҳои мушаххаси кишоварзӣ бинобар мушкилоти дастрасии онҳо дар бар намегирад.

Натиҷа. Омилҳои биологӣ, иқлимӣ ва институтсионалӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон алоҳида амал намекунанд, балки дар ҳамкории байниҳамдигарӣ муҳити мушаххасеро барои баҳисобгирии идоракунии стратегӣ ташаккул медиҳанд. Таҳлили маълумоти омории фарогири давраи солҳои 2019-2024 имкон медиҳад, ки таъсири ҳар яки ин омилҳо чен ва самтҳои мутобиқсозии методологияи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ ба шароити кишвар муайян карда шаванд.

Омили биологӣ дар соҳаи кишоварзӣ тавассути равандҳои табиии афзоиш (афзоиши биомассаи растанӣ, насли чорво) ва талафот (фавти табиӣ, куштори маҷбурӣ) зоҳир мешавад, ки онҳоро дақиқ пешгӯӣ кардан мумкин нест ва аз рӯи қонуниятҳои хаттӣ амал намекунанд. Амсилаҳои анъанавии статикии баҳисобгирии хароҷот, ки ба меъёрҳои муқарраршуда ва арзиши аслии таърихӣ нигаронида шудаанд, ин равандҳоро ба таври кофӣ инъикос намекунанд [6; 7; 11]. Гузариш ба амсилаи пӯёи идоракунии табдили биологӣ, ки на ба хароҷоти истеҳсолӣ, балки тағйирёбии арзиши дороиҳои биологӣ дар тули вақт тамаркуз мекунад, зарур аст.

Дар кишвар ҳосилнокии зироатҳои асосии кишоварзӣ дар давраи солҳои 2019-2024 тамоюли гуногунро нишон медиҳад. Зироатҳои ғалладона ва лӯбиёгӣ афзоиши устуворро нишон доданд: аз 30,9 сентнер/гектар дар соли 2019 то 33,1 сентнер/гектар дар соли 2024 (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Ҳосилнокии зироатҳои асосии кишоварзӣ (сентнер/гектар)
Table 1. Yields of major agricultural crops in 2019-2024 (centners/hectare)

Зироат	1991	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ғалладона ва лӯбиё	12,8	30,9	31,1	30,7	33,3	31,3	33,1
Пахта	27,4	21,7	21,8	21,4	22,3	21,1	15,1
Картошка	143,0	191,0	187,2	181,4	191,1	198,3	193,3
Сабзавот	181,0	264,6	274,2	280,5	286,1	309,9	314,8
Полизӣ	62,0	260,6	266,8	284,5	312,4	332,5	357,6

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [9,с.39]

Аз ҷониби дигар, ҳосили пахта дар ҳамин давра аз 21,7 сентнер/гектар то 15,1 сентнер/гектар коҳиш ёфт, ки ин аз сабаби ҳам омилҳои иқлимӣ ва ҳам тағйирот дар сохтори масоҳати кишт ва коҳиши шиддати технологӣ ба амал омадааст. Коҳиши аз ҳама назаррас дар соли 2024 ба қайд гирифта шудааст (15,1 сентнер/гектар дар муқоиса бо 21,1 сентнер/гектар дар соли 2023), ки таҳлили алоҳидаи сабабҳо ва ворид кардани механизмҳои ояндабинии сенариявиро дар низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ талаб мекунад.

Тафовути ҳосилнокӣ дар намудҳои хоҷагиҳо сазовори таваҷҷуҳи махсус аст. Дар соли 2024 ҳосили пахта дар корхонаҳои кишоварзӣ 16,9 сентнер аз як гектарро ташкил дод, дар ҳоле ки ҳамин нишондиҳанда дар хоҷагиҳои деҳқонӣ танҳо 14,3 сентнер аз як гектарро ташкил додааст (ҷадвали 2). Ин фарқияти баробар ба 2,6 сентнер аз як гектар аз самаранокии пасти раванди табдили биологӣ дар бахши хоҷагиҳои хурд шаҳодат медиҳад, ки ин дар навбати худ, корбурди равишҳои гуногунро барои баҳисобгирӣ ва идоракунии дороиҳои биологӣ талаб мекунад.

Ҷадвали 2. Ҳосилнокии зироати пахта аз рӯи намудҳои хоҷагиҳо (сентнер/гектар)
Table 2. Cotton yield by farm group (centner/hectare)

Гурӯҳи хоҷагиҳо	1991	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ҳамаи намудҳо	27,4	21,7	21,8	21,4	22,3	21,1	15,1
Корхонаҳои кишоварзӣ	27,4	22,1	23,2	25,0	24,7	26,4	16,9
Хоҷагиҳои деҳқонӣ	-	21,9	21,8	21,9	22,1	19,9	14,3

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [9, с. 202-204]

Табдили биологӣ дар зерсоҳаи чорводорӣ дар маҳсулнокии чорво инъикос меёбад. Таҳлили маълумоти овардашуда (ҷадвали 3) тамоюлҳои гуногунсамтро нишон медиҳад. Ҳосилнокии миёнаи солонаи шир аз як гов дар соли 2024 ба андозаи 1970 литр буд, ки нисбат ба сатҳи соли 2019 (1870 литр) каме баландтар аст, аммо нисбат ба қимати авҷ дар соли 2023 (2009 литр) пасттар аст. Ҳосилнокии чорво дар хоҷагиҳои деҳқонӣ нисбат ба корхонаҳои кишоварзӣ ба таври мунтазам пасттар аст: тафовут дар ширҷӯшӣ 500-600 литр аст (1891 литр дар хоҷагиҳои деҳқонӣ дар муқоиса бо 2425 литр дар корхонаҳои кишоварзӣ дар соли 2024). Ин аз зарурати татбиқи усулҳои содакардашуда, вале мунтазами баҳисобгирии ҳосилнокӣ дар хоҷагиҳои хурд барои пайгирии пӯёи табдили биологӣ шаҳодат медиҳад.

Ҷадвали 3. Ҳосилнокии чорво ва парранда
Table 3. Productivity of livestock and poultry

Нишондиҳанда	1991	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ширҷӯшӣ ба ҳисоби миёна аз як сар модагов, литр (ҳамаи намуди хоҷагиҳо)	2404	1870	1889	1905	1948	2009	1970
Аз ҷумла:							
дар корхонаҳои кишоварзӣ	2404	2912	3085	2951	2752	2307	2425
дар хоҷагиҳои деҳқонӣ	-	1616	1608	1662	1795	1942	1891
Тухмгирӣ аз як сар мокиён, дона (ҳамаи намуди хоҷагиҳо)	110	204	231	218	273	272	280
Аз ҷумла:							
дар корхонаҳои кишоварзӣ	110	207	233	220	275	274	281
дар хоҷагиҳои деҳқонӣ	-	113	135	125	190	217	217
Пашмтарошӣ ба ҳисоби миёна аз як сар гӯсфанд, кг (ҳамаи намуди хоҷагиҳо)	1,6	1,8	2,0	2,0	2,0	2,1	2,0
Аз ҷумла:							
дар корхонаҳои кишоварзӣ	1,6	1,8	1,5	1,5	1,5	1,4	1,1
дар хоҷагиҳои деҳқонӣ	-	1,8	2,1	2,1	2,1	2,2	2,1

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [9,с.54]

Истеҳсоли тухми мурғ афзоиши устуворро нишон додааст: тухмгирӣ аз як мокиён аз 204 дона дар соли 2019 то 280 дона тухм дар соли 2024. Аммо, дар хоҷагиҳои деҳқонӣ қимати ин нишондиҳанда ба таври назаррас пасттар аст (217 дона тухм дар соли 2024 дар муқоиса бо 281 дона тухм дар корхонаҳои кишоварзӣ), ки хулосаро оид ба тафовути равандҳои табдили биологӣ аз рӯи намудҳои хоҷагиҳо тасдиқ мекунад.

Маълумоти пешниҳодшуда хулосаи аввали фарзияи пешакӣ муқарраршудаи таҳқиқотро тасдиқ мекунад: омили биологӣ зарурати гузариш аз амсилаи статикии баҳисобгирии харочот ба амсилаи пӯёи идоракунии табдили биологиро муайян мекунад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин маънои онро дорад, ки низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бояд ин ҷиҳатҳоро дар бар гирад: а) бақайдгирии мунтазами (моҳона ё даҳрӯза) нишондиҳандаҳои табдили биологӣ барои ҳар як намуди дороии биологӣ; б) меъёрҳои тафриқавӣ барои хоҷагиҳои калон ва хурд; в) механизмҳои тасҳеҳи нишондиҳандаҳои нақшавӣ ҳангоми инҳирофи қимати воқеии табдили биологӣ аз қимати ояндабинӣ.

Омили иқлимӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути вобастагии зиёд аз обёрӣ, тағйирёбии назарраси байнисолӣ ва дохилисолӣ дар ҳарорат ва боришот, инчунин мавсимии истеҳсолот зоҳир мешавад. Буҷетсозии анъанавии қатъӣ, ки ба нақшаҳои солонаи муқарраршуда асос меёбад, ин тағйирёбиҳоро ба назар намегирад, ки боиси тасҳеҳи мунтазами «пас аз амал» ба нақшаҳо ва аз даст додани арзишнокии стратегии онҳо мегардад. Дар ин маврид, алтернатива банақшагирии сенариявии мутобиқшаванда – таҳияи вариантҳои сершумори буҷетҳо (некбинона, ноумедона ва нисбатан имконпазир) бо тасҳеҳи минбаъда вобаста аз шароити воқеии иқлимӣ мебошад.

Таҳлили ҷамъоварии умумии зироатҳои асосии кишоварзӣ барои солҳои 2019-2024 (ҷадвали 4) дараҷаи баланди ноустувориро нишон медиҳад, ки асосан аз сабаби омилҳои иқлимӣ ба вуҷуд омадааст. Пӯёи истеҳсоли пахтаи хом бештар назаррас аст: пас аз қиматҳои нисбатан устувор дар солҳои 2019-2022 (388,8-404,7 ҳазор тонна), дар соли 2023 то 344,3 ҳазор тонна ва дар соли 2024 то 253,7 ҳазор тонна коҳиши якбора ба амал омадааст, ки ин танҳо 62,9%-и сатҳи соли 2019-ро ташкил медиҳад. Ин коҳиш ҳам аз сабаби камшавии масоҳати кишт (аз 185,7 ҳазор гектар дар соли 2019 то 170,7 ҳазор гектар дар соли 2024) ва ҳам аз сабаби коҳиши камшавии (аз 21,7 сентнер/гектар то 15,1 сентнер/гектар) мебошад. Чунин ноустувории назаррас истифодаи буҷетҳои солонаи муқарраршударо бидуни механизмҳои тасҳеҳи сенариявӣ ғайриимкон мегардонад.

Ҷадвали 4. Пӯёи ҷамъоварии умумии зироатҳои асосии кишоварзӣ (ҳазор тонна)
Table 4. Dynamics of gross harvests of major agricultural crops (thousand tons)

Зироат	1991	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2019, %
Ғалла	292,0	1414,6	1561,4	1586,3	1756,3	1754,9	1828,3	129,2
Пахтаи хом	819,6	403,0	396,0	388,8	404,7	344,3	253,7	62,9
Картошка	105,9	994,4	1022,5	1041,3	1094,4	1144,9	1263,9	127,1
Сабзавот	322,5	2182,6	2479,4	2597,6	2714,8	3026,2	3298,7	151,1
Полизӣ	55,1	701,3	757,0	818,8	842,6	1009,9	1144,8	163,2

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [9,с.35-37]

Баръакси ҳол, дар давраи таҳлилшаванда истеҳсоли сабзавот афзоиши устуворро нишон медиҳад (аз 2182,6 ҳазор тонна дар соли 2019 то 3298,7 ҳазор тонна дар соли 2024), ки аз ҳисоби васеъ кардани масоҳати обёришаванда ва афзоиши шиддати технологӣ ба даст омадааст. Бо вуҷуди ин, ноустувории сол ба сол дар суръати афзоиш низ мушоҳида мешавад, ки банақшагирии чандирро талаб мекунад.

Омили иқлимӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо низоми обёрӣ зич алоқаманд аст. Масоҳати заминҳои кишоварзии обёришаванда дар соли 2024 ба 608046 гектар расидааст, ки аз сатҳи соли 2019 (641169 гектар) ба андозаи 33123 гектар кам аст [9, с. 59]. Тамоюли ғайриодӣ мушоҳида мешавад: сарфи назар аз коҳиши ҳосили пахта, истифодаи нуриҳои минералӣ барои як гектар зироати техникӣ (пахта) аз 181,1 кг дар соли 2019 то 145,6 кг дар соли 2024 коҳиш ёфтааст (ҷадвали 5). Ин аз набудани робитаи муназзам байни чорабиниҳои кишоварзӣ ва банақшагирӣ шаҳодат медиҳад, ки ин натиҷаи бевоситаи

набудани механизмҳои мутобиқшаванда дар низоми мавҷудаи баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад.

Ҷадвали 5. Андохтани нуриҳои минералӣ ба 1 гектар кишти зироатҳои асосии кишоварзӣ (кг моддаи ғизодиҳанда)

Table 5. Application of mineral fertilizers per 1 ha of sowing of main agricultural crops (kg of active substance)

Зироат	1991	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ғалладона	78,0	98,0	89,9	96,8	112,5	35,2	61,7
Зироати техникӣ (аз ҷумла, пахта)	95	181,1	179,1	172,6	177,9	180,3	145,6
Картошка	242,0	165,1	171,3	246,3	295,0	17,1	78,7
Сабзавот	138,0	181,3	172,8	164,6	174,2	107,3	114,2
Полизии хӯрокворӣ	54,0	134,5	141,9	146,6	161,9	123,2	112,6

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [9,с.31]

Омили мавсимӣ дар истеҳсоли зироат бо тамаркузи истеҳсолот дар давраи тобистону тирамоҳ зоҳир мешавад. Ин боиси истифодаи нобаробари иншооти коркард ва нигоҳдорӣ мегардад ва барои банақшагирии ҷараёнҳои пулӣ корбурди равиши махсусро талаб мекунад. Дар чорводорӣ мавсимият камтар ба назар мерасад, аммо истеҳсоли шир ва тухм низ ба ноустувории мавсимӣ (авҷҳо дар баҳор ва тобистон, пастшавӣ дар зимистон) дучор мешавад.

Маълумоти пешниҳодшуда хулосаи дуюми фарзияи таҳқиқотро тасдиқ мекунад: омили иқлимӣ зарурати иваз кардани буҷетсозии қатъиро бо банақшагирии сенариявии мутобиқшаванда муайян мекунад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин маънои онро дорад, ки баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бояд чунин ҷиҳатҳоро дар бар гирад: а) таҳияи ҳадди ақал се сенарияи буҷетҳо (некбинона, ноумедона ва нисбатан имконпазир) бо назардошти хавфҳои иқлимӣ; б) механизмҳо барои тасҳеҳи фаврии буҷет ҳангоми рух додани ин ё он сенария; в) ҳамгироии маълумоти истифодаи об ва пешгӯиҳои обу ҳаво ба низоми банақшагирӣ; г) таъсиси фондҳои захиравӣ барои ҷуброни талафот аз сабаби шароити номусоиди иқлимӣ.

Омили институтсионалӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси сохтори истеҳсолоти кишоварзӣ аз рӯи намудҳои хоҷагиҳо муайян карда мешавад. Дар тафовут аз кишварҳои дорои иқтисодиёти бозории рушдкарда, ки дар онҳо истеҳсолкунандагони асосӣ агроҳолдингҳо ва хоҷагиҳои калон мебошанд, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои оилавӣ бартарӣ доранд. Ин маҳдудиятҳои назаррасро барои татбиқи амсилаҳои классикии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ, ки барои корхонаҳои калони тиҷоратии кишоварзӣ таҳия шудаанд ва сатҳи баланди рақамикунонии кормандони соҳибихтисос ва равандҳои расмии тиҷоратиро талаб мекунанд, ба миён меорад.

Ҷадвали 6. Маҳсулоти умумии кишоварзӣ аз рӯи намудҳои хоҷагиҳо (бо нархҳои қиёспазири соли 2023, млн. сомонӣ)

Table 6. Gross agricultural output by farm category (in comparable 2023 prices, million somoni)

Сол	Ҳамаи намуди хоҷагиҳо	Корхонаҳои кишоварзӣ	Хоҷагиҳои деҳқонӣ	Хоҷагиҳои оилавӣ
1991	22989,9	2526,5 (11,0)	-	20463 (89%)
2019	48889,8	3623,8 (7,4%)	19829,8 (40,6%)	25436,3 (52,0%)
2020	53235,2	4809,2 (9,0%)	21477,1 (40,4%)	26948,9 (50,6%)
2021	56806,6	6230,1 (11,0%)	22776,7 (40,1%)	27799,9 (48,9%)
2022	61337,9	6752,9 (11,0%)	24413,3 (39,8%)	30171,7 (49,2%)
2023	66907,2	6674,3 (10,0%)	26445,0 (39,5%)	33787,9 (50,5%)
2024	73976,6	8470,7 (11,4%)	28230,4 (38,2%)	37275,4 (50,4%)

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [9,с.16]

Таҳлили тақсимоти маҳсулоти умумии кишоварзӣ аз рӯи намудҳои хоҷагиҳо (ҷадвали 6) бартарии доимии хоҷагиҳои оилавӣ ва деҳқониро нишон медиҳад. Дар соли 2024 маҳсулоти кишоварзии хоҷагиҳои оилавӣ 50,4%, хоҷагиҳои деҳқонӣ 38,2% ва корхонаҳои кишоварзӣ (бахши ҷамъиятӣ) танҳо 11,4%-и маҳсулоти умумии кишовазриро ташкил додаанд.

Тамоюли монанд дар тақсимоти масоҳати кишт низ ба назар мерасад. Дар соли 2024 хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои оилавӣ якҷоя 67,1% заминҳои ғалладона, 68,5% заминҳои картошка, 90,3% заминҳои сабзавот ва 76,1% заминҳои хӯроки чорворо назорат мекарданд (ҷадвали 7). Ғайр аз ин, дар мавриди зироатҳои техникӣ (пахта), саҳми хоҷагиҳои деҳқонӣ низ назаррас аст - дар соли 2024 68,5%, дар ҳоле ки саҳми бахши ҷамъиятӣ (корхонаҳои кишоварзӣ) то 31,5% коҳиш ёфтааст.

Ҷадвали 7. Тақсимоти масоҳати кишти зироатҳои асосӣ аз рӯи намудҳои хоҷагиҳо дар соли 2024 (ҳазор гектар / %)

Table 7. Distribution of sown areas of main crops by farm categories in 2024 (thousand hectares / %)

Зироат	Ҳамагӣ	Корхонаҳои кишоварзӣ	Хоҷагиҳои деҳқонӣ	Хоҷагиҳои оилавӣ
Ғалладона ва лӯбиё	390,2	64,4 (16,5%)	216,9 (55,6%)	108,9 (27,9%)
Пахта	170,7	53,8 (31,5%)	116,9 (68,5%)	—
Картошка	64,5	9,7 (15,0%)	27,8 (43,1%)	27,0 (41,9%)
Сабзавот	75,2	7,3 (9,7%)	33,1 (44,0%)	34,8 (46,3%)
Полизӣ	25,1	3,9 (15,6%)	17,6 (70,1%)	3,6 (14,3%)
Хӯроки чорво	110,9	27,6 (24,9%)	66,8 (60,2%)	16,5 (14,9%)

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [9,с.26-29]

Дар зерсоҳаи чорводорӣ, бартарии хоҷагиҳои оилавӣ боз ҳам бештар ба назар мерасад. Дар соли 2024 ба онҳо 93,6% саршумори чорвои калон ва 82,5% саршумори гӯсфанду буз рост меояд (ҷадвали 8). Ин маънои онро дорад, ки ҳиссаи бештари маҳсулоти чорводорӣ дар хоҷагиҳои хурди оилавӣ, аксар вақт барои эҳтиёҷоти рӯзгор ё қисман барои фурӯш истеҳсол карда мешавад. Дар чунин хоҷагиҳо ҳатто баҳисобгирии муҳосибии одӣ вуҷуд надорад, чӣ расад ба пешбурди баҳисобгирии идоракунии стратегӣ.

Ҷадвали 8. Тақсимоти чорво аз рӯи намудҳои хоҷагиҳо дар соли 2024 (ҳазор сар / %)

Table 8. Distribution of livestock by farm category in 2024 (thousand heads / %)

Намуди чорво	Ҳамаи намуди хоҷагиҳо	Корхонаҳои кишоварзӣ	Хоҷагиҳои деҳқонӣ	Хоҷагиҳои оилавӣ
Чорвои калони шохдор	2814,0	18,6 (0,7%)	159,8 (5,7%)	2635,6 (93,6%)
Гӯсфанд ва буз	7256,5	137,7 (1,9%)	1131,9 (15,6%)	5986,9 (82,5%)
Паранда	12129,1	7277,6 (60,0%)	432,9 (3,6%)	4418,6 (36,4%)

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [9,с.48-49]

Пӯёи шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ низ аз парокандагии бахши кишоварзӣ шаҳодат медиҳад. Дар давоми солҳои 2019-2024 шумораи онҳо аз 171975 то 179818 адад афзоиш ёфтааст [9,с.342]. Ғайр аз ин, ҳиссаи бештари онҳо хоҷагиҳои хурди оилавӣ мебошанд, ки умуман муҳосиб надоранд ва усулҳои содакардашуда ё ғайрирасмии баҳисобгириро истифода мебаранд.

Маълумоти овардашуда хулосаи сеюми фарзияи пешниҳодшударо тасдиқ мекунад: омили институтсионалӣ зарурати таҳияи амсилаҳои содакардашуда, вале аз ҷиҳати методологӣ асосноки баҳисобгирии идоракунии стратегиро бо сатҳи пасти рақамикунонӣ ва ҳиссаи зиёди нишондиҳандаҳои аслӣ муайян мекунад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин маънои онро дорад, ки низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бояд: а) барои хоҷагиҳои хурд (деҳқонӣ, хоҷагиҳои оилавии наздиҳавлигӣ) мутобиқ карда шавад; б) сатҳи баланди тахассуси кормандони баҳисобгириро талаб накунад; в) ба ҷои олоти молиявии мураккаб, асосан нишондиҳандаҳои аслӣ (масоҳат, саршумори чорво,

ҳосилнокӣ)-ро истифода барад; г) пешбурди баҳисобгирии муҳосибиро дар шакли содакардашудаи коғазӣ (бе рақамикунонии ҳатмӣ) раво донад; д) ба низоми мавҷудаи ҳисоботи омории давлатӣ, ки аллакай маълумоти заруриро ҷамъоварӣ мекунад, ҳамгиро карда шавад.

Ҷадвали 9. Таъсири омилҳои соҳавӣ ба методологияи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ
Table 9. The influence of industry factors on the methodology of strategic management accounting

Омил	Таъсири ошкоршуда (дар асоси маълумоти солҳои 2019-2024)	Принсипи методологии зарурӣ барои баҳисобгирии идоракунии стратегӣ
Биологӣ	Тафовути ҳосилнокӣ байни корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ (ширҷӯшӣ - 500-600 литр, ҳосили пахта - 2,6 сентнер/гектар); тафовути назарраси равандҳои табдили биологӣ.	Гузариш аз амсилаи статикии баҳисобгирии хароҷот ба амсилаи пӯёи идоракунии табдили биологӣ; бақайдгирии мунтазами нишондиҳандаҳои табдили биологӣ барои ҳар як намуди дороиҳои биологӣ; меъёрҳои тафриқавӣ барои хоҷагиҳои калон ва хурд.
Иқлимӣ	Тағйирёбии байнисолии ҳосилнокӣ (истеҳсоли пахта аз соли 2019 то 2024 37,1% коҳиш ёфтааст, дар ҳоле ки истеҳсоли сабзавот 51,1% зиёд шудааст); кам шудани истифодаи нуриҳо дар пасманзари коҳиши ҳосилнокӣ.	Иваз кардани буҷетсозии қатъӣ бо банақшагирии сенариявии мутобиқшаванда (камаш 3 сенария); муттаҳид кардани маълумот дар бораи истифодаи об ва пешгӯиҳои обу ҳаво; таъсиси фондҳои захиравӣ.
Институтсионалӣ	Дар соли 2024 ҳиссаи хоҷагиҳои деҳқонӣ дар маҳсулоти умумии кишоварзӣ 50,4%, хоҷагиҳои деҳқонӣ - 38,2%, корхонаҳои кишоварзӣ - 11,4%-ро ташкил медиҳад; 93,6% чорвои калон дар хоҷагиҳои деҳқонӣ мутамарказ шудаанд; шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ ба 179818 адад расидааст.	Таҳияи амсилаҳои содакардашудаи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ барои хоҷагиҳои хурд; талаботи ҳадди ақал барои тахассуси кормандони баҳисобгирӣ ва рақамикунонӣ; ҳисаи баланди нишондиҳандаҳои аслӣ; ҳамгироӣ бо низоми амалкунандаи ҳисоботи оморӣ.

Сарчашма**:** Таҳияи муаллиф

Таҳлили анҷомдодашудаи таъсири омилҳои биологӣ, иқлимӣ ва институтсионалӣ имкон медиҳад, ки принсипҳои методологии бунёди низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ, ки ба шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ карда шудааст, таҳия карда шавад. Дар ҷадвали 9 арзёбии ҷамъбастии таъсири ҳар як омил ва талаботи аз онҳо бароянда ба методологияи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ пешниҳод карда шудааст.

Дар асоси арзёбии ҷамъбастӣ, панҷ принсипи методологии ташаккули низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ барои хоҷагиҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда мешавад.

Принсипи 1. Баҳисобгирии пӯёи табдили биологӣ. Баҳисобгирии хароҷот ва натиҷаҳои молиявӣ бояд на дар анҷоми даври истеҳсолӣ, балки дар доираи марҳилаҳои биологӣ (кишт - парвариш - ҷамъоварӣ; таваллуд - парвариш - забҳ) бурда шавад. Ин роҳандозӣ намудани баҳисобгирии даҳрӯза ё моҳонаи нишондиҳандаҳои табдили биологиро талаб мекунад.

Принсипи 2. Буҷетсозии сенариявӣ. Банақшагирӣ бояд ҳадди ақал ба се сенария (некбинона, ноумедона ва нисбатан имконпазир) асос ёфта, хавфҳои иқлимиро ба назар гирад. Тасҳеҳи буҷетҳо ҳангоми расидан ба қиматҳои остонавии аломатҳои метеорологӣ анҷом дода мешавад.

Принсипи 3. Мураккабии мутобиқшаванда. Методологияи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бояд сохтори модулӣ дошта бошад, то ки барои хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои оилавӣ истифодаи тариқаи содакардашуда (нишондиҳандаҳои аслӣ, баҳисобгирии муҳосибии қоғазӣ, даврияти камтарин) ва барои корхонаҳои калони кишоварзӣ – тариқаи васеъ (даври пурраи баҳисобгирии молиявӣ, рақамикунонӣ, ҳисоботи таҳлилӣ) фароҳам оварда шавад.

Принсипи 4. Ҳамгироӣ бо ҳисоботи оморӣ. Низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бояд маълумотеро, ки аллакай аз ҷониби Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷамъоварӣ шудааст (масоҳати кишт, ҷамъоварии умумии ҳосил, саршумори чорво, ҳосилнокӣ), истифода барад, ки ин хароҷоти татбиқро кам ва қиёспазирии иттилоотро таъмин мекунад.

Принсипи 5. Истифодаи афзалиятноки нишондиҳандаҳои аслӣ. Дар шароити рақамикунонии паст ва норасоии кормандони баҳисобгирӣ, қарорҳои стратегӣ метавонанд дар асоси нишондиҳандаҳои аслӣ (ҳосилнокӣ, харҷи хӯрок барои воҳиди маҳсулот) қабул карда шаванд (ин нишондиҳандаҳо танҳо дар марҳилаи ниҳоӣ ба шакли арзишӣ табдил дода мешаванд).

Низоми пешниҳодшудаи принсипҳо нусхабардории пурраи амсилаҳои хориҷии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ (ABC, BSC, CVP)-ро талаб намекунад, балки методологияи мутобиқшавандае мебошад, ки хусусиятҳои биологӣ, иқлимӣ ва институтсионалии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба назар мегирад. Татбиқи он сатҳи асоснокии қарорҳои стратегиро дар соҳаи кишоварзии кишвар, ҳатто бо назардошти маҳдудиятҳои мавҷуда дар таъминот бо кормандон ва рақамикунонӣ, метавонад баланд бардорад.

Хулоса. Таҳқиқоти анҷомдодашуда фарзияи пешниҳодшударо оид ба он ки омилҳои соҳавӣ ба ташаккули методологияи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар соҳаи кишоварзии иқтисодиёти миллӣ таъсир мерасонанд, тасдиқ мекунад. Таҳлили маълумоти омории 2019-2024 нишон дод, ки омилҳои биологӣ, иқлимӣ ва институтсионалӣ аломатҳои асосии низоми баҳисобгирии идоракунии стратегиро на танҳо тасҳеҳ, балки муайян мекунанд.

Омили биологӣ, ки дар тафовути устувори ҳосилнокӣ байни хоҷагиҳои кишоварзии калон ва хурд (ширҷӯшӣ – 500-600 литр, ҳосили пахта – 2,6 сентнер/гектар) зоҳир мешавад, зарурати гузариш аз амсилаи статикии баҳисобгирии хароҷот ба амсилаи пӯёи идоракунии табдили биологиро асоснок мекунад. Омили иқлимӣ, ки дар тағйирёбии назарраси байнисолии истеҳсолот (37,1% коҳиши ҷамъоварии пахта ва 51,1% афзоиши ҷамъоварии сабзавот дар давраи солҳои 2019-2024) зоҳир мешавад, бесамарии буҷетсозии қатъӣ ва зарурати банақшагирии сенариявии мутобиқшавандаро нишон медиҳад. Омили институтсионалӣ, ки дар бартарии хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои оилавӣ (88,6%-и маҳсулоти умумии кишоварзӣ, 99,3% чорвои калони шохдор) ифода меёбад, корбурди бевоситаи низомҳои хориҷии баҳисобгирии идоракунии стратегиро ғайриимкон мегардонад ва таҳияи методологияҳои содакардашуда ва камхарҷро талаб мекунад.

Дар асоси таҳлили гузаронидашуда, панҷ принсипи методологии ташаккули низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ барои соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия карда шудаанд: баҳисобгирии пӯёи табдили биологӣ, буҷетсозии сенариявӣ, мураккабии мутобиқшаванда, ҳамгироӣ бо ҳисоботи оморӣ ва истифодаи афзалиятноки нишондиҳандаҳои аслӣ. Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки платформаи методологии пешниҳодшуда ба корхонаҳои кишоварзии кишвар имкон медиҳад, ки унсурҳои баҳисобгирии идоракунии стратегиро бидуни нусхабардории пурраи низомҳои хориҷӣ амалӣ кунанд. Ин дар шароити бартарии хоҷагиҳои хурди кишоварзӣ, норасоии кормандони баҳисобгирӣ ва сатҳи пасти рақамикунонӣ, махсусан муҳим аст.

Таҳқиқоти мазкур дар асоси Барномаи фаъолияти таҳқиқотии илмии кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои соли 2026 таҳти унвони "Рушди баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити фановариҳо ва иқтисоди рақамӣ" (суратҷаласаи №01 аз 02.09.2025) гузаронида шудааст.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Калемуллоев М.В.

АДАБИЁТ

1. Амирҷони, А. Асосҳои методологии муайян кардан ва тасниф намудани арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ / А. Амирҷони // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. -№7. -С.153-163.

2. Башкатов, В.В. Формирование информационно-аналитического обеспечения стратегического управления финансами экономического субъекта / В.В. Башкатов, О.А. Миронов, А.С. Миронова. –М.: ИНФРА-М, 2023. -214 с.
3. Баянова, О.В. Стратегический учет в современном аграрном производстве: концепция и практика / О.В. Баянова // Московский экономический журнал. – 2025. -Т.10. -№2. -С.319-331.
4. Дадоматов, Д.Н. Таҳияи усули баҳисобгирии дороиҳои биологӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи СБҲМ / Д.Н. Дадоматов, Б.М. Қӯзибоева // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носира Хусрава. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2022. -№1-1(95). -С.206-212.
5. Зимакова, Л.А. Основные подходы к формированию системы стратегического управленческого учета / Л.А. Зимакова // Международный бухгалтерский учет. – 2011. -№33(183). -С.36-40.
6. Каримов, Б.Х. Бухгалтерский учет: МСФО Таджикистан: учебно-практическое пособие / Б.Х. Каримов. -Душанбе: ИПС, 2019. -425 с.
7. Каримов, Б.Х. Современное состояние бухгалтерского учета в Республике Таджикистан / Б.Х. Каримов, М.Б. Каримиён. -Душанбе: ДСХ, 2019. -390 с.
8. Каримов, Б.Ҳ. Равишҳои методологии бунёдшавии низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ / Б.Ҳ. Каримов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. -№2(41). -С.15-21.
9. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025. -390 с.
10. Қодирова, Г.Т. Заминаҳои таърихӣ ва асосҳои илмии ташаккул ва рушди баҳисобгирии муҳосибӣ дар субъектҳои хоҷагидорӣ / Г.Т. Қодирова // Идоракунии давлатӣ. – 2021. -№4-2(54). -С.45-55.
11. Қодирова, Г.Т. Ҷанбаҳои таърихӣ ва равишҳои методологии ташаккули баҳисобгирии муҳосибӣ дар низомҳои хоҷагидорӣ / Г.Т. Қодирова // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2022. -№1. -С.63-70.
12. Муродова, М.З. Моҳияти иқтисодӣ ва асосҳои методологии баҳисобгирии хароҷот дар пахтакорӣ / М.З. Муродова // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2025. -№4-1(59). -С.261-270.
13. Набиев, Б.А. Ҷанбаҳои таърихии ташаккули низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар субъектҳои хоҷагидорӣ / Б.А. Набиев, Ҳ.А. Ҳофиззода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. -№10. –часть 2. -С.97-105.
14. Панков, В.В. Базовые принципы и допущения стратегического управленческого учета / В.В. Панков, В.Ф. Несветайлов // Международный бухгалтерский учет. – 2012. -№7(205). -С.2-7.
15. Тоҷикистон дар рақамҳо // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025. -167 с.
16. Хушвахтзода, К.Х. Анализ современного инструментария стратегического управленческого учета на сельскохозяйственных предприятиях / К.Х. Хушвахтзода, Н.А. Ойев // Финансовая экономика. – 2020. -№8. -С.350-354.
17. Хушвахтзода, Қ.Х. Пайдоиш ва рушди баҳисобгирии муҳосибӣ дар олами ислом / Қ.Х. Хушвахтзода, Б.Ҳ. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. -№10. –часть 2. -С.66-71.
18. Ҳафизов, А.З. Таҳқиқи асосҳои методологӣ ва ташкилии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ / А.З. Ҳафизов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2021. -№3(37). -С.170-175.
19. Horngren, C.T. Introduction to Management Accounting. Global Edition / C.T. Horngren, G.L. Sundem, W.O. Stratton. -16th ed. -Boston: Pearson, 2013. -860 p.
20. Kaplan, R.S. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action / R.S. Kaplan, D.P. Norton. -Boston: Harvard Business Review Press, 1996. -322 p.

БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИИ СТРАТЕГӢ ДАР КИШОВАРЗӢ: МЕТОДОЛОГИЯИ ТАШАККУЛ ВА ТАЪСИРИ ОМИЛҲОИ СОҲАВӢ

Мақола ба масъалаи ташаккули низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар соҳаи кишоварзӣ бо назардошти таъсири омилҳои соҳавӣ бахшида шудааст. Дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар он кишоварзӣ 22,8%-и ММД-ро ташкил медиҳад ва 59,3%-и шумораи умумии қувваи кориро бо шуғл таъмин мекунад, таҳлили омилҳои биологӣ, иқлимӣ ва институтсионалӣ дар асоси маълумоти расмии омории солҳои 2019-2024 гузаронида мешавад. Муқаррар карда шудааст, ки омили биологӣ (тафовути ҳосилнокӣ байни хоҷагиҳои калон ва хурд) гузаришро аз амсилаи статикии баҳисобгирии хароҷот ба амсилаи пӯёи идоракунии табдили биологӣ талаб мекунад; омили иқлимӣ (тағйирёбии байнисолии истеҳсолот, коҳиши 37,1% дар давраи баррасишаванда) иваз кардани буҷетсозии қатъиро бо банақшагирии сенариявии мутобиқшаванда талаб мекунад; омили институтсионалӣ (ҳиссаи хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои оилавӣ дар ҳаҷми маҳсулоти умумии кишоварзӣ – 88,6%) таҳияи амсилаҳои содакардашуда ва камхарҷи баҳисобгирии идоракунии стратегиро талаб мекунад. Панҷ принсипи методологии ташаккули низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ барои корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шудаанд: баҳисобгирии пӯёи табдили биологӣ, буҷетсозии сенариявӣ, мураккабии мутобиқшаванда, ҳамгироӣ бо ҳисоботи оморӣ ва истифодаи афзалиятноки нишондиҳандаҳои аслӣ. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд ҳангоми татбиқи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои оилавӣ, инчунин аз ҷониби мақомоти давлатӣ барои мониторинги амнияти озуқаворӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии идоракунии стратегӣ, кишоварзӣ, омилҳои соҳавӣ, табдили биологӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ, маҳдудиятҳои институтсионалӣ, принсипҳои методологӣ, амсилаи пӯёӣ, банақшагирии сенариявии мутобиқшаванда, амнияти озуқаворӣ.

СТРАТЕГИЧЕСКИЙ УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЁТ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ: МЕТОДОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И ВЛИЯНИЕ ОТРАСЛЕВЫХ ФАКТОРОВ

Статья посвящена вопросу разработки системы стратегического управленческого учета в сельском хозяйстве с учетом влияния отраслевых факторов. На примере Республики Таджикистан, где сельское хозяйство формирует 22,8% ВВП и обеспечивает занятость 59,3% населения, занятого в экономике, проведен анализ биологического, климатического и институционального факторов на основе официальных статистических данных за 2019–2024 гг. Установлено, что биологический фактор (разрыв в продуктивности между крупными и мелкими хозяйствами) требует перехода от статической модели учета затрат к динамической модели управления биотрансформацией; климатический фактор (межгодовая волатильность производства, падение сборов хлопка на 37,1% за исследуемый период) – замены жесткого бюджетирования на адаптивное сценарное планирование; институциональный фактор (доля семейных и дехканских хозяйств в валовой продукции – 88,6%) – разработки упрощенных, низкозатратных моделей стратегического управленческого учёта. Разработаны пять методологических принципов формирования системы стратегического управленческого учета для аграрных формирований Республики Таджикистан: динамического учета биотрансформации, сценарного бюджетирования, адаптивной сложности, интеграции со статистической отчетностью и преимущественного использования натуральных показателей. Результаты исследования могут быть использованы при внедрении стратегического управленческого учета в сельскохозяйственных предприятиях, дехканских и семейных хозяйствах, а также органами государственного управления для мониторинга продовольственной безопасности.

Ключевые слова: стратегический управленческий учет, сельское хозяйство, отраслевые факторы, биотрансформация, дехканские хозяйства, институциональные ограничения, методологические принципы, динамическая модель, адаптивное сценарное планирование, продовольственная безопасность.

STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING IN AGRICULTURE: DEVELOPMENT METHODOLOGY AND THE IMPACT OF SECTOR-SPECIFIC FACTORS

This article addresses the development of a strategic management accounting system for the agricultural sector, taking into account the influence of specific industry factors. Using the Republic of Tajikistan as a case study-where agriculture accounts for 22.8% of GDP and employs 59.3% of the economically active population-the study analyzes biological, climatic, and institutional factors based on official statistical data from 2019–2024. The analysis reveals that the biological factor (a productivity gap between large-scale and small-scale farms) necessitates a shift from a static cost-accounting model to a dynamic model for managing biological transformation; the climatic factor (year-to-year production volatility, including a 37.1% drop in cotton harvests during the study period) requires replacing rigid budgeting with adaptive scenario planning; and the institutional factor (family and *dehkan* farms accounting for 88.6% of gross output) calls for the development of simplified, low-cost strategic management accounting models. Five methodological principles were formulated for establishing strategic management accounting systems for agricultural entities in Tajikistan: dynamic accounting of biological transformation, scenario-based budgeting, adaptive complexity, integration with statistical reporting, and a preference for using physical (non-monetary) indicators. The research findings can be applied when implementing strategic management accounting in agricultural enterprises and *dehkan* or family farms, as well as by government bodies for monitoring food security.

Keywords: strategic management accounting, agriculture, industry-specific factors, biotransformation, Dekhkan farms, institutional constraints, methodological principles, dynamic model, adaptive scenario planning, food security.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Абдулмуминзода Насимҷон Абдулмумин*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **o_nasim7777@mail.ru.** Телефон: **903-70-12-34**

Сведения об авторе: ***Абдулмуминзода Насимджон Абдулмумин*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **o_nasim7777@mail.ru**. Телефон: **903-70-12-34**

Information about the author: ***Abdulmuminzoda Nasimjon Abdulmumin*** **–** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor at the Department of Accounting. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **o_nasim7777@mail.ru. Phone: 903-70-12-34**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 19.05.2026
Аз тақриз баргашт: 20.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 336.22(575.3)

МАСЪАЛАҲОИ АНДОЗБАНДИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Гулов Ш.М., Кароматова Т.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар ҳамаи давру замон саноат ҳамчун соҳаи калидии иқтисоди миллӣ ба шумор рафта, истеҳсоли молу маҳсулоти моддӣ дар он омили асосии арзёбии рушди иқтисодӣ мебошад. Соҳаи саноат ба рушди бахшҳои дигари иқтисоди миллӣ такони ҷиддӣ бахшида, барои афзоиши он заминаи мусоид фароҳам меорад. Ҳамчунин, ин соҳа дар таъсиси ҷойҳои нави корӣ, афзоиши даромади аҳолӣ ва таъмини шуғли пурра нақши муҳим мебозад. Дар шароити муосир кишварҳои ҷаҳон мекӯшанд, ки молу маҳсулоти заруриро дар дохили кишвар истеҳсол намуда, ҳаҷми содиротро ба дигар кишварҳо афзоиш диҳанд. Барои расидан ба ин нишондиҳанда низ соҳаи саноат нақши асосиро иҷро намуда, барои коҳиши воридоти маҳсулоти хориҷӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ дар арсаи байналмилалӣ мусоидат намояд. Тавре ба ҳамагон маълум аст, солҳои 2022-2026 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон “Солҳои рушди саноат” эълон гардидаанд. Ин иқдоми беназир заминаи муосидро барои пешрафту рушди босуръати саноати кишвар фароҳам меорад.

Методҳо. Барои муайян намудани таъсири низоми андозбандӣ дар рушди соҳаи саноат усулҳо (методҳо)-и зиёд истифода бурда мешаванд. Тибқи назария ва ақидаи бештари олимон барои баҳо додан ба рушди соҳаи саноат усули таҳлилӣ бештар истифода карда мешавад. Омӯзиши методҳои таҳлили соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз омилҳои зиёде вобаста буда метавонад. Барои рушди соҳаи саноат омилҳои зиёде метавонанд таъсиргузор бошанд. Дар маҷмуъ, ба соҳаи саноат омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, технологӣ ва сиёсӣ метавонанд таъсир расонанд. Таъсири ин омилҳо дар бештари адабиёти илмӣ асоснок карда шуда, вобаста ба самту намуди саноат метавонад мухталиф низ бошад. Ба омилҳои иқтисодӣ инҳоро дохил кардан мумкин аст:

Сармоягузорӣ. Яъне, афзоиши сармоягузорӣ метавонад ба рушди ин соҳа мусоидат намуда, барои нав намудани техника ва технологияи ин соҳа таъсиргузор бошад.

Дастрас будани қарз. Фоизи пасти қарзҳои бонкӣ ва шароити мусоиди муносибатҳои қарзӣ низ метавонад ба рушди соҳаи саноат мусоидат намояд.

Афзоиши тақозо. Зиёд гардидани тақозо ба молу маҳсулоти дар соҳаи саноат истеҳсолшаванда ба рушди ин соҳа метавонад мусоидат намояд.

Ба омилҳои иҷтимоӣ, ки ба соҳаи саноат таъсири бевосита мерасонанд, инҳоро дохил намудан мумкин аст:

Қувваи корӣ ихтисосманд. Ҳар андоза дар соҳаи саноат қувваи корӣ тахассуснок бештар бошад, ба ҳамон андоза самаранокии фаъолияти ин соҳа метавонад афзоиш ёбад.

Фарҳанги соҳибкорӣ. Ба фарҳанги соҳибкорӣ асосан дастгирии соҳибкорӣ ва рушди муносибатҳои соҳибкорӣ дар кишвар дохил мешавад. Дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ ба ҳавасмандӣ ва рушди соҳибкорӣ мусоидат намуда, ба соҳаи саноат низ таъсири худро расонида метавонад.

Омилҳои технологӣ ҳамчун нишондиҳандаҳои афзоиш ва истифодаи иқтидори технологии соҳаи саноатро муайян менамоянд. Аз ҷумла:

Инноватсия ва таҳқиқотҳо. Истифодаи навовариҳо ва инноватсия дар соҳаи саноат рақобатпазирии молу маҳсулоти ин соҳаро зиёд намуда, ба рушди соҳаи мазкур мусоидат намуда метавонад.

Рақамикунонӣ ва автоматикунонӣ. Рақамикунонии соҳаи саноат ва ба таври автоматӣ ба роҳ мондани муносибатҳои истеҳсолӣ ва мубодилавии ин соҳа ба самаранокӣ ва кам гардидани хароҷоти истеҳсолӣ мусоидат намуда, ба рушди соҳаи мазкур метавонад таъсиргузор бошад.

Аз омилҳои номбаршуда маълум мегардад, ки таъсири фаъолияти соҳаҳои дигар ва дараҷаи истифодаи технология ба рушди ин бахш метавонад мусоидат намояд. Дар ин

шароит, ба ғайр аз омилҳои дар боло зикршуда, омилҳои дигаре ба монанди сиёсати андоз ва меъёри он низ ба раванди фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ ва дар маҷмуъ, рушди соҳаи саноати кишвар таъсир мерасонанд. Омилҳои мазкур таъсири гуногун дошта, метавонад самаранокии фаъолияти ин соҳаи муайян созанд. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар баробари омилҳои номбаргардида, ҳамчунин гаронӣ ва меъёри андозҳо, назорату санҷишҳои андозӣ ва дар умум муносибати мақомоти андоз бо андозсупорандагон ба фаъоляити соҳибкорӣ дар соҳаи саноат таъсири бештар мерасонанд. Дар байни омилҳои иҷтимоӣ бошад, рушди фарҳанги соҳибкорӣ ва ҳавасмандии соҳибкорони соҳаи саноат маҳз аз дастгирии давлатии ин бахш вобаста мебошад. Дастгирии давлатии саноат асосан тавассути пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ сурат гирифта, коҳиш додани гаронии андоз ба рушди ояндадори он мусоидат менамояд.

Омили дигар, ин мавҷудияти санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва барномаву стратегияҳои давлатӣ дар ин самт мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон айни ҳол як қатор барномаву стратегияҳо дар самти мазкур амал менамоянд. Аз ҷумла Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 ва Барномаи рушди металлургияи ранга ва сиёҳ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2025 қабул қабул ва мавриди амал қарор дода шудаанд. Қабули чунин стратегия ва барномаҳо бо мақсади зиёд намудани ҳаҷми истеҳсолот дар ин соҳа, бештар намудани рақобатпазирии молу маҳсулот ва истеҳсолкунандагон, бунёди корхонаҳои нав ва дар ин замина ба вуҷуд овардани ҷойҳои корӣ холӣ, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва дар маҷмуъ афзоиш додани ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ дар кишвар метавонад хизмат намояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои иқтидори хеле азим буда, метавонад ба рушди соҳаи саноат ва афзоиши ҳиссаи маҳсулоти саноатӣ дар Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) мусоидат намояд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар кишвар имкониятҳо барои пешрафти ин бахш хеле зиёданд. Ба ин имкониятҳо, пеш аз ҳама, мавҷудияти шароиту захираҳои табиӣ, шумораи кофии қувваи корӣ ва мутахассисони соҳа, мавқеи мусоиди ҷуғрофӣ барои содироти молҳову ворид шудан ба бозорҳои минтақа, инчунин шароити мусоиди иқлимӣ барои истеҳсоли ашёи хоми кишоварзӣ дохил мешаванд. Дар маҷмуъ, истифодаи самараноки имкониятҳои номбаргардида, метавонад ба рушди соҳаи саноат ва афзоиши иқтисодиёти кишвар таъсири мусбат расонад. Бештар гардидани истеҳсолоти маҳсулоти саноатӣ ба афзоиши ҳаҷми молу маҳсулот, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва дар маҷмуъ, беҳтар гардидани сатҳи зиндагии аҳолӣ мусоидат менамояд. Дар шароити муносибатҳои бозорӣ нархи молу маҳсулот аз ҳаҷми истеҳсолот мустақиман вобаста буда, дар сурати зиёд гардидани ҳаҷми пешниҳод (арза), нархи молу маҳсулот низ метавонад коҳиш ёбад.

Натиҷа. Ба ақидаи мо барои рушди соҳаи саноат муносибатҳои андозӣ, гаронии андоз ва сиёсати андоз ҳамчун омили асосӣ баромад карда метавонад. Зеро гаронии андоз дар бештари ҳолатҳо ҳавасмандии субъектҳои иқтисодиро кам намуда, барои рушди фаъолияти соҳибкории саноатӣ монеа эҷод менамояд. Дар чанд соли охир бо мақсади рушди соҳаи саноат дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор сабукиҳо ҷорӣ гардидааст, ки метавонад ба рушди ин соҳа замина гузорад.

Давлат дар низоми иқтисоди муосир барои рушди соҳаҳои мухталиф, аз ҷумла соҳаи саноат фаъолияти самарабахшро дар танзими муносибатҳои иқтисодӣ тақозо менамояд. Таҳлилҳо нишон додаанд, ки андозҳо дар баробари сарчашмаи даромадҳои буҷети давлатӣ, ҳамчунин, фишанг ва воситаи ҳавасмандгардонии субъектҳои иқтисодӣ ба ҳисоб мераванд. Шакли самарабахш ва устувори муносибатҳои андозбандӣ ба тамоми равандҳои иқтисодӣ таъсири мусбӣ расонида, ба афзоиши истеҳсоли молу маҳсулотҳо замина мегузорад.

Низоми андоз ду вазифаи асосиро иҷро менамояд, ки он вазифаи фискалӣ ва вазифаи танзимкунанда мебошад. Вазифаи фискалӣ барои таъмини даромадҳои андозӣ мусоидат намуда, барои маблағгузории соҳаҳои гуногуни кишвар замина мегузорад. Вазифаи танзимкунандаи андоз бо роҳи паст кардани меъёрҳои андоз ба соҳаҳои зарурӣ, додани имтиёзҳо барои соҳаҳои афзалиятнок, кам кардани санҷишҳои андозӣ ва дигар сабукиҳои

андозӣ ба роҳ монда мешавад. Барои рушди соҳаи саноат андозҳо метавонанд чунин замина гузоранд:

- Паст намудани андозҳо, ки ба ҷалби сармоягузорию маблағгузориҳо боис гардида, афзоиши онҳоро таъмин менамояд.
- Рақамикунонии пардохти андозҳо, ки ба сарфа намудани вақти андозсупорандагон ва шафоффияти воридоти маблағҳо мегардад.
- Ҳавасмандии андозӣ, ки тавассути додани имтиёзҳои андозӣ ва озод намудани корхонаҳои навтаъсис аз супоридани андозҳо.
- Дастгирии ҳамаҷонибаи давлатӣ барои фаъолияти соҳибкории саноатӣ.
- Танзими фаъолияти содиротию воридотии субъектҳои соҳибкорӣ.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ нисбат ба солҳои қаблӣ сатҳи андозҳо нисбатан паст гардида, ин ҳолат ба фаъоляти соҳибкорӣ ва рушди соҳаи саноат мусоидат намуда истодааст. Паст гардидани меъёри андозҳо ва пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ба соҳаҳои алоҳида имконият медиҳад, ки маблағгузорию сармоягузорӣ ба ин соҳаҳо зиёд гардида, ин ҳолат ба рушди соҳаи мазкур метавонад мусоидат намояд.

Тавре ба мо маълум аст, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуда буд, ки: «Бо дарназардошти аҳаммияти бузурги соҳаи саноат дар рушди минбаъдаи мамлакат, мо солҳои 2022-2026-ро Солҳои рушди саноат эълон намудем. Ҷиҳати амалисозии ин иқдом тайи ду соли охир дар кишвар беш аз 1200 коргоҳу корхонаи нави истеҳсолӣ бо 11 ҳазор ҷойҳои нави корӣ таъсис дода шудааст. Соли ҷорӣ ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ нисбат ба соли 1992-юм 4,6 баробар афзоиш ёфта, ба зиёда аз 46 миллиард сомонӣ расонида шуд. Танҳо дар ҳафт соли охир ин нишондиҳанда 2,4 баробар зиёд гардидааст. Бо вуҷуди ин, дар раванди саноатикунонии босуръати кишвар як қатор масъалаҳои ҳалталаб, аз қабили фарсудашавии таҷҳизот, норасоии ашёи хом, сатҳи пасти рақобатнокии маҳсулот ва гуногунсамтии он, норасоии маблағҳои гардони корхонаҳо ва кадрҳои баландихтисос вуҷуд доранд» [10].

Аз таҷрибаи ҷаҳонӣ маълум мегардад, ки сиёсати самарабахши танзими андози иқтисодиёт метвонад ба рушди иқтисодии кишвар ва афзоиши истеҳсоли молу маҳсулот дар соҳаҳои алоҳида мусоидат намояд. Масалан, дар Кореяи Ҷанубӣ ва Малайзия пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ба рушди соҳаи технологияҳои пешрафта замина гузошт ва айни ҳол ин кишварҳо ба зумраи пешвоёни инноватсионӣ ва таъминкунандагони асосии технологияҳои нав дар бозори ҷаҳонӣ табдил ёфтаанд. Дар ин кишварҳо имтиёзҳои андози ибарои фаъолияти инноватсионӣ ва барномаҳои давлатии корҳои илмию таҳқиқотӣ ва таҷрибавию конструкторӣ (КИТТК) ҷудошуда шароит фароҳам оварданд, ки дар натиҷа иқтисодиёти онҳо ба иқтисоди муосири инноватисонӣ мубаддал гашт.

Ба рушди самрабахши соҳаҳои саноат ва дар маҷмуъ барои рушди тамоми соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ на танҳо дарҷаи имтиёзҳои андозӣ, балки рушди маъмурикунонии андозҳо низ таъсир расонида метавонад. Шаффофияти муносибатҳои андозӣ, содагардонии расмиёти андоз, рақамикунонӣ ва автоматикунонии пардохтҳои андозӣ ҳамчун омилҳои асосӣ дар ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди соҳаи саноати кишвар буда метавонад.

Бинобар ин, метавон ба хулосае омада, ки андозҳо ҳамчун фишанги асосӣ ва унсури танзимкунанда метавонанд ба рушди саҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт, аз ҷумла бахши саноат таъсири назаррас расонанд. Бо воситаи сиёсати самараноки андозӣ, давлат соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиётро рушд дода, барои амалӣ гардонидани ҳадафи чоруми миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон - саноатикунонии босуръати кишвар (дар доираи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030) мусоидат менамояд.

Барои амалӣ гардонидани раванди ҳамасмандгардонии андозӣ ба хотири рушди соҳаи саноат, пеш аз ҳама, мукаммалсозии қонунгузории андоз, беҳтар кардани маъмурикунонии андозҳо, пешниҳоди имтиёзҳои мушаххас ва андешидани дигар чораҳои институтсионалӣ зарур мебошад. Барои пешрафти дарозмуддати соҳаи саноат сиёсати устувор ва ҳамасмандкунандаи андоз аҳаммияти ҳаётӣ дорад. Сиёсати андоз барои рушди

соҳа на танҳо имтиёзҳои муваққатӣ, балки бояд дурнамои дарозмуддатро дар бар гирифта, рушди устувори иқтисодиро дар оянда таъмин намояд ва рақобатпазирии соҳаи саноатро ҳам дар бозори дохилӣ ва ҳам дар бозори ҷаҳонӣ таъмин баланд бардорад.

Дар шароити имрӯза Кодекси андоз бо мақсади ҳавасмандгардонидани субъектҳои иқтисодӣ заминаҳои гуногунро фароҳаи овардааст. Аз ҷумла, осон намудани расмиёти андозбандӣ барои фаъолияти соҳибкорӣ ва соҳаи саноат тавассути ба роҳ мондани хизматрасониҳои электронии андоз, ба сарфаи вақт ва таъмини шаффофияти фаъолият мусоидат менамояд. Ҳамчунин, назорату санҷишҳои беасос ба танзим дароварда шуда, расмиёти маъмурикунонии андоз низ нисбатан сабук карда шудааст. Ҳамчунин, дар низоми содакардашудаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон барои фаъолияти инноватсионию технологӣ имтиёзҳои андозию гумрукӣ пешниҳод гардидаанд. Ин имтиёзҳо ба рушди соҳаи истеҳсолот, афзоиши ҳаҷми молу маҳсулоти дохилӣ ва инчунин ба ташаккули ҳукумати электронӣ мусоидат менамоянд. Чораҳо ва дастгириҳои мазкур, ки тавассути Кодекси андоз пешниҳод мешаванд, аслан ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ, махсусан ба афзоиши истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ нигаронида шудаанд.

Дар самти фаъолияти инноватсионию технологӣ яке аз сабукиҳои пешниҳодгардида, ин моддаи 396 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки дар он оварда шудааст: «субъектҳои фаъолияти инноватсионию технологӣ дар доираи фаъолияти худ аз пардохти ҳама гуна андозҳо озод гардидаанд, ба истиснои пардохти андози иҷтимоӣ ҳамчун андозсупоранда-суғуртакунанда, пардохти андоз аз даромади шахсони воқеӣ ва андози иҷтимоии суғурташаванда, инчунин дар лаҳзаи пардохти даромадҳо дар манбаи пардохт, аз ҷумла суди саҳмияҳо ҳамчун агенти андоз, озод карда мешаванд» [1]. Чунин имтиёзи пешниҳодгардида бо мақсади рушди фаъолияти инноватсионии соҳаи саноат пешниҳод шуда, имкониятҳои рақобатпазирии маҳсулоти саноатии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истеҳсолшавандаро бештар мегардонад.

Барои рушди корхонаҳои саноатӣ техника ва таҷҳизотҳои инноватсионӣ омили асосӣ ба шумор меравад. Бо ин мақсад, барои воридоти техника ва технологияе, ки барои рушди соҳаи инноватсия таҳвил гардидааст, имтиёз дода шудааст. Мувофиқи он воридоти техника ва технологияи барои фаъолияти инноватсионӣ аз пардохтҳои андозӣ ва гумрукӣ озод мебошанд. Агар таҷҳизоти воридшаванда бевосита барои эҳтиёҷоти худӣ ва ташкили фаъолияти худи воридкунанда пешбинӣ гардида бошад, субъектҳои мазкур дорои имтиёз буда, аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда озод мегарданд. Агар субъектҳои иқтисодӣ таҷҳизоти инноватсионию технологиро бо мақсади таҳвил додан ворид намоянд, онҳо аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда озод буда наметавонанд ва пардохти ин андоз дар асоси муқаррароти Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ монда мешавад.

Аз таҳлилҳои мақомоти андоз бармеояд, ки дар шароити имрӯза барои расидан ба ҳадафҳои стратегӣ як қатор тадбирҳо амалӣ гардида истодааст. Аз ҷумла: «бо мақсади расидан ба ҳадафҳои стратегии кишвар, хусусан саноатикунонии босуръати кишвар, расидан ба сатҳи баланди рушди иқтисодӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои зиндагии шоистаи мардум воридот ва таҳвили минбаъдаи техникаҳои кишоварзии дар соҳаи кишоварзӣ истифодашаванда, қисмҳои эҳтиётӣ ва маҳсулот барои такмили техникӣ ва мошинолоти кишоварзӣ, қисмҳои эҳтиётӣ ва маҳсулоти такмили автомошинаҳои сабукрав, боркашу борбардор аз ҷониби корхонаҳои истеҳсолкунанда аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда озод карда шудаанд, ки ин имтиёзҳо барои афзун намудани истеҳсоли техникаҳои кишоварзӣ ва автомошинаҳои ватанӣ мусоидат менамояд» [16].

Ҳамчунин, бо мақсади дастгирии давлатии соҳаи саноат дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор сабикуҳо ва имтиёзҳои дигар низ ворид карад шудааст. Аз ҷумла, дар ҳисоб намудани даромади умумӣ хароҷот барои истеҳлоки воситаҳои асосӣ, фаъолияти рекламавӣ ва дигар хароҷоти ба он шабеҳ аз даромади андозбандишаванда барои азнавтаҷҳизонии истеҳсолот ва ҷалби сармоя ворид карда шудаанд. Ҳамчунин, дар сурати насб намудани таҷҳизотҳа технологияи нав, иваз намудану аз нав ҷиҳозонидан, ҳаҷми тарҳкунии сармоягузориро аз 5 то 10 фоизи арзиши воситаҳои асосии қайдшуда аз даромади умумии андозбандишаванда барои андозсупорандагон ҳуқуқ дода шудааст.

Соҳаи кишоварзӣ барои рушди соҳаи саноат омили асосӣ ба ҳисоб рафта, таъминкунандаи ашё ва ба рушди соҳаи мазкур тасири бевосита расонаида метавонад. Ҳамчунин, барои таъмини амнияти озуқаворӣ, расидан ба ҳадафҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъмини аҳолӣ бо маводи озуқавории балансифат, паст гардидани нархи маҳсулоти талаботи аввалиндараҷа ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ нақши калон дорад. Вобаста ба ин, дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин соҳа низ як қатор сабукиҳо пешниҳод гардидааст. Ин сабукиҳо барои ҳарчи бештар ҳавасманд гардидани субъектҳои соҳибкории соҳаи мазкур мусоидат намуда, ба соҳаи саноат низ таъсири худро расонида метавонад. Тибқи Кодекси андоз ҳам ворид намудани техника барои соҳаи кишоварзӣ ва ҳам воридоти қисмҳои эҳтиётии онҳо аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда озод мебошанд.

Барои ҳавасманд намудани аҳолӣ ба афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишварзӣ ва дар ин замина, зиёд намудани ҳаҷми маҳсулоти озуқавории хушсифат дар бозорҳо, як қатор имтиёзҳои дигар низ пешниҳод гардидаанд. Мувофиқи муқаррароти Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, «гармхонаҳои мавсимии наздиҳавлигӣ аз пардохти андоз аз объектҳои ғайриманқул озод мебошанд» [7]. Имтиёзҳо ва сабукиҳои пешниҳодгардида имкон медиҳанд, ки аҳоли дар заминҳои наздиҳавлигии худ гармхонаҳои бештар бунёд намуда, дар фаровонии бозори истеъмолии кишвар саҳми мусоиб гузоранд.

Ҳамчунин, барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дигар сабукиҳо низ пешниҳод шудааст. Тибқи таҳлилҳои Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ низ сабукиҳои муайян пешбинӣ гардидааст. Аз ҷумла: «дастгирии давлатии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва бештар гардонидани ҳавасмандии корхонаҳои истеҳсолӣ ва марказҳои калони савдо барои харидории маҳсулоти кишоварзӣ аз хоҷагиҳои деҳқонии маҳаллӣ, дар Кодекси андоз меъёри пасткардашудаи андоз аз арзиши иловашуда нисбат ба фурӯши маҳсулоти кишоварзии истеҳсоли дохилӣ ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар сатҳи 5% пешбинӣ карда шудааст, ки нисбат ба меъёр 9% кам мебошад. Чунин тартиб имкон медиҳад, ки корхонаҳои истеҳсолӣ ҷиҳати ҳамкорӣ бо субъектҳои маҳаллӣ ҳавасманд карда шуда, аз як тараф, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии дохилӣ зиёд гардад ва аз тарафи дигар, саноати коркарди маҳсулоти кишоварзии кишвар рушд ёбад» [15].

Хулоса. Дар асоси таҳлилҳои дар боло овардашуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

1. Барои дастгирии молиявии давлатӣ ба ҳамон соҳаҳо ва корхонаҳои саноатие бояд бартарӣ дода шавад, ки аз технологияи нав истифода намуда, фаъолияти инноватсионӣро таъмин намудаанд.
2. Давлат ба фаъолияти корхонаҳои саноатӣ бо роҳи мустақим ва ғайримустақим метавонад таъсир расонад. Таъсири давлат бо роҳи ғайримустақим, ин пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва ҳавасмандии субъектҳои иқтисодӣ вобаста ба сиёсати андоз мебошад.
3. Қонунгузории андоз бояд вобаста ба хусусиятҳои рушди корхонаҳои саноатӣ ва ҳавасмандгардонии онҳо роҳандозӣ гардида, ба сиёсати давлатӣ оид ба стратегияҳо ва барномаҳои дарозмуддати давлатӣ нигаронида шавад.
4. Ҳавасмандагардонии андозӣ дар худ як қатор фишангҳо ва воситаҳоро доро буда, истифодаи дурусти он ба рушди соҳаи саноат метавонад мусоидат намояд.
5. Истеҳлок ва сармоягузорӣ, ки ба ҳавасмандии фаъолияти саноат боис гардида, барои фаъолияти босуръати он таъсири мусбӣ мерасонад.

Ҳамчунин, соҳаи саноат дар алоқамандӣ бо дигар соҳаҳо рушди самаранок дошта, ба иқтисодиёти кишвар метавонад таъсири бевосита дошта бошад. Низоми андоз дар ҳама давру замон ҳамчун омили асосӣ ба рушди саноат ва фаъолияти соҳибкорӣ таъсири бештар дошта метавонад. Аз ин лиҳоз, сиёсати андоз бо дарназардошти рушди дигар соҳаҳои кишвар роҳандозӣ гардида, ба рушди иқтисодӣ бояд таъсири манфӣ нарасонад.

Мақола дар асоси корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030 дар мавзуи "Мукаммалгардонии муносибатҳои

андозӣ дар шароити рушди иқтисоди рақамӣ", ки бо қарори Шурои олимони Донишгоҳ аз 26.12.2025, №6 тасдиқ шудааст, ба анҷом расидааст.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ - Комилзода А.Қ.

АДАБИЁТ

1. Гулов Ш.М. Назария ва таърихи андозбандӣ. –Душанбе, 2022. -200 с.
2. Гулов Ш.М. Современное состояние налоговой системы Республики Таджикистан / Ш.М. Гулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. -№5. -С.193-198.
3. Гулов, Ш.М. Методы и основные функции системы налогового администрирования в Республике Таджикистан / Ш.М. Гулов // Наука и технологии: VI Международная научно-практическая конференция: материалы, Алматы, Казахстан, 05–25 апреля 2023 года. -Алматы, Казахстан: Общественный Фонд "Международный исследовательский центр "Endless Light in Science", 2023. -С.186-190.
4. Дадоматов, Д.Н. Институциональные вопросы налогового администрирования в условиях цифровизации / Д.Н. Дадоматов, Ф.Д. Касирова // Таджикистан и современный мир. – 2024. -№2(86). -С.212-221.
5. Исматов, А.Ф. Налоговая система Республики Таджикистан: эффективность налоговых поступлений в государственный бюджет после принятия нового Налогового кодекса / А.Ф. Исматов, Д. Эраджи, Т.С. Раджабов // Новые вызовы новой науки: опыт теоретического и эмпирического анализа: Сборник статей VI Международной научно-практической конференции, Петрозаводск, 13 февраля 2023 года. -Петрозаводск: Международный центр научного партнерства «Новая Наука» (ИП Ивановская И.И.), 2023. -С.15-19.
6. Касирова, Ф.Д. Вопросы цифровизации налогового администрирования в Республике Таджикистан / Ф.Д. Касирова // Цифровизация государственного и местного управления: организационный и экономический аспекты: Материалы международной научно-практической конференции на тему, Душанбе, 21 февраля 2025 года. -Душанбе, 2025. -С.493-497.
7. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе: Нашриёти муосир, 2022.
8. Комилов А.Қ. Назарияи иқтисодӣ: Васоити таълимӣ / А.Қ. Комилов, Ш.М. Гулов. -Душанбе: Ирфон, 2016. -260 с. – ISBN 9789999706631.
9. Маҳмадризоиен С.Ҳ. Такмили сиёсати молиявии давлат дар шароити имрӯзаи иқтисодии кишвар / С.Ҳ. Маҳмадризоиен, Ш.М. Гулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. -No. 4-1. -P.46-53.
10. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ". -Душанбе, 28.12.2023. [Манбаи электронӣ]. URL: http://prezident.tj/node/32191.
11. Раджабов, Т.С. Налогововое бремя производственного предприятия: методика определения / Т.С. Раджабов // Экономическая безопасность национальной экономики: возможности развития и вопросы цифровой экономики: Материалы республиканской научно-практической конференции, Душанбе, 31 октября 2023 года. -Душанбе, 2023. -С.307-313.
12. Раҷабзода, Т.С. Ҳолати муосири танзими гаронии андоз / Т.С. Раҷабзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. -№11. –С.115-121.
13. Ризоқулов, Т.Р. Андозбандӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ: мушкилот ва дурнамо / Т.Р. Ризоқулов, О.М. Алиев // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2020. -№4-2(34). –С.243-250.
14. Сомонаи расмии Агентии омори назди Президенти ҶТ. [Манбаи электронӣ]. URL: https://stat.tj.
15. Сомонаи расмии Кумитаи андози назди Ҳукумати ҶТ. [Манбаи электронӣ]. URL: https://andoz.tj.
16. Ҳафтаномаи "Боҷу хироҷ". [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.andoz.tj/TaxCommittee/BojuHiroj.

МАСЪАЛАҲОИ АНДОЗБАНДИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола аҳаммият ва нақши андозҳо дар фаъолияти корхонаҳои саноатӣ ва хусусиятҳои амал намудани санадҳои меъёрию ҳуқуқии андоз дар ташаккул ва рушди муносибатҳои корхонаҳои саноатӣ оварда шудааст. Аз лиҳози назариявӣ омилҳои таъсиррасон ба рушди фаъолияти корхонаҳои саноатӣ оварда шуда, миёни онҳо андозҳо ҳамчун омили ҳавасмандсозандаи фаъоляти соҳибкорӣ ва рушди соҳаи саноат шарҳ дода шудааст. Дар мақола ҳамчунин таъсири меъёри андозҳо ва сиёсати андоз низ ҳамчун омили асосӣ ва таъсиррасонанда дар фаъолияти субъектҳои дар соҳаи саноат фаъоляйткунанда ба ҳисоб гирифта шудааст. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари омилҳои номбаргардида меъёри андозҳо, санҷишҳои андоз ва умуман муносибатҳои андозӣ ба фаъоляити соҳибкории соҳаи саноат таъсири бештар дорад. Дар омилҳои иҷтимоӣ рушди фарҳанги соҳибкорӣ ва ҳавасмандии соҳибкории соҳаи саноат маҳз аз дастгирии давлатии ин соҳа вобаста мебошад. Дар мақолаи мазкур дастгирии давлатии соҳаи саноат баррасӣ гардида, хусусиятҳо ва нақши пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва коҳиши гаронии андоз дар рушди ин бахш асоснок карда шудааст. Ҳамчунин, барои рушди соҳаи саноат тавассути андозҳо якчанд тавсияҳои илман асоснок гардида пешниҳод шуда, хусусиятҳои амалӣ намудани онҳо дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст.

Калидвожаҳо: Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, сиёсати фискалӣ, саноат, молия, буҷети давлатӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, иқтисоди бозорӣ.

ВОПРОСЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются значение и роль налогов в деятельности промышленных предприятий, особенности реализации налоговых нормативных правовых актов в формировании и развитии отношений между промышленными предприятиями. С теоретической точки зрения, представлены факторы, влияющие на развитие деятельности промышленных предприятий, среди которых налоги рассматриваются как фактор, стимулирующий предпринимательскую активность и развитие промышленного сектора. В статье также рассматривается влияние налоговых ставок и налоговой политики как ключевого и влиятельного фактора на деятельность субъектов, осуществляющих деятельность в промышленном секторе. В условиях Республики Таджикистан, наряду с перечисленными факторами, наибольшее влияние на деятельность промышленных предприятий оказывают налоговые ставки, налоговые проверки и налоговые отношения в целом. Среди социальных факторов развитие предпринимательской культуры и стимулирование предпринимательства в промышленном секторе зависит именно от государственной поддержки этого сектора. В статье также уделено внимание государственной поддержке промышленного сектора, обоснованы особенности и роль предоставления налоговых льгот и снижения налоговой нагрузки в данном секторе для развития промышленного сектора. Также представлен ряд научно обоснованных рекомендаций по развитию промышленного сектора посредством налогов и представлены особенности их реализации в условиях Республики Таджикистан.

Ключевые слова: налоговый кодекс Республики Таджикистан, фискальная политика, промышленность, финансы, государственный бюджет, предпринимательство, рыночная экономика.

TAXATION ISSUES OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article presents the importance and role of taxes in the activities of industrial enterprises and the features of the implementation of tax regulatory legal acts in the formation and development of relations between industrial enterprises. From a theoretical point of view, factors influencing the development of the activities of industrial enterprises are presented, among which taxes are explained as a factor stimulating entrepreneurial activity and the development of the industrial sector. The article also considers the impact of tax rates and tax policy as a key and influential factor on the activities of entities operating in the industrial sector. In the conditions of the Republic of Tajikistan, along with the listed factors, tax rates, tax audits and tax relations in general have the greatest impact on the activities of industrial enterprises. Among social factors, the development of entrepreneurial culture and the incentive for entrepreneurship in the industrial sector depends precisely on state support for this sector. The article also focuses on state support for the industrial sector, and the features and role of providing tax benefits and reducing the tax burden in this sector are justified for the development of the industrial sector. Also, several scientifically substantiated recommendations for the development of the industrial sector through taxes are presented, and the features of their implementation in the conditions of the Republic of Tajikistan are presented.

Keywords: tax code of the Republic of Tajikistan, fiscal policy, industry, finance, state budget, entrepreneurship, market economy.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Гулов Шерали Маҳмадсаидович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи андоз ва андозбандӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 935-82-90-91**

Карроматова Таманно Маҳмадиевна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи фаъолияти гумрук. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 985-98-40-01**

Сведения об авторах: ***Гулов Шерали Махмадсаидович*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой налогов и налогообложения. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 935-82-90-91**

Карроматова Таманно Махмадиевна - Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры таможенной деятельности. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 985-98-40-01**

Information about the authors: ***Gulov Sherali Makhmadsaidovich*** **–** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Taxes and Taxation. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone**: (+992) 935-82-90-91**

Karomatova Tamano Makhmadievna **–** Tajik National University, Ph.D candidate, Department of Customs Activities. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone**: (+992) 985-98-40-01**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 26.05.2026
Аз тақриз баргашт: 24.06.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 332.122

НАҚШ ВА МАВҚЕИ МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДӢ ДАР ИҚТИСОДИ САНОАТӢ ВА ИННОВАТСИОНӢ

Қурбонов А.К., Маҳмадалиев Ғ.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

Муқаддима. Ташаккули консепсияҳои назариявӣ оид ба минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ) марҳила ба марҳила сурат гирифта, тағйироти низоми иқтисодии ҷаҳониро инъикос мекард. Дар аввал, МОИ ҳамчун ҳудудҳои маҳаллии дорои низомҳои махсуси гумрукӣ ва андозӣ, ки ба ҳавасмандгардонии савдои хориҷӣ ва ҷалби сармояи хориҷӣ нигаронида шудаанд, баррасӣ мешуданд [5]. Дар доираи консепсияҳои ибтидоӣ (солҳои 1960-1970) равиши бартаридошта аз он иборат буд, ки МОИ асосан вазифаи анклавҳои содиротӣ-истеҳсолиро иҷро мекард, ки ба коркарди ашёи хоми воридотӣ ва реэкспорти минбаъдаи маҳсулоти тайёр нигаронида шудааст [10].

Минбаъд, дар солҳои 80-ум ва 1990-ум дар зери таъсири таҷрибаи бомуваффақияти мамлакатҳои Осиёи Шарқӣ, пеш аз ҳама, Ҷумҳурии мардумии Чин, тафсири назариявии МОИ васеъ гардид. Онҳо ҳамчун механизми институтсионалии санҷиши ислоҳоти бозор, навсозии сохтори саноатӣ ва ҳамгироии иқтисодиёти миллӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ баррасӣ карда шуданд [19]. Дар ин давра МОИ танҳо ҳамчун субъектҳои тиҷоратӣ ва логистикӣ қабул шуданро қатъ карданд ва ҳамчун омили рушди саноат шарҳ дода шуданд.

Марҳилаи кунунӣ (солҳои 2000 – айни ҳол) бо гузариш ба мафҳуми минтақаҳои «инноватсионӣ» ва «индустриалӣ-технологӣ» тавсиф карда мешавад, ки дар он таваҷҷуҳ ба ташаккули муносибатҳои кластерӣ, интиқоли технология, рушди сармояи инсонӣ ва ташаккули занҷирҳои глобалии арзиш дода мешавад [17]. Ҳамин тариқ, таҳаввулоти равишҳои илмӣ гузариш аз модели маҳдуди фискалӣ-иқтисодӣ ба модели ҳамаҷонибаи институтсионалию истеҳсолии рушдро нишон медиҳад.

Методҳо. Аз нуқтаи назари назариявӣ ва методологӣ МОИ вобаста ба паҳлуҳои зерин баррасӣ карда мешаванд:

– назарияи афзалиятҳои муқоисавӣ;
– консепсияи географияи нави иқтисодӣ;
– назарияи институтсионалии рушд;
– назарияи дигаргунсозии сохтории иқтисодиёт.

Ин ба мо имкон медиҳад, ки МОИ-ро на ҳамчун воситаи ҷудогонаи сиёсати имтиёзнок, балки ҳамчун унсури стратегияи системавии саноатии давлат баррасӣ намоем.

Дар шароити иқтисоди саноатӣ МОИ ҳамчун воситаи сиёсати фаъоли саноатии давлат амал мекунанд. Аҳаммияти онҳо дар ташкили «нуқтаҳои афзоиш»-и маҳаллӣ, ки дар он сармоягузорӣ, иқтидори истеҳсолӣ ва захираҳои инноватсионӣ мутамарказ шудаанд, мебошад.

Сиёсати саноат дар шароити муосир ба мақсадҳои зерин равона гардидааст:

- диверсификатсияи сохтори иқтисодӣ;
- афзоиши ҳиссаи истеҳсолот;
- афзоиши арзиши иловагии содирот;
- рушди салоҳиятҳои технологӣ.

МОИ муҳити институтсионалиеро фароҳам меоранд, ки иҷрои ин ҳадафҳоро суръат мебахшад, яъне имтиёзҳои андоз, расмиёти содакардашудаи маъмурӣ ва дастгирии инфрасохтор барои соҳибкорони саноатӣ фазои мусоиди сармоягузорӣ эҷод мекунанд [14].

Аз нуқтаи назари методологӣ, МОИ ҳамчун «шабакаҳои озмоишӣ» барои модернизатсияи саноатӣ хизмат мекунанд, ки дар он шаклҳои нави шарикии давлат ва бахши хусусӣ, воситаҳои идоракунии рақамӣ ва механизмҳои ҳамгироии кластерӣ мавриди санҷиш қарор дода мешаванд.

Барои кишварҳои дорои иқтисодҳои гузаранда, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин восита бо назардошти маҳдуд будани захираҳои сармоягузории дохилӣ ва зарурати саноатикунонии босуръат муҳим аст.

Функсияи истеҳсолии МОИ дар бунёди иқтидорҳои нави саноатӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои муосир ва ташаккули занҷирҳои устувори истеҳсолӣ зоҳир мегардад. Баръакси ҳудудҳои анъанавӣ, корхонаҳое, ки дар МОИ фаъолият мекунанд, дар шароити харочоти муомилотии камтар доранд, ки ин ба афзоиши рақобатпазирии маҳсулоти онҳо мусоидат менамояд. Функсияи содиротии МОИ аз инҳо иборат аст:

– васеъ намудани ҳудуди таъминоти беруна;

– зиёд намудани даромади асъорӣ;

– ҳамгироии корхонаҳои миллӣ ба занҷирҳои глобалии арзиш.

Таҳқиқотҳои созмонҳои байналмилалӣ нишон медиҳанд, ки бо идоракунии муассири институтсионалӣ МОИ қодир аст афзоиши назарраси содироти саноатӣ ва шуғли аҳолиро таъмин намояд [18].

Аз ҷиҳати методологӣ ин функсия дар доираи назарияи рушди ба содирот нигаронидашуда баррасӣ карда мешавад, ки мувофиқи он рушди саноат тавассути васеъ намудани бозорҳои фурӯши хориҷӣ ҳавасманд карда мешавад.

Тадриҷан аз амалиёти одии ҷамъоварӣ ба равандҳои мураккабтари технологии дорои арзиши иловагӣ гузаштан шарти муҳим мебошад. Барои иқтисодиёти саноатӣ муҳим аст, ки вазифаи содироти МОИ бо инкишофи кооператсияи дохилӣ равона гардад, вагарна дар чунин ҳолат «модели анклавӣ» ташаккул меёбад, ки модернизатсияи сохториро таъмин намекунад [7].

Дар назарияи дигаргунсозии сохторӣ МОИ ҳамчун механизми азнавтақсимкунии захираҳо аз соҳаҳои каммаҳсул ба соҳаҳои сермаҳсул баррасӣ мешавад. Таъсири онҳо дар чунин унсурҳо зоҳир мешавад:

- афзоиши ҳиссаи саноати истеҳсолӣ дар ММД;
- баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат;
- диверсификатсияи сохтори содирот;
- рушди салоҳиятҳои технологӣ.

Индустриализатсия тавассути механизми МОИ консентратсияи сармоя, технология ва амалияи идоракуниро дар минтақаҳои махсус сохташуда бо мақсади эҷоди «қутбҳои афзоиш» дар бар мегирад. Татбиқи бомуваффақият боиси самараи мултипликаторӣ - паҳн шудани таклифҳои навоварӣ ва стандартҳои истеҳсолот дар дигар минтақаҳои мамлакат мегардад [8].

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон МОИ-ро метавон воситаи навсозии сохтории иқтисодиёт, ки ба рушди соҳаҳои истеҳсолӣ, иваз намудани воридот ва тавсеаи иқтидори содиротӣ нигаронида шудааст, донист [6].

Ҳамин тариқ, таҳлили назариявӣ ва методологӣ (нигаред ба ҷадвали 1) нишон медиҳад, ки МОИ на танҳо ҳудуди имтиёзнок, балки механизми мураккаби институтсионалии рушди саноат мебошанд, ки ба индустриализатсия, ҳамгироӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ ва ташаккули динамикаи устувори сохторӣ мусоидат мекунанд.

Системасозии равишҳои илмӣ ба мо имкон медиҳад, ки табдили нақши МОИ-ро аз як воситаи маҳдуди фискалӣ барои ҳавасмандгардонии савдои хориҷӣ ба механизми ҳамаҷонибаи рушди индустриалӣ ва инноватсионӣ муайян намоем. Эволютсияи мафҳумҳо мураккабии афзояндаи вазифаҳои МОИ-ро дар иқтисоди ҷаҳонӣ ва васеъ шудани аҳаммияти институтсионалии онҳо инъикос мекунад [4].

Тавре аз ҷадвали пешниҳодшуда дида мешавад, марҳилаи кунунии рушди МОИ бо гузариш аз нишондиҳандаҳои миқдории афзоиши содирот ба параметрҳои сифатии навсозии сохтории иқтисодиёт тавсиф мешавад. Баръакси моделҳои қаблӣ, ки асосан ба муносибатҳои имтиёзнок ва ҷалби сармоя тамаркуз мекарданд, модели технологияи инноватсионии ташаккули занҷирҳои устувори истеҳсолот, рушди сармояи инсонӣ ва татбиқи қарорҳои рақамиро дар бар мегирад.

Ҷадвали 1. Таҳаввули равишҳои илмӣ дар муайян кардани нақши минтақаҳои озоди иқтисодӣ

Table 1. Evolution of scientific approaches in determining the role of free economic zones

Марҳилаи рушд	Муносибати назариявӣ	Хусусиятҳои асосии нақши МОИ	Аксенти иқтисодӣ	Маҳдудиятҳои модел
Солҳои 1960-1970	Тиҷоративу фискалӣ (минтақаҳои истеҳсолии содиротӣ)	Ҳудуди дорои низоми имтиёзноки гумрукӣ барои ҳавасмандгардони и содирот	Афзоиши даромади асъор, ҷалби сармояи хориҷӣ	Анклав, робитаи заиф бо хоҷагии халқ
Солҳои 1980-1990	Институтсионалӣ – ислоҳотӣ	Платформаи озмоишӣ барои ислоҳоти бозор ва либерализатсия	Индустриализатсия, интегратсия ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ	Вобастагӣ аз сармояи беруна
Солҳои 2000-2010	Кластери саноатӣ	Маркази консентратсияи занҷирҳои истеҳсолӣ ва логистикӣ	Ташкили кластерхо, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат	Рушди нобаробари минтақавӣ
Аз соли 2010 - ҳоло	Инноватсионӣ ва технологӣ	Платформаи модернизатсияи сохторӣ ва интиқоли технология	Навоварӣ, рақамикунонӣ, иштирок дар занҷирҳои глобалии арзиш	Муҳити пешрафтаи институтсионалӣ ва сармояи инсониро талаб мекунад

Сарчашма: Таҳияи муаллифон.

Натиҷаҳо. Ҳамин тариқ, таҳаввулоти равишҳои илмӣ заминаи назариявию методологии баррасии МОИ-ро ҳамчун воситаи табдилоти инноватсионии иқтисоди саноатӣ ташкил медиҳад. Ин амр гузариш ба таҳлили нақши онҳоро дар навсозии инноватсионию технологӣ дар зерфаслҳои минбаъдаи таҳқиқот мантиқан асоснок мекунад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва суръатбахшии тағйироти технологӣ минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ) дигаргуниҳои сифатӣ доранд. Агар дар марҳилаи саноатӣ вазифаи асосии онҳо ҷалби сармоя ва рушди истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда бошад, пас дар иқтисодиёти инноватсионӣ таваҷҷуҳ ба ташаккули дониш, технология ва салоҳиятҳои баландтехнологӣ дода мешавад [17].

Гузариш ба модели навоварона аз якчанд қатор омилҳо вобаста аст, аз ҷумла:

- афзоиши рақобати ҷаҳонӣ;
- кӯтоҳ кардани давраҳои ҳаёти маҳсулот;
- рақамикунонии равандҳои истеҳсолӣ;
- зарурати зиёд кардани арзиши иловашуда.

Дар доираи ин дигаргунсозиҳо, МОИ танҳо макони ҷойгиркунии иншооти истеҳсолиро қатъ намуда, ба экосистемаҳои институтсионалии рушди инноватсионӣ табдил меёбанд. Нақши онҳо аз пешбурди содирот то таъмини модернизатсияи технологӣ, рушди фаъолияти таҳқиқотӣ ва конструкторӣ ва дастгирии ташаббусҳои стартап васеъ мегардад [11].

Аз ҷиҳати назариявӣ, ин гузариш бо консепсияи рушди эндогении иқтисодӣ асоснок карда мешавад, ки мувофиқи он рушди устувор тавассути ҷамъоварии сармояи инсонӣ, инноватсия ва пешрафти технологӣ таъмин карда мешавад [15]. Дар натиҷа, МОИ ба воситаи ташаккули манбаъҳои дохилии афзоиш табдил меёбад.

Инфрасохтори инноватсионӣ ҷузъи асосии модели муосири фаъолияти МОИ мебошад ва он дар бар мегирад:

– паркҳои технологӣ ва паркҳои саноатии насли нав;

– бизнес-инкубаторҳо ва марказҳои акселератсия;
– лабораторияҳои таҳқиқотӣ;
– марказҳои интиқоли технология;
– платформаҳои таълимӣ ва муҳандисӣ.

Аз ҷиҳати методологӣ, инфрасохтори инноватсионӣ ҳамчун маҷмуи муассисаҳое баррасӣ карда мешавад, ки тавлид, тиҷорат ва миқёси инноватсияро дастгирӣ мекунад. Баръакси минтақаҳои анъанавӣ, ки асосан ба истеҳсолот нигаронида шудаанд, МОИ-и муосир барои ҳамгироии илм, маориф ва тиҷорат шароит фароҳам меоранд.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки МОИ-и насли нав бо ҳамкории зич бо донишгоҳҳо ва марказҳои илмӣ, ташаккули механизмҳои маблағгузории венчурӣ ва рушди соҳибкории технологӣ хос аст [20].

Барои кишварҳои дорои иқтисоди дар ҳоли гузариш, таъсиси чунин инфрасохтор дастгирии ҳамаҷонибаи давлатиро талаб мекунад, аз ҷумла танзими қонунии механизмҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ, инчунин ҳавасмандгардонии корҳои илмию таҳқиқотӣ.

Тағйироти кунунии МОИ бо татбиқи равишҳои кластерӣ ва технологӣ зич алоқаманд аст. Равиши кластер тамаркузи корхонаҳо, таъминкунандагон, муассисаҳои таҳқиқотӣ ва ташкилотҳои хизматрасонии ба ҳам алоқамандро дар ҳудуди маҳдуд фаро мегирад [2].

Мувофиқи назарияи М.Портер дар бораи бартарии рақобат, кластеризатсия ба баланд бардоштани ҳосилнокӣ; суръат бахшидан ба равандҳои инноватсионӣ; ташаккули занҷирҳои устувори арзиш ва кам кардани хароҷоти интиқол мусоидат менамояд.

Дар доираи МОИ, равиши кластерӣ самараи синергетикиро афзоиш дода, ҳамгироии амиқтари корхонаҳоро ба иқтисоди миллӣ ва ҷаҳонӣ таъмин менамояд.

Равиши технологӣ ба рушди самтҳои мушаххаси афзалиятнок - технологияҳои рақамӣ, мошинсозӣ, инноватсияи агросаноатӣ ва коркарди ашёи хоми дорои арзиши иловашуда нигаронида шудааст. Дар ин замина МОИ ба воситаи махсусгардонии соҳа ва диверсификатсияи технологии иқтисодиёт табдил меёбанд [13].

Ҳамин тариқ, кластеризатсия ва махсусгардонии технологӣ нақши МОИ-ро ҳамчун механизми дигаргунсозии сохторӣ тақвият мебахшад.

Рақамикунонӣ омили асосии рушди МОИ дар иқтисодиёти инноватсионӣ мегардад. Ҷорӣ намудани платформаҳои идоракунии рақамӣ, хидматрасонии электронӣ барои сокинон, ниҳодҳои автоматикунонидашудаи логистика ва назорати сифат, имкон медиҳад, ки самаранокии минтақаҳо ба таври назаррас беҳтар карда шавад.

Механизмҳои нави институтсионалӣ иборатанд аз:

- низоми рақамии равзанаи ягона;
- тартиби бақайдгирии электронӣ ва иҷозатномадиҳӣ;
- хизматрасониҳои гумрукӣ ва андози рақамӣ;
- истифодаи big date ва технологияҳои blockchain дар идоракунии занҷираи таъминот.

Аз ҷиҳати методологӣ рақамисозии МОИ ба консепсияи Industry 4.0 мувофиқат мекунад, ки ҳамгироии низомҳои киберфизикӣ, автоматикунонӣ ва таҳлили маълумотро ба раванди истеҳсолот дар бар мегирад [16].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷорӣ намудани механизмҳои рақамӣ дар МОИ метавонад ба коҳиш додани монеаҳои маъмурӣ, баланд бардоштани шаффофияти идоракунӣ ва баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузории минтақаҳо мусоидат намояд. Аммо ин рушди инфрасохтори рақамӣ, омӯзиши кадрҳо ва такмили заминаи меъёриро тақозо мекунад [1].

Тағйир додани вазифаҳои МОИ дар шароити иқтисоди инноватсионӣ гузариш аз модели ҷобаҷогузории саноатӣ ба модели ташаккули экосистемаҳои инноватсиониро инъикос мекунад. МОИ-и муосир на танҳо вазифаҳои истеҳсолӣ ва содиротро иҷро мекунанд, балки ба марказҳои тавлиди дониш, интиқоли технологияҳо, рақамикунонӣ ва рушди кластер табдил меёбанд.

Ҳамин тавр, МОИ на танҳо ба майдонҳои истеҳсолӣ, балки ба муассисаҳои рушди инноватсионӣ табдил ёфта, таҷдиди сохтории иқтисодиёт ва ташаккули манбаъҳои устувори рушди дарозмуддатро таъмин мекунанд.

Дар низоми сиёсати муосири саноатӣ минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ) на танҳо ҳамчун воситаи ҳавасмандкунии маҳаллӣ дар истеҳсолот, балки ҳамчун механизми дигаргунсозии сохторӣ ва сармоягузории иқтисодиёт низ амал мекунанд. Таъсири онҳо тавассути тағйирёбии сохтори саноат, ташаккули арзиши иловашуда ва фаъол шудани ҷараёни сармоягузорӣ зоҳир мешавад.

Аз нуқтаи назари назарияи дигаргунсозии сохторӣ рушди МОИ ба аз нав тақсим кардани захираҳо аз соҳаҳои каммаҳсул (ашёи хом, кишоварзӣ) ба соҳаҳои аз ҷиҳати технологӣ мураккабтари саноат мусоидат мекунад [12].

Таъсири сохторӣ дар афзоиши ҳиссаи саноати истеҳсолӣ дар ММД; диверсификатсияи сохтори саноат; ташаккули ихтисосҳои нави саноатӣ; баланд шудани ҳосилнокии меҳнат зоҳир мешавад.

Дар кишварҳои рӯ ба рушд, МОИ аксар вақт “қутбҳои афзоиш” мешаванд, ки сармоягузорӣ ва инфрасохторро дар бахшҳои афзалиятнок мутамарказ мекунанд. Аммо, таъсири сохторӣ танҳо вақте ба амал меояд, ки сокинони минтақа ба занҷирҳои истеҳсолии миллӣ ҳамроҳ мешаванд. Дар акси ҳол, модели рушд дар асоси анклав пайдо мешавад, ки ба иқтисодиёт таъсири системавӣ надорад [9].

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ҷанба махсусан дар шароити гузариш ба модели рушди индустриалӣ-инноватсионии рушд ва коҳиши вобастагӣ аз ашёи хом аҳаммияти хосса дорад.

МОИ барои гузаштан аз коркарди одии ашёи хом ба истеҳсоли маҳсулоти баландарзиш шароит фародам меорад. Он тавассути татбиқи технологияҳои нав; амиқтар кардани коркарди саноатӣ; маҳаллисозии занҷирҳои таъминот; инкишоф додани кооператсияи байни корхонаҳо татбиқ мегардад.

Аз ҷиҳати методологӣ эҷоди арзиши иловашуда ба ворид намудани корхонаҳо ба занҷирҳои глобалии арзиши иловашуда (GVC) алоқаманд аст [17]. МОИ-и муосир ба пешрафти тадриҷии сокинон дар зинаҳои технологӣ - аз амалиёти васлкунӣ то тарҳрезӣ, муҳандисӣ ва таҳияи қарорҳои инноватсионӣ нигаронида шудаанд.

Дар ин замина МОИ-и ҳамчун воситаи баланд бардоштани рақобатпазирии саноати миллӣ ва эҷоди манбаъҳои устувори даромади содиротӣ амал мекунанд.

Функсияи сармоягузории МОИ одатан калидӣ ҳисобида мешавад. Имтиёзҳои андоз, расмиёти содакардашудаи маъмурӣ ва инфрасохтори рушдёфта, харочоти воридшавии сармоягузоронро коҳиш медиҳад. МОИ ба:

• ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ (СМБ);
• сафарбар намудани сармояи хусусии ватанӣ;
• таҳияи механизмҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ;
• интиқоли технология ва таҷрибаҳои идоракунӣ [20] имкон фароҳам меорад.

Бо вуҷуди ин, таъсири сармоягузорӣ набояд танҳо аз рӯи ҳаҷми маблағҳои ҷалбшуда арзёбӣ карда шавад, чунки сохтори онҳо аҳаммияти калон дорад.

Ҳамин тавр, устувории низоми танзим, тамаркузи захираҳои инфрасохторӣ, фаъолияти принсипи «равзанаи ягона» ва кам кардани харочоти муомилот бартариҳои институтсионалии МОИ ба ҳисоб меравад.

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ» ба резидентҳо имтиёзҳои андоз ва гумрукӣ дода мешавад, ки низоми махсуси ҳуқуқии фаъолияти иқтисодиро ташкил медиҳанд [3].

Дар баробари бартариятҳо, дар асоси омӯзиши адабиёти соҳа маҳдудиятҳо низ муайян гардиданд, ки он ҳамчун хавфи сарбории аз ҳад зиёди андоз ба буҷет, имконияти рушди нобаробари минтақавӣ, вобастагӣ аз сармоягузорони беруна ва заъфи институтсионалии механизмҳои мониторинги иҷроиш арзёбӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, МОИ дар сурати ба стратегияи миллии рушди саноат ворид кардани он воситаи муассири табдили сохторӣ ва сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад.

Ҷадвали 2. Таъсири сохторӣ ва сармоягузории фаъолияти МОИ
Table 2. Structural and investment impact of FEZ activities

Самти таъсир	Таъсири мусбӣ	Хавфҳои эҳтимолӣ
Сохтори саноат	Афзоиши ҳаҷми саноати истеҳсолот, диверсификатсия	Рушди анклав
Арзиши иловашуда	Амиқ гардондани коркард, навсозии технологӣ	Маҳалликунонии маҳдуд
Сармоягузориҳо	Воридоти мустақими сармоягузориҳои хориҷӣ	Вобастагӣ аз сармояи беруна
Муҳити институтсионалӣ	Кам кардани монеаҳои маъмурӣ	Зарари молиявии буҷет

Сарчашма: Таҳияи муаллифон.

Барои баҳодиҳии ҳамаҷонибаи таъсири МОИ ба иқтисодиёти миллӣ ба мақсад мувофиқ аст, ки таъсири сохторӣ ва сармоягузории онҳо ба таври мунтазам санҷида шавад. Ин ба мо имкон медиҳад, ки на танҳо бартариятҳо, балки маҳдудиятҳои эҳтимолии ин механизмро муайян намоем.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки МОИ вазифаи дугонаро иҷро мекунанд: аз як тараф, онҳо ҳамчун воситаи ҷалби сармоя ва аз тарафи дигар, ҳамчун механизми навсозии сохтории саноат амал мекунанд. Самаранокии онҳо бо дараҷаи ҳамгироӣ ба занҷирҳои истеҳсолии миллӣ, тамаркуз ба ташаккули арзиши иловашуда ва устуворii институтсионалии реҷаи кор муайян карда мешавад.

Ҳамин тариқ, МОИ бояд ҳамчун механизми ҳамаҷонибаи дигаргунсозии сохторӣ ва сармоягузории иқтисодиёт, таъмини гузариш ба модели бештар диверсификатсияшуда ва технологӣ нигаронидашудаи рушд баррасӣ карда шавад.

Ҳамзамон, иқтисодиёти муосир бо амали ду раванди ба ҳам алоқаманд саноатикунонии босуръат, навсозии инноватсионӣ ва технологӣ хос аст.

Таҷрибаи фаъолияти МОИ дар кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки танҳо ба уҳда гирифтани вазифаҳои саноатӣ (ҷойгиркунии иқтидорҳои истеҳсолӣ ва афзоиши содирот) бидуни таваҷҷуҳ ба ҷузъи инноватсионӣ боиси ташаккули модели рушди анклавӣ мегардад. Аз ҷониби дигар, тамаркузи сирф ба лоиҳаҳои инноватсионӣ бидуни заминаи устувори саноатӣ пойдории рушди иқтисодиро коҳиш медиҳад.

Аз ин рӯ, зарурати муттаҳидсозии консептуалии вазифаҳои индустриалӣ ва инноватсионии МОИ дар доираи модели ягона ба миён меояд.

Функсияи саноатӣ кафолат медиҳад:

- эҷоди иқтидори истеҳсолӣ;
- афзоиши шуғл;
- тавсеаи иқтидори содиротӣ;
- ба вуҷуд овардани базаи моддии тараққиёт.

Функсияи инноватсия кафолат медиҳад:

- навсозии технологӣ;
- афзоиши арзиши иловашуда;
- рушди сармояи инсонӣ;
- ҳамгироӣ ба занҷирҳои ҷаҳонии дониш.

Пайвастагии онҳо механизми устувори навсозии сохториро ташкил медиҳад.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи омӯзиши нашқ ва аҳаммияти МОИ дар таҳқиқоти худ, мо таърифи зеринро пешниҳод менамоем:

Минтақаҳои озоди иқтисодӣ ҳудудҳои аз ҷиҳати институтсионалӣ ташкилшуда буда, дорои низоми махсуси ҳуқуқӣ буда, ҳамчун механизми интегративии индустриализатсия ва модернизатсияи инноватсионӣ, таъмини ташаккули арзиши иловашуда, ҷалби сармоягузорӣ ва дигаргунсозии сохтории иқтисодиёти миллӣ хизмат мекунанд.

Фарқи байни ин тафсир ва равишҳои анъанавӣ чунин аст:

- МОИ на ҳамчун воситаи маҳаллии сиёсати имтиёзнок, балки ҳамчун унсури меъмории системавии иқтисодӣ баррасӣ мешаванд;

• вазифаи ҳамгироии онҳо байни истеҳсолот, инноватсия ва сармоягузорӣ таъкид шудааст;

• нақши онҳо дар ташаккули динамикаи сохтории дарозмуддат таъкид мегардад, на танҳо дар ба даст овардани самараи сармоягузории кӯтоҳмуддат.

МОИ дар байни сиёсати саноатӣ, сармоягузорӣ ва инноватсионии давлат мавқеи фосилавиро ишғол мекунанд.

Дар низоми сиёсати иқтисодии давлатӣ онҳо вазифаҳои зеринро иҷро мекунанд:

• воситаи татбиқи афзалиятҳои рушди саноат;

• механизми тамаркузи захираҳои сармоягузорӣ;

• платформаи институтсионалии навсозии технологӣ;

• унсури сиёсати минтақавӣ.

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ» МОИ дар асоси низоми махсуси ҳуқуқӣ фаъолият мекунанд, ба давлат имкон медиҳад, ки дар бахшҳои афзалиятноки иқтисодиёт мақсаднок «нуқтаҳои афзоиш» таъсис диҳад.

Ҳамин тариқ, МОИ як ниҳоди ҷудогона набуда, балки унсури сохтории сиёсати иқтисодии стратегӣ мебошад ва фаъолияти онҳо дар шакли занҷира чунин сурат мегирад:

МОИ → индустриализатсия → инноватсия → дигаргунсозии сохторӣ

Занҷири мантиқии пешниҳодшуда хусусияти динамикии таъсири МОИ ба иқтисодиётро инъикос мекунад:

1. МОИ барои рушди саноат шароити институтсионалӣ ва сармоягузориро фароҳам меорад.

2. Саноатикунонӣ васеъ шудани пойгоҳи истеҳсолӣ ва афзудани шуғлро таъмин мекунад.

3. Навоварӣ дараҷаи технологии истеҳсолот ва арзиши иловагиро баланд мебардорад.

4. Дигаргунсозии сохторӣ дар диверсификатсияи иқтисодиёт ва афзудани устувории он зоҳир мегардад.

Ҳамин тариқ, МОИ ҳамчун нуқтаи ибтидоии дигаргунсозии ҳамаҷонибаи низоми иқтисодӣ хизмат мекунанд.

Расми 1. Нақши МОИ дар шароити иқтисодиёти индустриаливу инноватсионӣ
Figure 1. The role of FEZs in the context of an industrial and innovative economy

Сарчашма: Таҳияи муаллифон.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳқиқ нақши МОИ дар шароити иқтисодиёти индустриаливу инноватсионӣ чунин муайян карда шуд:

1. Дар шароити муосир минтақаҳои озоди иқтисодӣ ҳамчун механизми интегративии алоқамандии сиёсати инноватсионӣ ва инноватсионии давлат хизмат мекунанд.

2. Самаранокии МОИ на танҳо аз рӯи ҳаҷми сармоягузориҳои ҷалбшуда, балки бо саҳми онҳо дар ташаккули арзиши иловашуда ва навсозии сохтории иқтисодиёт муайян карда мешавад.

3. Устувории институтсионалии МОИ шарти асосии гузариш аз модели саноатӣ ба модели ба инноватсия нигаронидашудаи рушд мебошад.

4. Татбиқи модели муаллифӣ робитаи системавии байни саноатикунонӣ ва дигаргунсозии инноватсионии иқтисодиётро таъмин менамояд.

Хулоса. Таҳлили назариявӣ ва методологие, ки дар мақола гузаронида шудааст, ба мо имкон дод, ки равишҳои илмиро оид ба муайян кардани нақши минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ) дар иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ ба низом дароварда, инчунин консепсияи муаллифиро оид ба мавқеи онҳо дар низоми сиёсати иқтисодии давлатӣ мураттаб созем.

Аввалан, муайян карда шудааст, ки таҳаввули афкори илмӣ оид ба МОИ гузариш аз фаҳмиши маҳдуди фискалӣ ва содиротию истеҳсолии вазифаҳои онҳо ба модели ҳамаҷонибаи институтсионалӣ-саноатӣ ва минбаъдаи инноватсионию экосистемаро инъикос мекунад. Дар ҳоле ки МОИ дар аввал ҳамчун воситаи ҷалби сармоя ва ҳавасмандгардонии савдои хориҷӣ баррасӣ мешуд, дар шароити муосир онҳо ҳамчун механизми таҷдиди сохторӣ, ташаккули кластерҳо ва интиқоли технология маънидод карда мешаванд.

Дуюм, собит шудааст, ки табдили функсияҳои МОИ ба тағйирёбии хусусияти рушди иқтисодӣ – аз интенсивии индустриалӣ ба инноватсионӣ нигаронидашуда вобаста аст. МОИ-и муосир на танҳо вазифаҳои истеҳсолӣ ва сармоягузориро иҷро мекунанд, балки ба марказҳои тавлиди дониш, рақамисозӣ ва эҷоди арзиши иловашуда низ табдил меёбанд. Ин нақши дигаргунсозандаи онҳоро дар тараққиёти хоҷагии халқ тасдиқ мекунад.

Сеюм, собит шудааст, ки самаранокии МОИ бо дараҷаи ҳамгироӣ байни ҷузъҳои индустриалӣ ва инноватсионии он муайян карда мешавад. Функсияи саноатӣ заминаи моддию истеҳсолиро барои рушд ба вуҷуд меорад, дар ҳоле ки функсияи инноватсионӣ навсозии технологӣ ва баланд бардоштани рақобатпазириро таъмин мекунад. Пайвастагии онҳо механизми устувори дигаргунсозии сохтории иқтисодиётро ташкил медиҳад.

Чаҳорум, дар доираи консепсияи муаллифӣ, МОИ ҳамчун механизми институтсионалии ба ҳам пайвастани сиёсати саноатӣ, сармоягузорӣ ва инноватсионии давлат муайян карда шудааст. Модели пешниҳодшудаи муносибатҳои «МОИ → саноатикунонӣ → инноватсия → дигаргунсозии сохторӣ» хусусияти системавии таъсири онҳоро ошкор намуда, мавқеи МОИ-ро дар меъмории стратегияи иқтисодӣ равшан месозад.

Натиҷаҳо барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти хосса доранд, ки дар он ҷо дар шароити татбиқи сиёсати босуръати саноатикунонӣ МОИ метавонанд ҳамчун «нуқтаҳои рушд» амал кунанд, ки диверсификатсияи иқтисодиёт, тавсеаи саноати коркард ва афзоиши иқтидори содиротиро таъмин менамоянд. Ҳамзамон, шарти асосии самаранокии онҳо тамаркуз ба ташаккули арзиши иловашуда, рушди инфрасохтори инноватсионӣ ва ҳамгироии резидентҳо ба занҷирҳои истеҳсолии миллӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, таҳқиқоти назариявии гузаронидашуда тасдиқ мекунад, ки МОИ на танҳо унсури ёрирасони низоми иқтисодӣ, балки воситаи стратегии рушди индустриалӣ ва инноватсионӣ мебошанд.

Мақола дар доираи корҳои илмию-таҳқиқотии кафедраи иқтисодиёт ва идоракунии Донишгоҳи давалатии омӯзгории Тоҷикистон дар мавзуи "Ташаккул ва татбиқи менеҷменти муосир дар рушди соҳаи маориф ва илм дар шароити иқтисоди рақамӣ" бо суратҷаласаи кафедраи мазкур аз 20.01.2026 ба анҷом расидааст.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ - Низомова Т.Д.

АДАБИЁТ

1. Абдуалимов Ф.Ҷ. Таҳлили рушди фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф.Ҷ. Абдуалимов // Кишоварз. -Душанбе, 2019. -№4. –С.210-212.

2. Дадоматов Д.Н. Свободная экономическая зона - локомотив инновационного предпринимательства в Согдийской области / Д.Н. Дадоматов // Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук. - 2020. -№3(84). -С.31-41.
3. Закон Республики Таджикистан «О свободных экономических зонах» от 25 марта 2011 г.,№700. // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. - 2011. -№3. -ст. 167.
4. Комилов С.Д. Роль свободных экономических зон в развитии инвестиционного потенциала региона (на примере Республики Таджикистан) / С.Д. Комилов, Ф.М. Гафаров // Проблемы современной экономики. – 2017. -№3(63). –С.194-197.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаи озоди иқтисодӣ» аз 25 марти соли 2011.
6. Мирпочоев Д.А., Арипов О.Х. Направления повышения эффективности функционирования свободных экономических зон в Республике Таджикистан (на примере СЭЗ «Сугд») // Вестник ТГУПБП.Серия общественных наук. - 2024. [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/
7. Сангканова Т.М. Правовой статус свободных экономических зон (Республика Таджикистан) (eLIBRARY, 2019).
8. Шоидарвозова М.С. Свободные экономические зоны как форма привлечения иностранных инвестиций в экономику Республики Таджикистан: автореф. дис. … канд. экон. наук (08.00.05) / М.С. Шоидарвозова. - Душанбе, 2005. -25 с.
9. Farole T. Special Economic Zones in Africa. – World Bank, 2011.
10. Farole T. Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experience. – World Bank, 2011.
11. Farole T. Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges, and Future Directions. – World Bank, 2011.
12. Lewis W. Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. – 1954.
13. Porter M. Clusters and the New Economics of Competition. – Harvard Business Review, 1998.
14. Rodrik D. Industrial Policy for the Twenty-First Century. – Harvard University, 2004.
15. Romer P. Endogenous Technological Change. – Journal of Political Economy, 1990.
16. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – World Economic Forum, 2016.
17. UNCTAD. World Investment Report. – New York: United Nations, 2019-2023.
18. World Bank. Special Economic Zones: An Operational Review of Their Impacts. -Washington, 2017.
19. Zeng D.Z. Building Engines for Growth and Competitiveness in China. – World Bank, 2010.
20. Zeng D.Z. Global Experiences with Special Economic Zones. – World Bank, 2016.

НАҚШ ВА МАВҚЕИ МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДӢ ДАР ИҚТИСОДИ САНОАТӢ ВА ИННОВАТСИОНӢ

Дар мақолаи мазкур нақш ва мавқеи минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар иқтисоди саноатӣ ва инноватсионӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор дода шудааст. Дар шароити индустрикунонии босуръат ва дигаргунсозии сохтории иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, омӯзиши хусусияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ ҳамчун воситаи институтсионалии ҳавасмандгардонии фаъолияти сармоягузорӣ ва рушди саноат аҳаммияти хосса дорад. Мақсади мақола равшан кардани моҳияти иқтисодии минтақаҳои озоди иқтисодӣ, муайян кардани нақши функсионалии онҳо дар системаи сиёсати иқтисодии давлатӣ ва муайян кардани самтҳои баланд бардоштани самаранокии онҳо мебошад. Асоси методологии таҳқиқот усулҳои таҳлили системавӣ, институтсионалӣ ва муқоисавӣ, инчунин ҷамъбасти таҷрибаи ватанӣ ва хориҷӣ дар фаъолияти низомҳои махсуси иқтисодӣ аст. Дар мақола характери дугонаи минтақаҳои озоди иқтисодӣ ҳамчун воситаи тараққиёти қаламрав ва механизми ҳамгироии иқтисодиёти миллӣ ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ ошкор карда шудааст. Асоснок карда шудааст, ки дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон минтақаҳои озоди иқтисодӣ бояд на танҳо ҳудудҳои имтиёзноки андоз, балки ҳамчун механизми мукаммали ташаккули кластерҳои индустриалӣ ва инноватсионӣ ҳисоб карда шаванд. Навоварии илмӣ дар равшан кардани дастгоҳи категориявӣ ва таҳияи таърифи муаллифи моҳияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ бо назардошти хусусиятҳои иқтисоди давраи гузариш мебошад. Аҳаммияти амалии натиҷаҳои таҳқиқот дар имкони истифодаи хулосаҳои бадастомада дар такмили сиёсати давлатӣ оид ба рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ мебошад.

Калидвожаҳо: минтақаҳои озоди иқтисодӣ, саноатикунонӣ, сиёсати сармоягузорӣ, муҳити институтсионалӣ, танзими давлатӣ, рушди ҳудуд, инноватсия, содирот, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

РОЛЬ И МЕСТО СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН В ПРОМЫШЛЕННОЙ И ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ

В данной статье рассматривается роль и место свободных экономических зон в индустриальной и инновационной экономике. В условиях ускоренной индустриализации и структурной трансформации экономики Республики Таджикистан особую значимость приобретает исследование сущности свободных экономических зон как институционального инструмента стимулирования инвестиционной активности и промышленного развития. Целью статьи является уточнение экономической сущности свободных экономических зон, выявление их функциональной роли в системе государственной экономической политики и определение направлений повышения их эффективности. Методологической основой исследования послужили методы системного, институционального и сравнительного анализа, а также обобщение отечественного и зарубежного опыта функционирования специальных экономических режимов. В работе раскрыта двойственная природа свободных экономических зон как инструмента территориального развития и механизма интеграции национальной экономики в мировое хозяйство. Обосновано, что в условиях Республики Таджикистан свободные экономические зоны

должны рассматриваться не только как льготные налоговые территории, но и как комплексный механизм формирования индустриально-инновационных кластеров. Научная новизна заключается в уточнении категориального аппарата и формулировке авторского определения сущности свободных экономических зон с учетом особенностей переходной экономики. Практическая значимость результатов исследования состоит в возможности использования полученных выводов при совершенствовании государственной политики развития свободных экономических зон.

Ключевые слова: свободные экономические зоны, индустриализация, инвестиционная политика, институциональная среда; государственное регулирование, территориальное развитие, инновация, экспортная ориентация, Республика Таджикистан.

THE ROLE AND PLACE OF FREE ECONOMIC ZONES IN THE INDUSTRIAL AND INNOVATIVE ECONOMY

This article examines the role and position of free economic zones in the industrial and innovative economy. In the context of accelerated industrialization and structural transformation of the economy of the Republic of Tajikistan, the study of the nature of free economic zones as an institutional instrument for stimulating investment activity and industrial development is of particular importance. The purpose of the article is to clarify the economic essence of free economic zones, identify their functional role in the system of state economic policy and determine directions for increasing their effectiveness. The methodological basis of the study was the methods of systemic, institutional and comparative analysis, as well as the generalization of domestic and foreign experience in the functioning of special economic regimes. The paper reveals the dual nature of free economic zones as a tool for territorial development and a mechanism for integrating the national economy into the global economy. It is substantiated that in the conditions of the Republic of Tajikistan, free economic zones should be considered not only as preferential tax territories, but also as a comprehensive mechanism for the formation of industrial and innovative clusters. The scientific novelty lies in the clarification of the categorical apparatus and the formulation of the author's definition of the essence of free economic zones, taking into account the characteristics of a transitional economy. The practical significance of the research results lies in the possibility of using the obtained conclusions in improving state policy for the development of free economic zones.

Keywords: free economic zones, industrialization, investment policy, institutional environment, government regulation, territorial development, innovative, export orientation, Republic of Tajikistan.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Қурбонов Абдулхайр Каримович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудит. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-24-24-83**

Маҳмадалиев Ғайратшо Нурмаҳмадович – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, унвонҷӯи кафедраи иқтисодиёт ва идоракунӣ. **Суроға**: 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 93-834-34-56**. E-mail: **mahmadalievgayrst5@mail.com**

Сведения об авторах: ***Курбонов Абдулхаир Каримович*** **–** Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор кафедры экономического анализа и аудита. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон**: (+992) 918-24-24-83**

Махмадалиев Гайратшо Нурмахмадович **–** Таджикский государственный педагогический университет имени С.Айни, соискатель кафедры экономики и управления. **Адрес**: 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121. Телефон: **(+992) 93-834-34-56.** E-mail: **mahmadalievgayrst5@mail.com**

Information about the authors: ***Kurbonov Abdulkhair Karimovich*** – Tajik National University, Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Analysis and Audit. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone**: (+992) 918-24-24-83**

Makhmadaliev Gayratsho Nurmahmadovich **–** Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni, applicant of the Department of Economics and Management. **Address**: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121. Phone: **(+992) 93-834-34-56**. E-mail: **mahmadalievgayrst5@mail.com**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 24.06.2026
Аз тақриз баргашт: 25.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 339.543(575.3)

ДУРНАМОИ РУШДИ НИЗОМИ МАЪМУРИКУНОНИИ АНДОЗ ВА СИТОНИДАНИ ПАРДОХТҲОИ ГУМРУКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ашурова М.Т.
Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон

Муқаддима. Дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ яке аз самтҳои афзалитноки ҳар як мамлакат, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, дар рушди иқтисодӣ миллӣ саҳми арзишманд мегузоранд. Дар шароити рушди муосири молиявӣ ва ҷаҳонӣ гардидани тиҷорати хориҷӣ, бисёр давлатҳо кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки иқтисодиёти миллиро равнақ диҳанд ва норасоиҳоро тавассути рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ паси сар намоянд. Аммо то ҳол баъзе масъалаи механизми дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукии кишвар нопурра боқӣ мемонад, ки ин ҷараён аксар вақт ба амалҳои гуногунсамт ва муносибати ғайрисамараноки мақомоту идораҳои дахлдор дар соҳаи танзими муносибатҳои андозию гумрукӣ меорад. Баҳодиҳии ин муносибатҳоро метавон аз арзёбии мафҳуми васеътари муайян намудани «дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ» оғоз намуд. Маҳз сиёсати дурусти дурнамои андозӣ ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ метавонад омили калидии фаъол гардидани фаъолияти тиҷорати хориҷӣ гардида, ба рушди фаъолияти он заминаҳои мусоид фароҳам оварад.

Усулҳои таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқот усулҳои гуногуни илмӣ, аз қабили усули омӯзиши сабабу натиҷа, омӯзиши омилҳо, таҳлили экспертӣ ва ғайра истифода гардидааст.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Мақолаи илмӣ ба роҳҳои муайян намудани дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ ва механизми таъсири давлат ба рушди андозбандӣ ва роҳҳои ситонидани пардохтҳои гумрукӣ бахшида шудааст. Асосҳои назариявии таҳқиқот ба ақидаи олимони ватанию хориҷӣ ва кодексу қонунҳое такя мекунад, ки ба роҳҳои муайян намудани дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ ва механизми таъсири давлат ба рушди андозбандӣ ва роҳҳои ситонидани пардохтҳои гумрукиро баррасӣ ва ба танзим медароранд.

Дар мақола қайд гардидааст, ки роҳҳои баамалбарории ҷамъоварии андозҳо ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ дар доираи қонунгузории ҷорӣ амалӣ карда мешаванд. Рушди гардиши тиҷорати хориҷӣ, ташаккули фазои мусоиди фаъолиятро дар мамлакат талаб менамояд, ин дар навбати худ омили муҳимми стратегии таҷдиди иқтисоди миллӣ мегардад. Натиҷаҳои муҳимми таҳқиқотро субъектҳои фаъолияти тиҷорати хориҷӣ метавонанд баҳри пешрафти фаъолияти худ дар амал татбиқ намоянд.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади мақола аз роҳҳои муайян намудани дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ иборат аст. Дар таҳқиқот имкониятҳо ва омилҳои асосии таъсиркунанда ба буҷаи мамлакат муайян, ошкор ва баррасӣ карда шудааст.

Фарзияи таҳқиқот. Фарзияи таҳқиқот ба роҳҳои муайян намудани дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ дар кишвар ва механизми таъсири давлат ба рушди андозбандӣ ва роҳҳои ситонидани пардохтҳои гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба рушди фаъолияти тиҷорати хориҷӣ мусоидат мекунанд, дида баромада шудааст.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Масъалаи роҳҳои муайян намудани дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ дар таҳқиқотҳои олимон: Д.С. Давлатов [2], Исматов А.Ф. [3], С. Халифазода, М.В. Мишустин [6; 11] ва дигар қонунҳо, қарорҳо ва Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии

Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2025, мавриди омӯзиш, баррасӣ ва таҳлил қарор дода шудааст, ки дар мақола истифода гардидаанд.

Муҳтавои асосӣ. Идоракунии системаи мавҷудаи андозбандӣ ва фаъолияти гумрукии кишвар дорои хусусияти фарогир буда, дар шароити кунунӣ зимни ғанӣ гардонидани буҷаи мамлакат ба ҳамаи самтҳои рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар таъсири назаррас мерасонад. Дар даҳсолаи охир бо такмили ҳамвораи қонунгузории андозӣ ва гумрукӣ, раванди батанзимдарории муносибатҳои иқтисодӣ боз ҳам мустаҳкам гардида, мутобиқшавии низоми андозу гумрук ба тағйироти муҳити иҷтимоию иқтисодии кишвар таъмин карда шуд. Ин омил ба рушди пайвастаи фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ ва иштирокчиёни тиҷорати хориҷӣ мусоидат намуда, ҳамзамон, зарурати такмили минбаъдаи маъмурикунонии андозбандӣ ва пардохтҳои гумрукиро зарур мешуморад.

Тавре дар моддаи 2, банди 1 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, «… маъмурикунонии андоз - маҷмуи чораҳои аз ҷониби мақомоти андоз бо риояи талаботи Кодекси мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалишавандае, ки ба таъмини татбиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои андозӣ, боҷи давлатӣ ва пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет равона гардидаанд» [4].

Бояд кайд намуд, ки такмилдиҳии маъмурикунонии андоз ва ҷамъоварии пардохтҳои гумрукӣ ҳамчун самти доимии фаъолияти мақомоти ваколатдори соҳавӣ буда, барои ташаккул ва рушди фаъолияти самараноки субъектҳои хоҷагидорӣ ва иштирокчиёни фаъолияти тиҷорати хориҷӣ заминаи мустаҳкам фароҳам меорад.

Дар ин шароит такмил додани механизмҳои танзими андозҳо ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ яке аз воситаҳои асосии таъсиррасон дар системаи маъмурикунонии онҳо ба ҳисоб меравад. Баҳодиҳӣ ва арзёбии натиҷаҳои таҳқиқоти илмии Д.С. Давлатов гувоҳӣ медиҳанд, ки муаллиф масъалаҳои болозикрро ҳамаҷониба мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода, дар асоси таҷрибаи кунунӣ ва амалияи андозбандию ситонидани пардохтҳои гумрукии миллӣ, моҳияти иқтисодии ин механизмро муайян ва асоснок менамояд. Аз нигоҳи муаллиф, «Танзими андоз – ҳамчун раванди ташаккулёбӣ ва такмилдиҳии низоми андозбандӣ пешниҳод шудааст, ки вазифаи фискалӣ, ҳавасмандӣ ва иҷтимоии андозҳоро иҷро мекунад» [2].

Дар ин маврид, ҷараёни такмили маъмурикунонии андозу пардохтҳои гумрукӣ батанзимдарории муносибатҳо ва инкишофи унсурҳои онро ҳамчун: «...ба нақша гирифтан ва пешгӯӣ намудан, батанзимдарорӣ ва таҳти назорат гирифтани андозу пардохтҳои гумрукӣ арзёбӣ намудан зарур аст» [3]. Вобаста ба ин, олими ватанӣ Исматов А.Ф. дар диссертатсияи худ масъалаи такмилдиҳии маъмурикунонии андоз дар шароити рақамикунонии иқтисодиётро дар сатҳи зарурӣ дида баромадааст, ки боиси дастгирӣ мебошад.

Раванди андозсупорӣ ва пардохтҳои гумрукӣ таҳти назорати мақомотҳои ваколатдори он буда, бо дарназардошти талаботи қонунгузории ҷорӣ танзим мегардад. Риоя намудани талаботҳои қонунгузории андозӣ ва гумрукӣ, инчунин дигар санадҳои батанзимдарорандаи меъёрию ҳуқуқӣ, ба рушди низоми маъмурикунонии онҳо мусоидат намуда, шаффофият ва воридшавии бемайлони маблағҳои андозӣ ва гумрукиро ба буҷети кишвар таъмин менамояд. Инчунин, ин ҷараён ба боло рафтани сифати хизматрасониҳои давлатӣ ва коҳиш ёфтани методҳои анъанавии назорат замина фароҳам меорад.

Олими тоҷик С. Халифазода зимни таҳқиқоти илмии худ ба фикрронии иқтисодшиноси рус М.В. Мишустин хамроҳ гардида, таъкид менамояд, ки дар шароити имрӯза такмил додани маъмурикунонии андоз яке аз вазифаҳои асосии ислоҳоти андозӣ ба ҳисоб меравад. Аз нигоҳи ӯ, такмили низоми маъмурикунонии андоз бояд ба мунтазам ғанӣ гардонидани воридоти андозҳо ба буҷети кишвар дар доираи талаботи қонунгузории андоз мусоидат намояд. «...мақомоти андоз на танҳо барои ташаккули захираҳои молиявӣ, инчунин барои иҷрои уҳдадориҳои умумидавлатӣ, махсусан ҳадафҳои иқтисодӣ - иҷтимоӣ равона гардида, барои тақсим ва азнавтақсимкунии даромадҳои андозии раванди такрористеҳсолии захираҳои молиявӣ хизмат менамояд» [4; 6; 11]. Ин ақидаҳоро дар раванди маъмурикунонии пардохтҳои гумрукӣ низ зарур шуморидан бамаврид аст.

Аз ақидаи мо, мукаммалсозии идоракунии андоз ва пардохтҳои гумрукӣ танҳо ба роҳи ҳалли масъалаи ташаккули захираҳои молиявии давлат маҳдуд намегардад. Зимни ин ҷараён зарур аст, ки омилҳои иҷтимоию иқтисодии рушди кишварро низ ба инобат гирем. Фаъолияти мақомотҳои андозу гумрук бояд ба татбиқи ҳадафҳои маъмурикунонӣ, аз ҷумла баланд ва дастрас будани сифати хизматрасониҳои андозию гумрукӣ, таъмини воридоти устувори андозҳо ва пардохтҳо ба буҷети давлатӣ, такмили шаклу усулҳои назорати андозию гумрукӣ ва мутобиқсозии онҳо ба шароити тағйирёбандаи иқтисоди ҷаҳонӣ равона карда шавад.

Бояд кайд намуд, ки «...дар шароити иқтисоди бозорӣ ва ҷаҳонӣ гардидани тиҷорати хориҷӣ зарурати роҳандозии тадбирҳои пешбинишудаи Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020–2025 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба миён омад» [9]. Барнома чор самти афзалиятноки мукаммалсозии идоракунии андозро муайян намудааст:

1. Мукаммалсозии низоми идоракунии андоз бо мақсади фароҳам овардани муҳити рақобати солим ва коҳиш додани ҳаҷми иқтисодиёти пинҳонӣ дар кишвар.

2. Мукаммалсозии минбаъдаи низоми автоматикунонидашудаи маъмурикунонии андоз, ҷоннок намудани ҳамкориҳои электронӣ миёни андозсупорандагон ва мақомоти давлатӣ ва коҳиш додани истифодаи ҳуҷҷатгузории анъанавӣ (қоғазӣ).

3. Баланд бардоштани сатҳи маърифати андозсупорӣ ва уҳдадории андозсупорандагон дар иҷрои пардохти саривақтии андозҳо.

4. Такмил ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти андоз, аз ҷумла беҳтар намудани сифати хизматрасонӣ ба андозсупорандагон ва идоракунии ҷараёнҳои андозӣ.

Ҳамзамон ин самтҳоро метавон нисбати маъмурикунонии пардохтҳои гумрукӣ низ истифода намуд.

Бояд қайд намуд, ки ҳалли банақшагириҳо ҷиҳати вазифагузорӣ зимни боло рафтани сатҳи хизматрасониҳо дар мавриди ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва гузариш ба иқтисоди рақамӣ вобаста ба тақозои замон буда, ҷустуҷӯи роҳҳои масъалаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоию иқтисодии мамлакатро фаро гирифтааст.

Дар ин ҷараён, «...самтҳои муайяни вазифагузориҳо яке аз тадбирҳои аввалиндараҷаи хизматрасониҳои электронӣ буда, дар ҳалли мушкилоти ҷойдошта нигаронида шуда, дар пешрафти иқтисодиёти малакат мусоидат менамояд» [8].

Ҳаллу фасли мақсадҳои гузошташуда самтҳои Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 буда, «...барои паст кардани нархҳои хизматрасониҳои молиявӣ ва коҳиш додани хароҷотҳои амалиётӣ аз ҳисоби ҷорӣ намудани равандҳои инноватсионии фаъолияти соҳибкорӣ, гузариш ба сохторҳои ташкилии тағйирпазир, модернизатсияи заминаи техникии муассисаҳои молиявӣ, истифодаи васеи усулҳои муосири идоракунии суратҳисобҳои бонкӣ, истифодаи васеи воситаҳои электронии пардохт, баланд бардоштани сатҳи дастрасӣ, амният, сифати хизматрасониҳои пардохт ва низоми пардохт, рушди заминаи техникию инфрасохтори низоми пардохтро дар бар мегирад» [4].

Истифодаи васеи воситаҳои электронии пардохт яке аз самтҳои дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ба ҳисоб рафта, дар ин хусус дар моддаи 2, банди 1 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст «… воситаҳои электронии пардохт - воситаҳо ва (ё) усулҳое, ки мақсад аз онҳо интиқоли маблағ дар доираи шаклҳои истифодашавандаи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ бо истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, омилҳои электронии иттилоот, аз ҷумла кортҳои пардохтии бонкӣ ва таҷҳизоти дигари техникӣ бо ва бе кушодани суратҳисоби бонкӣ ба андозсупорандагон буда, барои таҳия, тасдиқ ва додани фармоиши пардохтӣ имкон медиҳанд» [4].

Ҳамкориҳои кумитаи андоз ва мақомоти гумрук зимни таҳкими асосҳои институтсионалӣ байни вазорату идораҳои марбута пайваста равнақ ёфта, рушди минбаъдаи заминаи меъёрии ҳуқуқии бахши молиявӣ ба баланд бардоштани сатҳи шаффофият, эътимоднокии фаъолияти муассисаҳое, ки ба фаъолияти молиявӣ

алоқаманданд ва ҳифзи ҳуқуқии истифодабарандагоне, ки ба хизматрасониҳои молиявӣ ниёз доранд, махсусан дар низоми бонкӣ, равона гардидааст.

Чи тавре дар моддаи 9, Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст «… мақомоти гумрук метавонанд тибқи тартиби бо мақоми ваколатдор оид ба масъалаҳои фаъолияти гумрукӣ ва мақоми давлатии ваколатдор мувофиқашуда, бо риояи талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳимояи сирри давлатӣ, тиҷоратӣ, бонкӣ, андоз ва дигар сирри қонунан ҳифзшаванда ва дигар маълумоти махфӣ (конфиденсиалӣ) маълумоти гирифтаашонро ба мақоми давлатии ваколатдор диҳанд, агар чунин маълумот барои ин мақомот ҷиҳати иҷрои вазифаҳои мувофиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба зиммаашон гузошташуда зарур бошад» [5].

Натиҷаҳои мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки зимни рақамикунонии иқтисодиёт ҷараёни гузариш ба технологияҳои рақамӣ мавқеи асосиро ишғол менамояд. Ҳар як марҳилаи ин ҷараён барои рушди низоми муносибатҳои андозӣ ва пардохтҳои гумрукӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Аз ҷумла:

- осонсозии расмиёти баҳисобгирӣ ва пардохти андозу боҷҳои гумрукӣ таъмин мегардад;
- иҷрои уҳдадориҳои андозӣ ва гумрукӣ баланд мешавад;
- истифодаи самаранок ва дурусти хизматрасониҳои электронӣ таъмин карда мешавад;
- шумораи истифодабарандагони хизматрасониҳои рақамӣ афзоиш меёбад;
- хизматрасониҳои давлатӣ, аз ҷумла хизматрасониҳои фаъол, дар ҳамоҳангӣ бо мақомоти ваколатдори давлатӣ дар сатҳи маҳаллӣ ва минтақавӣ такмил дода мешаванд;
- ҳаҷми гардиши ҳуҷҷатҳои қоғазӣ коҳиш ёфта, ҳиссаи пардохтҳои ғайринақдӣ то соли 2030 ба таври назаррас афзоиш меёбад;
- механизми истифодаи воситаҳои муосири пардохти электронӣ такмил дода шуда, барои зиёд намудани ҳиссаи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ мусоидат менамояд;
- назорати амалиётҳо дар реҷаи вақти воқеӣ (онлайн) таъмин карда мешавад.

Ҳамзамон, натиҷаҳои омӯзиши таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки равиши рушди маъмурикунонии андоз ва пардохтҳои гумрукӣ бо нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодӣ, аз ҷумла маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) ва ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ, зич алоқаманд мебошад.

Равияҳои афзалиятноки рушди фаъолияти соҳибкории дохилӣ ва тиҷорати хориҷӣ аз сатҳи татбиқи муқаррароти Кодекси андоз ва Кодекси гумрук, инчунин аз ҷараёни амалишавии барномаҳои стратегии рушди маъмурикунонии андозу гумрук вобастагӣ доранд.

Мазмуни мафҳуми иқтисодии андоз ва пардохтҳои гумрукӣ дар он ифода меёбад, ки давлат тавассути истифодаи воситаҳо ва фишангҳои иқтисодӣ имкон дорад ба ҷараёни татбиқи сиёсати андозию буҷетӣ, бо дарназардошти манфиатҳои иқтисодии давлат таъсир расонида, ҳаҷми даромадҳои мутамарказонидашударо танзим намояд ва бо ин васила қисми даромади буҷети давлатиро ғанӣ гардонад.

Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт қисми асосии даромадҳои буҷети давлатӣ аз ҳисоби воридоти андозҳо ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ ташаккул меёбад. Аз ин лиҳоз, ҷиҳати такмили механизми муосири ҷамъоварии воридоти андозӣ ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаи рушди маъмурикунонии онҳо кӯшиш ба харҷ медиҳад.

Зимни ин ҷараён пешбинӣ ва банақшагирии миқдори воридоти андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ дар корхонаҳо, муассисаҳо ва давлат ҳамчун яке аз самтҳои калидии рушди молиявии кишвар амалӣ гардида, сатҳи иҷроиши он аз самаранокии фаъолияти мақомоти гумруку Кумитаи андоз, инчунин субъектҳои хоҷагидорӣ вобастагии мустақим дорад. Пешгӯии натиҷаҳои фаъолияти кумитаи андоз ва мақомоти гумрук дар самти маъмурикунонии андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ бо як қатор омилҳои таъсиркунанда мушаххас мегардад. Ба чунин омилҳо шумораи андозсупорандагон, дараҷаи дониши ҳуқуқӣ доштанашон, сатҳи рушди хизматрасониҳои электронӣ, инчунин теъдоди

андозсупорандагоне, ки ҳисобот ва декларатсияҳои худро тавассути низомҳои электронӣ пешниҳод менамоянд, дохил мешаванд.

Дар ин маврид, дурнамои рушди маъмурикунонии андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ ба истифодаи таҷрибаи давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон, густариш ёфтани ҳамкориҳои байналмилалии дуҷониба ва бисёрҷониба, такмил ёфтани фаъолияти Кумитаи андоз ва Хадамоти гумрук, такмили сохторҳои идоракунии онҳо, баланд бардоштани интизоми меҳнати ҳайати кормандон ва татбиқи самтҳои стратегии рушди низоми маъмурикунонӣ вобастагӣ дорад. Ҳамзамон, таъмини устувории амнияти иқтисодӣ ва низоми молиявии кишвар, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва устувории субъектҳои хоҷагидорӣ ва иштирокчиёни фаъолияти тиҷорати хориҷӣ дар шароити иқтисоди муосир низ ба сатҳи маҳсулнокии механизми маъмурикунонии андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ алоқаманд мебошанд. Истифодабарии ҳадафҳои стратегӣ дар роҳи рушди низоми маъмурикунонии андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ яке аз омилҳои калидии такмили идоракунии молиявӣ ба шумор меравад. Ҳамзамон, таъмини амнияти иқтисодӣ ва устувории низоми молиявии давлат, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва таҳкими қобилияти мутобиқпазирии субъектҳои хоҷагидорӣ ва иштирокчиёни фаъолияти тиҷорати хориҷӣ ба талаботи иқтисоди имрӯза аз сатҳи самаранокии ҷараёни маъмурикунонии андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ робитаи ногусастанӣ дорад.

Ба назари мо, дар шароити рушди муносибатҳои бозорӣ аҳаммияти пешгӯинамоӣ ва банақшагирии молиявӣ дар фаъолияти корхонаву идораҳо торафт бештар гардида, ин ҷараён ҷиҳати афзоиши манбаъҳои воридоти андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ заминаи мусоид фароҳам хоҳад овард. Ҳамзамон, боло рафтани шумораи субъектҳои хоҷагидор, ки дар шаклҳои гуногуни ташкилию ҳуқуқӣ фаъолият доранд, имконият медиҳад, ки микдори пешбинишавандаи воридоти андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ бо дақиқии муайян банақшагирӣ карда шаванд.

Таҷрибаи андухтаи кунунии андозбандӣ ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ нишон дод, ки батанзимдарории низоми банақшагирии воридоти онҳо ба баланд рафтани маҳсулнокии сиёсати иқтисодии кишвар, инчунин беҳтар шудани хизматрасониҳои Кумитаи андоз ва мақомоти гумрук мусоидат менамояд.

Муосиргардонии идоракунии андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ барои солҳои 2020–2025 ҳамчун марҳилаи навбатии амалисозии Стратегияи миллӣ муайян гардида, татбиқи чорабиниҳои асосии он ба мақомоти андоз вогузор шудааст. Дар чаҳорчӯбаи ин марҳила амалисозии тадбирҳои миёнамуҳлат дар асоси арзёбии натиҷаҳои амалишавии чораҳои пешбинишуда, аз ҷумла: «...чораҳо бо мақсади амалинамоии фароҳам овардани муҳити рақобати солим ва коҳиш додани сатҳи иқтисоди пинҳонӣ, рушди пайвастаи системаи автоматикунонидашудаи маъмурикунонии андоз, ба роҳ мондани ҳамкории фосилавӣ бо андозсупорандагон, баланд бардоштани интизоми андозсупории андозсупорандагон ва беҳтар гардидани фаъолияти мақомоти андоз пешбинӣ менамояд» [1].

Таҳлили норасоиҳои идоракунии андоз ба мо имкон медиҳад, ки дар давоми солҳои охир роҳандозии нақша чорабиниҳои таҳиянамудаи Кумитаи андозро бо мақсади рушди маъмурикунонии андоз нақшарезӣ намуда, ҷараёни такмилдиҳӣ ва дурнамои он, ҳамчун раванди навини батанзимдарории Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020-2025 ҳамчун низоми мукаммали шаклҳо, усулҳо ва воситаҳои идоракунии андоз арзёбӣ мегардад, ки татбиқи он бо иштироки фаъоли давлат дар шароити гузариш ба иқтисоди рақамӣ ва мутобиқ ба консепсияи рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар амалӣ карда мешавад.

Хангоми пешбурди таҳқиқоти илмӣ истифодаи маҷмуи усулҳои умумии илмӣ ва махсуси иқтисодӣ истифода гардидааст. Аз ҷумла, усулҳои индуксия ва дедуксия, мушаххассозӣ, ҷамъбасткунӣ, принсипи ягонагии инкишофи таърихӣ, усулҳои диалектикӣ ва мантиқӣ барои омӯзиши қонуниятҳои рушд мавриди омӯзиш ва истифода қарор дода шудааст. Дар ин маврид, усулҳои иқтисодию оморӣ, аз қабили муқоисаи ҷадвалӣ ва графикӣ, ҳисобҳои миёна, таҳлили дисперсионӣ, таҳлили динамикӣ, таҳлили коррелятсионӣ-регрессионӣ, амсиласозӣ ва пешгӯии равандҳои андозбандӣ ва ситонидани

пардохтҳои гумрукиро бо истифода аз имкониятҳои барномаи EXCEL ба таври васеъ татбиқ карда мешаванд.

Ҷиҳати муайян намудани дараҷаи таъсири омилҳои асосӣ ба ҳаҷми воридоти андоз ва пардохтҳои гумрукӣ, вобастагии нишондиҳандаи натиҷавӣ нисбат ба маҷмуи омилҳои таъсиррасон ба воситаи усулҳои иқтисодию оморӣ ва иқтисодию риёзӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Барои ин моделҳои регрессионӣ таҳия гардида, таҳлили коррелятсионӣ анҷом дода мешавад. Мувофиқи маълумоти омории омилҳои таъсиррасон ба воридоти андозӣ вазъи ташаккул ва тағйирёбии воридоти андоз дар давраи таҳқиқотӣ таҳлил карда мешавад (нигаред ба ҷадвали 1).

Чадвали 1. Мушаххасот ҷиҳати коркарди амсилаи иқтисодию риёзии воридоти андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ ба буҷаи Ҷумҳурии Тоҷикистон

Table 1. Specifications for developing an economic-mathematical model of customs duties and fees revenue for the budget of the Republic of Tajikistan

Солҳо	Ичроиши воридоти андозҳо (млн. сомонӣ)- У	Шумораи умумии субъектони андозсупоранда (ҳазор субъект)- A_1	Шумораи андозсупорандае, ки декларатсияашро бо роҳи электронӣ пешниҳод намудааст (ҳазор адад) - A_2	Намудҳои хизматрасониҳои электронии (адад) - A_3	маблағи мувофиқи санҷишҳои анъанавии андоз воридгардида (млн. сомонӣ) X_5	Пардохтҳои гумрукии ба буҷет воридшуда (млн. сомонӣ) - X_6
2015	10 613,39	278,471	23,604	10	562,9	3617,1
2016	11 188,44	288,683	34,656	18	755	3829,4
2017	13 099,67	301,298	51,439	22	746,2	4422,1
2018	14 564,93	315,89	72,121	24	706,5	4879,8
2019	15 775,42	326,493	123,522	36	799,8	5534,9
2020	15 366,51	335,305	140,755	56	769,9	5494,8
2021	19 669,57	338,937	144,501	66	848	6840,8
2022	21 824,24	340,107	148,872	76	850,1	7410,1
2023	25 769,14	345,401	158,2	81	1300,4	8900,8
2024	29 129,11	355,875	190,156	86	1360,1	9804,1

Манбаъ: Ҳисобҳои муаллиф дар асоси адабиёти [12].

Ҷиҳати муайян намудани муносибатҳои омилҳои вобастагию сабаби воридоти андоз ва пардохтҳои гумрукӣ аз омилҳои ба он таъсиррасон аз ахборотҳои ҷадвали 1 истифода карда, модели коррелятсионӣ регрессиониро кор карда мебароем.

Дар ин раванд омилҳои зеринро интихоб менамоем: шумораи умумии субъектони андозсупоранда (ҳазор адад)- A_1; шумораи андозсупорандае, ки декларатсияашро бо роҳи электронӣ пешниҳод намудааст (ҳазор адад) – A_2; намудҳои хизматрасониҳои электронӣ (адад) –A_3; маблағи мувофиқи санҷишҳои анъанавии андоз воридгардида (млн. сомонӣ) – X_5 ва пардохтҳои гумрукии ба буҷет воридшуда (млн. сомонӣ) – X_6.

Ҳамзамон, пардохтҳои андозии дермонда (андозҳои баъданпардохтшуда, яъне ҷарима ва фоизҳо) (млн. сомонӣ)- (X_4)-ро низ мавриди баррасӣ қарор додем ва мутаассифона бо назардошти нобаробар тағйир ёфтани натиҷаҳо онро аз баррасӣ ихтисор намудем.

Натиҷаи коркарди амсилаҳои иқтисодию риёзии воридоти андозҳо ва рӯпардохтҳои гумрукӣ ба буҷаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Бо барномаи MS Excel ҳисобҳоро ба анҷом расонидем ва аз натиҷаҳо маълум шуд, ки коэффитсиентҳои коррелятсия дар байни - У ва омилҳои A_1, A_2, A_3 , A_5 ва A_6 робитаи мустақим (вобастагии қавӣ) мавҷуд аст, вуҷуд дорад, зеро тамоми коэффитсиентҳо ба воҳид бениҳоят наздиканд**.** Ин ҳолат аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар солҳои охир ҷараёни пардохти андозҳо ва боҷҳои гумрукӣ ба таври шаффоф ба роҳ монда шудааст. Дар як вақт

байни омилҳо алоқамандии ногусастани пайдо мегардад, ки ин ҳолат нофаҳмии мултиколлинеариро эҷод мекунад.

Ҷадвали 2. Натиҷаи коркарди амсилаи иқтисодию риёзии воридоти андоз ва прдохтҳо ба буҷаи Ҷумҳурии Тоҷикистон

Table 2. Results of processing the economic-mathematical model for tax and payment inflows to the budget of the Republic of Tajikistan

№ р/т	Нишондиҳандаҳо	Амсилаи иқтисодию риёзӣ	Коэффитсенти коррелятсионӣ
1.	Иҷроиши воридоти андозҳо ба буҷа	У=-4715,29+14,10818*X_1-15,9256*X_2--16,0827*X_3-1,55054*X_5+3,574369*X_6	R=0,999511, R^2 = 0,999023
2.	Шумораи умумии пардохткунандагони андоз	y = 1983,2*x + 6792,2	R^2 = 0,9461
3.	Теъдоди субъектоне, ки ҳисоботи худро онлайн пешниҳод мекунанд	y = 18,699*x + 5,9388	R^2 = 0,9436
4.	Доираи хизматрасониҳо бо таври онлайнӣ	y = 9,3394*x - 3,8667	R^2 = 0,9669
5.	Маблағҳое, ки тавассути тафтиши ҳуҷҷатҳои андоз воридшудаанд	y = 72,162x + 473	R^2 = 0,7271
6.	Пардохтҳои гумрукии ба буҷет воридшуда	y = 678,58x + 2341,2	R^2 = 0,9466

Манбаъ: Ҳисобҳои муаллиф бо истифодаи барномаи Exzel

Натиҷаҳои дурнамои ҷамъоварии андозҳо ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 дар ҷадвали 3 оварда шудааст.

Ҷадвали 3. Натиҷаҳои дурнамои ҷамъоварии андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030

Table 3. Projected results for the collection of taxes and customs duties in the Republic of Tajikistan up to 2030

Солҳо	Иҷроиши воридоти андозҳо ба буҷа (млн. сомонӣ)	Шумораи умумии пардохткунандагони андоз (ҳазор субъект)	Теъдоди субъектоне, ки ҳисоботи худро онлайн пешниҳод мекунанд (ҳазор субъект)	Шумораи хизматрасониҳои электронӣ (адад)	Маблағ аз ҳисоби санҷишҳои ҳуҷҷатии андоз воридгардида, (млн. сомонӣ)	Пардохтҳои гумрукии ба буҷет воридшуда (млн. сомонӣ)
2026	30 590,60	376,44	230,33	108	1338,94	10484,16
2027	32 573,80	384,72	249,03	118	1411,11	11162,74
2028	34 557,00	392,99	267,72	127	1483,27	11841,32
2029	36 540,20	401,27	286,42	136	1555,23	12519,90
2030	38 523,40	409,55	305,12	146	1627,59	13198,48
Афзоиши миёнаи солона, %	105,93	102,13	107,28	107,83	105,00	105,92

Манбаъ. Ҳисобҳои муаллиф.

Дар асоси ҷадвали 3 нишондиҳандаҳои бадастомадаи рушди омилҳои вобастагардида арзёбӣ карда шуданд ва интизор меравад, ки то соли 2030 иҷроиши воридоти андозҳо ба буҷа то ба 38523,40 ҳазор сомонӣ, шумораи умумии пардохткунандагони андоз ба 409,55 ҳазор нафар, теъдоди субъектоне, ки ҳисоботи худро онлайн пешниҳод мекунанд ба 305,12 ҳазор нафар расида, шумораи хизматрасониҳои

электронӣ ба 146 номгӯй, маблағ аз ҳисоби санҷишҳои ҳуҷҷатии андоз воридгардида 1627,59 млн.сомонӣ ва пардохтҳои гумрукии ба буҷет воридшуда 13198,48 млн. сомонӣ расиданаш мумкин мегардад.

Зиёд гардидани миқдори воридоти андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки татбиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии дорои аҳаммияти стратегӣ, ҳамзамон, амалисозии масъалаҳои такмили фаъолияти мақомоти гумруку кумитаи андоз ва густариши хизматрасониҳои электронии давлатӣ ба зиёд гардидани самаранокии низоми маъмурикунонӣ мусоидат менамоянд.

Илова бар ин, рушди ояндаи маъмурикунонии андоз, тавсеаи хизматрасониҳои электронӣ ва истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ аз ҷониби андозсупорандагон, ки мувофиқи моделҳои иқтисодӣ ва натиҷаҳои таҳлилҳои оморӣ асоснок карда шудаанд, метавонанд дар ояндаи наздик барои таҳкими рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар, ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ, рушди иқтисоди донишбунёд ва моликияти зеҳнӣ, инчунин рушд додани раванди рақамикунонии иқтисодиёт саҳми назаррас гузоранд. Натиҷаҳои интизоршавандаи ин ҷараён, фароҳам сохтани такмилёбии нишондиҳандаҳои маъмурикунонии андоз ва заминаҳои мусоид барои рушди устувори иқтисодию иҷтимоии мамлакат мебошад.

Дар асоси истифодаи усулҳо ва моделҳои иқтисодию риёзӣ, инчунин технологияҳои иттилоотӣ, таъминоти риёзӣ ва барномавии пешгӯии воридоти маблағҳои андоз ва пардохтҳои гумрукӣ таҳия гардидааст. Истифодаи амалии ин воситаҳо зимни нигоҳ доштани устувории дигар омилҳои таъсиррасон имкон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои воридоти андоз ва пардохтҳои гумрукӣ бо дараҷаи баланди эътимод пешбинӣ ва арзёбӣ карда шаванд.

Хулоса. Натиҷаҳои омӯзиш ва баҳодиҳӣ нишон медиҳанд, ки рақамикунонӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ яке аз самтҳои асосии такмили маъмурикунонии андоз ва пардохтҳои гумрукӣ дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт ба ҳисоб мераванд. Татбиқи ҳамаҷонибаи технологияҳои рақамӣ ба баланд бардоштани маҳсулнокии маъмурикунонӣ, шаффофияти фаъолияти мақомоти гумруку кумитаи андоз, беҳтар гардидани сифати хизматрасониҳои давлатӣ ва афзоиши воридоти маблағҳо ба буҷети давлатӣ мусоидат менамояд. Барои тақвияти суботи андоз, супоридани пардохтҳои гумрукӣ ва фаъолияти молиявӣ аллакай талошҳои назаррас анҷом дода шудаанд. Ҳадафи асосии такмили фаъолияти мақомоти андоз ва хадамоти гумрук, пеш аз ҳама, созмон додани хадамоти низом мебошад, ки эътимоди мардумро тавассути:

1. Пешбурди риояи ихтиёрии супоридани андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ .
2. Таъмини хизматрасонии қулай барои андозсупорандагон ва субъектҳои фаъолияти иқтисоди байналмилалӣ.
3. Таъмини кумаки фаврӣ ва босифат барои супоридани андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ.
4. Беҳтар кардани механизмҳои бозхонди андозсупорандагон ва пардохтҳои гумрукӣ.
5. Татбиқи барномаҳои электронии ҳисоботи андоз ва пардохтҳои гумрукӣ.
6. Тақвияти брендинг ва стратегияҳои муошират муносибати мутақобилаи судманд бо кишварҳои дигар ҷиҳати рушди ФИБ.
7. Беҳтар кардани равандҳои арзёбии шикоятҳои маъмурии андозсупорандагон ва пардохтҳои гумрукӣ ба сомон расонида шавад.

Ҳамин тавр, яке аз самтҳои асосии стратегияҳои муосири рушди низоми андоз ва пардохтҳои гумрукӣ ба таъмини бетарафӣ, адолатмандӣ ва самаранокии сиёсати андозу гумрук равона гардида, ҳамзамон, мутобиқати онро бо талаботи рушди иқтисодӣ, қонунгузории меҳнат ва ҳифзи ҳуқуқи моликият равона менамояд. Дар ин радиф, такмили сиёсати андозу гумрук ба зиёд гардидани маҳсулнокии иқтисодӣ, таҳкими суботи молиявӣ, таъмини шаффофияти низоми маъмурикунӣ, риояи меъёрҳои эътирофшудаи байналхалкӣ, афзоиши даромадҳои буҷети давлат ва шароит фароҳам овардан ба ҳалли масъалаҳои муҳимми иҷтимоӣ равона карда мешавад.

Дар умум, низоми андоз ва гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд мутобиқи шароити ҷаҳонишавии иқтисод ва чолишҳои иқтисодӣ такмил дода шавад. Аз ин нигоҳ, ҳадафи

асосии таҳқиқот арзёбии дурнамои рушди низоми андоз ва гумрук, баҳодиҳии роҳҳои баланд бардоштани самаранокии андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ, инчунин муайян намудани омилҳои мусоидаткунанда ба рушди устувори иқтисодии нигаронида шудааст.

Аз нигоҳи мо, андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ ҳамчун воситаҳои муҳимми сиёсати молиявии кишвар зимни таъмини устувории низоми молиявӣ, таҳкими амнияти иҷтимоию иқтисодии давлат ва фароҳам овардани заминаи мусоид барои рушди устувори иқтисоди миллӣ нақши асосӣ доранд. Ҳамин тариқ, рушди низоми андоз ва пардохтҳои гумрукӣ дар Тоҷикистон бояд ба афзоиши мутобиқшавӣ ва самаранокии он нигаронида шуда, ҳамчун замина ҷиҳати рушди устувори иқтисодию иҷтимоӣ ва тақвияти фаъолияти умурҳои давлатӣ хизмат хоҳад кард.

Мақола дар доираи корҳои илмию-таҳқиқотии кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии тиҷоратии Тоҷикистон барои солҳои 2025-2026 дар мавзуи "Рушди механизми андозбанди ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ" бо суръатҷаласаи кафедраи мазкур аз 26.08.2025 таҳти №1 ба анҷом расидааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Табарзода О.С.

АДАБИЁТ

1. Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020-2025. Қарори №643 Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019.
2. Давлатов Д.С. Такмили танзими андозии иқтисоди миллӣ (дар маводҳои ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ): диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ / Д.С. Давлатов. –Душанбе, 2021. –С.23.
3. Исматов А.Ф. Такмилдиҳии маъмурикунонии андоз дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт. дис.барои дарёфти номзади илмҳои иқтисодӣ 08.00.00.07 / А.Ф. Исматов. -Душанбе, 2024. -189 с.
4. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 1994.
5. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 1994.
6. Мишустин М.В. Совершенствование налогового администрирования – фактор повышения эффективности работы налоговых органов / М.В. Мишустин // Финансы. - 2010. -№6. -С.27.
7. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳатарм Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2025.
8. Раванди вусъатдиҳии ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ. [Манбаи электронӣ]. URL: https://jumhuriyat.tj/bahsho/1089-shari-farmoni-prezidenti-umurii-toikiston-dar-borai-tadbiroi-vusat-dodani-isobbarobarkunii-ajrinad.html
9. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси ОлииҶ умҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, № 636.
10. Таҳияи муаллиф дар асоси Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ислоҳоти "Барномаи рушди маъмурикунонии андоз", аз 30 декабри соли 2019, №643.
11. Халифазода С. Такмилдиҳии низоми маъмурикунонии андоз дар шароити муосир: дис.барои дарёфти номзади илмҳои иқтисодӣ 08.00.00.07. -Душанбе, 2022.
12. Ҳисобот оид ба иҷрои буҷети давлатии Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: www.minfin.tj, www.andoz.tj
13. [Манбаи электронӣ]. URL: www.customs.ru
14. [Манбаи электронӣ]. URL: www.andoz.tj
15. [Манбаи электронӣ]. URL: www.minfin.tj

ДУРНАМОИ РУШДИ НИЗОМИ МАЪМУРИКУНОНИИ АНДОЗ ВА СИТОНИДАНИ ПАРДОХТҲОИ ГУМРУКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола муаллиф дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор додааст. Мақсади мақола аз муайян намудани дурнамои рушди низоми маъмурикунони ва таъсири воридоти андозу ситонидани пардохтҳои гумрукӣ ба буҷаи давлат иборат аст. Дар ин маврид воридоти андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ, ки ба рушди иқтисодиёти кишвар аҳаммияти аввалиндараҷа дорад, диққати махсус дода шуда, омилҳои асосии таъсиррасон ба он ҳаматарафа омӯхта шудааст. Татбиқи тадбирҳои болозикр рақобатпазирии иқтисоди миллиро баланд бардошта, рушди устувори тиҷорати хориҷӣ ва иқтисоди миллиро таъмин менамояд. Сиёсати муосири давлатӣ дар самти дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ амнияти иқтисодии кишварро таъмин ва тақвият дода, рақобатпазирии истеҳсолкунандагони ватаниро афзоиш медиҳад ва бо ин васила рушди устувори иқтисодии кишварро таъмин менамояд.

Калидвожаҳо: андоз, пардохтҳои гумрукӣ, сармоягузорӣ, содирот, технологияҳои инноватсионӣ, боҷ, рушди устувор, омилҳои таъсиррасон.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ И СБОРА ТАМОЖЕННЫХ ПЛАТЕЖЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье автор изучает и анализирует перспективы развития системы налогового администрирования и сбора таможенных платежей в Республике Таджикистан. Цель статьи – определить перспективы развития системы администрирования и влияние налоговых поступлений и сбора таможенных платежей на государственный бюджет. При этом особое внимание уделяется импорту налогов и таможенных платежей, имеющих первостепенное значение для развития экономики страны, и подробно изучаются основные факторы, влияющие на него. Реализация вышеуказанных мер повысит конкурентоспособность национальной экономики и обеспечит устойчивое развитие внешней торговли и национальной экономики. Современная государственная политика в направлении перспектив развития системы налогового администрирования и сбора таможенных платежей обеспечит и укрепит экономическую безопасность страны, повысит конкурентоспособность отечественных производителей и тем самым обеспечит устойчивое экономическое развитие страны.

Ключевые слова: налоги, таможенные платежи, инвестиции, экспорт, инновационные технологии, пошлины, устойчивое развитие, факторы влияния.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE TAX ADMINISTRATION AND CUSTOMS DUTY COLLECTION SYSTEM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article, the author examines and analyzes the prospects for the development of the tax administration and customs duty collection system in the Republic of Tajikistan. The purpose of the article is to determine the prospects for the development of the administration system and the impact of tax revenues and customs duty collection on the state budget. Particular attention is paid to the import of taxes and customs duties, which are of primary importance for the country's economic development, and the main factors influencing them are examined in detail. The implementation of the above measures will enhance the competitiveness of the national economy and ensure the sustainable development of foreign trade and the national economy. A modern state policy on the development of the tax administration and customs duty collection system will ensure and strengthen the country's economic security, increase the competitiveness of domestic producers, and thereby ensure the country's sustainable economic development.

Keywords: taxes, customs payments, investments, exports, innovative technologies, duties, sustainable development, influencing factors.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ашурова Мижгона Тавакаловна*** - Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи фаъолияти гумрук. **Суроға:** 734055, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Деҳотӣ, 1/2. Телефон: **(+992) 915-08-28-69**. E-mail: **mijgonaa5@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Ашурова Мижгона Тавакаловна*** - Таджикский государственный университет коммерции, старший преподаватель кафедры таможенного дела. **Адрес:** 734055, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Дехоти, 1/2. Телефон: **(+992) 915-08-28-69**. E-mail: **mijgonaa5@gmail.com**

Information about the author: ***Ashurova Mizhgona Tavakalovna*** - Tajik State University of Commerce, Senior Lecturer, Department of Customs Affairs. **Address:** 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Dekhoti Street, 1/2. Phone: **(+992)915082869.** E-mail**: mijgonaa5@gmail.com**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 13.06.2026
Аз тақриз баргашт: 17.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 314.125(575.3)

ТАҲҚИҚИ ҶАНБАҲОИ ТАШКИЛӢ-ИҚТИСОДИИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ИҶТИМОӢ

Саидова Ҳ.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар шароити иқтисоди бозорӣ дастрасӣ ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ аз раванди ташкилию иқтисодии он вобастагии калон дорад. Аз ин рӯ, таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣ, ташкилӣ –иқтисодӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Дар шароити муосири иқтисодӣ низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ аз ҷанбаҳои асосии сиёсати давлат маҳсуб ёфта, оид ба рушди ҳамаҷонибаи он чораҳои зарурӣ андешида мешавад. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки сиёсати иҷтимоӣ дар ҳар як давлати алоҳида ҳамчун заминаи асосӣ барои дастгирии аҳолии камбизоат ва таъмини сатҳи зиндагии шоиста равона гардидааст. Илова бар ин, сиёсати иҷтимоӣ кафолат медиҳад, ки ҳуқуқҳои конститутсионии шаҳрвандон таъмин гардад ва вазъи некуаҳволии мардум боло бурда шавад [11].

Дар солҳои охир вобаста ба муҳиммияти мавзуи мазкур таҳқиқоти илмӣ дар ин самт зиёд мушоҳида мешавад. Олимони соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ дар ин самт оид ба баландбардории самаранокии хизматрасониҳои иҷтимоӣ, дастрасии аҳолӣ ба хизматрасониҳои маориф, тандурустӣ ва ғайра таҳқиқот анҷом додаанд. Аммо таҳқиқоти онҳо бевосита ба ҳифзи иҷтимоӣ, ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии масъалаи мазкур равона шудааст.

Муайян намудани масъалаҳои назариявӣ, омӯзиши ҷанбаҳои ташкилӣ-иқтисодӣ ва пешниҳоди тавсияҳо барои такмили механизми ташкилӣ-иқтисодии хизматрасониҳои иҷтимоӣ мебошад.

Бояд қайд намуд, ки вобаста ба рушду инкишофи иқтисоди миллӣ ва ҷиҳати ба инобат гирифтани сатҳи некуаҳволии аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 октябри соли 2013 таҳти №446 «Консепсияи рушди низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардидааст, ки таъминкунандаи пешрафти низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар кишвар арзёбӣ карда мешавад [9]. Консепсияи мазкур ҷиҳати рушди минбаъдаи низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар кишвар заминаи муносибро фароҳам меорад ва дар таҳкими сиёсати иҷтимоӣ нақши назаррас дорад. Дар заминаи ин консепсия имкон фароҳам оварда мешавад, ки сиёсати давлатӣ дар самти иҷтимоиёт ва ҳифзи иҷтимоӣ дар сатҳи баланд татбиқ карда шавад ва низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба таври самаранок роҳандозӣ гардад. Маврид ба ёдоварист, ки «Консепсияи рушди низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар заминаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шудааст ва дар он кулли санадҳои меъёриву ҳуқуқии дар кишвар амалкунанда ва қонунҳои байналмилалии дар ин самт мавҷудбуда, пурра ба инобат гирифта шудааст. Аз ин лиҳоз, Консепсияи қабулгардида имкони фарох дорад, ки таҳкимёбии низоми сиёсати иҷтимоии давлатро замина гузорад ва ба ҷараёни ташаккули ҳифзи иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири мусбӣ расонад [3,с.5].

Масъалаи муҳим е, ки дар ин Консепсия ба инобат гирифта шудааст, ҳолати муосири низоми хизматрасониҳо дар кишвар маҳсуб меёбад ва ин ҷараён пурра таҳти назорат қарор дода шавад. Дар шароити муосири иқтисодӣ хизматарсониҳои иҷтимоӣ аз ҷониби ташкилоту идораҳои гуногун ба роҳ монда мешавад, ки қисми зиёди онҳо давлатӣ мебошанд. Таҳлилҳо собит мекунанд, ки зиёда 70 фисади корхонаву ташкилотҳои пешниҳодкунандаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ, давлатӣ мебошанд. Дар натиҷаи таҳлилҳо муайян гардид, ки хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби як қатор ташкилоту идораҳо пешниҳод мегардад. Аз ҷумла, 9 хона-интернате, ки ба нигоҳубини пиронсолон машғул мебошанд ва 15 марказҳои минтақавии хизматрасонӣ, ки 9-тои онҳо ба Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар ба мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ тобеъ мебошанд [2,с.59].

Усулҳо. Дар амал татбиқ намудани хизматрасониҳои иҷтимоӣ аз ҷониби такшилоту идораҳои давлатӣ метвонад ба ҷараёни сифати хизматрасониҳо таъсири мусбӣ расонида,

дар ин ҷараён зарур аст, ки усулҳои муайян коркард ва роҳандозӣ карда шавад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар итоати Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон 5 осоишгоҳ вуҷуд дорад, ки ҳар кадоми онҳо барои аҳолӣ хизматрасониҳои маиширо пешниҳод менамоянд. Дар пояи вазорати болоқайд Муассисаи давлатии “Литсей-интернати касбии махсуси маъюбон”, Корхонаи воҳиди давлатии “Заводҳои протезию ортопедӣ”, инчунин Пажуҳишгоҳи илмию соҳавӣ амал мекунанд, ки ҷиҳати татбиқи хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар кишвар заминаи заруриро фароҳам овардаанд, ки аз амалишавии сиёсати самараноки иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гувоҳӣ медиҳад [4,с.52]. Илова бар ин, ҷиҳати татбиқи самараноки сиёсати иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми солҳои соҳибистиқлолӣ муассисаҳои давлатӣ таъсис ёфтанд, ки барои пешрафти соҳа ва баландбардории сатҳи некуаҳволии аҳолӣ мавқеи калидиро касб намудаанд. Аз ҷумла, дар давоми соли 2012 Муассисаи давлатии “Маҷмааи таълимиву таҷрибавии кори иҷтимоӣ ва инноватсияҳо” ва филиали Муассисаи давлатии "Литсей-интернати касбии махсуси маъюбон", ҷиҳати таъмини аҳолӣ бо марказҳои маишиву иҷтимоӣ дар ВМКБ, махсусан дар минтақаи Рӯшон ба фаъолият шуруъ намуданд, ки аз таваҷҷуҳи бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дарак медиҳад. Гузашта аз ин, дар ноҳияи Балҷувони вилояти Хатлон соли 2014 Муассисаи давлатии "Маркази байналмилалии тавонбахшӣ” ва Муассисаи давлатии "Хона-интернати бемориҳои рӯҳӣ" дар ноҳияи Кӯшониён мавриди истифода қарор гирифт, ба назари мо ҷиҳати таҳкими сиёсати иҷтимоии давлатӣ дар ин самт боз ҳам нақшгузор мебошад [3,с.7].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки тайи солҳои 2019-2023 низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар саросари кишвар рӯ ба инкишоф ниҳодааст ва фарогири қисми зиёди аҳолии ниёзманд мебошад [1,с.28]. Фарогирии аҳолӣ бо хизматрасониҳои иҷтимоӣ яке аз самтҳои асосӣ ва афзалиятноки ҷараёни рушди низоми хоҷагидорӣ маҳсуб ёфта, метавонад ба сатҳи некуаҳволии аҳолӣ таъсири мусбӣ расонад. Аз ин нуктаи назар тақвияти низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ, алалхусус хизматрасониҳои дар самти тиб, маориф баҳри пешрафти солимии аҳолӣ ва тақвияти донишҳои муассири саводомӯзон замнаи муносибро фароҳам меорад [15,с.70].

Дар робита ба ин, ҷиҳати дастгирии аҳолии ниёзманд ва тақвияти сатҳи некуаҳволии аҳолӣ дар шаҳри Хуҷанд, шаҳри Кӯлоб, шаҳри Хоруғ, шаҳри Душанбе ва ноҳияҳои Восеъу Ҳисор ва татбиқи ҳаёти солимии кӯдакони дорои имконияташон маҳдуд барои зиндагии доимӣ хона-интернатҳо ташкил гардиданд. Ташкилёбии чунин хона-интернатҳо аз нигоҳи якум, барои кӯдакони дорои имкониятҳоияшон маҳдуд фароҳам овардани шароити муносиб бошад, аз тарафи дигар, бозгӯкунандаи сиёсати самараноки иҷтимоӣ дар кишвар мебошад. Сиёсати иҷтимоӣ имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлат маҳсуб ёфта, метавонад аз омилҳои муҳимми пешрафти низоми хоҷагидорӣ бошад. Аз ин нуктаи назар, такмили ин сиёсат дар мадди назари Ҳукумат қарор дорад ва пайваста ҷиҳати таъмини сатҳи некуаҳволии мардум он тақвият дода мешавад, ки ин баҳри таҳкими заминаи муносиб замина фароҳам меорад. Вобаста ба таҳлилҳо қайд намудан зарур аст, ки дар баробари минтақаҳои қайдшуда, ҳамчунин, дар шаҳрҳои Ёвон ва Панҷакент масъалаи ташкили хонаи махсус барои нигоҳубини кӯдакони маъюб ва дорои имконияташон маҳдуд баррасӣ гардида, баъдан дар ин минтақаҳо чунин марказҳо ташкил карда шуданд. Пешравии назаррас дар ин самт, ин ташкили Маркази миллии тавонбахшии “Чорбоғ” ташкил шудааст, ки ҷиҳати татбиқи сиёсати иҷтимоӣ замнаи муносибро фароҳам меорад. Маркази миллии тавонбахшии “Чорбоғ” имкон дорад, ки дар давоми як соли тақвимӣ 400 кӯдаки дорои имконияташ маҳдудро ба табобат фаро гирад ва барои беҳдошти саломатии онҳо заминаи мусоид фароҳам орад. Яъне, ташкили чунин табобатгоҳҳо дар маркази сиёсати иҷтимоии давлат қарор дорад ва маълум аст, ки дар ин самт аз ҷониби Ҳукумати кишвар татбиқи механизмҳои гуногунро амалан роҳандозӣ намудааст, ки метавонад дар ин самт пешравиҳои мушаххасеро рӯйи кор орад [5,с.28]. Масалан, дар ноҳияи Балҷувони вилояти Хатлон дар давоми солҳои соҳибистиқлолӣ шароити мусоид барои дастгирии аҳолии камбизоат ва таҳияи шароити хуб барои кӯдакони дорои имконияти маҳдуд фароҳам оварда шудааст [2,с.19]. Дар ин

минтақа барои 20 нафар кӯдакони дорои имконияти маҳдуд ҷойи муносиб тайёр карда шудааст, ки метавонад баро ин қишри аҳолӣ шароити заруриро таҳия намояд.

Дар шароити муосири иқтисодӣ, ки хизматрасониҳои иҷтимоӣ аз ҷанбаҳои афзалиятноки фаъолияти иқтисодӣ миёни аҳолӣ маҳсуб меёбад, бояд дар ин сатҳо корҳои таҳқиқотӣ амалан татбиқ гардида, чораандешӣ зиёд гардад.

Таҳқиқи адабиёти соҳавӣ, иқтисодӣ ва фикру ақидаи мухталифи мутахассисон имкон фароҳам овард, ки бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври дақиқ таҳлил карда шавад ва мушкилоту норасоиҳое, ки дар самт ҷой доранд, мушаххас гарданд [6,с.300].

Вобаста ба гуфтаҳои боло қайд намудан бамаврид аст, ки айни замон дар бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ як қатор камбудиҳое вуҷуд доранд, ки зарурияти аз байн бурдани онҳо пеш омадааст. Бидуни таҳкими заминаҳои институтсионалӣ ва аз байн бурдани ин мушкилот, фароҳам овардани шароити зарурӣ барои такмили хизматрасониҳои иҷтимоӣ имконпазир аст [12,с.130].

Ба назари мо, мушкилоти зерин дар ин самт вуҷуд доранд, ки бартарафсозии онҳо метавонад рушди устуворро таъмин намояд [7,с.152]:

- меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, инчунин назария ва таҷрибаи ҷаҳонӣ зарурати истифода аз шаклҳои статсионарии хизматрасонии иҷтимоиро танҳо дар ҳолатҳои истисноӣ, яъне ҳангоми набудани имкониятҳои алтернативӣ, пешбинӣ менамоянд. Дар ин замина, хизматрасонӣ дар хона, хизматрасониҳои муваққатӣ ва дигар намуди ёрие, ки тавассути хадамоти иҷтимоӣ расонида мешаванд, ҳамчун хизматрасониҳои алтернативӣ эътироф гардидаанд.

- бо вуҷуди ин, нуфуз ва ҳиссаи муассисаҳои статсионарӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ нисбатан баланд буда, дар қонунгузории соҳавӣ афзалияти молиявии онҳо баръало мушоҳида мешавад. Сабабҳои ин ҳолатро метавон ба омилҳои зерин рабт дод: баланд будани сатҳи камбизоатӣ; маҳдуд будани доираи хизматрасониҳои алтернативӣ; вуҷуд надоштани механизми самараноки мониторинги хизматрасониҳои баробаркунанда (ивазкунанда); мафкураи анъанавии аҳолӣ, ки дар он боварии устувор ба бартарияти хизматрасонии статсионарӣ ҳиз шудааст;

- тибқи талаботи низомномаҳои амалкунанда, фаъолияти аз ҳама зиёди муассисаҳои статсионарӣ ба хизматрасониҳое рост меояд, ки ба пиронсолону маъюбон, кӯдакони ятим ва маъюбияти падару модар ва ё яке аз онҳо расонида мешаванд;

- низоми мавҷудаи хизматрасонии иҷтимоӣ дар Тоҷикистон ба низоми аз замони шуравӣ меросмонда асос ёфтааст ва тадриҷан тибқи талаботи қонунгузории нави соҳавӣ дар он унсурҳои нави замонавӣ ва инноватсионӣ бояд ворид карда шуда, дар ниҳояти кор низоми нави муосир, бо дарназардошти хусусиятҳои миллию анъанавӣ, бунёд гардад;

- стратегияи гузариш ба модели ҳозиразамони хизматрасонии иҷтимоӣ такмили қонунгузории ҷорӣ ва татбиқи тарзу усулҳои инноватсиониеро дар назар дорад, ки ба таҷрибаи пешрафтаи ҷаҳонӣ асос ёфта, паст кардани сатҳи камбизоатӣ, баробарии имкониятҳо, инчунин ба ҳаёти ҷамъиятӣ ҷалб кардани истифодабарандагонро таъмин менамояд;

- дар Тоҷикистон то ба ҳол неруи ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, ки ба соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ҷалб гардидаанд, заиф аст. Сабабаш, пеш аз ҳама, дар он аст, ки дар қонунгузории соҳа ваколатҳои онҳо мушаххас муқаррар нашудаанд. Аз ин рӯ, онҳо манбаъҳои зарурии ибтидоии моддиву техникӣ ва ҳайати кофии кормандони касбӣ надоранд, фаъолияташон аксаран устувор нест, зеро маъмулан аз татбиқи лоиҳаҳои кӯтоҳмуддати дастгирӣ тавассути грант вобаста аст;

- аз сабаби он, ки таҳияи таснифот ва стандартҳои хизматрасонии иҷтимоӣ шарти асосии баландбардории сифат ва аз ин рӯ, шарти муҳимтарини ислоҳоти низоми хизматрасониҳо мебошад, ҳалли ин масъала бо дарназардошти такмили қонунгузории соҳавӣ барои дурнамои рушди соҳа, ки «Консепсияи рушди низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар назар дорад, аҳаммияти муайянкунанда дорад;

- самаранокии низоми хизматрасонии иҷтимоӣ аз ҳалли масъалаҳои марбут ба касбомӯзиву такмили тахассус вобастагии комил дорад. Бо вуҷуди ин, чораҳои дар ин

самт андешидашаванда ва сол аз сол тақвиятёбанда нокифояанд, зеро барои тайёр кардани мутахассисони соҳа ба он теъдоде, ки талаботи соҳа тақозо дорад, имкон намедиҳанд. Ихтисоси корманди иҷтимоӣ дар системаи таълимоти касбии олӣ танҳо чанде қабл ҷорӣ гардидааст. Дар муассисаҳои таълимии миёнаи касбӣ бошад, тайёр кардани мутахассисони зарурӣ барои соҳаи мазкур умуман пешбинӣ нашудааст;

- самаранок набудани низоми хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчунин бо номукаммал будани идоракунии маъмурию ҳудудӣ алоқаманд мебошад, ки дар иқтидори сусти рушди мақомоти маҳаллӣ, аз ҷумла мақомоти худидоракунӣ, сатҳи нокифояву ғайримарказӣ гардонидани молиявӣ зоҳир мегардад [5].

Таҳқиқи адабиёти соҳавӣ ва таҳлили вазъи муосири бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ нишон медиҳад, ки дар баробари як қатор мушкилоти вуҷуддошта, инчунин омилҳое мавҷуданд, ки ба ҷараёни тақвияти низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ метавонанд таъсири манфӣ дошта бошанд.

Аз ин лиҳоз, бо таҳлили вазъи бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ омилҳои асосии таъсирбахшро чунин гурӯҳбандӣ намудем [8,с.52]:

- вуҷуд надоштани тартиби мушаххаси коркард ва таҳлили маълумотҳои оморӣ ва натиҷаҳои маълумотҳои сотсиологӣ, ки метавонанд ба раванди рушди низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ таъсири манфӣ расонанд ва ҷараёни тақвияти хизматрасониҳои иҷтимоиро таъмин созанд;
- мавҷуд набудани низоми мушаххас вобаста ба коркарди дурнамои ояндабинии банақшагирӣ оид ба пешрафти хизматрасониҳои иҷтимоӣ;
- устувор гардонидани пойгоҳи қонунгузорӣ ва асосҳои меъёриву ҳуқуқӣ вобаста ба сатҳи маҳалҳо, ки имкон диҳад то ба аҳолӣ хизматрасониҳои босифат ва такмилёфтаро пешниҳод намояд;
- суръати ғайриқаноатбахши гузариш аз модели патерналистӣ (саросарӣ) ба низоми самараноки унвонӣ (суроғавӣ) ва ба ҷойи татбиқи сиёсати босамар ба хотири баланд бардоштани сатҳи унвоният ва натиҷагирии бештар аз барномаҳои иҷтимоӣ, ҳанӯз низ мушоҳида шудани тамоюли истифодаи бесамар ва нооқилонаи хароҷоти молиявии иҷтимоӣ дар маҷмуи хароҷоти буҷет;
- мукаммал набудани низоми идоракунӣ ва маъмурикунонии фаъолият дар ҷараёни хизматрасониҳо, набудани ҳамоҳангӣ байни мақомоти идоракунии марказӣ, маҳаллӣ ва ҷамъиятӣ дар соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ;
- нокифоягии заминаи моддиву техникӣ, ки имконияти пешниҳоди хизматрасониҳои баландсифатро маҳдуд менамояд;
- маҳдуд будани маблағгузорӣ аз буҷети маҳаллӣ;
- вуҷуд надоштани фазои институтсионалии ягонаи иттилоотии ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркард, интиқол ва истифодаи маълумот [10,с.52].

Натиҷа. Таҳлили омилҳои иҷтимоӣ-демографӣ, иҷтимоӣ-тиббӣ ва психологӣ, истеҳсолӣ-иқтисодӣ, иҷтимоӣ-меҳнатӣ ва омилҳои дигаре, ки боиси пайдошавии ҳолатҳои душвори зиндагӣ мегарданд, аз зиёдшавии талабот ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ гувоҳӣ медиҳад. Маълумоти оморӣ нишон медиҳад, ки ҳаҷми талабот ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ, таркибу ҷараёни он, асосан аз ҳисоби тағйирёбии нишондиҳандаҳои иҷтимоию меҳнатӣ (макроиқтисодӣ), ки сатҳаш ҳанӯз баланд нест, инчунин, аз ҳолатҳои ногувори гурӯҳҳои ба онҳо алоқаманди осебпазири иҷтимоӣ ташаккул меёбад [6,с.125]. Тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳолатҳои осебпазири иҷтимоӣ, ки ҳамчун ҳолати душвори зиндагӣ ном бурда мешаванд, иборатанд аз:

а) маъюбӣ;

б) пиронсолӣ;

в) беморӣ, оқибати садамаи истеҳсолӣ ва бемории касбӣ;

г) аз даст додани саробон, ятимӣ, беназоратӣ, танҳоӣ;

д) вобастагии бардавоми рӯҳӣ, оқибати зӯроварӣ ва ё ҳолатҳое, ки ҳаётро зери хатар мемонанд;

е) дигар ҳолатҳои душвори зиндагӣ, набудани ҷойи муайяни истиқомат.

Мақсади асосии рушди низоми хизматрасонии иҷтимоӣ, инкишоф додани сармояи инсонӣ бо роҳи фароҳам овардани имкониятҳои иштироки баробар дар ҳаёти ҷамъиятӣ барои ҳама шаҳрвандон, тавассути ташаккул додани муҳити бемонеаи ҳаёту фаъолият барои шахсони дар ҳолати душвори зиндагӣ қарордошта мебошад. Бинобар ин, Консепсияи рушди низоми хизматрасонии иҷтимоӣ ба баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии шаҳрвандоне, ки ба дастгирии иҷтимоӣ эҳтиёҷ доранд, инчунин, ба беҳтар кардани некуаҳволӣ ва рушди низоми амалкунандаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ равона гардидааст [7,с.163]. Илова бар ин, баландбардории сатҳи зиндагии аҳолӣ аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад ва пайваста аҳолии кишвар аз ҷониби Ҳукумати кишвар дастгирӣ меёбад. Аз ин лиҳоз, такмили низоми хизматрасониҳо дар заминаи тақвияти технологияи инноватсионӣ бояд рушд ва таҳкими минбаъдаи он заминагузорӣ карда шавад. Заминаи асосии рушди низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ бояд дар асоси таҳкими инфрасохтори он роҳандозӣ ва механизми пешрафти он дар асоси омӯзиши вазъи иқтисоди миллӣ роҳандозӣ карда шавад.

Ҷадвали 1. SWOT-таҳлили соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон

Table 1. SWOT analysis of the social services sector in the Republic of Tajikistan.

Самтҳои устувор	**Самтҳои заиф**
- таъмини кафолатҳои иҷтимоӣ ба кормандони иҷтимоӣ ва фароҳам овардани шароити муносиби кор барои онҳо; - рушди низоми хизматрасонии иҷтимоии ғайристатсионарӣ ва ташаккули шаклҳои алтернативии он; - ташкили механизми ШДБХ дар соҳаи иҷтимоӣ; - баланд бардоштани дастрасӣ ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ; - баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳолӣ ва беҳтарсозии сармояи инсонӣ.	-набудани дастрасӣ ба хизматрасониҳои сифатноки иҷтимоӣ; -нокифоя будани молиякунонии соҳаи иҷтимоӣ, махсусан маориф ва тандурустӣ; - норасоии маълумоти дақиқ оид ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ; - паст будани сифати хизматрасониҳои иҷтимоӣ; - омода набудани кадрҳои соҳаи тандурустӣ ба ҳолатҳои эпидемиологӣ; - ғайримақсаднок тайёр намудани кадрҳо дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ.
Имкониятҳо	**Таҳдидҳо**
- имконияти васеъ кардани шабакаи хадамотҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла муассисаҳои махсусгардонидашуда ва бисёршакла бо мақсади дастрасии баробари сокинони эҳтиёҷманди шаҳру деҳот ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ; - имконияти баланд бардоштани ҳавасмандии мақомоти давлатӣ дар ҷалби бахшҳои хусусиву ҷамъиятӣ ба соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ; - имконияти дастгирии фаъолияти инноватсионӣ; - имконияти беҳтарсозии сифати хизматрасониҳои иҷтимоӣ.	- таҳдиди паст шудани сатҳи зиндагии аҳолӣ дар натиҷаи дастрасӣ наёфтан ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ; - таҳдиди ғайримақсаднок омоданамоии кадрҳо ва ҷавобгӯ набудани онҳо ба талаботи бозори меҳнат; - таҳдиди ноустувор будани санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии танзими хизматрасониҳои иҷтимоӣ; - таҳдиди суст будани баъзаи моддӣ-техникии муассисаҳои расонандаи хизматҳои иҷтимоӣ ва ғайра; - таҳдиди паст гардидани сифати захираҳои меҳнатӣ.

Сарчашма**:** Таҳияи муаллиф

Чи тавре аз ҷадвали 1 бар меояд, хизматрасониҳои иҷтимоӣ аз тарафҳои устувор, заиф, имкониятҳо ва хатарҳо иборат аст. Таҳлили гузаронидашуда нишон дод, ки самтҳои устувори хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва имкониятҳои рушди хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар мамлакат мавҷуд мебошанд, ки дар сурати истифодабарии онҳо соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ метавонанд барои беҳтар гардидани сифати хизматрасониҳои соҳаи маориф, тандурустӣ ва дигар соҳаҳои иҷтимоӣ замина гузоранд [14,с.269].

Инчунин, истифодаи оқилонаи имкониятҳои мавҷуда барои бартараф кардани хатарҳои эҳтимолии соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии

аҳолӣ замина мегузорад. Такмили низоми идоракунии (менеҷменти) хизматрасониҳои иҷтимоӣ бояд вобаста ба муайянсозии арзиш ва талаботи воқеӣ сурат гирад, ки ин амал имкон медиҳад аз муассисаҳои аз нуқтаи назари иҷтимоию иқтисодӣ ғайрисамаранок даст кашида шавад.

Баланд бардоштани сифат ва сатҳи дастрасии хизматрасониҳои иҷтимоӣ, ҷорӣ кардани низоми самараноки мониторингу баҳодиҳӣ ба онҳо, беҳтар намудани маблағгузории низоми хизматрасонии иҷтимоӣ, зарурати такмил додани шарикии давлат ва бахши хусусӣ ё ҷамъиятиро пеш меорад. Самти мазкур ҳалли ду вазифаи ба ҳам вобастаро талаб менамояд [13,с.67]:

а) дастгирии ташаббусҳои шаҳрвандӣ ба шаҳрвандону ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ, омӯзонидан ва сайқал додани малакаву маҳорати ташкил кардани кори иҷтимоӣ, худидоракунӣ, ки барои анҷом додани хизматрасонии иҷтимоӣ заруранд.

б) васеъ кардани имконияти воридшавии ташкилотҳои ҷамъиятию ғайриҳукуматӣ ба бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ тавассути ҷалби онҳо ба таҳия ва ҷорӣ намудани таснифот ва стандартҳои хизматрасониҳои иҷтимоӣ.

Хулоса. Дар асоси таҳлили вазъи муосири соҳаи иҷтимоӣ оид ба тақвияти бештари соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ чунин хулоса намудан мумкин аст, ки соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ яке аз соҳаҳои муҳим барои нигоҳдории фаъолияти зисти аҳолӣ ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки худ давлати иҷтимоӣ мебошад, ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ, такмилдиҳии соҳаҳои калидии расонандаи хизматҳои иҷтимоӣ, яке аз вазифаҳои асосии давлат ба ҳисоб меравад. Ҷиҳати беҳтарсозии соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ низоми қонунгузории соҳа бояд мукаммал гардонида шавад ва барномаҳои мақсаднок барои танзими соҳа ва самаранок истифодабарии хизматрасониҳои иҷтимоӣ роҳандозӣ карда шаванд. Яъне, айни замон такмили низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба даврае рост омадааст, ки сохтори талаботи аҳолӣ тағйир ёфтааст ва шаклу намудҳои он метавонад дигаргун шавад. Вобаста ба ин, зарур аст, ки сиёсати иҷтимоӣ мувофиқи талаботи замони муосир татбиқ гардад, роҳу воситаҳо ва механизми татбиқи он дар заминаи баҳодиҳии вазъи некуаҳволии аҳолӣ татбиқ карда шавад.

Ҳамин тариқ, рушди хизматрасониҳои иҷтимоӣ як ҷараёни мушкил буда, дар асоси консепсияҳо, барномаҳо ва заминаи ҳуқуқиву иқтисодӣ амалӣ карда мешавад. Илова бар ин, низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ аз як тараф, ба сатҳи некуаҳволии аҳолӣ таъсири мусбӣ расонад, аз ҷониби дигар, дастрасии аҳолиро ба хизматрасониҳои сифатнок таъмин месозад. Пешниҳоди саривақтӣ ва сифатан хуби хизматрасониҳои иҷтимоӣ барои тақвияти сиёсати иҷтимоии давлат заминаи заруриро фароҳам оварда, дар баркарорсозии вазъи саломатии мардум ва таҳкими ҳолати зиндагии шоиста заминаи мусоидро фароҳам меоварад.

Мақола дар доираи мавзуи илмии кафедраи умумидонишгоҳии назарияи иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон «Ҷанбаҳои назарявӣ – методологии омӯзиши омилҳои иқтисоди миллӣ дар заминаи рушди фарогирии (инклюзивӣ) устувор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки тибқи тартиби муқарраршуда ба қайд гирифта шудааст (протоколи №01, аз 30-уми августи соли 2021), таҳия гардидааст.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Комилзода А.Қ.

АДАБИЁТ

1. Абалкин, Л.И. Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. - 1997. -№6. -С.4-8.
2. Абдугафуров, А.А. Собственность, предпринимательство и проблемы перехода Республики Таджикистан к рыночному хозяйству /А.А. Абдугафуров. -Худжанд, 1999. -122 с.
3. Абдулвосиев, Ф.С. Стратегия реформирования аграрного сектора экономики / Ф.С. Абдулвосиев, Т.Д. Юнусов // Экономика Таджикистана: Стратегия развития. - 2000. -№1. -С.3-8.
4. Агабабьян, Э.М. Экономический анализ сферы услуг / Э.М. Агабабьян. -М.: Экономика, 1968. -С.52.
5. Агентство по стандартизации и метрологии при Правительстве Республики Таджикистан: метод. пособие. - Душанбе, 2013. -36 с.
6. Басников, О. В. Современные проблемы функционирования и развития сферы социальных услуг /О.В. Басников // Вестник Чуваш. ун-та. Экономика и экономические науки. - 2010. -№4. -С.302-307.

7. Баутин, В.М. Энергетика для села /В.М. Баутин. -М: ФГНУ «Росинформагротех», 2002. -184 с.
8. Бернар, И. Толковый экономический и финансовый словарь: в 2 т / И. Бернар, Ж.К. Колли. пер. с фр. -М: Междунар. отношения, 1994. -Том 2. -522 с.
9. Консепсияи рушди низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2013.
10. Мирбобоев Р.М. Таҳлили вазъи соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Р.М. Мирбобоев, Ҳ.М. Саидова // Вестник Педагогического университета. Естественные науки. - 2022. -№3(15). -С.50-56.
11. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.04.2013.
12. Саидова Х.М. Теоретические вопросы исследования социальных услуг как экономической категории / Х.М. Саидова, Б.Х. Хаитова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. -№6. -С.129-134.
13. Салтман Р. Реформы системы здравоохранения в Европе. Анализ современных стратегий / Р. Салтман, Дж. Фигейрас; пер. с англ. –М.: ГЭОТАР Медицина, 2000. -С.67.
14. Столяров С.А. Рынок медицинских услуг: некоторые его характеристики, проблемы и аспекты управления / С.А. Столяров. -Барнаул: Аз Бука, 2005. -269 с.
15. Critical challenges for health care reform in Europe/ State of health. Open University Press, Buckingham, Philadelphia, 2000. -С.70.

ТАҲҚИҚИ ҶАНБАҲОИ ТАШКИЛӢ-ИҚТИСОДИИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ИҶТИМОӢ

Дар мақолаи мазкур масоили назариявӣ-амалии низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор гирифтааст. Асоснок карда шудааст, ки дар шароити муосир низоми хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар рушду инкишофи иқтисодиёти миллӣ аҳаммияти калидӣ дошта, раванди иҷроиши масоили иқтисодиро замина мегузорад. Дар мақола ҳолати муосири хизматрасониҳои иқтисодӣ таҳлил карда шуда, шаклҳо, усулҳо ва роҳҳои татбиқи он вобаста ба шароити муосир баррасӣ шудааст. Принсипҳои асосии хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гурӯҳбандӣ карда шуда, оид ба хусусиятҳои онҳо маълумот манзур гардидааст. Қайд шудааст, ки дар солҳои охир хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар иқтисодиёт мавқеи калидиро касб намуда, таҳкими минбаъдаи онҳо дастрасии аҳолиро ба ин намуди хизматрасониҳо осон мегардонад. Илова бар ин, омилҳои ба ҷараёни хизматрасониҳои иҷтимоӣ таъсирбахш таҳқиқ карда шуда, дараҷаи таъсири онҳо баҳогузорӣ гардидааст. Ҳамин тавр, доир ба масоили хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар мақолаи мазкур пешниҳодҳои аз нигоҳи илмӣ асоснок тавсия гардидаанд, ки метавонанд дар ҷараёни рушду нумуи хизматрасониҳои иҷтимоӣ таъсири мусбӣ расонида, заминаи такмилёбии ин шакли хизматрасониҳоро фароҳам оварад.

Калидвожаҳо: хизматрасонӣ, низом, омилҳои иҷтимоӣ, сифат, шабака, таҳвият, принсип.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ

В статье рассматриваются теоретические и практические вопросы системы социальных услуг. Обосновано, что в современных условиях система социального обслуживания населения имеет ключевое значение в развитии и росте национальной экономики, закладывает основу процесса реализации экономических задач. В статье анализируется современное состояние экономических услуг, рассматриваются формы, методы и способы их реализации в соответствии с современными условиями. Сгруппированы основные принципы социального обслуживания в Республике Таджикистан и дана информация об их характеристике. Отмечено, что в последние годы социальные услуги приобретают ключевое положение в экономике, и их дальнейшее укрепление будет способствовать расширению доступа населения к этим видам услуг. Кроме того, были исследованы факторы, влияющие на поток социальных услуг, и оценена степень их влияния. Таким образом, в данной статье рекомендуются научно обоснованные предложения по вопросам социального обслуживания, которые могут оказать положительное влияние на развитие и рост социальных услуг и стать основой для совершенствования этой формы обслуживания.

Ключевые слова: услуги, система, социальные факторы, качества, сет, укрепление, принципы.

STUDY OF ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC ASPECTS OF SOCIAL SERVICES

The article examines theoretical and practical issues of the social services system. It is substantiated that in modern conditions the system of social services to the population is of key importance in the development and growth of the national economy, lays the foundation for the process of implementing economic objectives. The article analyzes the current state of economic services, considers the forms, methods and ways of their implementation in accordance with modern conditions. The main principles of social services in the Republic of Tajikistan are grouped and information on their characteristics is given. It is noted that in recent years social services have acquired a key position in the economy, and their further strengthening will contribute to expanding the population's access to these types of services. In addition, the factors influencing the flow of social services were studied, and the degree of their influence was assessed. Thus, this article recommends scientifically based proposals on social services that can have a positive impact on the development and growth of social services and become the basis for improving this form of service.

Keywords: services, system, social factors, qualities, set, strengthening, principles.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Саидова Ҳисния Маҳмадулоевна*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисод. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 934-53-33-55**

Сведения об авторе: ***Саидова Хисния Махмадулоевна*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент общеуниверситетской кафедры экономической теории. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 934-53-33-55**

Information about the author: ***Saidova Khisniya Makhmaduloevna*** – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor at the University-wide Department of Economic Theory. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 934-53-33-55**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 04.06.2026
Аз тақриз баргашт: 11.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 336.22

САМТҲОИ АСОСИИ ТАКМИЛИ НИЗОМИ АНДОЗБАНДИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ

Раҳимов Ш.З.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Соҳаи саноат имрӯзҳо яке аз соҳаҳои асосии иқтисоди миллӣ ба ҳисоб рафта, дар таъмини аҳолии кишвар ба молу маҳсулоти ниёзи мардум ва ғанӣ гардонидани бозорҳои дохилӣ нақши калидӣ дорад. Қобили қайд аст, ки фаъолияти корхонаҳои саноатӣ аз низоми андозбандии мамлакат вобастагии калон дорад. Вобаста ба ин, мо самтҳои такмили низоми андозбандии корхонаҳои саноатиро дида мебароем. “Низоми амалкунандаи андози мамлакат, амалан то ҳол ислоҳот мепазирад, зеро он ба барқарор намудани нуфузи молиявии корхонаҳои саноатӣ, дастгирии соҳибкорӣ, аз ҷумла соҳибкории хурд ва дар маҷмуъ ба рушди иқтисодиёт мусоидат намояд” [15]. Низоми андоз бояд дар “ташкил намудани механизми самараноки ҳавасмандгардонии андозӣ, барои соҳибкорон ҷиҳати навсозӣ ва васеъкунии истеҳсолот” [16,с.215] мусоидат намояд.

Бояд қайд намуд, ки такмили низоми андозбандии корхонаҳои саноатӣ яке аз самтҳои асосии сиёсати иқтисодии давлат ба ҳисоб рафта, ба баланд бардоштани устувории молиявӣ, кам кардани хавфҳои андоз, аз мукаммалгардонии самти санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии соҳа ва кам кардани бори андоз барои кохонаҳои саноатӣ нигаронида шудааст. “Рушди имрӯзаи иқтисодиёти кишвар ва рушди муътадили низоми андоз шаҳодат аз он медиҳад, ки низоми андоз механизми муҳимми таъсиррасон ба пешрафти иқтисодиёти кишвар мебошад” [6].

Шарҳи адабиёт. Мавзуи такмили низоми андоз дар асарҳои муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ ба таври васеъ омӯхта шудааст. Аз ҷумла, олимони ватанӣ Раҷабзода Т.С. [13], Халифазода Ҷ.Б. [15], Яқубзода М.С., Қодирзода Ш.А. [16], Мамадризоева Н.М. [6], Файзуллоев К.Ҷ. [14], Муқимов Қ.М. ва Асадуллозода Х.А. [7] низоми андозро дар рушди иқтисодиёт ва танзими бахшҳои он яке аз механизмҳои асосӣ меҳисобанд.

Тавре таҳқиқоти аз ҷониби иқтисоддонҳои ватанӣ анҷомдодашуда нишон медиҳанд, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, маъмурикунонӣ ва рақамикунонии низоми андоз барои андозсупорандагон ва умуман, соҳибкорон содагардонии равандҳои андозбандиро фароҳам овардааст. Аммо, ҷанбаҳои мушаххаси низоми андозбандии корхонаҳои саноатӣ дар робита бо хусусиятҳои низоми андоз ва фаъолияти соҳибкории миллӣ нисбатан камтар таҳқиқ шудаанд.

Мақсади мақола – ин такмили низоми танзими андозӣ бо истифода аз механизмҳои ҳавасмандкунандаи он ва шаффофият ба таъсис ва фаъолияти самараноки корхонаҳои саноатӣ ва сеху коргоҳҳои истеҳсолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намуда, ба афзоиши шумораи ҷойҳои корӣ, пайдоиши манбаҳои нави андозбандӣ ва беҳтар шудани сатҳи некуаҳволии мардум оварда мерасонад.

Мавод ва усулҳо. Асоси иттилоотии таҳқиқот қонунҳо ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, дастурамалҳо оид ба ҳисоб ва пардохт намудани намудҳои андоз, инчунин шаклҳои эъломияҳо ва ҳисобҳо ва барномаҳои рушди маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд [1,с.2].

Дар ҷараёни таҳқиқот маҷмуи усулҳои таҳлили ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва таҳлили илмӣ-назариявӣ истифода гардиданд. Усули таҳлили ҳуқуқӣ барои ошкор намудани ҳолати муосири низоми андоз дар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, усули муқоисавӣ барои муқоисаи хусусиятҳои фарққунандаи низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз низоми андози дигар кишварҳо, усули таҳлили илмӣ-назариявӣ барои омӯзиши асарҳои олимон, ки дар онҳо принсипҳои низоми андоз оварда шудаанд, ба кор бурда мешаванд. Истифодаи ин усулҳо имкон дод, ки натиҷаҳои таҳқиқот бо дараҷаи баланди асоснокии илмӣ, эътимоднокӣ ва амалишавандагӣ тавсиф гарданд.

Натиҷаҳо. Дар натиҷаи таҳқиқи самтҳои асосии такмили низоми андозбандии корхонаҳои саноатӣ муайян карда шуд, ки такмили низоми андоз бо истифода аз фишангҳои танзими андозӣ барои рушди иқтисодии кишвар ва устувории манбаъҳои даромадҳои буҷети давлатӣ аз он вобастагии калон дорад. Муқаррар гардид, ки такмили маъмурикунонӣ ва рақамикунонии низоми андоз ба самаранокии идоракунии он ва дараҷаи шаффофияти равандҳои андозбандӣ мусоидат намуда, дар таҳкими иқтидори саноатии кишвар, рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва ҷалби сармоягузорӣ заминаи муҳим ба ҳисоб мераванд.

Муҳокима. Дар шароити муосири рушди иқтисодӣ такмили сиёсати давлатии низоми андоз барои корхонаҳои саноатӣи аҳаммияти калон дошта, низоми самараноки андоз ба афзоши истеҳсолоти саноатӣ, ҷалби сармоягузорӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва таъмини рушди устувори иқтисодӣ оварда мерасонад. Ҳамин тавр, "Дар низоми танзими давлатии иқтисодиёт мақоми хосаро маҳз ишғол менамоянд" [12].

"Сарфи назар аз ислоҳоти низоми андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, имрӯзҳо корхонаҳои саноатӣ бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мешаванд, аз ҷумла гаронии андоз, мураккабии маъмурияти андоз, нокифоя будани имтиёзҳои андозӣ ва имкониятҳои маҳдуди навсозии истеҳсолот. Роҳҳои такмили низоми андоз, бартарафнамоии мушкилоти низоми андоз, татбиқи сиёсати ҳамаҷонибаро талаб мекунад" [14,с.221].

Қобили зикр аст, ки арзёбии тамоюлҳо ва танзими андозии саноатикунонии иқтисодиёти ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки самтҳои асосии такмили сиёсати давлатии низоми андозбандии корхонаҳои саноатиро ба чунин гурӯҳо метавон ҷудо намуд:

1. Мукаммалгардонии санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии соҳаи андоз. Барои он, ки низоми андоз фаъолияти бомуваффақият дошта бошад, ҳар як давлатро зарур аст, ки пайваста самти қонунгузории соҳаи мазкурро такмил диҳад. Меъёрҳое ҳуқуқие, ки пардохти андозҳоро муқаррар мекунанд, бояд ба модели интихобшудаи низоми андоз мувофиқат намоянд. Татбиқи дурусти вазифаҳои андоз, ки шарти асосии рушди босамари тамоми низоми иқтисодии кишвар мебошад, аз дурустии низоми андозбандӣ ва заминаҳои меъёриву ҳуқуқии низоми андоз вобастагии калон дорад. Таҳлили муносибатҳои ҳуқуқии низоми андоз танҳо дар сурате натиҷаҳои мусбӣ дода метавонад, ки агар онҳо ба муносибатҳои иқтисодӣ ва санадҳои меъёриву ҳуқуқии давлат дар соҳаи андозбандӣ асос ёфта бошанд. Ҳамаи андозҳои дар кишвар муқарраргашта ҳадафи ягона доранд, ки он, пеш аз ҳама, ташаккули буҷети давлатӣ ва ба маблағгузории буҷетӣ таъмини намудани соҳаҳои иҷтимоӣ мебошад.

Қобили зикр аст, ки дар самти такмили санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ то имрӯз як қатор корҳо ба анҷом расонида шуда бошад, хам як қатор мушкилотҳо ҷой доранд, аз ҷумла Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 28-декабри 2024-ум дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар» чунин қайд карданд: «Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ дар ҳамкорӣ бо вазорату идораҳои соҳавӣ бо зикри маълумоти мушаххасу дақиқ оид ба захираву имкониятҳои мавҷуда, соҳаҳои афзалиятнок ва самтҳои асосии беҳтар намудани фазои сармоягузории кишвар дар муҳлати се моҳ Стратегияи ҷалби сармояро барои давраи то соли 2040, таҳия намояд.

Масъалаи истифодаи соҳибкорону сармоягузорон аз имтиёзи андоз аз фоида ҳангоми бунёди корхонаи нав низ таҷдиди назарро талаб менамояд.

Ҳоло имтиёзи зикршуда на аз оғози фаъолияти истеҳсолии корхона, балки аз лаҳзаи бақайдгирии давлатии он ҷорӣ мегардад.

Дар чунин ҳолат қисми зиёди муҳлати имтиёзӣ ба давраи бунёд ва таҷҳизонидани корхонаи нав, яъне то ба даст овардани фоида рост меояд ва соҳибкорону сармоягузорон аз ин имтиёз пурра бархӯрдор намешаванд.

Аз ин рӯ, Вазорати молия, Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ ва Кумитаи андоз вазифадор карда мешаванд, ки оид ба такмил додани механизми татбиқи имтиёзи андоз аз фоида барои корхонаҳое, ки фаъолияти истеҳсолии навро ба роҳ мондаанд, дар муҳлати ду моҳ санадҳои дахлдорро таҳия ва ба Ҳукумати мамлакат пешниҳод намоянд» [10]. Ҳамин буд, ки дар як муддати кӯтоҳ аз ҷониби

масъулин лоиҳаи Кодекси андоз дар таҳрири нав бо назардошти тағйиру иловаҳо коркарда бароварда шуда аз 17.12.2025 таҳти №2210 мавриди истифода қарор дода шуд. Дар асоси ин санад, имтиёзи андоз аз фоида барои корхонаҳои саноатӣ ва истеҳсолӣ на аз саннаи бақайдгирии давлатӣ балки аз санаи оғози фаъолияти истеҳсолии корхона, ҷорӣ мегардад. Ҳамин тавр, «Пешниҳоди имтиёзу сабукиҳои андозӣ фишанги муҳимми рушди соҳаҳои иқтисоди миллӣ ба ҳисоб рафта, он дар заминае бояд амалӣ карда шавад, ки натиҷаи он тайи солҳои тулонӣ барои суботи молиявии кишвар хизмат намояд» [7,с.41-45]. Дар воқеъ, «тадбирҳои ворид намудани тағйиротҳоро ба қонунгузории андоз, омили коҳиш додани сатҳи гаронии андоз шудаанд ва ин тағйиротҳо бояд ҳадди аксар таъмин намудани суръати баланди рушди иқтисод ва афзоиши фаъолияти сармоягузориро таъмин намоянд» [13,с.182-189]. Бояд қайд намуд, ки рушди иқтидори иқтисодии дилхоҳ кишвар ва рақобатпазирии мол ва хизматрасонӣ дар бозорҳои дохилӣ ва ҷаҳонӣ аз сиёсати андозии ҳукуматдорони он вобастагӣ дорад.

2. Яке аз самтҳои муҳимми дигаре, ки дар низоми андози ҷумҳурӣ такмил дода шавад, ин кам кардани гаронии бори андоз барои корхонаҳои саноатӣ мебошад. Гаронии зиёди андоз иқтидори молиявии корхонаҳои истеҳсолиро коҳиш дода, фаъолияти сармоягузориро маҳдуд мекунад. Дар ин самт Ҳукумати ҷумҳуриро мебояд, ки барои кам кардани меъёрҳои муайяни андоз барои корхонаҳои истеҳсолии саноатӣ чораҳои заруриро андешад, чунки 9 соли охир аз 1-уми январи соли 2017 инҷониб меъёри андози фоида ё андози даромад барои корхонаҳои истеҳсолӣ тағйир наёфтааст ва ё барои корхонаҳои нави саноатӣ низомҳои имтиёзнок муқаррар намояд. Дар амал татбиқ намудани ин тадбирҳо рақобатпазирии саноати миллиро баланд бардошта, афзоиши истеҳсолотро метезонад.

3. Яке аз мушкилоти дигаре, ки имрӯзҳо корхонаҳои саноатӣ дар низоми андози кишвар рӯ ба рӯ мешаванд, ин тартиби ҳуҷҷатикунонии хароҷотҳои корхона барои баҳисобгирии андоз ва ҳисоботдиҳӣ мебошанд. Сарфи зиёди вақт ва хароҷотҳои молиявӣ барои корхонаҳои саноатӣ, умуман, соҳибкорон дар пайи иҷрои уҳдадориҳои андозӣ метавонад самаранокии фаъолияти тиҷоратии онҳоро коҳиш диҳад. Барои ҳалли ин масъала равандҳои маъмурикунонӣ бояд дар ҷумҳурӣ такмил дода шаванд. “Самаранокии фаъолияти мақомоти андоз аз таъсири маъмурикунонии андоз ба рушди субъектҳои соҳибкории хурду миёна вобастагӣ дорад” [9].

Маъмурикунонии андоз - аз ҷониби мақомоти андоз амалӣ намудани маҷмуи тадбирҳо ва равандҳои идоракуниеро дар назар дорад, ки ба таъмини сари вақтӣ ва пурра ситонидани андозҳо бо хароҷотҳои камтарин мусоидат намуда, инчунин назорати риояи қонунгузории андозро барои мақомоти андоз осон мегардонад. Дар расми 1 ҳадаф ва вазифаҳои маъмурикунонии низоми андоз оварда шудааст.

Бояд қайд намуд, ки амалӣ шудани чорабиниҳои дар Барнома пешбинишуда, ба маҳдуд шудани иқтисоди пинҳонӣ оварда расонид, ки дар натиҷа манбаъҳои андозбандӣ ва воридоти андозҳо тамоюл ба афзоиш доранд.

Такмили маъмурикунонии низоми андоз ҳамчун яке аз бахшҳои муҳимми ислоҳоти иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба беҳтар намудани муҳити корӣ ва фазои сармоягузорӣ, таҳкими рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ва ташаккули иқтисоди рақамӣ нигаронида шудааст. Ҳамин тавр, дар раванди маъмурикунонӣ “Такмили механизми истифодаи васеи воситаҳои пардохти электронӣ бо мақсади зиёд намудани ҳиссаи пардохти ғайринақдӣ анҷом дода мешавад” [6].

Чи тавре ба мо маълум аст, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамасола дар Паёми худ, ки ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии мамлакат ироа мегардад, таҳлили ҳамаҷонибаи рушди иқтисодии мамлакат ва дастгирии соҳаи иҷтимоӣ гузаронида мешавад. Масалан, дар Паёми навбатии худ, ки 16-уми декабри соли 2025 баргузор гардид, дар бори тақвият ва рушди вазъи иқтисодии кишвар қайд карда шуд, ки сол аз сол, қариб ҳамаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон рушд ёфтаанд. Масалан, маҳсулоти умумии дохилӣ давоми панҷсоли охир ба ҳисоби миёна 7,6% тамоюл ба рушд дорад, ки дар миқёси минтақа яке аз

нишондиҳандаҳои максималӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, буҷети ҷумҳурӣ низ сол то сол зиёд гардида, вазъи иҷтимоии мардум беҳтар мегардад, ки ин ба боло бурдани музди меҳнати кормандони соҳаҳои буҷетӣ ҳамасола ҳудуди то 30% асоси воқеӣ гашта, нишондиҳандаи сатҳи зиндагии аҳолиро боз ҳам хубтар мегардонад.

Расми 1. Ҳадаф ва вазифаҳои маъмурикунонии низоми андоз
Figure 1. Objectives and functions of tax system administration

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Дар воқеъ, афзоиш ёфтани нишондиҳандаи музди меҳнат бо чунин суръат дар солҳои наздик ба меъёрҳои ҷаҳонӣ мутобиқ шудани онро нишон медиҳад, ки ноил гаштан ба чунин дастовардҳо аз даромади буҷети давлатӣ вобастагии калон дорад.

Дар ин ҳолат андоз яке аз сарчашмаҳои асосӣ барои буҷети давлатӣ ба ҳисоб меравад, бояд одилона бошад, маъмурикунонии низоми он бояд бо истифода аз технологияҳои рақамӣ амалӣ гардонида шавад, ки ин ҷанбаҳоро Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паём худ чунин ироа намудаад: «То имрӯз барои такмили маъмурикунонии андоз, тавсеаи ҳамкориҳои фосилавӣ бо шаҳрвандону андозсупорандагон ва густариши иқтисоди рақамӣ дар доираи «Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020-2025» як қатор тадбирҳои муҳим амалӣ карда шудаанд» [11,с.10]. Дар воқеъ, дар доираи ин барнома аз ҷониби Ҳукумати ҷумҳурӣ ва Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон рақамикунонии низоми андоз дар сатҳи зарурӣ амалӣ гардонида шуд, вале барои рушди маъмурикунонии соҳа таҷриба ва имкониятҳои навро бояд ҷустуҷӯ намуд. Бо ҳамин мақсад Роҳбарияти олии кишвар масъулинро вазифадор намуданд, ки “Бо дарназардошти идомаи ислоҳот ва зарурати тақвияти дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ Барномаи нави рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2026-2030-ро дар муҳлати кӯтоҳ қабул ва татбиқ намояд” [11,с.11].

Бояд қайд намуд, ки барои рушди минбаъдаи маъмурикунонии низоми андози ҷумҳурӣ мукаммалгардонии самтҳои зерин мувофиқи мақсад аст:

а) Содагардонии низоми ҳисоботи андоз - ин маънои кам кардани сарбории маъмурии андоз аз ҳисоби кам кардани миқдори ҳуҷҷатҳо, ҷорӣ намудани гардиши ҳуҷҷатгузории электронӣ ва ҳисобкунии автоматии андоз аз ҷониби мақомоти андоз, ки ба камшавии

хароҷотҳои муҳосибии корхона оварда мерасонад. Дар воқеъ, дар самти ҷорӣ намудани ҳуҷҷатгузории электронӣ то имрӯз дар ҷумҳурӣ корҳои зарурӣ анҷом дода шуда пешниҳоди эъломияҳои андоз ва ҳисобнома фактураҳо ба таври электронӣ тавассути утоқи шахсии андозсупоранда ба роҳ монда шудаанд, вале барои боз ҳам хубтар шудан ё содагардонии низоми ҳособоти андоз барои корхонаҳои саноатӣ, ки ташкили онҳо ҳамчун самти афзалиятнок ва стратегии иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба ҳисоб мераванд, мо гузариш ба низомҳои содакардашуда ва махсуси андозбандиро тавсия медиҳем, ки пардохти якчанд намуди андозро ба як навъи андози содакардашуда иваз намуда, шумораи эъломияҳои зарурии андоз ва ҳаҷми ҳуҷҷатҳои пешниҳодшавандаро ба куллӣ кам мекунад, ки ин раванд дар коҳишёбии хароҷотҳои муҳосибии корхона мусоидат мекунад.

b) Коҳиш додани шумораи санҷишҳои андозӣ – ин як раванди гузариш аз низоми назорати доимӣ ба равиши бо тавккал нигаронидашуда мебошад, ки ин усули назорат ба мақомоти андоз имкон медиҳад қонуншиканиҳо ба таври фосилавӣ аз дур ошкор карда шаванд, дар ин ҳолат танҳо он ширкатҳое мавриди санҷиши андозӣ қарор мегиранд, ки профили хатари онҳо аз меъёри муқарраршуда зиёд мегардад. Дар воқеъ, яке аз мушкилиоти асосие, ки имрӯзҳо дар ҷумҳурӣ сарбории маъмурияти андозро барои корхонаҳои саноатӣ зиёд менамояд, ин назорати андозӣ мебошад, ки шумораи онҳо мувофиқи қонунгузории амалкунанда ба 8 номгӯй мерасад ва «аз ҷониби мақомоти андоз дар чунин шаклҳо амалӣ карда мешавад: назорати камералӣ; муоинаи хронометражӣ; назорати иловагии молҳои зераксизӣ ва фаъолияти дигар; назорати низоми рамзгузории электронии молҳо; санҷиши сайёрии андоз; санҷиши амалиётӣ; мониторинги андозӣ; нархгузории трансфертӣ ва бозорӣ» [5,с.290].

c) Самти дигаре, ки дар такмили маъмурикунонии низоми андоз нақши калон дорад, ин баланд бардоштани шаффофияти назорати андоз ба ҳисоб меравад. Дар шароити муосир баландбардории шаффофияти назорати андоз, маҳз тавассути татбиқи хизматрасониҳои рақамӣ дар соҳаи назорати молиявӣ, муомилоти ҳуҷҷатҳои электронӣ ва системаҳои муосири пайгирӣ ба даст оварда мешавад. Ин ҳолат хатарҳоро барои корхонаҳои саноатӣ коҳиш медиҳад ва шумораи санҷишҳои андозиро кам мекунад, инчунин муносибатҳо миёни мақомоти андоз ва корхонаҳоро пешгуйишаванда мегардонад. Олимони соҳа бар он назаранд, ки “Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар маъмурикунонии андоз ба ҳарду ҷониб манфиатҳои мутақобила дорад” [3]. Мушкилоти асосие, ки дар самти шаффофияти назорати андоз дар миқёси ҷумҳурӣ ҷой дорад, аз ҷониби андозсупорандагон пурра ва саривақтӣ истифода накрдани хизматрасониҳои рақамӣ дар самти баҳисобгирии муҳосибии онҳо ва фарҳанги пасти андозӣ ба ҳисоб меравад. Инчунин “дар фаъолияти нозирони андоз ба ивази назорати андозӣ, машваратҳои андозӣ ба ҷои аввал гузошта шавад” [2]. Барои ҳалли самараноки ин масъала, мо тавсия медиҳем, ки истифодаи API ва ҳамгироӣ дар низоми назорати андозӣ пурра истифода шавад. API (Application Programming Interface) – ин як унсури барномавиест, ки ба барномаҳои гуногун имкон медиҳад, ки бо ҳамдигар муошират ва табодули маълумот дошта бошанд. Ҳамгироии мустақими системаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, масалан, барномаи 1С муҳосибот бо хизматрасониҳои рақамии Кумитаи андоз, ки раванди ҳисоб намудан ва назорати андозро автоматӣ кунонида, хатогиҳои инсониро аз байн мебарад ва ҳисоботҳоро комилан шаффоф мегардонад.

4. Самти дигаре, ки дар шароити муосири иқтисодӣ барои такмили сиёсати давлатии низоми андозбандии корхонаҳои саноатӣ ва маъмурикунонии низоми андоз ба таври васеъ истифода мешавад, ин рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад.

Рақамикунонии низоми андоз, ин гузариш аз низоми идоракунии ҳуҷҷатгузориҳои коғазӣ ба платформаҳои автоматии рақамӣ, технологияҳои нави электронӣ ва мубодилаи электронии ҳуҷҷатҳо миёни мақомоти андоз ва андозсупорандагон мебошад. Ин ҳолат барои корхонаҳои санатӣ умуман соҳибкорону андозсупорандагон ба содагардонии раванди маъмурияти андоз дар самти пешниҳоди ҳисоботҳои андоз ва пардохти онҳо оварда мерасонад. Инчунин рақамикунонӣ раванди таҳлил ва назоарти андозро барои мақомоти андоз сода ва осон намуда, ба таври фосилавӣ назорат намудани фаъолияти соҳибкоронро имкон медиҳад. “Ҳамзамон, истифодаи васеъ ва ҳатмии дастгоҳи

назоративу хазинавӣ, аз ҷумла хазинаҳои маҷозӣ ҳангоми анҷом додани ҳисоббаробаркуниҳои пулӣ бо аҳолӣ таъмин карда мешавад” [9,с.41-48].

Қобили қайд аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди рақамикунонӣ дар доираи барномаҳои давлатии рушди маъмурикунонии андоз дар ду марҳила то як дараҷаи зарурӣ дар амал татбиқ гардидаанд.

Марҳилаи якум, дар доираи мақсад ва вазифаҳои “Барномаи рушди маъмурикунонӣ барои солҳои 2011-2019” оварда шудааст, ки дар натиҷа теъдоди хизматрасониҳои ҷоригардидаи электронӣ ба андозсупорандагон то 36 адад зиёд карда шуда, раванди гирифтани иттилоот аз Феҳристи ягонаи давлатӣ, дар шакли электронӣ пешниҳод намудани эъломияҳои андоз ва ҳисобнома-фактураҳои андоз аз арзиши иловашуда, азназаргузаронии ҳисоботҳо, тартиб додани санадҳои муқоисавӣ, пешниҳоди эъломияҳо аз ҷониби хизматчиёни давлатӣ, ҷадвали ҳисоби андоз (барои андоз аз даромад, андоз аз воситаи нақлиёт, амволи ғайриманқул, андози замин), шакли электронии Кодекси андоз барои телефонҳои мобилӣ дар барномаи заминавии Android, дарёфти итттилоот дар бораи рақами мушаххаси андозсупоранда, пардохти андозҳо тавассути кортҳои бонкӣ, бақайдгирии субъектҳои хоҷагидор тариқи "Равзанаи ягона" ва ғайраҳо ба роҳ монда шуд [1,с.2].

Кумитаи андоз дар марҳилаи дуюми рақамикунонии соҳа, ки дар доираи барномаи дуюми рушди маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди амал қарор гирифт, ба як қатор дастовардҳои назаррас ноил гаштааст, сатҳи хизматрасониҳои электронии мақомоти андозро бо истифода аз зеҳни сунъӣ ва барномаю модулҳои компютерӣ беҳтар гардонид, ки ин шаффофиятро дар низоми андоз таъмин менамояд. Инчунин, пурра имконият фароҳам овард, ки корхонаҳои саноатӣ ва субъектони соҳибкорӣ уҳдадориҳои андозиро дар шакли электронӣ бе алоқаи мустақим бо корманди мақомоти андоз иҷро намоянд, ки дар натиҷа ба сарфаи вақт ва хароҷоти моддии андозсупорандагон мусоидат мекунад.

Дар воқеъ дастовардҳои Кумитаи андоз имрӯзҳо дар самти рақамикунонии низоми он бениҳоят зиёданд, барои боз ҳам хубтар шудани низом ва такмили рақамикунонии соҳа мо трансформатсияи рақамии низоми андозро пешниҳод менамоем.

Трансформатсияи рақамии низоми андоз - ин гузариши соҳа пурра аз идоракунии ҳуҷҷатҳои коғазӣ ба платформаҳои нави автоматии рақамӣ мебошад. Дар расми 2 алгоритми афзалиятҳои трансформатсияи рақамии низоми андоз оварда шудааст.

Расми 2. Алгоритми афзалиятҳои трансформатсияи рақамии низоми андоз
Figure 2. Algorithm of priorities for the digital transformation of the tax system

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Ҳадафи аслии он содагардонии раванди пардохти андозҳо барои субъектони соҳибкорӣ ва шахсони воқеӣ, коҳиш додани сарбории маъмурии андоз ва баланд бардоштани шаффофият тавассути татбиқи модулҳои таҳлилӣ ва зеҳни сунъӣ мебошад.

Истифодаи зеҳни сунъӣ дар низоми андоз ҳамчун таҳлилгари интеллектуалӣ амал мекунад, ки имконияти коркарди миллионҳо амалётро дар як сония доро буда, метавонад ҳолатҳои пинҳоншударо ошкор ва меҳнати муқаррарии инсониро иваз мекунад. Ин ҳолат метавонад дар коҳиш додани иқтисодиёти пинҳонӣ ва баланд бардоштани шаффофияти андоз нақши калидӣ дошта бошад.

Маҳдудияти таҳқиқот. Бо вуҷуди ҳамаи ин, дар раванди таҳқиқот маҳдудиятҳое низ ҳастанд, ки бояд ба назар гирифта шаванд. Аввалан, фарҳанги пасти андозии соҳибкорон ва андозсупорандагон, мутаассифона имрӯзҳо ҳастанд андозсупорандагоне, ки то аз тарафи кормандони мақомоти андоз чораҳои маҷбуран ситонидани андоз истифода нашавад, андозҳоро пардохт намекунанд. Дуюм, сатҳи дониши техникии муҳосибон дар раванди рақамикунонии низоми андоз нақши ҳалкунанда доранд.

Хулоса. Ҳамин тавр, дар самти такмили сиёсати давлатии низоми андозбандии корхонаҳои саноатӣ тавсияҳои зеринро пешниҳод менамоем:

1. **Ташкили барномаи синамоии доимамалкунанда бо номи “Андози ман”:** бо мақсади такмили низоми танзими андозии корхонахои саноатӣ ва умуман, барои соҳибкорон ва аҳолӣ аз ҷониби муаллиф пешниҳод гардидааст. Ин амал ба баланд бардоштани савияи донишҳои андозии андозсупорандагон ва аз байн бурдани таъсири омили инсонӣ ва шаффофияти кори мақомоти андози кишвар мусоидат мекунад.
2. **Ҷорӣ намудан низомҳои содакардашуда ва махсуси андозбандӣ барои корхонаҳои саноатӣ**: Истифода бурдани ин низомҳо, пардохти якчанд намуди андозро ба як навъи андози содакардашуда иваз намуда, шумораи эъломияҳои зарурии андоз ва ҳаҷми ҳуҷҷатҳои пешниҳодшавандаро ба куллӣ кам мекунад, ки ин раванд дар коҳишёбии хароҷотҳои муҳосибии корхона мусоидат мекунад.
3. **Ҷорӣ намудан ва дар амал татбиқ намудани низоми автоматикунонидашудаи андозбандӣ барои корхонаҳои саноатӣ:** Истифода ва дар амал ҷорӣ намудани чунин низом корхонаҳои саноатиро аз пешниҳоди эъломия ва ҳисоботҳои андозӣ озод намуда, модулҳои назорати рақамӣ ва зеҳни сунъӣ раванди назорат баҳисобгирии андозҳоро ба таври автоматӣ ичро менамоянд, ки ин хароҷотҳои муҳосибии корхонаҳои мазкурро кам мегардонад ва дар натиҷа ба самаранокии кори онҳо оварда мерасонад.
4. **Дар низоми назорати андозӣ истифода бурдани API ва ҳамгироӣ**: Ҳамгироии мустақими системаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ масалан, барномаи 1С муҳосибот бо хизматрасониҳои рақамии Кумитаи андоз, ки раванди ҳисоб намудан ва назорати андозро автомати кунонида, хатогиҳои инсониро аз байн мебарад ва ҳисоботҳоро комилан шаффоф мегардонад.
5. **Трансформатсияи рақамии низоми андоз**: Истифодаи трансформатсия дар низоми андоз имкон медиҳад, ки дар дохили соҳа идоракунии ҳуҷҷатҳои коғазӣ пурра аз байн бурда шавад, ба ҷои онҳо платформаҳои нави автоматии рақамӣ, модулҳои нави таҳлилӣ ва зеҳни сунъӣ истифода шаванд, ки ин ба содагардонии раванди пардохти андозҳо барои субъектони соҳибкорӣ ва шахсони воқеӣ, коҳиш додани сарбории маъмурии андоз ва баланд бардоштани шаффофият мусоидат менамояд.

Ҳамин тариқ, татбиқи ин тавсияҳо метавонад то андозае дар ташаккули низоми муосири андозбандӣ барои корхонаҳои саноатӣ мусоидат намояд, ки баланд бардоштани шаффофияти андоз, содагардонии маъмурияти андоз ва дар натиҷа барои аз байн бурдани иқтисодиёти пинҳонӣ заминаи бунёди гарданд.

Таҳқиқоти мазкур тибқи нақшаи корҳои илмӣ–таҳқиқотии кафедраи иқтисодиёти кохонаҳо ва соҳибкории факултети иқтисод ва идораи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030 таҳти унвони «Таъмини саноатикунонии босуръат ва инкишофи соҳибкорӣ дар шароити рушди инноватсионӣ ва рақамикунонии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки бо суратҷаласаи кафедраи мазкураз 23.12.2025, №5 тасдиқ гардидааст, амалӣ карда шудааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Гулов Ш.М.

АДАБИЁТ

1. Барномаи рушди маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025. –Душанбе, 30.12. 2019. -№643. -19 с.
2. Бобоев Ф.М. Имтиёзҳо дар андозсупорӣ дар низоми омилҳои рушди иқтисодӣ-иҷтимоии минтақаҳо: асосҳои назариявӣ / Ф.М. Бобоев // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - 2021. -№2(263). -С.91-96.
3. Давлятов Э.М. Рушди маъмурикунонии андоз дар шароити рақамикунонии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Э.М. Давлятов, Б.М. Қурбонов, К.Р. Раҷабов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - 2023. -№4-2. -С.50.
4. Исматов А.Ф. Такмилдиҳии раванди маъмурикунонии андоз дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт / А.Ф. Исматов // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. - 2025. -№1(60). -С.241-250.
5. Кодекси андози ҶТ дар таҳрири нав бо назардошти тағйиру иловаҳо. –Душанбе, 2025, №2210. -339 с.
6. Мамадризоева Н.М. Низоми андоз ва нақши он дар ташкили қисми даромади буҷетҳои минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н.М. Мамадризоева // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. - 2025. -№1-3(137). -С.534-539.
7. Муқимов Қ.М. Ҷанбаҳои назариявии ташаккули механизми истифодаи имтиёзҳои андозӣ / Қ.М. Муқимов, Х.А. Асадуллозода // Паёми молия ва иқтисод. - 2026. -№1. -С.41-45.
8. Наҷмудинов М.С. Таҳлилу арзёбии вазъи кунунии низоми андозбандии кишвар ба рушди соҳибкории инноватсионӣ / М.С. Наҷмудинов // Международные отношения и безопасность. - 2024. -№2(10). -С.159-169.
9. Нурализода Э.Н. Хусусиятҳои хоси низоми махсуси андозбандӣ ва маъмурикунонии он дар рушди соҳибкории хурду миёна / Э.Н. Нурализода, Б. Султон // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ. -Душанбе, 2025. -С.38-41.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». –Душанбе, 16.12.2025. -47 с.
11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ «дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 28.12. 2024.
12. Раҳимов Ш.З. Ҷанбаҳои назариявии низоми андозбандии фаъолияти корхонаҳои саноатӣ / Ш.З. Раҳимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2024. -№11. -С.122-129.
13. Раҷабзода Т.С. Рушди низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон / Т.С. Раҷабзода // Экономика и туризм: тенденции и перспективы. - 2025. -№1(5). -С.182-189.
14. Файзуллоев К.Ҷ. Мушкилоти муосири низоми андоз ва роҳҳои бартарафсозии онҳо / К.Ҷ. Файзуллоев // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ. -Душанбе, 2025. -С.221-223.
15. Халифазода Ҷ.Б. Роҳҳои мукаммалнамоии низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити имрӯза / Ҷ.Б. Халифазода // Маҷмуи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи бахшида ба «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» (2025-2030). -Душанбе, 2025. -С.47-51.
16. Яқубзода М.С. Роҳу усулҳои нави танзими андозбандии фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити муосир / М.С. Яқубзода, Ш.А. Қодирзода // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. - 2022. -№4-2(51). -С.214-221.

САМТҲОИ АСОСИИ ТАКМИЛИ НИЗОМИ АНДОЗБАНДИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ

Дар мақола нақши калидии низоми андоз дар мусоидат ба рушд ва равнақи корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Ҳадафи таҳқиқот арзёбӣ ва такмили таъсири механизмҳои танзими андозӣ дар баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳои саноатӣ мебошад. Натиҷаҳои таҳлил ва омӯзиши сиёсати давлатии низоми андозбандии корхонаҳои саноатӣ нишон медиҳанд, ки самтҳои асосии такмили он, метавонад дар шаффофияти равандҳои андозбандӣ ва камшавии хароҷотҳои муҳосибии кохонаҳои саноатӣ мусоидат кунанд. Натиҷаҳои таҳқиқот гувоҳи он аст, ки такмили раванди маъмурикунонӣ ва рақамикунонии низоми андоз ба коҳиш додани хавфҳои андозӣ, шаффофияти ҳисоботҳои андозӣ ва камшавии бори андоз барои корхонаҳои саноатӣ шароит фароҳам меорад. Инчунин дар мақола барои такмили низоми андоз трансформатсияи рақамии низоми андоз ва алгоритми афзалиятҳои он пешниҳод шудааст, ки ҳадафи аслии он, содагардонии раванди пардохти андозҳо барои субъектони соҳибкорӣ ва шахсони воқеӣ, коҳиш додани сарбории маъмурии андоз ва баланд бардоштани шаффофият тавассути татбиқи модулҳои таҳлилӣ ва зеҳни сунъӣ мебошад.

Калидвожаҳо: соҳаи саноат, корхонаҳои саноатӣ, андоз, низоми андоз, танзими андозӣ, маъмурикунонӣ, рақамикунонӣ, трансформатсияи рақамӣ.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье рассматривается ключевая роль налоговой системы в содействии развитию и росту промышленных предприятий в Республике Таджикистан. Цель исследования – оценить и улучшить влияние механизмов налогового регулирования на повышение эффективности промышленных предприятий. Результаты анализа и исследования государственной политики в области налогообложения промышленных предприятий показывают, что основными направлениями ее совершенствования могут стать повышение прозрачности налоговых процессов и снижение бухгалтерских издержек для промышленных предприятий. Результаты исследования указывают на то,

что совершенствование административных процессов и цифровизация налоговой системы создадут условия для снижения налоговых рисков, повышения прозрачности налоговой отчетности и уменьшения налоговой нагрузки на промышленные предприятия. В статье также предлагается цифровая трансформация налоговой системы и определяются приоритетные направления этого процесса, нацеленные прежде всего на упрощение процедур уплаты налогов для хозяйствующих субъектов и физических лиц, снижение административной налоговой нагрузки и повышение прозрачности за счет внедрения аналитических модулей и искусственного интеллекта.

Ключевые слова: промышленность, промышленные предприятия, налог, налоговая система, налоговое регулирование, администрирование, цифровизация, цифровая трансформация.

MAIN DIRECTIONS OF IMPROVING THE TAXATION SYSTEM OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

The article examines the key role of the tax system in promoting the development and prosperity of industrial enterprises in the Republic of Tajikistan. The aim of the study is to assess and improve the impact of tax regulation mechanisms on increasing the efficiency of industrial enterprises. The results of the analysis and study of the state policy of the taxation system of industrial enterprises show that the main areas of its improvement can contribute to the transparency of taxation processes and the reduction of accounting costs for industrial enterprises. The results of the study indicate that the improvement of administrative processes and the digitalization of the tax system will create conditions for reducing tax risks, transparency of tax reports, and a reduction in the tax burden for industrial enterprises. The article also proposes the digital transformation of the tax system and outlines a set of priorities for this process, aiming primarily to simplify tax payment procedures for business entities and individuals, reduce the administrative tax burden, and enhance transparency through the implementation of analytical modules and artificial intelligence.

Keywords: industry, industrial enterprises, tax, tax system, tax regulation, administration, digitalization, digital transformation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Раҳимов Шоҳрух Зайнуддинович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **988-18-87-02.** E-mail: **shohr96@bk.ru**

Сведения об авторе: ***Рахимов Шохрух Зайнуддинович*** - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры экономики предприятий и предпринимательства. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **988-18-87-02.** E-mail: **shohr96@bk.ru**

Information about the author: ***Rahimov Shohrukh Zaynuddinovich*** - Tajik National University, Assistant Lecturer at the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **988-18-87-02**. E-mail: **shohr96@bk.ru**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 21.06.2026
Аз тақриз баргашт: 25.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 331.5:332:1

РУШДИ ШУҒЛИ АҲОЛӢ ВА ИҚТИСОДИЁТИ ВИЛОЯТИ СУҒД ТАВАССУТИ ФАЪОЛСОЗИИ СОҲИБКОРӢ ДАР БАХШИ ВОҚЕӢ

Аминов И., Аминов Ф.И., Каримов М.А.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муқаддима. Дар таъмини мувозинатнокии бозори меҳнат ва рушди иқтисодиву иҷтимоии мамлакатҳо ва ҳудудҳои онҳо саҳми соҳибкорӣ калон мебошад. Бозори меҳнат ҷузъи муҳимми иқтисодиёт буда, тавозуни байни талабот ва пешниҳоди қувваи кориро таъмин менамояд. Ин раванд ба рушди иқтисодӣ ва баланд гардидани сатҳи зиндагии аҳолӣ таъсири мустақим мерасонад. Махсусан, рушди соҳаҳои бахши воқеии иқтисодиёт дар таъсиси ҷойҳои корӣ калон мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми зиёди аҳолии қобили меҳнат дар соҳаи кишоварзӣ машғул мебошад. Рушди саноат, энергетика шарти муҳимми таъмини мувозинатнокии бозори меҳнат ва рушди иқтисодиву иҷтимоии кишвар ба ҳисоб меравад. Яке аз масъалаҳои муҳимми ҳалталаб, муайян намудани он соҳаҳои бахши воқеии иқтисодиёт мебошад, ки барои таъмини аҳолии қобили меҳнат имкониятҳои васеъ доранд. Омӯзиши ин масъалаҳо дар сатҳи минтақавӣ аҳаммияти калон дорад. Он имкон медиҳад, ки дар вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо соҳаҳои ниёзманд ба неруи корӣ муайян гардида, мувозинатнокии бозори меҳнат ва рушди босуръати иқтисодию иҷтимоии онҳо бо таъмин карда шавад. .Яке аз ҳудудҳое, ки ба таҳқиқи масъалаҳои номбаршуда эҳтиёҷ дорад, вилояти Суғд мебошад. Дар “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030” амалӣ намудани масъалаҳои номбаршуда, аз ҷумла дар минтақаҳо ҳамчун вазифаҳои стратегии мамлакат муайян карда шудааст [15]. Аз ин лиҳоз, мавзуи мақолаи илмии мазкур мубрамияти махсус дорад.

Дараҷаи омӯзиши мавзуъ. Доир ба таҳқиқи бозори меҳнат, таъсири рушди соҳибкорӣ ба шуғлнокии аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла дар вилояти Суғд таҳқиқотҳои зиёд гузаронида шудаанд. Аз ҷумла, дар монографияи Аминов И., Муминова Н.Р. «Рынок труда Республики Таджикистан: тенденции развития и пути обеспечения сбалансированности» [8] ва мақолаи онҳо «Спрос и предложение на рынке труда Республики Таджикистан и необходимость обеспечения их сбалансированности в экономике» [9] роҳҳои таъмини мувозинатнокии бозори меҳнат, дар мақолаи илмии Аминов И., Аминов Ф.И., Каримов М.А. «Номувозинатӣ дар бозори меҳнати Вилояти Суғд: роҳҳои ҳалли масъала тавассути рушди бахши хусусӣ, соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ» [14] роҳҳои баланд бардоштани мувозинатнокии бозори меҳнат дар асоси рушди бахши хусусӣ, соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ», дар мақолаи Аминов И., Аминова Ф.И. «О рынке труда и платформенной предпринимательской занятости в Республике Таджикистан» [6] масоили ҷалби қувваи кории кишвар ба шуғли соҳибкории платформавӣ, дар мақолаҳои Аминов И., Аминов Ф.И. «Влияние развития бизнеса на обеспечение занятости населения в Согдийской области Республики Таджикистан» [2] ва «Таъсири рушди соҳибкорӣ дар бахши хусусии иқтисодиёт ба шуғли аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [10] таъсири рушди соҳибкорӣ ба шуғлнокии аҳолӣ таҳқиқ шудаанд. Доир ба рушди соҳибкорӣ, ҳамчун омили муҳимми рушди иқтисодиёт ҳудудҳои он корҳои зиёд иҷро гардидаанд [7; 3; 1; 4]. Яке аз масъалаҳои муҳим тарине, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла дар доираи вилояти Суғд нисбатан камтар таҳқиқ ёфтааст, таҳлили шуғли аҳолӣ дар соҳаҳои бахши воқеии иқтисодиёт ва дар ин асос, муайян намудани он соҳаҳои бахш мебошад, ки дар оянда соҳибкорӣ бештар равнақ дода шуда, аҳолии қобили меҳнат бештар ба онҳо ҷалб карда мешавад. Ин имкон медиҳад, ки ба рушди он соҳаҳо диққати бештар дода, бо ин роҳ коркарди пешниҳодҳо барои ҷалби бештари қувваи кории ба иқтисодиёт ҷалб нагардида, таъмин карда шавад. Ҳамин тавр, дараҷаи омӯзиши мавзуъ мубрам будани таҳқиқоти зеринро боз ҳам асосноктар мегардонад.

Мақсади таҳқиқот аз таҳлили шуғлнокии аҳолӣ дар соҳаҳои бахши воқеии иқтисодиёти вилояти Суғд ва дар ин асос муайян намудани он соҳаҳое мебошад, ки дар

онҳо ба рушди соҳибкорӣ бештар диққат дода, таъмини мувозинатнокии бозори меҳнат мусоидат карда шуда, рушди иқтисодиву иҷтимоии ҳудуд тезонида шавад.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқот сарчашмаҳои оморӣ, инчунин усулҳои таҳлили оморӣ, муқоисавӣ ва ҷамъбасту коркарди маълумот истифода шудаанд.

Фарзияи таҳқиқот аз он иборат аст, ки рушди ояндаи иқтисодиву иҷтимоӣ ва мувозинатнокии бозори меҳнатро дар вилоят танҳо дар асоси рушди соҳибкорӣ дар соҳаҳои афзалиятнокии бахши воқеии иқтисодиёт таъмин намудан имконпазир аст.

Муҳтавои асосии таҳқиқот. Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва берунии ҷумҳурӣ» аз 28 декабри соли 2023 қайд гардида буд, ки «Ҳукумати мамлакат ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ вазифадоранд, ки барои баланд бардоштани шаффофият, боз ҳам беҳтар гардонидани фазои соҳибкориву сармоягузорӣ ва бартараф кардани монеаҳои маъмуриву сунъӣ дар ин самт тадбирҳои саривақтиро амалӣ созанд ва ташаббусҳои соҳибкоронро ҳаматарафа дастгирӣ намоянд» [13]. Маҳз ҷалби бештари қувваи корӣ ба соҳаҳои бахши воқеии иқтисодии мамлакат ва ҳудудҳои он ва дар ин асос рушди соҳибкорӣ дар онҳо имконият медиҳад, бозори меҳнат ташаккул ёбад ва рушди мутовозини иқтисодиёт таъмин карда шавад. Аз ин лиҳоз, масъалаи омӯзиши сатҳи шуғлнокии аҳолӣ дар соҳаҳои бахши воқеии иқтисодиёт ва муайян намудани соҳаҳои ба қувваи корӣ талаботи калон дошта, муҳтавои мақоларо муайян менамояд.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Дар вилояти Суғд шумораи захираҳои меҳнатӣ бо суръати баланд меафзояд. Фақат дар солҳои 2019-2024 он 7,1% зиёд шуда, шумораи умумии онҳо ба 1729,7 ҳазор нафар расид. Шумораи аҳолии машғул дар солҳои таҳлилӣ 11,65%, 901,8 ҳазор нафарро ташкил намуд. Аз ҷамъи умумии захираҳои меҳнатӣ 821,2 ҳазор нафар ва ё 47,5% он қувваи корӣ дар иқтисодиёт истифода нашударо ташкил менамояд. Ин рақамҳо аз номувозинатии бозори меҳнати вилоят шаҳодат медиҳанд. Бинобар муайян намудани роҳҳои балан бардоштани мувозинатнокии бозори меҳнат дар асоси рушд додани соҳибкорӣ яке аз масъалаҳои муҳим тарин дар давраи ҳозираи тараққиёти иқтисодии вилоят мебошад.

Мувофиқи мақсад аст, ки вазъи аҳолии машғулро (қувваи корӣ) дар соҳибкорӣ ва соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти вилояти Суғд аз рӯи сохтор ва тақсимоти он баҳодиҳи карда шавад.

Пеш аз он қайд менамоем, ки дар иқтисодиёт аҳолии машғул асосан ба ду бахш ҷудо мешавад:

1. Дар бахши воқеии иқтисодиёт, ки маҳсулоти моддӣ истеҳсол мекунад ё сарватҳои воқеиро ба вуҷуд меорад. Ба он дохил мешаванд: кишоварзӣ, саноат, сохтмон.

2. Дар бахши хизматрасонӣ, ки мол истеҳсол намекунад, балки ба мардум ё корхонаҳо хизмат мерасонад. Ба он дохил мешаванд: маориф, тандурустӣ, бонкдорӣ, нақлиёт, савдо, меҳмонхонадорӣ, сайёҳӣ, алоқа ва ғайра.

Ин хулосаи кӯтоҳ буда, онро васеъ нишон додан низ мумкин аст. Масалан, соҳаи саноат ба зерсоҳаҳои саноати истихроҷи канданиҳои фоиданок, саноати коркард, таъмини неруи барқ, буғ ва хунуккунии ҳаво, таъминоти об, тозакунӣ, коркарди партовҳо ва дастрасии коркарди дуюмдараҷа ва ғайра тақсим мешавад. Бахши хизматрасонӣ бошад, соҳаҳои савдо, хӯроки омма, меҳмонхонадорӣ, нақлиёт, алоқа, маориф, тандурустӣ, санъат, миёнаравиҳои молиявӣ ва бонкӣ, амалиётҳо бо амволи ғайриманқул ва дигар намудҳои хизматрасониро дар бар мегирад.

Дар як мақолаи илмӣ таҳлили шуғлнокии аҳолӣ ҳам дар бахши воқеӣ ва ҳам дар бахши хизматрасонӣ саҳифаҳои зиёдро талаб менамояд. Бинобар доманадор ва васеъ будани масъалаи мазкур таҳлили шуғлнокии аҳолии қобили меҳнат дар бахши воқеии иқтисодиёт дар вилояти Суғдро гузаронида, муайян менамоем, ки дар оянда бояд барои рушди соҳибкорӣ дар кадом соҳаҳои бахши воқеии иқтисодиёти вилоят баштар диққат дода шавад.

Нишондиҳандаи миёнаи таносуби аҳолии машғули кор дар бахши воқеӣ ва хизматрасонии иқтисодиёти вилояти Суғд дар дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Таносуби шумораи миёнаи солонаи кормандони кироякор дар бахшҳои воқеӣ ва хизматрасонии иқтисодиёти вилояти Суғд дар солҳои 2019-2024

Table 1. Ratio of the average annual number of hired employees in the real and service sectors of the economy of Sughd Province, 2019-2024

Соҳаҳои иқтисодиёт	2019		2024		2024 бо % ба с. 2019
	шумора	бо %	шумора	бо %	
Ҳамагӣ дар иқтисодиёт машғул	421,5	100,0	450,4	100,0	106,9
аз он ҷумла:					
дар бахши воқеӣ	271,4	64,4	293,2	65,1	108,0
дар бахши хизматрасонӣ	150,1	35,6	157,2	34,9	104,7

[16,с.81].

Чи тавре рақамҳои овардашуда нишон медиҳанд, дар солҳои 2019-2024 шумораи аҳолии дар иқтисодиёт машғул 6,9% афзудааст. Шумораи аҳолии машғул дар бахши воқеии иқтисидиёт 8,0% ва дар бахши хизматрасонӣ бошад, 4,7% афзудааст. Таносуби аҳолии машғули кор дар солҳои таҳлилӣ нишон медиҳад, ки ҳиссаи аҳолии машғул дар бахши воқеӣ дар соли 2024 нисбат ба соли 2019 ба андозаи 0,7% афзоиш ёфтааст (аз 64,4% дар соли 2019 то 65,1% дар соли 2024). Ҳамзамон, ҳиссаи аҳолии машғули кор дар бахши хизматрасонӣ ба ҳамин андоза коҳиш ёфтааст, аз 35,6% то 34,9%-ро ташкил додааст. Чунин тамоюлро вобаста ба вазъи иқтисодии вилоят мусбат арзёбӣ намудан мумкин аст. Ин ба он вобаста аст, ки дар солҳои аввали соҳибистиқлолии кишвар (то давраи соли 2000) соҳаи саноати вилоят коҳиш ёфта, истеҳсоли қисми зиёди молҳо кам ва истеҳсоли қисми онҳо тамоман нест шуд. Вилоят бештар ба рушди иқтисодиёт дар бахши воқеии он ва, пеш аз ҳама, дар саноат ва энергетика эҳтиёҷ дорад. Барои таҳлили васеъ дар ҷадвали 2 тақсимоти шумораи миёнаи солонаи кормандони кироякор аз рӯи самтҳои фаъолияти иқтисодӣ дар вилояти Суғд дар солҳои 2019-2024 меоварем.

Ҷадвали 2. Тақсимоти шумораи миёнаи солонаи кормандони кироякор дар бахши воқеии иқтисодиёти вилояти Суғд дар солҳои 2019-2024

Table 2. Distribution of the average annual number of hired employees in the real sector of the economy of the Sughd region, 2019-2024

Соҳаҳои иқтисодиёт	2019			2024			2024 бо % ба с. 2019
	Шумора	бо % ба		шумора	бо % ба		
		ҷамъи аҳолии машғул	аҳолии машғул дар бахши воқеӣ		ҷамъи аҳолии машғул	аҳолии машғул дар бахши воқеӣ	
Ҳамагӣ дар иқтисодиёт машғул	**421,5**	**100,0**	**100,0**	**450,4**	**100,0**	**100,0**	**106,9**
аз он ҷумла:							
Дар бахши воқеӣ	**271,4**	**64,4**	**100,0**	**293,2**	**65,1**	**100,0**	**108,0**
аз он ҷумла							
Кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал ва моҳипарварӣ	229,5	54,5	84,6	247,3	54,9	84,3	107,8
Истихроҷи канданиҳои фоиданок	8,9	2,1	3,3	9,5	2,1	3,3	106,7
Истеҳсоли коркард (саноати коркард)	22,0	5,2	8,1	27,5	5,7	8,8	116,8
Таъмини неруи барқ, газ, буғ ва хунуккунии ҳаво	3,1	0,7	1,1	2,7	0,6	0,9	87,1
Таъминоти об, тозакунӣ, коркарди партовҳо ва дастрасии коркарди дуюмдараҷа	3,5	0,8	1,3	3,0	0,7	1,0	85,7
Сохтмон	4,4	1,1	1,6	5,0	1,1	1,7	113,6

[16,с.81].

Таҳлили ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки қисми зиёди аҳолии қобили меҳнат дар вилоят дар соҳаи кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал ва моҳипарварӣ фаъолият мекунанд. Дар солҳои таҳлилӣ 54,4-54,9%-и аҳолии машғул дар ин соҳа фаъолият дошт. Дар бахши воқеии иқтисодиёт бошад ҳиссаи кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал ва моҳидорӣ дар соли 2024 84,6%-ро ташкил дод. Нисбат ба соли 2019 0,4% кам шудааст. Ин нишондиҳандаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки иқтисодиёти вилоят асосан хусусияти аграрӣ дорад.

Аммо дар ин бахш муаммоҳо зиёданд. Аз ҷумла, кам будани техникаи муосир, яъне техника намерасад. Дар баробари ин, дар заминҳои кишт ва боғҳои масоҳаташон маҳдуд истифодаи техникаи ҳозиразамон мушкил мебошад. Дар ноҳияҳои Зафаробод, Мастчоҳи Нав, Ҷаббор Расулов ва Ашт норасоии об эҳсос мешавад. Баъзе заминҳо аз сабаби набудани об аз гардиши кишоварзӣ мебароянд. Ин ба фарсуда шудани каналҳо ва насосҳои обкашӣ ва умуман, таъмини об вобаста аст. Махсусан дар порчаҳои калони замин, ки байни якчанд хоҷагиҳои деҳқонӣ тақсим шудаанд, обёрӣ мушкил аст. Анборҳои замонавӣ (сардхонаҳо) каманд, коркарди маҳсулот суст аст, имконияти бе миёнравҳо фаъолият намудан маҳдуд мебошад ва ҳамаи ин омилҳо ба он меоварад, ки деҳқонон наметавонанд на ҳама вақт маҳсулоти худро бо нархҳои хуб фурӯшанд. Ҳамзамон, хоҷагиҳои хурд бинобар мушкилоти пардохти музди меҳнат наметавонанд агрономҳо, мутахассисони обёрӣ, ветеринарҳоро ба кор ҷалб намоянд, ки ин амр истифодаи дастовардҳои замонавии илму техника бахусус воридоти технологияҳои рақамиро ба соҳаи кишоварзӣ маҳдуд месозад.

Ҳалли ин мушкилот шаклгирии фаъолияти соҳибкории ба асосҳои илмӣ такякунандаро дар соҳаи кишоварзӣ талаб менамояд. Ин иқдом имкон медиҳад, ки самаранокии меҳнат марҳила ба марҳила беҳтар гардида, ҳосилнокӣ афзояд. Дар ин сурат, эҳтиёҷ ба қувваи корӣ дар и соҳаи кишоварзӣ коҳиш ёфта, замина фароҳам меояд, то қисме аз аҳолии қобили меҳнат ба соҳаҳои саноат ва хизматрасонӣ, ки ба қувваи корӣ талаботи бештар доранд, ҷалб карда шавад.

Дар соҳаи кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал ва моҳидорӣ ҳиссаи шумораи аҳолии қобили меҳнат дар зерсохторҳои моҳидорӣ ва хоҷагии ҷангал кам ба назар мерасад. Махсусан, бояд қайд кард, ки моҳидорӣ дар вилоят, новобаста ба он, ки дар солҳои охир тараққӣ карда истодааст, то ҳол ҳиссаи он дар ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ кам мебошад. Дар солҳои 2019-2024 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз 8,2 млн сомонӣ то 22,2 млн сомонӣ расид, яъне 2,72 маротиба афзуд [11,с.296]. Аммо ҳиссаи маҳсулоти моҳидорӣ дар вилоят, дар соли 2024 дар ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ ҳамагӣ 0,1%-ро ташкил намуд [11,с.296], ки ин нишондиҳанда бениҳоят кам мебошад. Бинобар ин, дар оянда ба рушди моҳидорӣ бештар диққат додан лозим меояд. Бояд қайд намуд, ки дар вилояти Суғд имконияти рушди моҳипарварӣ хеле баланд аст, зеро минтақа дорои захираҳои обӣ, иқлими мувофиқ ва бозори калони истеъмолӣ мебошад. Тибқи иттилооти дастрас дар вилоят 63 хоҷагии моҳипарварӣ ба қайд гирифта шудааст, ки масоҳати умумии ҳавзҳо барои парвариши моҳӣ 685 гектарро ташкил медиҳад. Хоҷагиҳои моҳипарварӣ дар ноҳияҳои Бобоҷон Ғафуров, Ҷаббор Расулов, Спитамен, Ашт, Айнӣ ва дар шаҳрҳои Конибодом, Исфара ва Панҷакент фаъолият мекунанд, ки дар онҳо асосан, моҳии зотҳои «амури сафед, пешонапаҳми сафед, зағорамоҳӣ, гулмоҳӣ тосмоҳӣ» ва чанд намуди дигар парвариш карда мешавад [14].

Рушд додани соҳаи моҳипарварӣ дар вилояти Суғд яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Дар бисёр ноҳияҳои вилоят муҳоҷирати меҳнатӣ зиёд аст. Агар ҳавзҳои хурду миёнаи моҳипарварӣ зиёд карда шаванд, ҳазорҳо нафар метавонанд дар маҳалли худ соҳиби кор гарданд. Барои хоҷагиҳои моҳипарварӣ баъзе имтиёзҳои андозӣ вуҷуд доранд. Аммо барои рушди бештари он лозим аст, ки қарзҳои дарозмуддати имтиёзнок, субсидия барои хариди моҳича ва хӯрок, дастгирии сохтмони ҳавзҳо бо таври васеъ ҷорӣ карда шаванд. Обанборҳо ва заминҳои бекорхобида, ки дар вилоят бисёр мебошанд, ба ҳавзҳои моҳипарварӣ табдил дода шаванд. Аҳолии қобили меҳнат ва махсусан ҷавонон ба марказҳои омузишӣ ва курсҳои кӯтоҳмуддат моҳидорӣ ҷалб карда шаванд, барои онҳо таҷрибаомӯзҳо дар хоҷагиҳои муваффақ ташкил карда шаванд. Инчунин, омӯзонидани коркарди маҳсулоти моҳигӣ (яхкунӣ, консервабарорӣ, дуд додани моҳӣ ва бастабандӣ)

имконият медиҳад, ки ҷойҳои нави корӣ эҷод карда шаванд. Дар байни аҳолӣ корбарӣ намудан лозим аст, ки моҳипарвариро соҳаи сердаромад мебошад ва дар ин бахш соҳибкориро ҳаматарафа равнақ додан лозим аст. Ҳамин тавр, ба рушди моҳидорӣ дар вилоят бояд диққати ҷиддӣ дода шавад.

Аз рақамҳои ҷадвали 2 бармеояд, ки дар соли 2024 дар соҳаи саноати истихроҷи канданиҳои фоданок ҳамагӣ 9,5 ҳазор нафар машғули кор буданд, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2019 ба андозаи 6,7% афзоиш ёфтааст. Агар нишондиҳандаи мазкурро дар сохтори бахши воқеии иқтисодиёт баррасӣ намоем, ҳиссаи он дар соли 2019 3,3%-ро ташкил дода, дар соли 2024 ба 3,2% расидааст, ки ин ниҳоят кам аст. Ин бениҳоят кам мебошанд. Барои вилоят, ки дорои конҳои фаровони тилло, нуқра, ангишт, сурб, рух, мис ва дигар канданиҳои фоиданок мебошад, истихроҷи ин манбаъҳо заминаи асосии рушди саноати коркардро ташкил медиҳад.

Дар баробари рушди нокифояи соҳа, бисёр корхонаҳои саноати кӯҳкорӣ бо таҷҳизоти куҳна фаъолият менамоянд, ки ин амр боиси паст гардидани самаранокии истеҳсол ва зиёд шудани хароҷот мегардад. Масъалаи дигари муҳим норасоии мутахассисони баландихтисос, аз ҷумла муҳандисон, геологҳо ва технологҳои мебошад. Сарфи назар аз фаъолияти муассисаҳои таълимӣ, эҳтиёҷ ба мутахассисони таҷрибадор ва соҳибкорони касбӣ ҳанӯз ҳам пурра қонеъ нагардидааст.

Илова бар ин, инфрасохтори соҳа заиф мебошад. Аксари конҳо дар ноҳияҳои дурдаст кӯҳистон, аз қабили ноҳияҳои Айнӣ ва Кӯҳистони Мастчоҳ ҷойгиранд, ки дар он мавзеҳо шабакаҳои роҳу нақлиёт ва таъминоти неруи барқ нокифоя буда, интиқоли маъдан ва таҷҳизотро душвор мегардонад. Сармояи дохилӣ низ ба қадри кофӣ намерасад; қисми зиёди лоиҳаҳои бузурги истихроҷи коркард аз ҳисоби сармояи хориҷӣ, махсусан ширкатҳои чинӣ амалӣ мешаванд. Коркарди нокифояи ашёи хом дар дохили вилоят низ аз масъалаҳои мубрам ба шумор меравад. Умуман, рушди соҳибкорӣ ва ҷалби сармоя дар ин соҳа диққати бештарро талаб менамояд. Бахши мазкур дорои имкониятҳои бузург барои ҷалби аҳолии қобили меҳнат ба бозори кор буда, ба рушди устувори иқтисоди вилоят мусоидат хоҳад кард.

Дар соҳаи саноати коркард дар соли 2024 5,7 ҳазор қувваи корӣ ба ҳисоб гирифта шудааст, ки назар ба соли 2019 16,8% зиёд мебошад. Ҳиссаи ин соҳа дар ҷамъи умумии аҳолии машғул дар иқтисодиёт 5,7%-ро ташкил намуд ва назар ба соли 2019 0,5% афзудааст. Агар дар бахши воқеии иқтисодиёт гирем, ҳиссаи аҳолии машғул дар ин соҳа дар соли 2024 8,8%-ро ташкил намуд, ки нисбат ба соли 2018 0,7% зиёд мебошад. Саноати коркард, соҳае мебошад, ки барои рушд додани он дар вилоят имкониятҳои зиёд мавҷуданд. Дар вилояти Суғд ашёи хоми зиёд мавҷуд аст, вале қисми муайяни он пурра дар дохили вилоят коркард намешавад ё танҳо аз коркарди аввалия мегузарад. Муҳимтарин ашёҳои хом, ки имконияти коркарди бештар доранд, инҳоянд: пахта, пуст ва чарми чорво, пилла, мева ва сабзавот (зардолу, ангур, себ, поимидор ва ғайра), маъдан ва металлҳо ва ҳоказо, ки дар вилоят пурра коркард нашуда, қисман ҳамчун ашёи хом содирот карда мешаванд. Зарур аст, ки нахи пахта ва пиллаи дар вилоят истеҳсол карда мешуда, ҳар чи бештар барои истеҳсоли матоъҳо, либосҳо, пӯст ва чарми чорво барои истеҳсоли пойафзол ва молҳои чармӣ, сабзавоту меваҳо барои истеҳсоли консерваҳо ва хӯрокворихои барои фурӯш ба аҳолӣ тайёр, маъданҳо ва металлҳо дар истеҳсоли мошину дастгоҳҳо ва ғайра васеътар истифода шаванд ва ин имкон медиҳад, ҳазорҳо ҷойҳои корӣ нав таъсис дода шуда, иқтидори содиротии ҳудуд афзояд ва маҷмуи маҳсулоти минтақавии вилоят зиёд шавад.

Рушди соҳибкорӣ дар ин соҳа барои рушди вилоят бисёр ҳам муҳим мебошад. Ин имкон медиҳад, ки чунин муаммоҳои саноати коркард ба монанди камбудиҳои технология ва таҷҳизоти муосир, беҳтар намудани сифати ашёи хом, кам намудани талафоти он, бастабандӣ ва ҷавобгӯ будани маҳсулоти истеҳсолмешуда ба стандартҳои ҷаҳонӣ, рушди инфрасохтори соҳа, ҷалби сармояҳои дохилию хориҷӣ ҳалли худро ёбанд. Чи тавре дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва берунии ҷумҳурӣ аз 16 декабри соли 2025 қайд гардид “бо ҷалби сармояи ватаниву хориҷӣ ҷиҳати таъсис додани корхонаҳои нав барои коркарди пурраи

ашёи хоми ватанӣ, хусусан маъдан, металлҳои ранга ва нодиру қиматбаҳо, маҳсулоти кишоварзӣ ва растаниҳои шифобахш тадбирҳои иловагӣ андешида, афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти содиротӣ ва ивазкунандаи воридот зиёд карда шавад" [14].

Дар вилояти Суғд соҳаи таъмини неруи барқ, газ, буғ ва хунуккунии ҳаво яке аз бахшҳои муҳимми иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Тибқи ҷадвали 2, дар соли 2024 дар ин соҳа 2,7 ҳазор нафар фъолият доштанд, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2019 12,9% кам мебошад. Ҳиссаи кормандони соҳа дар соли 2024 ҳамагӣ 0,6%-и ҷамъи аҳолии дар иқтисодиёт машғулро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2019 0,1% коҳиш ёфтааст. Аммо ҳиссаи машғулини соҳа нисбат ба аҳолии дар бахши воқеии иқтисодиёт фаъолияткунанда дар соли 2024 ба 0,9% баробар шуда, назар ба соли 2019 0,2% кам гардидааст. Замина ва имкониятҳои рушди ин соҳае дар вилоят хеле бузурганд, аммо бо вуҷуди ин, мушкилоти зиёде ҳанӯз ҳалталаб боқи мемонанд. Пеш аз ҳама, норасоии ҳамасолаи неруи барқ дар фасли зимистонро бояд таъкид кард. Дар баъзе шаҳру навоҳии вилоят сокинон бо барқи шабонарӯзии пайваста таъмин нестанд ва ин ҳолат махсусан дар деҳот нигаронкунанда аст. Аз ҷумла, дарёи Зарафшон, ки яке аз калонтарин дарёҳои ҷумҳурӣ ба шумор меравад, барои сохтмони даҳҳо зеристгоҳу неругоҳҳоии баркӣ имконияти хуб дорад, вале аммо аз ин иқтидор то ҳол истифода бурда намешавад. Аз ин рӯ, ҳалли ин масъала муносибати ҷиддиро талаб мекунад.

Вилояти Суғд барои истифодаи энергияи офтоб ва бод имкониятҳои хеле хуб дорад ва ин соҳа ҳоло дар марҳилаи рушд қарор дорад. Вилоят яке аз минтақаҳои офтобии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Дар Тоҷикистон солона тақрибан зиёда аз 300 рӯзи офтобӣ мавҷуд аст ва ин барои истеҳсоли неруи барқ тавассути панелҳои офтобӣ шароити мусоид фароҳам меорад.

Истеҳсоли энергияи бод дар вилоят рушд накардааст, ки барои баъзе минтақаҳои он мувофиқ мебошад, махсусан дар минтақаҳои кӯҳӣ ва кушод. Аммо ин масъала омӯзиши махсусро талаб менамояд. Неруи барқ асосан аз низоми ягонаи энергетикии ҷумҳурӣ таъмин мешавад.

Дар мамлакат Стратегияи рушди иқтисоди "сабз" дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037 [16] қабул карда шудааст ва яке аз ҳадафҳои асосии рушди истгоҳҳои барқии обӣ ва офтобӣ мебошад. Амаликунии ин страгия имкон медиҳад, ки дар ҷумҳурӣ ва аз ҷумла дар вилояти Суғд рушди энергетикаи обӣ ва офтобӣ бо суръати баландтар ба роҳ монда шавад. Маҳз рушди соҳибкорӣ дар ин соҳа имкон медиҳад, ҳазорҳо ҷойҳои нави корӣ таъсис дода шавад.

Дар таъмини рушди энергетикаи сабз якчанд муаммоҳо ва маҳдудиятҳо мавҷуданд: арзиши баланди таҷҳизоти энергетикӣ, набудани истеҳсоли онҳо дар мамлакат, кам будани мутахассисони техникӣ, зарурати сармоягузории хориҷӣ ва монанди инҳо. Рушди соҳибкорӣ метавонад ба ҳалли маҳдудиятҳо ва муаммоҳои мавҷуда мусоидат намояд.

Яке аз соҳаҳои муҳимми бахши воқеии иқдисодиёт таъминоти об, тозакунии обҳои партов, ҷамъоварӣ ва коркарди партовҳо мебошад, ки рушди он метавонад боиси таъсиси ҳазорҳо ҷойҳои нави корӣ шавад. Мувофиқи рақамҳои ҷадвали 2 дар соли 2024 дар ин соҳа ҳамагӣ 3,0 ҳазор аҳолии қобили меҳнат машғул буд, ки нисбат ба соли 2019 0,5 ҳазор нафар ва 14,3% кам шудааст. Ҳиссаи ин соҳа дар соли 2024 дар ҷамъи аҳолии машғул дар иқтисодиёт 0,7% ва дар ҷамъи аҳолии машғул дар бахши воқеии он 1,0%-ро ташкил намуд. Чи тавре рақамҳо шаҳодат медиҳанд, имкониятҳои ҷалби қувваи корӣ ба ин соҳа низ нопурра истифода бурда мешаванд.

Вилояти Суғд дорои захираҳои зиёди об мебошад. Дарёҳои Сир, Зарафшон ва шабакаҳои калони обёрӣ манбаи асосии об ба ҳисоб мераванд. Дар шаҳрҳои калон, аз ҷумла Хуҷанд, Бӯстон, Гулистон ва Исфара низоми обтаъминкунӣ нисбатан фаъол аст.

Ин соҳа имрӯзҳо ба мушкилоти зиёде рӯ ба рӯ мебошад. Бисёре аз қубурҳои обрасонӣ ва таҷҳизоти тозакунӣ фарсуда шудааст, ки ба талафоти зиёди об, садамаҳо меоварад ва ба паст шудани сифати хизматрасонӣ мусоидат мекунад. Норасоии оби тозаи нӯшокӣ дар шаҳрҳо ва деҳот ба чашм мерасад. Ҳатто дар хонаҳои истиқоматии соҳили рости дарёи Сир оби пешниҳодшаванда масза надорад ва таркибаш на он қадар тоза

мебошад. Дар баъзе шаҳру навоҳии вилоят сокинон аз оби чоҳҳо ва каналҳо истифода мекунанд.

Махсусан, қайд менамоем, ки вазъи ҷамъоварӣ ва коркарди партовҳо дар вилоят беҳбудиро металабад**.** Дар шаҳрҳо хизматрасонии коммуналӣ амал мекунад ва партовҳои маишӣ мунтазам ҷамъоварӣ мешаванд. Аммо масъалаи коркарди дуюмдараҷа рушд накардааст. Қисми зиёди партовҳо ба партовгоҳҳо бурда мешаванд, ҷудокунии партовҳо ба намудҳо қариб роҳандозӣ нашудааст, коркарди пластик, шиша, коғаз ва дигар намудҳо маҳдуд мебошад.

Ин ҷо қайд намудан бамаврид аст, ки яке аз муаллифони ин мақолаи илмӣ ба таҷрибаи коркарди партовҳои маишӣ дар ш. Севиляи Испания шинос шуда буд. Дар он ҷо, дар ҷойҳои муайян барои партовҳои хонаводаҳо контейнерҳо (қуттиҳои калон) вобаста ба намудҳои партовҳо гузошта шудаанд (барои коғаз, пластик, шиша, салафан, устухон, боқимондаҳои хӯрок ва ғайра). Ҳар як контейнер ба воситаи шабакаи интернет ба корхонаи коркарди он намуди партов пайваст шудааст. Оилаҳо дар хонаҳои худ партовҳоро ба намудҳо ҷудо намуда, ҳар намуди партовро ба қуттии таъинотии партов мепартоянд. Вақте қуттӣ пур мешавад, тавассути шабакаи интернет ба корхонаи коркарди партов хабар мерасад. Мутасаддиён ба таври оперативӣ қуттии пуршударо гирифта, ба ҷойи он қуттии холиро мегузоранд. Ҳамин тавр, ҳамаи намудҳои партовҳо барои коркарди саноатӣ равона мегарданд. Ба фикрам, ин таҷрибаро дар ш. Хуҷанд ва дигар шаҳрҳои вилоят ҷорӣ намудан, мувофиқи мақсад мебошад. Барои ин, пеш аз ҳама, ба аҳолӣ фарҳанги ҷамъоварии партовҳо ва ба намудҳо ҷудокунии онҳоро омӯзонидан лозим аст. Рушди соҳибкорӣ дар соҳаи коркарди партовҳои хонаводаҳо ва ҳам сохторҳои хоҷагидор яке аз масъалаҳои муҳимтарин буда, яке аз роҳҳои таъмини гузариш ба иқтисоди «сабз» мебошад.

Ҳамин тавр, дар соҳаи таъминоти об, тозакунии обҳои партов, ҷамъоварӣ ва коркарди партовҳо асосҳои соҳибкориро бештар рушд додан лозим меояд. Ин ҳавасмандии соҳибкоронро зиёд намуда, ба яке аз соҳаҳои муҳимми шуғли аҳолӣ табдил меёбад. Ҷорӣ намудани технологияҳои муосири тозакунии об; рушди коркарди дуюмдараҷаи ҳамаи намудҳои партовҳо ва ҷалби сармоягузорӣ ба соҳа муҳим мебошад.

Яке аз соҳаҳои муҳимми бахши воқеии иқтисодиёт, сохтмон мебошад. Тибқи рақамҳои ҷадвали 2 дар соли 2024 дар ин соҳа 5,0 ҳазор нафар аҳолии қобили меҳнат машғул буд, ки назар ба соли 2019 0,4 ҳазор зиёд мебошад. Ҳиссаи аҳолии машғул дар ин соҳа дар ҷамъи умумии аҳолии дар иқтисодиёт машғул 1,1%-ро, дар ҷамъи аҳолии машғул дар бахши воқеии истеҳсолот -1,7%-ро ташкил намуд.

Дар солҳои охир дар шаҳрҳои Хуҷанд, Бӯстон, Гулистон, Истаравшан, Панҷакент ва дигар шаҳру ноҳияҳо сохтмони манзил, роҳҳо, корхонаҳо ва иншооти иҷтимоӣ зиёд шудааст. Аммо бо вуҷуди ин пешрафтҳо, дар соҳа як қатор мушкилоти ҷиддӣ низ вуҷуд доранд. Баланд шудани нархи масолеҳи сохтмон ба назар мерасад. Сохтмони манзил барои аҳолӣ ва роҳҳо бо суръати баланд тараққӣ мекунад. Аммо суръати сохтмони корхонаҳои истеҳсолӣ нисбатан суст мебошад. Ба ин масъала дар оянда бояд бештар диққат дода шавад.

Хулоса. Дар вилояти Суғд бозори меҳнат дар ҳолати номувозинатӣ қарор дорад. Ҳиссаи аҳолии қобили меҳнати ба иқтисодиёт ҷалбнашуда қариб ба ним баробар аст. Махсусан, рушд додани соҳибкорӣ дар бахши воқеии иқтисодиёт ва ҷалби бештари қувваи корӣ ба он имконият медиҳад, ки сатҳи тавозуннокии бозори меҳнат баланд бардошта ва рушди иқтисодиёти вилоят боз ҳам тезонида шавад. Аз ҷамъи умумии аҳолии қобилияти меҳнати вилоят зиёда аз 84,0%-и он дар дар хоҷагии кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал ва моҳидорӣ машғул аст ва асосан дар соҳаи кишоварзӣ. Дар оянда аз ҳисоби илман дуруст ташкил намудани истеҳсолоти кишоварзӣ (истифодаи техникаву технологияҳои нав, мукаммалсозии хоҷагиҳои деҳқониву кооперативӣ ва инфрасохтор) мақсадгузории шумораи аҳолии қобили меҳнати дар ин соҳа бандбуда ва ҷалби онҳо ба соҳаи моҳидорӣ ва, бахусус, ба бахши саноат мувофиқи мақсад мебошад. Ташаккули соҳибкорӣ дар соҳаи моҳидорӣ талаботи замон аст. Аз ҷумла, рушди соҳибкорӣ ва ҷалби сармоягузорӣ дар тамоми бахшҳои саноат - истихроҷи канданиҳои фоиданок, саноати коркард, таъмини

неруи барқ, газ, буғ ва хунуккунии ҳаво, таъминоти об, тозакунӣ, коркарди партовҳо ва дастрасӣ ба коркарди дуюмдараҷа - масъалаҳои муҳимми рӯз ба шумор мераванд. Ин тадбирҳо имкон медиҳанд, ки аҳолии қобили меҳнати дар иқтисодиёт ҷалбнашуда ҳар чи бештар ба соҳаҳои истеҳсолоти саноатӣ ҷалб карда шаванд.

Мақола дар доираи ҳадафҳои Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, аз 01.12.2016, №636, инчунин кори илмию таҳқиқотии кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон "Асосҳои идоравӣ ва институтсионалии рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити гузариш ба модели индустриалӣ-инноватсионӣ", ки Шурои олимони донишгоҳ аз 24 феврали соли 2023, таҳти №7/3.13 тасдиқ намудааст, таҳқиқ ва таҳия шудааст.

Муқарриз: д.и.и., профессор ДДМИТ – Мирсаидов С.А.

АДАБИЁТ

1. Аминов И. Анализ динамики развития производства и потребления продовольственных товаров в Согдийской области и оценка самообеспеченности региона продуктами питания / И. Аминов, И.У. Неъматов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2024. -№6. -часть 2. -С.5-14.
2. Аминов И. Влияние развития бизнеса на обеспечение занятости населения в Согдийской области Республики Таджикистан / И. Аминов, Ф.И. Аминов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – Душанбе, 2024. -№2(52). -С.34-40.
3. Аминов И. Государственная поддержка и защита предпринимательства в Республике Таджикистан / И. Аминов, Х.И. Аминов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. -№8. -С.11-17.
4. Аминов Х.И. Закономерности и тенденции развития предпринимательства в Республике Таджикистан. Монография / Х.И. Аминов. -Санкт-Петербург: Изд-во СПГЭУ, 2018. -232 с.
5. Аминов И. Номувозинатӣ дар бозори меҳнати Вилояти Суғд: роҳҳои ҳалли масъала тавассути рушди бахши хусусӣ, соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ / И. Аминов, Ф.И. Аминов, М.А. Каримов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. –Душанбе, 2025. -№2(57). -С.50-60.
6. Аминов И. О рынке труда и платформенной предпринимательской занятости в Республике Таджикистан / И. Аминов, Ф.И. Аминова // Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права Международный научно-теоретический журнал. –Белгород, 2024. -№6(109). -С.174-183.
7. Аминов И. Предпринимательство. Учебное пособие / И. Аминов. –Душанбе: Ирфон, 2007. -132 с.
8. Аминов И. Рынок труда Республики Таджикистан: тенденции развития и пути обеспечения сбалансированности. Монография / И. Аминов, Н.Р. Муминова. -Душанбе: Ирфон, 2021. -184 с.
9. Аминов И. Спрос и предложение на рынке труда Республики Таджикистан и необходимость обеспечения их сбалансированности в экономике / И. Аминов, Н.Р. Муминова // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. –Душанбе, 2021. -№3(37). -С.209-216.
10. Аминов И. Таъсири рушди соҳибкорӣ дар бахши хусусии иқтисодиёт ба шуғли аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / И. Аминов, Ф.И. Аминов // Паёми молия ва иқтисоди Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. –Душанбе, 2024. -№1(40). -С.5-11.
11. Омори солонаи вилояти Суғд // Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд. – 2025. -446 с.
12. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва берунии ҷумҳурӣ» аз 28 декабри соли 2023. [Манбаи электронӣ]. URL: https://khovar.tj/2025/12. (санаи мурочиат: 2 майи соли 2026).
13. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва берунии ҷумҳурӣ» аз 16 декабри соли 2025. [Манбаи электронӣ]. URL: https://khovar.tj/2025/12. (санаи мурочиат: 2 майи соли 2026).
14. Рушди соҳаи моҳипарварӣ дар вилояти Суғд. [Манбаи электронӣ]. URL: https://teleradiocom.tj/tj/node/480. (санаи мурочиат: 2 майи соли 2026).
15. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030. –Душанбе, 2016. -98 с.
16. Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037. -Душанбе, 2022. -190 с.

РУШДИ ШУҒЛНОКИИ АҲОЛӢ ВА ИҚТИСОДИЁТИ ВИЛОЯТИ СУҒД ТАВАССУТИ ФАЪОЛСОЗИИ СОҲИБКОРӢ ДАР БАХШИ ВОҚЕӢ

Дар мақола яке аз масъалаҳои муҳимми иқтисодии вилояти Суғд, баланд бардоштани сатҳи шуғлнокии аҳолии қобили меҳнат дар асоси рушди соҳибкорӣ дар бахши воқеии хоҷагидорӣ, ки тараққиёти иқтисодии ҳудудро таъмин менамояд ва сатҳи зиндагии мардумро боло мебарад, баррасӣ гардидааст. Муайян гардид, ки дар вилоят ҳиссаи аҳолии қобили меҳнати ба иқтисодиёт ҷалбнашуда зиёд аст. Дар асоси таҳлили шуғлнокии аҳолии дорои қувваи корӣ дар соҳаҳои бахши воқеӣ, сохтори ҷалби қувваи корӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, соҳаҳое муайян карда шудаанд, ки дар оянда ба қувваи корӣ талабот

бештар доранд. Масъалаи оқилона истифодабарии аҳолии машғулин дар соҳаи кишоварзӣ дар асоси истифодаи васеи техника ва технологияҳои муосир баррасӣ гардида, ба соҳаи моҳидорӣ бештар ҷалб намудани аҳолии қобилияти корӣ дошта, пешниҳод гардидааст. Асоснок карда шудааст, ки роҳи муҳимтарини ҷалби қувваи корӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт, рушд додани ҳамаи соҳаҳои саноати вилоят (истихроҷи канданиҳои фоиданок, коркард, таъмини неруи барқ, таъминоти об, тозакунӣ, коркарди партовҳо) мебошад. Дар соҳаи сохмон, дар оянда бештар ба рушди сохтмони корхонаҳои саноатӣ аҳаммияти бештар додан, ба манфиати аҳолии қобили меҳнат ва иқтисодиёти вилоят мебошад.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, шуғли аҳолӣ, иқтисодиёт, бахши воқеии хоҷагидорӣ, вилояти Суғд, кишоварзӣ, моҳидорӣ, саноат, истихроҷи канданиҳои фоиданок, коркард, неруи барқ, таъминоти об, коркарди партовҳо.

РАЗВИТИЕ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ И ЭКОНОМИКИ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ ПОСРЕДСТВОМ АКТИВИЗАЦИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕАЛЬНОМ СЕКТОРЕ

В статье рассматривается важная экономическая задача Согдийской области – повышение уровня занятости трудоспособного населения на основе развития предпринимательства в реальном секторе экономики, что позволит обеспечить развитие региона и повысить уровень жизни населения. Установлено, что доля трудоспособного населения региона, не занятого в экономике, высока. На основе анализа занятости трудоспособного населения в отраслях реального сектора экономики проанализирона структура занятого населения и определены сектора, испытывающие наибольшую потребность в рабочей силе. Аргументирована необходимость рационального использования населения, занятого в сельском хозяйстве, и привлечения большего числа трудоспособного населения в рыболовную отрасль. Обосновано, что наиболее важным способом привлечения рабочей силы в реальный сектор экономики является развитие всех отраслей промышленности региона (горнодобывающей промышленности, переработки, энергетики, водоснабжения, очистки сточных вод, переработки всех видов отходов). В строительном секторе в интересах трудоспособного населения и экономики региона следует уделить внимание строительству новых промышленных предприятий.

Ключевые слова: рынок труда, занятость, экономика, частный сектор, Согдийская область, сельское хозяйство, рыболовство, промышленность, горнодобывающая промышленность, переработка, энергетика, водоснабжение, очистка сточных вод.

DEVELOPMENT OF EMPLOYMENT OF THE POPULATION AND ECONOMY OF SUGHD REGION THROUGH THE ACTIVATION OF ENTREPRENEURSHIP IN THE REAL SECTOR

The article considers an important economic task of the Sughd region – to increase the employment rate of the able-bodied population based on the development of entrepreneurship in the real sector of the economy, which will ensure the development of the region and improve the standard of living of the population. It has been established that the proportion of the region's able-bodied population not employed in the economy is high. Based on the analysis of employment of the working-age population in the sectors of the real economy, the structure of the employed population is analyzed and the sectors experiencing the greatest need for labor are identified. The necessity of rational use of the population employed in agriculture and the involvement of a larger number of able-bodied people in the fishing industry is argued. It is proved that the most important way to attract labor to the real sector of the economy is the development of all industries in the region (mining, processing, energy, water supply, wastewater treatment, and recycling of all types of waste). In the construction sector, attention should be paid to the construction of new industrial enterprises in the interests of the able-bodied population and the economy of the region.

Keywords: labor market, employment, economy, private sector, Sughd region, agriculture, fishing, industry, mining, processing, energy, water supply, wastewater treatment.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Аминов Иномҷон*** - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менеҷмент. **Суроға**: 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: **i_aminov@mail.ru**. Телефон: **(+992) 927-70-98-25**

Аминов Фотеҳҷон Иномҷонович – муҳаққиқ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент. **Суроға**: 734061, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нусратулло Махсум, 79/3. E-mail: **aminov_f@mail.ru.** Телефон**: (+992) 935-76-33-55**

Каримов Мухаммад Абдуқаюмович - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи менеҷмент. **Суроға**: 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: **karimov.m1996@mail.ru.** Телефон: **(+992) 006-88-70-11**

Сведения об авторах: ***Аминов Иномджон*** – Таджикский государственный финансово-экономический университет, доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента. **Адрес**: 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. E-mail: **i_aminov@mail.ru**. Телефон: **(+992) 927-70-98-25**

Аминов Фотеходжон Иномджанович – исследователь, кандидат экономических наук, доцент. **Адрес**: 734061, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нусратулло Махсума, 79/3. E-mail: **aminov_f@mail.ru.** Телефон**: (+992) 935-76-33-55**

Каримов Мухаммад Абдукаюмович – Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры менеджмента. **Адрес**: 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. E-mail: **karimov.m1996@mail.ru.** Телефон: **(+992) 006-88-70-11**

Information about the authors: ***Aminov Inomjon*** – Tajik State University of Finance and Economics, Doctor of Economic Sciences, Professor at the Department of Management. **Address:** 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimov St., 64/14. E-mail: **i_aminov@mail.ru.** Phone: **(+992) 927-70-98-25**
Aminov Fotekhjon Inomjonovich – Researcher, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor. **Address**: 734061, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nusratullo Makhsum St., 79/3. E-mail: **aminov_f@mail.ru.** Phone: **(+992) 935-76-33-55**
Karimov Mukhammad Abdukayumovich – Tajik State University of Finance and Economics, Assistant at the Department of Management. **Address:** 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimov St., 64/14. E-mail: **karimov.m1996@mail.ru.** Phone: **(+992) 006-88-70-11**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 18.06.2026
Аз тақриз баргашт: 22.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 330.322

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР СОҲАИ РАСТАНИПАРВАРӢ

Шералиева М.Н., Баротзода Ш.М.
Донишгоҳи давлатии Данғара,
Коллеҷи саноат ва хизматрасониҳои иҷтимоии шаҳри Левакант

Муқаддима. Дар шароити рушди муносибатҳои бозорӣ ва ҷаҳонишавии иқтисодиёт, масъалаи идоракунии самараноки лоиҳаҳои сармоягузорӣ аҳаммияти махсус касб менамояд. Барои соҳаи растанипарварӣ, ки яке аз бахшҳои муҳимми маҷмааи агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ҷалб ва истифодаи оқилонаи сармоягузорӣ омили асосии баланд бардоштани ҳаҷми истеҳсолот, рақобатпазирии маҳсулот ва таъмини амнияти озуқаворӣ мебошад. Дар ин замина, омӯзиши асосҳои назариявии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ барои ташаккули механизми самараноки идоракунӣ аҳаммияти илмӣ ва амалӣ дорад.

Дар адабиёти иқтисодӣ идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ҳамчун маҷмуи усулҳо, принсипҳо ва воситаҳои таъсиррасонӣ ба равандҳои таҳия, маблағгузорӣ, татбиқ ва назорати лоиҳаҳо маънидод карда мешавад. Мақсади асосии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ таъмини истифодаи самараноки захираҳои молиявӣ, моддӣ ва меҳнатӣ барои ноил шудан ба натиҷаҳои пешбинишуда мебошад.

Асосҳои назариявии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба назарияҳои сармоягузорӣ, идоракунии лоиҳаҳо, идоракунии хавфҳо, рақобатпазирӣ ва рушди устувор такя менамоянд. Омӯзиши ин назарияҳо имкон медиҳад, ки хусусиятҳои ташаккул ва такмили механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ ҳамаҷониба таҳлил карда шаванд.

Дар адабиёти илмии хориҷӣ масъалаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва растанипарварӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунанд. Олимони хориҷӣ идоракунии лоиҳаҳои сармоягузориро ҳамчун низоми мураккаби банақшагирӣ, ташкил, маблағгузорӣ, назорат ва баҳодиҳии самаранокии истифодаи захираҳо баррасӣ менамоянд.

Масъалаҳои назариявӣ ва амалии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар корҳои олимони рус, аз ҷумла И.А. Бланк, В.В. Бочаров, В.Д. Шапиро, В.Н. Лившитс, С.А. Смоляк, В.М. Аньшин ва дигарон инъикоси васеъ ёфтаанд. Таҳқиқоти онҳо ба масъалаҳои баҳодиҳии самаранокии сармоягузорӣ, ташаккули механизми идоракунӣ, банақшагирии стратегӣ, идоракунии хавфҳо ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ бахшида шудаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои рушди фаъолияти сармоягузорӣ, истифодаи самараноки захираҳои истеҳсолӣ, рушди соҳаи кишоварзӣ ва такмили механизмҳои иқтисодии идоракунӣ дар корҳои олимони ватанӣ мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. Олимони тоҷик бо дарназардошти хусусиятҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва табиӣ-иқлимии кишвар роҳҳои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти сармоягузорӣ ва рушди соҳаи кишоварзиро пешниҳод намудаанд.

Аз ин лиҳоз, омӯзиши назария ва пешниҳодҳои олимони тоҷик барои таҳияи механизми самараноки идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ аҳаммияти махсус дорад.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот. Дар таҳқиқот барои омӯзиши асосҳои назариявии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ усулҳои таҳлили илмӣ, муқоисавӣ, системавӣ, мантиқӣ, гурӯҳбандӣ ва ҷамъбаст истифода гардиданд.

Маводи таҳқиқотро асарҳои илмии олимони хориҷӣ, рус ва тоҷик, ки ба масъалаҳои сармоягузорӣ, идоракунии лоиҳаҳо, баҳодиҳии самаранокии сармоягузорӣ, идоракунии хавфҳо, рушди устувор ва рушди кишоварзӣ бахшида шудаанд, ташкил медиҳанд.

Ҳангоми таҳқиқоти назариявӣ усули таҳлили муқоисавӣ барои муайян намудани хусусиятҳои муносибатҳои илмии олимони хориҷӣ, рус ва тоҷик истифода карда шуд. Бо истифода аз усули системавӣ идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ҳамчун низоми

муттаҳидшудаи банақшагирӣ, ташкил, маблағгузорӣ, ҳамоҳангсозӣ, мониторинг ва назорат баррасӣ гардид.

Барои муайян намудани унсурҳои асосии механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ усули гурӯҳбандӣ истифода шуд. Дар натиҷа чунин унсурҳо муайян гардиданд: интихоби самтҳои афзалиятноки сармоягузорӣ, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ, баҳодиҳӣ ва идоракунии хавфҳо, ташаккули муҳити мусоиди институтсионалӣ, ҷалби манбаъҳои гуногуни маблағгузорӣ ва назорати самаранокии татбиқи лоиҳаҳо.

Натиҷаҳо. Таҳлили адабиёти илмии хориҷӣ нишон медиҳад, ки масъалаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ аз ҷониби олимон ба ҷанбаҳои гуногуни иқтисодӣ, молиявӣ ва идоракунӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Ҳар як назария ба яке аз унсурҳои муҳимми механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ такя намуда, дар маҷмуъ заминаи назариявии ташаккули механизми муосири идоракуниро ташкил медиҳад.

Ҷадвали 1. Назарияи олимони хориҷи оид ба идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ
Table 1. Theories of Foreign Scholars on Investment Project Management

Олимон	Давлат	Назарияи олимон
Уилям Форсайт Шарп	ИМА	«Самаранокии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ аз қобилияти роҳбарият дар арзёбии хавфҳо ва интихоби самтҳои нисбатан самарабахши сармоягузорӣ вобаста мебошад» [18].
Ричард Брейли	Британияи Кабир	«Идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ бояд ба принсипи баланд бардоштани арзиши иқтисодии лоиҳа асос ёбад» [12].
Стюарт Майерс	ИМА	
Ҳаролд Керзнер	ИМА	«Идоракунии лоиҳаҳои сармоягузориро ҳамчун раванди ҳамоҳангсозии захираҳои инсонӣ, молиявӣ ва техникӣ барои ноил шудан ба ҳадафҳои стратегӣ муайян мекунад» [16].
Майкл Портер	ИМА	«Сармоягузорӣ бояд ба баланд бардоштани рақобатпазирии соҳа равона карда шавад. Ӯ қайд менамояд, ки ҷорӣ намудани технологияҳои нав, беҳтар намудани сифати маҳсулот ва истифодаи самараноки захираҳо имконияти афзоиши бартарии рақобатиро фароҳам меорад. Дар соҳаи растанипарварӣ татбиқи чунин муносибат ба зиёд гардидани истеҳсолот ва густариши имкониятҳои содиротӣ мусоидат мекунад» [17].
Олимони Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии СММ (FAO)	ИМА	«Идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар кишоварзиро ҳамчун воситаи муҳимми таъмини рушди устувор арзёбӣ мекунанд» [14].
Питер Фердинанд Друкер	Австрия (таваллуд), баъдан фаъолияти илмиро асосан дар ИМА анҷом додааст	«Идоракунии самараноки лоиҳаҳо бояд ба натиҷаҳо нигаронида шуда бошад» [13].
Даниэл Хиллел	Исроил	«Масъалаҳои идоракунии захираҳои обиро таҳқиқ кардааст, аҳаммияти сармоягузорӣ ба технологияҳои сарфакоронаи истифодаи обро махсус қайд менамояд. Дар минтақаҳои дорои иқлими хушк истифодаи технологияҳои обёрии қатрагӣ самаранокии иқтисодии истеҳсолоти растанипарвариро ба таври назаррас баланд мебардорад» [15].

Манбаъ: Таҳияи муаллифон дар доираи адабиёти дастрасшуда

Аз таҳқиқоти Уилям Шарп бармеояд, ки самаранокии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ, пеш аз ҳама, ба арзёбии дурусти хавфҳо ва интихоби самтҳои самарабахши сармоягузорӣ вобаста мебошад. Барои соҳаи растанипарварӣ, ин масъала аҳаммияти махсус дорад, зеро фаъолияти истеҳсолӣ аз омилҳои табиӣ, иқлимӣ ва бозорӣ вобастагии зиёд дорад. Аз ин рӯ, дар механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ низоми арзёбӣ ва идоракунии хавфҳо бояд яке аз унсурҳои асосӣ бошад.

Андешаҳои Ричард Брейли ва Стюарт Майерс нишон медиҳанд, ки мақсади асосии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ баланд бардоштани арзиши иқтисодии лоиҳа мебошад. Ин равиш зарурати истифодаи усулҳои муосири баҳодиҳии самаранокӣ, аз ҷумла арзиши холиси ҷорӣ (NPV), меъёри дохилии даромаднокӣ (IRR) ва муҳлати бозгашти сармояро асоснок менамояд. Дар шароити рушди растанипарварӣ чунин нишондиҳандаҳо метавонанд асоси қабули қарорҳои сармоягузорӣ гарданд.

Тибқи назарияи Ҳаролд Керзнер, идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ раванди ҳамоҳангсозии захираҳои инсонӣ, молиявӣ ва техникӣ мебошад. Ин назария нишон медиҳад, ки самаранокии лоиҳа на танҳо аз ҳаҷми сармоягузорӣ, балки аз сифати идоракунӣ низ вобаста аст. Барои лоиҳаҳои растанипарварӣ ин маънои ташкили дурусти фаъолияти иштирокчиён, тақсимоти масъулият ва назорати иҷрои корҳоро дорад.

Дар корҳои илмии Майкл Портер сармоягузорӣ ҳамчун воситаи баланд бардоштани рақобатпазирии соҳа баррасӣ мешавад. Аз нуқтаи назари ӯ, ҷалби сармоя бояд ба навсозии технологӣ, баланд бардоштани сифати маҳсулот ва истифодаи самараноки захираҳо равона гардад. Барои соҳаи растанипарварии вилояти Хатлон, ин масъала бо ҷорӣ намудани технологияҳои муосири парвариш, истифодаи тухмиҳои серҳосил ва васеъ намудани иқтидори содиротӣ алоқаманд мебошад.

Таҳқиқоти мутахассисони Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии СММ (FAO) нишон медиҳанд, ки идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ бояд ба принсипҳои рушди устувор асос ёбад. Яъне, лоиҳаҳо на танҳо самаранокии иқтисодӣ, балки ҳифзи муҳити зист, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ ва беҳтар намудани шароити иҷтимоии аҳолии деҳотро таъмин намоянд.

Мувофиқи назарияи Питер Друкер, идоракунӣ бояд ба натиҷа нигаронида шавад. Ин маънои онро дорад, ки ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ диққати асосӣ бояд ба натиҷаҳои ниҳоӣ, аз ҷумла афзоиши ҳосилнокӣ, зиёд гардидани ҳаҷми истеҳсолот ва баланд шудани даромади истеҳсолкунандагон равона карда шавад.

Дар таҳқиқоти Даниэл Хиллел аҳаммияти истифодаи технологияҳои сарфакоронаи захираҳои обӣ асоснок карда шудааст. Барои минтақаҳои кишоварзии Тоҷикистон, махсусан вилояти Хатлон, ки масъалаи таъминоти об яке аз мушкилоти асосӣ мебошад, ин назария аҳаммияти амалӣ дорад. Ҷорӣ намудани системаҳои обёрии қатрагӣ метавонад самаранокии иқтисодии лоиҳаҳои сармоягузориро ба таври назаррас баланд бардорад.

Таҳлили назарияҳои олимони хориҷӣ нишон медиҳад, ки масъалаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ асосан аз нуқтаи назари баҳодиҳии самаранокии иқтисодӣ, идоракунии хавфҳо, ҳамоҳангсозии захираҳо, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва таъмини рушди устувор мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Бо вуҷуди ин, шароити иқтисодии кишварҳои пасошӯравӣ, аз ҷумла хусусиятҳои рушди бахши аграрӣ, зарурати омӯзиши амиқтари масъалаҳои ташкилӣ ва иқтисодии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузориро ба миён овардааст. Дар ин самт саҳми олимони рус назаррас буда, онҳо ҷанбаҳои методологӣ, ташкилӣ ва амалии идоракунии фаъолияти сармоягузориро дар соҳаи кишоварзӣ мавриди таҳқиқ қарор додаанд.

Маълумоти ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки олимони рус масъалаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузориро аз нуқтаи назари ташкилӣ, иқтисодӣ ва молиявӣ таҳқиқ намудаанд. Таҳлили назарияҳои пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки унсурҳои асосии механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ муайян карда шаванд.

В.В. Бочаров самаранокии идоракунии лоиҳаҳоро ба сифати таҳлили молиявӣ ва иқтисодӣ вобаста медонад. Дар соҳаи растанипарварӣ татбиқи ин равиш имкон медиҳад, ки пеш аз оғози лоиҳа натиҷаҳои эҳтимолии иқтисодӣ, муҳлати бозгашти сармоя ва сатҳи даромаднокӣ муайян карда шавад.

Ҷадвали 2. Назарияи олимони рус оид ба идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ
Table 2. Theories of Russian Scholars on Investment Project Management

Олимон	Давлат	Назарияи оллимон
В.В. Бочаров	Россия	«Самаранокии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ аз сифати таҳлили молиявӣ ва иқтисодии лоиҳа вобастагӣ дорад» [2].
В.Д. Шапиро	Россия	«Идоракунии лоиҳаҳоро ҳамчун раванди банақшагирӣ, ташкил, ҳамоҳангсозӣ ва назорати захираҳо барои ноил шудан ба ҳадафҳои муайяни лоиҳа муайян мекунад» [10].
В.Н. Лившитс	Россия	«Баҳодиҳии самаранокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ бояд бо дарназардошти омилҳои хавф, таваррум ва тағйирёбии муҳити иқтисодӣ анҷом дода шавад» [4].
С.А. Смоляк	Россия	«Механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ бояд воситаҳои пешгирӣ ва коҳиш додани хавфҳоро дар бар гирад, зеро хавфҳо ба натиҷаҳои иқтисодии лоиҳа таъсири ҷиддӣ мерасонанд»[7].
В.М. Аньшин	Россия	«Идоракунии лоиҳаҳои сармоягузориро ҳамчун низоми муттаҳидшудаи банақшагирӣ, ташкил, мониторинг ва назорат арзёбӣ менамояд» [1].

Манбаъ: Таҳияи муаллифон дар доираи адабиёти дастрасшуда

Таҳқиқоти В.Д. Шапиро нишон медиҳад, ки идоракунии лоиҳаҳо, пеш аз ҳама, ба банақшагирӣ, ташкил ва назорати захираҳо такя мекунад. Дар шароити растанипарварӣ, ки истифодаи ҳамзамони захираҳои замин, об, техника ва қувваи кориро талаб мекунад, татбиқи чунин равиш самаранокии идоракунии лоиҳаҳоро баланд мебардорад.

В.Н. Лившитс ва С.А. Смоляк зарурати ба назар гирифтани хавфҳоро дар раванди идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ асоснок менамоянд. Бо назардошти он ки соҳаи растанипарварӣ аз омилҳои табиӣ ва иқлимӣ вобастагии зиёд дорад, идоракунии хавфҳо бояд яке аз унсурҳои калидии механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ бошад.

Дар навбати худ, В.М. Аньшин идоракунии лоиҳаҳои сармоягузориро ҳамчун низоми муттаҳидшудаи банақшагирӣ, ташкил, мониторинг ва назорат арзёбӣ менамояд. Ин равиш барои ташаккули механизми муосири идоракунии лоиҳаҳо дар соҳаи растанипарварӣ заминаи назариявӣ фароҳам меорад.

Таҳлили корҳои илмии олимони хориҷӣ ва рус нишон дод, ки масъалаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ аз ҷиҳати назариявӣ ва методологӣ ҳамаҷониба мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Бо вуҷуди ин, аксари ин таҳқиқотҳо дар заминаи иқтисодиёти кишварҳои тараққикарда ё шароити давлатҳои пасошуравӣ анҷом дода шудаанд. Аз ин рӯ, татбиқи бевоситаи онҳо дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусан дар соҳаи растанипарварӣ, на ҳамеша натиҷаҳои дилхоҳ медиҳад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои рушди фаъолияти сармоягузорӣ, истифодаи самараноки захираҳои истеҳсолӣ, рушди соҳаи кишоварзӣ ва такмили механизмҳои иқтисодии идоракунӣ дар корҳои олимони ватанӣ мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. Олимони тоҷик бо дарназардошти хусусиятҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва табиӣ-иқлимии кишвар, роҳҳои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти сармоягузорӣ ва рушди соҳаи кишоварзиро пешниҳод намудаанд.

Таҳлили назарияҳои олимони ватанӣ нишон медиҳад, ки масъалаи идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ ҳамчун яке аз самтҳои муҳимми рушди устувори комплекси агросаноатӣ баррасӣ мегардад.

Аз таҳқиқоти Мирсаидов А.Б. бармеояд, ки самаранокии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар шароити муосир бевосита ба истифодаи дастовардҳои илмию техникӣ ва татбиқи навовариҳо вобаста мебошад. Дар соҳаи растанипарварӣ ин масъала аҳаммияти хосса дорад, зеро ҷорӣ намудани технологияҳои муосири парвариши зироатҳо, системаҳои обёрии каммасраф, техникаи нав ва усулҳои рақамии идоракунӣ метавонад сатҳи ҳосилнокӣ ва самаранокии иқтисодии лоиҳаҳои сармоягузориро баланд бардорад. Аз ин рӯ, идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ бояд на танҳо ба ҷалби маблағ, балки ба интихоби дурусти самтҳои инноватсионии истифодаи он равона карда шавад.

Ҷадвали 3. Назарияи олимони тоҷик оид ба идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ
Table 3. Theories of Tajik Scholars on Investment Project Management

Олимон	Давлат	Назарияи олимон
Мирсаидов, А. Б.	Тоҷикистон	«Сармоягузориҳои инноватсионӣ – ин сармоягузорӣ ба дороиҳои ғайримоддӣ, ки истифодаи коркардҳои илмиву техникиро дар истеҳсолот ва соҳаи хизматрасонӣ таъмин менамояд. Сармоягузориҳои инноватсионӣ, пеш аз ҳама, ба даст овардани маҳсулоти илмӣ-техникӣ ва дигар ҳуқуқҳои моликият (патент ба кашфиёти илмӣ, коркард, маҳсулоти намунаи нав, рамзи молӣ ва ғайра), такмили раванди технологии таҳия ва коркарди лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва такмили технологияи идораи инноватсионӣ ва ғайраҳоро дар бар мегирад» [5].
Саидмуродов Ш.М.	Тоҷикистон	«Лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ нисбатан хавфу хатари калон доранд, зеро коэффитсиенти хавфнокии онҳо нисбат ба соҳаи чорводорӣ зиёдтар мебошад, ки ин аз хусусияти фаъолияти корхона ва лоиҳаҳои сармоягузории он, инчунин омилҳои муҳити беруна низ вобаста мебошад» [6].
Собирзода Ш.С.	Тоҷикистон	«Яке аз муаммоҳои инкишофи бомуваффақияти фаъолияти сармоягузорӣ дар комплекси агросаноатии ҷумҳурӣ дар доираи муносибати институтсионалӣ вуҷуд надоштани сохтори мувофиқи институтсионалӣ, стандартҳои муайяни идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ мебошад, ки ин боиси хавфи муайяни сармоягузорони калон мегардад» [8].
Исматуллозода Б.А.	Тоҷикистон	«Воситаи асосии баамалбарории сиёсати сармоягузори давлат дар соҳаи кишоварзӣ дар заминаи навкунии иқтидорҳои истеҳсолӣ ва истифодаи инноватсия ҳамчун муҷаҳҳазкунии техника ва технологияҳои нав, ташкили лоиҳаҳои сармоягузории зуд натиҷадиҳанда мебошанд» [3].
Холов Т.А.	Тоҷикистон	«Лоиҳаҳои сармоягузории дар соҳаи кишоварзии вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан, аз ҳисоби манбаъҳои беруна дар шакли шарикӣ ва ё қарзи имтиёзнок, корхонаҳои муштарак, грант ва сармоягузории мустақим ба фонди асосӣ амалӣ карда мешаванд» [9].

Манбаъ: Таҳияи муаллифон дар доираи адабиёти дастрасшуда

Назарияи Саидмуродов Ш.М. хусусияти хавфнокии баланди лоиҳаҳои сармоягузориро дар соҳаи растанипарварӣ таъкид менамояд. Ин хусусият, пеш аз ҳама, бо вобастагии истеҳсолоти растанипарварӣ аз омилҳои табиӣ, тағйирёбии иқлим, таъмини об, ҳолати бозор ва тағйирёбии нархи маҳсулоти кишоварзӣ алоқаманд мебошад. Аз ин нуқтаи назар, идоракунии самараноки лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар ин соҳа бояд механизмҳои идоракунии хавф, баҳодиҳии пешакии омилҳои беруна ва таҳияи чораҳои коҳиши талафотро дар бар гирад.

Таҳқиқоти Собирзода Ш.С. аҳаммияти муҳити институтсионалиро дар раванди идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ нишон медиҳад. Норасоии стандартҳои ягонаи идоракунии лоиҳаҳо, механизмҳои шаффофи ҳамкории сармоягузорон ва сохторҳои дастгиркунанда яке аз монеаҳои асосии ҷалби сармоя ба соҳаи кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Барои соҳаи растанипарварӣ ташаккули низоми мукаммали институтсионалӣ метавонад ба коҳиши хавфҳои сармоягузорӣ ва баланд гардидани эътимоди сармоягузорони дохиливу хориҷӣ мусоидат намояд.

Мувофиқи андешаи Исматуллозода Б.А., сиёсати давлатии сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ бояд ба навсозии иқтидорҳои истеҳсолӣ ва истифодаи технологияҳои инноватсионӣ равона карда шавад. Дар соҳаи растанипарварӣ ин маънои татбиқи лоиҳаҳоеро дорад, ки дар муҳлати нисбатан кӯтоҳ натиҷаи иқтисодиро таъмин намуда, рақобатпазирии истеҳсолотро баланд мебардоранд. Аз ин рӯ, ҳангоми интихоби лоиҳаҳои сармоягузорӣ бояд нишондиҳандаҳои самаранокии иқтисодӣ, муҳлати бозгашти сармоя ва таъсири иҷтимоию экологӣ ба назар гирифта шаванд.

Таҳқиқоти Холов Т.А. масъалаи манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзиро баррасӣ намуда, нишон медиҳад, ки дар вилояти Хатлон қисми зиёди чунин лоиҳаҳо тавассути сармоягузории беруна, қарзҳои имтиёзнок, грантҳо ва шаклҳои шарикӣ амалӣ мешаванд. Ин таҷриба нишон медиҳад, ки барои рушди соҳаи растанипарварӣ танҳо захираҳои дохилии корхонаҳо кофӣ нестанд ва зарурати истифодаи механизмҳои гуногуни ҷалби сармоя вуҷуд дорад.

Таҳлили назарияҳои олимони ватанӣ нишон медиҳад, ки идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ бояд ҳамчун низоми мураккаби идоракунӣ баррасӣ гардад, ки унсурҳои зеринро дар бар мегирад:

- интихоби самтҳои афзалиятноки сармоягузорӣ;
- истифодаи технологияҳои инноватсионӣ;
- баҳодиҳӣ ва идоракунии хавфҳо;
- ташаккули муҳити мусоиди институтсионалӣ;
- ҷалби манбаъҳои гуногуни маблағгузорӣ;
- назорати самаранокии татбиқи лоиҳаҳо.

Олимони ватанӣ дар таҳқиқоти худ ба он ишора менамоянд, ки самаранокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ на танҳо аз ҳаҷми сармоягузорӣ, балки аз сифати идоракунӣ, сатҳи омодагии институтсионалӣ, истифодаи навовариҳо ва қобилияти мутобиқшавӣ ба хавфҳои дохиливу беруна вобаста мебошад.

Муҳокима. Бо вуҷуди саҳми назарраси ин муҳаққиқон, таҳлил нишон медиҳад, ки то ҳол як қатор масъалаҳои муҳимми назариявӣ ва амалӣ ҳалли пурраи худро наёфтаанд.

Аввалан, аксари таҳқиқотҳо хусусияти умумӣ дошта, ба идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар иқтисодиёт ё соҳаи кишоварзӣ дар маҷмуъ бахшида шудаанд. Хусусиятҳои ташкилию иқтисодӣ ва технологӣ, ки ба соҳаи растанипарварӣ хос мебошанд, ба таври кофӣ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтаанд.

Дуюм, дар корҳои илмии мавҷуда таъсири омилҳои табиӣ-иқлимӣ, норасоии захираҳои об, тағйирёбии иқлим, хавфҳои агротехнологӣ ва ноустувории бозори маҳсулоти кишоварзӣ ба механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба таври комплексӣ баррасӣ нашудааст. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ин омилҳо ба самаранокии татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ таъсири мустақим мерасонанд.

Сеюм, дар аксари таҳқиқотҳо масъалаи мутобиқсозии механизмҳои муосири идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба шароити иқтисодӣ ва институтсионалии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври кофӣ асоснок карда нашудааст. Аз ҷумла, хусусиятҳои фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ, маҳдудияти сарчашмаҳои маблағгузорӣ, сатҳи рушди инфрасохтори бозорӣ ва низоми дастгирии давлатии сармоягузорӣ ба таври амиқ таҳлил нашудаанд.

Чорум, дар адабиёти илмӣ механизми ягона ва мукаммали идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ, ки баҳодиҳии самаранокии иқтисодӣ, идоракунии хавфҳо, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ, мониторинг ва назоратро дар як низоми ҳамгиро муттаҳид намояд, барои соҳаи растанипарварӣ пешниҳод нагардидааст.

Панҷум, таҳқиқотҳои мавҷуда ба масъалаҳои баланд бардоштани самаранокии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар сатҳи минтақаҳо, аз ҷумла вилояти Хатлон, ки яке аз минтақаҳои асосии истеҳсоли маҳсулоти растанипарварии ҷумҳурӣ мебошад, таваҷҷуҳи кофӣ зоҳир накардаанд. Дар натиҷа, хусусиятҳои минтақавии ташаккул ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ то ҳол омӯзиши амиқро талаб мекунанд.

Хулоса. Таҳлили назарияҳои олимони хориҷӣ, рус ва ватанӣ нишон медиҳад, ки масъалаҳои идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ аз ҷанбаҳои гуногуни иқтисодӣ, молиявӣ, ташкилӣ ва институтсионалӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Олимони хориҷӣ бештар ба масъалаҳои баҳодиҳии самаранокии сармоягузорӣ, идоракунии хавфҳо, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва таъмини рушди устувор диққати асосӣ додаанд. Олимони рус асосан масъалаҳои ташаккули механизми идоракунӣ, банақшагирӣ, мониторинг, баҳодиҳии самаранокии иқтисодӣ ва идоракунии хавфҳоро таҳқиқ намудаанд. Дар навбати худ, олимони тоҷик хусусиятҳои рушди фаъолияти сармоягузорӣ дар бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мушкилоти институтсионалӣ, истифодаи

технологияҳои инноватсионӣ ва манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузориро баррасӣ кардаанд.

Ҳамин тариқ, таҳлили назарияҳои олимони хориҷӣ, рус ва ватанӣ нишон медиҳад, ки масъалаи идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ ҳанӯз ҳам ба таҳқиқоти минбаъдаи илмӣ ниёз дорад. Аз ҷумла, зарурати таҳияи чунин муносибати назариявӣ ба миён меояд, ки хусусиятҳои иқтисодӣ, ташкилӣ, институтсионалӣ, технологӣ ва табиӣ-иқлимии соҳаи растанипарварии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар низоми ягона муттаҳид намояд. Дар ин замина, барои асоснок намудани самти таҳқиқот ва ташаккули механизми пешниҳодшаванда, пеш аз ҳама, муайян намудани моҳияти мафҳуми «идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ» аз нигоҳи муаллиф зарур мебошад.

Бо такя ба натиҷаҳои таҳлили назарияҳои мавҷуда, чунин меҳисобем, ки идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ низоми муттаҳидшудаи банақшагирӣ, ташкил, маблағгузорӣ, ҳамоҳангсозӣ, мониторинг ва назорати татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ мебошад, ки бо истифодаи усулҳои муосири баҳодиҳии самаранокӣ, идоракунии хавфҳо, ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ ва истифодаи самараноки захираҳои замин, об, меҳнат ва сармоя ба баланд бардоштани ҳосилнокӣ, рақобатпазирии истеҳсолот, таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди устувори соҳаи растанипарварӣ равона гардидааст.

Таърифи пешниҳодшуда, аз таърифҳои мавҷуда, бо он фарқ мекунад, ки идоракунии лоиҳаҳои сармоягузориро ҳамчун низоми ягонаи ҳамгиро баррасӣ намуда, дар баробари унсурҳои анъанавии банақшагирӣ ва назорат, омилҳои институтсионалӣ, идоракунии хавфҳо, рақамикунонӣ, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва хусусиятҳои табиӣ-иқлимии Ҷумҳурии Тоҷикистонро низ дар бар мегирад. Маҳз чунин муносибат барои таҳияи механизми такмилёфтаи идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ заминаи назариявӣ фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳқиқоти назариявии мақолаи мазкур нишон медиҳанд, ки идоракунии самараноки лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ танҳо дар асоси мавҷудияти механизми мукаммали идоракунӣ имконпазир мебошад. Самаранокии чунин механизм, пеш аз ҳама, аз интихоби дурусти лоиҳаҳои сармоягузорӣ, муайян намудани самтҳои афзалиятноки сармоягузорӣ ва истифодаи методҳои илмии арзёбии натиҷаҳои иқтисодӣ, молиявӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ вобаста аст.

Мақолаи мазкур дар доираи мавзуи рисолаи илмии муаллиф таҳти унвони "Такмили механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ (дар мисоли вилояти Хатлон)", ки бо қарори Шурои олимони Донишгоҳи давлатии Данғара аз 13. 04.2020 пратаколи №9 тасдиқ шудааст, омода карда шудааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Ҳофиззода Ҳ.А.

АДАБИЁТ

1. Аньшин В.М. Управление инвестиционными проектами / В.М. Аньшин. -М.: Дело АНХ, 2008. -320 с.
2. Бочаров В.В. Инвестиции / В.В. Бочаров. -СПб.: Питер, 2009. -384 с.
3. Исматуллозода Б.А. Сармоягузорӣ ҳамчун омили баланд бардоштани самаранокии иқтисодии соҳаи кишоварзӣ: афтореферат диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ / Б.А. Исматуллозода. -Душанбе, 2025. -39 с.
4. Лившиц В.Н. Оценка эффективности инвестиционных проектов: теория и практика / В.Н. Лившиц, П.Л. Виленский, С.А. Смоляк. -М.: Дело, 2008. -1104 с.
5. Мирсаидов А.Б. Роль инновационного инвестирования в индустриальное развитие регионов страны / А.Б. Мирсаидов, М. Тохирзода // Экономика Таджикистана. – 2019. -№3. -С.51-56.
6. Саидмуродов Ш.М. Такмили методҳои паст намудани хавфу хатарҳои сармоягузорӣ дар корхонаҳои истеҳсолӣ (дар мисоли корхонаҳои кишоварзии вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон): диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ / Ш.М. Саидмуродов. -Душанбе, 2018. -132 с.
7. Смоляк С.А. Теория эффективности инвестиционных проектов / С.А. Смоляк. -М.: Наука, 2014. -352 с.
8. Собирзода Ш.С. Таъминоти институтсионалӣ ва инфрасохтории идоракунии фаъолияти сармоягузорӣ дар комплекси агросаноатӣ: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои иқтисодӣ / Ш.С. Собирзода. -Бохтар, 2025. -83 с.

9. Холов Т.А. Нақши сармоягузорӣ дар рушди кишоварзии обёришавандаи минтақа (дар мисоли вилояти Хатлон): диссертатсия барои дарёфти дарачаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ / Т.А. Холов. -Душанбе, 2025. -94 с.
10. Хофизов Х.А. Инвестиционное обеспечение освоения и использования природно-ресурсного потенциала региона (на материалах согдийской области Республики Таджикистан): дисс. на соис. уч. степ. канд. экон. наук / Таджикский национальный университет. -Душанбе, 2019. -191 с.
11. Шапиро В.Д. Управление проектами / В.Д. Шапиро. -М.: Высшая школа, 2004. -875 с.
12. Brealey R.A. Principles of Corporate Finance / R.A. Brealey, S.C. Myers, F. Allen. -New York: McGraw-Hill Education, 2020.
13. Drucker P.F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices / P.F. Drucker. -New York: Harper Business, 2008.
14. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). Investment Guidelines for Agriculture and Rural Development. -Rome: FAO Publications, 2017.
15. Hillel D. Introduction to Environmental Soil Physics / D. Hillel. -Amsterdam: Elsevier Academic Press, 2004.
16. Kerzner H. Project Management: A Systems Approach to Planning, Scheduling and Controlling / H. Kerzner. -Hoboken: Wiley, 2022.
17. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance / M.E. Porter. -New York: Free Press, 2008.
18. Sharpe W.F. Investments / W.F. Sharpe. -New York: Prentice Hall, 2014.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР СОҲАИ РАСТАНИПАРВАРӢ

Дар мақола масъалаҳои назариявии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Мақсади таҳқиқот муайян намудани асосҳои назариявӣ ва методологии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ, таҳлили равишҳои илмии олимони хориҷӣ, рус ва тоҷик ва асоснок намудани муносибати муаллифӣ ба мафҳуми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ мебошад. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили илмӣ, муқоисавӣ, системавӣ, мантиқӣ, гурӯҳбандӣ ва ҷамъбаст истифода гардидаанд. Дар асоси омӯзиши адабиёти илмӣ назарияҳои олимони хориҷӣ, рус ва ватанӣ оид ба баҳодиҳии самаранокии сармоягузорӣ, идоракунии хавфҳо, банақшагирӣ, мониторинг, рақобатпазирӣ, рушди устувор, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва ташаккули муҳити институтсионалӣ таҳлил карда шуданд. Муайян гардид, ки барои соҳаи растанипарварӣ, бо дарназардошти вобастагӣ аз омилҳои табиӣ-иқлимӣ, захираҳои обӣ, вазъи бозор ва маҳдудияти захираҳои молиявӣ, идоракунии хавфҳо ва истифодаи самараноки захираҳо аҳаммияти махсус доранд. Дар натиҷаи таҳқиқот таърифи муаллифии мафҳуми «идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ» пешниҳод гардида, унсурҳои асосии механизми идоракунӣ муайян карда шуданд. Муаллифон ба хулосае омадаанд, ки ташаккули механизми ҳамгирои идоракунӣ, ки банақшагирӣ, маблағгузорӣ, мониторинг, баҳодиҳии самаранокӣ, идоракунии хавфҳо ва истифодаи технологияҳои инноватсиониро муттаҳид менамоянд, барои рушди устувори соҳаи растанипарварӣ, аз ҷумла дар вилояти Хатлон, аҳаммияти муҳим дорад.

Калидвожаҳо: лоиҳаҳои сармоягузорӣ, идоракунӣ, растанипарварӣ, механизм, самаранокӣ, хавф, баҳодиҳӣ, технологияҳои инноватсионӣ, захираҳои обӣ, рушди устувор, муҳити институтсионалӣ, рақобатпазирӣ, маблағгузорӣ, вилояти Хатлон.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ ПРОЕКТАМИ В СФЕРЕ РАСТЕНИЕВОДСТВА

В статье исследованы теоретические основы управления инвестиционными проектами в сфере растениеводства. Цель исследования заключается в определении теоретических и методологических основ управления инвестиционными проектами, анализе научных подходов зарубежных, российских и таджикских учёных, а также обосновании авторского подхода к определению сущности управления инвестиционными проектами в сфере растениеводства. В процессе исследования использованы методы научного, сравнительного, системного, логического анализа, группировки и обобщения. На основе изучения научной литературы проанализированы теоретические подходы зарубежных, российских и отечественных учёных к оценке эффективности инвестиций, управлению рисками, планированию, мониторингу, повышению конкурентоспособности, обеспечению устойчивого развития, внедрению инновационных технологий и формированию благоприятной институциональной среды. Установлено, что для сферы растениеводства, с учётом её зависимости от природно-климатических факторов, водных ресурсов, состояния рынка и ограниченности финансовых ресурсов, особое значение имеют управление рисками и эффективное использование имеющихся ресурсов. В результате исследования предложено авторское определение понятия «управление инвестиционными проектами в сфере растениеводства» и определены основные элементы механизма управления. Обосновано, что формирование интегрированного механизма управления, объединяющего планирование, финансирование, мониторинг, оценку эффективности, управление рисками и внедрение инновационных технологий, имеет важное значение для обеспечения устойчивого развития растениеводства, в том числе в Хатлонской области.

Ключевые слова: инвестиционные проекты, управления, растениеводство, механизм, эффективность, риск, оценка, технология, водные ресурсы, устойчивое развитие, институциональная среда, конкурентоспособность, финансирование, Хатлонская область.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF INVESTMENT PROJECT MANAGEMENT IN CROP PRODUCTION

The article examines the theoretical foundations of investment project management in the crop production sector. The purpose of the study is to identify the theoretical and methodological foundations of investment project management, analyze the scientific approaches of foreign, Russian, and Tajik scholars, and substantiate the authors' approach to defining the essence of investment project management in crop production. The study applies methods of scientific, comparative, systemic, logical analysis, classification, and generalization. Based on a review of the scientific literature, the theoretical approaches of foreign, Russian, and domestic scholars to investment efficiency assessment, risk management, planning, monitoring, competitiveness enhancement, sustainable development, innovation technology implementation, and the formation of a favorable institutional environment are analyzed. It is established that, given the dependence of crop production on natural and climatic factors, water resources, market conditions, and limited financial resources, particular importance should be attached to risk management and the efficient use of available resources. As a result of the study, the authors' definition of the concept of "investment project management in crop production" is proposed, and the main elements of the management mechanism are identified. It is substantiated that the formation of an integrated management mechanism combining planning, financing, monitoring, efficiency assessment, risk management, and the implementation of innovative technologies is of significant importance for ensuring the sustainable development of crop production, including in the Khatlon Region.

Keywords: investment projects, management, crop production, mechanism, efficiency, risk, assessment, technology, water resources, sustainable development, institutional environment, competitiveness, financing, Khatlon Region.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Шералиева Мавзуна Назруллоевна*** – Донишгоҳи давлатии Данғара, омӯзгори кафедраи иқтисод ва идора. **Суроға**: 735320, Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 3. Телефон: **(+992) 906-87-86-86**

Баротзода Шарифхон Маҳмадхон – Коллеҷи саноат ва хизматрасониҳои иҷтимоии шаҳри Леваканти Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодӣ. **Суроға**: 735147, ш. Левакант, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, кӯчаи Рӯдакӣ, 21. Телефон: **(+992)900-33-33-10**

Сведения об авторах: ***Шералиева Мавзуна Назруллоевна*** – Дангаринский государственный университет, преподаватель кафедры экономики и управления. **Адрес:** 735320, Данғара, Республика Таджикистан, улица Маркази, 3. Телефон: **(+992) 906-87-86-86**

Баротзода Шарифхон Маъмадхон – Колледж промышленности и социальных услуг города Леваканта Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики. **Адрес**: 735147, г. Левакант, Республика Таджикистан, Хатлонская область, Рудаки, 21. **(+992)900-33-33-10**

Information about the authors: ***Sheralieva Mavzuna Nazrulloevna*** – Dangara State University, Lecturer at the Department of Economics and Management. **Address**: 735320, Dangara, Republic of Tajikistan, Markazi St., 3. Phone: **(+992) 906-87-86-86**

Barotzoda Sharifkhon Mahmadkhon – College of Industry and Social Services (Levakant) of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor at the Department of Economics. **Address**: 735147, Levakant, Khatlon Region, Republic of Tajikistan, Rudaki St., 21. Phone: **(+992) 900-33-33-10**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 27.06.2026
Аз тақриз баргашт: 24.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 338.23 (575.3)

ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ РУШДИ САНОАТ ДАР ШАРОИТИ НАВСОЗИИ ИҚТИСОДИЁТ

Хоҷазода З.С.
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Муқаддима. Рушди устувори саноат ва баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ аз ҷумлаи авлавиятҳои асосии сиёсати иқтисодӣ дар мамлакатҳои рӯ ба рушд мебошанд. Бо истифода аз воситаҳои дастгирии молиявӣ, рушд додани кластерҳои саноатӣ ва ҳавасмандгардонии инноватсияҳо дар соҳаҳо, ҳукуматҳо кӯшиш мекунанд, ки заминаро барои баланд бардоштани ҳосилнокӣ, тақвияти инфрасохтори истеҳсолӣ ва ташаккули бартарии рақобатпазирии устувор дар саноат фароҳам оваранд. Дар робита ба ин, омӯзиши шароит ва усулҳои танзими рушди саноат ва таҳлили нақши давлат дар роҳнамоии равандҳои рушд аҳаммияти махсуси илмӣ ва амалӣ дорад.

Таҳқиқоти хориҷӣ нишон медиҳад, ки бартарии рақобатпазирии соҳаҳо ва корхонаҳо натиҷаи таъсири мутақобилаи байни сиёсати давлатӣ, инноватсияҳои технологӣ ва шароити бозор мебошад. Таҳқиқоти сершумор ба омӯзиши нақши механизмҳои институтсионалӣ [12; 14; 16], дастгирии соҳаҳои стратегӣ [5; 13; 15], сармоягузорӣ ва навсозии таҷҳизоти истеҳсолӣ дар устувории рушди саноат [17] бахшида шудаанд. Аз ҷониби дигар, дар асарҳои муҳаққиқони тоҷик, аз ҷумла О.Ю. Иброҳимзода [1], А.Н. Нуриддинзода [8], М.Ҷ. Саидова [10] ва дигарон масъалаҳои рушди соҳибкории инноватсионӣ, механизмҳои маблағгузорӣ ва ташаккули кластерҳои саноатӣ ба таҳқиқ фаро гирифта шудаанд. Ҳамчунин, таҳқиқоти Б.Ҳ. Каримов аҳаммияти маркетинг [2], баҳисобгирии муҳосибӣ [4], назорати дохилӣ ва шаффофияти ҳисоботи молиявиро [3] дар баланд бардоштани самаранокии идоракунии корхонаҳои саноатӣ таъкид мекунанд. Бо вуҷуди ин, таҳлили ҳамаҷонибаи механизмҳои ташкилию иқтисодии баланд бардоштани рақобатпазирии соҳаҳо дар шароити иқтисодиёти рӯ ба рушд ҳанӯз ба қадри кофӣ анҷом дода нашудааст. Хусусан дар шароити табдили рақамӣ ва шиддат гирифтани рақобат дар бозорҳои ҷаҳонӣ, зарурати омӯзиш ва таҳияи равишҳои ҳамаҷониба ҷиҳати баланд бардоштани самаранокӣ ва устувории рушди саноат беш аз ҳарвақта эҳсос мешавад. Аз ин рӯ, гузаронидани таҳқиқоте, ки метавонад механизмҳои ташкилию иқтисодии тақвияти рақобатпазирии саноатиро ба таври муназзам таҳлил ва амсиласозӣ кунад, аҳаммияти назаррасӣ илмӣ ва амалӣ дорад.

Ҳадафи асосии таҳқиқот таҳлили омилҳои ба рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ таъсиррасон ва таҳияи механизми ҳамаҷонибаи ташкилию иқтисодӣ барои баланд бардоштани самаранокӣ ва рушди устувор дар саноат мебошад.

Фарзияи таҳқиқот бар он асос ёфтааст, ки афзоиши устувори рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ дар сурати татбиқи ҳамоҳангшуда ва ҳамаҷонибаи навсозии иқтидорҳои истеҳсолӣ, корбурди усулҳои нави идоракунӣ, истифодаи технологияҳои рақамӣ, рушди воситаҳои гуногуни маркетинг ва тақвияти ҳамкории корхонаҳо дар шакли кластерҳои саноатӣ ба даст оварда мешавад.

Методҳо. Дар таҳқиқот барои ноил шудан ба ҳадафҳои муқарраршуда маҷмуи усулҳои илмӣ истифода шудаанд. Дар марҳилаи аввал, бо истифода аз усулҳои таҳлили назариявӣ ва баррасии манбаъҳои илмии ватанӣ ва хориҷӣ, асосҳои консептуалии рақобатпазирии саноатӣ ва механизмҳои ташкилию иқтисодии рушди он омӯхта шуданд. Дар марҳилаи минбаъда, истифодаи усулҳои таҳлили муназзам ва таҳлили муқоисавӣ имкон дод, ки омилҳои ба самаранокӣ ва устувории рушди корхонаҳои саноатӣ таъсиррасон ошкор ва тасниф карда шаванд. Ҳамчунин, барои арзёбии вазъи муосир ва муайян кардани самтҳои беҳсозӣ, усулҳои таҳлили иқтисодӣ, муқоисаи нишондиҳандаҳои самаранокӣ ва ҷамъбасткунии мантиқии натиҷаҳо истифода шуданд. Омезиши ин усулҳо имкон дод, ки ҷанбаҳои таҳлилию амалии рушди саноат ва баланд бардоштани рақобатпазирии он таҳия карда шаванд, ки метавонанд ҳамчун асос барои таҳияи сиёсати идоракунӣ ва стратегияҳои рушди саноат истифода шавад.

Натиҷа. Дар солҳои охир бахши саноат яке аз самтҳои асосии сиёсати рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон гардидааст. Афзоиши истеҳсоли саноатӣ на танҳо ба зиёдшавии ММД мусоидат мекунад, балки заминаро барои ташаккули ҷойҳои корӣ, васеъ кардани иқтидорҳои истеҳсолӣ ва таҳкими пояҳои иқтисодии мамлакат фароҳам меорад. Шарҳи маълумоти оморӣ нишон медиҳад, ки дар даҳсолаи охир Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди соҳаҳои истеҳсолӣ, бахусус саноати нассоҷӣ, хӯрокворӣ ва истихроҷ таваҷҷуҳи махсус зоҳир мекунад.

Барои дарки амиқтари тамоюлҳои рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, омӯзиши сохтори соҳавии саноат аҳаммияти хосса дорад. Сохтори саноатии мамлакат се бахши асосиро дар бар мегирад: саноати истихроҷ, саноати коркард (истеҳсолӣ) ва бахши энергетика – истеҳсол ва тақсимоти неруи барқ, газ ва об. Ҳар яке аз ин бахшҳо дар ташаккули арзиши иловашудаи саноатӣ ва пӯёи иқтисодӣ нақши гуногун доранд.

Тибқи омори расмӣ, ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ дар мамлакат дар солҳои охир тамоюли афзоиши нисбиро нишон додааст, гарчанде ин афзоиш дар баъзе даврaҳо бо тағйироти назаррас ҳамрадиф буд. Афзоиши истеҳсолот дар баъзе солҳо асосан аз ҳисоби рушди лоиҳаҳои нави саноатӣ, афзоиши сармоягузорӣ дар бахши истеҳсолӣ ва татбиқи барномаҳои давлатӣ дар самти саноатикунонии иқтисодиёт ба амал омадааст. Дар баробари ин, баъзе омилҳои берунӣ, аз қабили тағйирот дар бозорҳои ҷаҳонӣ, маҳдудиятҳои сармоягузорӣ ва дигаргуниҳои иқтисодии минтақавӣ, ба пӯёи рушди саноат низ таъсир расонидаанд.

Барои нишон додани ин тамоюл ба маълумоти омори расмӣ назар меандозем. Таҳлили пӯёи истеҳсолоти саноатӣ дар солҳои охир (2019-2024) на танҳо афзоиши умумӣ, балки баъзе ноустувориҳоро низ нишон медиҳад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Пӯёи истеҳсолоти саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
Table 1. Dynamics of industrial production in the Republic of Tajikistan

Нишондиҳанда	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Шохиси истеҳсоли саноатӣ, % нисбат ба соли пешин	113,2	108,8	120,8	109,7	109,0	120,0
аз ҷумла дар бахшҳо:						
саноати истихроҷ	112,6	97,4	155,2	97,3	111,0	143,1
саноати коркард	115,3	114,1	115,3	113,5	109,2	106,7
Истеҳсол ва тақсимоти барқ, газ ва об	105,6	100,1	112,7	98,3	107,1	103,3
Шумораи корхонаҳои саноатӣ, воҳид	2164	2283	2397	2802	3453	3779

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [11,с.9-12]

Тавре аз ҷадвали 1 ба назар мерасад, шохиси умумии истеҳсоли саноатӣ воқеан тамоюли болоравиро нишон дода, дар солҳои 2021 ва 2024 ба авҷи худ мерасад (мувофиқан 120,8% ва 120,0%). Қобили зикр аст, ки соли 2024 афзоиши баланд нишон дода, муваффақияти соли 2021-ро такрор кард, ки ин аз барқароршавӣ ва суръати тези саноатикунонӣ шаҳодат медиҳад.

Ноустувории бахши истихроҷи маъдан сазовори таваҷҷуҳи махсус аст. Ин бахш (истихроҷи маъдан, ангишт, нафт ва газ) дар ноустувории умумӣ саҳми асосиро мегузорад. Афзоиши шадид дар соли 2021 (155,2%) эҳтимолан бо оғоз ё фаъолияти пурраи лоиҳаҳои бузурги истихроҷи маъдан алоқаманд аст. Коҳиши ба ҳамин андоза назаррас дар соли 2022 (97,3%) эҳтимолан аз омилҳои берунӣ, ба монанди тағйирёбии нархҳо ё талабот дар бозорҳои ҷаҳонӣ вобаста аст. Рушди қавӣ дар соли 2024 (143,1%) ҳассосияти баланди ин бахшро ба шароити бозор ва воридоти сармоягузориҳо нишон медиҳад.

Суботи бахши коркард як дигаргунии муҳимро нишон медиҳад. Дар тафовут аз бахши истихроҷи маъдан, саноати коркард рушди устувор, гарчанде тадриҷан суст мешавад, нишон додааст (аз 115,3% дар солҳои 2019-2021 то 106,7% дар соли 2024). Ин тасдиқ мекунад, ки сарфи назар аз татбиқи мунтазами барномаҳои давлатии саноатикунонӣ, ин бахш бо чолишҳои муайяне рӯбарӯ аст, ки эҳтимолан бо сер шудани бозори дохилӣ ё зарурати навсозии амиқтар барои нигоҳ доштани суръати баланди рушд алоқаманд мебошанд.

Пойгоҳи энергетикии саноат, ки истеҳсол ва тақсимоти неруи барқ, газ ва обро дар бар мегирад, ноустувории камтаринро нишон медиҳад, вале ноустувории назаррас ҳанӯз ҳам мушоҳида мешавад. Коҳиш дар соли 2022 (98,3%) ва барқароршавии минбаъда (103,3%) дар соли 2024 таъсири дастрасии об дар минтақа ва талошҳои навсозии низоми энергетикиро инъикос мекунанд.

Пӯёи шумораи корхонаҳои саноатӣ нишонаи равшани фаъолнокии сармоягузорӣ ва рушди соҳа мебошад. Дар шаш соли охир шумораи онҳо 1,75 маротиба – аз 2164 то 3779 адад афзоиш ёфтааст. Афзоиши босуръаттарини шумораи корхонаҳо дар соли 2023 (+651 корхона) мушоҳида шуда, дар соли 2024 (+326 корхона) идома ёфт, ки бевосита бо сатҳҳои авҷи маблағгузории буҷетӣ ва қарздиҳӣ, ки баъдтар баррасӣ мешавад, алоқаманд аст.

Ҳамин тариқ, омор тасдиқ мекунад, ки рушди умумии саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ду ҳомили бо ҳам муқобил бармеояд: аз як тараф рушди устувор, вале тадриҷии бахши коркард ва аз тарафи дигар, бахши хеле ноустувори истихроҷ, ки аз шароити берунӣ ва лоиҳаҳои бузурги сармоягузорӣ вобастагии зиёд дорад. Дар ин маврид, афзоиши назарраси шумораи корхонаҳо аз густариши пойгоҳи саноатӣ ва гуногунрангсозии истеҳсолот дарак медиҳад.

Дар сохтори умумии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, саҳми саноат дар ММД тадриҷан афзоиш меёбад. Ин тамоюл талошҳои ҳукуматро барои табдили сохтори иқтисодии ба захираҳои аввалӣ асосёфта ба иқтисодиёти дорои арзиши иловашудаи бештар инъикос мекунад. Рушди соҳаҳои коркарди ашёи хом, афзоиши иқтидорҳо барои истеҳсоли маҳсулоти тайёр ва густариши фаъолияти корхонаҳои саноатии хурду миёна аз ҷумлаи омилҳое мебошанд, ки ба чунин табдили сохторӣ мусоидат мекунанд.

Сарфи назар аз ин таҳаввулоти мусбат, таҳлили маълумоти оморӣ нишон медиҳад, ки рушди саноати мамлакат ҳанӯз ҳам бо баъзе мушкилоти сохторӣ рӯбарӯ аст. Мушкилот асосан ба сатҳи нисбатан пасти технологияҳо дар баъзе соҳаҳо, вобастагӣ аз таҷҳизоти истеҳсолии воридотӣ, захираҳои маҳдуди сармоягузорӣ ва ноустувории баъзе бозорҳои содиротӣ марбут мебошанд. Ин омилҳо ба зарурати таҳкими сиёсати давлатӣ дар самти навсозии технологӣ, рушди сармоягузориҳо ва дастгирии ҳадафмандонаи соҳаҳои дорои бартарияти рақобатӣ ишорат мекунанд.

Умуман, баррасии тамоюлҳои умумии рушди саноат дар мамлакат нишон медиҳад, ки гарчанде дар солҳои охир дар густариши иқтидорҳои истеҳсолӣ пешрафтҳои назаррас ба даст омадаанд, барои ноил шудан ба рушди устувор ва дарозмуддат такмил додани механизмҳои танзими давлатӣ, тақвияти инфрасохтори саноатӣ ва рушди муҳити институтсионалии дастгирикунандаи фаъолияти истеҳсолӣ зарур аст.

Ҳамин тариқ, таҳлили сохтори соҳавии саноат тасдиқ мекунад, ки тамоюлҳои муосир ботадриҷ ба самти тақвияти саноати коркард ва афзоиши гуногунрангии фаъолиятҳои саноатӣ ҳаракат мекунанд. Аммо, барои ноил шудан ба сохтори мутавозин ва устувори саноатӣ, бояд сиёсати давлатии рушди саоатро тавре тарҳрезӣ кард, ки илова ба рушди саноати истихроҷ, инчунин ба васеъ кардани саноати коркард бо технологияҳо ва арзиши иловашудаи баландтар тамаркуз карда шавад.

Яке аз омилҳои муайянкунандаи рушди устувори саноат ҳаҷм ва сохтори сармоягузориҳо дар бахши истеҳсолот мебошад. Сармоягузорӣ имкон медиҳад, ки воҳидҳои нави саноатӣ таъсис дода, иқтидорҳои истеҳсолӣ васеъ, инчунин таҷҳизот ва технологияҳои дар корхонаҳои саноатӣ истифодашаванда навсозӣ карда шаванд.

Дар мамлакат дар доираи амалисозии ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати эълон кардани солҳои 2022-2026 «Солҳои рушди саноат», ки дар Паёми Сарвари миллат ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 пешниҳод гардид [9], солҳои охир ба ҷалби сармоягузорӣ ба бахши саноат таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад, зеро рушди ин бахш яке аз афзалиятҳои асосии сиёсати иқтисодии мамлакат ба ҳисоб меравад.

Баррасии маълумоти оморӣ нишон медиҳад, ки қисми назарраси сармоягузориҳо дар иқтисодиёти мамлакат барои рушди инфрасохтори саноатӣ, сохтмони корхонаҳои нав ва таҷдиди воҳидҳои истеҳсолии мавҷуда равона карда шудааст (ҷадвали 2). Аз ҷумла, дар

доираи барномаҳои давлатӣ оид ба саноатикунонии иқтисодиёт, лоиҳаҳои сершумор дар соҳаҳои саноати коркард, хӯрокворӣ, нассоҷӣ, сохтмони масолеҳи сохтмонӣ, инчунин саноати маъдан амалӣ карда шудаанд. Ин сармоягузориҳо на танҳо ҳаҷми истеҳсоли саноатиро афзоиш додаанд, балки ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ низ мусоидат кардаанд.

Ҷадвали 2. Сармоягузориҳо ба саноат: сарчашмаҳо ва самаранокии онҳо
Table 2. Investments in industry: sources and their effectiveness

Нишондиҳанда	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Хароҷоти буҷети давлатӣ ба саноат ва сохтмон, млн. сомонӣ	171,5	192,9	239,4	287,2	465,9	354,6
бо % аз хароҷоти умумии буҷет	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%	1,1%	0,8%
Қарзҳои бонкӣ ба саноат*, млн. сомонӣ	2323,5	3029,8	2927,0	3171,8	4226,7	4808,4
бо % аз тамоми қарзҳо ба иқтисодиёт	23,7%	27,6%	24,3%	23,2%	23,6%	22,4%
Фоида/зарар (-)-и софи саноат, млн. сомонӣ	1137,4	-3807,6	5525,9	8351,1	983,4	7581,8
Шумораи корхонаҳои саноатӣ	2164	2283	2397	2802	3453	3779
*Маълумот дар асоси гурӯҳи «корхонаҳои тиҷоратӣ» оварда шудааст, ки аксаран ба бахши саноат тааллуқ доранд						

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [6,с.14, 117; 7,с.14-22, 117-118; 11,с.19]

Дар асоси омори расмӣ метавон арзёбӣ кард, ки маҳз кадом механизмҳои маблағгузорӣ дар дастгирии саноат иштирок мекунанд ва боздеҳии онҳо дар намуди натиҷаҳои молиявии корхонаҳо чи гуна аст.

Маълумоти дар ҷадвали 2 пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки якчанд мушоҳидаҳои муҳим, ки манзараи сармоягузориро дар саноат тавсиф мекунанд, анҷом дода шавад.

Маблағгузории давлатии саноат ва сохтмон дар панҷ соли охир афзоиши устуворро нишон дода, дар соли 2023 (465,9 миллион сомонӣ) ба авҷи худ расидааст, ки ин эҳтимолан аз сабаби татбиқи лоиҳаҳои бузурги инфрасохторӣ дар доираи барномаҳои давлатии саноатикунонӣ мебошад. Коҳиши хароҷоти буҷет дар соли 2024 то 354,6 миллион сомонӣ (0,8% аз хароҷоти умумӣ) метавонад аз табдили афзалиятҳо ё анҷоми марҳилаҳои муайяни лоиҳаҳои бузурге, ки дар марҳилаи амалиётӣ маблағгузории муштараки буҷетиро камтар талаб мекунанд, шаҳодат диҳад.

Нақши қарздиҳии бонкӣ ҳамчун манбаи асосии сармоягузорӣ ба корхонаҳо бо саҳми баланди доимии қарзҳое, ки ба бахши воқеӣ равона карда шудаанд, тасдиқ карда мешавад. Дар тули давраи баррасишаванда, тақрибан чоряки ҳамаи қарзҳо бо пули миллӣ ба корхонаҳои тиҷоратӣ дода шудаанд. Ҳаҷми мутлақи чунин қарздиҳӣ мунтазам афзоиш ёфта, дар соли 2024 ба 4,8 миллиард сомонӣ расидааст, ки нисбат ба соли 2023 13,8% афзоишро ташкил медиҳад. Ин аз афзоиши дастрасӣ ва талабот ба маблағҳои қарзӣ барои рушди истеҳсолот ва навсозии таҷҳизот шаҳодат медиҳад.

Ҷанбаи нисбатан ҷолиб муқоисаи пӯёи сармоягузорӣ бо натиҷаҳои молиявии саноат мебошад. Дар ин самт ноустувории қавии фоидаи холис мушоҳида мешавад:

– соли 2020: талафоти назарраси соҳа (-3,8 миллиард сомонӣ) дар натиҷаи зарбаҳои иқтисодии берунӣ;

– солҳои 2021–2022: афзоиши якбора ва назарраси фоида, ки бо афзоиши маблағгузории буҷетӣ ва қарздиҳӣ рост омада, самаранокии баланди сармоягузориро дар ин давра нишон медиҳад;

– соли 2023: коҳиши ба ҳамин андоза назарраси фоида (то 0,98 миллиард сомонӣ) дар пасманзари хароҷоти баландтарини буҷетӣ ва афзоиши минбаъдаи шумораи корхонаҳои саноатӣ. Ин метавонад самараи ба кор андохтани иншооти нави истеҳсолӣ ё аз сабаби афзоиши хароҷоти истеҳсолӣ ва баланд шудани нархҳо бошад;

– соли 2024: барқароршавии таъсирбахш фоида нисбат ба соли 2023 беш аз 7,7 маротиба афзоиш ёфта, ба 7,58 миллиард сомонӣ расид. Ин афзоиш дар пасманзари идомаи афзоиши қарздиҳӣ ва зиёдшавии шумораи корхонаҳо то 3779 адад ба амал омад, ки бозгашт ба пӯёи мусбат ва афзоиши самаранокии фаъолияти корхонаҳои саноатиро пас аз давраи мутобиқшавӣ тасдиқ мекунад.

Ҳамин тариқ, омор тасдиқ мекунад, ки дар солҳои охир барои рушди иқтидори истеҳсолӣ, ҳам тавассути маблағҳои буҷетӣ ва ҳам тавассути қарздиҳии бонкӣ, қадамҳои назаррас гузошта шудаанд. Ноустувории натиҷаҳои молиявӣ, бахусус барқароршавии назаррас дар соли 2024, нишон медиҳад, ки бахши саноат дорои иқтидори назарраси рушд аст. Аммо, барои таъмини устуворӣ ва рақобатпазирӣ, тақвияти минбаъдаи сиёсати давлатӣ, ки на танҳо ба афзоиши сармоягузорӣ, балки ба ҳавасмандгардонии навсозии технологӣ ва баланд бардоштани самаранокии корхонаҳо, бахусус корхонаҳои хурду миёна, ки аксар вақт бо таҷҳизоти куҳна кор мекунанд, нигаронида шудааст, зарур мебошад.

Таҳлили тамоюлҳои истеҳсолоти саноатӣ, инчунин омӯзиши ҷараёнҳои сармоягузорӣ дар бахши саноатӣ нишон медиҳад, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир дар ташаккули шароит барои рушди саноат нақши фаъол бозидааст. Маълумоте, ки дар ҷадвалҳои таҳлилӣ оид ба пӯёи истеҳсолоти саноатӣ ва сохтори сармоягузорӣ пешниҳод шудаанд, нишон медиҳанд, ки афзоиши ҳаҷми истеҳсолот дар бисёр мавридҳо бо татбиқи барномаҳои давлатии саноатикунонӣ ва дастгирии мақсадноки бахшҳои истеҳсолӣ ҳамрадиф аст.

Яке аз муҳимтарин воситаҳои сиёсати саноатӣ дар мамлакат, татбиқи барномаҳои миллии рушди саноат ва дастгирии таъсиси корхонаҳои нави истеҳсолӣ мебошад. Дар доираи ин барномаҳо, Ҳукумат кӯшиш кардааст, ки шароити мусоидро барои фаъолияти корхонаҳои истеҳсолӣ тавассути пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ, осон кардани дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ, инчунин рушди инфрасохтори саноатӣ фароҳам оварад. Чунин тадбирҳо, махсусан барои рушди саноати коркард, яъне соҳаҳое, ки ба захираҳои дохилӣ асос ёфтаанд, аҳаммияти хосса доранд.

Ғайр аз ин, Ҳукумат аз воситаҳои сармоягузории давлатӣ барои татбиқи лоиҳаҳои бузурги саноатӣ ва инфрасохторӣ истифода мебарад. Натиҷаҳои таҳлили сармоягузорӣ дар бахши саноат нишон медиҳанд, ки қисми захираҳои молиявӣ барои бунёди корхонаҳои нав, таҷдиди корхонаҳои мавҷуда ва рушди инфрасохтори энергетикӣ равона карда шудаанд. Ин тадбирҳо ба афзоиши иқтидори истеҳсолӣ ва тақвияти пойгоҳи саноатии мамлакат мусоидат кардаанд.

Самти дигари муҳимми сиёсати саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба бахшҳои калидии иқтисодиёт мебошад. Ҷалби сармоягузории хориҷӣ на танҳо имкони таъмини захираҳои иловагии молиявиро фароҳам меорад, балки роҳро барои интиқоли технологияҳои нав, такмили малакаҳои идоракунӣ ва афзоиши самаранокии истеҳсолот низ ҳамвор мекунад. Дар робита ба ин, таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва беҳтар кардани муҳити сармоягузории институтсионалӣ аз ҷумлаи тадбирҳои муҳимми Ҳукумат мебошанд.

Умуман, баррасии воситаҳои танзими давлатӣ нишон медиҳад, ки сиёсати саноатии мамлакат тадриҷан ба самти фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди истеҳсолот, афзоиши сармоягузорӣ ва тақвияти рақобатпазирии соҳаҳо ҳаракат мекунад. Аммо, барои баланд бардоштани самаранокии ин тадбирҳо тақвияти ҳамоҳангии байни воситаҳои молиявӣ, сармоягузорӣ ва институтсионалӣ зарур аст, то рушди саноат тавонад устувории дарозмуддати иқтисодиро дар мамлакат таъмин кунад.

Сарфи назар аз тамоюли мусбати афзоиши истеҳсолоти саноатӣ ва зиёдшавии сармоягузорӣ дар ин бахш, таҳлили натиҷаҳо нишон медиҳад, ки рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз ҳам бо якчанд маҳдудиятҳои сохторӣ ва институтсионалӣ рӯбарӯ аст. Шарҳи маълумот дар бораи пӯёи истеҳсолоти саноатӣ, инчунин сохтори сармоягузорӣ нишон медиҳад, ки гарчанде иқтидорҳои истеҳсолӣ дар солҳои охир васеъ шудаанд, сатҳи рушди саноат то ҳол ба иқтидори иқтисодиёти миллӣ пурра мувофиқат намекунад.

Яке аз мушкилоти муҳимтарин, сатҳи нисбатан пасти гуногунрангии саноат мебошад. Ҳиссаи назарраси истеҳсолоти саноатӣ то ҳол аз соҳаҳои истихроҷ ва коркарди аввалии ашёи хом вобаста аст. Чунин сохтор метавонад осебпазирии иқтисодиётро ба ноустуворихои бозорҳои ҷаҳонӣ афзоиш диҳад ва ба ташаккули занҷираҳои арзиши иловашуда дар дохили мамлакат монеа эҷод кунад.

Маҳдудияти дигар бо сатҳи технологияҳо ва самаранокии истеҳсолот дар аксари корхонаҳои саноатӣ алоқаманд аст. Дар баъзе соҳаҳо, махсусан дар корхонаҳои хурду миёна, таҷҳизоти истеҳсолӣ ба навсозӣ ниёз дорад. Истифодаи маҳдуди технологияҳои муосир метавонад ба сифати маҳсулот, самаранокии истеҳсолот ва рақобатпазирии соҳаҳо дар бозорҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ таъсири манфӣ расонад.

Илова бар ин, дастрасии маҳдуд ба захираҳои молиявӣ барои баъзе корхонаҳои саноатӣ яке аз омилҳои монеъкунандаи рушди саноат ҳисобида мешавад. Бо вуҷуди афзоиши сармоягузорӣ дар сатҳи макро, бисёр корхонаҳо, бахусус дар бахши хусусӣ бо маҳдудиятҳо дар маблағгузории лоиҳаҳои рушд ва навсозии таҷҳизот рӯбарӯ мешаванд. Ин аз зарурати таҳияи воситаҳои муассири молиявӣ барои дастгирии бахши истеҳсолӣ шаҳодат медиҳад.

Аз нигоҳи институтсионалӣ низ дар ҳамоҳангсозии сиёсати саноатӣ, беҳтар кардани муҳити тиҷоратӣ ва тақвияти инфрасохтори саноатӣ баъзе мушкилот мавҷуданд. Афзоиши самаранокии ниҳодҳои дастгирӣ, рушди инфрасохтори нақлиётӣ ва энергетикӣ, инчунин такмили низоми идоракунии саноат метавонад дар суръат бахшидан ба раванди саноатикунонии мамлакат саҳми муҳим дошта бошад.

Натиҷаҳои аз таҳлили пӯёи истеҳсолоти саноатӣ бадастомада, инчунин омӯзиши ҷараёнҳои сармоягузорӣ дар бахши саноатӣ тасдиқ мекунанд, ки дар солҳои охир тамоюли умумии рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон самти мусбатро касб кардааст. Афзоиши ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ ва густариши фаъолияти сармоягузорӣ дар ин бахш нишон медиҳад, ки сиёсати давлатӣ дар самти саноатикунонии иқтисодиёт то андозае тавонистааст шароити заруриро барои рушди истеҳсолот фароҳам оварад.

Дар баробари ин, натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки рушди саноат ҳанӯз ҳам бо чолишҳо ҳамрадиф аст. Тавре маълумоти дар ҷадвалҳои таҳлилӣ овардашуда нишон медиҳанд, сохтори истеҳсолоти саноатӣ ҳанӯз ҳам аз баъзе бахшҳои маҳдуд вобаста аст ва сатҳи навсозии технологӣ дар бисёр корхонаҳои саноатӣ тақвияти минбаъдаро талаб мекунад. Ин ба зарурати зиёд кардани сармоягузорӣ ба бахшҳои инноватсионӣ ва рушди соҳаҳои дорои арзиши иловашудаи баландтар ишорат мекунад. Ҳамзамон, барои ноил шудан ба рушди устувори саноатӣ, ба замми зиёд кардани ҳаҷми сармоягузорӣ, бояд ба такмил додани сохтори саноатӣ, рушди технологияҳои истеҳсолӣ ва тақвияти ҷанбаҳои институтсионалии сиёсати саноатӣ диққати бештар дода шавад.

Хулоса. Дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот, метавон хулоса кард, ки рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир бо тамоюли нисбатан мусбат ҳамрадиф аст. Афзоиши ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ ва густариши фаъолияти сармоягузорӣ, махсусан дар доираи барномаҳои давлатии рушди иқтисодӣ, аз ҷумлаи омилҳои муҳимми тақвияти иқтидорҳои истеҳсолии мамлакат мебошанд.

Дар баробари ин, барои тақвияти раванди саноатикунонии иқтисодиёт, таҳкими минбаъдаи сиёсати иқтисодӣ, ки ба баланд бардоштани самаранокии сармоягузорӣ, навсозии технологияҳои истеҳсолӣ ва рушди соҳаҳои рақобатпазир нигаронида шудааст, зарур аст. Ҳамчунин, фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ ва дастгирии корхонаҳои саноатӣ метавонад дар афзоиши иқтидорҳои истеҳсолии мамлакат нақши муҳим дошта бошад.

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки фарзияи асосии пешниҳодшуда, яъне имконияти ноил шудан ба рушди устувори рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ дар сурати татбиқи ҳамоҳангшуда ва ҳамаҷонибаи тадбирҳо, аз қабили навсозии иқтидорҳои истеҳсолӣ, корбурди усулҳои нави идоракунӣ, истифодаи технологияҳои рақамӣ, рушди воситаҳои маркетинг ва тақвияти ҳамкории корхонаҳо дар шакли кластерҳои саноатӣ, асосан тасдиқ шудааст.

Мақола дар доираи корҳои илмию таҳқиқотии факултети молия ва қарзи Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон дар мавзуи «Механизми молиявии таъмини рушди сайёҳӣ ва соҳибкорӣ дар шароити саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба анҷом расидааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДБССТ – Алишоев Х.Ҳ.

АДАБИЁТ

1. Иброҳимзода, О.Ю. Соҳибкории инноватсионӣ дар саноат: моҳият, вазифаҳо ва шаклҳои рушд / О.Ю. Иброҳимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. -№8. -С.174-183.
2. Каримов, Б.Х. Основы возникновения понятия маркетинга и его развитие в Республике Таджикистан / Б.Х. Каримов, А. Давлаталии // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2025. -№4. -С.78-87.
3. Каримов, Б.Х. Развитие внутреннего контроля для обеспечения достоверности финансовой отчетности и снижения рисков ее искажения / Б.Х. Каримов // Актуальные вопросы современной науки: сборник статей XX Международной научно-практической конференции, Пенза, 10 марта 2025 года. -Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2025. -С.100-105.
4. Каримов, Б.Х. Формирование системы бухгалтерского учета и организация бухгалтерской работы в экономических субъектах / Б. Х. Каримов, М. Б. Каримиён // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2024. – № 3(53). – С. 150-156
5. Клименко, О.И. К проблеме эффективности государственного регулирования промышленной политики / О.И. Клименко, Ю.И. Бражников, А.И. Лайпанов // Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права. – 2019. -№6(79). -С.23-33.
6. Молияи Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2024. -121 с.
7. Молияи Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025. -121 с.
8. Нуриддинзода, А.Н. Механизми ташкилӣ-иқтисодии таъмини рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ дар шароити муосир / А.Н. Нуриддинзода // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2023. -№1(270). -С.153-160.
9. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.president.tj/event/missives/24850.
10. Саидова, М.Ҷ. Механизмҳои маблағгузории ва рушди кластерҳои инноватсионии саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Ҷ. Саидова // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2022. -№2(41). -С.206-214.
11. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025. -90 с.
12. Стариков, Е.Н. Промышленная политика: проблемы институционального развития / Е.Н. Стариков // Экономика: вчера, сегодня, завтра. – 2023. -Т. 13, №11-1. -С.482-491.
13. Aghion, P., Howitt, P. Endogenous Growth Theory / P. Aghion, P. Howitt. -Cambridge, MA: MIT Press, 1998. -285 p.
14. North, D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance / D.C. North. -Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990. -159 p.
15. Mazzucato, M. The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths / M. Mazzucato. -London: Anthem Press, 2013. -304 p.
16. Rodrik, D. Institutions for High-Quality Growth: What They Are and How to Acquire Them / D. Rodrik // Studies in Comparative International Development. – 2004. -Vol. 38, №4. -P.3-31. -29 p.
17. Rodrik, D. One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth / D. Rodrik. -Princeton: Princeton Univ. Press, 2007. -424 p.

ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ РУШДИ САНОАТ ДАР ШАРОИТИ НАВСОЗИИ ИҚТИСОДИЁТ

Дар мақола масъалаҳои рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақши сиёсати давлатӣ дар баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии он мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Таҳлили маълумоти омори расмӣ, ки дар таҳқиқот ба таври муфассал анҷом дода шудааст, нишон медиҳад, ки афзоиши сармоягузорӣ ва навсозии иқтидорҳои истеҳсолӣ бо афзоиши ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ ва баланд шудани ҳосилнокӣ ҳамрадиф мебошанд. Вале, бо вуҷуди пешрафтҳои бадастомада, маҳдудиятҳои мавҷудаи сохторӣ ва институтсионалӣ ба рушди устувори саноат дар мамлакат таъсир мерасонанд. Истифодаи технологияҳои рақамӣ, ҳамоҳангсозии сиёсати давлатӣ ва идоракунии самараноки захираҳои истеҳсолӣ омилҳои калидии ноил шудан ба рушди устувори саноат ҳисобида мешаванд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки татбиқи ҳамоҳангшудаи сиёсати давлатӣ, сармоягузориҳои ҳадафмандона ва навсозии технологӣ метавонад заминаро барои рушди устувор, афзоиши ҳосилнокӣ ва тақвияти мавқеи саноат дар иқтисодиёти миллӣ фароҳам оварад. Ин хулосаҳо аз аҳаммияти таҳияи воситаҳои сиёсати саноатӣ ва фароҳам овардани муҳити мусоид барои густариши саноати миллӣ таъкид мекунанд.

Калидвожаҳо: рушди саноат, сиёсати давлатӣ, сармоягузорӣ, навсозии иқтидорҳои истеҳсолӣ, технологияҳои рақамӣ, инфрасохтор, иқтисод, танзим, миллӣ.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

В статье рассматриваются вопросы развития промышленности Республики Таджикистан и роль государственной политики в повышении ее конкурентоспособности. Подробный анализ официальных

статистических данных, проведенный в исследовании, показывает, что увеличение инвестиций и модернизация производственных мощностей сопровождаются ростом объемов промышленного производства и повышением производительности. Однако, несмотря на достигнутый прогресс, существующие структурные и институциональные ограничения препятствуют устойчивому развитию промышленности в стране. Ключевыми факторами достижения устойчивого промышленного развития считаются использование цифровых технологий, координация государственной политики и эффективное управление производственными ресурсами. Результаты исследования показывают, что скоординированная реализация государственной политики, целевые инвестиции и технологическая модернизация могут создать основу для устойчивого развития, повысить производительность и укрепить позиции промышленности в национальной экономике. Эти выводы подчеркивают важность разработки инструментов промышленной политики и создания благоприятной среды для развития национальной промышленности.

Ключевые слова: развитие промышленности, государственная политика, инвестиции, модернизация производственных мощностей, цифровые технологии, инфраструктура, экономика, регулирование, национальное.

STATE REGULATION OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF ECONOMIC MODERNIZATION

This article examines industrial development in the Republic of Tajikistan and the role of public policy in enhancing its competitiveness. A detailed analysis of official statistical data conducted in the study demonstrates that increased investment and modernization of production facilities are accompanied by growth in industrial output and improved productivity. However, despite the progress achieved, existing structural and institutional constraints hinder the sustainable development of industry in the country. Key factors for achieving sustainable industrial development are considered to be the use of digital technologies, coordinated public policy, and effective management of production resources. The study's results demonstrate that coordinated implementation of public policy, targeted investments, and technological modernization can create the foundation for sustainable development, increase productivity, and strengthen the position of industry in the national economy. These findings emphasize the importance of developing industrial policy instruments and creating a favorable environment for the development of national industry.

Keywords: industrial development, state policy, investment, modernization of production facilities, digital technologies, infrastructure, economy, regulation, national.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Хоҷазода Заррина Салим*** – Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи молия. **Суроға:** 734055, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Борбад, 48/5. E-mail: **zarinaxojaeva80@mail.ru**. Телефон: **(+992) 918-55-24-31**

Сведения об авторе: ***Ходжазода Заррина Салим –*** Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, старший преподаватель кафедры финансов. **Адрес:** 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбада, 48/5. E-mail: **zarinaxojaeva80@mail.ru**. Телефон: **(+992) 918-55-24-31**

Information about the author: ***Khojazoda Zarrina Salim –*** International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Senior Lecturer, Department of Finance. **Address:** 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbad Avenue 48/5. E-mail: **zarinaxojaeva80@mail.ru.** Phone**: (+992) 918-55-24-31**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 09.06.2026
Аз тақриз баргашт: 13.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 330.341.1:005.591.6

ЗАМИНАҲОИ АСОСИИ РУШДИ МЕХАНИЗМИ ТИҶОРАТИКУНОНИИ НАВОВАРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Маҳмадалиев Н.К.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Муқаддима. Тоҷикистон роҳи инноватсионии рушдро ба сифати самти стратегии инкишофи иқтисоди миллӣ интихоб намудааст. Қайд намудан бамаврид аст, ки солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди босуботи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии кишвар ва беҳтар гардидани сифати зиндагонии аҳолӣ мушоҳида мегардад. Тоҷикистон ба шарофати имкониятҳои ҷуғрофӣ ва табиии худ яке аз муҳимтарин кишварҳои Осиёи Марказӣ буда, бо иқтидори табиӣ ва иқтисодии худ дар минтақа мавқеи хосса дорад. То ба даст овардани истиқлолият, яъне то 9 сентябри соли 1991, иқтисодиёти кишвар ба нақшаҳои марказонидашудаи Москва асос ёфта, дар таркиб Иттиҳоди Шуравӣ нақши маҳдуд дошт ва дар муқоиса бо дигар ҷумҳуриҳои шуравӣ нисбатан камтараққӣ буд. ММД-и Тоҷикистон дар байни кишварҳои Осиёи Марказӣ пасттарин аст. Соли 1988 ба ҳиссаи Тоҷикистон ҳамагӣ 8% ММД Иттиҳоди Шуравӣ рост омад, аз ҷумла 4% истеҳсоли саноатӣ ва 2,1% истеҳсоли кишоварзӣ, ки 8,41%-и он ба содирот ба дигар ҷумҳуриҳо рост меомад. Содироти Тоҷикистон ба кишварҳое, ки ба Иттиҳоди Шуравӣ дохил нестанд, танҳо 9,6%-и истеҳсоли холиси моддии ҷумҳуриро ташкил медод. Дар маҷмуъ, Тоҷикистон яке аз камбизоаттарин ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ буда, дорои аз ҳама камтарин ММД ва даромади ҳар сари аҳолӣ дар байни 15 ҷумҳурӣ ба шумор мерафт.

Методҳои мақолаи илмиро равиши системавӣ, асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ роҷеъ ба такмил ва ташаккули заминаҳои асосии рушди механизми тиҷоратикунонии фаъолияти навҷорисозӣ, истифодаи оқилонаи усулҳои тиҷоратикунонии навоварӣ, пояҳои меъёрию ҳуқуқии он фаъолияти навҷорисозӣ, ҳисоботи илмӣ ва нашрияҳо дар бораи фаъолияти навҷорисозӣ, тиҷоратикунонии навоварӣ ташкил медиҳанд. Хулосаҳои назариявии мақола тавассути истифодаи усулҳои умумии илмии равиши системавӣ, дедуксия ва индуксия, аналогия, ягонагии таҳлили таърихию мантиқӣ ва оморӣ таъмин карда мешавад. Ҷиҳати ҳаллу фасли вазифаҳои таҳқиқотии мақолаи мазкур усулҳои зерин истифода бурда шудаанд: усули монографӣ, таҳлил ва синтез, таҳлили оморӣ, усули математикию иқтисодӣ, усули таҳлилию қиёсӣ, усули таҷрибавию озмоишӣ ва ғ. Истифодаи усулҳои зикршуда самаранокӣ ва асоснокии натиҷа ва хулосаи мақолаи илмиро таъмин намуданд.

Натиҷаи мақолаи илмӣ дар асоснок намудани ҷанбаҳои назариявӣ ва методии самтҳо ва имкониятҳои такмилдиҳии механизми тиҷоратикунонии навовариҳо ва коркарди чорабиниҳои амалии инкишофи низоми идоракунии тиҷоратикунонии навовариҳо дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ифода ёфтааст. Унсури нисбатан назарраси мақолаи илмиро муқаррароти зерин ташкил медиҳад:

– заминаҳои асосӣ ва вазъи кунунии механизмҳои тиҷоратикунонии навоварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ гардида, омилҳои бозторандаи он дастабандӣ гардидаанд, ки дар байни онҳо омилҳои институтсионалӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маркетингӣ ва технологӣ мавқеи муҳим доранд. Бо таваҷҷуҳ ба ин, зиддияти омилҳои баррасишаванда дар заминаи таҳлили «сабаб-натиҷа» ошкор гардонида шуда, стратегияи умумии такмили механизми тиҷоратикунонии навовариҳо бо таваҷҷуҳ ба натоиҷи SWOT-таҳлил коркар шудааст.

Сиёсати иқтисодии ҳукумат ин аст, ки Тоҷикистонро аз кишвари дорои иқтисоди агросаноатӣ ба кишвари саноатӣ табдил диҳад. Метавон гуфт, ки зиёд гардидани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ бевосита бо ҷалби сармояи нав ва бунёди корхонаҳои саноатӣ алоқамандии зиёд дорад.

Аз ин рӯ, чуноне маълумоти оморӣ собит менамояд, солҳои охир дар ҳудуди мамлакат ҳаҷми сармоя нисбат ба солҳои пешин 3,5 маротиба зиёд гардида, дар соли 2023 шумораи корхонаҳои саноатӣ 3453 ададро ташкил дод, ки ин нисбати соли 2013 47,76% ё

худ 1649 адад зиёд мебошад, ки шаҳодати рушди бемайлони иқтидори саноатӣ дар таркиби иқтисодиёти миллӣ мебошад.

Ҳамчунин, айни замон инкишофи иқтисодиёти Тоҷикистон аз ҳисоби рушди соҳаи савдо низ хело назаррас аст. Дар таркиби гардиши бозории истеъмолии аҳолӣ мавқеи асосиро савдои чакана ишғол менамояд. Мутобиқи маълумоти оморӣ гардиши савдои чакана дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2023 48 518,5 млн. сомонӣ, ё худ 33 647,4 млн. сомонӣ нисбати соли 2010 зиёд мебошад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Динамикаи нишондиҳандаҳои рушди макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон
Table 1. Trends in macroeconomic development indicators of the Republic of Tajikistan

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					2023/ 2010,%
	2010	2015	2020	2022	2023	
ММД, млн. сомонӣ	24 707,1	50 977,8	83 958,3	118 181,7	130 791,5	5,29
Аҳолии мамлакат, ҳаз. нафар	7 621,2	8 551,2	9 716,8	10 078,4	10 288,3	1,35
ММД ба ҳар сари аҳолӣ, ҳаз. сомонӣ	3 285,8	6 031,7	8 922,2	11 838,8	12 868,8	3,91
Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ дар кишвар, млн. сомонӣ	11 913,0	16 925,0	32 440,0	42 988,0	46 857,0	3,93
Ҳаҷми сармоягузорӣ, млн сомонӣ	4 669,4	9 749,9	11 775,5	16 655,2	20 699,8	4,43
Ҳаҷми умумии гардиши чакана, млн сомонӣ	14 871,1	25 170,7	33 399,3	42 043,8	48 518,5	3,26
Хизматрасонии пулакӣ (бо нархи соли ҷорӣ), млн. сомонӣ	12 678,1	16 991,7	15 341,7	20 766,6	23 840,1	1,88
Шумораи корхонаҳои хурди амалкунанда, адад	3 890	5 176	4 919	4 455	4 455	114,5
Шумораи муассиса ва ташкилотҳое, ки корҳои илмӣ-техникиро иҷро менамоянд (ТКИТ), адад	56	66	82	80	80	142,8
Алоқамандии ТКИТ бо шумораи корхонаҳои хурди амалкунанда,%	1,43	1,27	1,66	1,79	1,79	80,18

Сарчашма: Дар асоси адабиёт [12,с.10-15] таҳия гардидааст.

Таҳлил нишон дод, ки аксари нишондиҳандаҳои макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯ ба афзоиш мебошанд. Ин ҳолат гувоҳи он аст, ки дар кишвар ботадриҷ фазои мусоиди татбиқи стратегияи такмили фаъолияти навҷорисозии субъектҳои иқтисодӣ, махсусан дар самти инкишофи тиҷоратикунонии навовариҳо, фароҳам мешавад. Вобаста ба ин, ҳама гуна тавсияҳое, ки ҷиҳати такмили механизми тиҷоратикунонии навовариҳо пешниҳод мешаванд, бояд ҷуқур омӯхта шаванд ва ба қадри имкон татбиқ шаванд.

Рушди бемайлони шумораи корхонаҳои хурд, ки ҷавҳари асосии тиҷорати навоварӣ дар кишвар мебошанд, яке аз нишондиҳандаҳои асосии рушди босуботи иқтисодиёти кишвар дар маҷмуъ ва минтақаҳои он дар алоҳидагӣ маҳсуб меёбанд.

Маълумотҳои оморӣ дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки шумораи корхонаҳои хурд дар давраи 2010-2023 то 50% афзоиш ёфтаанд, ки ин нишонаи баланд будани иқтидори соҳибкорӣ дар миқёси кишвар мебошад. Вобаста ба ин, шарти асосии рушди механизми тиҷорати навоварӣ дар кишвар, ин ҷалби соҳибкорони ватанӣ ба фаъолияти навоварӣ мебошад, ки метавонад боиси истифодаи самараноки иқтидори навоварӣ ва сарчашмаҳои нави молиягузорӣ гардад.

Дар маҷмуъ, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳама самтҳои нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ тамоюли инкишофи мусбиро касб кардааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки вазъи иқтисодию иҷтимоии кишвар нисбати солҳои сипаригардида ба маротиб рушд намуда истодааст. Аммо ҳанӯз дар кишвар заминаҳои воқеии рушди инноватсионӣ ва тиҷорати самараноки навовариҳо ба вуҷуд наомадааст.

Ҷудо намудани манбаҳои асосии рушди иқтисоди миллӣ, ки навовариҳо дар он нақши калидӣ дошта бошанд, гузаронидани таҳқиқотҳои густардаро тақозо менамоянд.

Дж. Козметский [4,с.62], ки яке аз олимони маъруф дар ин соҳа мебошад, рушди устувори иқтисодиётро аз манбаҳои зерин иборат медонад (расми 1). Аммо барои ба ҳаракат даровардани манбаҳои мазкур ташаккули бозори навовариҳо шарти муҳимтарин мебошад. Яъне, манбаҳои мазкур ҳамон вақт ба раванди самараноки такрористеҳсол фаро гирифта мешаванд, ки агар бозори мувофиқ ҷиҳати гардиши онҳо вуҷуд дошта бошад.

Расми 1. Манбаҳои асосии рушди иқтисодиёт
Figure 1. Main sources of economic growth

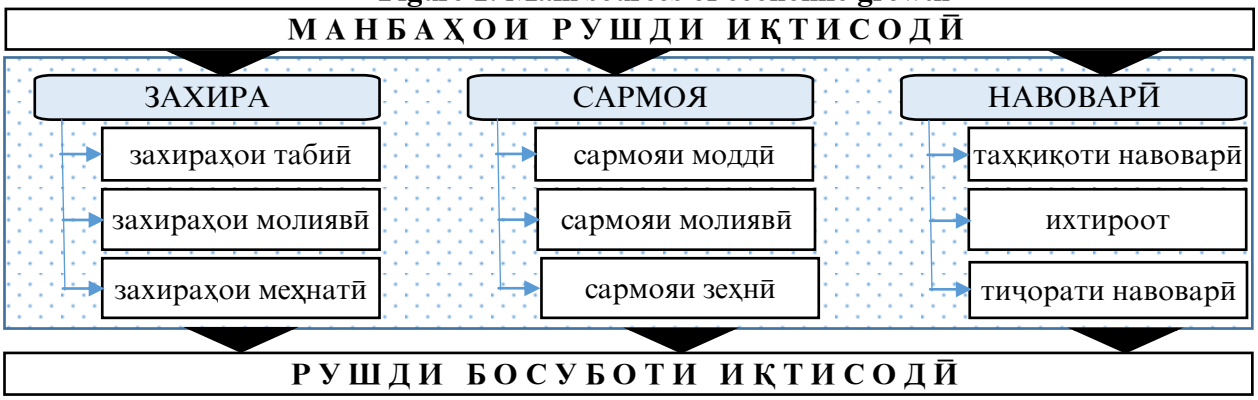

Сарчашма: Аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст.

Бозори инноватсионӣ ба фазое ишора мекунад, ки дар он ғояҳо, маҳсулот, хидматҳо ва технологияҳои инноватсионӣ пешниҳод ва талабот доранд. Бозор метавонад ҷисмонӣ (масалан, намоишгоҳҳои технологӣ ё марказҳои инноватсионӣ) ё рақамӣ (масалан, платформаҳои онлайн) бошад. Мақсади асосии бозори инноватсионӣ мусоидат ба ҳамкорӣ байни таъминкунандагони инноватсия (масалан, тоҷирон, ихтироъкорон ва ширкатҳои технологӣ) ва истеъмолкунандагон (масалан, ширкатҳо, сармоягузорон ва истеъмолкунандагон) мебошанд.

Бозори инноватсионӣ ҳамчун пули байни таҳиягарони ғояҳо ва сармоягузорон ё муштариён хизмат ва ба рушди технологияҳои нав мусоидат мекунанд. Соҳибкорон ва ширкатҳои инноватсионӣ метавонанд тавассути ин бозорҳо сармоя ҷалб кунанд. Аз тарафе бозори инноватсионӣ ба мубодилаи дониш ва таҷриба байни иштирокчиён мусоидат мекунад. Ҳамзамон, ин фазо ҳам рақобат ва ҳам ҳамкории байни субъектҳои гуногунро ташвиқ мекунад.

Намудҳои бозорҳои инноватсионӣ:

- бозорҳои ҷисмонӣ ба монанди намоишгоҳҳои технологӣ, марказҳои инноватсионӣ ва технопаркҳо;
- бозорҳои рақамӣ - платформаҳои онлайнӣ мебошанд, ки ба талабот ва пешниҳоди навоварӣ нигаронида шудаанд;
- бозорҳои махсус, яъне бозорҳое, ки ба соҳаҳои мушаххас нигаронида шудаанд, ба монанди технологияҳои иттилоотӣ, биотехнология ё энергияи барқароршаванда.

Водии Силикон дар ИМА ҳамчун яке аз маъруфтарин бозорҳои инноватсионӣ дар ҷаҳон шинохта шудааст. Платформаҳои краудфандинг (crowdfunding) ба монанди Kickstarter ва Indiegogo ба стартапҳо дар ҷалби маблағҳои зарурӣ кумак мерасонанд. Намоишҳои технологӣ, ба монанди CES (Consumer Electronics Show), ки дар он технологияҳои навтарин намоиш дода мешаванд. Умуман, бозори инноватсионӣ дар пешрафти иқтисодӣ ва технологӣ нақши калидӣ дорад ва ҳамчун муҳаррики рушд дар бисёр соҳаҳо хизмат мекунад.

Бозори навовариҳо дар ҷумҳурии мо ҳанӯз ба таври комил ташаккул наёфтааст. Гузашта аз ин, бозори тиҷорати навовариҳо ва ё бозори тиҷоратикунонии навовариҳо низ фаъолияти худро ба таври пурра шуруъ накардааст. Бояд гуфт, ки унсурҳои асосии бозори

навовариҳо, чуноне дар расми 2 оварда шудааст [7,с.43], дар ҷумҳурии мо ҳанӯз алоқамандии мустақим надоранд.

Расми 2. Гурӯҳбандии бозори навовариҳо (бо таваҷҷуҳ ба тавсифи онҳо)
Figure 2. Classification of the innovation market (based on their characteristics)

Сарчашма: Аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст.

Дар маҷмуъ, бояд ин унсурҳои бозори навоварӣ бо ҳам алоқамандии мустақим дошта бошанд. Аммо, азбаски ҳар яки ин унсурҳо ҳанӯз худ мустақил нестанд, таъмини алоқамандии онҳо низ ғайриимкон мебошад. Бо таваҷҷуҳ ба ин нукта, мо бештар оид ба заминаҳои инкишофи бозори навоварӣ баҳс хоҳем кард.

Хавфҳои назаррас барои дурнамои рушди макроиқтисодӣ аз вазъи номатлуби тавозуни тиҷорати байналхалқӣ, сатҳи пасти истифодаи захираҳои табиӣ, алоқамандии нокифояи корхонаҳо ва бахши бонкӣ ба миён меоянд. Идоракунии хуби макроиқтисодӣ афзалияти таъмини тасҳеҳоти зарурӣ, баланд бардоштани устувории кишвар ба таҳдидҳо ва фароҳам овардани заминаи боэътимоди рушди иқтисоди миллиро ифода менамояд. Нигоҳ доштани қурби асъори миллӣ дар дохил ва хориҷи кишвар аз истифодаи оқилонаи иқтидори инноватсионӣ вобаста мебошад [5,с.19], ки он бевосита аз кадрҳои соҳибихтисос ва кормандони илмӣ дар соҳаи инноватсия сарчашма мегирад. Ҳоло, чуноне профессор С.Ҷ. Комилов қайд менамояд. “Шумораи олимон ба як миллион нафар аҳолии Тоҷикистон назар ба Ӯзбекистон 2,7 маротиба, назар ба Федератсияи Россия 5 маротиба ва назар ба Финландия 12 маротиба камтар аст. Масалан, Финляндия бо шарофати маблағгузории афзалиятноки давлатии соҳаи илм ва бе захираҳои ашёи карбогидрат аз рӯйи нишондиҳандаҳои асосии сатҳи зиндагӣ ба яке аз ҷойҳои аввал баромад. Кормандони баландихтисос, олимони дорои дараҷаҳои илмӣ неруи инноватсионии ҳама кишварҳоро муайян мекунанд. Дар айни замон, дар 75 пажуҳишгоҳҳои илмӣ-таҳқиқотии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз шумораи умумии кормандон 17 868 нафар, кормандони илмӣ 10 304 нафар, яъне 55,6%-ро ташкил медиҳанд. Аз онҳо докторҳои илм – 794 ва номзадҳои илм – 2 975 нафар мебошанд” [6,с.29-34].

Таъсири таназзули иқтисодии Русия ба Тоҷикистон зарурати таъҷилии заминасозиро ба модели нави рушд таъкид мекунад. Ҳалли мушкилоти марбут ба осебпазирии бахши молиявӣ ва таъмини идоракунии хуби бахши давлатӣ барои кам кардани хавфҳои буҷетӣ ва расонидани хидматҳо ба истеъмолкунандагон ба тариқи сарфакорӣ муҳим хоҳад буд. Ислоҳот барои фароҳам овардани муҳити тиҷоратӣ бештар бояд ислоҳоти ҳамаҷонибаи бахши давлатиро ҳамроҳӣ кунанд. Сиёсати мусоидат ба ташкили ҷойҳои нави корӣ дар бахши хусусӣ барои мусоидат ба таъмини шуғли муҳоҷирони бозгашта муҳим хоҳад буд. Аз тарафи дигар, коҳиши сатҳи камбизоатӣ ва таъмини сатҳи муътадили даромади аҳолӣ дастрасии бештарро ба имкониятҳо ва хидматҳои асосӣ, аз қабили маориф, об, санитария ва гармӣ фароҳам меоварад.

Ҳоло мавқеи Тоҷикистон дар раддабандиҳои ҷаҳонӣ дар самти рушди инноватсионӣ чандон мустаҳкам нест [10,с.75]. Яъне, кишвар аз рӯйи ин нишондиҳандаҳои муҳим ба қатори кишварҳои гурӯҳи сеюм мансуб мебошад.

Дар давоми солҳои Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи Ҳукумати малакат бо мақсади таҳким бахшидани рушди навоварӣ ва механизмҳои тиҷоратикунонии навоварӣ оид ба дастгирии неруи илмӣ, таҷдиди соҳаи илм ва ба самти

ҳалли масъалаҳои муҳимми иҷтимоию иқтисодӣ равона кардани он, чораҳо андешида шудаанд.

Дастгирии иқтидори илмӣ дар Тоҷикистон яке аз масъалаҳои муҳимест, ки метавонад ба пешрафт ва рушди кишвар дар соҳаҳои гуногуни илмӣ, технологӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мусоидат кунад. Тоҷикистон дар солҳои охир шоҳиди афзоиши назарраси илм ва муҳандисӣ шудааст, аммо барои пурра истифода бурдани ин потенсиал дастгирии иловагӣ ва банақшагирии бештар лозим аст. Баъзе тадбирҳое, ки барои дастгирии иқтидори илмии Тоҷикистон заруранд, дар ҷадвали зер (ҷадвали 2) оварда шудаанд.

Ҷадвали 2. Тадбирҳое, ки барои дастгирии иқтидори илмии Тоҷикистон заруранд
Table 2. Measures necessary to support Tajikistan's scientific capacity:

САМТҲО	ТАДБИРҲОИ АМАЛӢ
Молия ва сармоягузорӣ	- афзоиши маблағгузории таҳқиқоти илмӣ: афзоиши маблағгузорӣ барои таҳқиқоти илмӣ ва лоиҳаҳои таҳқиқотӣ дар донишгоҳҳо ва марказҳои таҳқиқотӣ; - дастгирии ширкатҳои ба дониш асосёфта: таъмини имкониятҳои молиявӣ, қарзҳои фоизи паст ва сармоягузорӣ ба технология; - фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби сармоягузорони хориҷӣ ба лоиҳаҳои илмию техникӣ.
Рушди инфрасохтори илмӣ-таҳқиқотӣ	– таҷҳизоти лабораторияҳо ва марказҳои таҳқиқотӣ: таъмини таҷҳизоти муосир барои марказҳои таҳқиқотӣ ва донишгоҳҳо; – таъсиси боғҳои илмӣ-техникӣ: рушди боғҳои илмӣ-техникӣ дар саросари кишвар бо мақсади осон кардани робитаҳои байни саноат ва донишгоҳҳо; – интернети баландсуръат ва дастрасӣ ба захираҳои илмӣ: беҳтар кардани дастрасӣ ба интернети баландсуръат ва пойгоҳи додаҳои байналмилалии илмӣ.
Дастгирии муҳаққиқон ва олимон	– пешниҳоди стипендия ва таҳқиқоти илмӣ: дастгирии молиявии донишҷӯён ва муҳаққиқон барои идомаи таҳсил ва гузаронидани таҳқиқот дар дохил ва хориҷа; – таъсиси ҷойҳои кории мувофиқ: таъсиси ҷойҳои корӣ, ки ба таҷрибаи муҳаққиқон дар марказҳои таҳқиқотӣ ва саноатӣ мувофиқанд; – ҳавасмандгардонӣ ва эътирофи олимони барҷаста: эҳтироми олимон ва муҳаққиқони барҷаста ва додани мукофотҳо ва ҳавасмандгардонии молиявӣ.
Ҳамкории байналмилалӣ	– рушди ҳамкориҳои илмӣ бо дигар кишварҳо: ташкил ва таҳкими ҳамкориҳои илмӣ-таҳқиқотӣ бо донишгоҳҳо ва марказҳои пешрафтаи ҷаҳонӣ; – иштирок дар конфронсҳо ва машваратҳои байналмилалӣ: дастгирии иштироки муҳаққиқон дар конфронсҳо ва машваратҳои байналмилалӣ; – ҷалби олимони тоҷик аз хориҷа: фароҳам овардани шароити мусоид барои бозгашти олимони тоҷики дар хориҷа зиндагикунанда ва истифодаи таҷрибаи онҳо.
Таълим ва таълими касбии кадрҳо	– баланд бардоштани сифати таҳсилоти олӣ: баланд бардоштани сифати таълим дар донишгоҳҳо ва муассисаҳои таҳсилоти олӣ тавассути навсозии барномаҳои таълимӣ ва усулҳои таълим; – такмили ихтисос: гузаронидани курсҳои омӯзишӣ ва семинарҳои махсус барои донишҷӯён ва муҳаққиқон; – дастгирии элитаи ҷавон: муайян ва дастгирии донишҷӯён ва донишҷӯёни элита тавассути барномаҳо ба монанди олимпиадаҳои илмӣ ва фестивалҳои донишҷӯён.
Таҳияи технологияҳои нав	– дастгирии таҳқиқот дар соҳаҳои нав: таваҷҷуҳ ба таҳқиқот дар соҳаҳои ба монанди зеҳни сунъӣ, нанотехнология, биотехнология ва энергияи барқароршаванда; – тиҷоратикунонии таҳқиқоти илмӣ: мусоидат ба раванди табдил додани ғояҳои илмӣ ба маҳсулоти тиҷоратӣ ва технологияҳои дар бозор мавҷудбуда.

Эҷоди муҳити мусоид барои навоварӣ ва эҷодкорӣ	– коҳиши бюрократияи маъмурӣ: коҳиш додани монеаҳои маъмурӣ ва ҳуқуқӣ барои гузаронидани таҳқиқот ва пешбурди тиҷорати ба дониш асосёфта; – ҳифзи ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ: таҳияи қонунҳо ва қоидаҳои қатъӣ барои ҳифзи ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ ва патентҳо; – фарҳанги инноватсиониро ташвиқ кунед: фарҳанги инноватсионӣ ва қабули хавфҳоро дар ҷомеаи илмӣ ва саноатӣ ташвиқ кунед.
Нигоҳ доштан ва баргардонидан кадрҳои мутахассис	– фароҳам овардани шароити мусоид барои зинда мондани элита: беҳтар кардани шароити зиндагӣ ва кор барои элитаи илмӣ барои пешгирии муҳоҷирати онҳо ба хориҷа; – барномаҳои бозгашт: таҳияи барномаҳои махсус барои баргардонидани олимон ва мутахассисони тоҷик, ки дар хориҷа зиндагӣ мекунанд.
Рушди таҳқиқоти амалӣ	– тамаркуз ба таҳқиқоти амалӣ: самти таҳқиқот барои ҳалли мушкилот ва мушкилоти воқеии кишвар дар соҳаҳое, ба монанди тандурустӣ, муҳити зист, энергетика ва кишоварзӣ; – ҳамкории байни донишгоҳҳо ва саноат: таҳкими робитаҳои байни донишгоҳҳо ва саноат барои гузаронидани таҳқиқоти амалӣ ва ҳалли мушкилоти саноатӣ.
Баланд бардоштани огоҳии ҷомеа дар бораи аҳаммияти илм ва технология	– тарғибот ва иттилоот: баланд бардоштани огоҳии ҷомеа дар бораи аҳаммияти илм ва технология тавассути васоити ахбори омма ва барномаҳои таълимӣ; – ҷалби ҷомеа барои иштирок дар лоиҳаҳои илмӣ-техникӣ;

Сарчашма: Аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст.

Бо татбиқи ин қарорҳо ва дастгирии ҳамаҷонибаи иқтидори илмӣ, Тоҷикистон метавонад ба яке аз марказҳои илмию техникӣ дар минтақа ва ҷаҳон табдил ёбад ва ба ин васила, ба рушди устувор ва беҳтар шудани сифати зиндагии шаҳрвандон ноил гардад.

Азбаски коҳиши интиқоли маблағҳои муҳоҷирон эҳтимолан дарозмуддат хоҳад буд, муҳим аст, ки Тоҷикистон ислоҳоти сохториро амалӣ кунад, ки барои фароҳам овардани заминаи рушди фарогир дар дохили кишвар заруранд. Бо дарназардошти номуайяниҳои муҳити беруна ва фишорҳои афзояндаи дохилӣ, Тоҷикистон бояд барномаи ҳамаҷонибаи ислоҳоти сохториро барои дастгирии рушд, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ татбиқ кунад. Вазъи душвори кунунӣ бояд ҳамчун имкони равона кардани иқтисодиёт ба сӯи модели рушди иқтисодии миллӣ баррасӣ карда шавад. Барои нигоҳ доштани ҷараёни интиқоли маблағҳо ва афзоиши онҳо бояд чораҳои таъхирнопазир андешида шаванд. Зеро интиқоли маблағҳои муҳоҷирон манбаи асосии рушди соҳибкории хурду миёна ва аз тариқи он, рушди инноватсионии кишвар мегардад.

Имрӯзҳо ҳиссаи иқтисодиёти навоварӣ дар ММД-и давлатҳои мутараққӣ то 40-50%-ро ташкил медиҳад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, соли 2022 ҳамагӣ 0,83% аз маҷмуи умумии хароҷот ба илм равона гардидааст [13,с.144]. Саноати истихроҷи мамлакат бо сабабҳои объективӣ хело рушд кардааст. Аз ин рӯ, ҳатто бо истеҳсоли маҳсулотҳои ин соҳа наметавон бо ММД мамлакатҳои мутараққӣ баробар гардид. Ягона имконияти таъмини рушди навоваронаи иқтисодиёт дар мамлакат – ин таъмини рушди механизми тиҷоратикунонии навоварӣ дар кишвар мебошад. Зеро он имкон медиҳад, ки сикли пурраи навоварӣ таъмин карда шавад.

Иштирокчиёни асосии навовариҳои татбиқшуда фирмаҳо, корхонаҳо, ширкатҳо, яъне субъектҳои хоҷагии навоварона мебошанд. Фаъолияти онҳо, сарфи назар аз монеаҳо ва маҳдудиятҳои мавҷуда, солҳои охир ба таври назаррас шиддат гирифт. Дар муқоиса бо соли 2010, дар соли 2022 ба гуфтаи коршиносон, барои иҷрои фаъолияти соҳибкории худ (амалиёти ҷорӣ) ширкатҳо монеаҳои зиёдеро паси сар карданд ва навовартар шуданд. Ин аз афзоиши иқтидори инноватсионӣ дар иқтисоди миллӣ шаҳодат медиҳад. Аммо то ба имрӯз масъалаҳои бесуботии сиёсӣ дар минтақа (бо таваҷҷуҳ ба вазъи феълии Афғонистон), сатҳи баланди иқтисоди ғайрирасмӣ, коррупсия ва меъёрҳои баланди андоз

ба унвони мушкилоти умдатарини садди роҳи инкишофи соҳибкории навоварона боқӣ мемонанд. Ҳалли мусбии онҳо калиди таъмини самаранокии истифода аз неруи инноватсионӣ мебошад ва дар натиҷа боиси рушди устувори иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хоҳад шуд.

Рушди интенсивии тиҷорати навоварӣ бевосита сатҳи рушди иқтисодиётро муайян менамояд. Чунончи дар ҳуҷҷати “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030”, қайд гардидааст: “Асоси таҳияи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистонро барои давраи то соли 2030, се принсипи асосии рушди оянда: (1) боздоранда (пешгирии осебпазирии рушди оянда), (2) саноатикунонӣ (баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои миллӣ) ва (3) инноватсионӣ (рушд дар асоси навовариҳо дар тамоми соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар) ташкил менамоянд [15,с.104].

Қайд намудан бамаврид аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон замони гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ, бахусус солҳои 90-уми асри гузашта ва ибтидои асри XXI ба якборагӣ паст гардидани фаъолияти навоваронаи корхонаҳои саноатии кишвар ба назар расид, ки ба ин, пеш аз ҳама, нокифоягии воситаҳои худӣ, маҳдудиятҳои молиягузории буҷавӣ ва ғайрибуҷавӣ, мушкилот дар ҷалби воситаҳои қарзӣ барои сармоягузорӣ боис гардиданд.

Сатҳи инкишофи тиҷорати навоварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷадвали зерин оварда шудааст (ниг. ба ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Динамикаи рушди навоварӣ ва тиҷорати навоварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи солҳои 2000-2022

Table 3. Dynamics of innovation development and innovation-based business in the Republic of Tajikistan during the period 2000-2022

Нишондиҳандаҳо	**2000**	**2005**	**2010**	**2015**	**2020**	**2022**	**2022/ 2000**
Хароҷот ба самти илм аз буҷети давлатӣ (ҳаз. сомонӣ)	1 155,8	7 663,3	27 581,4	52 890,7	82 820,4	119 586,7	103,5 мар.
Шумораи муассисаҳои илмӣ-техникӣ, адад	57	57	56	66	82	80	1,4 мар.
Шумораи умумии кормандон дар соҳаи фаъолияти илмӣ-техникӣ, нафар	5376	4891	5756	3701	4269	4496	0,8 мар.
	аз ҷумлаи дорои унвони илмӣ						
- доктори илм	351	415	334	328	337	320	0,9 мар.
- номзади илм	967	1245	896	748	849	913	0,9 мар.
Ҳаҷми кори иҷрогардида (ҳаз. сомонӣ)	1 296,1	6 890,7	22 027,0	52 799,8	75 292,7	99 133,1	76,5 мар.
Аз ҷумла корҳои илмӣ техникӣ (ҳаз. сомонӣ)	1 247,7	6 817,5	21 887,3	52 287,2	74 907,1	98 588,1	79,0 мар.
	аз он:						
Корҳои илмӣ – таҳқиқотӣ, (ҳаз. сомонӣ)	704,4	6 520,5	17 987,3	51 935,6	68 295,8	90 218,4	128,1 мар.
Аз ҷумла;							
- асосӣ (ҳаз. сомонӣ)	684,1	5 592,3	8 508,7	8 806,2	91 57,2	14 568,7	21,3 мар.
-корҳои лоиҳавӣ-конструкторӣ ва технологӣ (ҳаз. сомонӣ)	7,3	-	22,8	319,0	575,0	632,5	86,6 мар.
-истеҳсоли намунаҳои таҷрибавӣ (ҳаз. сомонӣ)	20,3	59,0	-	-	-	-	-
Хизматрасонии илмӣ-техникӣ (ҳаз. сомонӣ)	10,3	168,2	3 867,2	32,6	5 990,8	7 706,3	748,2 мар.

Сарчашма: Дар асоси адабиёти [12,с.68-69] таҳия гардидааст.

Шумораи кормандони машғули таҳқиқот ва коркард – нишондиҳандаи асосии иқтидори кадрӣ ва фаъолияти навоварӣ мебошад. Таҳлили ҷадвали 3 нишон медиҳад, ки шумораи кормандон дар соҳаи илму техника дар ҳамин давраи гузашта то 16,37% кам гардидааст. Сабабҳои асосии кам гардидани шумораи кормандон дар соҳаи илму техника ба таври оммавӣ ҷумҳуриро тарк намудани кормандони соҳибтахассус (махсусан, кормандони дорои дараҷаҳои илмӣ), аз кор мондани баъзе корхонаҳои саноатӣ, гусаста гардидани ҳамкориҳои институтҳои таҳқиқотӣ бо корхонаҳои истеҳсолӣ, ба таври назаррас коҳиш ёфтани маблағгузориҳои соҳаи илм ва таҳсилот ба шумор меравад. Дар ин замина, инчунин сатҳи пасти самаранокии механизми тиҷоратикунонии навовариро низ метавон қайд кард. Зеро гусаста гардидани яке аз занҷираҳои сикли навоварӣ ба натиҷаҳои ниҳоии он бетаъсир нест.

Профессор С.Ҷ. Комилов вазъияти мазкурро таҳлил намуда, қайд менамояд, ки сабабҳои асосии чунин вазъ инҳо ба ҳисоб мераванд: “...ақибмонии технологӣ ва тараққиёти корхонаҳои хурди инноватсионӣ, набудани инфрасохтори зарурии инноватсионӣ, номукаммалӣ ва дар баъзе ҳолатҳо набудани заминаи меъёрии ҳуқуқӣ барои рушди неруи инноватсионии соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар корхонаҳои саноатии кишвар, аз се як қисми таҷҳизот аз 20 сола боло буда, аз 10-20 сол - 15% аст. Мутаносибан, фарсудашавии маънавӣ ва ҷисмонии он дар ҳудуди 60-65% мебошад. Ин ҳолат имконияти истеҳсоли маҳсулоти баландтехнологиро ба таври назаррас маҳдуд мекунад ва сатҳи пасти рушди неруи инноватсионии соҳаҳоро нишон медиҳад” [6,с.31].

Яке аз муаммоҳои инкишофи механизми тиҷоратикунонии навоварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин мавҷуд набудани талабот ба тиҷоратикунонии навоварӣ дар иқтисодиёти миллӣ мебошад. Сатҳи баланди иқтисоди ғайрирасмӣ имкон намедиҳад, ки навовариҳои ихтироъшуда бемамониат ба фурӯш бароварда шавад. Дар раванди ихтироъ то фурӯши маҳсулоти нав монеаҳои зиёди бюрократӣ мавҷуданд, ки ба самаранокии механизми тиҷоратикунонӣ халали ҷиддӣ ворид менамоянд.

Қайд шудааст, ки “На бахши хусусӣ ва на бахши давлатӣ барои ҷорӣ намудани инноватсияҳо ва тиҷоратикунонии навоварӣ манфиатдории кофӣ зоҳир намекунанд. Сатҳи фаъолнокии инноватсионии корхонаҳо назар ба нишондиҳандаҳои бештари кишварҳои ИДМ дар ин соҳа паст мебошад” [2,с.104].

Чуноне Л.Н. Дробишевская қайд менамояд, фаъолияти навоварӣ ва механизми тиҷорати навоварӣ – ин намуди фаъолиятест, ки дар асоси натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ коркарди маҳсулоти воқеан нав, хизматрасонии нав, дониши нав, натиҷаҳои наве, ки пештар вуҷуд надоштанд, ба роҳ монда мешавад [1,с.49]. Нишонаҳои дахлнопазири механизми тиҷорати навоварӣ, ин ба бозор баромадани маҳсулоти нави рақобатпазир мебошад.

Солҳои охир теъдоди аризаҳо барои гирифтани патент дар Тоҷикистон коҳиш ёфтааст. М.Ҳ. Исмоилзода ва Б.И. Назаров дар ин бора қайд менамоянд, ки “Тайи солҳои 1993–2022 аз ҷониби шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои гирифтани патент ба ихтироъ 534 ариза пешниҳод гардидааст. Нишондиҳандаи аз ҳама баланд дар таносуби соли пешниҳод ба соли 2001 рост меояд, ки 77 ададро ташкил додааст. Мутаассифона, ин нишондиҳанда бо тағйирёбиҳо сол ба сол паст рафта, дар панҷсолаи охир (солҳои 2018-2022) ба сифр баробар гардидааст” [3,с.121]. Албатта, падидаи мазкур як падидаи хеле манфӣ буда, ба коҳиши фаъолияти тиҷоратикунонӣ таъсири мустақим дорад. Маълумотҳои омории ариза барои дарёфти патент ва дарёфти воқеии он дар Тоҷикистон, мутаассифона, хеле нигаронкунанда аст (ҷадвали 4).

Яке аз муҳимтарин стратегияҳои дарозмуддати иқтисодӣ, ташкилӣ ва системавии Тоҷикистон рақамикунонии сохторҳои гуногуни иқтисодӣ ва маъмурии кишвар эълон шудааст, ки ба тиҷоратикунонии идеяҳо, лоиҳаҳо, маҳсулотҳои фикрӣ ва илмӣ таъсири мустақим дорад. Бо дарназардошти хусусияти демографии Тоҷикистон ва далели муҳиме, ки ҷавонон беш аз 70% аҳолии кишварро ташкил медиҳанд ва тақрибан 37% аҳолиро кӯдакони то 14-сола ташкил медиҳанд, рушди ин бахш метавонад имкониятҳои олиҷаноб, инчунин, мушкилоти ҷиддии амният, ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишварро ба

вуҷуд орад.

Ҷадвали 4. Динамикаи пешниҳоди ариза ва дарёфти ҳуҷҷати муҳофизатӣ ба ихтироъ (патент)

Table 4. Trends in the filing of applications and the granting of protection documents for inventions (patents)

Соҳаи патент ва ихтироот		1994/ 2002	2003/ 2009	2010/ 2019	2020	2021	2022	Ҳамагӣ
Қонеъгардонии талаботи ҳаётии инсон	I	27	3	-	-	-	-	30
	II	-	-	-	-	-	-	-
	III	-	10	4	6	2	-	22
Тиб	I	54	48	7	-	1	-	110
	II	2	5	20	2	3	3	35
	III	-	132	337	44	48	50	611
Кишоварзӣ	I	25	2	1	-	-	-	28
	II	-	-	3	-	-	-	3
	III	-	42	108	10	14	13	187
Байторӣ	I	8	7	-	-	-	-	15
	II	-	-	-	-	-	-	-
	III	-	22	44	4	2	7	79
Ҷараёнҳои гуногуни технологӣ	I	10	3	1	-	-	-	14
	II	-	-	-	-	-	-	-
	III	-	3	12	2	7	8	32
Интиқолдиҳӣ	I	6	-	-	-	3	-	9
	II	-	-	-	-	-	-	-
	III	-	2	-	-	-	-	2
Кимиё	I	126	14	2	-	-	-	142
	II	1	1	2	1	-	-	5
	III	-	19	132	16	8	25	100
Металлургия	I	16	4	-	-	-	-	20
	II	2	4	4	4	-	-	14
	III	-	15	79	7	15	16	132
Саноат (аз ҷумла хӯрокворӣ)	I	12	9	-	-	-	-	21
	II	1	-	-	2	-	-	3
	III	-	33	42	-	1	8	84
Нассоҷӣ	I	9	3	1	-	-	-	13
	II	-	-	3	-	1	-	4
	III	-	18	34	2	2	4	60
Сохтмон	I	15	4	1	-	-	-	20
	II	1	1	4	-	2	-	8
	III	-	12	30	6	3	7	58
Обтаъминкунӣ	I	-	-	-	-	-	-	-
	II	-	-	-	-	-	-	-
	III	-	3	-	-	-	-	3
Корҳои кӯҳӣ	I	1	-	-	-	-	-	1
	II	-	-	-	-	-	-	-
	III	-	2	1	1	-	5	9
Механика	I	15	6	4	-	-	-	25
	II	1	1	2	-	-	-	4
	III	-	34	57	4	1	1	97
Мошинасозӣ	I	3	-	-	-	3	8	14
	II	-	-	-	-	-	-	-
	III	-	4	3	-	1	1	9
Гармидиҳӣ	I	1	1	-	-	-	-	2
	II	1	1	-	-	-	-	2
	III	-	4	12	1	1	1	19

Физика	I	16	9	2	-	-	-	27
	II	-	1	1	1	-	-	3
	III	-	24	46	7	11	5	93
Барқ	I	11	2	2	-	-	-	15
	II	-	1	2	-	-	1	4
	III	-	27	43	2	7	7	86
Ҳамагӣ, миллӣ/хориҷӣ	I	119/236	95/20	10/11	-	0/7	0/8	224/282
	II	9/0	15/0	41/0	10/0	6/0	4/0	85/0
	III	-	398/7	972/14	112/0	122/1	158/0	1753/22
Эзоҳ: I – патентҳои дошуда; II - патентҳои Авруосиё (шуруъ аз 2003 с.); III – нахустпатенҳо (шуруъ аз 2004 с.)								

Сарчашма: Дар асоси адабиёти [3] таҳия гардидааст.

Аз ин нуқтаи назар, табдили рақамӣ ва тавсеаи фазои маҷозӣ дар байни мардум ба ояндаи муносибатҳои кишварҳои дигар бо Тоҷикистон, бо назардошти равишҳои гуногуни фарҳангӣ, иқтисодӣ, минтақавӣ ва стратегии онҳо, метавонад таъсири мусбат ё манфӣ расонад.

Ҳадафҳои рушди иқтисоди рақамии кишвар инҳоянд: 1) мусоидат ба рушди устувори иқтисодӣ; 2) афзоиши сармояи инсонӣ. Сарфи назар аз он, ки барои бунёди заминаи рушди дарозмуддати иҷтимоию иқтисодии худ, Тоҷикистон бояд экосистемаи фарогир, васеъ ва бехатари рақамиро рушд диҳад, ин иқдом ҳамзамон бо мушкилот ва имкониятҳо рӯ ба рӯ мешавад. Ду даҳсола пеш Тоҷикистон аввалин кишвари Осиёи Марказӣ буд, ки муошират рақамии рушдёфтаро сиёсати худ эълон кард. Аммо интихоби сиёсати бесамар ва андозҳои баланди телекоммуникатсионӣ ҳавасмандии бахши хусусиро барои ворид шудан ба ин бахши муҳим ва сармоягузорӣ ба технология ва таҷҳизоти барои ин бахш зарурӣ кам мекунад.

Дар натиҷа, Тоҷикистон ҳоло аз аксари кишварҳои ҳамсоя хеле қафо мондааст. Ҳукумати Тоҷикистон дар стратегияи миллии рушди худ барои соли 2030 аҳаммияти тақвияти рақобатро дар бозори алоқа бо мақсади зиёд намудани сармоягузорӣ ва рушди инфрасохтор эътироф менамояд. Аммо дар амал барои расидан ба ин ҳадаф ислоҳоти зиёд вуҷуд надорад.

Албатта, мо бояд эътироф кунем дар атрофи рушди рақамӣ фарҳанги умумии тарс ва нобоварӣ вуҷуд дорад. Гарчанде хидматҳои молиявии рақамӣ аксар вақт бо ҳаёти ҳаррӯзаи одамон сарукор доранд, аз сабаби нобоварӣ ба системаи молиявӣ, онҳо бо эҳтиёт қабул карда мешаванд.

Аз ин рӯ, чунин ба назар мерасад, ки барои коҳиш додани ин нобоварӣ сармоягузорӣ ба омӯзиши малакаҳо ва баланд бардоштани фаҳмиши ҷомеа ва саводнокии ин фаъолият зарур аст. Ин сармоягузорӣ ба системаи маориф ва муҷаҳҳаз намудани мактабҳо бо интернет метавонад ин нобовариро бартараф намояд. Айни ҳол, камтар аз 20% мактабҳои Тоҷикистон бо системаҳои интернетӣ муҷаҳҳаз шудаанд. Инчунин, муаллимон ба омӯзиш ва дастгирии бештар ниёз доранд. Таҳсил дар сатҳҳои баландтари таҳсилот бояд бо таҷҳизот ва технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ бештар алоқаманд бошад.

Айни замон системаҳои маорифи Тоҷикистон дар ин самт аломатҳои назарраси ҳаракатро нишон намедиҳанд.

Аз соли 2019 Ҳукумати Тоҷикистон дар изҳороти худ оид ба сиёсати иқтисоди рақамӣ зарурати чунин омӯзишро таъкид намуда, ҳамчунин дар бораи зарурати тағйирот дар санадҳои меъёрӣ, ки ба дастгирии соҳибкорон, тиҷорати электронӣ ва дигар ҷанбаҳои иқтисоди рақамӣ нигаронида шудаанд, такид намудааст. Бо вуҷуди ин, он то ҳол аз пардохтҳои литсензия, сохторҳои ҳуқуқӣ ва андозҳои баланд, ширкатҳои тиҷоратӣ ва ёрирасони марбут ба ин соҳа азият мекашад. Аён аст, ки фарҳанги соҳибкорӣ ва экосистемаи инноватсионӣ бояд дар татбиқи ғояҳои тиҷоратикунонии навовариҳо зоҳир шаванд [11,с.212].

Бо дарназардошти он, ки 37% аҳолии Тоҷикистонро кӯдакони то 14-сола ташкил медиҳанд, ҳама гуна сармоягузорӣ аз ҷониби бахшҳои давлатӣ ва хусусӣ ё сармоягузорони хориҷӣ метавонанд дар оянда барои рушди технологияҳои рақамӣ зуд имконият фароҳам оранд. Бозори хурди дохилӣ, муҳити кунунии ҳуқуқӣ ва меъёрӣ ва норасоии захираҳои

молиявӣ аз омилҳое мебошанд, ки барои ширкатҳои технологӣ ҷолибияти зиёд надоранд. Фарҳанги соҳибкорӣ ҳанӯз ба таври васеъ паҳн нашудааст, аммо далелҳо нишон медиҳанд, ки он дар ҳоли инкишоф аст. Тарс аз дуздии ғояҳо, нобоварӣ ба ҳифзи ҳуқуқӣ ва андозҳои баланд боиси демотиватсияи бахши хусусӣ ва навоварон гардидааст. Вақтҳои охир кӯшишҳо барои ташкили паркҳои технологӣ бо низоми имтиёзноки андоз сурат мегиранд, аммо онҳо ҳанӯз ба таври комил фаъолият намекунанд [14,с.212].

Ширкатҳо дар соҳаи рақамӣ бо мушкилоти эътимод рӯ ба рӯ мешаванд. Бонкҳо одатан барои чунин фаъолият шароити оқилона муқаррар намекунанд. Дар бозор сармоягузории хуб ё дастгирии давлатӣ тақрибан вуҷуд надорад. Ширкатҳои технологӣ бояд ба бозёфтҳо ва сармоягузориҳои худ, инчунин, дӯстон ва шиносҳои худ такя кунанд. Сохтори экосистемаи дастгирии ширкатҳои навтаъсис вуҷуд дорад, аммо ҳамоҳангӣ ва ҳамкории бештарро байни ҳукумат ва бахши хусусӣ талаб мекунад [9,с.122].

Хулоса. Ҳамин тавр, таҳлили заминаҳои асосии рушди механизмҳои тиҷоратикунонии навоварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки дар айни ҳол аз нигоҳи институтсионалӣ механизми самараноки тиҷорати навоварӣ ба таври пурра ба роҳ монда нашудааст. Омили асосии инкишофи тиҷорати навоварӣ – ихтирои худи маҳсулоти нав мебошад. Аммо сатҳи истеҳсолоти навоварона ба таври самаранок имкон намедиҳад, ки фурӯши он ба роҳ монда шавад. Аз ин рӯ, ба ақидаи мо омилҳое, ки воқеан боиси рушди тиҷорати навоварӣ дар кишвар мебошанд, чунинанд:

- мавҷуд набудани марказҳои соҳибкории навоварона оид ба мутобиқати иҷрои лоиҳаҳои навоварӣ;
- нокифоягии дастгирии давлатии фаъолияти навоварона;
- сатҳи пасти самаранокии шарикии давлат бо бахши хусусӣ дар самти тиҷорати навоварӣ;
- нокифоягии кадрҳо, соҳибкорони ташаббускор, мутахассисони соҳибкасб ва соҳибфикр, ки қобилияти идея ва ақидаҳои хешро исбот намуда, дар шароити афзунгардии мураккабии равандҳои бозорӣ ва рақобатнокӣ самаранок фаъолият менмоянд;
- фаъолияти ғайрисамараноки маркетингӣ;
- сатҳи поини пардохтпазирии талабот ба маҳсулоти навоварона ва ғайра.

Таъмини механизми самараноки тиҷорати навоварӣ ва татбиқи ҳадафҳои расидан ба рушди инноватсионӣ дар соҳаҳои мухталифи иқтисодиёт, яке аз самтҳои афзалиятноки рӯй овардан ба рушди босубот шуморида мешавад. Вобаста ба ин, яке аз муаммоҳои муҳим дар шароити феълӣ, ташаккул додани сохтори механизми тиҷоратикунонии навоварӣ ба ҳисоб меравад, ки тавонад раванди муътадили пешбурди фаъолияти навҷорисозиро таъмин намояд [9].

Мақола дар кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар доираи мавзуи "Асосҳои менеҷменти инноватсионӣ" таҳия гардидааст. (протокол №7 аз 02.03.2026 с.).

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Ҳодиев Д.А.

АДАБИЁТ

1. Дробышевская Л.Н. Инновационная модернизация экономики России / Л.Н. Дробышевская // Инновационное развитие российской экономики: материалы научно-практической конференции. -М., 2010. -С.49-52.
2. Зоидов К.Х. Особенности эволюции малого и среднего инновационного предпринимательства кризисной экономики в постсоветском пространстве / К.Х. Зоидов, Е.В. Моргунов, К.В. Биджамова. -М.: ЦЭМИ РАН, 2009. -С.152.
3. Исмоилзода, М.Ҳ. Таҳлили вазъи фаъолияти ихтироъкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони соҳибистиқлолӣ: дурнамо ва рушд / М.Ҳ. Исмоилзода, Б.И. Назаров // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2024. -No.2(86). -P.121-139. – EDN GVQZEN.
4. Козметский Дж. Вызов технологических инноваций на пороге новой эры общемировой конкуренции // Трансфер технологии и эффективная реализация инноваций / Под ред. Н.М. Фонштейн. -М.: АНХ, 1999. -С.11.
5. Комилов С.Дж. Формирование инновационного потенциала как условие индустриально-инновационного развития экономики Таджикистана / С.Дж. Комилов, А.А. Курбонов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. -Душанбе, 2019. -№4(29). -С.19-25.
6. Комилов С.Ҷ. Рушди неруи инноватсионӣ дар шароити саноатикунонӣ // Тоҷикистон: иқтисод ва идора / С.Ҷ. Комилов. -Душанбе, 2020. -№1. -С.29-34.

7. Комилов С.Дж. Управление развитием инновационных процессов на промышленных предприятиях. Монография / С.Дж. Комилов, М.К. Файзуллоев, Дж.З. Рахмонов. –Душанбе, 2020. -248 с.
8. Комилов С.Дж. Основы развития инновационной деятельности предприятий / С.Дж. Комилов, М.К. Файзуллоев. -Душанбе: Ирфон, 2004. -118 с.
9. Маҳмадалиев Н.К. Вазъи муосири тиҷоратикунонии навоварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: Муаммо ва дурнамои рушд / Н.К. Маҳмадалиев, Р.Т. Каримов, Ш.А. Кодирзода // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон: бахши иқтисодиёт. -Душанбе, 2020. -№3(42). -С.122-133.
10. Научно-технический потенциал Республики Таджикистан в 2017 году: Аналитический сборник / Под общей ред. Джумъахонзода Дж.Дж. –Душанбе: ГУНПИ Центр, 2018. -С.93.
11. Низомова Ш.Ю. Нақши инноватсияҳо дар рушди иқтисодиёти рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш.Ю. Низомова, Н. Наврӯз // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. -№8. –С.212-217.
12. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2023. -С.68-69.
13. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуи оморӣ. -Душанбе: АОПҶТ, 2009. -С.461; 2011. -С.461; 2016. -С.468; 2019. -С.466, 2019. -С.144.
14. Рахимзода Ш.М. Амсилаҳои дурнамосозии рушди дарозмуддати соҳаҳои иқтисоди миллӣ / Ш.М. Рахимзода, Л.Х. Саидмуродзода, Ф.М. Муминова. -Душанбе, 2024. -225 с.
15. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 // Бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016 а, №636 тасдиқ шудааст. -Душанбе, 2016. -С.18-19.
16. Стратегияи рушди инноватсионии Ҷумҳури Тоҷикистон дар давраи то соли 2020. -С.5-6.

ЗАМИНАҲОИ АСОСИИ РУШДИ МЕХАНИЗМИ ТИҶОРАТИКУНОНИИ НАВОВАРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола заминаҳои асосии рушди механизми тиҷоратикунонии навоварӣ дар низоми умумии раванди навҷорисозӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ ва баррасӣ гардидааст. Тоҷикистон ба марҳилаи нави рушду инкишофи иқтисодиву иҷтимоии худ ворид мешавад, ки он дар Стратегияи миллии рушди ҷумҳурӣ дар давраи то соли 2030 марҳилаи гузариш ба иқтисоди индустриалӣ унвон гирифтааст. Дар заминаи ин, дар ин ҳуҷҷати муҳимми стратегии кишвар, сенарияи индустриалию инноватсионии рушд дар назар гирифта шудааст, ки он бунёди асосҳои рушди инноватсионии иқтисодиёти кишвар дар заминаи гузаронидани ислоҳот дар соҳаи маориф ва тайёр кардани мутахассисони замонавиро пешбинӣ мекунад. Модели нави рушди иқтисодӣ бояд дар худ хусусиятҳои иқтисоди навоваронаро таҷассум намояд. Рақобати шадид дар бозорҳои ҷаҳонӣ тоқозо менамояд, ки истеҳсолкунандагони ватанӣ афзалиятҳои рақобатии худро дар заминаи пешниҳоди молу хизматрасонии хусусиятҳои навгонидошта тақвият бахшанд. Дар ҳоли ҳозир, дар кишвар унсурҳои ибтидоии ташкили низоми миллии инноватсионӣ мушоҳида мешавад, ки заминаро ҷиҳати ба вуҷуд овардани неруи инноватсионии субъектҳои иқтисодӣ фароҳам меоварад. Аммо ин раванд бо як қатор мушкилиҳо ва душвориҳо алоқаманд дониста мешавад, ки яке аз муҳимтарини он, ба низом даровардани асосҳои ҳуқуқӣ ва меъёрии ташкили фаъолияти навоварона дар кишвар ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: навоварӣ, тиҷоратикунонӣ, модели иқтисодӣ, механизм, раванд, идоракунӣ, рушд.

ОСНОВНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ МЕХАНИЗМА КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследуются и обсуждаются основные принципы развития механизма коммерциализации инноваций в рамках общего инновационного процесса в Республике Таджикистан. Таджикистан вступает в новую фазу своего социально-экономического развития, которая в Национальной стратегии развития Республики на период до 2030 года обозначена как переход к индустриальной экономике. На этом фоне важный стратегический документ страны предусматривает сценарий промышленного и инновационного развития, который предусматривает создание основ для инновационного развития экономики страны путем проведения реформ в сфере образования и подготовки современных специалистов. Новая модель экономического развития должна воплощать в себе характеристики инновационной экономики. Жесткая конкуренция на мировых рынках требует от отечественных производителей укрепления своих конкурентных преимуществ за счет предложения инновационных товаров и услуг. В настоящее время в стране отмечаются начальные элементы формирования национальной инновационной системы, которая создает основу для появления инновационного потенциала экономических агентов. Однако этот процесс сопряжен с рядом проблем и трудностей, одной из наиболее значительных из которых является создание правовой и нормативной базы для организации инновационной деятельности в стране.

Ключевые слова: инновации, коммерциализация, экономическая модель, механизм, процесс, управления, развитие.

BASIC PRINCIPLES OF DEVELOPING A MECHANISM FOR COMMERCIALIZING INNOVATIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines and discusses the basic principles of developing a mechanism for commercializing innovations within the framework of the overall innovation process in the Republic of Tajikistan. Tajikistan is entering a new phase of

its socio-economic development, which is defined in the Republic's National Development Strategy for the period up to 2030 as a transition to an industrial economy. Against this backdrop, the country's important strategic document envisages a scenario of industrial and innovative development that provides for the creation of a foundation for the innovative development of the country's economy through reforms in the field of education and training of modern specialists. The new model of economic development should embody the characteristics of an innovative economy. Fierce competition in global markets requires domestic producers to strengthen their competitive advantages by offering innovative goods and services. Currently, the country is seeing the initial elements of the formation of a national innovation system, which creates the basis for the emergence of the innovative potential of economic agents. However, this process is fraught with a number of problems and difficulties, one of the most significant of which is the creation of a legal and regulatory framework for organizing innovative activities in the country.

Keywords: innovations, commercialization, economic model, mechanism, process, management, development.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Маҳмадалиев Насриддин Каримович*** – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, докторанти Ph.D. **Суроға**: 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: (**+992) 918-94-20-97.** E-mail: **nasriddin0101@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Махмадалиев Насриддин Каримович* –** Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, докторант Ph.D. **Адрес**: 735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, улица С. Сафарова, 16. Телефон: (**+992) 918-94-20-97.** E-mail: **nasriddin0101@gmail.com**

Information about the author: ***Makhmadaliev Nasriddin Karimovich*** – Kulob state university named after Abuabdullohi Rudaki, Ph.D student. **Address**: 735360, Kulyab, Republic of Tajikistan, S. Safarov street, 16. Phone: **(+992) 918-94-20-97.** E-mail: **nasriddin0101@gmail.com**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 03.06.2026
Аз тақриз баргашт: 13.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 332.14

МЕХАНИЗМҲОИ ТАБДИЛДИҲИИ ЗАХИРАҲОИ ИҚТИСОДИИ ХОНАВОДАГӢ БА ИҚТИДОРИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР РОҲҲОИ МАҲАЛЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Назарова Ш.С.
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар шароите ки беш аз 70 фоизи аҳолии кишвар дар деҳот зиндагӣ мекунад ва қисми назарраси инфрасохтор, аз ҷумла шабакаҳои роҳҳои маҳаллӣ ба таҷдиду нигоҳдории мунтазам ниёз доранд, масъалаи мобилизатсияи захираҳои дохилии ҷомеа аҳаммияти стратегӣ касб менамояд. Захираҳои хонаводагӣ дар Тоҷикистон на танҳо дар шакли пасандозҳои пулӣ, балки ҳамчун маҷмуи сармояи меҳнатӣ, иҷтимоӣ, зеҳнӣ ва муҳоҷиратӣ зуҳур мекунанд. Аммо ин захираҳо аксаран дар шаклҳои ғайрирасмӣ ва камсамаранок нигоҳ дошта шуда, ба гардиши фаъолонаи сармоягузорӣ ворид намегарданд.

Солҳои охир масъалаи мустаҳкамсозии иқтидорҳои маҳаллӣ дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ ва таҳқиқоти иқтисодии кишвар ҷойгоҳи муҳим пайдо кардааст. Стратегияи миллии рушд то соли 2030 ба равшанӣ мегузорад, ки рушди иқтисодиёти деҳот ва инфрасохтори маҳаллӣ бе мобилизатсия ва самаранок кардани захираҳои дохилии худи ҷомеа имконнопазир аст [15]. Чунин раванд танҳо ба буҷети давлатӣ такя намекунад; баръакс, он механизмҳои фаъолсозии пасандозҳои хонаводагӣ, роҳҳои иҷтимоии дастгирии сармоягузорӣ, рушди соҳибкории маҳаллӣ ва баланд бардоштани саводнокии молиявиро талаб мекунад. Дар бисёре аз ноҳияҳои Тоҷикистон захираҳои хонаводагӣ, аз ҷумла даромадҳои меҳнатии муҳоҷирон, молиётҳои ҷамъиятӣ («ҳашар»), пасандозҳои анъанавӣ ё хонаводаҳои васеъ, дар амал ҳамчун манбаи аслии сармоягузорӣ ба сохтмони роҳҳои маҳаллӣ, обёрӣ, таъмири мактабҳо ва рушди хизматрасониҳои деҳот хизмат мекунанд [1]. Бо вуҷуди ин, механизми илмӣ-таҳлилӣ ва меъёрии табдилдиҳии ин захираҳо ба иқтидори устувори сармоягузорӣ то ҳол пурра шакл нагирифтааст. Ин норасоӣ ба коҳиши самаранокии лоиҳаҳо, тақсимоти нобаробари сарбориҳои молиявӣ дар хонаводаҳо ва маҳдуд мондани таъсири иқтисодию иҷтимоии сармоягузориҳои маҳаллӣ сабаб мегардад.

Ҳадафи мақола. Ҳадаф таҳияи асоси назарӣ ва таҳлили амалии механизмҳои табдилдиҳии захираҳои иқтисодии хонаводагӣ ба иқтидори сармоягузорӣ дар сатҳи маҳаллӣ дар Тоҷикистон мебошад. Мақола мекӯшад нишон диҳад, ки чи гуна омилҳои институтсионалӣ, молиявӣ ва иҷтимоӣ қодир ҳастанд пасандозҳои хонаводагӣ, даромадҳои муҳоҷиратӣ ва захираҳои меҳнатиро ба сармоягузории пойдор табдил диҳанд [10].

Захираҳои хонаводагӣ танҳо пул нестанд. Ба онҳо маҷмуи васеи имкониятҳо дохил мешаванд: пасандозҳо, дороиҳои хурди истеҳсолӣ, қудрати меҳнатӣ, робитаҳои иҷтимоӣ, малакаҳои касбӣ, дастрасӣ ба замин ва ҳатто эътимоди дохилиҷамъиятӣ. Дар иқтисодиёти муосир ин мафҳум на танҳо ҳамчун нишондиҳандаи қувваи харидорӣ, балки ҳамчун неруи рушди истеҳсолӣ ва сармоягузорӣ баррасӣ мешавад [9]. Таҳқиқоти минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ нишон додааст, ки хонаводаҳои дорои даромади миёна ва паст, агар ҳам дастрасӣ ба воситаҳои молиявӣ дошта бошанд ва ҳам механизмҳои институтсионалии эътимоднок, метавонанд хидматрасониҳо, инфрасохтор ва агробизнесро дар сатҳи маҳаллӣ ба таври назаррас пеш баранд [15].

Дар Тоҷикистон ин манзара ранги вижа дорад. Хонаводаҳо дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва водиҳои дурдаст ба сабаби нобаробар будани инфрасохтор бештар ба механизмҳои ғайрирасмии пасандоз ва сармоягузорӣ такя мекунанд. Масалан, гурӯҳҳои хурди қарзӣ ё ҷамъиятҳои анъанавии кумаки мутақобила ба таври тасодуфӣ ба дастгоҳҳои молиявие табдил ёфтаанд, ки захираҳои хонаводаро ҷамъоварӣ ва аз нав тақсим мекунанд [12]. Ин раванд агар ба сатҳи институтсионалӣ оварда шавад, метавонад ба сарчашмаи бузурги сармоягузорӣ барои навсозии роҳҳои маҳаллӣ, обтаъминкунӣ ё рушди агросаноат табдил ёбад.

Бо вуҷуди потенсиали бузург, масъалаҳои муҳим вуҷуд доранд. Аввал ин, саводнокии пасти молиявӣ, ки бисёре аз хонаводаҳоро дар марҳилаи пасандоз нигоҳ медорад, вале ба марҳилаи сармоягузорӣ роҳ намедиҳад. Бештари пасандозҳо ба шакли тилло, хаймаи хоҷагӣ, чорво ё ашёи безарар нигоҳ дошта мешаванд. Ин шаклҳо арзишро нигоҳ медоранд, вале имконияти афзоиши арзиши сармоягӣ надоранд.

Мушкили дигар – сатҳи пасти боварии мардум ба институтҳои молиявӣ мебошад. Бино ба маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон, танҳо як қисми нисбатан хурди аҳолӣ ҳисоби бонкӣ доранд ва дастрасӣ ба қарзҳои мунтазам ё воситаҳои сармоягузории хурд маҳдуд аст [2]. Ин вазъият ба таври мустақим табдили пасандозҳо ба лоиҳаҳои маҳаллиро бозмедорад.

Ғайр аз ин, бисёре аз роҳҳои маҳаллӣ ба сармоягузории хусусӣ ниёз доранд, аммо механизмҳои ҳамоҳангсозӣ байни ҳукуматҳои маҳаллӣ ва ҷомеаҳо то ҳол ба таври комил рушд накардаанд. Ин масъала ҳам дар пажуҳишҳои дохилӣ ва ҳам дар таҳлилҳои минтақавии созмонҳои байналмилалӣ ишора шудааст [6; 14].

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки омилҳои рафторӣ (behavioral factors) нақши калидӣ доранд. Қарорҳои молиявии хонаводаҳо на ҳамеша бар асоси мантиқ ё фоидаи иқтисодӣ қабул мешаванд. Эҳсосот, анъанаҳо, таърихи оилавӣ, дараҷаи хавфпазирӣ ва эътимод ба ниҳодҳо дар ин раванд таъсир мерасонанд [13]. Дар Тоҷикистон, масалан, хонаводҳо барои таъмири роҳҳои маҳаллӣ омодагии бештар нишон медиҳанд, агар ин ташаббус аз тарафи шахсони боэътимоди деҳа (раис, имомхатиб, омӯзгор) пешниҳод гардад. Ин намунаи классикии сармояи иҷтимоӣ мебошад, ки метавонад ҳамчун "институт"-и ғайрирасмӣ механизмҳои сармоягузориро фаъол созад.

Ҷадвали 1. Намунаҳои асосии захираҳои хонаводагӣ ва имкониятҳои табдилдиҳии онҳо дар Тоҷикистон

Table 1. Key types of household resources and their transformation opportunities in Tajikistan

Навъи захираи хонаводагӣ	Шакли анъанавии истифода	Имконияти табдил ба сармоягузорӣ	Монеаҳои эҳтимолӣ
Пасандозҳои пулӣ	Нигоҳдорӣ дар хона, тилло	Сармоягузорӣ ба тиҷорати хурд, хизматрасонӣ, инфрасохтори деҳа	Саводнокии молиявӣ, эътимод
Даромадҳои муҳоҷират	Масрафи рӯзмарра, биносозӣ	Фондҳои маҳаллӣ, кооперативҳо, агролоиҳаҳо	Қонунгузорӣ, идоракунии молиявӣ
Меҳнати оилавӣ	Кор дар хоҷагӣ	Корхонаҳои хурд, хидматрасонӣ, таъмири роҳҳо	Бозори маҳдуд
Захираҳои иҷтимоӣ	Кумаки мутақобила	Гурӯҳҳои пасандозӣ ва қарздиҳӣ	Норасоии институтсионалӣ

Манбаъ: Таҳлили муаллиф.

Хулоса аксари захираҳои хонаводагӣ имкони табдил шудан ба сарчашмаи сармоягузорӣ доранд, вале зарурати такмили институтҳо, саводнокии молиявӣ ва механизмҳои мобилизатсия возеҳан ҳис карда мешавад.

Таҳлили механизми табдилдиҳии захираҳои хонаводагӣ ба иқтидори сармоягузорӣ бидуни фаҳмиши асосҳои назариявӣ нопурра мемонад.

Дар иқтисоди классикӣ сармояи хонаводагӣ асосан ҳамчун манбаи пасандоз баррасӣ мешуд, ки баъдан тавассути низоми бонкӣ ба сармояи истеҳсолӣ табдил меёбад. Аммо дар кишварҳои рӯ ба рушд, махсусан дар муҳити деҳот, чунин модел танҳо қисман фаъол аст, зеро бахши калони иқтисодиёт ғайрирасмӣ мебошад.

Дар Тоҷикистон бахши назарраси захираҳои молиявӣ аз доираи занҷирҳои бонкӣ берун мемонад, ки ин ба маҳдуд мондани имкониятҳои сармоягузорӣ сабаб мегардад [9; 2]. Маҳз аз ҳамин сабаб таҳқиқоти муосир ба омезиши омилҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ таваҷҷуҳ мекунанд, ки чи гуна тавассути институтҳои маҳаллӣ механизмҳои фаъолсозии пасандозҳои хурд имконпазир мегардад.

Расми 1. Табдилдиҳии захираҳои хонаводагӣ ба иқтидори сармоягузорӣ
Figure 1. Transformation of household resources into investment capacity

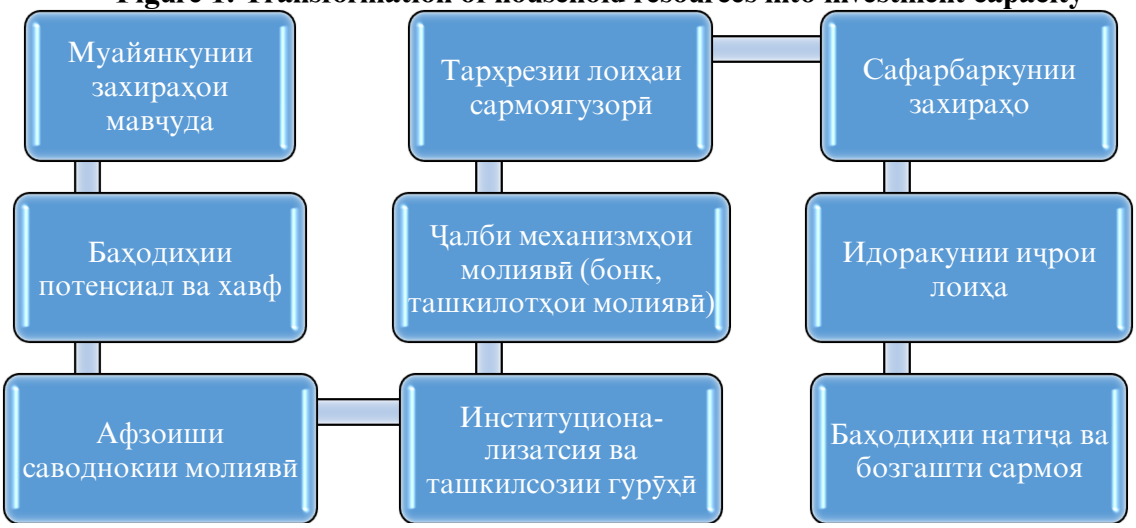

Захираҳои хонаводагӣ қобилияти сармоягузорӣ доранд, агар онҳо ба шакли ташкилёфта, шаффоф ва дар доираи низоми минималии институтсионализатсия фаъол гарданд. Дар бархе аз ноҳияҳои дурдасти кишвар гурӯҳҳои хурди пасандозӣ, ки аз 10-20 хонавода иборатанд, тавонистаанд ба сарчашмаи устувори маблағгузории лоиҳаҳои ҷамъиятӣ табдил ёбанд. Ин раванд дар омӯзишҳои ҷомеашиносӣ ҳамчун «механизми мобилизатсияи иҷтимоӣ» маънидод мешавад, зеро он ба воситаи эътимод ва ҳисси масъулияти дастаҷамъӣ фаъол мегардад [13]. Аз дидгоҳи иқтисодӣ бошад, чунин гурӯҳҳо модели ибтидоии кооперативҳои молиявиро ташкил медиҳанд, ки минбаъд метавонанд ба кооперативҳои расмӣ пайваста, ба инфрасохтори маҳаллӣ ва соҳибкории хурд сармоягузорӣ намоянд.

Омилҳои институтсионалӣ ҳамчун муҳаррики табдилдиҳии захираҳо. Дар шароити Тоҷикистон, ки мақомоти маҳаллӣ дар бисёре аз ноҳияҳо бо маҳдудияти буҷетӣ рӯбарӯ ҳастанд, нақши институтҳои маҳаллии худидоракунӣ – ҷамоатҳо ва маҳаллаҳо – ба сарчашмаи муҳим табдил меёбад. Ин ниҳодҳо метавонанд суръати табдилдиҳии пасандозҳои хонаводаро ба сармоягузорӣ тавассути роҳандозии платформаҳои ҷамъиятӣ, кооперативҳо ва низомҳои мониторинги шаффоф афзоиш диҳанд [10; 6]. Чунончи дар баъзе ноҳияҳои Бадахшон таҷрибаи ташкили «ҷамъиятҳои рушди маҳаллӣ» собит кардааст, ки агар институтҳои ғайрирасмӣ ва расмӣ ба ҳам пайваст шаванд, захираҳои хонаводагӣ ба лоиҳаҳои калони ҷамъиятӣ равона мегарданд, мисли таҷдиди роҳҳои дохилидеҳа, хатҳои обёрӣ ё сохтмони марказҳои хурди хизматрасонӣ [14].

Ин ҷо масъалаи эътимод калидӣ мебошад. Дар он ҷое, ки ҳисоботдиҳӣ шаффоф аст ва ҳар хонавода медонад маблағи ӯ дар кадом бахш истифода мешавад, сатҳи иштироки молиявӣ то 2-3 маротиба зиёд мешавад – ин хулосаро таҳқиқоти минтақавии Бонки Осиёии Рушд низ тасдиқ мекунад [7]. Аз ин рӯ, вазифаи аслии мақомоти маҳаллӣ на танҳо ташкили лоиҳа, балки эҷоди фазои эътимод ва кафолати истифодаи дурусти воситаҳо мебошад.

Бо он ки Тоҷикистон солҳои охир барномаҳои маърифатии молиявиро фаъол кардааст, сатҳи донишҳои молиявӣ дар деҳот то ҳол маҳдуд боқӣ мондааст. Аксари хонаводаҳо системаи идоракунии харочот, банақшагирии даромад ва баҳодиҳии хавфи сармоягузориро истифода намебаранд. Ин на танҳо ба кам шудани иқтидори сармоягузорӣ, балки ба афзоиши хавфҳои молиявӣ дар сатҳи деҳот таъсир мерасонад. Таҳқиқоти Агентии омори назди Президенти ҶТ нишон додааст, ки беш аз нисфи хонаводаҳои деҳот пасандоз доранд, вале танҳо қисме аз онҳо ин пасандозҳоро ба шаклҳои афзояндаи сармоягӣ равона мекунанд [1]. Қисми зиёди пасандозҳо дар шакли тилло, молу ашёи устувор ва чорво нигаҳдорӣ мешаванд – инҳо дороиҳои нисбатан бехатар, вале ғайриистеҳсолӣ ба шумор мераванд.

Рафтори молиявии хонаводагӣ аз анъанаҳои иҷтимоӣ низ вобаста аст. Дар минтақаҳои ҷануб ва минтақаи Кӯлоб, масалан, пасандозҳои дастаҷамъии хонаводаҳо бештар ба сохтмони хона равона мешаванд, дар ҳоле ки дар Бадахшон тамоюли ҷалби пасандозҳо ба лоиҳаҳои инфрасохторӣ ё тиҷорати хурд бештар мушоҳида мешавад. Ин фарқиятҳо дар таҳқиқоти ҷомеашиносии солҳои охир низ инъикос ёфтаанд [12].

Табдил ёфтани пасандозҳои хонаводагӣ ба сармоягузорӣ танҳо тавассути бозорҳои фаъол имконпазир аст. Агар бозор нопӯхта бошад, имкониятҳои сармоягузорӣ маҳдуд мемонад. Дар бисёр ноҳияҳои Тоҷикистон бозорҳои мол, хизматрасонӣ ва молия ба таври нобаробар инкишоф ёфтаанд. Масалан, соҳибкорони хурд дар навоҳии Рашт ё Мурғоб имкониятҳои хеле камтар доранд нисбат ба шаҳрҳои калон, аз ҷумла Душанбе ё Хуҷанд. Камбуди инфрасохтори нақлиётӣ, арзиши баланди логистика, набудани марказҳои хизматрасонию таълимӣ ва нокифоягии бозорҳои маҳаллӣ монеаи ҷиддист. Ин вазъият дар таҳлилҳои иқтисодшиносони маҳаллӣ низ қайд шудааст [3].

Аммо дар айни замон равандҳои мусбат дида мешаванд. Пайдоиши ширкатҳои хизматрасонии логистикӣ, рушди тиҷорати электронӣ, дастрас шудани инфрасохтори рақамӣ ва баланд шудани рақобат имкониятҳоро зиёд кардааст. Дар шароити афзоиши савдои электронӣ, хонаводаҳо метавонанд ба тиҷорати хурди рақамӣ, фурӯши маҳсулоти анъанавӣ ва хизматрасониҳои онлайн ворид шаванд, ки ин шакли нави табдили захираҳои меҳнатӣ ва малакавӣ ба даромади устувор мебошад [11].

Яке аз захираҳои асосии иқтисодии хонаводагӣ дар Тоҷикистон – даромадҳои муҳоҷирон аст. Ҳар сол аз Федератсияи Русия ва дигар кишварҳо садҳо миллион доллар ба Тоҷикистон интиқол мешавад, ки қисми зиёди он ба хоҷагиҳои оилавӣ, сохтмон, таъмир, маориф ва ниёзҳои рӯзмарра равона мегардад. Аммо фаъолияти сармоягузории ин маблағҳо хеле кам ташкилёфта мебошад. Мутобиқи таҳқиқоти Бонки Ҷаҳонӣ, танҳо 10–15 фоизи маблағҳои интиқоли муҳоҷирон дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба сармоягузории устувор равона мешавад [15]. Дар Тоҷикистон ин нишондод то ҳол паст боқӣ мондааст. Вале таҳқиқоти солҳои охир дар бораи рушди кооперативҳои маҳаллӣ ва гурӯҳҳои пасандозии занон нишон медиҳад, ки агар муҳоҷирон ба низоми расмии сармоягузории маҳаллӣ ҷалб шаванд, қобилияти «мутамарказ»-созии маблағҳо ба тарзи назаррас афзоиш меёбад [7].

Таҷрибаи кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ ва Африқо нишон медиҳад, ки дар муҳити деҳот механизмҳои «Community-Driven Development» (CDD) барои табдил додани пасандозҳои хурди хонаводагӣ ба сармоягузории калон нақши калидӣ доранд. Дар Бангладеш, масалан, кооперативҳои хурди молиявӣ, ки қаблан танҳо гурӯҳҳои пасандоз буданд, то ба марказҳои сармоягузории инфрасохторӣ табдил ёфтанд. Механизм чунин аст: гурӯҳҳои маҳаллӣ пасандозҳоро ҷамъ мекунанд, маблағгузории давлатӣ ва грантҳои хурдро ҳамроҳ менамоянд ва ба лоиҳаҳои ба монанди роҳсозӣ, кишоварзӣ, шабакаҳои обёрӣ сармоягузорӣ мекунанд [8].

Таҷрибаи Қирғизистон низ барои Тоҷикистон наздик аст. Дар ноҳияҳои Нарын ва Ӯш фондҳои маҳаллии ҷамъиятӣ («Фондҳои рушди деҳа») бо иштироки хонаводаҳо сарчашмаи асосии маблағгузории лоиҳаҳои инфрасохторӣ, аз ҷумла таъмири роҳҳои маҳаллӣ гардиданд. Ин модел дар бархе аз ноҳияҳои шарқии Тоҷикистон низ таҷриба шудааст, вале то ҳол ба таври системавӣ татбиқ нашудааст.

Аз таҳлили байналмилалӣ бармеояд, ки барои Тоҷикистон муҳим ва асосӣ инҳо мебошанд:

– баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолӣ;

– ҷорӣ кардани кооперативҳои молиявии деҳот;

– ташкили платформаҳои шаффофи ҷамъоварӣ ва истифодаи маблағҳо;

– ҳамгироии институтҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ;

– истифодаи технологияи рақамӣ барои шаффофият ва ҳисоботдиҳӣ.

Бо вуҷуди имкониятҳо, чанд масъалаи системавӣ вуҷуд дорад, ки бояд ба онҳо таваҷҷуҳ шавад. Аввал, норасоии механизмҳои ҳуқуқӣ барои фаъолияти гурӯҳҳои пасандозӣ мебошад. Онҳо то ҳол ҳамчун субъекти ҳуқуқӣ ба таври комил эътироф нашудаанд, ки ин иштирокашонро дар лоиҳаҳои сармоягузории маҳаллӣ маҳдуд месозад.

Дуюм, набудани низоми рейтинги институтҳои маҳаллӣ, ки сатҳи эътимоди ҷомеа ва қобилияти идоракунии лоиҳаро нишон диҳад. Сеюм, маҳдудияти дастрасӣ ба қарзҳои дарозмуддати арзон, ки барои лоиҳаҳои роҳсозӣ заруранд.

Дар як қатор таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷик чунин хулоса низ оварда мешавад, ки барои табдили пурқуввати захираҳои хонаводагӣ ба сармоягузории инфрасохторӣ зарурати ислоҳоти ҷиддии институтҳои маҳаллӣ вуҷуд дорад [5; 10; 3]. Аз ин рӯ, қисмати сеюми мақола ба пешниҳодҳои моделӣ ва механизми амалии табдилдиҳии захираҳо бахшида хоҳад шуд.

Баррасии назариявӣ ва таҳлили таҷрибаи дохилӣ ва байналмилалӣ равшан нишон медиҳад, ки табдилдиҳии захираҳои иқтисодии хонаводагӣ ба иқтидори сармоягузорӣ дар сатҳи маҳаллӣ танҳо дар ҳолате самаранок мешавад, ки механизмҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва институтсионалӣ дар ҳамгироӣ фаъол шаванд. Дар Тоҷикистон ин раванд дар марҳилаи ташаккул қарор дорад, аммо қадамҳои аввалини он нишон медиҳанд, ки ҷалби хонаводаҳо ба раванди сармояндӯзии маҳаллӣ метавонад тавоноии рушди иқтисоди деҳот ва сифати зиндагиро ба таври ҷиддӣ баланд бардорад [10; 3]. Моделҳои зерин ҳамчун асоси амалии тарҳрезии механизмҳои табдилдиҳии захираҳо пешниҳод мешаванд.

Модели кооперативии мобилизатсияи захираҳо. Модели кооперативӣ яке аз механизмҳои муассиру санҷидашуда дар кишварҳои рӯ ба рушд мебошад. Дар ин модел хонаводаҳо на танҳо пасандоз мегузоранд, балки дар қабули қарорҳо ва назорати истифодаи сармоя низ иштирок мекунанд. Дар Тоҷикистон чунин кооперативҳо метавонанд вобаста ба шароит ба роҳсозӣ, хизматрасониҳо, кишоварзӣ ё рушди соҳибкории хурд равона гарданд. Бартарии асосӣ он аст, ки кооператив сатҳи эътимодро баланд мебардорад ва захираҳоро ба шакли шаффоф мутамарказ менамояд [7].

Масалан, агар дар як деҳа кооперативи молиявӣ аз 40 хонавода ташкил шавад, имконияти ҷамъоварии маблағҳо барои таъмир ва асфалткунонии роҳҳои маҳаллӣ ё хариди таҷҳизоти хурди хизматрасонӣ ба вуҷуд меояд. Ин раванд ҷараёни беасоси «ҳашар»-ро ба системаи ҳисоботи расмӣ табдил медиҳад. Мисолҳои монанд дар минтақаҳои гуногуни кишвар тавассути дастгирии созмонҳои байналмилалӣ, аз ҷумла барномаҳои рушди ҷомеавии БОР, ЭКО ва UNDP амалӣ шудаанд [14; 7].

Модели рақамии шаффофияти сармоягузорӣ. Бо рушди инфрасохтори рақамӣ ва густариши истифодаи смартфонҳо дар Тоҷикистон, имкониятҳои нав барои шаффофият ва идоракунии маблағҳои ҷамъиятӣ ба вуҷуд меоянд. Платформаҳои рақамие, ки барои лоиҳаҳои маҳаллӣ маблағ ҷамъ мекунанд, метавонанд ҳисоботҳоро ба таври онлайн пешниҳод карда, амалиёти кооперативро назоратшаванда созанд. Чунин модел аз таҳқиқоти кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ илҳом гирифта, дар бархе аз деҳаҳои Бадахшон низ таҷрибаи ибтидоӣ дорад [8].

Агар дар Тоҷикистон системаи ягонаи рақамии «Сармояи маҳаллӣ» таъсис дода шавад, ҳар хонавода метавонад саҳми худро ба лоиҳаи роҳсозӣ, таъмири мактаб ё татбиқи агропроект онлайн назорат кунад. Ин болоравии шаффофият, имконияти ҷалби сармояи муҳоҷиронро низ афзоиш медиҳад, зеро онҳо метавонанд саҳмгузорӣ кунанд ва истифодаи маблағро бубинанд. Асоси ин модел – эътимод, шаффофият ва ҳисоботи доимӣ мебошад.

Модели ҷамъиятӣ–давлатии сармоягузорӣ (Public-Community Partnership). Агар механизми давлат-бахши хусусӣ (PPP) солҳои охир дар Тоҷикистон бештар барои лоиҳаҳои бузург истифода шавад, пас модели «давлат-ҷомеа» (PCP) бештар ба сатҳи маҳаллӣ мувофиқ мебошад. Дар ин модел ҷамоатҳо, маҳаллаҳо ва гурӯҳҳои хонаводагӣ бо мақомоти маҳаллӣ ҳамкорӣ мекунанд. Ниҳодҳои давлатӣ тарҳрезӣ ва ҳамоҳангсозиро ба уҳда доранд, дар ҳоле ки ҷомеа китобчаҳои пасандозӣ, корбарии меҳнатӣ ва назорати иҷтимоиро таъмин менамоянд [6].

Барои роҳҳои маҳаллӣ чунин модел метавонад ба таври зерин кор кунад:

– мақомоти маҳаллӣ хароҷоти асосиро муайян мекунад;

– кооператив ё гурӯҳи маҳаллӣ қисми маблағро мобилизатсия мекунад;

– корҳо дар асоси тендерҳои шаффоф гузаронида мешаванд;

– мониторинг тавассути ҷомеаи маҳаллӣ анҷом меёбад.

Ин модел, ки дар Қирғизистон ва Непал дастовардҳои назаррас нишон дод, барои Тоҷикистон низ мувофиқ мебошад, зеро сохтори иҷтимоии деҳот қавӣ аст ва фаъолона дар кори ҷамъиятӣ иштирок мекунад [8].

Модели иҷтимоии сармоягузории ҷамъиятӣ. Модели мазкур бар он асос ёфтааст, ки захираҳои хонаводагӣ танҳо пасандози молиявӣ нестанд – онҳо меҳнат, малакаҳо, шабакаҳои иҷтимоӣ ва ҳатто ҳавасмандии ҷамъиятӣ мебошанд. Дар деҳаҳои Тоҷикистон анъанаи «ҳашар» ҳамчун механизми ғайрирасмии сармоягузориро гоҳе даҳсолаҳо ҳифз кардааст. Агар ин раванд ба шакли институтсионалӣ гузаронда шавад, таъсири он ба рушди маҳаллӣ афзоиш меёбад [12].

Мисол, дар ноҳияҳои водии Рашт, ки хонаводаҳо аксаран бо хоҷагиҳои хурд ва захираҳои меҳнатӣ рӯз мегузаронанд, иштироки меҳнатии аҳолӣ дар лоиҳаҳои роҳсозӣ тавонотар аз сармоягузории пулӣ мебошад. Агар ин иштирок ҳамчун «сармояи меҳнатӣ» сабт шуда, дар пайи он хонавода ҳангоми истифодаи баъдӣ – масалан, дар хизмати нигоҳдорӣ ё пардохти ҳаққи роҳ – имтиёз бигирад, механизми устувор пайдо мешавад. Ин шакли сармоягузорӣ дар таҳқиқоти ҷомеашиносӣ низ дастгирӣ меёбад [13].

Барои роҳҳои маҳаллӣ, ки дар қисматҳои кӯҳӣ ва дурдасти Тоҷикистон ҷойгиранд, се унсури асосӣ муҳиманд: устуворӣ, дастрасӣ ва шаффофият. Агар як лоиҳаи роҳсозӣ асосан ба буҷети давлатӣ такя кунад, дар раванди нигоҳдорӣ мушкилот пеш меояд [4]. Вале, агар он аз ибтидо ҳамчун лоиҳаи ҷамъиятӣ ба нақша гирифта шавад, ҷалби захираҳои хонаводагӣ ва кооперативҳо кафолати нигоҳдории дарозмуддатро баланд мебардорад.

Барномаҳои таҷрибавии «Ҳамроҳи деҳа» дар баъзе ноҳияҳо нишон доданд, ки ҷалби хонаводаҳо ба лоиҳаҳое, ки худи онҳо истифода мебаранд, бештар муваффақ мегардад. Масалан, дар ноҳияҳои Данғара ва Шаҳритус гурӯҳҳои маҳаллӣ тавонистанд маблағҳои муҳоҷиронро тавассути схемаҳои гурӯҳии пасандозӣ ба таъмири роҳҳои деҳа равона кунанд. Таҳлили чунин таҷрибаҳо ба хулосаи муҳим мерасонад: он чи ки дар сатҳи маҳаллӣ сармоягузорӣ мешавад, бештар аз ҳама як манбаи иҷтимоиро тақвият мебахшад – ҳисси моликияти ҷамъиятиро.

Пешниҳодҳои калидӣ барои Тоҷикистон

Таҳлили натиҷаҳо имкони пешниҳод кардани якчанд қадамҳои амалиро фароҳам меорад:

1. Тақвияти саводнокии молиявӣ дар сатҳи деҳа. Бо иштироки муассисаҳои дохилӣ ва байналмилалӣ барномаҳои омӯзишии ҳадафманд барои хонаводаҳо, махсусан занон ва ҷавонон, зарур аст. Ҳадаф – табдили пасандозҳои ғайридавлатӣ ба сармояи фаъол мебошад [1].

2. Ташкили кооперативҳои молиявӣ ва сармоягузории маҳаллӣ. Қонунгузорӣ бояд имконияти сабти расмии чунин кооперативҳоро фароҳам оварад. Ин имкон медиҳад, ки гурӯҳҳо дар лоиҳаҳои давлатӣ ҳам иштирок кунанд [6].

3. Рақамисозии шаффофияти сармоягузорӣ. Платформаҳои онлайн, ки ҳисоботҳои воқеӣ ва хароҷотро нишон медиҳанд, метавонанд муҳоҷирон ва хонаводаҳои парокандаро ба раванд ҷалб кунанд [13].

4. Ташкили Фонди рушди маҳаллӣ. Фонд метавонад маблағҳои ҷамъиятӣ, буҷетҳои маҳаллӣ ва грантҳои байналмилалиро мутамарказ кунад. Назорати ҷомеа бошад кафолати шаффофият аст [7].

5. Ҳамгироии модели РСР – давлат ва ҷомеа. Лоиҳаҳои роҳсозӣ, мактабсозӣ ва хизматрасонии деҳот бояд бо иштироки бевоситаи аҳолӣ ба нақша гирифта шаванд; ин боиси устувории онҳо мегардад [8].

6. Истифодаи сармояи иҷтимоӣ ва меҳнатӣ. Ҳашар метавонад ба механизми расмии «сармояи меҳнатии ҳисобшаванда» табдил ёбад, ки дар он хонаводҳо ҳуқуқи гирифтани имтиёзҳо ё дастрасӣ ба баъзе хизматрасониҳоро хоҳанд дошт [12].

Хулоса. Механизмҳои табдилдиҳии захираҳои иқтисодии хонаводагӣ ба иқтидори сармоягузорӣ барои Тоҷикистон як масъалаи стратегӣ мебошад. Бо дарназардошти он ки беш аз нисфи аҳолӣ дар деҳот зиндагӣ мекунад, омили асосии рушди устувор маҳз фаъолсозии потенсиали дохилии хонаводҳо мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки захираҳои хонаводагӣ дар Тоҷикистон нисбатан зиёданд, вале шаклҳои онҳо анъанавӣ ва

ғайрирасмӣ боқӣ мондаанд. Табдилдиҳии онҳо ба сармояи фаъол модели муштараки институтсионалӣ, иҷтимоӣ ва молиявиро талаб мекунад.

Моделҳои кооперативӣ, рақамӣ ва ҷамъиятӣ-давлатӣ барои Тоҷикистон аз нигоҳи амалӣ пуриқтидор мебошанд, зеро онҳо ба структураи иҷтимоии мавҷуда такя мекунанд ва иштирокчиёни воқеии раванди рушдро – худи хонаводаҳоро – фаъол месозанд. Таҷрибаи кишварҳои дигар нишон медиҳад, ки чунин механизмҳо метавонанд дар муддати кӯтоҳ сифати инфрасохтори маҳаллиро беҳтар карда, имкониятҳои иқтисодиро васеъ намоянд. Бо вуҷуди ин, шарти асосӣ – эътимод, шаффофият ва ҳисоботдиҳӣ мебошад.

Таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷик низ бар он далолат мекунад, ки рушди иқтисодиёти маҳаллӣ бидуни истифодаи захираҳои дохилии хонаводагӣ ғайриимкон аст. Агар Тоҷикистон тавонад ин механизмҳоро ба сиёсати рушди маҳаллӣ ворид намояд, таъсири онҳо ба сатҳи зиндагӣ, устувории иқтисодӣ ва тавоноии соҳибкорӣ дар деҳот чашмрас хоҳад шуд.

Мақола дар доираи мавзуи илмии кафедраи идораи давлатӣ ва иқтисоди миллии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон *«Табдилдиҳии захираҳои иқтисодии хонаводаҳо ба сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» навишта шудааст, ки бо тартиби муқарраршуда (протоколи №04 аз 28 ноябри соли 2024) ба қайд гирифта шудааст.*

Муқарриз: н.и.и., дотсенти АИДПҶТ - Бобошоҳзода Ш.

АДАБИЁТ

1. Агентии омори назди Президенти ҶТ. Сатҳи некуаҳволии аҳолии Тоҷикистон. Таҳлили оморӣ. - Душанбе, 2023. -112 с. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.stat.tj/ru (санаи мурочиат: 09.12.2025).
2. Бонки миллии Тоҷикистон. Маърӯзаи солона дар бораи рушди низоми молиявӣ. -Душанбе, 2023. -98 с. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.nbt.tj/ru/news/annual_report.php (санаи дастрасӣ: 09.12.2025).
3. Назаров Т.Ҳ. Масоили рушди инфрасохтори роҳҳои маҳаллӣ дар иқтисодиёти деҳоти Тоҷикистон / Т.Ҳ. Назаров // Тоҷикистон ва ҷаҳои имрӯз. – 2022. -№4(89). -С.113-125.
4. Саидов М.М. Таҷрибаи кишварҳои пешрафта дар танзими мусофиркашонӣ ва инфрасохтори нақлиётӣ / М.М. Саидов // Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров, Номаи донишгоҳ. - 2021. - №1(56). –С.85-89.
5. Ҳукумати ҶТ. СМР барои давраи то соли 2030. -Душанбе, 2016. -176 с. URL: https://www.medt.tj/storage/document/snr_2030_ru.pdf (санаи дастрасӣ: 08.12.2025).
6. Asian Development Bank. Local Governance and Infrastructure Development in Mountain Regions of Central Asia. -Manila, 2022. -76 p. [Electronic resource]. URL: https://www.adb.org/publications/local-governance-infrastructure-central-asia (Date of application: 09.12.2025).
7. Asian Development Bank. Mobilizing Local Financial Resources for Rural Development. -Manila, 2020. -52 p. [Electronic resource]. URL: https://www.adb.org/publications/mobilizing-local-finance-rural-development (Date of application: 09.12.2025).
8. Bangladesh Rural Advancement Committee (BRAC). Community-Driven Development Mechanisms in Rural Infrastructure. -Dhaka, 2020. -88 p. [Electronic resource]. URL: https://www.brac.net/programmes (Date of application: 09.12.2025).
9. Becker, G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. University of Chicago Press, 1993. -412 p.
10. Davitashvili, M., Mukhtarova, G. Local Development and Community Participation in Infrastructure Projects: Evidence from Central Asia. Asian Development Review, 2022. -Vol. 39(2). -P.145-169.
11. ITU – International Telecommunication Union. Digital Development in Central Asia: Data and Insights 2023. Geneva, 2023. [Electronic resource]. URL: https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics (Date of application: 09.12.2025)
12. Normurodova, S. Traditional Community Mutual Support Systems in Rural Tajikistan / S. Normurodova // Central Asian Journal of Social Research. – 2021. -Vol. 7(1). -P.33-47.
13. Thaler, R., Sunstein, C. Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness. Penguin Books, 2009. -320 p.
14. UNDP Tajikistan. Community-Based Infrastructure Projects in Mountain Areas: Lessons Learned. -Душанбе, 2021. -64 p. [Electronic resource]. URL: https://www.undp.org/tajikistan/publications (Date of application: 09.12.2025).
15. World Bank. Migration and Remittances: Recent Trends and Outlook for Central Asia. -Washington, 2023. -54 p. [Electronic resource]. URL: https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittances (Date of application: 09.12.2025).

МЕХАНИЗМҲОИ ТАБДИЛДИҲИИ ЗАХИРАҲОИ ИҚТИСОДИИ ХОНАВОДАГӢ БА ИҚТИДОРИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР РОҲҲОИ МАҲАЛЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақола ба таҳлили амиқи механизмҳои табдилдиҳии захираҳои иқтисодии хонаводагӣ ба иқтидори сармоягузорӣ дар рушди роҳҳои маҳаллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар мақола нишон дода мешавад, ки табдилдиҳии ин захираҳо ба иқтидори воқеии сармоягузорӣ ба омилҳои институтсионалӣ, сатҳи саводнокии молиявӣ, эътимод ба ниҳодҳо, рушди бозорҳои маҳаллӣ ва механизмҳои ҳамоҳангсозии давлатӣ–ҷамъиятӣ вобастагии мустақим дорад. Таваҷҷуҳи махсус ба роҳҳои маҳаллӣ ҳамчун унсури калидии рушди иқтисоди деҳот равона гардидааст, зеро сифати роҳҳо дастрасӣ ба бозор, хизматрасониҳо, маориф ва тандурустиро муайян мекунад. Мақола бо такя ба таҳлили назариявӣ, маълумоти оморӣ ва таҷрибаи дохилию байналмилалии моделҳои кооперативӣ, рақамӣ ва ҷамъиятӣ–давлатии табдилдиҳии захираҳоро пешниҳод менамояд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар сурати ташкили кооперативҳои молиявии маҳаллӣ, ҷорӣ намудани платформаҳои шаффофи рақамӣ ва баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолӣ, имкони мутамарказсозии пасандозҳои хурди хонаводагӣ ба лоиҳаҳои роҳсозӣ ва инфрасохторӣ ба таври назаррас меафзояд. Ҳамзамон, ҷалби даромадҳои муҳоҷирон ба механизмҳои расмии сармоягузории маҳаллӣ метавонад ба таъсиси фондҳои рушди деҳот ва устувории дарозмуддати инфрасохтор мусоидат намояд. Дар маҷмуъ, мақола собит месозад, ки фаъолсозии иқтидори дохилии хонаводагӣ метавонад ба яке аз сутунҳои асосии сиёсати рушди маҳаллӣ ва тақвияти устувории иқтисоди деҳот дар Тоҷикистон табдил ёбад.

Калидвожаҳо: захираҳои хонаводагӣ, сармоягузории маҳаллӣ, иқтисоди деҳот, пасандозҳо, равандҳои табдилдиҳӣ, институт, Тоҷикистон.

МЕХАНИЗМЫ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ ДОМОХОЗЯЙСТВ В ИНВЕСТИЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НА МЕСТНЫХ ДОРОГАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена углубленному анализу механизмов преобразования экономических ресурсов домохозяйств в инвестиционный потенциал при развитии местных дорог в Республике Таджикистан. В статье показано, что преобразование этих ресурсов в реальный инвестиционный потенциал напрямую зависит от институциональных факторов, уровня финансовой грамотности, доверия к институтам, развития местных рынков и механизмов государственно-общественной координации. Особое внимание уделяется местным дорогам как ключевому элементу развития сельской экономики, поскольку качество дорог определяет доступ к рынкам, услугам, образованию и здравоохранению. В статье, на основе теоретического анализа, статистических данных и отечественного и международного опыта, предлагаются кооперативные, цифровые и общественно-общественные модели трансформации ресурсов. Результаты исследования показывают, что возможность концентрации мелких сбережений домохозяйств на дорожно-инфраструктурных проектах значительно возрастает при создании местных финансовых кооперативов, внедрении прозрачных цифровых платформ и повышении финансовой грамотности населения. В то же время привлечение доходов мигрантов к формальным местным инвестиционным механизмам может способствовать созданию фондов развития села и долгосрочной устойчивости инфраструктуры. В целом, статья доказывает, что активизация внутреннего потенциала домохозяйств может стать одним из главных столпов политики местного развития и укрепления устойчивости сельской экономики в Таджикистане.

Ключевые слова: ресурсы домохозяйств, местные инвестиции, сельская экономика, сбережения, процессы трансформации, институт, Таджикистан.

MECHANISMS OF CONVERTING HOUSEHOLD ECONOMIC RESOURCES INTO INVESTMENT CAPACITY IN LOCAL ROADS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article is devoted to an in-depth analysis of the mechanisms of converting household economic resources into investment potential in the development of local roads in the Republic of Tajikistan. The article shows that the conversion of these resources into real investment potential is directly dependent on institutional factors, the level of financial literacy, trust in institutions, the development of local markets, and mechanisms of state-public coordination. Special attention is paid to local roads as a key element of rural economic development, as the quality of roads determines access to markets, services, education and healthcare. The article, based on theoretical analysis, statistical data and domestic and international experience, proposes cooperative, digital and public-public models of resource transformation. The results of the study show that the possibility of concentrating small household savings on road and infrastructure projects increases significantly if local financial cooperatives are established, transparent digital platforms are introduced and the financial literacy of the population is increased. At the same time, attracting migrants' incomes to formal local investment mechanisms can contribute to the establishment of village development funds and long-term sustainability of infrastructure. In general, the article proves that the activation of household internal potential can become one of the main pillars of local development policy and strengthening the sustainability of the rural economy in Tajikistan.

Keywords: household resources, local investment, rural economy, savings, transformation processes, institutions, Tajikistan.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Назарова Ширинмоҳ Сироҷидиновна*** - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, докторанти Ph.D. **Суроға**: 734003, Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. E-mail: **shirinmohnazarova@gmail.com.** Телефон: **(+992) 209-96-96-04**

Сведения об авторе: ***Назарова Ширинмох Сироджидиновна*** - Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, докторант Ph.D. **Адрес**: 734003, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира, 33. E-mail: **shirinmohnazarova@gmail.com.** Телефон: (+**992) 209-96-96-04**

Information about the author: ***Nazarova Shirinmoh Sirojidinovna*** - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, PhD candidate. **Address**: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosir Street, 33. E-mail: **shirinmohnazarova@gmail.com**. Phone: **(+992) 209-96-96-04**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 08.06.2026
Аз тақриз баргашт: 12.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 338.45:330.341.1(575.3)

АМСИЛАИ СОХТОРИИ АРЗЁБИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР САНОАТ

Иброҳимзода О.Ю.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Муқаддима. Дар шароити табдили босуръати технологии иқтисодиёти ҷаҳонӣ, соҳибкории инноватсионӣ ба омили калидии рушди устувори саноатӣ мубаддал мегардад. Бахши саноат, ки бо сатҳи баланди сармояталабӣ, даврҳои тулонии сармоягузорӣ ва мураккабии технологӣ тавсиф мешавад, ба корбурди воситаҳои муназзам барои арзёбии сатҳи фаъолнокии инноватсионӣ ва пӯёи соҳибкорӣ эҳтиёҷ дорад. Аммо, усулҳои мавҷудаи андозагирӣ аксаран танҳо ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ нигаронида шудаанд, ё ба ҷанбаҳои алоҳидаи фаъолияти инноватсионӣ тамаркуз мекунанд, ки ин имконияти таҳлили ҳамаҷонибаро маҳдуд мекунад.

Дар соҳаи саноат, рушди соҳибкории инноватсионӣ аз маҷмуи омилҳои бо ҳам алоқаманд, аз ҷумла вазъи инфрасохтори истеҳсолӣ, сатҳи фаъолнокии инноватсионӣ дар корхонаҳо, пӯёи рушди субъектҳои соҳибкорӣ ва самаранокии иқтисодии фаъолияти онҳо муайян карда мешавад. Арзёбии парокандаи нишондиҳандаҳои алоҳида имкон намедиҳад, ки муносибатҳои муназзами байни онҳо ошкор ва маҳдудиятҳои воқеии рушди инноватсионии корхонаҳои саноатӣ муайян карда шаванд. Бинобар ин, имрӯз зарурати таҳияи амсилаи сохторие ба миён омадааст, ки барои дар низоми ягонаи таҳлилӣ муттаҳид кардани нишондиҳандаҳои гуногун қодир бошад.

Масъалаи робитаи байни инноватсияҳо ва соҳибкорӣ дар асарҳои классикони назарияи иқтисодӣ ба таври васеъ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Консепсияи соҳибкории инноватсионӣ аз ғояҳои Йозеф Шумпетер, ки соҳибкорро ҳамчун ҳомили «омезишҳои нав» ва миёнарави асосии пӯёи иқтисодӣ меҳисобид, сарчашма мегирад [15]. Сипас назарияи рушди дохилӣ, ки аз ҷониби Пол Ромер таҳия шудааст, нақши тағйироти технологӣ ва андухти донишҳоро ҳамчун омилҳои дохилии рушди иқтисодӣ таъкид кардааст [14].

Таҳқиқоти олимони муосир оид ба экосистемаҳои инноватсионӣ ва низомҳои соҳибкорӣ (аз ҷумла, Эрик Стам) ба муҳити институтсионалӣ, инфрасохтори дастгирӣ ва ҳамкориҳои байни иштирокчиёни бозор таъкид мекунанд [16]. Дар шароити саноат, Майкл Портер саҳми назаррасе дар таҳлили бартариҳои рақобатӣ ва пӯёи инноватсионӣ гузошта, нақши кластерҳо ва сохтори саноатро дар ташаккули иқтидори инноватсионӣ асоснок кардааст [12; 13].

Дар асарҳои муҳаққиқони тоҷик, масъалаи рушди соҳибкории инноватсионӣ асосан дар заминаи дастгирии давлатӣ ва механизмҳои танзими институтсионалӣ баррасӣ шудааст. Аз ҷумла, Б.Ш. Тағоев зарурати мутобиқ кардани таҷрибаи байналмилалии рушди инфрасохтори соҳибкориро ба шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок карда, роҳҳои такмили механизмҳои дастгирии давлатии соҳибкории саноатиро омӯхтааст [6,с.69]. С.С. Ҳабибова воситаҳои муосири ҳавасмандгардонии соҳибкории инноватсионӣ ва нақши давлатро дар фароҳам овардани муҳити мусоиди тиҷоратӣ таҳлил мекунад [7,с.409]. Ҷанбаҳои алоҳидаи рушди инфрасохтор ва таъминоти сармоягузории соҳаҳои иқтисодиёт дар асарҳои Б.Ҳ. Каримов, ки аҳаммияти инфрасохторро ҳамчун омили рушди устувор таъкид мекунад, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд [3; 4].

Бо вуҷуди ин, таҳлил нишон медиҳад, ки дар адабиёти илмии миллӣ таҳқиқоти дорои хосияти институтсионалию ташкилӣ бартарӣ доранд. Дар байни арзёбии фаъолнокии инноватсионӣ ва таҳлили пӯёи соҳибкорӣ дар соҳаи саноат холигиҳои методологӣ вуҷуд дорад. Набудани амсилаи ҳамгиро, ки ҳамзамон нишондиҳандаҳои инфрасохторӣ, инноватсионӣ, соҳибкорӣ ва иқтисодиро ба назар гирад, имконияти таҳияи сиёсати муассири саноатиро маҳдуд мекунад.

Ҳадафи таҳқиқоти мазкур таҳияи амсилаи сохторӣ барои арзёбии рушди соҳибкории инноватсионӣ дар соҳаи саноат дар асоси нишондиҳандаи ҳамгиро мебошад, ки бахшҳои

асосии нишондиҳандаҳоро муттаҳид мекунад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф, вазифаҳои зерин иҷро карда мешаванд:

– асоснок кардани низоми нишондиҳандаҳои арзёбии соҳибкории инноватсионӣ дар саноат;

– таҳияи алгоритм-амсилаи ҳисоб кардани нишондиҳандаи ҳамгиро;

– санҷиши амсила бо истифода аз маълумоти шартии шабеҳи шароити саноатии иқтисоди рӯ ба рушд;

– таҳияи миқёс барои тафсири натиҷаҳо ва муайян кардани самтҳои амалии истифодаи амсила.

Фарзияи таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки сатҳи рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноатро метавон бо истифода аз амсилаи сохторӣ, ки нишондиҳандаҳои инфрасохторӣ, инноватсионӣ, соҳибкорӣ ва иқтисодиро дар асоси расмиёти бамеъёрдарории нишондиҳандаҳо муттаҳид мекунад, ба таври кофӣ ва ҳамаҷониба андозагирӣ кард.

Аҳаммияти илмии таҳқиқот дар пешниҳоди амсилаи бисёрсатҳаи сохторӣ, ки ба хусусиятҳои соҳаи саноат мутобиқ карда шуда, арзёбии ҳамаҷонибаи рушди соҳибкории инноватсиониро таъмин мекунад, ифода меёбад.

Методҳо. Асоси методологии таҳқиқотро равишҳои муназзам ва сохторӣ ҷиҳати таҳлили соҳибкории инноватсионӣ, инчунин усулҳои амсиласозии иқтисодию оморӣ ва арзёбии ҳамгирошуда ташкил медиҳанд. Дар таҳқиқот соҳибкории инноватсионӣ дар саноат ҳамчун як низоми дорои унсурҳои зиёд, аз қабили нишондиҳандаҳои инфрасохторӣ, инноватсионӣ, соҳибкорӣ ва иқтисодӣ баррасӣ мешавад.

Дар аввал, низоми нишондиҳандаҳо таҳия карда шудааст, ки аломатҳои калидии рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноатро инъикос мекунанд. Нишондиҳандаҳо дар асоси принсипҳои муаррифӣ кардани хусусиятҳои умумӣ, дастрасии оморӣ ва пурмуҳтаво будан интихоб шудаанд. Ҳамаи нишондиҳандаҳои ба низом дохилкардашуда хосияти ангезабахшӣ доранд ва имкон додаанд, ки нисбат ба онҳо расмиёти бамеъёрдарорӣ ба кор бурда шавад. Расмиёти бамеъёрдарорӣ ба хотири таъмини қиёспазирии нишондиҳандаҳои дорои воҳидҳои ченаки гуногун анҷом дода шудааст. Дар ин маврид, қиматҳои бамеъёрдаровардашудаи нишондиҳандаҳо бо истифода аз формулаи махсус ҳисоб карда шудаанд.

Сипас, муттаҳидсозии нишондиҳандаҳои бамеъёрдаровардашуда барои ҳар як бахш бо ҳисоб кардани қиматҳои миёнаи шохисҳои ҷузъӣ ба ҷо оварда шудааст. Ҳамчун миёнаи арифметикии шохисҳои ҷузъӣ, нишондиҳандаи ҳамгирои рушди соҳибкории инноватсионӣ ташаккул дода шудааст.

Марҳилаҳои ниҳоӣ, ба назар гирифтани хусусиятҳои соҳавии саноатро ҳангоми тафсири қиматҳои бадастомада ва таҳияи миқёс барои арзёбии сифатии сатҳи рушд (паст, миёна, баланд) дар бар мегирад. Ин татбиқи амалии амсила ва имконияти истифодаи онро дар низоми мониторинги рушди саноат таъмин мекунад.

Натиҷаҳо. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи амсиласозӣ аҳаммияти амалӣ пайдо кардааст, зеро рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноат ҳамоҳангсозии сиёсати сармоягузорӣ, дастгирии инфрасохторӣ, захираҳои инсонӣ ва муҳити институтсионалиро талаб мекунад. Дар робита ба ин, дар доираи таҳқиқоти мазкур равиши методологие пешниҳод карда мешавад, ки барои баррасии шароити рушд на ҳамчун маҷмуи омилҳои пароканда, балки ҳамчун низоми унсурҳои бо ҳам алоқаманд имкон медиҳад. Дар чунин низом тағйирёбии як унсур дар пӯёи тамоми муҳити соҳибкории саноатӣ инъикос меёбад.

Амсиласозии шароити рушди соҳибкории инноватсионӣ дар соҳаи саноат аз тавсифи муқаррарии омилҳо берун рафта, ба бунёди сохтори муназзам, ки барои муайян кардани робитаҳои сабабию натиҷавии байни инфрасохтор, фаъолияти инноватсионии корхонаҳо ва нишондиҳандаҳои иқтисодии соҳа имкон медиҳад, равона карда мешавад [11,с.10]. Дар тафовут аз арзёбӣ, ки нишондиҳандаҳои бадастомадаро ба қайд мегирад, амсила ба ошкор кардани механизмҳои ташаккули ин нишондиҳандаҳо ва ояндабинии тағйироти имконпазир нигаронида шудааст [9,с.801].

Қайд кардан муҳим аст, ки амсиласозӣ дар таҳқиқоти мазкур на танҳо ҳамчун воситаи таҳлилӣ, балки ҳамчун механизми амалии дастгирии қарорҳои идоракунӣ низ баррасӣ мешавад. Дар заминаи табдили саноатии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти давлатӣ, сохторҳои саноатӣ ва худи корхонаҳо на танҳо ба арзёбии вазъи муосир, балки ба воситаҳое ниёз доранд, ки ба онҳо барои ояндабинии паёмадҳои қарорҳои қабулшаванда имкон медиҳанд [4,с.236].

Таҷриба нишон медиҳад, ки тадбирҳои алоҳидаи дастгирӣ аксар вақт ба таври пароканда амалӣ карда мешаванд: иншооти инфрасохторӣ таъсис дода мешаванд, имтиёзҳои андозӣ ё барномаҳои молиявӣ ҷорӣ карда мешаванд, аммо таъсири онҳо ба соҳибкории саноатӣ аз сабаби набудани дарки муназзами робитаҳои байни унсурҳои муҳит маҳдуд аст [5; 8]. Дар натиҷа, захираҳо пурра ва самаранок истифода намешаванд, афзоиши интизории фаъолнокии инноватсионӣ танҳо қисман ба даст меояд.

Маҳз бо ҳамин сабаб ҳангоми бунёди амсила, ба ҳисоб гирифтани тақвияти байниҳамдигарии омилҳо махсусан муҳим аст. Масалан, рушди парки технологии саноатӣ вақте самараи баландтаринро медиҳад, ки ҳамзамон дастрасӣ ба маблағгузории лоиҳаҳои инноватсионӣ таъмин гардад, иқтидори захираҳои инсонӣ ташаккул ёбад ва масирҳои устувори ҳамкории байни илм ва саноат бунёд шаванд. Амсила бояд чунин робитаҳоро инъикос кунад ва имконияти ошкор кардани мавзеъҳои заъфро, ки ба рушди соҳибкорӣ монеъ мешаванд, фароҳам оварад [5,с.114].

Дар доираи равиши пешниҳодшаванда, рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноат ҳамчун вазифаи якчанд бахшҳои бо ҳам алоқаманд баррасӣ мешавад, аз қабили: таъминоти инфрасохторӣ, фаъолнокии инноватсионии корхонаҳо, пӯёи соҳибкорӣ ва натиҷаҳои иқтисодии бадастоянда. Мувофиқан, нишондиҳандаи ҷамъбастии рушдро метавон ҳамчун вазифаи ҳамгирошудаи зерин ифода кард:

– ҳолати муҳити инфрасохтор;

– сатҳи фаъолнокии инноватсионии корхонаҳо;

– шиддатнокии равандҳои соҳибкорӣ;

– боздеҳии иқтисодӣ аз фаъолияти инноватсионӣ.

Расмикунонии амалии амсила истифодаи низоми нишондиҳандаҳои бамеъёрдаровардашударо дар бар мегирад, ки барои муқоиса кардани минтақаҳо, соҳаҳо ва давраҳои вақт имкон медиҳанд. Ин қобилияти анҷом додани таҳлили пӯёи рушд ва ошкор кардани мавзеъҳои заъфро дар дастгирии инфрасохторӣ таъмин мекунад.

Таҳияи амсилаи рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноат ба назар гирифтани хусусиятҳои соҳавиро талаб мекунад. Механизмҳои хоси бахши хизматрасонӣ ё соҳибкории хурдро мустақиман дар бахши саноат ба кор бурдан ғайриимкон аст, зеро дар ин ҷо дигар маҳдудиятҳои иқтисодӣ, шароити сармоягузорӣ ва нишондиҳандаҳои технологӣ амал мекунанд.

Истеҳсолоти саноатӣ бо дараҷаи баланди сармояталабӣ, давраҳои тулонии сармоягузорӣ, вобастагӣ аз таҷҳизоти технологӣ, инчунин зарурати навсозии доимии иқтидорҳои истеҳсолӣ тавсиф мешавад. Дар чунин шароит, соҳибкории инноватсионӣ на дар алоҳидагӣ, балки дар робитаи зич бо ҳамкории саноатӣ, муҳити инфрасохторӣ ва имкониятҳои сармоягузорӣ рушд мекунад [10,с.32].

Барои тасвири айёнии тафовутҳои асосии соҳаи саноат, пешниҳоди онҳо дар намуди муназзам мақбул аст (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Хусусиятҳои соҳаи саноат ҳангоми ташаккули амсилаи соҳибкории инноватсионӣ

Table 1. Features of the industrial sector in the formation of an innovative entrepreneurship model

Омил	Зоҳиршавӣ дар саноат	Аҳаммият барои амсила
Сармояталабии истеҳсолот	Сармоягузориҳои калон ба таҷҳизот ва технологияҳо	Ба ҳисоб гирифтани боздеҳии тулонии инноватсияҳоро талаб мекунад
Вобастагии технологӣ	Истифодаи занҷираҳои мураккаби технологӣ	Зарурати арзёбии омодагии технологии корхона
Давраҳои тулонии	Самараи мавқуфгузошташуда	Ба амсила дохил намудани таъхирҳои

сармоягузорӣ	аз сармоягузориҳо	вақт
Ҳамкориҳои истеҳсолӣ (кооператсия)	Вобастагӣ аз таъминкунандагон ва соҳаҳои муҷовир	Ба ҳисоб гирифтани муносибатҳои ҳамкории корхонаҳо
Зарурати навсозӣ	Куҳнашавии маънавии босуръати таҷҳизот	Амсила бояд суръатҳои навсозии воситаҳои асосиро ба ҳисоб гирад
Тамаркузи соҳаҳо ба содирот	Вобастагӣ аз бозорҳои берунӣ	Ба ҳисоб гирифтани омилҳои иқтисодии берунӣ
Аз энергия вобаста будани истеҳсолот	Ҳиссаи баланди харочоти энергетикӣ	Таҳлили самаранокии истифодаи захираҳо

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Хусусиятҳои дар ҷадвали 1 пешниҳодшуда нишон медиҳанд, ки амсилаи рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноат, бояд на танҳо нишондиҳандаҳои дохилии корхонаҳо, балки маҳдудиятҳои инфрасохторӣ ва технологии беруниро низ ба инобат гирад.

Дар робита бо хусусиятҳои соҳавӣ, принсипҳои калидии методологӣ барои бунёдсозии амсила таҳия карда мешаванд [1,с.941]. Ин принсипҳо муайян мекунанд, ки чи гуна нишондиҳандаҳо интихоб, муносибатҳо роҳандозӣ ва натиҷаҳои бадастомада тафсир карда мешаванд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Принсипҳои методии амсиласозии рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноат
Table 2. Methodological principles for modeling the development of innovative entrepreneurship in industry

Принсипи методӣ	Муҳтавои принсип	Аҳаммияти амалӣ
Муназзамӣ	Ба назар гирифтани робитаи инфрасохтор, соҳибкорӣ ва инноватсияҳо	Барои таҳлили рушди соҳа ҳамчун низоми ягона имкон медиҳад
Мутобиқшавандагии амсила	Имконияти тасҳеҳи нишондиҳандаҳои амсила.	Ба назар гирифтани тағйирёбиҳои муҳити иқтисодӣ
Хусусияти минтақавӣ	Ба назар гирифтани тафовутҳои байни минтақаҳои саноатӣ	Имконияти муқоисакуниҳои байниминтақавӣ
Омодагии технологӣ	Арзёбии иқтидори корхонаҳо барои татбиқи инноватсияҳо	Ошкор кардани маҳдудиятҳои соҳавии навсозӣ
Таъминоти инфрасохторӣ	Ба назар гирифтани ниҳодҳои дастгирӣ ва дастрасӣ ба захираҳо	Таҳлили таъсири муҳит ба рушди тиҷорат
Хосияти пӯёӣ	Таҳлили нишондиҳандаҳо дар вақт	Арзёбии устувории рушд
Миқёспазирӣ	Имконияти корбурд дар сатҳҳои соҳавӣ ва минтақавӣ	Истифодаи амсила дар сиёсати давлатӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Истифодаи принсипҳои мазкур бунёди амсилаеро таъмин мекунад, ки на танҳо инъикоси вобастагиҳои расмии омориро таъмин кунад, балки барои инъикос кардани равандҳои воқеии соҳибкории саноатӣ қодир бошад [2,с.50].

Дар доираи таҳқиқот таҳияи низоми нишондиҳандаҳо дар асоси чор бахши васеъ тавсия дода мешавад: 1) иқтидори инфрасохтор; 2) фаъолнокии соҳибкорӣ; 3) пӯёи соҳибкорӣ; 4) самараи иқтисодӣ. Барои банизомдарории нишондиҳандаҳо, онҳо дар шакли сохторикардашуда пешниҳод карда мешаванд (ҷадвали 3).

Низоми пешниҳодшудаи нишондиҳандаҳо имкон медиҳад, ки на танҳо вазъи муосири соҳибкории инноватсионӣ арзёбӣ карда шавад, балки пӯёи он дар муддати вақт низ пайгирӣ карда шавад. Дар ин маврид, ҳар як бахши амсиларо метавон ҳамчун шохиси муттаҳидкардашуда, ки дар асоси қиматҳои бамеъёрдаровардашудаи нишондиҳандаҳои мувофиқ ҳисоб карда мешавад, пешниҳод кард [1; 3; 4; 10].

Ҳамин тариқ, маълумоти дар ҷадвали 3 овардашуда имкон медиҳад, ки ба расмиёти миқдории ҳисобкунии нишондиҳандаи ҳамгирои рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноат гузарем.

Ҷадвали 3. Низоми нишондиҳандаҳои амсилаи арзёбии рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноат

Table 3. System of indicators for the model for assessing the development of innovative entrepreneurship in industry

Бахши амсила (шохис)	Нишондиҳандаҳои асосӣ	Маънои иқтисодӣ
Шохиси таъминоти инфрасохторӣ, $I_{\text{таъм.инф.}}$	Миқдори иншооти дастгирии инфрасохторӣ; ҳаҷми маблағгузории барномаҳо; дастрасии қарзи имтиёзнок; таъминоти рақамии корхона	Шароити институтсионалӣ ва захиравии фаъолияти соҳибкории инноватсиониро инъикос мекунад
Шохиси фаъолнокии инноватсионӣ, $I_{\text{фаъ.инн.}}$	Ҳиссаи корхонаҳои аз ҷиҳати инноватсионӣ фаъол; хароҷоти корҳои илмию таҳқиқотӣ; ҳиссаи маҳсулоти инноватсионӣ; татбиқи технологияҳои нав; сатҳи навсозии таҷҳизот	Шиддатнокии равандҳои инноватсиониро дар соҳаи саноат нишон медиҳад
Шохиси пӯёи соҳибкорӣ, $I_{\text{пӯёи соҳ.}}$	Шумораи корхонаҳои аз ҷиҳати инноватсионӣ фаъол; ҳиссаи корхонаҳои саноатии хурд ва миёна; маблағгузориҳо ба сармояи асосӣ, сатҳи фаъолнокии тиҷоратӣ	Рушди равандҳои соҳибкориро дар соҳаи саноат инъикос мекунад
Шохиси самараи иқтисодӣ, $I_{\text{сам.иқт.}}$	Афзоиши истеҳсолоти саноатӣ; ҳосилнокии меҳнат; содироти маҳсулоти инноватсионӣ; даромаднокии корхонаҳо	Самараи иқтисодии рушди инноватсиониро нишон медиҳад

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Алгоритми ҳисобкунӣ якчанд марҳилаҳои пайдарпайро дар бар мегирад, ки шаффофии методологиро таъмин мекунанд (расми 1).

Аҳаммияти методологии алгоритми дар расми 1 пешниҳодшуда чунин ифода меёбад:

– пайванди мантиқиро байни низоми нишондиҳандаҳо ва нишондиҳандаи ниҳоӣ таъмин мекунад;

– хусусиятҳои соҳавии саноатро ба назар мегирад;

– имкон медиҳад, ки амсила ба шароити минтақавӣ мутобиқ карда шавад;

– асоси таҳлили минбаъдаи эконометрикиро ташкил медиҳад.

Ҳамчунин, бояд қайд кард, ки дар формулаи $X_{ij}^{\text{меъёр}} = \frac{X_{ij-}X_j^{min}}{X_j^{max}-X_j^{min}}$, аломатҳои поёнии *ij* тафсири пурмуҳтаво доранд: аломати і-юм объекти таҳлил (сол, минтақа ё соҳа) ва аломати j-юм рақами тартибии нишондиҳандаро дар дохили бахши дахлдори нишондиҳандаҳо нишон медиҳад. Ҳамин тариқ, навишти X_{ij} қимати нишондиҳандаи j-ро барои объекти і-юми мушоҳида инъикос мекунад. Чунин тартиби пешниҳоди қиматҳо имкон медиҳад, ки маълумоти аввалӣ ҳамчун матритса пешниҳод карда шавад, ки ин умумияти амсиларо таъмин мекунад. Ин амсиларо ҳам барои таҳлили пӯё (аз рӯйи солҳо) ва ҳам барои муқоисакуниҳои байниминтақавӣ татбиқшаванда мегардонад.

Ба хотири нишон додани татбиқи амалии алгоритми пешниҳодшуда, мо ҳисобкунии шартиро барои соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамоем. Бояд қайд кард, ки маълумоти пешниҳодшуда ба миқёси воқеии иқтисодиёти мамлакат наздик аст, аммо он танҳо барои ҳадафҳои тасвирӣ истифода мешавад.

Қадами 1. Омодасозии пойгоҳи маълумоти аввалӣ. Қадами аввал интихоби нишондиҳандаҳои оморӣ мебошад, ки вазъи ҳар яке аз чор нишондиҳандаи амсиларо инъикос мекунанд. Дар ҳолати овардашуда, дар ҳар як бахш се нишондиҳанда дохил карда шудаанд, ки тавозуни байни пешниҳоди маълумот ва мухтасарии таҳлилиро таъмин мекунанд.

Расми 1. Алгоритми ҳисобкунии нишондиҳандаи ҳамгирои рушди соҳибкории инноватсионӣ
Figure 1. Algorithm for calculating the integral indicator of innovative entrepreneurship development

Марҳилаи 1. Омодасозии маълумоти аввалӣ

Ташаккули пойгоҳи оморӣ барои ҳар як нишондиҳандаи таркиби шохисҳо:
Шохиси таъминоти инфрасохторӣ, $I_{\text{таъм.инф.}}$,
Шохиси фаъолнокии инноватсионӣ, $I_{\text{фаъ.инн.}}$,
Шохиси пӯёи соҳибкорӣ, $I_{\text{пӯёи соҳ.}}$,
Шохиси самараи иқтисодӣ, $I_{\text{сам.иқт.}}$
Маълумотро аз рӯйи давра (сол), минтақа ё соҳаҳои саноат ҷамъоварӣ кардан мумкин аст.

Марҳилаи 2. Бамеъёрдарории нишондиҳандаҳо

Азбаски нишондиҳандаҳо андозаҳои гуногун доранд, онҳо ба меъёр дароварда мешаванд. Барои ин формулаи зерин истифода мешавад: $X_{ij}^{\text{меъёр}} = \frac{X_{ij-} X_j^{min}}{X_j^{max} - X_j^{min}}$,
дар ин ҷо: X_{ij} – қимати воқеии нишондиҳанда; X_j^{min}, X_j^{max} – қимати хурдтарин ва калонтарин; $X_{ij}^{\text{меъёр}}$ – қимати бамеъёровардашудаи нишондиҳанда.
Дар натиҷа ҳамаи нишондиҳандаҳо қиматро дар фосилаи аз 0 то 1 мегиранд.

Марҳилаи 3. Ҳисоб кардани шохисҳои ҷузъӣ

Барои ҳар як бахш шохиси муттаҳидкардашуда ҳисоб карда мешавад:
$I_{\text{мут.}} = \sum_{j=1}^{n} w_j \times X_{ij}^{\text{меъёр}}$, дар ин ҷо: $I_{\text{мут.}}$ – шохиси дахлдор ($I_{\text{таъм.инф.}}, I_{\text{фаъ.инн.}}, I_{\text{фаъ.инн.}}, I_{\text{сам.иқт.}}$); w_j – вазни нишондиҳанда; n – миқдори нишондиҳандаҳо дар бахш. Ҳангоми набудани тафриқабандии асоснок, чунин формулаи муносибро истифода бурдан мумкин аст: $w_j = \frac{1}{n}$.
Ҳамин тариқ, чор шохиси ҷузъӣ ҳисоб карда мешавад: $I_{\text{таъм.инф.}}$, $I_{\text{фаъ.инн.}}$,, $I_{\text{пӯёи соҳ.}}$, $I_{\text{сам.иқт.}}$

Марҳилаи 4. Ҳисоб кардани нишондиҳандаи ҳамгиро

Нишондиҳандаи ҳамгирои рушди соҳибкории инноватсионӣ ҳамчун ҳосили ҷамъи миёнабаркашшудаи қиматҳои чор шохис ҳисоб карда мешавад:
$I_{\text{иннов.}} = \alpha I_{\text{таъм.инф.}} + \beta I_{\text{фаъ.инн.}} + \gamma I_{\text{пӯёи соҳ.}} + \delta I_{\text{сам.иқт.}}$, ки дар он коэффитсиентҳои аҳаммиятнокӣ шарти зеринро қонеъ мекунанд: $\alpha + \beta + \gamma + \delta = 1$. Дар ин маврид, коэффитсентҳои вазнӣ бо усулҳои коршиносӣ, таҳлили равандҳои зинасохторӣ, таҳлили омилҳо ҳисоб карда мешаванд, ё баробар ба (0,25) гирифта мешаванд.

Марҳилаи 5. Ба назар гирифтани хусусиятҳои соҳавии саноат

Бо назардошти сармояталабӣ ва даврҳои тулонии сармоягузории соҳаи саноат, истифодаи амсилаи пӯёи бо таъхир дар вақт имконпазир аст: $I_{\text{иннов.}}^{t} = f(I_{\text{таъм.инф.}}^{t-k}, I_{\text{фаъ.инн.}}^{t-k}, I_{\text{пӯёи соҳ.}}^{t-k}, I_{\text{сам.иқт.}}^{t-k})$, ки дар он k – таъхири вақтро байни тағйироти инфрасохтор ва самараи иқтисодӣ инъикос мекунад.

Марҳилаи 6. Тафсири натиҷаҳо

Қиматҳои ҳисобкардашудаи нишондиҳандаи ҳамгиро имкон медиҳанд, ки:
– пӯёи рушди соҳибкории инноватсионӣ арзёбӣ карда шавад;
– номутаносибиҳои байни инфрасохтор ва самараи иқтисодӣ ошкор карда шаванд;
– муқоисакуниҳои байниминтақавӣ гузаронида шаванд;
– сенарияҳои сиёсати рушди саноат таҳия карда шаванд.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Қайд кардан муҳим аст, ки интихоби нишондиҳандаҳо аз хусусиятҳои соҳавии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста аст. Масалан, ҳиссаи нисбатан пасти корхонаҳои аз ҷиҳати инноватсионӣ фаъол ва ҳаҷмҳои маҳдуди корҳои илмию таҳқиқотӣ сатҳи муосири рушди технологии саноати миллиро инъикос мекунанд [3; 4; 8]. Дар баробари ин, пӯёи устувори афзоиши истеҳсолоти саноатӣ ва густариши ботадриҷи

фаъолнокии сармоягузорӣ нигоҳ дошта мешавад. Маълумоти аввалии шартӣ дар ҷадвали 4 оварда шудааст.

Ҷадвали 4. Маълумоти аввалӣ (мисоли шартӣ)
Table 4. Initial data (hypothetical example)

Нишондиҳанда	Қимати воқеӣ	Min	Max
Бахши инфрасохтор, $I_{\text{таъм.инф.}}$			
Миқдори иншооти инфрасохтори дастгирӣ, воҳид	18	10	25
Ҳаҷми маблағгузории давлатии барномаҳо, млн. сомонӣ	120	60	200
Ҳиссаи корхонаҳои бо дастрасӣ ба хизматрасониҳои рақамӣ, %	42	25	70
Фаъолнокии инноватсионӣ, $I_{\text{фаъ.инн.}}$			
Ҳиссаи корхонаҳои аз ҷиҳати инноватсионӣ фаъол, %	14	5	25
Харочоти КИТТС (% аз ҳаҷми истеҳсол)	0,8	0,2	2,0
Ҳиссаи маҳсулоти инноватсионӣ, %	9	3	20
Пӯёи соҳибкорӣ, $I_{\text{пӯёи соҳ.}}$			
Корхонаҳои саноатии нав, воҳид	85	40	120
Гузориш ба сармояи асосӣ, млрд. сомонӣ	3,5	1,5	6,0
Ҳиссаи КХМ дар саноат, %	32	20	50
Самараи иқтисодӣ, $I_{\text{сам.иқт.}}$			
Афзоиши истеҳсолоти саноатӣ, %	8,2	2	12
Ҳосилнокии меҳнат, ҳаз. сомонӣ/нафар	145	90	200
Даромаднокӣ, %	12	5	20

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси ҳисобкуниҳо бо истифода аз маълумоти шартӣ

Ҳамин тариқ, пас аз омода намудани пойгоҳи маълумоти аввалӣ, маълум мешавад, ки нишондиҳандаҳо андозаҳои гуногун – аз фоиз то миллиард сомонӣ, доранд. Ин муттаҳидкунии бевоситаи онҳоро ғайриимкон мегардонад ва корбурди расмиёти бамеъёрдарориро талаб мекунад.

Қадами 2. Бамеъёрдарории нишондиҳандаҳо. Бамеъёрдарорӣ имкон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои бо андозаҳои гуногун ифодагардида ба миқёс (ченак)-и ягонаи аз 0 то 1 оварда шаванд. Дар мисоли мо усули минимакс (қимати камтарин – қимати баландтарин) истифода мешавад, ки қиёспазирии қиматҳоро бидуни таҳрифи тафовутҳои нисбии байни онҳо таъмин мекунад.

Интихоби қимати камтарин (ҳадди ақал) ва баландтарин (ҳадди аксар) ба таҳлили пӯёи нишондиҳандаҳо дар муддати якчанд сол ё ба муқоисакунии байниминтақавӣ асос меёбад.

Пас аз анҷом додани бамеъёрдарорӣ, муқоиса кардани нишондиҳандаҳои инфрасохторӣ, инноватсионӣ, соҳибкорӣ ва самараи иқтисодӣ дар доираи як сохтори методологӣ имконпазир мегардад.

Дар ҷадвали 5 тартиби бамеъёрдарории қиматҳои нишондиҳандаҳо тасвир шудааст. Дар ин маврид, барои бамеъёрдарории қиматҳои нишондиҳандаҳо формулаи $X_{ij}^{\text{меъёр}} = \frac{X_{ij-}\, X_j^{min}}{X_j^{max} - X_j^{min}}$ истифода мешавад.

Қиматҳои бадастомада тасдиқ мекунанд, ки нишондиҳандаҳои нисбии баландтарин дар бахши самаранокии иқтисодӣ ва нишондиҳандаҳои нисбии пасттар дар бахши фаъолияти инноватсионӣ ба назар мерасанд.

Қадами 3. Ҳисоб кардани шохисҳои ҷузъӣ. Қадами навбатӣ муттаҳид кардани нишондиҳандаҳои бамеъёрдаровардашуда дохили ҳар як бахш мебошад. Дар мисоли тасвирии мо, тарҳи баробарвазнӣ истифода мешавад, ки дар он ҳар як нишондиҳанда дар дохили бахш вазни якхела дорад.

Чунин равиш дар сурати набудани коэффитсиентҳои аз ҷиҳати амалӣ асоснокшудаи дорои аҳаммияти гуногун қобили истифода аст. Аммо, амсила инчунин имкон медиҳад, ки минбаъд арзёбиҳои коршиносон ё усулҳои таҳлили омилӣ барои дақиқ кардани вазнҳо истифода шаванд.

Ҷадвали 5. Бамеъёрдарории қиматҳои нишондиҳандаҳо
Table 5. Standardization of indicator values

Нишондиҳанда	Қимати бамеъёрдаровардашуда	Тартиби ҳисобкунӣ
Инфрасохтор 1	0,53	$(18-10) \div (25-10)$
Инфрасохтор 2	0,43	$(120-60) \div (200-60)$
Инфрасохтор 3	0,38	$(42-25) \div (70-25)$
Инноватсияҳо 1	0,45	$(14-5) \div (25-5)$
Инноватсияҳо 2	0,33	$(0{,}8-0{,}2) \div (2{,}0-0{,}2)$
Инноватсияҳо 3	0,35	$(9-3) \div (20-3)$
Соҳибкорӣ 1	0,56	$(85-40) \div (120-40)$
Соҳибкорӣ 2	0,44	$(3{,}5-1{,}5) \div (6-1{,}5)$
Соҳибкорӣ 3	0,40	$(32-20) \div (20-20)$
Самаранокӣ 1	0,62	$(8{,}2-2) \div (12-2)$
Самаранокӣ 2	0,50	$(145-90) \div (200-90)$
Самаранокӣ 3	0,47	$(12-5) \div (20-5)$

Сарчашма**:** Ҳисобкуниҳои муаллиф

Шохисҳои ҷузъии ҳисобкардашуда (бо қимати миёна) мавқеи нисбии ҳар як самти рушдро инъикос мекунанд:

- таъминоти инфрасохтор – 0,45;
- фаъолнокии инноватсионӣ – 0,38;
- пӯёи соҳибкорӣ – 0,47;
- самараи иқтисодӣ – 0,53.

Ин қиматҳо имкон медиҳанд, ки хулоса чунин бароварда шавад: унсури нисбатан осебпазири низом, фаъолияти инноватсионии корхонаҳо мебошад, ки аҳаммияти роҳандозӣ намудани тадбирҳоро барои ҳавасмандгардонии навсозии технологӣ тасдиқ мекунад.

Қадами 4. Ҳисоб кардани нишондиҳандаи ҳамгиро. Дар марҳилаи мазкур нишондиҳандаҳои алоҳида ба як нишондиҳандаи ягона муттаҳид карда мешаванд. Дар ҳисобкунии пешниҳодшуда, бахшҳо баробар ҳисобида мешаванд, ки ин дар вазнҳои баробар (0,25) инъикос меёбад.

Қадами 5. Ба назар гирифтани хусусиятҳои соҳавии саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҳисобкунии нишондиҳандаи ҳамгиро худ ҷанбаи миқдории рушди соҳибкории инноватсиониро инъикос мекунад. Аммо тафсири дурусти он бе ба назар гирифтани сохтори соҳавии саноат ва муҳити институтсионалии мамлакат ғайриимкон аст.

Соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор хусусиятҳои хос тавсиф мешавад:

- бартарии истеҳсолоти ба ашёи хом нигаронидашуда ва саноати коркард;
- умқи нисбатан пасти технологӣ дар истеҳсолот;
- маҳдуд будани маблағгузории корҳои илмию таҳқиқотӣ;
- вобастагии баланд аз технологияҳо ва таҷҳизоти воридотӣ.

Ин хусусиятҳо ба пӯёи шохисҳои ҷузъӣ таъсир мерасонанд. Масалан, нишондиҳандаи нисбатан баландтари самараи иқтисодӣ (0,53) метавонад аз афзоиши ҳаҷми истеҳсол ва содироти ашёи хом вобаста бошад, дар ҳоле ки фаъолнокии инноватсионӣ (0,38) аз сабаби пойгоҳи илмию технологии заиф маҳдуд боқӣ мемонад.

Қадами 6. Тафсири натиҷаҳо ва истифодаи амалии нишондиҳанда. Пас аз ба даст овардани қимати ҳамгирокардашудаи $I_{\text{иннов.}} = 0{,}46$ арзёбии пурмуҳтавои он лозим аст.

Барои муназзамсозии таҳлил, чунин миқёси тафсир пешниҳод карда мешавад:

- 0-0,39 – сатҳи пасти рушди соҳибкории инноватсионӣ;
- 0,40-0,69 – сатҳи миёнаи рушди соҳибкории инноватсионӣ;
- 0,70-1,00 – сатҳи баланди рушди соҳибкории инноватсионӣ.

Мувофиқи ин миқёс, қимати 0,46 ба сатҳи миёнаи рушд мувофиқат мекунад, аммо дар қисмати поёнии фосила қарор дорад. Ин гувоҳӣ медиҳад, ки сатҳи муайяни фаъолияти

соҳибкорӣ ва бозdеҳии иқтисодӣ дар соҳаи саноати мамлакат вуҷуд дорад, аммо фарогирии инноватсияҳо нокифоя мебошад.

Таҳлили сохтории шохис нишон медиҳад, ки:

- ҷанбаи аз ҳама қавитарин самаранокии иқтисодӣ аст (0,53);
- сатҳи миёна пӯёи соҳибкорӣ аст (0,47);
- қисми нисбатан заифтар инфрасохтор аст (0,45);
- унсури аз ҳама осебпазир фаъолнокии инноватсионӣ аст (0,38).

Чунин таносуб нишон медиҳад, ки саноат асосан тавассути васеъ кардани ҳаҷмҳои истеҳсолот ва сармоягузорӣ рушд мекунад, на тавассути навсозиҳои технологӣ. Дар ояндаи дарозмуддат, ин метавонад рақобатпазирӣ ва рушди устуворро маҳдуд кунад.

Корбурди амалии нишондиҳандаи муттаҳидкардашуда дар ин ифода меёбад:

- мониторинги пӯёи рушд дар давоми солҳо;
- муқоиса кардани минтақаҳо дар дохили мамлакат;
- арзёбии самаранокии барномаҳои дастгирии давлатӣ;
- асоснок кардани самтҳои афзалиятноки сиёсати саноатӣ.

Ҳамин тариқ, нишондиҳандаи муттаҳидкардашуда на танҳо ҳамчун воситаи арзёбии миқдорӣ, балки ҳамчун механизми таҳлилӣ барои ташаккули қарорҳои идоракунӣ низ хизмат мекунад.

Хулоса. Дар доираи таҳқиқот амсилаи сохторӣ барои арзёбии рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноат таҳия ва санҷида шудааст. Он ба ҳамгироии чор бахши калидӣ асос меёбад: таъминоти инфрасохторӣ, фаъолнокии инноватсионӣ, пӯёи соҳибкорӣ ва самараи иқтисодӣ. Равиши пешниҳодшуда фарогири муназзами омилҳои муайянкунандаи нишондиҳандаҳои сифатӣ ва миқдории рушди инноватсиониро дар соҳаи саноат таъмин менамояд.

Нишондиҳандаи ҳамгиро на танҳо ҳамчун воситаи арзёбии миқдорӣ, балки ҳамчун асоси методологӣ барои таҳияи сиёсати саноатӣ ва инноватсионӣ низ хизмат мекунад. Истифодаи он имкон медиҳад, ки мониторинги рушд анҷом дода шавад, номутавозиниҳои сохторӣ ошкор ва самтҳои афзалиятноки дастгирии давлатии соҳибкории инноватсионӣ асоснок карда шаванд.

Мақола дар доираи корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар мавзуи «Беҳтарсозии идоракунии саноат, такмилдиҳии банақшагирӣ ва тақвияти ҳавасмандгардонии истеҳсолоти саноатӣ» ба анҷом расидааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Тагоев Б.

АДАБИЁТ

1. Бадида, Е.С. Анализ объективных факторов, влияющих на инновационную деятельность предприятия / Е.С. Бадида // Экономика и предпринимательство. – 2020. -№3(116). -С.941-944.
2. Жугалев, И.И. Инвестиции в инновационное развитие российского предпринимательства и его государственная поддержка / И.И. Жугалев // Вестник Самарского университета. Экономика и управление. – 2023. -Том 14, №4. -С.50-56.
3. Каримов, Б.Ҳ. Нақши инфрасохтор дар рушди сайёҳии табобатию солимгардонӣ / Б.Ҳ. Каримов, С.М. Курбанова // Идоракунии давлатӣ. – 2023. –№4-2(64). -С.101-112.
4. Каримов, Б.Ҳ. Сармоягузорӣ ҳамчун омили пешбарандаи рушди сайёҳӣ ва инфрасохтори он / Б.Ҳ. Каримов, З. Аҳмади // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2023. -№4-1(49). -С.236-243.
5. Мухаметжанова, Ж.С. Анализ факторов, влияющих на инновационную деятельность предприятий Казахстана / Ж.С. Мухаметжанова // Статистика, учет и аудит. – 2017. -№3(66). -С.114-121.
6. Тагаев, Б.Ш. Применение зарубежного опыта создания и развития инфраструктуры предпринимательства в Республике Таджикистан / Б.Ш. Тагаев, М.Ф. Ахмадова // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2021. -№3(37). -С.69-75.
7. Ҳабибова, С.С. Дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таҷрибаи давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон / С.С. Ҳабибова, С.С. Амонов, Қ.М. Кабутзода // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2024. -№4-1(54). -С.409-416.
8. Ҷабборов, Ф.А. Самтҳои асосии мукаммалсозии механизми дастгирии давлатии рушди инфрасохтори соҳибкории истеҳсолӣ / Ф.А. Ҷабборов, Б.Ш. Тагаев // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2019. -№1-4-2(68). -С.86-90.

9. Яшин, С.Н. Анализ проблем формирования и развития инновационной инфраструктуры промышленных регионов РФ / С.Н. Яшин, Н.И. Яшина, Ю.В. Захарова // Вопросы инновационной экономики. – 2019. -Т. 9. -№3. -С.801-812.
10. Avanzini, D.B. Designing composite entrepreneurship indicators: An application using multivariate statistical analysis / D.B. Avanzini // UNU-WIDER Working Paper Series RP2009-41. -Helsinki: World Institute for Development Economics Research, 2009. -53 p.
11. Lafuente, E. A composite indicator analysis for optimizing entrepreneurial ecosystems / E. Lafuente, Z.J. Ács, L. Szerb // Research Policy. – 2021. -Vol. 50. -Article 104379. -P.1-14.
12. Porter, M.E. Clusters and the new economics of competition / M.E. Porter // Harvard Business Review. – 1998. -Vol. 76. -No.6. -P.77–90.
13. Porter, M.E. The Competitive Advantage of Nations / M.E. Porter. -New York: Free Press, 1990. -855 p.
14. Romer, P.M. Endogenous technological change / P.M. Romer // Journal of Political Economy. – 1990. -Vol. 98. -No.5. -Part 2. -P.71-102.
15. Schumpeter, J.A. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle / J.A. Schumpeter. -Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934. -255 p.
16. Stam, E. Entrepreneurial ecosystems and regional policy: a sympathetic critique / E. Stam // European Planning Studies. – 2015. -Vol. 23. -No.9. -P.1759-1769.

АМСИЛАИ СОХТОРИИ АРЗЁБИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР САНОАТ

Дар мақола амсилаи сохторӣ барои арзёбии рушди соҳибкории инноватсионӣ дар соҳаи саноат пешниҳод шудааст. Ин амсила ба таҳияи нишондиҳандаи ҳамгиро, ки ҷанбаҳои инфрасохторӣ, инноватсионӣ, соҳибкорӣ ва иқтисодиро муттаҳид мекунад, асос ёфтааст. Дар таҳқиқот зарурати корбурди равиши ҳамаҷониба барои андозагирии фаъолнокии инноватсионӣ дар саноат бо назардошти хосияти бисёрченакаи нишондиҳандаҳои оморӣ ва робитаҳои муназзами байни онҳо таъкид карда мешавад. Дар робита ба ин методикаи ҳамаҷонибаи арзёбӣ пешниҳод карда мешавад, ки ба муттаҳидсозии пайдарпайи нишондиҳандаҳои гуногун ба шохиси ҳамгиро асос ёфтааст. Он ба татбиқи амалӣ дар таҳлили соҳаи саноат, арзёбии тафовутҳои минтақавӣ ва мониторинги пӯёи рушди соҳибкории инноватсионӣ нигаронида шудааст. Хусусияти фарқкунандаи равиши пешниҳодшуда дар он ифода меёбад, ки онро бидуни тағйироти назаррас дар низоми мавҷудаи оморӣ амалӣ кардан мумкин аст, зеро аксари нишондиҳандаҳои зарурӣ аллакай дар доираи нишондиҳандаҳои омори миллӣ ташаккул ёфтаанд. Дар ин маврид, методика фасеҳ буда, имкон медиҳад, ки рӯйхати нишондиҳандаҳо бо мурури рушди низоми мониторинги фаъолияти инноватсионӣ васеъ карда шавад. Аҳаммияти амалии натиҷаҳои таҳқиқот дар имконияти истифодаи амсила барои асоснок кардани афзалиятҳои сиёсати саноатӣ, такмили механизмҳои дастгирии давлатӣ ва баланд бардоштани самаранокии қарорҳои идоракунӣ дар соҳаи рушди инноватсионии соҳаи саноат ифода меёбад.

Калидвожаҳо: соҳибкории инноватсионӣ, инфрасохтори истеҳсолӣ, амсиласозӣ, таъминот, фаъолнокӣ, пӯё, бамеъёрдарории нишондиҳандаҳо, расмиёт, шохисҳои ҷузъӣ, ҳамгиро.

СТРУКТУРНАЯ МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПРОМЫШЛЕННОСТИ

В статье представлена структурная модель оценки развития инновационного предпринимательства в промышленности. Эта модель основана на разработке интегрального показателя, объединяющего инфраструктурный, инновационный, предпринимательский и экономический аспекты. В исследовании подчеркивается необходимость комплексного подхода к измерению инновационной активности в промышленности, учитывающего многомерный характер статистических показателей и системные взаимосвязи между ними. В этой связи предлагается комплексная методика оценки, основанная на последовательном агрегировании различных показателей в интегральный индекс. Она ориентирована на практическое применение в анализе промышленности, оценке региональных различий и мониторинге темпов развития инновационного предпринимательства. Отличительной особенностью предлагаемого подхода является возможность его реализации без существенных изменений в существующей статистической системе, поскольку большинство необходимых показателей уже сформированы в рамках национальных статистических показателей. При этом методика является гибкой и позволяет расширять перечень показателей по мере развития системы мониторинга инновационной активности. Практическая значимость результатов исследования заключается в возможности использования модели для обоснования приоритетов промышленной политики, совершенствования механизмов государственной поддержки и повышения эффективности управленческих решений в области инновационного развития промышленности.

Ключевые слова: инновационное предпринимательство, производственная инфраструктура, моделирование, предложение, активность, темпы, стандартизация показателей, процедуры, компонентные индексы, интеграция.

STRUCTURAL MODEL FOR ASSESSING THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN INDUSTRY

This article presents a structural model for assessing the development of innovative entrepreneurship in industry. This model is based on the development of an integrated indicator combining infrastructural, innovative, entrepreneurial,

and economic aspects. The study emphasizes the need for an integrated approach to measuring innovative activity in industry, taking into account the multidimensional nature of statistical indicators and the systemic interrelations between them. In this regard, a comprehensive assessment methodology is proposed, based on the sequential aggregation of various indicators into an integrated index. It is aimed at practical application in industrial analysis, assessing regional differences, and monitoring the pace of innovative entrepreneurship development. A distinctive feature of the proposed approach is the ability to implement it without significant changes to the existing statistical system, since most of the necessary indicators have already been developed within the framework of national statistical indicators. Moreover, the methodology is flexible and allows for the expansion of the list of indicators as the system for monitoring innovative activity develops. The practical significance of the research results lies in the possibility of using the model to substantiate industrial policy priorities, improve government support mechanisms, and enhance the effectiveness of management decisions in the field of innovative industrial development.

Keywords: innovative entrepreneurship, production infrastructure, modeling, supply, activity, rates, standardization of indicators, procedures, component indices, integration.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Иброҳимзода Одилхон Юлдош*** **-** Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит. **Суроға:** 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С. Сафаров, 16. E-mail: **ibrohimov_odil@mail.ru**. Телефон: (**+992) 918-84-34-10**

Сведения об авторе: ***Иброхимзода Одилхон Юлдош*** – Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита. **Адрес:** 735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, улица С. Сафарова, 16. E-mail: **ibrohimov_odil@mail.ru**. Телефон: (**+992) 918-84-34-10**

Information about the author: ***Ibrohimzoda Odilkhon Yuldosh*** – Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, candidate of economic sciences, Associate Professor of the Department of Accounting and Auditing. **Address:** 735360, Kulyab, Republic of Tajikistan, S. Safarov street, 16. E-mail: **ibrohimov_odil@mail.ru**. Phone: (**+992) 918-84-34-10**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 20.05.2026
Аз тақриз баргашт: 25.06.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 336.71

ЗАМИНАҲОИ ТАШАККУЛЁБӢ ВА ТАҶРИБАИ ҶАҲОНИИ РУШДИ НИЗОМИ БОНКДОРӢ

Холматова У.Ҳ.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муқаддима. Низоми бонкдорӣ ҳамчун яке аз унсурҳои калидии низоми молиявӣ дар таъмини рушди устувори иқтисодӣ, гардиши самараноки маблағҳо ва дастгирии фаъолияти сармоягузорӣ нақши муҳим дорад. Таҷрибаи рушди иқтисодиёти кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки ташаккули низоми муосири бонкдорӣ дар заминаи муносибатҳои иқтисодӣ, институтсионалӣ, ҳуқуқӣ ва технологӣ сурат гирифта, вобаста ба хусусиятҳои миллии давлатҳо шаклҳои гуногунро касб намудааст. Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодӣ, рақамикунонии хизматрасониҳои молиявӣ ва афзоиши рақобат дар бозори молиявӣ омӯзиши заминаҳои ташаккулёбӣ ва таҷрибаи ҷаҳонии рушди низоми бонкдорӣ аҳаммияти хосса пайдо менамояд.

Ташаккули низоми бонкдорӣ раванди тулонии таърихӣ буда, аз шаклҳои ибтидоии қарздиҳӣ ва амалиёти мубодилавӣ оғоз гардида, то ба низоми мураккаби бонкҳои марказӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ва платформаҳои рақамии молиявӣ расидааст. Дар ҳар марҳилаи рушди иқтисодӣ талабот ба вазифаҳо ва шаклҳои фаъолияти бонкҳо тағйир ёфта, зарурати такмили механизмҳои танзим, назорат ва идоракунии хавфҳои бонкӣ ба миён омадааст.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ собит менамояд, ки самаранокии низоми бонкдорӣ на танҳо аз устуворii молиявии муассисаҳои қарзӣ, балки аз сифати танзими давлатӣ, сатҳи эътимоди аҳолӣ, рушди инфрасохтори молиявӣ, татбиқи технологияҳои нав ва мутобиқшавии бонкҳо ба тағйироти иқтисодӣ вобаста мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши моделҳои гуногуни ташкили низоми бонкдорӣ, равандҳои таърихии ташаккули онҳо ва таҷрибаи кишварҳои пешрафта имкон медиҳад, ки омилҳои асосии рушди устувори низоми бонкӣ муайян карда шаванд.

Мақсади таҳқиқот омӯзиши заминаҳои асосии ташаккулёбии низоми бонкдорӣ, таҳлили марҳилаҳои рушди он ва баррасии таҷрибаи ҷаҳонӣ дар самти ташкили низоми самаранок ва устувори бонкӣ мебошад. Дар доираи таҳқиқот ба муайян намудани омилҳои таъсиррасон ба рушди низоми бонкдорӣ, хусусиятҳои моделҳои гуногуни бонкдорӣ ва имкониятҳои истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ таваҷҷуҳи махсус дода мешавад.

Методҳо. Дар раванди таҳқиқот маҷмуи методҳои илмӣ истифода гардидаанд, ки барои омӯзиши ҳамаҷонибаи равандҳои ташаккул, рушд ва такмили низоми бонкӣ имконият фароҳам меоранд. Яке аз методҳои асосии истифодашуда, методи таҳлили таърихӣ мебошад. Методи муқоисавӣ барои муқоисаи хусусиятҳои низомҳои бонкдории кишварҳои гуногун, моделҳои ташкили фаъолияти бонкӣ, усулҳои танзими давлатӣ ва назорати бонкӣ истифода гардид. Дар таҳқиқот инчунин методи таҳлил ва синтез истифода шудааст. Методи индуксия ва дедуксия барои муайян намудани қонуниятҳои умумии рушди низоми бонкдорӣ дар асоси омӯзиши таҷрибаи кишварҳои алоҳида ва баръакс, барои татбиқи хулосаҳои умумӣ нисбат ба ҳолатҳои мушаххас истифода гардид. Дар баробари ин, методи таҳлили оморӣ барои омӯзиши нишондиҳандаҳои рушди низоми бонкдорӣ ва муайян намудани тамоюлҳои тағйирёбии онҳо истифода гардид.

Натиҷа. Дар шароити ҷаҳонишавии бозори молиявӣ, тезутунд шудани нобаробарии макроиқтисодӣ ва ислоҳотҳои рақамии сохтори молиявӣ муаммои устуворii низоми бонкӣ муҳиммияти хоссаро зам мекунад. Чун ҳамагон медонанд, низоми бонкӣ яке аз зинаҳои калидии иқтисодиёти миллӣ буда, вазифаи асосии гирдгардиш, тақсимоти захираҳои молиявӣ, таъминоти гардишҳои пардохтӣ ва таъмини фаъолнокии сармоявиро иҷро мекунад. Ҳамзамон, маҳз низоми бонкӣ рушди дарозмуддати иқтисодиро низ таъмин менамояд, ки бевосита яке аз мақсадҳои асосии рушди устувори иқтисодиёти миллӣ дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистонро баро давраи то соли 2030-ро [1]

таъмин менамояд, ки ба иқтисодиёти муътадили миллӣ, баробарии иҷтимоӣ ва озодии экологӣ мусоидат менамояд.

Бояд зикр намуд, ки рушди консепсияи рушди устувори низоми бонкӣ дар худ ҳамбастагии мунтазами иқтисодӣ, иҷтимоӣ, омилҳои экологиро таъмин намуда, нақши муҳимми муҳаррики ислоҳотҳои сохтории устуворро мебозад. Таҷрибаи давлатҳои ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки барои ташаккул ва такомули низоми бонкӣ дар ин ё он мамлакат солҳои тулониро талаб мекунад. Агар ба таърихи инкишофи низоми бонкӣ назар афканем, пас водор мегардем, ки аввалин бонкҳо дар шароити истеҳсолии давраи капитализм дар шакли хонаҳои бонкӣ дар Венетсия ва Генуе дар асрҳои 14-15 пайдо шудааст [9,с.5]. Тасдиқоти асосии ин гуфтаҳо дар он аст, ки истилоҳи «банк» аз калимаи итолиёвӣ гирифта шуда, маъноияш «миз» мебошад, ки дар паси он ивазкунандаҳои тангаҳои тиллоӣ менишастанд.

Дар баъзе таълимотҳои хориҷӣ омадааст, ки аввалин амалиётҳои бонкӣ дар Вавилони қадим (асри 7 пеш аз милод) пайдо шудааст. Дигар равияҳо тарафдори он ҳастанд, ки дар асри 4-и пеш аз милод, дар Рими қадим муомилоти пулӣ дар масчидҳо дида мешуд. Новобаста аз пайдоиш ва ташаккули бонкҳо имрӯзҳо дар тамоми гӯшаву канори мамлакат муомилоти пулӣ ба назар мерасад, ки ин яке аз асоситарин ва муҳимтарин муҳаррики низоми бонкдорӣ мебошад.

Аввалин шаклҳои фаъолияти бонкӣ ҳанӯз дар даврaҳои қадим ба вуҷуд омада буданд. Амалиёти нигоҳдории дороиҳои қиматбаҳо, қарздиҳӣ ва мубодилаи воситаҳои пардохт тадриҷан ба шаклҳои мураккабтари муносибатҳои молиявӣ табдил ёфтанд.

Дар асрҳои миёна рушди тиҷорат дар шаҳрҳои Аврупо ба пайдоиши марказҳои муҳимми молиявӣ мусоидат намуд. Дар Италия муассисаҳои молиявӣ ва бонкҳои аввалия ба рушди қарз, интиқоли маблағ ва истифодаи ҳуҷҷатҳои қарзӣ мусоидат карданд. Баъдан истифодаи векселҳо ва дигар воситаҳои пардохт хароҷот ва хавфи интиқоли тангаҳои металлӣ ба масофаҳои дурро коҳиш дод.

Яке аз марҳилаҳои муҳим дар таърихи бонкдорӣ, ташаккули бонкҳои дорои вазифаҳои марказӣ мебошад. Масалан, Бонки Англия соли 1694 таъсис ёфта, дар ибтидо вазифаи асосии он маблағгузории ҳукумат буд. Бо гузашти вақт ин муассиса вазифаҳои дигар, аз ҷумла нигоҳдории захираҳои бонкҳо ва захираҳои тиллоии кишварро низ ба зимма гирифт. Ин раванд яке аз намунаҳои ташаккули тадриҷии институти бонки марказӣ мебошад.

Дар ин замина, пайдоиши бонкҳои марказӣ бештар ба зарурати таъмини устувории пул, идоракунии захираҳо, танзими гардиши пул ва дастгирии низоми бонкӣ вобаста буд.

Мавриди ба ёдоварист, ки мисли таърихи пайдоиши низоми бонкдорӣ нисбати заминаҳои ташаккулёбии он низ олимон ақидаҳои гуногун доранд. Аслан, рушди низоми бонкӣ яке аз равандҳои объективӣ ба ҳисоб рафта, он маҷмуи муносибатҳо ва омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, технологӣ, интитутсионалӣ ва сиёсиву фарҳангиро дар бар мегирад. Пас аз омӯхтани осори олимони ватаниву хориҷӣ мо шартан заминаҳои пайдоиши низоми бонкиро ба шакли зерин ҷой намудем:

Умуман, ташаккули низоми бонкӣ, ки раванди хеле мушкил аст, бевосита аз заминаҳои иқтисодӣ, институтсионалӣ, иҷтимоӣ, технологӣ, байналмилалӣ, фарҳангию сиёсӣ ва ғайра вобастагии зич дорад. Дар ҷадвали боло ҳам оварда шудааст, ки заминаҳои ташаккули низоми бонкдорӣ ба худ рушди тиҷорат ва савдо, пайдо шудани асъори миллӣ, талабот ба гирдгардиш ва тақсимоти сармояро дар бар мегирад, ки асоси воқеӣ ва табиии пайдо шудани институтҳои қарзӣ ва депозитиро ба миён меорад. Дар навбати худ, заминаҳои институтсионалӣ барои ташаккули анбори қонунгузорӣ, ташаккули бонки марказӣ ва сохторҳои молиявии давлатӣ, ки танзим, назорат ва муътадил нигоҳдории муомилоти пул мусоидат менамоянд, шароит фароҳам меоваранд.

Аз ҷиҳати иҷтимоӣ бошад, маҳз ҳолатҳои ҷамъиятиии шаҳринишии аҳолӣ, зиёд шудани соҳибкорӣ ва баланд шудани маърифатнокии молиявии аҳолӣ барои талаботи афзоишёбанда ба хизматрасониҳои бонкӣ асос мегузоранд. Маҳз баланд шудани саводнокии молиявии аҳолӣ ба тағйиротҳои технологӣ оварда мерасонад, ки асосан ба ташкили механизмҳои ҳисоббаробаркунӣ, автоматикунонии равандҳои гирдгардиши пул

ва баланд бардоштани самараннокии фаъолияти ташкилотҳои бонкӣ мусоидаткунанда аст.

Ҷадвали 1. Заминаҳои ташаккулёбии низоми бонкӣ
Table 1. Foundations of the formation of the banking system

Заминаи макроиқтисодӣ
Заминаи калидии рушди низоми бонкӣ ҳолати муҳити макроиқтисодии мамлакат мебошад. Дар ин замина рушди иқтисодӣ, сатҳи таваррум, мунтазамии асъори миллӣ ва таносуби сиёсати буҷваии мамлакат шароити мусоидро барои такомули фаъолнокии қарзгирии бонкӣ ва сармоягузориро фароҳам меоваранд [13,с.12]. - рушди муносибатҳои пулию молӣ; - рушди иқтисодӣ ва саноат; - ташаккули асъори миллӣ ва ғайра.
Заминаи институтсионалӣ
Самаранокии санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, назорати шаффоф, ворид кардани стандартҳои байналмилалии устувории молиявӣ (ба монанди Базел 2 ва 3) ва ҳамзамон, ҳимояи ҳуқуқҳои сармоягузорону қарзгирон асоси мусодаткунандаи фаъолнокии бонкиро ташкил медиҳанд [12,с.114] - ташаккули институтҳои молиявӣ ва ҳуқуқӣ; - мавҷудияти сохторҳои молиявии давлатӣ ва амсоли инҳо.
Заминаҳои иҷтимоӣ
- афзоиши аҳолӣ ва шаҳрнишинии онҳо; - пайдо шудани соҳибкорӣ; - афзоиш ёфтани саводнокии молиявии аҳолӣ.
Заминаҳои технологӣ
- рушд ёфтани инфрасохтори баҳисобгирӣ, пайдо шудани муҳосибот, ҳисобҳо, воситаҳои пардохт, ки ба самаранокии амалиётҳои молиявӣ мусоидат менамояд; - технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, ташаккули низомҳои пардохтии электрониву рақамӣ, бюроҳои қарздиҳӣ, низомҳои идоракунии хавфҳо.
Заминаҳои байналмилалӣ
- тиҷорат байни давлатҳо, ки воситаҳои устувори ҳисоббаробаркунӣ ва қарздиҳиро талаб менамояд; - якҷояшавии низомҳои байналмилалии молиявӣ.

Таҳияи муаллиф

Аз ҳамин нуктаи назар, ташаккули низоми бонкӣ, ки натиҷаи маҷмуавии ҳамбастагии омилҳои дохилаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ бо дастгирии институтсионалии давлатӣ ва тамоюлҳои байналмилалӣ аст, раванди ташаккули инфрасохтори устувори молиявӣ, гирдгардиши захираҳо, тақсимоти сармоя, тезонидани рушди иқтисодӣ ва ташаккули муҳит барои рушди дарозмуддати миллиро таъмин менамояд. Дар ҳақиқат, низоми бонкӣ на танҳо сохтори хизматрасонҳои раванди иқтисодӣ, балки механизми калидии татбиқи сиёсати давлатӣ, дастгиркунандаи муътадил ва шаффофи низоми пулӣ ва унсури ба ҳам пайвасткунанади иқтисодиёти миллӣ бо муҳити ҷаҳонӣ мебошад.

Умуман, дар аксар кишварҳо заминаҳои ташаккули низоми богнкӣ ба ҳам шабеҳанд, аммо ҳар як мамлкат вобаста ба хусусияти хоси худ таҷрибаи мушаххаси пешбурди низоми онро дорад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки рушди устуворӣ ва самаранокии фаъолияти сохтори бонкӣ дар асоси ҳамбастагии танзиму назорати давлатӣ, мехнизмҳои бозорӣ ва рушди инноватсионию технологӣ ба роҳ монда мешавад. Дар давлатҳои мухталиф модели рушди низоми бонкӣ дар асоси рушди сатҳи иқтисодӣ, хусусиятҳои институтсионалӣ ва афзалиятҳои миллӣ асос меёбад. Ҳоло дар алоҳидагӣ таҷрибаи давлатҳои абрқудрат, пасошуравӣ ва давлатҳои ҳамсояро дида мебароем.

Ҷадвали 2. Таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон дар рушди низоми бонкӣ ва хусусиятҳои онҳо
Table 2. Global experience in banking system development and their characteristics

Давлат	Хусусияти институтсионалӣ	Самараи иқтисодӣ	Таҷрибаи калидии рушд
ИМА	Танзими ҳамгироии давлатӣ ва маҳаллӣ, афзоиши бонкҳои инвеститсионӣ	Бозоргирии баланд ва навовариҳо дар бозорҳои молиявӣ	Низоми бонкии ғайримарказонидашуда
Шветсия	Ҷоринамоии фаъоли финтех ва пардохтҳои ғайринақдӣ	Кам будани хароҷотҳои транзаксионӣ, рушди дастраснокии молиявӣ	Рақамикунонии баланди хизматрасониҳои бонкӣ
Ҷопон	Ҳамкории зиччи бонкҳо бо корпоратсияҳои саноатӣ	Дастгирии сармоягузоии дарозмуддат ва рушди саноат	Гурӯҳҳои бонкӣ-саноатӣ
Олмон	Нақши муҳимми бонкҳои амонатии маҳаллӣ	Қарздиҳии устувори маҳаллӣ, кам будани хавфҳои молиявӣ	Низоми бонкии сезинагӣ (хусусӣ, амонатӣ ва кооперативӣ)
Хитой	Баланд будани нақши бонкҳои давлатӣ, қарздиҳии мақсаднок	Такмили инфрасохтор ва соҳаҳои стратегӣ	Модели бонкии ба давлату ҳукумат нигаронидашуда
Русия	Баланд кардани нақши бонки марказӣ, санатсияи бонкҳо	Баланд бардоштани устуворӣ ва паст кардани рақобат	Низоми бонкии марказонидашуда
Қазоқистон	Нисбатан баланд будани танзими давлатии бонкҳо	Баланд будани устуворӣ молиявӣ	Муттаҳиднамоии моделҳои бонкӣ
Тоҷикистон	Нақши баланди бонки миллӣ, дастрасии маҳдуд ба сармояи дарозмуддат	Муътадилнокии сохтори молиявӣ, қарздиҳии нисбатан пасти сохтори воқеӣ	Ташаккули низоми бонкии муосир

Таҳияи муаллиф бо истифода аз [5,с.186; 6,с.26].

Аз ҷадвали болоӣ хулосабарорӣ намудан имконпазир аст, ки таҷрибаи байналмилалии рушди низоми бонкӣ дар худ моделҳои мухталифи рушдро доранд. Онҳо вобаста ба сатҳи рушди иқтисодӣ, шароитҳои институтсионалӣ, таҷрибаи таърихӣ ва сиёсати давлатӣ хеле гуногун ҳастанд. Дар асоси устувории низоми бонкӣ имконияти мутобиқ будани инфрасохтор ба тағйиротҳои иқтисодӣ, муҳити молиявӣ ва технологӣ ба миён омада истодааст.

Аслан, таҷрибаи иқтисодиёти ҷаҳонӣ се равияи ташаккул ва рушди низоми бонкиро доранд:

- модели марказонидашуда (моноплистӣ), ки ба иқтисодиёти нақшавӣ – дективӣ хос аст;
- модели бозорӣ, ба давлатҳои рушдкардаи либералӣ мутобиқ мебошад;
- модели гузаришӣ, ба давлатҳои дар шароити гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ қарордошта мутобиқ аст [1].

Ҳамзамон, дар таълимоти Никулина И.Е. [3,с.185-193] омадааст, ки стандартҳои байналмилалӣ ва интегратсияи ҷаҳонӣ ба осон кардани ҳамкориҳои низомҳои бонкӣ мусоидат намоянд ҳам, лек гуногун будани онҳоро бартараф карда наметавонанд ва таъсири манфии омилҳои экзогениву омилҳои буҳрониро аз байн намебаранд. Бозори хизматрасониҳои бонкӣ аз танзимҳои давлативу маҳаллӣ озод набуда, ба анъанаҳои миллии давлатҳо ва рушди иқтисодии онҳо мутобиқ карда шудааст. Низоми бонкӣ дар давлтаҳои мухталифи ҷаҳониро олими рус ба фонди (ва ё худ бозорӣ), бонкӣ ва омехта (рушдкунанда) ҷудо намудааст.

Боз як намуди низоми бонкӣ дар давлатҳои абарқудрат машҳур аст, ки иқтисодчиён ин намуди низомро «Bank-Based» меноманд. Сарчашмаи асосии даромади бонкӣ асосан аз

даромади фоизии қарзҳо ва пасандозҳо мебошад. Ин намудаи бонкдорӣ камдаромад буда, лек хавфи паст дорад. Дар ин ҳолат бонкҳо ба ҳайси миёнарав баромад намуда, дар тақсим ва аз нав тақсим намудани захираҳои молиявӣ машғул ҳастанд. Ба ин намуди бонкҳо асосан низоми бонкии олмонӣ шомил аст, ки новобаста аз рушд ҳамзамон бо амалиётҳои коғазҳои қиматнок низ машғул ҳастанд.

Дигар намуди низоми бонкӣ, ин бозорӣ, яъне «Market-Based» мебошад. Тақсим ва аз нав тақсим намудани захираҳои молиявӣ асосан тариқи миёнаравҳои молиявӣ ба кор омада, барои афзоиши сармояи саҳмиявии корхонаҳо нигаронида шудааст. Дар ин намудаи низоми бонкдорӣ ҷалби сармояҳо нисбатан фаъол буда, тариқи қарзҳои бонкӣ сурат мегирад. Сатҳи рушди биржаҳои фондӣ низ тариқи устувории низоми қонунгузорӣ ҳифз карда мешавад.

«Undeveloped or Mixed» - чунин ном дорад, шакли дигари низоми бонкдорӣ. Дар давлатҳои дар марҳилаи рушд қарордошта талабот ба сармоягузорӣ зиёд буда, ҷалби пасандоз низ нисбатан баланд аст. Дар ин ҳолат анбори қонунгузорӣ низ қобили такмилдиҳӣ мебошад. Масалан, низоми бонкии Федератсияи Русия бо таъсири омилҳои пасошуравӣ хело коста шуда буд. Лекин баъд аз солҳои 1980 он тамоюли рушдро касб намуд, ки то ҳол аҳолӣ бо урфу одатҳои молиявӣ даврони шуравӣ фаъолият мебаранд [3,с.187].

Бояд зикр намуд, ки ғайр аз тасдиқоти назариявӣ аз ҷониби якчанд ташкилотҳои байналмилалӣ раддабандиҳо низ карда шудааст. Масалан, нашрияи машҳури The Banker [7], ки дар бораи бахшҳои молиявии ҷаҳонӣ маълумот медиҳад, дар рейтинги солонаи 2024 дар бораи 1000 бонки беҳтарини ҷаҳонӣ маълумот пешкаш намудааст. Маҷалла ин рейтингҳоро аз соли 1970 то инҷониб ҳамасола тартиб медиҳад. Он ҳаҷми зиёди маълумотро аз 4000 бонки 190 кишвари дунё ҷамъоварӣ намуда, ҳамасаола дар моҳи июл ба нашр мерасонад.

The Banker нашр намудааст, ки соли 2024 фоиданокии бонкҳои ҷаҳонӣ ба таври назаррас коҳиш ёфта, парокандагӣ шиддат гирифт. Алалхусус, қарздиҳандагони ИМА ба шарофати дидани Уолл Стрит ва даромади қавӣ пешравӣ карданд, дар ҳоле ки аврупоиҳо фоидаи камтар нишон доданд, бонкҳои чинӣ бо инерсияи сиёсӣ ва монеаҳои сохторӣ мубориза бурданд ва дар шароити бухрони манзил афзоиши заиф нишон доданд ва бонкҳои ҳиндӣ ва ҷопонӣ рушд нишон доданд, ки манзараи бонкдории ҷаҳониро тағйир доданд. Аз ҳама бонкҳои қавӣ ва пешсаф дар ҷаҳон, бонкҳои зерин эътироф гардиданд:

Ҷадвали 3. Панҷгонаи беҳтарини бонкҳо дар соли 2024
Table 3. Top five banks in 2024

Рейтинг аз рӯйи сармоя ва активҳо	Бонк	Давлат	Ҳаҷми сармояи дараҷаи 1, млн доллар	Ҳаҷми сармоя, млн доллар	Фоида то андоз, млн доллар
1	Industrial and Commercial Bank of China (ICBC)	Хитой	541 020.96	6 687 910.41	57 784.52
2	China Construction Bank Corporation	Хитой	455 400.55	5 557 691.64	52 654.38
3	Agricultural Bank of China	Хитой	422 173.15	5 923 032.19	43 726.16
4	Bank of China	Хитой	378 532.33	4 802 917.67	40 404.66
5	JP Morgan Chase & Co	ИМА	294 881.00	4 002 814.00	75 083.00

Таҳияи муаллиф бо истифода аз [14; 15]

Раддабандии пешниҳодшудаи бонкҳои бузургтарини ҷаҳон аз рӯйи ҳаҷми сармояи дараҷаи якум (Tier 1 Capital)**,** ҳаҷми умумии активҳо **ва** фоида то андоз сохтори муосири низоми бонки ҷаҳонӣ ва дараҷаи тамаркузи захираҳои молиявиро дар миқёси байналмилалӣ инъикос менамояд. Таҳлили маълумотҳои ҷадвал нишон медиҳад, ки чаҳор адад аз панҷ бонки пешсафи ҷаҳон ба Ҷумҳурии мардумии Чин тааллуқ доранд. Ин ҳолат

аз сатҳи баланди таъсири институтсионалӣ ва молиявии сармояи бонкӣ дар Чин шаҳодат дода, ҳамзамон, нақши марказии бахши бонкиро дар татбиқи модели давлатии рушди иқтисодӣ таъкид менамояд.

Бонки Industrial and Commercial Bank of China (ICBC) дар рейтинги ҷаҳонии овардашуда мавқеи якумро ишғол намуда, дорои сармояи дараҷаи якум ба ҳаҷми 541,0 млрд доллари ИМА, активҳои умумӣ ба маблағи 6,69 трлн доллари ИМА, фоида то андоз дар ҳаҷми 57,8 млрд доллари ИМА мебошад.

ICBC на танҳо бузургтарин бонки Хитой, балки яке аз институтҳои муҳимми низоми молиявии ҷаҳонӣ ба ҳисоб рафта, дар маблағгузории лоиҳаҳои инфрасохторӣ, саноатӣ ва сармоягузорӣ ҳам дар дохили кишвар ва ҳам дар арсаи байналмилалӣ иштироки фаъол дорад.

Ҷойи дуюмро China Construction Bank Corporation ишғол мекунад, ки ҳаҷми активҳои он зиёда аз 5,56 трлн доллари ИМА буда, сармояи дараҷаи якумаш ба 455,4 млрд доллари ИМА мерасад. Самти асосии фаъолияти ин бонк маблағгузории сохтмон, инфрасохтор ва соҳаи амволи ғайриманқул мебошад, ки афзалиятҳои сохтори иқтисоди Чинро инъикос мекунад.

Бонкҳои Agricultural Bank of China (ҷойи сеюм) ва Bank of China (ҷойи чорум) низ ҳаҷми назарраси активҳо доранд, ки мутаносибан аз 5,9 трлн ва 4,8 трлн доллари ИМА зиёд мебошад. Ин бонкҳо дар рушди бахши аграрӣ, дастгирии молиявии соҳибкорӣ, инчунин дар анҷом додани амалиётҳои хориҷии иқтисодӣ ва ҳисоббаробаркуниҳои байналмилалӣ нақши муҳим мебозанд.

Ягона намояндаи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар панҷгонаи пешсаф JP Morgan Chase & Co мебошад, ки ҷойи панҷумро ишғол намудааст. Гарчанде ҳаҷми активҳои ин бонк нисбат ба бонкҳои бузурги Чин камтар аст, аммо нишондиҳандаи фоида то андоз дар сатҳи баланд қарор дорад ва ба 75,1 млрд доллари ИМА баробар мебошад.

JP Morgan Chase & Co ҳамчун конгломерати ҷаҳонии молиявӣ фаъолият намуда, хизматрасониҳои бонкдории тиҷоратӣ, сармоягузорӣ ва рақамиро муттаҳид месозад, ки ин ба таъмини устувории молиявӣ ва сатҳи баланди даромаднокӣ мусоидат мекунад.

Рейтинги бузургтарин бонкҳои ҷаҳон аз рӯйи сармоя ва активҳо дараҷаи баланди тамаркузи сармояи бонкиро дар миқёси ҷаҳонӣ нишон дода, мавқеи пешсафи Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрикоро дар низоми молиявии байналмилалӣ тасдиқ менамояд. Таҷрибаи ин кишварҳо барои такмили низомҳои бонкии давлатҳои дорои бозорҳои молиявии ташаккулёбанда аҳаммияти назарраси амалӣ дорад.

Таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки модели низоми бонкӣ вобаста ба сохтори иқтисодӣ, низоми ҳуқуқӣ ва сатҳи рушди бозори молиявӣ фарқ мекунад. Бо вуҷуди ин, як қатор унсурҳои умумӣ мавҷуданд.

Аввалан, дар аксари кишварҳо бонки марказӣ дар маркази низоми пулӣ қарор дорад. Он сиёсати пулӣ ва дигар вазифаҳои аз ҷониби қонунгузорӣ муайяншударо иҷро мекунад ва дар бисёр ҳолатҳо барои таъмини фаъолияти босуботи низоми пардохт ва назорати молиявӣ масъулият дорад.

Дуюм, бонкҳои тиҷоратӣ ҳамчун миёнарави асосии молиявӣ амал намуда, пасандозҳо ва дигар манбаъҳои маблағгузориро ба қарз ва сармоягузорӣ табдил медиҳанд. Ин фаъолияти онҳо ба рушди истеҳсолот, соҳибкорӣ ва истеъмол таъсир мерасонад.

Сеюм, таҷрибаи байналмилалӣ аҳаммияти махсуси назорати хавфҳоро нишон медиҳад. Бонкҳо бо хавфҳои қарзӣ, бозорӣ, пардохтпазирӣ, амалиётӣ ва дигар намудҳои хавф рӯ ба рӯ мешаванд. Аз ин рӯ, талаботи мувофиқ ба сармоя ва низоми идоракунии хавфҳо яке аз унсурҳои муҳимми устувории бонкӣ мебошад. Стандартҳои Базел маҳз барои такмили чунин механизмҳо аҳаммияти байналмилалӣ пайдо кардаанд.

Хуллас, рушди низоми бонкӣ зери таъсири маҷмуи омилҳои иқтисодӣ, институтсионалӣ, технологӣ ва танзимкунанда қарор дорад. Таҷрибаи кишварҳои пешрафта ва тараққикунанда нишон медиҳад, ки сатҳи баланди сармояи бонкҳо, сифати танзими давлатӣ, устувории молиявӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ омилҳои асосии баланд бардоштани самаранокӣ ва рақобатпазирии бахши бонкӣ ба ҳисоб

мераванд. Дар ин замина, мутобиқшавии низоми бонкӣ ба стандартҳои байналмилалӣ, аз ҷумла талаботи Базел III, барои коҳиш додани хавфҳои системавӣ аҳаммияти махсус дорад.

Хулоса. Натиҷаҳои таҳлил инчунин собит менамоянд, ки дар шароити муосир рушди устувори низоми бонкӣ бидуни ҳамгироии фаъол бо бахши воқеии иқтисодиёт ғайриимкон аст. Афзоиши ҳаҷми қарздиҳӣ ба соҳаҳои истеҳсолӣ, дастгирии соҳибкории хурду миёна, инчунин тавсеаи хизматрасониҳои молиявии инноватсионӣ ба суръатбахшии рушди иқтисодӣ мусоидат менамоянд. Ҳамзамон, баланд бардоштани сатҳи эътимоди аҳолӣ ба институтҳои бонкӣ ҳамчун шарти муҳимми густариши пасандозҳо ва таҳкими пойгоҳи захиравии бонкҳо баромад мекунад.

Барои кишварҳои дорои низоми молиявии ташаккулёбанда, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, масъалаи такмили заминаи ҳуқуқӣ, таҳкими назорати бонкӣ, диверсификатсияи хизматрасониҳо ва рушди бонкдории рақамӣ аҳаммияти стратегӣ доранд. Истифодаи оқилонаи таҷрибаи байналмилалӣ бо дарназардошти хусусиятҳои миллӣ метавонад ба баланд бардоштани устуворӣ ва самаранокии низоми бонкии кишвар мусоидат намояд.

Мақола дар доираи корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон бо суратҷаласаи кафедраи мазкур аз 26.08.2026 №01 ба анҷом расидааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Худойназаров Д.

АДАБИЁТ

1. Банкосвкая система. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/ (дата обращения: 19.01.2026).
2. Ибодов Н.С. Механизми муосири дастгирии давлатии рушди маркетинги бонкӣ дар шароити инноватсионӣ / Н.С. Ибодов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 2026. -№4. –С.251-260.
3. Никулина И.Е. Сравнительный анализ банковских систем различных стран / И.Е. Никулина, Е.Г. Контос // Фундаментальные исследования. - 2017. -№2. -С.185-193.
4. Ҳакимиён Р.Ғ. Баланд бардоштани сифати идоракунии корпоративӣ дар шароити иқтисоди муосир дар бонкҳои саҳомии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Р.Ғ. Ҳакимиён, И.Р. Иброҳимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 202. -№12. –С.242-248.
5. Раҳимзода, Ш.М. Ҳолати муосири захираҳои ҷалбшуда ва нақши онҳо дар ташаккули захираҳои бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш.М. Раҳимзода, Н.Ш. Шарифзода, Ғ.Ҳ. Ғаюров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. -No.4. -P.26-33. – EDN TSXCAS.
6. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. –Душанбе, 2016. -89 с.
7. Топ 1000 банков мира. [Электронный ресурс]. URL: https://www.thebanker.com/content/1ee07cb0-cef5-531f-a2b5-847384f1c0e3 (дата обращения: 19.01.2026).
8. Улугходжаева Х.Р. Современное состояние коммерческих банков Республики Таджикистан / Х.Р. Улугходжаева, С.С. Мирзоев // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. -№10. –С.24-28.
9. Уразова С.А. Возникновение и развитие банковских систем (исторический аспект) / С.А. Уразова // Финансовые исследования. – 2004. -№9. -С.3-8.
10. Файзулоев П.Б. Влияние маркетинговых факторов на трансформацию традиционных банков в цифровые и необанки. УДК: 336.714(575.3). [Электронный ресурс]. URL: https://elibrary.ru/item.asp.
11. Шарифзода, Н.Ш. Таҳлили захираҳои бонкҳои тиҷоратӣ ва имкони истифодаи онҳо / Н.Ш. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. -No.4. -P.129-139. – EDN ITJJZD.
12. James R. Barth, Gerard Caprio, Ross Levine. Bank Regulation and Supervision in 180 Countries from 1999 to 2011 / R. James // Financial Economic Policy. – 2013. -№5(2). -P.111-119.
13. Levine R. Finance and growth: Theory and evidence / R. Levine // Handbook of Economic Growth. – 2005. -118 p.
14. The Banker опубликовал рейтинг Top-1000 банков мира по итогам 2024 года. [Электронный ресурс]. URL: https://www.profbanking.com/news/188-2025/5209-top-1000-2024/ (дата обращения: 19.01.2026).
15. Top 1000 World Banks 2024 - Rankings by country. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.thebanker.com/ (санаи мурочиат 19.01.2026).

ЗАМИНАҲОИ ТАШАККУЛЁБӢ ВА ТАҶРИБАИ ҶАҲОНИИ РУШДИ НИЗОМИ БОНКДОРӢ

Мақолаи овардашуда фарогири масъалаҳои заминаҳои ташаккулёбии низоми бонкдорӣ ва таҷрибаи давлатҳои абаркудрат дар рушд додани он мебошад. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки дар шароити муосир рушди устувори низоми бонкӣ бидуни ҳамгироии фаъол бо бахши воқеии иқтисодиёт ғайриимкон аст. Афзоиши ҳаҷми қарздиҳӣ ба соҳаҳои истеҳсолӣ, дастгирии соҳибкории хурду миёна, инчунин тавсеаи

хизматрасониҳои молиявии инноватсионӣ ба суръатбахшии рушди иқтисодӣ мусоидат менамоянд. Хуллоса рушди низоми бонкӣ зери таъсири маҷмуи омилҳои иқтисодӣ, институтсионалӣ, технологӣ ва танзимкунанда қарор дорад. Сараввал ташаккулёбии низоми бонкӣ, заминаҳо ва нишонаҳои он таҳқиқ гардидааст. Таҷрибаи давлатҳои ИМА, Шветсия, Ҷопон, Олмон, Хитой, Русия ва Тоҷикистон таҳлил ва муқоиса карда шуда, унсурҳои беҳтарини онҳо ҷудо карда шудааст. Ҳамзамон, раддабандии низоми бонкӣ аз ҷониби нашрияи The Banker раддабандии панҷгонаи беҳтарин бонкҳои мамлакатҳои ҷаҳон бо нишондодҳои оморӣ онҳо оварда шудааст. Таҳқиқи муфассали бонкҳои беҳтарин арзёбӣ гардида, барои рушди низоми бонкии мамлакат тавсияҳо аз унсурҳои таҷрибаи давлатҳои пешсаф оварда шудааст.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, сармоя, муомилот, гирдгардиши пул, молияв, захира, рақобатпазирӣ, қарз.

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ И МИРОВОЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

В статье рассматриваются вопросы основ формирования банковской системы и опыта зарубежных стран в развитии системы. Результаты анализа показывают, что в современных условиях устойчивое развитие банковской системы невозможно без активной интеграции с реальным сектором экономики. Ускорению экономического роста способствуют увеличение кредитования промышленных предприятий, поддержка малого и среднего бизнеса, а также расширение инновационных финансовых услуг. В целом, на развитие банковской системы влияет комплекс экономических, институциональных, технологических и регуляторных факторов. Сначала изучены формирование банковской системы, ее основы и показатели. Анализирован и сравнен опыт США, Швеции, Японии, Германии, Китая, России и Таджикистана, выявлены их лучшие элементы. Одновременно представлен рейтинг банковских систем по версии издания The Banke, пять лучших банков мира по статистическим показателям. Проведено детальное исследование лучших банков и даны рекомендации по развитию банковской системы страны на основе опыта ведущих стран.

Ключевые слова: банковская система, капитал, обращение, денежное обращение, финансы, резервы, конкурентоспособность, кредит.

PREREQUISITES FOR THE FORMATION AND GLOBAL EXPERIENCE OF BANKING SYSTEM DEVELOPMENT

This article examines the foundations of banking system formation and the experience of foreign countries in developing such systems. The analysis indicates that, in the current environment, the sustainable development of the banking system is impossible without active integration with the real sector of the economy. Economic growth is fostered by increased lending to industrial enterprises, support for small and medium-sized businesses, and the expansion of innovative financial services. Overall, the development of the banking system is influenced by a complex interplay of economic, institutional, technological, and regulatory factors. The study begins by examining the formation, foundations, and key indicators of the banking system. It analyzes and compares the experiences of the USA, Sweden, Japan, Germany, China, Russia, and Tajikistan, identifying best practices from each. Additionally, the article presents a ranking of banking systems based on data from The Banker and highlights the world's top five banks according to statistical metrics. A detailed study of these leading banks is conducted, and recommendations for the development of the country's banking system are offered, drawing on the experience of these leading nations.

Keywords: banking system, capital, circulation, money circulation, finance, reserves, competitiveness, credit.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Холматова Умеда Ҳайдаровна*** – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи фаъолияти бонкӣ. **Сӯроға**: 734064, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: **semerka07_77@mail.ru**. Телефон: **989-08-44-44**

Сведения об авторе: ***Холматова Умеда Хайдаровна*** – Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент банковского дела. **Адрес**: 734064, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. E-mail: **semerka07_77@mail.ru**. Телефон: **989-08-44-44**

Information about the author: ***Kholmatova Umeda Haydarovna*** – Tajik State University of Finance and Economics, Assistant Lecturer in Banking. **Address**: 734064, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimov street, 64/14. E-mail: **semerka07_77@mail.ru.** Phone: **989-08-44-44**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 11.06.2026
Аз тақриз баргашт: 22.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 338.436.33(575,3)

ТАСНИФИ ТАҲДИДҲО БА АМНИЯТИ ИҚТИСОДИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ ВА РОҲҲОИ МУҚОВИМАТ БА ТАЪСИРИ ОНҲО

Ализода О.М., Раҳимӣ Қ.О.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Муқаддима Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдат миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» (28.12.2023) таъкид шудааст, ки "тағйирёбии босуръати вазъи бозори ҷаҳонии озуқаворӣ ва болоравии мунтазами нархи маҳсулоти ғизоӣ моро водор менамояд, ки ба беҳсозии ҳолати соҳаи кишоварзӣ, афзоиш додани истеҳсоли маҳсулоти он, рушди маҷмааҳои агросаноатӣ ва бо ҳамин роҳ таъмин намудани амнияти озуқаворию кишвар таваҷҷуҳи аввалиндараҷа зоҳир намоем" [10; 9]. Айни замон дар доираи татбиқи "Барномаи рушди низоми агроозуқаворӣ ва кишоварзии устувор барои давраи то соли 2030" [1], ислоҳоти соҳаи кишоварзӣ ва ташкили низоми кишоварзии устувор сурат гирифта, ба пешравиҳои назаррас ноил гардида истодааст. Дар ин Барнома масаълаи таҳкими ислоҳоти сохторӣ ва институтсионалӣ дар соҳаи кишоварзӣ, ки ба ташкили истеҳсолоти устувори кишоварзӣ мусоидат менамояд, ҳадафи асосӣ муаяйн шудааст [2]. Воқеан ҳам рушди устувори соҳаҳои кишоварзӣ на танҳо шароити муҳимми таъмини амнияти иқтисодии субъектҳои коплекси агросаноатӣ мебошад, балки дараҷаи амнияти озуқаворию мамлакатро низ муайян мекунад. Бинобар ин, фаъолияти ҳокимияти давлатии сатҳои гуногуни мамлакат барои таъмини амнияти озуқаворӣ ва сафарбар намудани захираҳои дохилӣ барои таъмини кафолатҳои он тадбирҳо андешида истодаанд.

Чуноне дар боло зикр намудем, тараққиёти соҳаҳои кишоварзии мамлакат бештар дарҷаи амнияти иқтисодии онро муайян мекунад. Аммо, новобаста ба рушди иқтисодиёти кишоварзӣ чунин таҳдидҳо ба амнияти иқтисодии кишвар мушоҳида мешавад:

- ҳосили пасти зироатҳо, ки дар баъзе хоҷагиҳо вобаста ба таҳдидҳои табиию иқлимӣ рӯй медиҳанд;
- маҳсулнокии ноустувор ва пасти чорво ва мурғ (аз ҷумла ширҷӯшӣ, кам истеҳсол кардани тухм, истеҳсоли пашм дар як сол, нигоҳубини пасти чорво, маҳсулнокии пасти эму хошок ва фавти зиёди чорво ва ғайра);
- сатҳи пасти техникӣ-технологӣ дар тамоми занҷираҳои истеҳсолоти кишоварзӣ (парвариши зироатҳо, фарбеҳ кардани чорво, ҷамъоварӣ ва нигоҳ доштан, кашонидан ва ғайра);
- норасоии маблағ ва навоварӣ дар таҷдиди заминаҳои техникиву технологии истеҳсолоти кишоварзӣ;
- сифати пасти захираҳои меҳнатӣ, кадрҳои баландихтисос, сатҳи пасти тайёрии касбии мутахассисони соҳа, ки сабаби дуздӣ, вайроншавӣ, талафи молу мулк, беморию корманд ва дигар таҳдидҳое, ки дар хоҷагиҳо дучор мешавад;
- сатҳи пасти устуворию молиявии аксари хоҷагиҳо кишоварзӣ: ҳиссаи зиёди қарзҳои кредитӣ, аз ҷумла ҳиссаи зиёди қарзи муҳлаташ гузашта аз рӯи онҳо; "буҳрони пардохт накрдан" ва баъзе дигар норасоиҳо;
- хароҷоти баланд аз сабаби таҳдидҳои дигар, масалан, нархҳои баланд барои сӯзишворӣ ва равғанҳои молиданӣ, ки даромади пасти корхонаҳоро боис мегарданд;
- норасои дар натиҷаи истеҳсолоти мавсимӣ ва мавҷудияти кабудиҳои пардохтпазирӣ.

Таҳдидҳои молиявӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ аз ҷиҳати аҳаммият ва басомади рӯйдод дар ҷойи дуюм, пас аз амнияти табиию иқлимӣ, қарор мегирад. Таҳдиди дигаре, ки дар корхонаҳои бахши аграрии иқтисодиёти вилоят ба ташвиш меорад, ин таҳдиди нарасидани кадрҳои соҳибихтисос ва дараҷаи пасти дониши мутахассисони мавҷудаи соҳа мебошад. Сарфи назар аз дастгирӣ ва ёрии давлат дар самти тайёр намудани кадрҳо ҳанӯз

ҳам камбудии мутахассисон дида мешавад. Миқдори кормандони соҳаи кишоварзии дорои ихтисоси касбии олӣ дар давраи солҳои 2015-2022 аз 25 то 15 фоиз паст шудааст [13,с.48-50]. Илова бар ин, солҳои охир қисми зиёди кормандони касбу кори кишоварзӣ ба синни пеш аз нафақа расидаанд, аз ҷумла онҳое, ки дар чорводорӣ, зироаткорӣ ва дигар соҳаҳои агросаноатӣ таҷрибаи бой доштанд.

Мақсади мақола

1. Ҳадафи стратегии таъмини амнияти иқтисодии комплекси агросаноатии сатҳи гуногун, фароҳам овардани шароити зарурӣ барои рушд ва устувории иқтисодии корхонаҳои соҳаи кишоварзии иқтисодӣ ва суботи иҷтимоию иқтисодии манотиқи деҳот мебошад. Пойдевори системаи комплекси агросаноатиро корхонаҳо ва ташкилотҳои гуногуни соҳаи кишоварзӣ ташкил медиҳад, ки дар рушди КАС-и минтақаҳо нақши ҳалкунанда дорад [15,с.136-140].

2. Аз нуқтаи назари муносибати системавӣ амнияти иҷтимоӣ-иқтисодии КАС-и минтақаҳо, аз ҷумла КАС-и вилояти Хатлон, ки минтақаи калони агросаноатии мамлакат мебошад ва он аз таъсири фарогирӣ таҳдидҳои умумии макроиқтисодӣ берун намебошад. Чи тавре гуфта гузаштем, интихоби самтҳои афзалиятноки стратегӣ ва ташаккули унсурҳои асосии амнияти иқтисодии озуқаворию миллӣ, масъалаи асосӣ ва муҳим мебошад.

Роҳҳои асосии сиёсати давлатро дар соҳаи таъмини амнияти иқтисодии давлатдорӣ тибқи принсип ва меъёрҳои байналмилалии эътирофшуда дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи амнияти озуқаворӣ” (аз 29 декабри соли 2010 №671) муайян шуда, роҳҳои амалӣ намудани он дар “Барномаи бехатарии озуқаворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2023” мушаххас карда шудааст [3]. Дар ин самт муайян намудани стратегияи амнияти иқтисодии комплекси агросаноатии вилояти Хатлон, ки барномаи чорабиниҳо оиди татбиқи самтҳои афзалятноки стратегӣ ва ташаккули унсурҳои асосии амнияти иқтисодии корхонаҳои КАС барои муқовимат ба таҳдидҳои беруна ва дохила нигаронида шудааст, мақсади худтаъминкунии озуқаворӣ ва тараққиёти устувори иҷтимоиву иқтисодии минтақаро дорад, гирифта шудааст.

Мавод ва усулҳо. Тамоми тадбирҳои бехатарие, ки ба таъмини суботи иқтисодӣ дар фаъолияти корхонаҳои КАС ба кишоварзи нигаронида шудаанд. Аммо ноил шудан ба ин устуворӣ бидуни таҳлили тамоми ҷанбаҳои фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ ба монанди амнияти моликияту амвол, амнияти муносибатҳои шартномавӣ, амнияти молиявӣ, бехатарии сӯхтор, амнияти шахсию кадрӣ, бехатарии техникию технологӣ ва дигарон ғайриимкон аст [6,с.126-133].

Дар назди корхонаҳои кишоварзӣ вазифаи асосии худбаҳодиҳии дохилӣ ва нишон додани вазъияти онҳо аз нуқтаи назари иҷрои вазифаҳои истеҳсолии худ қарор дорад:

- андешидани чораҳо барои нигоҳ доштани ин вазифаҳо, таъмини амнияти иқтисодӣ, истеҳсолот ва пайдоиши таҳдидҳои беруниву дохилӣ, ки ба иқтидори корхонаҳо таъсир мерасонанд;

- ташкили низоми мониторинги нишондиҳандаҳои амният, асосноккунӣ ва муқаррар намудани нишондиҳандаҳои ҳадди ақали онҳо, андешидани чораҳо оид ба муқовимат ба таҳдидҳо.

Ҳар як корхонаи кишоварзӣ на танҳо дар давраи буҳрони иқтисодӣ, балки ҳангоми фаъолият дар муҳити устувори иқтисодӣ низ ба мушкилоти амнияти иқтисодии худ рӯ ба рӯ мешаванд. Системаи дуруст сохта ва ҷорӣ кардашудаи таъмини амнияти иқтисодӣ ҳам ба корхона ва ҳам ба ҳар як корманд таъсири мусбӣ мерасонад [8,с.119-130].

Амнияти корхонаҳо кишоварзӣ сатҳи ҳифзи манфиятҳои муҳимми корхонаҳо аз таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ, ин ҳолате мебошад, ки истифодаи самараноки захираҳо ва вазъи молиявиро таъмин менамояд. Зеро амният тавассути истифодаи маҷмуи тадбирҳои дорои хусусияти ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ, техникӣ ва иҷтимоӣ-психологӣ ба даст оварда мешавад [12,с.166-177].

Дар шароити иқтисоди бозорӣ амнияти иқтисодии соҳибкории аграрӣ муҳиммият пайдо намуда, пеш аз ҳама, муайян ва таҳлили ҳамаҷонибаи таҳдидҳо ба фаъолияти корхона, пешгӯӣ ва ташкили системаи чораҳои муҳофизатӣ ва кам кардани хафҳои

соҳибкориро тақозо мекунад. Ҳамзамон, таҳдидҳо на танҳо чунин далелҳои равшан, масалан, ғоратгарӣ, дуздии молу амволи хоҷагӣ, ки хусусияти ошкоркунии ҷиноятӣ доранд, балки чунин ҳолатҳои пинҳонӣ, ба монанди бемасъулиятии шарикони ҳамкор ва кормандон, даъвоҳои беасос аз мақомоти андоз ё мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва ғайра ҳисобида мешаванд. Барои пурра фаҳмидани моҳияти системаи амнияти иқтисодии корхона ва сохтани тамсилаи самараноки он, зарур аст, ки заминаи ҳуқуқӣ ва консепсияи ташаккули системаи амнияти иқтисодиро аниқ намоем. Мафҳуми консепсия амнияти иқтисодии корхона, ба андешаи мо маҷмуи назарҳо, талабот ва шартҳои ташкили чорабиниҳои таъмини бехатарии кормандон ва моликияти корхона мебошад.

Ба принсипҳои таъмини амнияти иқтисодии корхона дохил мешавад: қонуният; пешравӣ ва тадбирҳои пешгирикунанда; самаранок истифода намудани маҷмуи неруву воситаҳо; ҳамбастагӣ ва ҳамкорӣ дар дохили корхона ва берун аз он; омезиши шаффофияту махфият; салоҳият; мақсаднокии иқтисодӣ; асоси фаъолияти корхона ва низомнокии фаъолияти он ба ҳисоб меравад [7,с.143-152].

Дар рафти омӯзиши муаммоҳои таъмини амнияти иқтисодии корхонаҳои КАС, ба назари мо, ба ҷузъҳои асосии он, ки дар расми 1 оварда шудааст, бояд тавоҷҷуҳ дода шавад. Мақсади таъмини амнияти иқтисодии корхона, таъсир расонидан ба таҳдидҳои эҳтимолӣ ва воқеӣ ба фаъолияти он ва пешгирии онҳо мебошад.

Расми 1. Унсурҳои асосии амнияти иқтисодии корхонаҳои КАС
Figure 1. Key elements of the economic security of KAS enterprises

Муаммоҳои амнияти иқтисодии корхонаро бе донистани намудҳои амният, сабабу оқибатҳои таҳдидҳои дахлдор, баррасӣ кардан имконнопазир аст (ҷадвали 1).

Ҳангоми тартиб додани маҷмуи тадбирҳои доир ба амнияти иқтисодии корхонаҳо зарур аст, ки инҳоро ба назар гирем:

-ҳолати амният, ки хусусияти динамикӣ дорад;

-таҳдид аз дохили корхона, ки аз таҳдидҳои берунӣ камтар хафнок нест;

-системаи амнияти иқтисодии корхона, бояд бо системаи амнияти давлатӣ дар асоси ҳуқуқ робита ва ҳамкорӣ дошта бошад.

Натиҷаҳо. Натиҷаи таъмини амнияти иқтисодии корхона дар устувории фаъолият ва самаранокии фаъолияти молиявию хоҷагидорӣ ва амнияти шахсии кормандон ифода меёбад. Бо дарназардошти ин, фаъолият оид ба таъмини амнияти иқтисодии корхона чаҳор самтро дар бар мегирад:

-ҳифзи сарватҳои моддию молиявӣ;

- ҳифзи кормандон;

-ҳифзи моликияти зеҳнӣ (аз ҷумла сирри тиҷоратӣ);

-таъмини иттилоотии фаъолияти тиҷоратии корхона дар шароити бозор.

Ба гуфтаи коршиносон, ҳароҷоти эҷоди системаи амнияти корхона ва фаъолияти оптималии он метавонад 25%-и ҳароҷот барои тамоми раванди истеҳсолотро дар бар гирад. Танҳо системаи ҳамаҷонибаи муҳофизат метавонад самаранок бошад, ки мувофиқи қонунгузории ҷорӣ ташкил карда шуда, тадбирҳои зеринро муттаҳид мекунад:

Ҷадвали 1. Навъҳои асосии амният
Table 1. Main types of security

Навъ	**Объект**	**Сабабҳои таҳдидҳо**	**Оқибат**
Иқтисодӣ	Истеҳсолӣ, соҳа тиҷорату молия	Мавҷудияти фоидаи зиёдатӣ, нотакмилии қонунҳо, сиёсати андоз	«Шустани» захираҳои пулӣ муфлисшавии корхона, «таҷовуз» ба сарватҳои табиӣ, ифлосшавии муҳити зист
Иҷтимоӣ	Гурӯҳи иҷтимоӣ, созмонҳои ҷамъиятӣ	Нобаробар тақсим шудани неъматҳо, камбизоатӣ, ноадолатӣ	Болоравии сатҳи ҷиноии дар ҷомеа, гурӯҳои иҷтимоӣ, низоҳои иҷтимоӣ ва ғ.
Демографӣ	Одамон	Афзоиши аҳолӣ, паст шудани хизматрасониҳои тиббӣ, коҳиш ёфтани таносуби қавмӣ, нобаробарии тақсими неъматҳо	Низоъҳои қавмӣ, афзудани бемориҳо ва ғ.
Озуқаворӣ	Маҳсулоти озуқа	Норасоии маҳсулоти озуқа, паст шудании ҳосилнокии майдони кишт	Истеҳсоли маҳсулоти сифаташ паст, ки ба аҳолӣ зарар дорад
Фарҳангӣ	Олами маънавию аҳлоқии коллектив	Паст шудани сатҳи маънавиёту ахлоқ	Вайрон шудани фарҳанги ташкиливу ахлоқии ташкилот
Иттилоотӣ	Иттилоот ва инфрасохтори он	Нотакмилии инфрасохтори иттилоотӣ, ношаффофоӣ	Иттилооти бардурӯғ, ғорату дуздӣ, изофанависӣ ва ғ.
Экологӣ	Муҳити зист	Вайрон шудани муҳити зист, экология	Истеҳсоли маҳсулоти «ғализ» пастсифат

Таълифи муаллифон

-эҷод кардани монеаҳо барои дастрасӣ ба «дуздии моликият», таҷҳизот, иттилооти ҳифзшаванда;

-ҷорӣ намудани низоми дахлдор, тартиби гузаштан ва баромадан;

- истифодабарии воситаҳои ҳифзи техникӣ;

- барномагирӣ;

-иқтисодӣ;

- ахлоқӣ ва ғ.

Барои ҳар як корхона маҷмуи тадбирҳои дахлдоре истифода бурда мешавад, ки ба шароити дохилӣ ва берунии он ба таври кофӣ ҷавоб медиҳад. Гузориш ба муносибатҳои бозорӣ аз мутахассисон ва роҳбарони корхонаҳо талаб мекунад, ки чунин самтҳои нави фаъолият, аз қабили ташкили ҳифзи сирри тиҷоратӣ аз кормандонро пайгирӣ карда тавонанд. Ба сифати нишондиҳандаҳои асосие, ки вазъияти иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ ва амнияти иқтисодии онҳоро тавсиф мекунанд, пешниҳод менамоем [11,с.202-206]:

1. Нишондиҳандаҳои истеҳсолӣ: Базаи моддиву техникӣ ба 1 га. заминҳои кишоварзӣ; фондмусалаҳии ба 1 нафар; энергомусалаҳшавӣ ба як нафар; маҷмуи маҳсулот ба 1 нафар; коэффитсиенти навсозии фондҳои асосӣ.

2. Нишондиҳандаҳои молиявӣ: даромаднокии маҳсулоти фурӯхташуда; ҳаҷми сармоягузорӣ ба 1 нафар; қарз (қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ) ба 1 нафар; ҳаҷми фурӯш ба 1 нафар; фоидаи умумӣ ба 1 нафар; фоидаи соф ба 1 нафар; арзиши аслии як воҳиди маҳсулоти кишоварзӣ; ҷарима, ҷарима барои хисоббаробаркунӣ бо буҷет ва фондҳои ғайрибуҷетӣ ба як нафар; коэффитсиенти мустақилияти молиявӣ; таносуби қарзи ҷорӣ; коэффитсиенти мустақилияти молиявии дарозмуддат; коэффитсиенти пардохтпазирӣ ва ғ.

3. Нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ: мавҷудияти мутахассисон %; музди меҳнати миёна ба 1 корманд; сатҳӣ қарздорӣ аз музди меҳнат.

Муҳокима. Таҳқиқот нишон дод, ки ҳар як роҳбари корхонаро донистан лозим аст, ки кадом таҳдидҳои имконпазир барои ташкили фаъолият мавҷуд аст ва чи гуна ба таври оқилона кам кардани зуҳуроти «заифӣ»-и кормандонро таъмин намояд.

Расми 2. Таснифи таҳдидҳои амнияти иқтисодии корхонаҳои КАС
Figure 2. Classification of economic security threats to KAS enterprises

Таҳдидҳо ба амнияти иқтисодии корхона хеле гуногунанд. Зимни таҳқиқот ба мо имкон пайдо шуд, ки намудҳои зерини таҳдидҳои берунаро муайян намоем:

- канда шудан ва беэътимодӣ дар алоқаҳои иқтисодии байни корхонаҳое, ки занҷираи ягонаи технологиро ташкил медиҳанд;
- номутаносибии байни соҳаҳои истеҳсолкунанда, маҳсулоттайёркунӣ ва коркард;
- фарқияти даромаднокии байни соҳаҳо;
- дараҷаҳои гуногуни омодагии соҳаҳо ва истеҳсолот ба фаъолият дар шароити иқтисоди бозорӣ бо назардошти неруи мавҷудаи илмию техникӣ, кадрӣ ва рақобатпазирии маҳсулот;
- кам шудани ҳаҷми умумии сармоягузории истеҳсолӣ ва паст шудани самараи онҳо;
- сатҳи пасти татбиқи технологияҳои навини истеҳсолӣ;
- рақобатнопазирии истеҳсолкунандагони моли ватанӣ, аз бозори дохилӣ берун шудан аз сабаби маблағгузории музмин ва сатҳи пасти сармоягузорӣ;
- афзоиши фишори андоз ба истеҳсолкунандаи маҳсулот ва бинобар ин, беасос боло рафтани нархҳо;
- қобилияти пасти пардохтпазирии қисми зиёди корхонаҳо;
- сатҳи нокифояи сарфаи захираҳо.

Сарчашмаи пайдоиш, ки таҳдиди сифати беруна ва дохиларо дорад, чунин оқибатҳоро ба бор меорад: беруна –дуздии сарватҳои моддӣ ва қиматбаҳо аз тарафи шахсоне, ки дар корхона кору фаъолият надоранд; ғоратгарии саноатӣ, амалҳои ғайриқонунии рақибон; таъмаҷуӣ аз тарафи созмонҳои ҷиноӣ ва ғайраҳо; дохила: фош кардани маълумотҳои дохилӣ аз ҷониби кормандон; дуздии моликияти корхона; паст будани тахассуси мутахассисоне, ки ҳуҷҷатҳои (шартномаҳои) тиҷоратиро таҳия мекунанд; кори бесамари хадамоти амнияти иқтисодӣ ва шахсони масъул барои тафтиши контрагент; қаллоби дар дохили корхона.

Дараҷаи гарони оқибатҳо:

- дараҷаи баланд, якбора бад шудани тамоми нишондиҳандаҳои молиявию иқтисодии корхона, ки боиси қатъи фаврии фаъолияти он мегардад, ё боиси чунин зарари калон мегардад, баъдтар ба ҳамин оқибатҳо оварда мерасонад;

-дараҷаи назаррас, имконияти ба корхона расонидани зарари молиявиро дар бар мегирад, ки дар оянда ба нишондиҳандаҳои асосии молиявию иқтисодӣ ва фаъолияти он таъсири манфӣ мерасонад ва он дар муддати дуру дароз бартараф карда мешавад;

-дараҷаи миёна, бартараф кардани оқибатҳои ин гуна таҳдидҳо хароҷотро талаб мекунад, ки бо хароҷоти ҷории корхона муқоисашаванда аст, аммо вақти зиёдро талаб намекунад;

-дараҷаи паст, оқибатҳои зуҳури ин таҳдидҳо на ба мавқеи стратегии корхона ва на ба фаъолияти ҷории он таъсири назаррас намерасонад.

Объекти таҳдид: ба кормандон, таҳдид бо мақсади ба даст овардани маълумоти махфӣ, рабудани кормандон, тамаъҷуи ва ғ. Объекти таҳдид: таҳдид ба кормандон - таҳдид бо мақсади ба даст овардани маълумоти махфӣ, рабудани кормандон, тамаъҷуӣ ва ғ.

Субъекти таҳдид: аз сохторҳои ҷиноӣ, фаъолияти маъмултарини гурӯҳҳои муташаккили ҷиноӣ, таҳдиди рақибон, амалҳои ғайриқонунии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки ба корхона зарари маънавӣ ё моддӣ мерасонанд ва ғ.

Қаллобӣ ва сӯиистифодаи дохилиро мунтазам бартараф кардан мумкин нест, аммо талафотро аз онҳо чуноне таҷрибаҳо нишон медиҳанд, бо роҳи ба амал баровардани тадбирҳои муайян кам кардан мумкин аст. Корхона бояд ба кормандони худ мувозинати эътимод пайдо кунад. Бо ташкили фазои мусоиди психологӣ дар коллектив, ташкилот метавонад чунин ҳавасмандкуниро коҳиш диҳад. Яке аз роҳҳои муассир ва боэътимоди муайян кардани қаллобон, ришвахӯрон ё агентҳои рақибон дар корхонаҳо - ин назорат аз болои даромад ва хароҷоти кормандоне мебошад, ки ҳуқуқи имзои молиявӣ ё дастрасӣ ба маълумоти махфӣ доранд [4,с.149-156].

Пайдо шудани маблағе, ки дар эъломияи андози кормандон инъикос наёфтааст, бояд барои муайян кардани сарчашмаҳои даромади аз ҳад зиёд ӯ замина ва асоси андешидани чораҳо гардад. Яке аз усулҳои самараноки пешгирии қаллобӣ ва тасарруфи дохилӣ, ин манъ кардани мустақилона бастани шартномаҳои молиявӣ аз ҷониби шахсони масъул мебошад. Шуъбаҳо ё гурӯҳҳое, ки ба бастани шартномаҳо машғуланд, бояд зери назорат қарор гиранд. Ин аз ду мавқеъ муассир аст: аввалан, ҷамъоварии тахассусии маълумот дар бораи шарик ва кӯшишҳои эҳтимолии ҷиноии ӯ нисбат ба корхона ва кормандони он мавҷуд аст ва дуюм, санҷиши пешгирикунандаи робитаҳои эҳтимолии манфии кормандони корхона гузаронида мешавад.

Таҳдиди кормандони худро дар корхона комилан пешгирӣ кардан мумкин нест, аммо онҳоро кам кардан мумкин аст. Қаллобии мунтазами андозаи миёна “иловаи музди меҳнат” аз аввал бо он фарқ мекунад, ки он бо сабабҳои иқтисодӣ содир мешавад, мунтазам, хуб андешида шудааст ва одатан бо чораҳои амниятӣ таъмин карда мешавад. Аз ин сабаб, одатан маблағи ночиз дуздида мешавад: эҳтимоли кам аст, ки ба онҳо аҳаммият медиҳанд. Бо вуҷуди ин, бо ин роҳ корманд метавонад худро бо даромади доимӣ, ки ба сатҳи музди меҳнат баробар аст, таъмин кунад.

Чунин дуздӣ ба корхона зарари калон мерасонад. Онро ба осонӣ метавон тавассути ҳисоб кардани ҳаҷми музди меҳнати кормандоне, ки мавқеи корашон ба эҳтимоли дуздӣ имкон медиҳад, арзёбӣ кард. Хавфи онҳо дар он аст, ки гарчанде касе дар бораи кирдорашон махсус сухан намеронад, коллектив нисбат ба онҳо чун як чизи одӣ муносибати бегуфтугуро инкишоф медиҳад. Вақте ин гуна муносибатро роҳбарони корхона хомӯшона ба роҳ мемонанд, махсусан хавфнок аст: Ташкилотҳое ҳастанд, ки одамон на аз рӯи маош, балки барои собиқаи меҳнат ба кор меоянд.

Ин муҳит зуд кормандони навро вайрон мекунад. Ҳодисаҳое маълуманд, ки навкори ба ин кор муқобил баромада, бо ин ё он баҳона аз ташкилот ронда мешавад. Хусусияти муҳимми равонии ин навъи дуздӣ, вуҷуд надоштани масъулияти гунаҳкорӣ мебошад. Онро ангезае пахш мекунад: «ҳама ин корро мекунад». Агар дар корхона ва ё шуъбаҳои алоҳида чунин муҳит ба вуҷуд омада бошад, пас онро танҳо бо роҳи аз кор холӣ кардани кадрҳои куҳна ва ба кор қабул кардани одамони нав комилан бартараф кардан мумкин аст. Кӯшиши роҳбарон барои мубориза бурдан ба муқобили ин гуна дуздӣ бо роҳи барпо намудани системаи ҳисобу китоб ва назорат бо душвориҳои калон ба амал бароварда

мешавад, ки аксар вақт боиси қаҳру ғазаби коллектив, ҳатто боиси аз кор хориҷ шудан мегардад. Роҳбарияти сатҳи болоии дар ин вазъият бояд нақши аввалиндараҷа дошта бошад ва амалиёти шуъбаҳои дахлдор, пеш аз ҳама, хадамоти бехатарӣ ва идоракунии меҳнатро муттаҳид созад [5,с.80-87].

Вазъияти иқтисодии корхона бештар ба дараҷаи роҳбарӣ, масъулият ва поквичдонии коргароне, ки дар он кор мекунанд, вобаста аст. Дар рафти таҳқиқоти сотсиологии мо чунин савол ба миён меояд: «Оё амнияти иқтисодии корхона ба поквиҷдонии роҳбар вобаста аст?». - 70,5%-и пурсидашудагон посухи мусбат додаанд, вобастагӣ аз «дараҷаи баҳисобгирӣ ва назорати моликият» - 37% пурсидашудагон. «Захираҳои аз ҷониби давлат баровардашуда мувофиқи таъинот истифода намешаванд» - чунин ҳолатро 30,1% пурсидашудагон изҳор кардаанд. Дараҷаи иқтисодиёти ниҳоӣ дар соҳаҳои гуногуни фаъолият аз 40 то 80 фоизро ташкил медиҳад.

Дар байни таҳдидҳои дохилӣ ба корхона, 25,2 фоизи пурсидашудагон дуздии сарватҳои моддиро аз ҷониби кормандони корхона ва 31,4 фоизи онҳо қасдан зарар расониданро аз ҷониби роҳбарону мутахассисон қайд кардаанд. Дар ин гуна ҳолатҳо, ҳар қадар ҳаҷми кор зиёд бошад, музди меҳнати кормандон низ ҳамон қадар зиёд нишон дода мешавад. Ин қабил кормандон, чун қоида, дар бораи нархи молу хизматрасониҳо ва робитаҳои фоидаовар маълумоти дақиқ дошта, равоншиносони хубанд. Онҳо таъминкунандагони барои худ фоидаоварро (таъминкунандагони маҳсулоту ашёи хом) интихоб мекунанд, аммо дар бораи вазъияти умумии молиявии корхона, сари вақт додани музди меҳнат, равандҳои истеҳсоливу технологӣ, фурӯши маҳсулоте, ки аз ашёи хоми сифаташ шубҳанок тайёр шудааст, парво надоранд. Барои онҳо танҳо як чизи муҳим аст: беҳбудии молиявии шахсӣ. Ба гуфтаи беш аз 50 фоизи соҳибкорони аграрии пурсишшуда, ки коркарди ашёи хом ва мефурӯши маҳсулот машғуланд, онҳо маҷбуранд барои чунин хизматрасониҳо маблағҳои зиёдатӣ (пора ё пардохтҳои ғайрирасмӣ) пардохт намоянд.

Рақибон ҳамеша ба фаъолияти корхона таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд, ки он метавонад аз технологияҳои нави истифодашуда, усулҳои корӣ, маълумот дар бораи шарикони ҷорӣ ва ояндадор, мизоҷон, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, таъминкунандагон ва каналҳои фурӯш ба вуҷуд ояд. Аммо мо набояд дар бораи рақобати беинсофона фаромӯш кунем, ки принсипи асосии он хоҳиши бо ҳар роҳу восита, ҳатто ғайриқонунӣ мустаҳкам кардани мавқеи худ тавассути заиф кардани мавқеи рақибон бо роҳи фиреб додани истеъмолкунандагон ё якҷоя кардани ҳарду мебошад. Рақобати беинсофона дар шаклҳои зерин сурат мегирад: • ҷосусии иқтисодӣ, • рекламаи бардурӯғ, • лобизми ширкат, • сохтакорӣ ва қалбакии маҳсулот, • бо роҳи фиреб додани бевосита, расонидани зарари моддӣ, фишори равонӣ ва ҷисмонӣ.

Кормандон, чун қоида, ба устувории фаъолияти ташкилот манфиатдоранд, зеро муътадилии музди меҳнаташон маҳз аз ҳамин вобаста аст. Аммо истисноҳо низ ҳастанд - инҳо одамоне мебошанд, ки даромади худро худашон ва аз ҳисоби корхона меафзоянд. Роҳҳои асосии ин кор қаллобӣ ва дуздӣ ба шумор меравад. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки тақрибан 46%-и ҳолатҳои маълуми қаллобиву сӯиистифода аз ҷониби кормандон, 32% аз тарафи роҳбарон ва 14% аз ҷониби соҳибмулкон содир карда мешаванд. Кормандони оиладор бештар ба қаллобиву сӯиистифода даст зада, зарари миёнаи бештар мерасонанд - 70%-и ҳолатҳо ба онҳо рост меояд. Зарари расонидаи мардон нисбат ба занон 4 маротиба ва зарари миёнае, ки шахсони маълумоти олидор мерасонанд, назар ба одамони бе маълумоти олӣ беш аз панҷ баробар зиёд аст [14,с.168-173].

Хулоса. Баррасии масъалаҳои марбут ба амнияти иқтисодӣ ва озуқавории комплекси агросаноатӣ дар мақолаи мазкур нишон медиҳад, ки рушди устувори соҳаи кишоварзӣ омили асосии таъмини амнияти миллӣ ва фароҳам овардани шароити мусоиди зиндагӣ дар деҳоти кишвар ба ҳисоб меравад. Таҳлилҳо тасдиқ мекунанд, ки новобаста аз дастгириҳои давлатӣ ва татбиқи барномаҳои мақсаднок, фаъолияти корхонаҳои аграрӣ ҳанӯз ҳам ба як қатор таҳдидҳои ҷиддии берунӣ ва дохилӣ, аз ҷумла омилҳои табииву иқлимӣ, ноустувории ҳосилнокӣ, мушкилоти молиявӣ, норасоии кадрҳои баландихтисос ва хавфҳои марбут ба қаллобию сӯиистифодаи дохилӣ рӯ ба рӯ мебошанд.

Дар маҷмуъ, ташаккул ва татбиқи стратегияи мукаммали амнияти иқтисодӣ дар сатҳи ҳар як корхонаи комплекси агросаноатӣ на танҳо устувории фаъолияти молиявию хоҷагидории онҳоро таъмин мекунад, балки барои расидан ба ҳадафҳои олии стратегии мамлакат дар самти таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди босуръати иқтисодии минтақаҳо заминаи боэътимод мегузорад.

Мақола дар доираи корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи назарияи иқтисодӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ барои солҳои 2020-2024 дар мавзуи «Самтҳои стратегии баланд бардоштани амнияти иқтисодии корхонаҳои комплекси агросаноатӣ (дар мисоли корхонаҳои КАС-и вилояти Хатлон)», бо суратҷаласаи кафедраи мазкур аз 26.08.2026 №01 ба анҷом расидааст.

АДАБИЁТ

1. Барномаи бехатарии озуқаворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2024» (аз 25 июни соли 2020, таҳти рақами №386). -С.27.
2. Барномаи рушди низоми агроозуқаворӣ ва кишоварзии устувор барои давраи то соли 2030. (Замимаи 1 ба қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 марти соли 2023, №54) - Zamimai 1 ва qarori Hukumati.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амнияти озуқаворӣ». (29 декабри соли 2010 № 671), (АМОҶТ, с.2010, №12, м.830; с.2014, №11, мод.667).
4. Мирсаидов А.Б. Вазъи муосири таъмини амнияти иқтисодии Тоҷикистон / А.Б. Мирсаидов. - 2020. -№4. -С.149-156.
5. Мирсаидов А.Б. Мазмуни иқтисодии устувории истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ / А.Б. Мирсаидов, А. Наҷмиддинов // Вестник Таджикского национального университета. – 2019. -С.80-87.
6. Мирсаидов А.Б. Механизмҳои таъмини амнияти иқтисодии комплекси агросаноатии минтақа дар замони муосир / А.Б. Мирсаидов, Қ.О. Раҳимова // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - 2023. -№3(48). -С.126-133.
7. Мирсаидов А.Б. Тамоюли стратегии рушди комлекси агросаноатӣ ва таъмини амнияти иқтисодиву озуқавории Тоҷикистон / А.Б. Мирсаидов, Қ.О. Раҳимова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2023. -№7. -С.143-152.
8. Мирсаидов А.Б., Мониторинги фаъолияти иқтисодӣ ва нақши он дар низоми идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ / А.Б. Мирсаидов, М.Х. Идиев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. - 2022. -№4(80). -С.119-130.
9. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» (28.12.2023). [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.president.tj/ru/node/32195.
10. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» (23.12.2022).
11. Рахимова Қ.О. Арзёбии таҳдидҳои молиявию иқтисодӣ ба амнияти иқтисодии КАС ва роҳҳои пешгирии он / Қ.О. Раҳимова // Маводҳои конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ «Бахшида ба 30-солагии таъсисёбии Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва соли 2024 соли маърифати ҳуқуқӣ». -Кӯлоб, 2024. –С.202-206.
12. Рахимова Қ.О. Банақшагирии амнияти стратегӣ таъмини амнияти иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ / Қ.О. Раҳимова // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Самтҳои инноватсионии рушди иқтисодиёти кишоварзӣ ва рақамикунонии он». -Кӯлоб, 2024. -С.166-177.
13. Рахимова Қ.О. Интихоби самтҳои стратегӣ ва ташаккули унсурҳои асосии амнияти иқтисодии комплекси агросаноатии вилояти Хатлон / Қ.О. Раҳимова // Маҷмуи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ «Бахшида ба эълон гардидани солҳои 2022-2026 «Солҳои рушди саноат», «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ (солҳои 2020-2040) ва соли 2024 «Соли маърифати ҳуқуқӣ». -Кӯлоб, 2024. –С.48-50.
14. Рахимова Қ.О. Усулҳои мубориза бо таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ ба амнияти иқтисодии корхонаҳо / Қ.О. Раҳимова // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Муаммоҳои муосири баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва аудит дар шароити ғайринақдии кунонии пардохтҳо». -Кӯлоб, 2024. -С.168-173.
15. Раҳимова Қ.О. Таҳдидҳои табиию иқлимӣ ва истеҳсоливу технолгии амнияти иқтисодии корхонаҳои аграрӣ (дар мисоли хоҷагиҳои вилояти Хатлон) / Қ.О. Раҳимова // Маҷмуи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Ташаккули «иқтисоди сабз» ҳамчун омили рушди устувори иқтисоди миллӣ». -Кӯлоб, 2024. -С.136-140.

ТАСНИФИ ТАҲДИДҲО БА АМНИЯТИ ИҚТИСОДИИ КОМПЛКЕСИ АГРОСАНОАТӢ ВА РОҲҲОИ МУҚОВИМАТ БА ТАЪСИРИ ОНҲО

Дар мақола оид ба натиҷаҳои бадастомадаи таҳлили амнияти иқтисодии корхонаи кишоварзӣ, ки сатҳи амнияти онро дар робита бо вазъи кунунии соҳа арзёбӣ мекунад ва самтҳои мушкилотро муайян ва инкишоф диҳад, маҷмуи тадбирҳои безарар гардондани таҳдидҳои мавҷудаи дохилиро бартараф менамояд, нишон дода шудааст. Инчунин ҳадафи стратегии таъмини амнияти иқтисодии комплекси агросаноатии вилояти Хатлон, ки фароҳам овардани шароити зарурӣ барои рушд ва устувории иқтисодии корхонаҳои

соҳаи кишоварзии иқтисодиёт ва суботи иҷтимоию иқтисодии манотиқи деҳот буда, асоси системаи комплекси агросаноатии корхонаҳоро, ки ташкилотҳои гуногуни соҳаи кишоварзӣ ташкил додаанд, оварда шудааст. Системаи амнияти иқтисодӣ сифати бисёрзинагӣ дорад ва ба он ҳам таҳдидҳои берунӣ ва ҳам дохилӣ таъсир мерасонад. Бинобар ин, худи корхонаҳои кишоварзӣ мустақилона онро ҳамвор карда наметавонад, аз ин рӯ, онҳо бояд самтҳои афзалиятноки стратегии таъмини амнияти иқтисодии худро дар сатҳҳои гуногун таҳия ва муайян намоянд. Аз нуқтаи назари муносибати системавӣ амнияти иҷтимоию иқтисодии КАС-и минтақаҳо, аз ҷумла КАС-и вилояти Хатлон зерсистемаи ягонаи амнияти иқтисоди миллӣ ва комплеси агросаноатии мамлакат мебошад ва он аз таъсри фарогири таҳдидҳои умумии макроиқтисодӣ берун намебошад.

Калидвожаҳо: коэффитсиент, максималӣ, консепсия, принсп, стратегия, лобизм, созишнома, саноат.

КЛАССИФИКАЦИЯ УГРОЗ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА И СПОСОБЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ИХ ПОСЛЕДСТВИЯМ

В статье о полученных результатах анализа экономической безопасности сельскохозяйственного предприятия, в котором оценивается уровень ее безопасности применительно к современному состоянию отрасли, выявляются и разрабатываются проблемные области, а также показан комплекс мер по нейтрализации существующих внутренних угрозы. Также в основу стратегии положена стратегическая цель обеспечения экономической безопасности агропромышленного комплекса Хатлонской области, заключающаяся в обеспечении необходимых условий для развития и экономической устойчивости сельскохозяйственных предприятий и социально-экономической стабильности сельских территорий, система предприятий агропромышленного комплекса, организованных различными организациями аграрного комплекса. Система экономической безопасности имеет многоуровневое качество и подвержена влиянию как внешних, так и внутренних угроз. Поэтому сами сельскохозяйственные предприятия не могут сгладить ее самостоятельно, поэтому им следует разработать и определить приоритетные стратегические направления обеспечения своей экономической безопасности на разных уровнях. С точки зрения системного подхода, социально-экономическая безопасность КАС регионов, в том числе КАС Хатлонской области, представляет собой единую подсистему национальной экономической безопасности и агропромышленного комплекса страны, и он не находится вне всеобъемлющего влияния общих макроэкономических угроз.

Ключевые слова: коэффициент, максимум, концепция, принцип, стратегия, лоббирование, соглашение, отрасль.

CLASSIFICATION OF THREATS TO THE ECONOMIC SECURITY OF THE AGRICULTURAL COMPLEX AND WAYS OF RESISTING THEIR EFFECTS

The article describes the results of an analysis of the economic security of an agricultural enterprise, which assesses the level of its security in relation to the current state of the industry, identifies and develops problem areas, and also shows a set of measures to neutralize existing internal threats. The strategy is also based on the strategic goal of ensuring the economic security of the agro-industrial complex of the Khatlon region, which consists in providing the necessary conditions for the development and economic sustainability of agricultural enterprises and the socio-economic stability of rural areas. a system of enterprises of the agro-industrial complex, organized by various organizations of the agricultural complex. The economic security system has a multi-level quality and is subject to the influence of both external and internal threats. Therefore, agricultural enterprises themselves cannot smooth it out on their own, so they should develop and determine priority strategic directions to ensure their economic security at different levels. From the point of view of a systemic approach, the socio-economic security of the CAS of the regions, including the CAS of the Khatlon region, represents a single subsystem of the national economic security and agro-industrial complex of the country, and it is not outside the comprehensive influence of general macroeconomic threats.

Keywords: coefficient, maximum, concept, principle, strategy, lobbying, agreement, industry.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Ализода Олимҷон Маҳмуд*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи андоз ва андозбандӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 917-02-03-02.** E-mail: **olim.23@mail.ru**

Раҳимӣ Қурбонбӣ Одина – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, муаллими калони кафедраи назарияи иқтисодӣ. **Суроға**: 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: **115-11-11-5**1. E-mail: **Qurbonbi Rahimi**

Сведения об авторах: ***Ализода Олимджон Махмуд*** - Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, доцент кафедры налогов и налогообложения. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 917-02-03-02.** E-mail: **olim.23@mail.ru**

Рахими Курбонби Одина **–** Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, старший преподаватель кафедры экономической теории. **Адрес**: 735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, улица С. Сафарова, 16. Телефон: **115-11-11-5**1. E-mail: **Qurbonbi Rahimi**

Information about the authors: ***Alizoda Olimjon Makhmud*** – Tajik National University, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor at the Department of Taxes and Taxation. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 917-02-03-02**. E-mail: **olim.23@mail.ru**
Rahimi Qurbonbi Odina – Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki, Senior Lecturer at the Department of Economic Theory. **Address**: 735360, Kulob, Republic of Tajikistan, S. Safarov Street, 16. Phone: **115-11-11-51**. E-mail: **Qurbonbi Rahimi**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 23.06.2026
Аз тақриз баргашт: 25.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 332.14

МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ ФАЪОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР МИНТАҚА

Бобомуродов П.У.
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар шароити муосир, муносибатҳои иқтисодӣ назар ба даҳсолаҳои пеш мураккабтар гардида, гузариш ба роҳи инноватсионии рушди иқтисоди миллӣ асоси муқобилият ба ин равандҳо мебошад. Имрӯз дар муносибатҳои иқтисоди ҷаҳонӣ шумораи зиёди хавфҳо ва таҳдидҳо ҷой доранд, ки рӯз то рӯз афзоиш ёфта истодаанд ва барои паст кардани сатҳи ин хавфҳо зарур аст, ки механизмҳои мувофиқ таҳия ва татбиқ карда шаванд. Ҳамзамон, дар ин росто истифодаи равишҳои стратегии идоракунии хавфҳо ба мақсад мувофиқ буда, он ба низоми иқтисоди минтақа имкон медиҳад, ки сари вақт ба ин шароит мутобиқ гардад ва ба таҳдидҳои глобалию минтақавӣ муносибати мутақобила нишон дода тавонад.

Аз ин ҷиҳат олимони соҳа ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ дар шароити муосир як қатор омилҳои таъсиррасонро тавсиф мекунанд, ки яке аз ин омилҳо хавфҳо дар фаъолияти инноватсионӣ мебошад ва идоракунии он метавонад ба самаранокии татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ таъсири мусбат ё манфӣ расонад. Роҷеъ ба ин масъала метавон нигоҳи як қатор муҳаққиқони соҳа И.А. Киселева, Н.Е. Симонович, А.В. Литвинова ва Ю.А. Шаповаловро қайд намуд: «Яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи дилхоҳ фаъолият, муайян ва пешгӯӣ намудани хавфҳо ба ҳисоб меравад» [3,с.336]. Яъне, муайян намудани сарчашмаҳо, арзёбии дараҷаи эҳтимолият ва пешгӯии оқибатҳои хавфҳо яке аз самтҳои афзалиятноки идоракунии фаъолияти инноватсионӣ мебошад.

Методҳои мақолаи илмиро равиши системавӣ, таҳлили муқоисавӣ, баҳодиҳии экспертӣ ва асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷие, ки таҳқиқотҳои онҳо ба масъалаи такмили механизми идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ ва таъсири он ба иқтисодиёти минтақа бахшида шудааст, аз ҷумла: олимони ватанӣ Қурбонов А.К., Комилов С.Ҷ., Бобомуродов П.У., Ҳусейнова Ш.З., Якубов Э.С., Юсуфов И.Н., Файзулло М.Қ. ва олимони хориҷӣ Павлова С.Н., Найт Ф.Х., Иода Е.В. ва дигарон ташкил медиҳанд.

Натиҷа. Бояд қайд намуд, ки барои расидан ба ҳадафҳои олии мамлакат, аз ҷумла таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ зарур аст, ки робитаи илм бо истеҳсолот ва ҷалби олимону муҳаққиқон ба фаъолияти инноватсионӣ таъмин карда шавад. Дар баробари таъмини рушди инноватсионӣ имрӯзҳо масъалаи хавфу хатари инноватсионӣ низ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Муҳаққиқон бар он назаранд, ки «инноватсия худ бо хавфҳои баланд алоқаманд буда, инчунин худ натиҷаи чунин хавфҳо мебошад. Ҳамзамон, хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дорои хусусиятҳое мебошад, ки ба омилҳои истеҳсолӣ хосанд» [4,с.42]. Яъне, хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дорои хусусияти истеҳсолӣ буда, арзиш, мансубият, натиҷаи ниҳоӣ ва маҳдудияти миқдорӣ доранд.

Бояд қайд намуд, ки инсон дар тули тамоми таърихи худ бо хавфҳо рӯ ба рӯ гардидааст, вале ҷудо гардидани раванди идоракунии хавфҳо ҳамчун самти мустақили илми идоракунӣ ба солҳои 70-уми асри XX рост меояд. Дар аввали асри XXI назарияи нави илмӣ «рискология» ба вуҷуд омад, аммо то ҳол оид ба мафҳумҳои «хавф» ва «ноаёнӣ» таърифи ягона пешниҳод нагардидааст. Пажуҳишгари масъалаи “рискология” Ф. Найт хавфро «ҳамчун «ноаёнии ҳисобшаванда» муайян карда, бар он назар буд, ки барои баҳои миқдории хавф бояд ҳамаи паёмадҳои эҳтимолии амал ва эҳтимолияти рух додани онҳоро донист» [8,с.89-90]. Ба ақидаи Ф. Найт барои баҳои миқдорӣ додан ба хавф, инсон бояд ҳамаи паёмадҳои эҳтимолии амал ва эҳтимолияти ба вуҷуд омадани ҳар яке аз онҳоро донад. Ӯ қайд менамояд, ки «фарқияти асосии хавф аз ноаёнӣ дар он аст, ки хавф ҳисоб ва чен карда мешавад. Агар паёмадҳо ё эҳтимолияти онҳо номаълум бошанд, ин ҳолат дигар хавф набуда, балки ноаёнӣ ба ҳисоб меравад, ки чен кардан ва идора

намудани он хеле мушкил аст» [8,с.102]. Яъне, асоси идоракунии хавфҳо маҳз имконияти муайян кардани миқдор ва эҳтимолияти паёмадҳои эҳтимолӣ мебошад.

Фаъолияти инноватсионӣ, ки тағйироти назаррасро дар равандҳои истеҳсолӣ ва идоракунии низоми иқтисодӣ ба вуҷуд меорад, ноаёниро дар динамика ва натиҷаҳои фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ ба таври назаррас зиёд мекунад. Афзоиши ноаёнӣ хавфи натиҷаи нокомӣ ва номуваффақиятии инноватсияро баланд мебардорад. Зери ноаёнӣ одатан нокомӣ ё номуайянӣ дар бораи шартҳои ба роҳ мондани фаъолияти инноватсионӣ, аз ҷумла дар бораи хароҷот ва натиҷаҳо фаҳмида мешавад. Ноаёнӣ, ки бо эҳтимолияти ба вуҷуд омадани ҳолатҳо ва паёмадҳои номусоид дар раванди фаъолияти инноватсионӣ алоқаманд аст, бо мафҳуми «хавф» тавсиф карда мешавад.

Муҳаққиқи рус С.Н. Павлова дар таҳқиқоти худ қайд мекунад, ки «хавф дар фаъолияти инноватсионӣ бинобар сабаби вуҷуд доштани ноаёнӣ дар шароити беруна ва тарзи иҷрои равандҳои дохилии фаъолияти ташкилотҳо ба вуҷуд меояд. Аммо ноаёнӣ мустақиман сабаби пайдоиши хавф ҳамчун монеа барои амалӣ гардидани ҳадафҳои муайяншуда нест ва он метавонад ба рӯйдодҳои мусоид низ оварда расонад. Сабабҳои мустақими пайдоиши хавф, ки аз ноаёнӣ ба вуҷуд меоянд, омилҳои хавфро ташкил медиҳанд, ки бояд ҳамчун асоси таҳлил ва идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ баррасӣ шаванд» [11,с.51]. Муҳаққиқ бар он назар аст, ки хавф дар фаъолияти инноватсионии минтақа дар натиҷаи ду омил ноаёнӣ дар муҳити беруна (масалан, бозор, талабот, технология) ва тарзи иҷрои равандҳои дохилии ташкилот ба вуҷуд меояд. Яъне, ноаёнӣ мустақиман хавфро ба вуҷуд намеорад ва номуайянӣ на ҳамеша ба натиҷаҳои ном оварда мерасонад. Баъзан ноаёнӣ метавонад ба рӯйдодҳои мусоид ва натиҷаҳои хуб низ оварда расонад. Аммо омилҳои мустақими пайдоиши хавф, ки натиҷаҳои ноаёнӣ мебошанд, ин омилҳо бояд ҳамчун асос барои таҳлил ва идоракунии хавфҳо баррасӣ шаванд.

Муҳаққиқони ватанӣ Ҳусейнова Ш.З. ва Якубов Э.С. қайд менамоянд, ки «хавф аксар вақт дар шароити номуайянӣ, ҳам дар раванди истеҳсолот, масалан, ҳангоми ҷорӣ намудани технологияи нав ва ҳам ҳангоми ворид шудан ба бозорҳои нав ё баровардани маҳсулоти нав ба вуҷуд меояд» [13,с.350]. Ин нуқтаи назар чунин маънидод мешавад, ки хавф дар фаъолияти инноватсионӣ асосан дар муҳити номуайян ва тағйирёбанда ба вуҷуд меояд. Он метавонад ҳам дар дохили ташкилот, яъне дар раванди истеҳсолот, ба мисли ҷорӣ намудани технологияҳои нав ва ҳам дар муҳити беруна, яъне ворид шудан ба бозорҳои нав ё баровардани маҳсулоти нав ба мушоҳида расад. Ин нуқтаи назар нишон медиҳад, ки хавф дар инноватсия ҳамеша омезиши таъсирҳои дохилӣ ва берунӣ аст ва самаранокии инноватсия аз қобилияти идора кардани ин хавфҳо вобаста аст.

Олими дигари ватанӣ Юсуфов И.Н. дар таҳқиқоти худ қайд менамояд, ки «яке аз хусусиятҳои хоси раванди татбиқи инновасияҳо дар корхонаҳо, мавҷудияти хавфҳои гуногуни эндогенӣ ва экзогенӣ буда, ба вуқуъ омадани ин хавфҳо метавонад, аз як тараф, ба корхона зарари моддӣ ё молиявӣ расонад, аз тарафи дигар, ба корхона даромади иловагӣ орад. Сабабҳо ё омилҳои асосии пайдоиш ва ба вуқуъ пайвастани хавфҳо дар вобастагӣ ба фаъолияти инноватсионии корхонаҳо инҳо мебошанд:

- фарсудашавии фондҳои асосии корхонаҳо;
- нокифоя будани ҳаҷми маблағҳои худии корхонаҳо;
- дар баъзе корхонаҳо мавҷуд набудани системаи хавф-менеҷмент» [15,с.364-365].

Дар асоси таҳлили нуқтаи назари олимони ватанӣ ва хориҷӣ метавон қайд намуд, ки хавф дар фаъолияти инноватсионии минтақа аксар вақт ҳамчун имконияти пайдоиши шароити номусоид баррасӣ мешавад, ки дар натиҷа ба самаранокии фаъолияти инноватсионии минтақа таъсир мерасонад. Шартҳои расмии ба вуҷуд омадани хавф дар фаъолияти инноватсионии минтақа инҳоянд:

- вуҷуд доштани беш аз як намуди роҳи ҳалли мушкилот ё роҳҳои татбиқи қарор, амалҳо ё рушди рӯйдодҳо;
- фарқияти самарабахшии намуди ҳалли мушкилот, роҳҳои татбиқи қарор ё рушди рӯйдодҳо дар назари шахсе, ки қарорҳои идоракуниро қабул мекунад;
- муайян кардани намуди ҳалли мушкилот, ки ба вуҷуд меоянд.

Умуман, хавфҳое, ки дар раванди фаъолияти инноватсионии минтақа ба вуҷуд меоянд, аз ҷумлаи зерин мебошанд:

- ✓ хавфҳои интихоби самти нодуруст дар фаъолияти инноватсионии минтақа;
- ✓ хавфи нокифоягии ҳаҷми маблағгузориҳо барои фаъолияти инноватсионии минтақа;
- ✓ хавфҳои таъмин набудани захираҳои зарурӣ барои фаъолияти инноватсионии минтақа;
- ✓ хавфҳои маркетингӣ ва фурӯши натиҷаҳои фаъолияти инноватсионӣ;
- ✓ хавфҳои ба вуҷуд омадани хароҷотҳои ғайринақшавӣ ва коҳиши даромад;
- ✓ хавфҳои афзоиши рақобат дар бозори маҳсулоти инноватсионӣ;
- ✓ хавфҳо бо сатҳи нокифояи кадрӣ дар фаъолияти инноватсионии минтақа алоқаманд;
- ✓ хавфҳои таъмин намудани ҳуқуқи моликият ба маҳсулоти инноватсионӣ ва ғайра.

Минтақаҳои Тоҷикистон, ки имрӯз дар доираи амалигардонии “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030”, ба марҳилаи рушди инноватсионии иқтисодиёт ворид гардида истодаанд, ин раванд, пеш аз ҳама, ба навсозии инфрасохтори технологӣ ва такмили муносибатҳои истеҳсолӣ асос меёбад. Яке аз омилҳои чунин раванди рушд, рушди фаъолияти инноватсионии субъектҳои хоҷагидор ва муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар минтақа мебошад. Пас фаъолияти инноватсионӣ - ин фаъолияти субъектҳо, объектҳо ва элементҳои зерсистемаи инноватсионии минтақавӣ мебошанд, ки сохтори зерсистемаи инноватсионии минтақавиро ба вуҷуд меоранд, ки ба равандҳои истеҳсолӣ, такрористеҳсолӣ, фаъолияти тиҷоратӣ ва корҳои илмӣ – таҳқиқотӣ дар ҳудуди муайян машғуланд.

Ба ғайр аз сохтори асосӣ ба зерсистемаи инноватсионии минтақавӣ боз хусусиятҳои дигар низ хосанд, ки барои таъмини рушди онҳо дар мувофиқа бо сиёсати рушди иқтисодии мамлакат чораҳои амалӣ андешидан ба мақсад мувофиқ мебошад. Ҳамин тавр, ба ин хусусиятҳо дохил мешаванд:

- ягонагии сохтор - сохтори ягонаи зерсистемаи инноватсионии минтақавӣ дар худ маҷмуи зерсистемаҳои гуногун ва унсурҳоро бо алоқаҳои гуногун муттаҳид месозад;
- тақсимшавандагӣ - ба зерсистемаҳои гуногун, ки дар нисбатӣ худ байни ҳам дорои алоқаҳои дохилӣ мебошанд;
- устувории рафтори зерсистемаи инноватсионии минтақавӣ – ҳолати зерсистема дар муносибат ба дигар зерсистемаҳо, ки аз ҳисоби кӯшишҳои мақомотҳои маҳаллӣ таъмин карда мешавад;
- номуайянӣ – ҳолати система, шумораи зерсистемаҳои онҳо ва алоқаҳое, ки ба таври пешакӣ наметавонанд муайян бошанд;
- иерархӣ – ҳамаи қисмҳои алоқаманди зерсистамаи инноватсионии минтақавӣ бояд ба таъсироти беруна устувор бошанд;
- динамикӣ – қобилияти зерсистема ба тағйирдиҳии шакл ва ҳолати худ барои мутобиқсозӣ ба ҳолатҳои гуногун, аз ҷумла ба рушди зерсистемаи инноватсионии минтақа;
- маҷмуи нишондиҳандаҳо – зерсистемаи инноватсионии минтақавӣ бояд мураккаб ва дорои мақсадҳои зиёд бошад, ки талаботҳои зерсистемаҳои дигари минтақавиро қонеъ гардонад.
- таъминоти иттилоотӣ – зерсистемаи инноватсионии минтақавӣ бояд бо иттилооти истеҳсолӣ, мантиқӣ, илмӣ, амалӣ ҳамчун омили иттилоотикунии низом таъмин бошад;
- рафтори мақсадноки система – рафтор ва фаъолияти зерсистемаи инноватсионии минтақавӣ бояд ба натиҷаи муайян ва дилхоҳ оварда расонад.

Пажуҳишгарони ватанӣ С.Ҷ. Комилов ва М.К. Файзуллоев қайд менамоянд, ки «навоварӣ натиҷаи фаъолияти эҷодкорист, ки барои ба даст овардани самараи иҷтимоию иқтисодӣ дар ҷараёни эҷод, истеҳсол ва паҳнкунии маҳсулоти комилан рақобатпазир, технология ва усулҳои нави ташкили меҳнат, истеҳсол ва идоракунӣ нигаронида шудаанд» [5,с.118]. Дар ҳақиқат навоварӣ танҳо ғоя ва ё таҳияи як чизи нав нест, балки дар амал

татбиқ намудани натиҷаҳои илмии бадастомада мебошад, ки дар натиҷа ба самаранокии иқтисодӣ оварда мерасонад. Ё муҳаққиқони дигари ватанӣ Умаров Ҳ.У. ва Носирзода Ҳ.С. қайд мекунанд, ки «инноватсия ин механизми тозаи рушди иқтисодиёт, натиҷаи ниҳоии донишҳои такмилёфта, дарёфти манбаъҳои асосии захираҳои нав ва усулҳои нави идоракунии корхона мебошад, ки ба дигаргуниҳои позитивии ҳаёти иҷтимоии халқ мусоидат мекунад» [12,с.17]. Аз сабаби он, ки инноватсия худ як механизм ба ҳисоб меравад, баҳисобгирии миқдор ва эҳтимолияти паёмадҳои эҳтимолии хавф дар фаъолияти инноватсионӣ тавассути дигар механизмҳо зарур мебошад.

Дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ» истилоҳи “механизм” «ҳамчун “механизм” тарҷума карда шудааст ва дар истифода бо дигар калимаҳо маънои мошин, сохт ва тартиб» [7,с.480] -ро ифода мекунад. Дар «Луғати русӣ», ки зери таҳияи С.М. Ожегов нашр шудааст, калимаи “механизм” чунин шарҳ дода шудааст: «механизм ин сохтори дохилии мошин ё асбоб, ки онро ба ҳаракат меорад, ё ин ки низоми асбоб, ки тартиби ягон фаъолиятро муайян мекунад» [10,с.300]. Вобаста ба таҳқиқоти мо, механизм ҳамчун низоми махсуси унсурҳо, воситаҳо ва усулҳои таъсиррасонӣ баррасӣ мешавад, ки ба таъмини фаъолияти самараноки инноватсионӣ равона гардидааст.

Ҳамин тавр, ҷорӣ намудани навовариҳои гуногун ва истифодаи самараноки технологияҳои нав дар истеҳсолот, агар, аз як тараф, барои пешрафти ҷомеа ва беҳсозии шароити аҳолӣ равона гардида бошад, аз тарафи дигар, метавонад ба пайдоиши хатарҳои назаррас вобаста ба таъмини устувории иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар минтақа боис гардад. «Чунки манбаи асосии пайдоиши ҳар гуна хавф, номуайянии муҳити беруна ва дохилии фаъолияти субъекти қабулкунандаи қарорҳои идоракунӣ мебошад» [9,с.36]. Дар чунин шароит зарур аст, ки механизмҳои самараноки идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ таҳия ва татбиқ карда шавад. Ин механизмҳо бояд фарогири арзёбии хавфҳои эҳтимолӣ ва пешгирии таъсири манфии онҳо бошад. Дар чунин сурат метавонад раванди инноватсионӣ бо устуворӣ ва самаранокии бештар амалӣ гардад.

Расми 1. Сохтори механизми идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дар минтақа
Figure 1. Structure of the Risk management mechanism for regional innovation activities

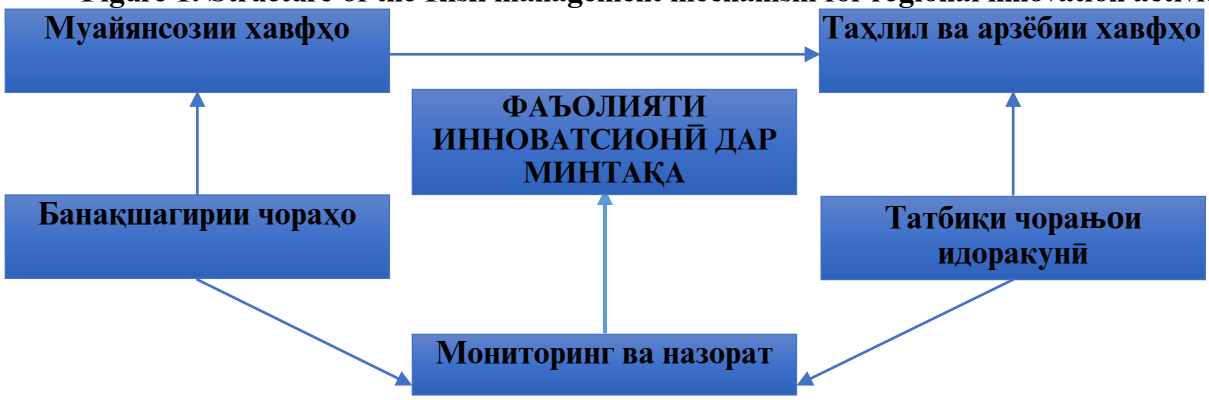

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [1; 14; 16].

Аз расми 1 дидан мумкин аст, ки сохтори механизми идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дар минтақа аз унсурҳое иборат аст, ки дар маҷмуъ як низоми махсуси таҳлилӣ, банақшагирӣ ва назорати хавфҳоро дар фаъолияти инноватсионии минтақа ташкил медиҳад. Марҳилаи аввали, ин раванд, муайянсозии хавфҳо мебошад, ки метавонад ба раванди татбиқи инноватсия таъсири манфӣ дошта бошад. Асосан ба намудҳои хавфҳои инноватсионӣ дохил мешаванд: хавфҳои технологӣ, молиявӣ, бозорӣ, институтсионалӣ ва иттилоотӣ. Муайян намудани ингуна хавфҳо дар фаъолияти инноватсионии минтақа имкон медиҳад, ки хусусиятҳо ва дараҷаи таъсиррасонии онҳо дуруст арзёбӣ гардад.

Марҳилаи таҳлил ва арзёбии хавфҳо имкон медиҳад, ки эҳтимолияти ба вуҷуд омадани хавфҳо ва дараҷаи таъсиррасонии онҳо ба фаъолияти инноватсионӣ арзёбӣ гардида, хавфҳо аз рӯйи таъсиррасонӣ ба хавфҳои бисёртаъсиррасон ва камтаъсиррасон

гурӯҳбандӣ карда шаванд ва вобаста ба идоракунии онҳо, чораҳои зарурӣ таҳия карда шавад. Баъд аз таҳлил ва арзёбии хавфҳо марҳилаи банақшагирии чораҳо амалӣ карда мешавад, ки дар ин раванд чораҳо оид ба пешгирӣ ва паст кардани сатҳи хавфҳо таҳия карда мешавад. Чораҳои таҳия гардида метавонад ба такмили идоракунии лоиҳаҳои инноватсионӣ, васеъкунии фазои сармоягузорӣ, раванди ҷорисозии технологияҳои нав ва рушди иқтидори кадрӣ мусоидат намоянд. Дар натиҷаи таҳияи чораҳо оид ба пешгирӣ ва паст кардани сатҳи хавфҳо татбиқи онҳо амалӣ карда мешавад. Дар ин марҳила қарорҳои қабулгардида амалӣ карда шуда, механимҳои идоракунии хавфҳо дар фаъолияти инноватсионӣ татбиқ мегарданд, ки ин амал ба коҳишёбии сатҳи таъсири хавфҳо ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти инноватсионӣ мусоидат мекунад.

Мониторинг ва назорат дар раванди идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дар минтақа яке аз унсурҳои асосии ин низом ба ҳисоб рафта, тавассути он раванди татбиқи чораҳо ва натиҷаҳои онҳо мунтазам назорат карда мешавад ва дар ҳолатҳои зарурӣ тағйиру иловаҳо ворид карда мешавад. Дар маҷмуъ амалисозии сохтори механизми идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дар минтақа, ки дар расми 1 оварда шудааст, барои таъмини рушди устувори фаъолияти инноватсионӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти иқтисодӣ дар минтақа аҳаммияти муҳим дорад.

Ҳангоми ташаккули воситаи идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дар минтақа, мутахассисон пешниҳод мекунанд, ки ду омилро ба назар гирифтан зарур аст. Аввал, фаъолияти инноватсионӣ ҳамеша бо хавф ҳамроҳ аст ва ин зарурати баҳогузорӣ ва назорати доимии нишондиҳандаҳои фаъолияти инноватсиониро, ҳам дар сатҳи корхона ва ҳам дар сатҳи минтақаҳо ба вуҷуд меорад. Дувум, хавф метавонад самараи синергетикӣ эҷод кунад, зеро он танҳо ҷамъбасти хавфҳои инноватсионии субъектҳои алоҳидаи хоҷагидорӣ нест, ки дар минтақа ҷойгиранд, балки як сохтори системавии мураккаб мебошад.

Ҳамин тавр, дар расми 2 раванди ташаккули тартиби арзёбии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дар сатҳи минтақаро пешниҳод намудем, ки ин раванд имкон медиҳад, арзёбии хавфҳои инноватсионӣ бо назардошти сатҳҳои мухталифи фаъолияти инноватсионӣ бо тартиби систематикӣ ва пурра гузаронида шавад.

Расми 2. Раванди ташаккули тартиби арзёбии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дар минтақа

Figure 2. Process of developing a procedure for assessing the risks of regional innovation activities

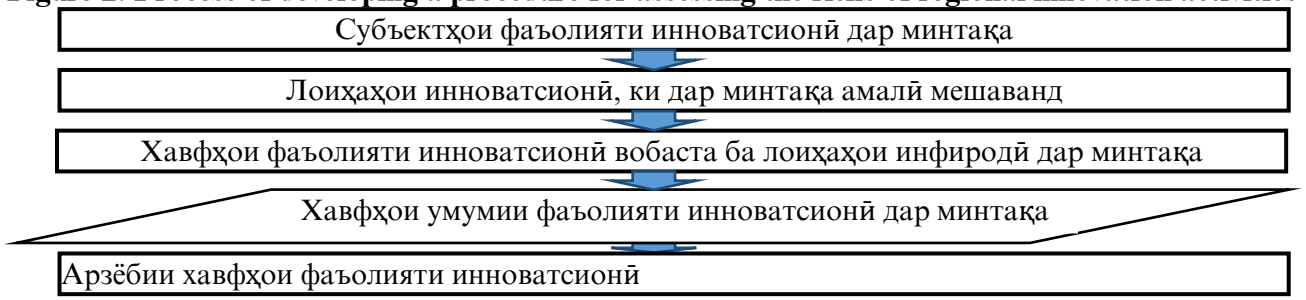

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [1; 2; 6].

Аз расми 2 дидан мумкин аст, ки арзёбии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ як раванди бисёрзинагӣ ва системавӣ мебошад, ки аз таҳлили субъектҳо ва лоиҳаҳои алоҳида оғоз ёфта, то ба арзёбии умумии хавфҳо дар сатҳи минтақа ҷамъбаст мегардад. Ин усул имкон медиҳад, ки хавфҳо сари вақт муайян шуда, чораҳои идоракунии онҳо амалӣ гарданд. Бо чунин тартиб, самаранокии сиёсати инноватсионии минтақа боло рафта, устувории рушди он таъмин мегардад. Илова бар ин, татбиқи чунин низоми арзёбӣ барои минтақа ва сохторҳои махсуси давлатӣ аҳаммияти стратегӣ дорад, зеро он шароит фароҳам меорад, ки қарорҳои идоракунӣ дар самти фаъолияти инноватсионӣ бо такя ба таҳлилҳои воқеӣ ва нишондиҳандаҳои хатар қабул карда шаванд. Дар натиҷа, устувории рушди минтақа, самаранокии сиёсати инноватсионӣ ва рақобатпазирии иқтисодиёт афзоиш меёбад.

Хулоса. Дар шароити рушди муносибатҳои иқтисоди минтақавӣ рақобатнокӣ яке аз унсурҳои муҳимми таъмини самаранокии механизми идоракунӣ ба ҳисоб рафта, дар марҳилаи таҳия ва то ба маҳсулоти ниҳоӣ расонидани натиҷаҳои инноватсионӣ мусоидат мекунад. Дар марҳилаи таҳия ва то ба маҳсулоти ниҳоӣ расонидани натиҷаҳои инноватсионӣ, рақобати байни субъектҳои иқтисодӣ шароит фароҳам меорад, ки ташкилотҳо ва корхонаҳо ба ҳадафҳои стратегии худ ноил гардида, усулҳо ва технологияҳои нави истеҳсолиро такмил диҳанд. Аммо дар ин раванд хавфҳо ҳамчун омили ҷудонашавандаи фаъолияти инноватсионӣ метавонад ба самаранокии татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ таъсири мусбат ё манфӣ расонад. Яъне, хавф, аз як тараф, имконияти пайдоиши номуайяниҳоро ба вуҷуд орад ва ба натиҷаҳои эҳтимолии фаъолият таъсир расонад, аз тарафи дигар, ҳамчун ҳавасмандии ҷустуҷуи қарорҳои нав ва усулҳои самараноки идоракунӣ хизмат мекунад.

Мақола дар доираи таҳқиқи рисолаи докторӣ дар мавзуи "Идоракунии рушди инноватсиони минтақа дар шароити навсозии иқтисодиёт: назария, методология, амалия", ки бо суратҷаласаи кафедраи менеҷменти байналмилалии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10.01.2023с., №6 ба анҷом расидааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Раҳмонов Ҷ.Р.

АДАБИЁТ

1. Афонасова М.А. Управление инновационным развитием региона в условиях институциональной трансформации экономики: дис. … док. экон. наук: 08.00.05 / М.А. Афонасова. -Санкт-Петербург, 2010. -390 с.
2. Бобомуродов, П.У. Ҷанбаҳои назариявии ташаккулёбӣ ва рушди иқтисоди инноватсионӣ / П.У. Бобомуродов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2022. -№2(41). -С.368-375.
3. Инновационные риски на рынке туристических услуг / И.А. Киселева, Н.Е. Симонович, А.В. Литвинова, Ю.А. Шаповалов // Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий. – 2017. -Т. 79. -№4(74). -С.344-349.
4. Иода, Е.В. Реализация кластерной модели регионального развития: управление рисками инновационной деятельности / Е.В. Иода // Социально-экономические явления и процессы. – 2013. -№12(58). -С.42-49.
5. Комилов С.Дж. Основы развития инновационной деятельности предприятий / С.Дж. Комилов, М.К. Файзуллоев. -Душанбе: Ирфон, 2004. -С.118.
6. Комилов, С.Дж. Рушди сармояи инсонӣ дар шароити иқтисодиёти инноватсионӣ: Ҷанбаҳои институтсионалӣ / С.Дж. Комилов, Ш.К. Садикова, Д.А. Ходиев. -Душанбе: Таджикский национальный университет, 2025. -184 р.
7. Луғати русӣ-тоҷикӣ зери таҳрири академик М.С. Осимӣ. -Душанбе, 1985. -С.480.
8. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль / Ф.Х. Найт. -М.: Дело, 2003. -360 с.
9. Нурдинов, Б.Х. Управление рисками инновационного развития региона / Б.Х. Нурдинов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2024. -№6. –часть 2. -С.35-41.
10. Ожегов С.М. Словарь русского языка / С.М. Ожегов. -М., 1953. -С.300.
11. Павлова, С.Н. Управление рисками инновационной деятельности в регионе. Региональная экономика: теория и практика. – 2012. -С.51-59. [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-riskami-innovatsionnoy-deyatelnosti-v-regione/viewer
12. Умаров Х. Ҷиҳати назариявии рушди иқтисоди инноватсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Х. Умаров, Ҳ.С. Носирзода // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. -№2(31). -С.14-22.
13. Ҳусейнова, Ш.З. Таваккал ва соҳибкорӣ: хавфҳо дар фаъолияти соҳибкорӣ ва намудҳои он / Ш.З. Ҳусейнова, Э.С. Якубов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2023. -№1-2(110). –С.350-356.
14. Экономика и управление в XXI веке: Сборник материалов региональной научно-практической конференции, Ишим, 26 декабря 2014 года. -Ишим: Филиал ФГБОУ ВПО «Тюменский государственный университет» в г. Ишиме, 2015. -130 с.
15. Юсуфов, И.Н. Идоракунии хавфҳои инноватсионии корхонаҳои саноати сабук дар шароити саноаткунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон / И.Н. Юсуфов // Идоракунии давлатӣ. – 2025. -№3(74). –С.364-373.
16. Freeman C. Technology Polisy and Economic Performance / C. Freeman. -London: Printer Publishers, 1987.

МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ ФАЪОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР МИНТАҚА

Дар мақола механизми идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дар минтақа мавриди таҳқиқ қарор гирифта, хусусиятҳо ва сохтори онҳо мушаххас карда шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки хавф дар фаъолияти инноватсионии минтақа аксар вақт ҳамчун имконияти пайдоиши шароити номусоид баррасӣ мешавад, ки дар натиҷа ба самаранокии фаъолияти инноватсионии минтақа таъсир мерасонад. Хавфҳо

ҳамчун омили ҷудонашавандаи фаъолияти инноватсионӣ, аз як тараф, агар имконияти пайдоиши номуайяниҳоро ба вуҷуд орад ва ба натиҷаҳои эҳтимолии фаъолият таъсир расонад, аз тарафи дигар, ҳамчун ҳавасмандии ҷустуҷӯи қарорҳои нав ва усулҳои самараноки идоракунӣ хизмат мекунад. Инчунин дар марҳилаи таҳия ва то ба маҳсулоти ниҳоӣ расонидани натиҷаҳои инноватсионӣ рақобати байни субъектҳои иқтисодӣ шароит ба вуҷуд меояд ва дар ин раванд хавфҳо ҳамчун омили ҷудонашавандаи фаъолияти инноватсионӣ метавонад ба самаранокии татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ таъсири мусбат ё манфӣ расонад.

Калидвожаҳо: идоракунии хавф, механизм, минтақа, иқтисоди миллӣ, фаъолияти инноватсионӣ, маҳсулот, бозор, банақшагирӣ.

МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕГИОНЕ

В статье исследуются механизмы управления рисками инновационной деятельности в регионе, а также определены их особенности и структура. Автор отмечает, что риск в инновационной деятельности региона чаще всего рассматривается как возможность возникновения неблагоприятных условий, в результате чего он оказывает влияние на эффективность инновационной деятельности региона. Риски как неотъемлемый фактор инновационной деятельности, с одной стороны, создают возможность возникновения неопределенности и влияют на потенциальные результаты деятельности, а с другой стороны, служат стимулом для поиска новых решений и эффективных методов управления. Кроме того, на этапе разработки и до доведения результатов инновационной деятельности до конечного продукта возникает конкуренция между экономическими субъектами, и в этом процессе риски как неотъемлимый фактор инновационной деятельности могут оказывать положительное или отрицательное влияние на эффективность реализации инновационных проектов.

Ключевые слова: управление рисками, механизм, регион, национальная экономика, инновационная деятельность, продукт, рынок, планирование.

MECHANISM FOR MANAGING RISKS OF INNOVATION ACTIVITY IN THE REGION

The article examines the mechanism for managing risks of innovation activity in the region and specifies their characteristics and structure. The author notes that risk in the innovation activity of a region is often considered as the possibility of unfavorable conditions arising, which consequently affects the effectiveness of innovation activity in the region. Risks, as an integral factor of innovation activity, on the one hand, create the possibility of uncertainty arising and affect the potential outcomes of activities, while on the other hand, they serve as an incentive to search for new solutions and effective management methods. In addition, at the stage of development and until the results of innovation activity are brought to the final product, competition arises among economic entities, and in this process, risks, as an integral factor of innovation activity, may have either a positive or negative impact on the effectiveness of implementing innovation projects.

Keywords: risk management, mechanism, region, national economy, innovation activity, product, market, planning.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Бобомуродов Парвиз Уктамович*** - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти байналмилалӣ. **Суроға**: 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: **(+992) 904-12-62-63.** E-mail: **pbobomurodov@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Бобомуродов Парвиз Уктамович*** - Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, доцент кафедры международного менеджмента. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира, 33. Телефон: **(+992) 904-12-62-63.** E-mail: **pbobomurodov@mail.ru**

Information about the author: ***Bobomurodov Parviz Uktamovich*** - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of International Management. **Address**: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosir Street, 33. Phone: **(+992) 904-12-62-63.** E-mail: **pbobomurodov@mail.ru**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 14.05.2026
Аз тақриз баргашт: 24.06.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 338.23 (375.5)

РАВИШҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ ТАШКИЛ ВА РУШДИ КЛАСТЕРҲОИ ИННОВАТСИОНИИ АГРОСАНОАТӢ ДАР МИНТАҚА

Фатҳуллозода А.Ф., Раънои Н.
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Муқаддима. Рушди ҷаҳонии даҳсолаҳои охир нишон дод, ки равиши кластерӣ дар ташаккул ва танзими барномаҳои миллии инноватсионӣ метавонад натиҷаҳои хеле хуб диҳад. Сиёсати кластерӣ васеъ паҳн шуда, чун яке аз востаҳои муҳимми баландбардории рақобатпазирии давлат тавассути талошу заҳматҳои роҳбарияти олии мамлакат баҳри рушди минтақаҳои алоҳида, ҷиҳати ба ҳам наздик намудани истеҳсолоти саноатӣ, институтҳои илмӣ ва маориф эътироф мегардад. Инчунин, фаъолияти комплекси агросаноатӣ дар муқоиса ба дигар соҳаҳои хоҷагии халқ дорои хусусиятҳои хос буда, аз мавсимӣ будани истеҳсолот, истифодаи воситаҳои махсуси дар соҳаи истеҳсолӣ, технологияи фарқкунандаи истеҳсолот ва гуногуншаклии истеҳсолот вобаста аст.

Солҳои охир таваҷҷуҳи давлату ҳукумати кишвар нисбат ба ташкили кластерҳои агросаноатӣ беҳтару бештар гардида, сиёсати кластерӣ дар меҳвари сиёсати давлатӣ қарор дорад. Бо назардошти муҳиммияти ин масъала соли 2019 дар ҷаласаи XIX - уми Шурои назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтарсозии фазои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ лоиҳаи «Консепсияи ташаккул ва рушди кластерҳои агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040», баррасӣ гардида, ҷиҳати тасдиқ ба Ҳукумати мамлакат пешниҳод карда шуд, ки пас аз гузашти як сол дар асоси Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 октябри соли 2020, таҳти №566 он тасдиқ гардида, мавриди амал қарор дода шуд. Ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Консепсияи мазкур ягона санади муҳимми сатҳи баланд дар самти ташкили кластерҳо дар соҳаи агросаноатии мамлакат маҳсуб меёбад.

Фароҳам овардани шароити мусоид ҷиҳати рушди фаъолияти инновастисонӣ дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ вазифаи бечуну чарои давлату ҳукумат аст. Дар ин самт андешаи олими рус А.П. Локтаев низ қобили қабул аст. Ӯ қайд мекунад, ки «...рафтори иштирокчиёни раванди иқтисодӣ, шарикии фаъоли давлат ва бахши хусусӣ, ташаккули инфрасохтори миллии инноватсионӣ - маҷмуи институтҳои илмии иқтисодӣ ва робитаҳои институтсионалӣ, ки аз ҷиҳати ташкилӣ ва моддӣ ба таъмин эҳтиёҷ доранд, таъмин карда шуда, бо ин роҳ ҳамкории самарабахши байни истеъмолкунандагони маҳсулоти нави инноватсионии аз нигоҳи технологӣ баланд дар раванди эҷоди инноватсияҳо ва паҳнсозии минбаъдаи он дар муҳити иқтисодӣ муайян карда шавад» [7,с.123-124].

Андешаҳои мухталифи олимони хориҷию ватаниро дар тавсифи мафҳуму моҳияти модели класетерии истеҳсолот вохӯрдан мумкин аст. Яке аз аввалинҳо шуда А. Маршал моҳияти истеҳсолоти кластериро шарҳу тавзеҳ додааст. Ӯ андеша дорад, ки корхонаҳои гурӯҳбандишуда, корхонаҳое ҳастанд, ки бо фаъолияти алоқаманд машғуланд, таъсири берунии мусбӣ мегиранд, мисли як гурӯҳи коргарони тахассусӣ, дастрасӣ ба таъминкунандагони гуногуни маҳсулоту хидматҳо доранд ва миёни ҳам мубодилаи босуръати иттилоот менамоянд [2,с.222-229].

Пас аз вай олимону муҳаққиқони зиёде ба таҳқиқи ин падида пардохтаанд, вале ин идея танҳо баъд аз сипарӣ гаштани як аср аз ҷониби олими машҳур М. Портер такони воқеӣ ёфт. Портер М. равобити миёни дараҷаи ташаккул ва рушди кластер ва рақобатпазирии иқтисоди миллиро муфассал таҳлил намуда, кластерро ҳамчун «...гурӯҳи ширкатҳо ва ё ташкилотҳои аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ба ҳам алоқаманд, ки дар як минтақаи муайян амал мекунанд, муайян кардааст» [17]. Масалан, Кетелс Ч. қайд мекунад, ки «...модели кластер як идеяи абстрактии назариявӣ нест, балки он барои амалиётсозӣ хуб аст ва барои амалияи идоракунӣ «баромад»-и равшан дорад. Тавҷҷуҳ ба кластерҳо барои он афзоиш ёфтааст, ки онҳо фишанги таъсиррасони амлӣ мебошанд, на воситаи тавсифи воқеияти иқтисодӣ» [16].

Бояд қайд кард, ки дар ташаккул ва рушди кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ субъектҳои соҳибкории истеҳсолие, ки дар ҳудуди кластери оянда фаъолияти истеҳсолиро ба роҳ мондаанд, нақши бузург доранд. Яке аз мақсадҳои асосии ташкили кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ низ, маҳз таъмини субеъктҳои соҳибкории истеҳсолӣ бо технологияҳои инноватсионӣ ва навовариҳои истеҳсолӣ маҳсуб меёбад. Вазъи кунунии кишвари мо нишон медиҳад, ки «...бе корхонаҳои саноатии қавӣ ноил гаштан ба иқтисоди рушдёфта, ҳаёти иҷтимоии кафолатдодашуда ва ҷомеаи солим ғайриимкон аст. Мутаассифона, дар минтақаҳои Тоҷикистон фазои ба истилоҳ мусоиди соҳибкорӣ, ки соҳаҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиро дар бар мегирад, ҳанӯз муҳайё нагардидааст» [13,с.98-106].

Рушди инноватсияҳо дар бахшҳое, ки ба пешвоёни технологияи даҳсолаи ҳозира алоқамандand, бештар шубҳаовар аст. Ба таври мисол дар кишвари рушдёфтаи ба мо «дӯст» Россия тибқи ҳисобҳо, ҳоло на бештар аз 10-12% корхонаҳои аз ҷиҳати инноватсионӣ фаъоланд, дар ҳоле, ки дар кишварҳои пешрафтаи хориҷӣ, ширкатҳои хусусӣ ба ҳисобӣ миёна зиёда аз 70% хароҷоти миллии таҳқиқотиро таъмин мекунад. Ҳиссаи Россия дар бозори маҳсулоти технологияҳои олӣ дар ҷаҳон тақрибан 0,3%-ро ташкил медиҳад [3,с.7].

Барои муқоиса, дар Чин ва Сингапур ин рақам 6%, дар ИМА 60% аст [1]. Дар рейтинги рақобатпазирии кишварҳои ҷаҳон, ки аз ҷониби коршиносони Форуми ҷаҳонии иқтисодӣ дар асоси ҷамъбасти се нишондиҳанда (технология, муассисаҳои давлатӣ, муҳити макроиқтисодӣ) муайян карда шудааст, «...Федератсияи Россия соли 2005-ум дар ҷои 67-ум қарор дошт, дар ин раддабандӣ на танҳо давлатҳои G7 ва Иттиҳоди Аврупо, ҳатто кишваре чун Намибия аз қитъаи Африқо дар ҷои 66-ум, як зина пеш аз Федератсияи Россия қарор гирифта буд» [15].

Дар мавриди шакл ва ё модели кластерҳои истеҳсолӣ олими ватанӣ Пириев Ҷ.С. андеша дорад, ки «...модели ягонаи кластер вуҷуд надорад, зеро кластер системаи иқтисодии мураккаби боз буда, дар муҳити мураккабтар амал мекунад» [10].

Муҳаққиқи дигари ватанӣ Набиев Т.Т. андеша дорад, ки «...барои расидан ба амнияти озуқаворӣ ва баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти кишоварзӣ, ташкили кластерҳои махсусгардонидашудаи аграрӣ зарур аст» [8]. Ба андешаи мо, таваҷҷуҳи бештар кардани олимону муҳаққиқон ба кластер ва кластеризатсия солҳои охир табиист. Зеро, «...ташкили кластерҳои коркардкунандаи маҳсулоти кишоварзӣ ба баландбардори самаранокии субъектҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ дар манотиқи деҳот мусоидт намуда, имкон медиҳад, ки кишоварзон маҳсулоти истеҳсолнамудаи худро беталаф ва харҷи камтарин фурӯшанд» [5,с.34-44].

Таъсири мусбии кластерҳо, хусусан кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ ба манзари ҳозираи иқтисодиёти миллӣ торафт намоёнтар мегардад. Ташкили кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ дар минтақаҳо тибқи ҳадафи чоруми миллӣ - саноатикунонии босуръати мамлакат ва рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия муҳим ва саривақтӣ арзёбӣ мегардад. Барои расидан ба ҳадафи чоруми миллӣ ва дастёбӣ ба рушди устувори иқтисодӣ «... таҳкими саноати рақобатнок, устувор, аз ҷиҳати сохтор озмудашуда, ки инкишофи соҳаҳо ва азхудкунии технологияҳои пешқадами ба бозори маҳсулот нигаронидашударо мустақилона роҳандозӣ намояд, зарур аст» [5,с.277-283].

Ҷанбаҳои назариявию методологии кластеризатсия, ташаккул ва рушди кластерҳои агросаноатӣ, инчунин паҳлуҳои ташкилӣ-иқтисодӣ ва рушди кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ аз ҷониби олимону муҳаққиқони хориҷӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шуданд. Олимони хориҷӣ ба монанди Портер М. ҳамчун асосгузори равияи кластеризатсия мафҳум ва моҳияти кластер ва истеҳсолоти кластериро шарҳу тавзеҳ додааст [17]. Муҳаққиқи дигари хориҷӣ Кетелс Ч. дар таҳқиқотҳои худ оид ба моделҳои кластерҳо ва масоили идоракунии кластер андешаронӣ намудааст [16]. Аз ҷониби Горблюк Р.В. паҳлуҳои назариявӣ ва дурнамои рушди кластерҳо мавриди омӯзиш қарор дода шудааст [2]. Инчунин, масоили ташкил ва рушди кластерҳои инноватсионӣ, рушди фаъолияти инноватсионӣ дар истеҳсолоти агросаноатиро муҳаққиқон Локтаев А.П. [7], Назаров Т.Д. [9], Чайникова Л.Н. [15] дар асарҳои худ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Набиев Т.Т. дар

таҳқиқотҳояш танзими давлатии бахши аграриро дар шароити раванди интегратсия [8] мавриди таҳқиқ қарор дода, Пириев С.Ҷ. бошад ба масоили батанзимдарории ҷойгиркунонии зерсоҳаҳои кишоварзӣ дар шароити нави хоҷагидорӣ [10] таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд.

Аммо, сарфи назар аз миқдори зиёди таҳқиқот оид ба масъалаҳои ташаккулу рушди кластерҳои агросаноатӣ, аз нигоҳи макроиқтисодӣ, назарияи ташкили фаъолияти кластерӣ бисёр масъалаҳои назариявӣ ва методии вобаста ба фароҳам овардани заминаҳои мусоид ва муайян намудани захираву имконоти минтақаҳои алоҳидаи кишвар барои ташкили кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ пурра омӯхта нашуда, дар ин самт як қатор муқаррарот мавриди баҳс қарор доранд. Аз ин лиҳоз, истифодаи равишҳои консептуалӣ ҷиҳати ташаккул ва рушди кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даҳсолаҳои минбаъдаи рушди иқтисоди миллӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Методҳо. Асосҳои методологии таҳқиқот ба муносибати систематикӣ ба объектҳо ва равандҳои омӯхташаванда асос ёфтааст. Дар рафти кор усулҳои диалектикӣ, монографӣ, консептуалӣ, абстрактӣ-мантиқӣ, иқтисодӣ-оморӣ ва дигар усулҳои таҳқиқотӣ иқтисодӣ мавриди истифода қарор дода шудаанд.

Натиҷа. Ташаккули кластерҳои инноватсионӣ дар соҳаҳои гуногуни иқтисоди кишварҳои тараққикарда, хусусан дар соҳаи КАС, ҳамчун омиле эътироф карда мешавад, ки дар асоси он сиёсати кластерии дахлдор қабул карда мешавад ва он як қисми стратегияи инноватсионии давлатиро ташкил медиҳад. Ҳамин аст, ки «...иқтисоди ин кишварҳо дараҷаи баланди рақобатпазирӣ доранд, ки он ба мавқеи устувори ташаббусҳои кластерӣ асос ёфта, татбиқи амалии онҳо ба идоракунии самарноки он мусоидат мекунад. Ҳамзамон, ин сиёсат ҷиҳати дастёбии фоидаи бештари иқтисодӣ дар масъалаи ҷойгиркунонии минтақавии қувваҳои истеҳсолкунанда, афзалиятҳои назаррасро фароҳам месозад» [14,с.363-369].

Сиёсати кластерӣ аз сиёсти муқаррарии саноатӣ бо хусусиятҳои муайян фарқ мекунад. Дар сиёсати анъанавии саноатӣ танҳо соҳаҳои афзалиятноки давлатӣ пуштибонӣ ва дастгирӣ меёбад, аммо дар сиёсати кластерӣ бошад, барои рушди ширкатҳо бо роҳи муҳайё сохтани шароити мусоид аз поён ба боло, дастгирии соҳибкории инноватсионӣ, фароҳам овардани шароити мусоид ҷиҳати пешбурди бомуваффақонаи фаъолияти соҳибкорӣ, ки ба ҳавасманд гардонидани соҳаҳои нави истеҳсолӣ муосидат мекунад, аз ҷониби давлату ҳукумат чораҳои дахлдор андешида мешавад.

Ба андешаи коршиноси ватанӣ Д.Т. Назаров «...дар байни кластерҳои инноватсионие, ки ҳоло дар давлатҳои тараққикарда амал мекунанд, метавон се модели бештар истифодашавандаро, ки аз рӯйи сохтори функсионалӣ ва ташкилии худ фарқ мекунанд, қайд кард:

1. Модели кластерсозии шотландӣ бо мавҷудияти корхонаи марказии бузурги саноатӣ, ки дар атрофи вай ширкатҳои хурдтари хоҷагидорӣ ва инфрасохтор дар асоси робитаҳои наздики ҳамкории мутақобилан судманд гурӯҳбандӣ шудаанд (аксари кишварҳои аврупоӣ, аз ҷумла Шотландия, Финландия, Нидерландия, Дания ва ғ. маҳз аз ҳамин модел истифода мебаранд).

2. Модели кластеризатсияи итолиёвӣ ҳамчун ядро он корхонаи бузурги саноатӣ надорад ва ҳамаи субъектҳои хоҷагидорӣ ба сохтори он дохилшуда, ба андозаи сохтори соҳибкорӣ нигоҳ накарда, бо шарики мутақобилан судманди кооперативӣ муттаҳид шудаанд (Фаронса, Итолиё).

3. Модели кластерии ҷопонӣ, ки дар он звенои марказии сохтори кластер як муассисаи илмӣ маҳсуб меёбад» [10,с.31-39].

Таҳлилу омӯзиши масъалаи мавриди баррасӣ ба мо имкон медиҳад, ки дар натиҷаи омӯзиши адабиёти илмӣ моделҳои маъмултарини фаъолияти кластерро дар кишварҳои хориҷ муайян кунем (ҷадвали 1).

Дар кишварҳои Аврупоӣ аксаран, «...дастгирии барномаҳои кластерӣ дар асоси стратегияҳои инноватсионии минтақавӣ амалӣ карда мешавад. Дар ин кишварҳо

дастгирии давлатии кластерҳо ҷузъи муҳимтарини сиёсати иқтисодӣ маҳсуб меёбад» [11,с.24-26].

Ба андешаи мо, зери мафҳуми кластери инноватсионии агросаноатӣ гурӯҳи ташкилоту муассисаҳои гуногун фаҳмида мешавад, ки ба шакли муттаҳид ва дар ҳамбастагии комил занҷираи муайяни истеҳсолиро дар асоси механизми бозорӣ ташкил дода, донишҳои нав, кашфиётҳо ва ихтироотҳои илмӣ-инноватсиониро самаранок истифода, тақсим ва паҳн менамоянд. Ин модели клстер бештар ба модели Шотландӣ шабоҳат дорад, зеро дар ин шакли кластеризатсия низ корхонаи марказии бузурги саноатие мавҷуданд, ки дар атрофи вай ниҳодҳои давлатию маҳаллӣ, ширкатҳои хурдтари хоҷагидорӣ ва инфрасохтор дар асоси робитаҳои наздики ҳамкории мутақобилан судманд гурӯҳбандӣ шудаанд.

Ҷадвали 1. Моделҳои асосии фаъолияти кластерҳо дар ҷаҳон
Table 1. Main models of cluster activity worldwide

Модел	Хусусияти модел
Итолиёвӣ	Кластери саноатӣ аз шумораи зиёди ширкатҳои хурд, ки дар ассотсиатсияҳои гуногун муттаҳид шудаанд, бо мақсади баланд бардоштани рақобатпазирии онҳо ташкил карда мешавад.
Ҷопонӣ	Ширкати пешсафи кластер дорои миқёси назарраси истеҳсолӣ буда, шумораи зиёди таъминкунандагонро дар ҳама марҳилаҳои занҷири технологӣ муттаҳид мекунад.
Финӣ	Кластер бо сатҳи баланди интернатсионализатсияи тиҷорат ва инноватсия тавсиф мешавад
Амрикои шимолӣ	Кластер бо рақобати шадиди байни ширкатҳо тавсиф мешавад, ки аксари муносибатҳои байни онҳо тавассути бозор миёнаравӣ карда мешаванд.
Ҳинду-Хитоӣ	Сармоягузории мустақими хориҷӣ, ки ба ҷорӣ намудани технологияҳои муосир ва ворид шудани маҳсулот ба бозори ҷаҳонӣ мусоидат мекунад, барои рушди босуръати кластер аҳамияти аввалиндараҷа дорад.

Сарчашма:Таҳияи муаллифон дар асоси ададбиёти [2; 12].

Бояд гуфт, ки сирри муваффақияти кластерҳои инноватсионӣ дар давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон (кишварҳои аврупоӣ, ИМА ва диг.), дастгирии давлатии молиявӣ (пешниҳоди грантҳо, қарзҳои имтиёзнок ва ғ.) ба ҳисоб меравад. Албатта, буҷаи давлатии кишварҳои болозикр нисбат ба Ҷумҳурии Тоҷикистон садҳо маротиба зиёд аст ва мо маҳз тавассути маблағгузории давлатӣ қудрати ташкил ва рушди кластерҳои инноватсиониро надорем. Вале, барои ташкили кластерҳои инноватсионӣ дар соҳаҳои мухталиф, бахусус саноати коркарди кишвар дар заминаи минтақаҳои саноатӣ тақвият бахшидан ба ҷолибияти сармоягузорӣ, ҷалби бештари сармояи дохилию хориҷӣ ва ташкили ҳамкории амиқи илм бо истеҳсолот, солҳои наздик мо имконияти ташкили кластерҳои инноватсиониро дорем.

Дар тақвияти гуфтаҳои боло, инчунин таҳқиқу омӯзиши ақоиди олимони ватанию хориҷӣ, мо матритсаи раванди кластерикунонии комплекси агросаноатиро бо усули инноватсионӣ пешниҳод менамоем, ки сохторҳои давлатӣ ва маҳаллӣ, корхонаҳои истеҳсолии агросаноатӣ, бонкҳо ва дигар муассисаҳои молиявӣ, институтҳои илмӣ ва МТОК, озмоишгоҳҳо, паркҳои технологӣ, бизнес-инкубаторҳо, инфрасохтори логистикию аграрӣ ва ғайраро дар дориаи маркази кластер бо принсипи инноватсионӣ муттаҳид месозад, ки ҳамаи онҳо дар раванди кластерӣ бевосита иштирок намуда, маҳсулоти инноватсиониро тавассути занҷираи истеҳсолӣ аз ашёи хом то ба истеъмолкунандагони ниҳоӣ истеҳсол ва тақсим менамоянд (расми 1).

Матритсаи кластерикунонии инноватсионии соҳаи КАС дар худ сохторҳо ва ниҳодҳои дахлдори соҳаҳои иқтисоду саноат, молия ва бонкдорӣ, инноватсия ва илмию таҳқиқотӣ, озмоишгоҳҳо, ширкатҳои молиявию сармоягузориро муттаҳид сохта, тавассути ташкил кардани минтақаҳои истеҳсолӣ, инфрасохторӣ, истеҳсоли техника ва таҷҳизоти инноватсионӣ барои фаъолияти худи кластер, минтақаи нигоҳдорӣ ва содироти

Расми 1. Матритсаи кластерикунонии инноватсионии комплекси агросаноатӣ
Figure 1. Matrix of innovative clustering of the agro-industrial complex

Сарчашма:Таҳияи муаллифон.

молу маҳсулоти истеҳсолнамудаи кластер, минтақаи объектҳои маишӣ барои кормандони кластер, ҳамчунин, таъсиси марказҳои логистикию коммуникатсионӣ истеҳсолотро ба роҳ монда, маҳсулоти рақобатпазири воридотивазкунанда ва ба содирот нигаронидашударо ба бозорҳои дохилию хориҷ аз кишвар бароварда, кишвари азизамонро дар арсаи байналмилалӣ муаррифӣ менамояд.

Ҳарчанд омӯзиши таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон нишон медиҳад, ки модели мақбул ҷиҳати ташкили фаъолияти кластерҳои инноватсионӣ - ин «модели шотландӣ» маҳсуб меёбад, ки давлатҳои аврупоӣ: Шотландия, Финландия, Нидерландия, Дания ва ғ. маҳз аз ҳамин модел истифода мебаранд, вале ба андешаи мо таҷрибаи ИМА ҷиҳати ташкили кластерҳои инноватсионӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон авлавият дорад. Зеро, дар ин кишвар дастгирӣ ва ҳавасмандгардонии кластерҳои инноватсионӣ ҷузъи муҳимми сиёсати иқтисодӣ қарор дода шуда, ба ташкили шабакаи миллии марказҳои ҷорӣ намудани технологияҳои саноатӣ дар базаи донишгоҳҳои олӣ диққати калон дода мешавад.

Чи тавре қайд кардем, аз ҷониби давлату ҳукумат консепсия ва стратегияву барномаҳои давлатии зиёде дар самти сиёсати аграрию агросаноатӣ қабул гардидаанд. Вале, аз чи бошад, аз мадди назар ва диққати сохторҳои дахлдору ҷомеаи академӣ, олимону муҳаққиқони кишвар канор монда, ҳатто бархе аз олимон ба онҳо эътибори кам медиҳанд. Сухан атрофи «Консепсияи пешрафти инноватсионии комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» меравад, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03.03.2014, таҳти №144 қабул гардидааст. Консепсияи мазкур маҳз ба дурнамои сиёсати инноватсионии КАС дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шуда, «...масъалаи гузариши соҳаи комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо роҳи рушди инноватсионӣ ва технологӣ дар доираи имкониятҳо ва хусусиятҳои ташаккули иқтисоди бозорӣ то соли 2040 пешбинӣ менамояд» [6] (ниг. ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Таснифи консептуалии усулҳои инноватсионӣ дар КАС
Table 2. Conceptual classification of innovative methods in AIC

Усулҳои инноватсия	Тавсифи усулҳо ва ояндабинии инноватсия
Селексионию техникӣ	Навъҳои нав ва гибридҳои растаниҳои кишоварзӣ Зотҳои нави ҳайвонот ва парандаҳо Парвариши растаниҳо ва ҳайвоноти ба бемориҳо, зараррасон ва омилҳои номусоиди ба муҳит тобовар
Техникию технологӣ	Истифодаи теникӣ ва технологияи нави парвариши зироатҳои кишоварзӣ Технологияи нави саноатӣ дар соҳаи чорводорӣ Системаи илман асоснокшудаи зироаткорӣ ва чорводорӣ Нуриандозӣ ва системаи онҳо Воситаҳои нави ҳифзи растаниҳо Технологияи нави сарфаи захираҳо ва нигоҳдории маҳсулоти озуқа, ки ба баланд бардоштани арзиши истеъмолии маҳсулоти озуқа равона карда шудааст
Ташкилию идоравӣ ва иқтисодӣ	Рушди кооператсия ва ташаккули сохтори интегралӣ дар КАС Шаклҳои нави хизматрасонии техникӣ ва таъминоти захираҳои КАС Шаклҳои нави ташкил ва идоракунӣ дар КАС Маркетинги инноватсия Технологияи системаи инноватсионию машваратӣ дар сохтори фаъолияти илм ва консепсияҳои инноватсионӣ, таснифот, таҳияи қарорҳо, шаклҳо ва механизми рушди инноватсионӣ
Иҷтимоию экологӣ	Ташаккули системаи таъмини кадрҳои илмию техникии КАС Беҳдошти шароити меҳнат, ҳалли мушкилоти тиббӣ, маърифатӣ ва маданияти меҳнаткашони деҳот Таъмини шароити мусоиди экологӣ барои зиндагӣ, меҳнат ва истироҳати аҳолӣ
Соҳаи коркард	Истифодаи усулҳои нави коркарди ашёи хом Гирифтани маҳсулоти нави озуқаворӣ Сарфаи захираҳои нави технологияи истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ Технологияи нави нигоҳдории маҳсулоти озуқаворӣ

Таҳияи муаллифон дар асоси адабиёти [6].

Ҳалли самараноки чорабиниҳои дар ҷадвали 2 овардашуда дар Консепсияи болозикр дар шароити «...дурнамои дарозмуддати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳҳо зерин пешбинӣ мегардад:

- таҳлили маҷмуии имкониятҳои захиравии (иқтисодӣ, табиӣ, моддӣ ва ғайримоддӣ) ҷумҳурӣ мутобиқ ба масъалаи таҳияи тадбирҳои аввалиндараҷаи зиддибуҳронӣ;
- ба эътибор гирифтани махсусияти аграрии минтақа бо назардошти таназзули иқтисодӣ;
- ташаккули комплекси инфрасохтори инноватсионӣ, ки ташаббуси расмии навовариро (ноу-хау) дар соҳаи истеҳсолот, хизматрасонӣ ва инноватсияи технологӣ ҳавасманд месозад» [6].

Ҳамин тариқ, андешаҳои олимону муҳаққиқони соҳа ва санадҳои меъёрию ҳуқуии танзимкунандаи фаъолияти кластерӣ, инчунин консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои давлатию соҳавиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, якчанд муаммо ва масъалаҳоеро муайян намудем, ки барои ташкил ва рушди кластерҳои инноватсионӣ дар ҳудуди вилояти Хатлон ва дар умум, тамоми манотиқи кишвар монеа эҷод менамоянд ва тадбирҳои саривақтиро тақозо доранд:

1. Сол аз сол афзоиши табии аҳолӣ мушоҳида мегардад, ки ин раванд ба афзудани талабот ба маҳсулоти озуқавориро ба вуҷуд оварда, истеҳсоли бештари маҳсулоти озуқавории хушсифатро тақозо менамояд. Вале, корхонаҳои коркарди маҳсулоти агроозуқавории кишвари мо, новобаста аз сатҳу сифати техника ва технологияи истеҳсолӣ қодир нестанд маҳсулоти агросаноатии ҷавобгӯй ба стандартҳои байналмилалӣ истеҳсол намоянд.
2. Ҳарчанд олимони зиёд ақида доранд, ки соҳибкории хурд ва миёнаи агросаноатӣ унсури пешбарандаи иқтисоди ин ё он кишвар маҳсуб меёбад, вале ҳоло ҳаҷми истеҳсоли ноустувор, хароҷоти зиёд барои хариди мавод, тағрибаи пасти идоракунӣ ва фурӯши маҳсулот ба паст гардидани дараҷаи самранокии ин қишри истеҳсолӣ боис гардидааст.
3. Шакли кооператсияи истеҳсолкунандагони кишоварзию агросаноатӣ, махсусан дар соҳаи пешниҳод намудани хизматрасонии агротехникии хушсифат ва бехатар инкишоф наёфта боқӣ мемонад.
4. Ҷорӣ намудани инноватсия дар самти ҷамъоварӣ, батартибдарорӣ, амборкунӣ ва нигаҳдории маҳсулоти соҳаҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ мушкилоти зиёд пеш меорад.
5. Ба дастгириҳо ва имтиёзҳои зиёди давлату ҳукумат нигоҳ нокарда, фаъолияти корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ба талабот ҷавобгӯй нестанд. Корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар таъминоти ашёи хом ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати сифат ноустувор буда, рақобатпазир нестанд.
6. Нокифоя будани воситаҳои молиявии худӣ ва ё баланд будани фоизҳои қарзҳои бонкӣ боис мегарданд, ки аксари соҳибкорон дар соҳаи КАС имкони дар ҳаҷми лозима ва ба таври зарурӣ маҳсулоти рақобатпазир истеҳсол намоянд.
7. Аксари роҳбарони хоҷагиҳои деҳқонӣ донишҳои соҳавӣ ва ё ҳадди ақал маълумоти миёнаи касбӣ надоранд. Ин омил боис мегардад, ки онҳо зимни ҳамкорӣ бо кархонаҳои коркард аз механизмҳои бозории муносибатҳо самаранок истифода бурда натавонанд. Ҳамзамон, интизоми пасти шартномавии онҳо сабаб мешавад, ки уҳдадориҳои шартномавӣ ҷиҳати таъмини ашёи хом барои корхонаҳои коркард саривақт, бо сифати баланд ва пурра иҷро нагардад.
8. Хароҷотҳои баланди нақлиёт ба сатҳи рақобатпазирии маҳсулоти аграрӣ аз Тоҷикистон содиротшаванда таъсир мерасонанд. Тибқи арзёбии коршиносон, тақрибан 30-35% арзиши маҳсулоти содиротӣ ба ҷузъи нақлиёт рост меояд.
9. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки бо дарназардошти рақобати суръатноки кишварҳои ҷаҳон дар бозори озуқаворӣ, тавассути ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ ва ташкили кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ ҳам дар низоми идоракунӣ ва ҳам дар самти истеҳсолот аз диверсификатсияи баландсуръат кор гирифта, ба субъектҳои истеҳсолии соҳаи агросаноатӣ таваҷҷуҳи бештар зоҳир намояд.
10. Дар истифодабари технологияҳои инноватсионии илмталаб корхонаҳои коркард аз сабаби мавҷуд набудани занҷираи истеҳсолӣ миёни институтҳои илмӣ-

таҳқиқиотӣ барои азнавтаҷҳизонӣ ва рушду равнақи истеҳсолот оҷизанд. Институтҳои илмӣ-таҳқиқотии мавҷуда танҳо фаъолияти илмии хешро дар сатҳи фундаменталӣ ва назариявӣ ба роҳ монда, аз воқеияти истеҳсолоти кишоварзӣ ё бехабаранд ва ё дур ҳастанд. Таҳқиқотҳои амиқи илмӣ дар ин соҳаи барои иқтисодиёти миллӣ муҳим, қариб тамоман гузаронида намешаванд.

Хулоса. Ташкили кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ дар минтақаҳои саноатиро на бояд ҳамчун роҳи ягонаи фаъолсозии шаклҳои хурду миёнаи соҳибкорӣ фаҳмид, зеро ташкили кластерҳои инноватсионӣ дар соҳаҳои гуногун, бахусус соҳаи комплекси агросаноатӣ ҷузъи муҳимми сиёсати умумииқтисодӣ ва инноватсионии далвту ҳукумат ба ҳисоб рафта, онҳо имкон медиҳанд, ки иқтидори ҳам субъектҳои соҳибкории хурду миёна, ҳам калон, ҳам институтҳои илмӣ-таҳқиқотию МТОК тавассути ҳамкорӣ ва дастгирии мақомоти давлатию маҳаллӣ ҳамчун як воҳиди том дар рушди устувори минтақаҳо ва ҷумҳурӣ такони ҷиддӣ бахшанд.

Мақола дар доираи диссертатсияи Раънои Нуралӣ дар мавзуи «Ташаккул ва рушди кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ (дар маводи вилояти Хатлон)» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисос 6D050605 – иқтисодиёти соҳаи кишоварзӣ, анҷом дода шудааст.

Мукарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Расулзода Д.Т.

АДАБИЁТ

1. Время новостей. 2004. 25 февраля // Коммерсантъ Business Guide. - 2006. -№69. 18 апреля.
2. Горблюк, Р.В. Кластеры: теоретические основы и перспективы развития / Р.В. Горблюк // Региональная экономика. – 2016. -№3. -С.222-229.
3. Инновационное развитие: основа ускоренного роста экономики Российской Федерации / Национальный доклад. -М.: Ассоциация менеджеров, 2006. -С.7.
4. Каҷкулоев, А.Ф. Саноатикунонии босуръат - омили муҳимми расидан ба рушди устувори иқтисодӣ дар Тоҷикистон / А.Ф. Каҷкулоев, Н. Д. Қурбонов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2019. -No.1-4-1(68). -P.277-283. – EDN CKTZTR.
5. Каҷкулоев, А.Ф. Рушди инфрасохтори соҳибкорӣ дар деҳоти минтақаи Кӯлоб / А.Ф. Каҷкулоев, С.З. Сафарова // Идоракунии давлатӣ. – 2021. -No.4-2(54). -P.34-44. – EDN QRWYPM.
6. Консепсияи пешрафти инноватсионии комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03.03.2014, №144). [Манбаи электронӣ]. URL: http: // www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=121340.
7. Локтев, А.П. Институциональные основы рынка инновационных продуктов / А.П. Локтев // Институциональные преобразования в экономике России. -М.: МАКС Пресс, 2007. -С.123-124.
8. Набиев Т.Т. Государственное регулирование аграрного сектора экономики Республики Таджикистан в условиях интеграционных процессов: дисс. на соис. уч. степени док. экон. наук / Т.Т. Набиев. –М., 2015. -261 с.
9. Назаров, Д.Т. Инновационные кластеры как форма развития и размещения производительных сил в условиях переходной экономики Республики Таджикистан / Д.Т. Назаров // Экономика Таджикистана. – 2021. -№S2. -С.31-39. – EDN ZNPGYJ.
10. Пириев, Дж.С. Совершенствование размещения отраслей сельского хозяйства Таджикистана в новых условиях хозяйствования: дисс. на соис. уч. степени док. экон. наук/ Дж.С. Пириев. -Душанбе, 2004. -238 с.
11. Прайс, В. Концептуальные подходы к формированию кластеров / В. Прайс // Экономист. - 2018. -№10. -С.24-26.
12. Романова, О.Н. Анализ моделей формирования кластерной политики в регионе / О.Н. Романова, Г.В. Голикова, В.А. Титарёва // Современная экономика: проблемы и решения. – 2016. -№10(82). -С.167-177.
13. Фатхуллозода, А.Ф. Особенности эффективного размещения малых и средних предприятий в региональном АПК / А.Ф. Фатхуллозода // In the World of Science and Education. – 2024. -№1. -С.98-106. – DOI 10.24412/3007-8946-2024-20-98-106. – EDN ARVKFR.
14. Фатхуллозода, А.Ф. Такмили механизми ташаккул ва рушди кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ дар МОИ «Кӯлоб» / А.Ф. Фатҳуллозода, Н. Раънои // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2025. -No.3(58). – EDN ADHXXW.
15. Чайникова, Л.Н. Кластеры в системе развития инновационного потенциала Тамбовской области. [Электронный ресурс]. URL: http://sciencebsea.narod.ru/2006//chainikova_ klastery
16. Ketels, Ch. European Clusters. Structural Change in Europe / Ch. Ketels // 3 Innovative City and Business Regions. Publications, 2004.
17. Porter, M.E. Clusters and Competition / M.E. Porter // On Competition. -Cambridge: Harvard Business School Press, 1998.

РАВИШҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ ТАШКИЛ ВА РУШДИ КЛАСТЕРҲОИ ИННОВАТСИОНИИ АГРОСАНОАТӢ ДАР МИНТАҚА

Дар мақола муаллифон яке аз масоили мубрам ва афзалиятноки сиёсати инноватсионии далату ҳукуматро мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор додаанд. Онҳо қайд мекунанд, ки фароҳам овардани шароити мусоид ҷиҳати рушди фаъолияти инновастисонӣ дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ вазифаи муҳимми давлату ҳукумат маҳсуб меёбад. Сиёсати кластерӣ бошад, яке аз востаҳои муҳимми баландбардории рақобатпазирии давлат тавассути талошу заҳматҳои роҳбарияти олии кишвар баҳри рушди минтақаҳои алоҳида ҷиҳати ба ҳам наздик намудани истеҳсолоти саноатӣ, институтҳои илмӣ ва маориф эътироф мегардад. Муайян карда шудааст, ки сирри муваффақияти кластерҳои инноватсионӣ дар давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон, маҳз дастгирии давлатии молиявӣ ба ҳисоб меравад. Дар кишвари мо бошад, барои ташкили кластерҳои инноватсионӣ дар соҳаҳои мухталиф, бахусус саноати коркарди кишвар тақвият бахшидан ба ҷолибияти сармоягузорӣ, ҷалби бештари сармояи дохилию хориҷӣ ва ташкили ҳамкории амиқи илм бо истеҳсолот солҳои наздик имконияти ташкили кластерҳои инноватсиониро дар минтақаҳои саноатӣ фароҳам хоҳад оварад.

Калидвожаҳо: инноватсия, агросаноатӣ, сиёсати кластерӣ, модели шотландӣ, минтақаҳои саноатӣ, таҷрибаи ҷаҳонӣ, фаъолият, сармоягузорӣ, рақобат.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЮ ИННОВАЦИОННЫХ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ В РЕГИОНЕ

В данной статье авторы рассмотрели и исследовали один из актуальных и приоритетных вопросов инновационной политики государства и правительства. Отмечается, что создание благоприятных условий для развития инновационной деятельности во всех секторах национальной экономики является одной из важных задач государства и правительства. Кластерная политика признана одним из важных средств повышения конкурентоспособности государства посредством усилий высшего руководства страны по развитию отдельных регионов в целях объединения промышленного производства, научных учреждений и образования. Установлено, что секретом успеха инновационных кластеров в развитых странах мира является именно государственная финансовая поддержка. В нашей стране для организации инновационных кластеров в различных отраслях, особенно в перерабатывающей промышленности страны, усиление инвестиционной привлекательности, привлечение большего количества отечественного и иностранного капитала, организация глубокой кооперации науки и производства создадут возможность для организации инновационных кластеров в промышленных зонах в ближайшие годы.

Ключевые слова: инновации, агропромышленость, кластерная политика, шотландская модель, промышленные зоны, мировой опыт, деятельность, инвестиции, конкуренция.

CONCEPTUAL APPROACHES TO THE ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF INNOVATIVE AGRO-INDUSTRIAL CLUSTERS IN THE REGION

In this article, the authors examined and researched one of the current and priority issues of innovation policy of the state and government. It is noted that the creation of favorable conditions for the development of innovative activities in all sectors of the national economy is one of the important tasks of the state and government. Cluster policy is recognized as a key means of enhancing national competitiveness through the efforts of the country's top leadership to develop individual regions to integrate production, scientific institutions, and education. It has been established that the secret to the success of innovation clusters in developed countries lies precisely in government financial support. In our country, the organization of innovative clusters in various sectors, especially in the country's processing industry, strengthening investment attractiveness, attracting more domestic and foreign capital, and organizing deep cooperation between science and production will create the opportunity to organize innovative clusters in industrial zones in the coming years.

Keywords: innovations, agro-industry, cluster policy, Scottish model, industrial zones, global experience, activities, investments, competition.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Фатҳуллозода Абдухолиқ Фатҳулло*** – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идораи давлатӣ ва иқтисоди миллӣ. **Суроға**: 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: **(+992) 988-01-96-66; 935-52-92-22.** E-mail: **kholiq8989@mail.ru**

Раънои Нуралӣ – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ассистенти кафедраи молия ва қарз. **Суроға**: 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: **(+992) 985-23-09-04**. E-mail: **nurali.rano@mail.ru**

Сведения об авторах: ***Фатхуллозода Абдухолик Фатхулло*** – Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного управления и национальной экономики. **Адрес**: 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Саида Носира, 33. Телефон: **(+992) 988-01-96-66; 935-52-92-22.** E-mail: **kholiq8989@mail.ru**

Ранои Нурали - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, ассистент кафедры финансов и кредита. **Адрес:** 735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, улица С. Сафарова, 16. Телефон: **(+992) 985-23-09-04**. E-mail: **nurali.rano@mail.ru**

Information about the authors*: Abdukholik Fatkhullozoda Fatkhullo* – Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan; Candidate of Economic Sciences; Associate Professor, Department of Public

Administration and National Economy. **Address**: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosir Street, 33. Phone: **(+992) 988-01-96-66; 935-52-92-22.** E-mail: **kholiq8989@mail.ru**
***Ranoi Nurali* –** Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki; Assistant, Department of Finance and Credit. **Address:** 735360, Kulyab, Republic of Tajikistan, S. Safarov Street 16. Phone: **(+992) 985-23-09-04.** E-mail: **nurali.rano@mail.ru**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 26.06.2026
Аз тақриз баргашт: 21.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 336.77:339.7:502.131.1(575.3)

ТАЪСИРИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ЛОИҲАВИИ СОЗМОНҲОИ МОЛИЯВИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ БА ИҚТИДОРИ ҚАРЗДИҲИИ БАХШИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ РУШДИ ИҚТИСОДИ САБЗ (ДАР МИСОЛИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН)

Давлатзода А.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муқаддима. Дар шароити муосири рушди иқтисоди ҷаҳонӣ масъалаи таъмини рушди устувор ва ҳамзамон, коҳиш додани таъсири манфии фаъолияти иқтисодӣ ба муҳити зист ба яке аз самтҳои муҳимми сиёсати иқтисодии давлатҳо табдил ёфтааст. Тағйирёбии иқлим, зиёдшавии талабот ба энергия, маҳдуд будани захираҳои табиӣ, ифлосшавии муҳити зист ва зарурати баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳо, кишварҳоро водор месозанд, ки механизмҳои нави рушди иқтисодиро ҷорӣ намоянд. Дар ин замина, иқтисоди сабз ҳамчун модели рушди иқтисодӣ ташаккул ёфтааст, ки ҳадафи он ҳамоҳангсозии рушди иқтисодӣ, ҳифзи муҳити зист ва баланд бардоштани некуаҳволии аҳолӣ мебошад.

Гузариш ба иқтисоди сабз бе ташаккули низоми муносиби маблағгузорӣ имконнопазир мебошад. Лоиҳаҳои марбут ба энергетикаи барқароршаванда, самаранокии энергетикӣ, истифодаи оқилонаи об, кишоварзии устувор, идоракунии партовҳо ва инфрасохтори ба иқлим тобовар, одатан ба ҳаҷми зиёди сармоя, муҳлати дарози баргардонидани маблағ ва механизмҳои махсуси идоракунии хавф эҳтиёҷ доранд.

Дар чунин шароит нақши бахши бонкӣ хеле муҳим мебошад. Бонкҳо ҳамчун миёнарави асосии молиявӣ метавонанд маблағҳои ҷалбшударо ба субъектҳои иқтисодӣ интиқол дода, талаботи сармоягузории онҳоро қонеъ намоянд. Аммо имконияти бонкҳо барои пешниҳоди қарзҳои дарозмуддат ва имтиёзнок ба як қатор омилҳо, аз ҷумла ҳаҷми пасандозҳо, сармояи худӣ, ликвиднокӣ, арзиши захираҳои молиявӣ, сатҳи хавфи қарзӣ ва дастрасӣ ба манбаъҳои беруна вобаста мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъала аҳаммияти бештар дорад, зеро бозори дохилии сармоя нисбатан маҳдуд буда, барои маблағгузории лоиҳаҳои калонҳаҷми инфрасохторӣ ва экологӣ истифодаи захираҳои байналмилалӣ зарур мегардад. Созмонҳои молиявии байналмилалӣ дар ин раванд метавонанд тавассути қарзҳои имтиёзнок, хатҳои қарзӣ, грантҳо, кафолатҳои қарзӣ, сармоягузории мустақим ва ёрии техникӣ ба низоми молиявии кишвар таъсир расонанд.

Яке аз механизмҳои муҳим дар ин самт, маблағгузории лоиҳавӣ мебошад. Фарқи асосии маблағгузории лоиҳавӣ аз шаклҳои анъанавии қарздиҳӣ дар он ифода меёбад, ки қобилияти баргардонидани маблағ асосан аз ҷараёни пулии худи лоиҳа вобаста мебошад. Аз ин рӯ, дар лоиҳаҳои сабз сифати таҳлили иқтисодӣ, арзёбии хавфҳои экологӣ ва иқлимӣ, устуворii ҷараёни даромад ва мавҷудияти кафолатҳои дахлдор аҳаммияти калон пайдо мекунад.

Таҷрибаи Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ҳамкории байналмилалӣ метавонад ба таври мустақим ба зиёд шудани имконияти қарздиҳии муассисаҳои молиявӣ мусоидат намояд. Масалан, Бонки Осиёии Рушд дар доираи лоиҳаи «Access to Green Finance» барои муассисаҳои молиявии Тоҷикистон хатҳои қарзии бо асъори миллӣ ба маблағи 8,8 млн доллар пешбинӣ карда, барои рушди иқтидори миёнаравии молиявӣ ёрии техникӣ низ пешниҳод намуд [7].

Таҷрибаи навтар низ нишон медиҳад, ки механизмҳои маблағгузории байналмилалӣ ба сатҳи бонкҳои тиҷоратӣ расида истодаанд. Моҳи декабри соли 2025 Бонки Осиёии Рушд бо Бонки Эсхата барои маблағгузорii бо асъори миллӣ ба эквиваленти 10 млн доллар созишнома ба имзо расонид. Тибқи маълумоти БОР, ин маблағ бояд иқтидори қарздиҳии бонкро ба корхонаҳои хурду миёна тақвият бахшад ва ҳамзамон, кафолати қисман қарзӣ ба маблағи то 5 млн доллар пешбинӣ шудааст [8].

Аз ин рӯ, масъалаи таҳқиқи таъсири маблағгузории байналмилалӣ ба иқтидори қарздиҳии бонкҳо барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Методҳо. Масъалаҳои иқтисоди сабз, молияи устувор ва маблағгузории иқлимӣ дар солҳои охир дар маркази таваҷҷуҳи ташкилотҳои байналмилалӣ ва муҳаққиқони соҳаи иқтисод қарор гирифтаанд. Таҳқиқоти муосир нишон медиҳад, ки барои гузариш ба иқтисоди камкарбон танҳо сиёсати экологӣ кофӣ набуда, ташаккули низоми самараноки молиявӣ низ зарур мебошад.

Дар сатҳи байналмилалӣ Бонки ҷаҳонӣ ба масъалаи маблағгузории иқлимӣ, устуворii низоми молиявӣ ва идоракунии хавфҳои иқлимӣ диққати махсус медиҳад. Дар гузориши иқлимӣ оид ба Тоҷикистон таъкид мегардад, ки барои гузариши сабз ва баланд бардоштани устуворii кишвар ҷалби грантҳо, қарзҳои имтиёзнок ва маблағгузории созмонҳои байналмилалӣ зарур аст. Ҳамчунин, рушди механизмҳои тақсимоти хавф, таҳлили хавфҳои иқлимӣ дар бахши бонкӣ ва рушди бозори вомбаргҳои сабз ҳамчун самтҳои муҳим нишон дода шудаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ заминаи институтсионалии молияи устувор тадриҷан ташаккул меёбад. Бонки миллии Тоҷикистон масъалаҳои маблағгузории устувор, принсипҳои ESG, таҳлили хавфҳои иқлимӣ ва ташаккули таксономияи лоиҳаҳои сабзро пеш мебарад.

Аз нуқтаи назари таҳқиқоти миллӣ, рушди иқтисоди сабзро бе иштироки низоми молиявӣ тасаввур кардан душвор аст. Қарздиҳии сабз, сармоягузории сабз, суғуртаи экологӣ, фондҳои иқлимӣ ва дигар воситаҳои молиявӣ бояд ҳамчун унсурҳои як механизми ягона баррасӣ шаванд.

Бо вуҷуди ин, дар таҳқиқоти мавҷуда масъалаи таъсири маҳз маблағгузории лоиҳавии созмонҳои молиявии байналмилалӣ ба иқтидори қарздиҳии бонкҳои Тоҷикистон ба таври кофӣ таҳлил нашудааст. Аз ин рӯ, мақолаи мазкур ба пур кардани ин холигии таҳқиқотӣ равона шудааст.

Мақсади мақола. Мақсади асосии мақола таҳлили таъсири маблағгузории лоиҳавии созмонҳои молиявии байналмилалӣ ба иқтидори қарздиҳии бахши бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рушди иқтисоди сабз мебошад.

Барои расидан ба ин мақсад вазифаҳои зерин муайян карда шудаанд:

- муайян намудани моҳияти маблағгузории лоиҳавӣ ва ҷойгоҳи он дар молияи сабз;
- таҳлили нақши созмонҳои молиявии байналмилалӣ дар маблағгузории лоиҳаҳои сабз;
- муайян намудани механизмҳои интиқоли захираҳои байналмилалӣ ба низоми бонкии миллӣ;
- таҳлили таъсири хатҳои қарзӣ, қарзҳои имтиёзнок ва кафолатҳои қарзӣ ба иқтидори қарздиҳии бонкҳо;
- муайян намудани мушкилоти рушди қарздиҳии сабз дар Тоҷикистон;
- таҳияи пешниҳодҳо оид ба такмили механизми маблағгузории лоиҳавӣ ва густариши қарздиҳии сабз.

Усулҳои таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлили муқоисавӣ, оморӣ, системавӣ, мантиқӣ ва иқтисодӣ истифода гардидаанд. Ҳамчунин, барои таҳлили муносибати байни маблағгузории байналмилалӣ ва фаъолияти қарзии муассисаҳои молиявӣ усули таҳлили институтсионалӣ истифода шудааст. Манбаъҳои таҳқиқотро маълумоти созмонҳои молиявии байналмилалӣ, санадҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон, маводи Бонки ҷаҳонӣ, Бонки Осиёии Рушд ва дигар манбаъҳои илмӣ ташкил медиҳанд.

Натиҷаҳо. Маблағгузории лоиҳавӣ яке аз шаклҳои муҳимми маблағгузории сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад. Дар доираи он маблағҳо барои татбиқи лоиҳаи мушаххас ҷудо гардида, баргардонидани қарз асосан аз ҳисоби даромад ва ҷараёни пулии лоиҳа пешбинӣ мешавад.

Барои иқтисоди сабз маблағгузории лоиҳавӣ аҳаммияти махсус дорад, зеро бисёре аз лоиҳаҳои экологӣ дорои хусусиятҳои дарозмуддат мебошанд. Масалан, сохтмони неругоҳи барқи обӣ, неругоҳи офтобӣ, системаи муосири обтаъминкунӣ ё инфрасохтори

коркарди партов метавонад дар марҳилаи аввал харочоти зиёд талаб намояд, дар ҳоле ки даромади лоиҳа дар давоми солҳои минбаъда ташаккул меёбад.

Аз ин рӯ, бонкҳои тиҷоратӣ барои чунин лоиҳаҳо ба захираҳои дарозмуддат ва арзон ниёз доранд. Маҳз дар ҳамин ҷо созмонҳои молиявии байналмилалӣ метавонанд нақши муҳим бозанд.

Расми 1. Механизми умумии таъсири маблағгузории байналмилалӣ
Figure 1. General Mechanism of the Impact of International Financing

Сарчашма: Коркарди муаллиф

Аммо таъсири мазкур автоматӣ набуда, барои самаранокии он бояд сифати идоракунии бонк, арзёбии хавфи лоиҳа, стандартҳои қарздиҳӣ ва қобилияти мониторинги истифодаи маблағҳо низ такмил дода шаванд.

Созмонҳои молиявии байналмилалӣ метавонанд тавассути якчанд механизм ба низоми бонкии миллӣ таъсир расонанд:

1. **Хатҳои қарзӣ.** Ба бонкҳо ё ташкилотҳои молиявӣ маблағҳои муайян ҷудо карда мешаванд, ки баъдан ба қарзгирандагони ниҳоӣ дода мешаванд.
2. **Қарзҳои имтиёзнок.** Ин маблағҳо одатан бо муҳлати нисбатан дароз ва шартҳои нисбатан мусоид пешниҳод мегарданд.
3. **Кафолатҳои қарзӣ**. Қисме аз хавфи эҳтимолии қарздиҳанда аз ҷониби фонди кафолат ё созмони байналмилалӣ пӯшонида мешавад.
4. **Грантҳо.** Барои таҳияи лоиҳа, омӯзиш, таҳқиқоти техникӣ ва баланд бардоштани иқтидори институтсионалӣ истифода мешаванд.
5. **Ёрии техникӣ.** Ба бонкҳо дар таҳияи маҳсулоти молиявии сабз, идоракунии хавф ва арзёбии лоиҳаҳо кумак мерасонад.
6. **Сармоягузории мустақим.** Созмони байналмилалӣ метавонад ба сармояи муассисаи молиявӣ иштирок намояд.

Таҷрибаи Тоҷикистон ҳамаи ин механизмҳоро дар шаклҳои гуногун нишон медиҳад. Лоиҳаи БОР оид ба дастрасӣ ба маблағгузории сабз, масалан, на танҳо хатти қарзӣ, балки ёрии техникиро барои баланд бардоштани қобилияти муассисаҳои молиявӣ дар пешниҳоди маблағгузории сабз дар бар мегирифт.

Яке аз механизмҳои мустақими таъсиррасонӣ ба фаъолияти бонкҳо хатҳои қарзии байналмилалӣ мебошанд. Ҳангоми гирифтани чунин маблағҳо бонк имконият пайдо мекунад, ки ҳаҷми маблағҳои барои қарздиҳии мақсаднок дастрасро зиёд намояд.

Ҷадвали 1. Механизмҳои маблағгузории байналмилалӣ ва таъсири онҳо ба иқтидори қарздиҳии бонкҳо

Table 1. International Financing Mechanisms and Their Impact on Banks' Lending Capacity

№	Механизм	Моҳияти механизм	Таъсир ба бонк	Таъсир ба иқтисоди сабз
1	Хатти қарзӣ	Ҷудо намудани маблағ барои қарздиҳии минбаъда	Афзоиши манбаи маблағгузорӣ	Афзоиши қарзҳои сабз
2	Қарзи имтиёзнок	Қарз бо шартҳои нисбатан мусоид	Коҳиши арзиши захираҳо	Афзоиши дастрасии соҳибкорон ба маблағ
3	Кафолати қарзӣ	Пӯшонидани қисми хавфи қарз	Коҳиши хавфи бонк	Маблағгузории лоиҳаҳои дорои хавфи баланд
4	Грант	Маблағҳои бебозгашт	Беҳтар шудани омодасозии лоиҳа	Рушди лоиҳаҳои экологӣ
5	Ёрии техникӣ	Омӯзиш ва машварат	Баланд шудани иқтидори институтсионалӣ	Ташаккули маҳсулоти сабз
6	Сармоягузории сармоявӣ	Иштирок дар сармояи муассиса	Тақвияти заминаи сармоя	Баланд шудани устувории молиявӣ
7	Маблағгузории омехта	Якҷоя намудани маблағҳои давлатӣ ва хусусӣ	Тақсимоти хавф	Ҷалби сармоя ба лоиҳаҳои сабз

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Масалан, дар лоиҳаи Access to Green Finance-и БОР ба муассисаҳои молиявии Тоҷикистон хатҳои қарзии маҳаллӣ ба маблағи 8,8 млн доллар пешбинӣ гардида буданд. Дар натиҷаи татбиқи лоиҳа 6 843 қарз ба маблағи умумии 8,8 млн доллар дода шудааст. Ин таҷриба нишон медиҳад, ки маблағгузории байналмилалӣ метавонад тавассути муассисаи миёнарав ба қарзгирандагони ниҳоӣ расонида шавад.

Аз ҷиҳати иқтисодӣ таъсири чунин механизмро метавон чунин шарҳ дод. Агар бонк пеш аз гирифтани хатти қарзӣ бо маҳдудияти захираҳои дарозмуддат рӯ ба рӯ бошад, ҷалби маблағҳои беруна метавонад ҳаҷми маблағҳои дастрасро зиёд намояд. Дар сурати дуруст идора кардани хавф, ин раванд метавонад ҳаҷми портфели қарзиро васеъ кунад.

Айни замон, зиёд шудани захираҳои қарзӣ худ аз худ маънои беҳтар шудани сифати қарздиҳиро надорад. Бонк бояд қобилияти қарзгиранда, даромаднокии лоиҳа, гарав, хавфи бозорӣ ва хавфҳои иқлимиро арзёбӣ намояд.

Яке аз монеаҳои асосии маблағгузории лоиҳаҳои сабз, хавфи нисбатан баланди онҳо мебошад. Баъзе лоиҳаҳои нав аз ҷиҳати технологӣ таҷрибаи маҳдуд доранд ва ё муҳлати баргардонидани сармояи онҳо дароз мебошад.

Кафолатҳои қарзӣ метавонанд қисми чунин хавфро коҳиш диҳанд. Дар ин ҳолат, агар қарзгиранда уҳдадориҳои худро иҷро карда натавонад, қисми зарари эҳтимолии қарздиҳанда аз ҷониби механизми кафолат пӯшонида мешавад.

Дар созишномаи соли 2025 байни БОР ва Eskhata Bank, ба ғайр аз маблағгузории 10 млн долларӣ бо асъори миллӣ, кафолати қисман қарзӣ ба маблағи то 5 млн доллар пешбинӣ шудааст. Тибқи маълумоти БОР, чунин сохтор барои коҳиш додани хавф ва беҳтар намудани дастрасии корхонаҳои хурду миёна ба маблағгузорӣ пешбинӣ шудааст. Ин таҷриба барои рушди қарздиҳии сабз аҳаммияти муҳим дорад, зеро кафолат метавонад ба бонк имконият диҳад, ки ба лоиҳаҳое қарз пешниҳод намояд, ки дар шароити муқаррарӣ хавфи онҳо баланд арзёбӣ мешуд.

Яке аз натиҷаҳои муҳимми ҳамкории бонкҳо бо созмонҳои байналмилалӣ, рушди маҳсулоти нави молиявӣ мебошад. Агар қаблан бонкҳо асосан ба қарзҳои истеъмолӣ, тиҷоратӣ ва сармоягузории анъанавӣ такя мекарданд, дар шароити иқтисоди сабз зарурати пешниҳоди маҳсулоти махсус пайдо мешавад.

Ҷадвали 2. Каналҳои таъсири маблағгузории байналмилалӣ ба иқтидори қарздиҳии бонк
Table 2. Channels through Which International Financing Affects Banks' Lending Capacity

Марҳила	Механизм	Натиҷаи молиявӣ	Натиҷаи ниҳоӣ
1	Ҷалби маблағҳои байналмилалӣ	Афзоиши захираҳо	Баланд шудани имконияти қарздиҳӣ
2	Хатти қарзӣ ба бонк	Ташаккули манбаи мақсаднок	Қарздиҳии соҳавӣ
3	Кафолати қарзӣ	Паст шудани хавф	Васеъ шудани доираи қарзгирандагон
4	Ёрии техникӣ	Беҳтар шудани идоракунӣ	Баланд шудани сифати қарзҳо
5	Мониторинги лоиҳа	Назорати истифодаи маблағ	Кам шудани хавфи истифодаи нодуруст
6	Бозгашти қарз	Барқарор шудани захираҳо	Давомнокии гардиши маблағ
7	Такрори маблағгузорӣ	Густариши портфел	Рушди устувори қарздиҳии сабз

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Ба чунин маҳсулот дохил мешаванд:

- қарзҳои сабз;
- қарзҳо барои таҷҳизоти энергиясамаранок;
- қарзҳои соҳибкории сабз;
- маблағгузории энергияи офтобӣ;
- маблағгузории кишоварзии устувор;
- қарзҳои ипотекаи сабз;
- маблағгузории инфрасохтори экологӣ;
- суғуртаи хавфҳои иқлимӣ.

Дар ин раванд созмонҳои байналмилалӣ метавонанд на танҳо маблағ, балки методологияи таҳияи маҳсулоти молиявиро низ пешниҳод намоянд.

Дар Тоҷикистон масъалаи молияи устувор тадриҷан ба сиёсати низоми молиявӣ ворид мегардад. Бонки миллии Тоҷикистон дар самти ташаккули асосҳои маблағгузории устувор, татбиқи принсипҳои ESG ва таҳлили хавфҳои иқлимӣ дар низоми бонкӣ фаъолият мебарад. Дар маводи Бонки миллӣ инчунин масъалаҳои роҳнамоии маҳсулоти молиявии иқтисоди сабз ва системаи таснифоти лоиҳаҳои сабз баррасӣ мешаванд.

Ин раванд барои фаъолияти бонкҳо аҳаммияти калон дорад. Агар меъёрҳои мушаххаси муайян намудани «лоиҳаи сабз» вуҷуд дошта бошанд, бонк метавонад маблағгузории худро ба чунин лоиҳаҳо мақсаднок равона намояд.

Дар баробари ин, барои рушди босуръати қарздиҳии сабз зарур аст, ки:

- меъёрҳои ягонаи таснифи лоиҳаҳои сабз ҷорӣ гарданд;
- хавфҳои иқлимӣ ба системаи идоракунии хавфи бонкҳо ворид карда шаванд;
- маҳсулоти нави молиявӣ таҳия карда шаванд;
- механизмҳои кафолати қарзӣ васеъ гарданд;
- дастрасӣ ба маблағгузории дарозмуддат беҳтар шавад.

Бо вуҷуди имкониятҳои мавҷуда, дар Тоҷикистон як қатор маҳдудиятҳо боқӣ мемонанд.

1. Норасоии захираҳои дарозмуддат. Лоиҳаҳои сабз одатан муҳлати дарози бозгашти сармоя доранд. Дар ҳамин ҳол, қисми муҳимми захираҳои низоми бонкӣ метавонад кӯтоҳмуддат бошад. Ин номувофиқии муҳлатҳо ба пешниҳоди қарзҳои дарозмуддат маҳдудият мегузорад.

2. Хавфи баланди баъзе лоиҳаҳои сабз. Технологияҳои нав метавонанд хавфи технологӣ ва бозорӣ дошта бошанд. Барои бонк баҳодиҳии чунин хавфҳо нисбат ба қарздиҳии анъанавӣ мураккабтар мебошад.

3. Маҳдудияти гарав. Корхонаҳои хурд ва миёна на ҳамеша дорои гарави кофӣ мебошанд. Аз ин рӯ, ҳатто агар лоиҳа аз ҷиҳати иқтисодӣ самаранок бошад, гирифтани қарз метавонад мушкил гардад.

4. Норасоии таҷрибаи махсус. Қарздиҳии сабз аз кормандони бонк дониши иловагӣ талаб мекунад. Онҳо бояд на танҳо вазъи молиявии қарзгирандаро, балки самаранокии энергетикӣ, таъсири экологӣ ва устувории лоиҳаро низ арзёбӣ намоянд.

5. Номукаммалии маълумот. Барои баҳодиҳии хавфҳои иқлимӣ маълумоти босифат зарур мебошад. Бе маълумоти кофӣ муайян намудани таъсири тағйирёбии иқлим ба фаъолияти қарзгиранда душвор мегардад.

6. Арзиши баланди таҳияи лоиҳа. Таҳқиқоти техникӣ, экспертизаи экологӣ, таҳлили энергетикӣ ва омодасозии бизнес-нақша метавонанд харочоти иловагӣ талаб кунанд.

Ҷадвали 3. Мушкилот ва самтҳои ҳалли онҳо
Table 3. Challenges and Directions for Their Resolution

№	Мушкилот	Таъсир ба бонк	Самти пешниҳодшавандаи ҳалли масъала
1	Норасоии маблағҳои дарозмуддат	Маҳдуд шудани қарзҳои дарозмуддат	Васеъ намудани хатҳои қарзии байналмилалӣ
2	Хавфи баланди лоиҳа	Кам шудани омодагии бонк ба қарздиҳӣ	Кафолатҳои қарзӣ
3	Норасоии гарав	Маҳдуд шудани қарздиҳии КХМ	Фондҳои кафолатӣ
4	Норасоии мутахассисон	Арзёбии нодурусти лоиҳа	Омӯзиш ва ёрии техникӣ
5	Норасоии маълумоти экологӣ	Баланд шудани хавфи қарзӣ	Системаи маълумоти ESG
6	Набудани стандартҳои ягона	Мушкилоти муайян кардани лоиҳаи сабз	Таксономияи миллӣ
7	Арзиши баланди лоиҳа	Коҳиши талабот	Қарзҳои имтиёзнок ва субсидияҳо

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Бо дарназардошти таҳлили гузаронидашуда, барои Тоҷикистон ташаккули механизми бисёрсатҳии маблағгузории сабз мувофиқи мақсад мебошад.

Низоми молиявии муосир дар Тоҷикистон тадриҷан ба самти “сабзшавӣ” ҳаракат мекунад, ки ин раванд ҳамкории давлат, бахши хусусӣ ва ташкилотҳои байналмилалиро тақозо менамояд. Механизмҳои молиявии иқтисоди сабз на танҳо воситаи маблағгузорӣ, балки омили муҳимми ислоҳоти сохтории иқтисодӣ низ мебошанд [1,с.164].

Расми 2. Механизмҳои молиявии созмонҳои байналмилалӣ
Figure 2. Financial Mechanisms of International Organizations

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Дар сатҳи аввал, давлат ва созмонҳои байналмилалӣ захираҳои имтиёзнок, грантҳо ва кафолатҳои қарзӣ пешниҳод мекунанд.

Дар сатҳи дуюм, бонкҳо ҳамчун миёнарави молиявӣ баромад карда, захираҳоро ба субъектҳои иқтисодӣ интиқол медиҳанд.

Дар сатҳи сеюм, корхонаҳо ва соҳибкорон маблағҳоро барои татбиқи лоиҳаҳои сабз истифода мебаранд.

Дар сатҳи чорум, мониторинги истифодаи маблағҳо ва натиҷаҳои экологӣ амалӣ карда мешавад.

Таҷрибаи БОР дар Тоҷикистон аз он ҷиҳат муҳим мебошад, ки маблағгузории байналмилалӣ тавассути муассисаҳои молиявӣ ба қарзгирандагони ниҳоӣ расонида шудааст.

Дар доираи Access to Green Finance Project маблағгузорӣ барои хонаводаҳо ва корхонаҳои хурд ҷиҳати хариди технологияҳои энергиясамаранок ва аз ҷиҳати экологӣ тоза равона гардида буд. Лоиҳа ҳамчунин баланд бардоштани иқтидори муассисаҳои молиявиро дар самти миёнаравии молиявии сабз пешбинӣ мекард.

Ин таҷриба нишон медиҳад, ки таъсири маблағгузории байналмилалӣ ба иқтисоди сабз метавонад ду самт дошта бошад:

- самти якум – молиявӣ, яъне зиёд кардани маблағҳо барои қарздиҳӣ дастрас;
- самти дуюм – институтсионалӣ, яъне баланд бардоштани қобилияти муассисаҳои молиявӣ дар таҳия ва идоракунии маҳсулоти сабз.

Маблағгузории байналмилалӣ метавонад ба устувории низоми бонкӣ таъсири мусбат расонад, агар он бо идоракунии дурусти хавф ҳамроҳ бошад. Аз як тараф, маблағгузории беруна имконияти диверсификатсияи манбаъҳои захираҳои бонкро фароҳам меорад. Аз тарафи дигар, вобастагии аз ҳад зиёд ба маблағгузории беруна метавонад хавфҳои нави асъорӣ ва қарзиро ба вуҷуд орад.

Аз ин рӯ, истифодаи маблағҳои байналмилалӣ бояд бо:

- идоракунии хавфи асъорӣ;
- арзёбии қобилияти қарзгиранда;
- идоракунии хавфи ликвидноки;
- мониторинги лоиҳа;
- арзёбии хавфи иқлимӣ;
- риояи талаботи экологӣ.

Бо мақсади баланд бардоштани таъсири маблағгузории байналмилалӣ ба иқтидори қарздиҳии бонкҳо пешниҳод менамоем:

Якум, васеъ намудани хатҳои қарзии байналмилалӣ бо асъори миллӣ, зеро ин метавонад хавфи асъориро барои бонк ва қарзгиранда коҳиш диҳад. Таҷрибаи созишномаи БОР бо Бонки Эсхата дар соли 2025 аҳаммияти чунин равишро нишон медиҳад.

Дуюм, рушди механизмҳои кафолати қарзӣ. Кафолат метавонад барои лоиҳаҳои соҳибкорони хурд ва миёна, ки гарави кофӣ надоранд, аҳаммияти махсус дошта бошад.

Сеюм, ташаккули фонди миллии кафолати маблағгузории сабз. Чунин механизм метавонад як қисми хавфи бонкҳоро пӯшонад.

Чорум, такмили таксономияи лоиҳаҳои сабз. Ин имкон медиҳад, ки бонкҳо лоиҳаҳои мувофиқро дақиқ муайян намуда, маблағҳоро ба онҳо равона кунанд.

Панҷум, ворид намудани хавфҳои иқлимӣ ба системаи баҳодиҳии қарзӣ. Ин раванд бояд тадриҷан ба системаи идоракунии хавфи бонкҳо ворид карда шавад.

Шашум, баланд бардоштани саводнокии молиявӣ ва экологӣ. Қарзгиранда бояд донад, ки истифодаи технологияи энергиясамаранок метавонад ба кам шудани хароҷоти фаъолияти ӯ оварда расонад.

Ҳафтум, таҳкими ҳамкории давлат, бонкҳо, созмонҳои байналмилалӣ ва бахши хусусӣ. Маблағгузории омехта метавонад барои тақсим намудани хавф байни иштирокчиён истифода шавад.

Бонки миллии Тоҷикистон дар ташаккули заминаи маблағгузории устувор нақши муҳим дорад. Дар ин самт масъалаҳои ESG, хавфҳои иқлимӣ, маҳсулоти молиявии сабз ва таснифи лоиҳаҳои сабз тадриҷан ба низоми молиявӣ ворид мешаванд.

Барои бонкҳои тиҷоратӣ мавҷудияти муҳити танзимкунандаи возеҳ аҳаммияти калон дорад. Агар талабот нисбат ба лоиҳаҳои сабз, ҳисоботдиҳӣ, мониторинг ва арзёбии хавфҳо дақиқ муайян карда шаванд, бонкҳо метавонанд стратегияҳои худро нисбат ба қарздиҳии сабз самараноктар таҳия намоянд.

Дар баробари ин, сиёсати танзимкунанда бояд чунин бошад, ки рушди қарздиҳии сабзро ҳавасманд намуда, дар айни замон устувории низоми бонкиро таъмин кунад.

Тоҷикистон ба таъсири тағйирёбии иқлим осебпазир буда, масъалаҳои об, пиряхҳо, энергетика, кишоварзӣ ва инфрасохтори ба иқлим тобовар аҳаммияти стратегӣ доранд. Аз ин рӯ, маблағгузории байналмилалии иқлимӣ метавонад яке аз сарчашмаҳои муҳимми сармоя барои рушди ин соҳаҳо бошад.

Бонки ҷаҳонӣ дар таҳлили иқлимӣ барои Тоҷикистон таъкид кардааст, ки барои гузариши устувор ба иқтисоди камкарбон ва баланд бардоштани устувории иқтисод, ҷалби захираҳои беруна зарур мебошад. Дар байни самтҳои пешниҳодшуда инчунин баланд бардоштани қобилияти муассисаҳои молиявӣ барои ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумоти иқлимӣ, арзёбии хавфҳои иқлимӣ дар бахши бонкӣ ва рушди механизмҳои тақсимоти хавф зикр шудаанд. Ин ҳолат аҳаммияти мавзуи таҳқиқоти моро боз ҳам бештар мекунад, зеро маблағгузории иқлимӣ танҳо масъалаи ҳифзи муҳити зист нест, балки ба устувории низоми молиявӣ низ алоқаманд мебошад.

Хулоса. Дар натиҷаи таҳқиқот муайян гардид, ки маблағгузории лоиҳавии созмонҳои молиявии байналмилалӣ метавонад яке аз омилҳои муҳимми баланд бардоштани иқтидори қарздиҳии бахши бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рушди иқтисоди сабз бошад. Таъсири мазкур, пеш аз ҳама, тавассути хатҳои қарзӣ, қарзҳои имтиёзнок, грантҳо, кафолатҳои қарзӣ, ёрии техникӣ ва дигар механизмҳои молиявӣ амалӣ мегардад.

Механизми таъсир дар он ифода меёбад, ки созмонҳои байналмилалӣ ба муассисаҳои молиявии миллӣ захираҳои иловагӣ пешниҳод намуда, ба онҳо имконият медиҳанд, ки ҳаҷми қарздиҳии худро зиёд ва маҳсулоти нави молиявиро ҷорӣ намоянд. Дар навбати худ, ин захираҳо метавонанд ба маблағгузории лоиҳаҳои энергетикаи барқароршаванда, энергиясамаранокӣ, кишоварзии устувор, идоракунии об, коркарди партовҳо ва дигар самтҳои иқтисоди сабз равона карда шаванд.

Таҷрибаи Тоҷикистон, аз ҷумла лоиҳаи Access to Green Finance-и БОР, нишон медиҳад, ки маблағгузории байналмилалӣ метавонад тавассути муассисаҳои молиявӣ ба қарзгирандагони ниҳоӣ интиқол ёфта, ҳамзамон, иқтидори институтсионалии муассисаҳои молиявиро баланд бардорад.

Таҷрибаи нави ҳамкории БОР бо Eskhata Bank низ нишон медиҳад, ки маблағгузории бо асъори миллӣ ва механизмҳои кафолати қисман қарзӣ метавонанд ҳамчун воситаи васеъ намудани дастрасии соҳибкории хурду миёна ба маблағгузорӣ истифода шаванд.

Дар баробари ин, барои рушди минбаъдаи қарздиҳии сабз як қатор мушкилот боқӣ мемонанд. Ба онҳо норасоии захираҳои дарозмуддат, хавфи баланди баъзе лоиҳаҳои экологӣ, маҳдудияти гарав, норасоии мутахассисони соҳавӣ, мушкилоти арзёбии хавфҳои иқлимӣ ва зарурати такмили стандартҳои таснифи лоиҳаҳои сабз дохил мешаванд.

Бо мақсади ҳалли мушкилоти мазкур зарур аст, ки дар Тоҷикистон механизми ҳамаҷонибаи маблағгузории сабз ташаккул дода шавад, ки ҳамкории давлат, Бонки миллии Тоҷикистон, бонкҳои тиҷоратӣ, бахши хусусӣ ва созмонҳои молиявии байналмилалиро дар бар гирад.

Дар маҷмуъ, баланд бардоштани самаранокии маблағгузории байналмилалӣ метавонад ба зиёд шудани иқтидори қарздиҳии бонкҳо, диверсификатсияи маҳсулоти молиявӣ, беҳтар шудани дастрасии соҳибкорон ба сармоя ва густариши маблағгузории лоиҳаҳои сабз мусоидат намояд. Дар ин замина, вазифаи асосӣ танҳо ҷалби маблағҳои хориҷӣ набуда, балки ташкили чунин механизми институтсионалӣ мебошад, ки тавассути

он ҳар як воҳиди маблағгузории байналмилалӣ таъсири бештар ба рушди иқтидори молиявӣ, фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди устувори иқтисоди миллӣ расонад.

Аз ин рӯ, рушди минбаъдаи молияи сабз дар Тоҷикистон бояд ба принсипҳои дарозмуддатӣ, дастрасӣ, тақсимоти хавф, шаффофият, масъулияти экологӣ ва устуворii молиявӣ асос ёбад. Танҳо дар чунин ҳолат маблағгузории созмонҳои молиявии байналмилалӣ метавонад аз манбаи одии маблағгузории лоиҳаҳо ба воситаи стратегии рушди иқтидори қарздиҳии бахши бонкӣ ва гузариши иқтисоди миллӣ ба модели сабз табдил ёбад.

Таҳқиқоти мазкур тибқи нақшаи корҳои илмӣ–таҳқиқотии кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии факултети муносибатҳои иқтисодии байналмилалии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон барои солҳои 2023-2027 таҳти унвони «Рушди муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ», ки таҳти рақами 0123TJ1500 мебошад, амалӣ карда шудааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Сайфуров К.

АДАБИЁТ

1. Давлатзода, А. Механизмҳои молиявии иқтисоди сабз ва нақши он дар низоми муосири молиявӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон) / А. Давлатзода // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2026. -No.2. -P.161-169. – DOI 10.66691/FWZL7428.
2. Давлатзода, А. Ҷанбаҳои назариявии сармоягузориҳо ба рушди «иқтисодиёти сабз» дар шароити иқтисоди бозорӣ / А. Давлатзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. -No.4. -P.168-174. – EDN MVDOUB.
3. Саидзода, С.С. Захираҳои об ва нақши он дар рушди иқтисоди сабз / С.С. Саидзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимой-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. –No.4-2. -P.110-116. – EDN BQRMUZ.
4. Стратегияи рушди иқтисоди "сабз" дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми сентябри соли 2022, №482).
5. Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037.
6. Asian Development Bank. Access to Green Finance Project: Project Data Sheet. Tajikistan, Project No. 45229-001.
7. Asian Development Bank. Access to Green Finance Project: Reports and Recommendations of the President. Manila, 2013.
8. Asian Development Bank. ADB, Eskhata Bank Sign Deal to Expand Green Financing for Small Businesses in Tajikistan. 19 December 2025.
9. Asian Development Bank. The Affordable Micro, Small, and Medium-Sized Enterprises Financing Project. Tajikistan, Project No. 59253-001.
10. IFC. Green Finance: Mobilizing Private Capital for Sustainable Development. International Finance Corporation.
11. International Monetary Fund. Climate Change and Financial Stability. -Washington, D.C.
12. OECD. Green Finance and Investment: Mobilising Finance for Climate and Green Growth. OECD Publishing.
13. Stern N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. Cambridge University Press.
14. UNEP. Green Economy and Sustainable Development. United Nations Environment Programme.
15. World Bank. Climate Finance Assessment – Sustainable Financing for Rogun HPP, Phase 2. 2026.
16. World Bank. Green Transition is Key to Tajikistan’s Economic Revival and Climate Resilience. 7 November 2024.
17. World Bank. Tajikistan Country Climate and Development Report. -Washington, D.C.

ТАЪСИРИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ЛОИҲАВИИ СОЗМОНҲОИ МОЛИЯВИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ БА ИҚТИДОРИ ҚАРЗДИҲИИ БАХШИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ РУШДИ ИҚТИСОДИ САБЗ (ДАР МИСОЛИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН)

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи таъсири маблағгузории лоиҳавии созмонҳои молиявии байналмилалӣ ба иқтидори қарздиҳии бахши бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити гузариш ба иқтисоди сабз бахшида шудааст. Дар шароити тағйирёбии иқлим, афзоиши талабот ба технологияҳои каммасраф, рушди энергетикаи барқароршаванда ва зарурати истифодаи самараноки захираҳои табиӣ, масъалаи ташаккули манбаъҳои устувори маблағгузории лоиҳаҳои сабз аҳаммияти хосса пайдо менамояд. Дар мақола моҳияти маблағгузории лоиҳавӣ, хусусиятҳои ҳамкории бонкҳои миллӣ бо созмонҳои молиявии байналмилалӣ ва механизми таъсири хатҳои қарзӣ, қарзҳои имтиёзнок, грантҳо, кафолатҳои қарзӣ ва ёрии техникӣ ба иқтидори қарздиҳии бонкҳо таҳлил карда мешавад. Таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамкорӣ бо Бонки Осиёии Рушд, Бонки ҷаҳонӣ ва дигар шарикони рушд мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таҳлил нишон медиҳад, ки маблағгузории байналмилалӣ метавонад на танҳо ҳамчун манбаи иловагии захираҳои молиявӣ, балки ҳамчун воситаи баланд бардоштани иқтидори институтсионалӣ, коҳиш додани хавфи қарзӣ, дароз намудани муҳлати маблағгузорӣ ва густариши маҳсулоти молиявии сабз хизмат намояд. Дар мақола инчунин мушкилоти рушди қарздиҳии сабз, аз ҷумла норасоии захираҳои дарозмуддат, сатҳи хавфи лоиҳаҳои экологӣ, маҳдудияти гарав, номукаммалии стандартҳои баҳодиҳии лоиҳаҳои сабз ва зарурати такмили идоракунии хавфҳои иқлимӣ баррасӣ гардидаанд. Дар натиҷа, барои такмили механизми

маблағгузории лоиҳавӣ, баланд бардоштани нақши бахши бонкӣ дар маблағгузории иқтисоди сабз ва густариши ҳамкории молиявии байналмилалӣ як қатор пешниҳодҳои амалӣ манзур карда мешаванд.

Калидвожаҳо: иқтисоди сабз, маблағгузории лоиҳавӣ, созмонҳои молиявии байналмилалӣ, иқтидори қарздиҳӣ, бахши бонкӣ, қарзҳои имтиёзнок, кафолат, сармоягузорӣ, хавфҳои иқлимӣ, Тоҷикистон, рушди устувор.

ФИНАНСИРОВАНИЕ ПРОЕКТОВ МЕЖДУНАРОДНЫМИ ФИНАНСОВЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КРЕДИТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН)

Статья посвящена исследованию влияния проектного финансирования международных финансовых организаций на кредитный потенциал банковского сектора Республики Таджикистан в условиях перехода к зелёной экономике. В статье рассматриваются сущность проектного финансирования, механизмы взаимодействия национальных банков с международными финансовыми организациями, а также влияние кредитных линий, льготных кредитов, грантов, кредитных гарантий и технической помощи на кредитные возможности банков. Анализ показывает, что международное финансирование может выступать не только дополнительным источником финансовых ресурсов, но и инструментом снижения кредитных рисков, увеличения сроков финансирования, повышения институционального потенциала банков и расширения ассортимента зелёных финансовых продуктов. Особое внимание уделено опыту Республики Таджикистан в сотрудничестве с международными финансовыми институтами в сфере энергоэффективности, возобновляемой энергетики, устойчивого предпринимательства и климатического финансирования.

Ключевые слова: зеленая экономика, проектное финансирование, международные финансовые организации, кредитоспособность, банковский сектор, льготные кредиты, гарантии, инвестиции, климатические риски, Таджикистан, устойчивое развитие.

.

THE IMPACT OF INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS' PROJECT FINANCING ON THE LENDING CAPACITY OF THE BANKING SECTOR UNDER THE DEVELOPMENT OF THE GREEN ECONOMY (CASE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN)

This article examines the impact of project financing provided by international financial organizations on the lending capacity of the banking sector of the Republic of Tajikistan under the transition toward a green economy. The study considers the essence of project financing, mechanisms of cooperation between domestic banks and international financial institutions, and the impact of credit lines, concessional loans, grants, credit guarantees and technical assistance on banks' lending capacity. The analysis demonstrates that international financing can serve not only as an additional source of financial resources, but also as an instrument for reducing credit risks, extending financing maturities, strengthening institutional capacity and expanding green financial products. Particular attention is paid to Tajikistan's experience of cooperation with international financial institutions in energy efficiency, renewable energy, sustainable entrepreneurship and climate finance.

Keywords: green economy, project finance, international financial institutions, creditworthiness, banking sector, concessional loans, guarantees, investments, climate risks, Tajikistan, sustainable development.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Давлатзода Абдулло*** – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, унвонҷӯи курси 3-юми кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқӣ. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **(+992) 907-30-23-11.** E-mail: **mehrobmardon@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Давлатзода Абдулло*** – Таджикский государственный финансово-экономический университет, соискатель 3-го курса кафедры международных финансово-кредитных отношений. **Адрес:** 734067. г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **(+992) 907-30-23-11.** E-mail: **mehrobmardon@mail.ru**

Information about the author: ***Davlatzoda Abdullo*** - Tajik State University of Finance and Economics, third-year applicant in the Department of International Financial and Credit Relations. **Address:** 734067, Dushanbe, Tajikistan, Nachimova St., 64/14. Phone: **(+992) 907-30-23-11.** E-mail: **mehrobmardon@mail.ru**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 15.06.2026
Аз тақриз баргашт: 27.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 331.556.4(575.3)

МЕХАНИЗМҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ ТАБДИЛИ ЗАХИРАҲОИ МУҲОҶИРАТИ МЕҲНАТӢ БА САРМОЯИ МИЛЛӢ

Раҳимов О.А.
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Муқаддима. Муҳоҷирати меҳнатӣ дар шароити муосир як раванди мураккаби иҷтимоию иқтисодӣ буда, таъсири он берун аз доираи бозори меҳнат ва ҳаракати қувваи корӣ ба назар мерасад. Тавре аз таҷрибаи байналмилалӣ бармеояд, барои мамлакатҳое, ки муҳоҷирати меҳнатӣ дар ҳаёти иқтисодии онҳо ҷойгоҳи муҳим пайдо кардааст, раванди муҳоҷират ҳамзамон манбаи ташаккули захираҳои молиявӣ, дониш ва малакаҳои касбӣ, таҷрибаи меҳнатию соҳибкорӣ, инчунин робитаҳои нави иқтисодӣ мебошад. Ҳамчунин, собит шудааст, ки ҳангоми фароҳам омадани заминаи мусоиди институтсионалӣ захираҳои молиявии дар раванди муҳоҷират ташаккулёфта метавонанд ба рушди иқтисодиёт ва афзоиши сармояи миллӣ мусоидат кунанд. Аз ҳамин ҷиҳат, имрӯз таваҷҷуҳи илмӣ ботадриҷ аз арзёбии нишондиҳандаҳои миқдории ҳаҷми муҳоҷират ва маблағҳои интиқолӣ ба масъалаи истифодаи маҳсулнок ва дарозмуддати имкониятҳои иқтисодии он равона мегардад.

Масъалаи мазкур хусусан барои Ҷумҳурии Тоҷикистон мубрам аст, зеро даромадҳое, ки шаҳрвандон аз фаъолияти меҳнатӣ дар хориҷи мамлакат ба даст меоранд, дар таъмини талаботи рӯзмарраи хонаводаҳо, афзоиши даромад ва ташаккули пасандозҳои онҳо саҳми муҳим мегузоранд. Гузашта аз ин, имконияти иқтисодии муҳоҷирати меҳнатӣ танҳо дар доираи маблағҳои интиқолӣ маҳдуд намешавад. Шаҳрванди мамлакат дар давраи фаъолияти меҳнатӣ дар хориҷи кишвар таҷрибаи нави корӣ андӯхта, малакаи касбии худро такмил медиҳад, бо усулҳои нисбатан нави ташкили меҳнат ва соҳибкорӣ ошно мешавад ва робитаҳои нави хоҷагидориро рушд медиҳад. Бинобар ин, захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ дар баробари маблағҳои пулӣ дониш, малака, таҷрибаи истеҳсолӣ ва идоракунӣ, инчунин қобилияти соҳибкорӣ ва робитаҳои хоҷагидориро низ фаро мегиранд. Дар сурати фароҳам омадани шароити муносиб барои истифодаи амалӣ, пас аз бозгашти муҳоҷир ба ватан, онҳо метавонанд ба сарчашмаи афзоиши сармояи молиявӣ, инсонӣ ва соҳибкорӣ дар мамлакат мубаддал гарданд.

Дар баробари ин, бояд зикр кард, ки мавҷуд будани чунин имконият ҳанӯз маънои ба сармоя табдил ёфтани ин захираҳоро надорад. Дар фосилаи ба даст овардани даромад аз муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандон ва истифодаи он барои фаъолияти истеҳсолӣ, сармоягузорӣ ё соҳибкорӣ дастаи муносибатҳо ва ниҳодҳое ҳастанд, ки самти минбаъдаи истифодаи захираҳои мазкурро муайян мекунанд. Аз ҷумлаи чунин муносибатҳо ва ниҳодҳо ташкилотҳои молиявӣ, воситаҳои пасандоз ва сармоягузорӣ, барномаҳои давлатӣ, ниҳодҳои дастгирии соҳибкорӣ, низоми омодагии касбӣ ва эътирофи малакаҳои дар хориҷа бадастомада, инчунин шароити ҳуқуқию ташкилии фаъолияти муҳоҷирони ба ватан баргаштаро номбар кардан мумкин аст. Агар ин унсурҳо саривақт амал накунанд, қисми зиёди маблағҳои ба мамлакат воридшудаи муҳоҷирони меҳнатӣ аз ҷониби оила ва наздикони онҳо барои истеъмоли рӯзмарра сарф шуда, имконияти ба сармоягузорӣ табдил ёфтани пасандозҳо маҳдуд мешавад. Бинобар ин, яке аз масъалаҳои муҳим – ин гузариш аз занҷираи муқаррарии «муҳоҷират → даромад → истеъмол» ба амсилаи нисбатан фарохи «муҳоҷират → ташаккули захираҳо → пасандоз ва сармоягузорӣ → ташаккули сармоя → рушди иқтисодӣ» мебошад.

Дар доираи мақолаи мазкур табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба сармояи миллӣ ҳамчун раванде баррасӣ мешавад, ки дар он маблағҳо, дониш ва малакаҳои касбӣ, таҷрибаи соҳибкорӣ ва робитаҳои хоҷагидории ташаккулёфтаи муҳоҷирони меҳнатӣ тавассути механизмҳои мувофиқи институтсионалӣ ба гардиши хоҷагидории миллӣ ворид шуда, дар ташаккули арзиши иқтисодии дарозмуддат истифода мешаванд. Чунин нуқтаи назар имкон медиҳад, ки муҳоҷирати меҳнатӣ дар баробари аз кишвар баромадани қувваи корӣ ва воридшавии маблағҳои интиқолӣ, ҳамчун яке аз сарчашмаҳои имконпазир барои ташаккули пасандозҳо, сармоягузорӣ, фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди сармояи инсонӣ баррасӣ шавад.

Ҳамин тариқ, мубрам будани мавзуи таҳқиқот аз зарурати асоснок кардани механизмҳои институтсионалие бармеояд, ки бо мадади онҳо захираҳои дар ҷараёни муҳоҷирати меҳнатӣ ташаккулёфта аз доираи истеъмоли рӯзмарра ва пасандози аҳолӣ ба самти сармоягузорӣ, соҳибкорӣ ва рушди сармояи инсонӣ равона карда мешаванд. Ҳалли мушкилоти мазкур барои дарёфти сарчашмаҳои дохилии рушди иқтисодиёти миллӣ ва истифодаи муассири имкониятҳои муҳоҷирати меҳнатӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Масъалаҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ва имконияти иқтисодии захираҳои дар раванди муҳоҷирати меҳнатӣ ташаккулёбанда дар интишороти солҳои охири муҳаққиқони ватанӣ баррасӣ шудаанд. Аз ҷумла, ҷанбаҳои назариявию амалии равандҳои муосири муҳоҷирати меҳнатӣ дар интишороти А.К. Комилов таҳқиқ шудаанд [8]. К.С. Одиназода ба вазъи муосир ва тамоюлҳои рушди муҳоҷирати меҳнатӣ, танзими давлатии бозори меҳнат дар шароити равандҳои муҳоҷират таваҷҷуҳ зоҳир кардааст [10; 11]. Н.А. Авғонов нақши маблағҳои интиқолии муҳоҷирони меҳнатиро дар ташаккули даромад ва пасандозҳои аҳолӣ мавриди омӯзиш қарор додааст [1]. Н.С. Саъдуллозода нишондиҳандаҳои самаранокии стратегии муҳоҷирати қувваи кориро дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт таҳлил кардааст [13]. Ҷанбаҳои сармоягузории истифодабарии маблағҳои молиявии ташаккулёфта дар рушди соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёти миллӣ дар интишороти Б.Ҳ. Каримов рушд ёфтаанд [5; 6; 7]. Ф.М. Рустамов хусусиятҳои институтсионалии рушди сармояи инсониро таҳқиқ кардааст [12], ки барои баррасии дониш, малака ва таҷрибаи касбии муҳоҷирон ҳамчун ҳиссаи назарраси захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ заминаи назариявӣ фароҳам меорад.

Таҳлили адабиёти мавҷуда нишон медиҳад, ки дар асарҳои илмии муҳаққиқони ватанӣ паҳлуҳои гуногуни муҳоҷирати меҳнатӣ, танзими давлатии он, маблағҳои интиқолӣ ва пасандозҳои аҳолӣ, инчунин масъалаҳои сармоягузорӣ ва рушди институтсионалии сармояи инсонӣ дар алоҳидагӣ ба таҳқиқ фарогир шудаанд. Вале робитаи байни ин самтҳо дар доираи раванди ягона, яъне табдили захираҳои молиявӣ, инсонӣ ва соҳибкории муҳоҷирати меҳнатӣ ба сармояи миллӣ, ба таври басанда ва муназзам таҳқиқ нашудааст. Бинобар ин, омӯзиши механизмҳои институтсионалии истифодаи самараноки чунин захираҳо, ҷалби онҳо ба фаъолияти сармоягузорию соҳибкорӣ ва дар ниҳоят табдили онҳо ба унсури сармояи миллӣ яке аз самтҳои мубрами таҳқиқоти илмии муосир мебошад.

Методҳо. Пойгоҳи иттилоотии таҳқиқотро интишороти илмии муҳаққиқони ватанӣ оид ба муҳоҷирати меҳнатӣ, танзими давлатии бозори меҳнат, маблағҳои интиқолии муҳоҷирони меҳнатӣ, пасандозҳо ва сармоягузорӣ, инчунин рушди сармояи инсонӣ ташкил медиҳанд. Дар раванди навиштани мақола санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, маводи омори расмӣ, маълумоти ташкилотҳои байналмилалии молиявӣ, инчунин иттилооти нашршуда оид ба равандҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ва нишондиҳандаҳои ба он алоқаманди иҷтимоию иқтисодӣ истифода шудаанд. Интихоби мавод бо назардошти зарурати муайян кардани ҳаҷм ва самтҳои истифодаи захираҳои аз муҳоҷирати меҳнатӣ ҳосилшаванда, инчунин имконияти ҷалби онҳо ба равандҳои ташаккули сармояи миллӣ анҷом дода шудааст. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлил ва ҷамъбасти илмӣ, муқоиса, гурӯҳбандӣ, равиши муназзам ва институтсионалӣ истифода шудаанд.

Натиҷа. Муҳоҷирати меҳнатӣ дар баробари инъикоси ҳаракати қувваи корӣ, захираҳоеро ташаккул медиҳад, ки имконияти истифодаи онҳо дар иқтисодиёти миллӣ аз доираи маблағҳои интиқолӣ хеле васеътар мебошад. Муҳоҷир дар давраи фаъолияти меҳнатӣ дар мамлакати қабулкунанда на фақат даромад ба даст меорад, ҳамчунин ӯ таҷрибаи нави касбӣ андӯхта, малакаи меҳнатии худро такмил медиҳад, бо технология ва усулҳои нави ташкили истеҳсолот шинос мешавад, робитаҳои корӣ ва хоҷагидорӣ барқарор мекунад, инчунин дар баъзе мавридҳо таҷрибаи мустақили фаъолияти соҳибкориро низ ба даст меорад. Бинобар ин, ҳангоми арзёбии саҳми муҳоҷирати меҳнатӣ дар рушди иқтисодиёти миллӣ таҳлили имкониятҳои воқеии ин раванд набояд бо ҳаҷми маблағҳои интиқолӣ маҳдуд карда шавад.

Аз дидгоҳи мо, захираҳоеро, ки дар раванди муҳоҷирати меҳнатӣ ташаккул меёбанд, вобаста ба тинати иқтисодӣ ва имконияти истифодаи минбаъдаи онҳо, метавон ба се

гурӯҳи асосӣ ҷудо кард: захираҳои молиявӣ, захираҳои инсонӣ ва захираҳои соҳибкорӣ. Чунин гурӯҳбандӣ бештар хосияти таҳлилӣ дошта, барои муайян кардани роҳҳои гуногуни ба иқтисодиёти миллӣ ҷалб намудани натиҷаҳои муҳоҷирати меҳнатӣ пешниҳод мешавад. Захираҳои молиявӣ тавассути маблағҳои интиқолӣ, пасандозҳо ва сармоягузорӣ ба гардиши хоҷагидории миллӣ ворид мешаванд. Захираҳои инсонӣ дар шакли дониш, тахассус, малака ва таҷрибаи андӯхташуда зоҳир мешаванд. Захираҳои соҳибкорӣ қобилияти ташкили фаъолияти мустақили иқтисодӣ, таҷрибаи идоракунӣ, робитаҳои хоҷагидорӣ ва ташаббуси соҳибкориро ифода мекунанд [1; 5; 6; 7; 8].

Дар байни ин гурӯҳҳо захираҳои молиявӣ шакли нисбатан назаррас ва андозагиришавандаи натиҷаи муҳоҷирати меҳнатӣ мебошанд. Ба онҳо маблағҳои интиқолӣ, пасандозҳо ва дигар дороиҳои молиявии дар раванди муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандон ташаккулёфта дохил мешаванд. Аммо аз нуқтаи назари ташаккули сармояи миллӣ на худи воридшавии маблағҳо, балки самти истифодаи минбаъдаи онҳо муҳим аст. Як ҳиссаи даромади муҳоҷирон барои хароҷоти рӯзмарраи хонавода, таҳсил, тандурустӣ, манзил ва дигар эҳтиёҷоти иҷтимоии аъзои оилаи онҳо харҷ мешавад. Ин хароҷот ба сатҳи зиндагии аҳолӣ таъсири мусбат мерасонад, вале маблағҳои интиқолӣ дар ҳолате тинати сармоявӣ пайдо мекунанд, ки ба пасандози муташаккил, сармоягузорӣ, ташкили фаъолияти соҳибкорӣ ё маблағгузории дороиҳои дар оянда даромадоранда равона карда шаванд.

Маълумоти таҳқиқоти буҷети хонаводаҳо нишон медиҳад, ки дар солҳои охир имкониятҳои даромади хонаводаҳо хеле тағйир ёфтаанд. Масалан, дар маҳаллҳои шаҳрии мамлакат даромади умумӣ ба ҳисоби миёна ба як узви хонавода дар як моҳ аз 410,03 сомонӣ дар соли 2017 то 1263,63 сомонӣ дар соли 2024 зиёд шудааст [9,с.14]. Дар ҳамин давра даромадҳои меҳнатӣ аз 272,55 то ба 702,42 сомонӣ расидаанд. Аммо, маълумоти гурӯҳбандии аҳолӣ аз рӯи сатҳи даромад ба тафовути назарраси имкониятҳои молиявии хонаводаҳо ишорат мекунад. Мувофиқи маълумоти соли 2024, дар маҳаллҳои шаҳрии мамлакат даромадҳои моҳонаи пулӣ ба ҳар нафари аҳолӣ аз 176,53 сомонӣ (гурӯҳи даҳфоизаи аҳолии камтаъмин) то 5254,11 сомонӣ (гурӯҳи даҳфоизаи аҳолии бештар таъмин) фарқ мекунад [9,с.23]. Ин ҳолат шаҳодат аз он медиҳад, ки имконияти ҷудо намудани қисми даромад барои пасандоз ва минбаъд барои сармоягузорӣ равона кардани он дар байни хонаводаҳои мамлакат яксон нест. Бинобар ин, ҳангоми арзёбии иқтидори молиявии муҳоҷирати меҳнатӣ танҳо ҳаҷми маблағҳои воридшаванда кофӣ набуда, ҳамчунин бояд имконияти воқеии хонавода барои аз истеъмоли ҷорӣ ҷудо намудани қисми даромад ба инобат гирифта шавад.

Дар ин маврид таваҷҷуҳ намудан ба як нуктаи методологӣ муҳим аст. Маълумоти таҳқиқоти буҷети хонаводаҳо бевосита сохтори истифодаи маблағҳои интиқолии муҳоҷирони меҳнатиро нишон намедиҳад. Он фарогири даромад, хароҷот ва истеъмоли хонаводаҳо мебошад, бинобар ин, дар таҳқиқоти мо барои арзёбии муҳити иқтисодие истифода мешавад, ки дар он захираҳои молиявии муҳоҷират ба буҷети хонавода ворид мешаванд. Худи таҳқиқот низ ба омӯзиши даромад, хароҷот ва истеъмоли хонаводаҳо асос ёфтааст. Дар робита ба ин, аз натиҷаи таҳлили маълумоти мазкур набояд хулосаа бароварда шавад, ки кадом ҳиссаи маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ истеъмол шудааст ё барои пасандоз истифода шудааст. Вале он барои дарки шароити сафарбар кардани маблағҳои интиқолии муҳоҷирони меҳнатӣ ба пасандоз ва сармоягузорӣ заминаи муҳим фароҳам меорад.

Захираҳои инсонӣ хосияти чанде дигархелтар доранд. Қисме аз муҳоҷирони меҳнатӣ дар муҳити нави истеҳсолӣ фаъолият намуда, бо талаботи нисбатан навтар ба сифати меҳнат, технологияи истеҳсолӣ, интизоми меҳнат ва ташкили равандҳои корӣ рӯ ба рӯ мешаванд. Дар натиҷа, дониш ва малакаи пешинаи онҳо такмил ёфта, худ таҷрибаи нав пайдо мекунанд. Пас аз бозгашт ба ватан чунин таҷриба метавонад дар бозори меҳнати дохилӣ, фаъолияти истеҳсолӣ ва хизматрасонӣ ба кор бурда шавад. Ин масъала бо назардошти вазъи начандон мусоиди бозори меҳнати мамлакат аҳаммияти бештар пайдо мекунад.

Тавре омори расмӣ нишон медиҳад, дар моҳи декабри соли 2025 шумораи қувваи корӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 2825,3 ҳазор нафарро ташкил дода, аз онҳо 2767,6 ҳазор нафар дар соҳаҳои иқтисодиёт машғул буданд [4,с.60]. Дар чунин шароит истифодаи

таҷриба ва малакаҳои касбии муҳоҷирони ба ватан баргашта метавонад яке аз роҳҳои ғанӣ гардонидани сифати захираҳои меҳнатӣ бошад. Вале ин имконият низ худ ба худ амалӣ намешавад. Агар малакаҳои бадастомада эътироф нашаванд ё бозори меҳнати дохилӣ барои истифодаи онҳо шароити муносиб пешниҳод накунад, ҳиссаи муайяни ин захираи инсонӣ аз гардиши хоҷагидорӣ берун мемонад, ки дар натиҷа замина барои муҳоҷирати такрорӣ ба вуҷуд меояд [5; 6; 10; 11].

Захираҳои соҳибкории маблағҳои интиқолии муҳоҷирони меҳнатӣ аз он ҷиҳат муҳим мебошанд, ки онҳо дар байни захираҳои молиявӣ ва инсонӣ робитаи воқеӣ ба вуҷуд оварда метавонанд. Муҳоҷире, ки ҳам маблағи муайян ҷамъ кардааст ва ҳам таҷрибаи касбию ташкилӣ андӯхтааст, дар мавриди мавҷуд будани шароити мусоид метавонад ин ду намуди захираро барои ташкили фаъолияти соҳибкории худ дар ватан муттаҳид намояд. Таҷрибаи кор дар муҳити дигар, шиносоӣ бо шаклҳои нави ташкили меҳнат ва хизматрасонӣ, муносибат бо мизоҷон ва робитаҳои касбӣ метавонанд барои таъсиси корхонаи хурд, рушди хизматрасонӣ ё ворид намудани таҷрибаи нав ба фаъолияти мавҷуда замина фароҳам оваранд. Дар робита ба ин, захираи соҳибкорӣ натиҷаи муқаррарии муҳоҷирати меҳнатӣ набуда, метавонад ба воситаи ҳамбаста намудани маблағ, таҷриба ва ташаббуси иқтисодӣ яке аз роҳҳои муассири табдили захираҳои муҳоҷират ба сармояи миллӣ бошанд.

Равиши пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки байни захираи мавҷуда ва сармояи ташаккулёфта фарқгузорӣ карда шавад. Маблағи ҷамъшуда ҳанӯз сармоягузорӣ нест, малакаи андӯхташуда то замони истифода дар фаъолияти хоҷагидорӣ ба таври пурра ба сармояи инсонӣ табдил намеёбад. Таҷрибаи соҳибкорӣ низ бе муҳити мусоиди фаъолияти хоҷагидорӣ арзиши имконпазири худро қобили истифода нигоҳ медорад. Бинобар ин, табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба сармояи миллӣ марҳилаи мобайниеро талаб мекунад, ки дар он ниҳодҳо ва воситаҳои дахлдор барои ҷамъоварӣ, ҳифз ва ба самтҳои истифодаи маҳсулнок сафарбар кардани захираҳо шароит фароҳам меоранд.

Барои равшан намудани ин робитаҳо тарҳи табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба унсурҳои сармояи миллӣ пешниҳод карда мешавад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Тарҳи табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба унсурҳои сармояи миллӣ
Table 1. Scheme for transforming labor migration resources into elements of national capital

Намуди захира	Шакли ҷамъшавӣ	Канали табдил	Унсури сармояи миллӣ	Натиҷаи эҳтимолии иқтисодӣ
Молиявӣ	Маблағҳои интиқолӣ, пасандоз ва дигар дороиҳои молиявӣ	Пасандози бонкӣ, сармоягузорӣ, маблағгузории фаъолияти соҳибкорӣ	Сармояи молиявӣ ва воқеӣ	Афзоиши захираҳои сармоягузорӣ ва фаъолияти иқтисодӣ
Инсонӣ	Дониш, малака, тахассус ва таҷрибаи касбӣ	Эътирофи малакаҳо, бозомӯзӣ, таъмини шуғл ва истифодаи таҷрибаи андӯхташуда	Сармояи инсонӣ	Баланд шудани ҳосилнокии меҳнат ва сифати қувваи корӣ
Соҳибкорӣ	Таҷрибаи идоракунӣ, ташаббус, робитаҳои корӣ ва хоҷагидорӣ	Таъсиси тиҷорат, дастгирии соҳибкорӣ, дастрасӣ ба маблағгузорӣ ва машварат	Сармояи соҳибкорӣ ва истеҳсолӣ	Таъсиси ҷойҳои корӣ, рушди тиҷорат ва густариши фаъолияти истеҳсолӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [1; 5; 6; 7; 8; 10; 11]

Тавре аз тарҳи дар ҷадвали 1 тасвиршуда бармеояд, натиҷаи ниҳойии истифодаи захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ на танҳо аз мавҷудияти онҳо, балки бештар аз роҳҳои табдил ва шароити институтсионалии истифодаи онҳо вобаста аст. Масалан, пасандози муҳоҷир метавонад берун аз гардиши муташаккили молиявӣ нигоҳ дошта шавад ё тавассути низоми молиявӣ ба манбаи сармоягузорӣ табдил ёбад. Ба ҳамин монанд, малакаи дар хориҷи мамлакат андӯхташудаи муҳоҷир метавонад истифода нашавад ё

баъди эътироф ва мутобиқсозӣ ба талаботи бозори меҳнати дохилӣ ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат мусоидат кунад. Таҷрибаи соҳибкорӣ низ дар сурати дастрасӣ ба маблағгузорӣ, машварат, инфрасохтор ва шароити муносиби фаъолияти иқтисодӣ арзиши амалии бештар пайдо мекунад.

Робитаи байни муҳоҷирати меҳнатӣ ва ташаккули сармояи миллӣ хосияти худ ба худ амалӣ шуданро надорад. Дар байни ташаккули захира ва ба сармоя табдил ёфтани он муҳити институтсионалии муайян бояд мавҷуд бошад ва он самаранок амал кунад. Маҳз муҳити институтсионалӣ муайян мекунад, ки маблағ дар доираи истеъмоли рӯзмарраи хонаводаҳо боқӣ мемонад ё ба пасандоз ва сармоягузорӣ табдил меёбад, малакаи андӯхташудаи муҳоҷир дар ватан истифода мешавад ё не ва таҷрибаи соҳибкорӣ ба фаъолияти воқеии иқтисодӣ табдил меёбад ё ҳамчун имконияти истифоданашуда боқӣ мемонад.

Ҳамин тариқ, захираҳои молиявӣ, инсонӣ ва соҳибкории муҳоҷирати меҳнатиро метавон ҳамчун иқтидори захиравии ташаккули сармояи миллӣ арзёбӣ кард. Аммо мавҷудияти чунин иқтидор ва истифодаи воқеии он ду ҳолати гуногун мебошанд. Фосилаи байни онҳо аз сифати ниҳодҳои молиявии дар мамлакат амалкунанда, бозори меҳнати дохилӣ, дастгирии соҳибкорӣ ва дигар механизмҳое вобаста мебошад, ки сафарбар кардани захираҳоро ба самти истифодаи маҳсулнок таъмин мекунанд. Бинобар ин, дар марҳилаи минбаъдаи таҳқиқ муайян кардан зарур аст, ки захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон то кадом андоза ба гардиши хоҷагидорӣ ҷалб гардида, кадом маҳдудиятҳои институтсионалӣ баро табдил ёфтани онҳо ба сармояи миллӣ монеа эҷод мекунанд.

Аҳаммияти иқтисодии муҳоҷирати меҳнатӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз ҳама бо ҳаҷми маблағҳое муайян мегардад, ки тавассути ин раванд ба иқтисодиёти мамлакат ҷалб мешаванд. Аммо барои таҳқиқоти мо худи ҳаҷми маблағҳои интиқолӣ натиҷаи ниҳоӣ шуда наметавонад. Масъалаи муҳимтар ин аст, ки баъди ворид шудан ба мамлакат ин маблағҳо чӣ гуна истифода мешаванд, кадом ҳиссаи онҳо имкони ба пасандоз ва сармоягузорӣ гузаштанро пайдо мекунад ва то кадом андоза низоми мавҷудаи институтсионалӣ дар мамлакат барои чунин гузариш шароит пешниҳод мекунад.

Дар ин маврид вобастагии назарраси иқтисодиёти мамлакат аз маблағҳои интиқолӣ қобили таваҷҷуҳ аст. Мувофиқи арзёбии Бонки ҷаҳонӣ, ҳаҷми маблағҳои интиқолӣ дар соли 2024 ба 47,2 фоизи ММД-и Ҷумҳурии Тоҷикистон баробар шудааст [14]. Дар арзёбии баъдии Бонки ҷаҳонӣ, ки бо истифода аз маълумоти нисбатан нав омода карда шудааст, ин нишондиҳанда наздики 49 фоизи ММД арзёбӣ мешавад, дар ҳоле ки соле пеш (соли 2023) он 39 фоизро ташкил медод [15]. Чунин тафовути хурди байни ин ду нишондиҳанда аз усул ва давраи навсозии маълумот бармеояд, аммо ҳар ду бузургӣ як ҳолати муҳимро тасдиқ мекунанд: захираи молиявие, ки бо муҳоҷирати меҳнатӣ алоқаманд аст, аз рӯи миқёс барои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти бузург дорад.

Аммо, ҳаҷми калони маблағҳои интиқолӣ ҳанӯз нишондиҳандаи сатҳи баланди табдили онҳо ба сармоя шуда наметавонад. Маблағе, ки ба хонавода ворид мешавад, дар навбати аввал вазифаи иҷтимоӣ ва истеъмолии худро иҷро мекунад. Он барои хариди озуқа, либос, пардохти хизматрасониҳо, таъмир ва сохтмони манзил, таҳсил, табобат ва дигар эҳтиёҷоти оила сарф мешавад. Ин самтҳои истифода аз ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ муҳим мебошанд. Мушкилот инҷо дар он ифода меёбад, ки баъди қонеъ намудани талаботи рӯзмарраи оилаи муҳоҷир чӣ қадар захираи озоди молиявӣ боқӣ мемонад ва барои он кадом роҳҳои минбаъдаи истифода дастрас мебошанд.

Маълумоти таҳқиқоти буҷети хонаводаҳо барои дарки ин масъала ҷолиб аст. Тавре қаблан зикр шуда буд, байни гурӯҳҳои даромадии аҳолӣ тафовути назаррас мавҷуд аст. Дар баробари ин, сохтори хароҷоти хонаводаҳо нишон медиҳад, ки ҳиссаи бештари хароҷоти пулӣ хосияти истеъмолӣ дорад. Масалан, дар гурӯҳҳои даҳфоизаи аҳолии шаҳрӣ хароҷоти истеъмолӣ ба хароҷоти умумии пулӣ хеле наздик буда, қисми назарраси он ба хариди маҳсулоти озуқа ва молҳои ғайриозуқавории истифодаи инфиродӣ рост меояд [9,с.26]. Албатта, ин маълумот махсус ба хонаводаҳои муҳоҷирон тааллуқ надорад ва аз рӯи он наметавон ҳиссаи маблағҳои интиқолиеро, ки барои истеъмол сарф шудааст, муайян кард. Аммо, он муҳити воқеии иқтисодии хонаводаҳоро нишон медиҳад, ки чунин

аст: барои қисми аҳолӣ талаботи рӯзмарра ҳанӯз ҳам самти асосии истифодаи даромад мебошад.

Дар ин ҷо яке аз масъалаҳои асосии таҳқиқот ошкор мегардад. Барои ба сармоя табдил ёфтани маблағҳои интиқолии муҳоҷирони меҳнатӣ бояд байни даромад ва сармоягузорӣ якчанд лаҳза вуҷуд дошта бошад, аз қабили: ҳиссаи даромад аз истеъмоли рӯзмарра озод гардад, ба пасандоз табдил ёбад, ба низоми молиявӣ ворид шавад ва сипас тавассути роҳҳои муносиб ба фаъолияти истеҳсолӣ ё соҳибкорӣ сафарбар карда шавад. Агар яке аз ин пайвандҳо заиф бошад, занҷираи табдил дар ҳамон лаҳза ё марҳила қатъ мегардад. Бинобар ин, масъала танҳо дар майл доштани хонавода ба ташаккули пасандоз ифода намеёбад. Дастрасӣ ба хизматрасониҳои молиявӣ (аз ҷумла хизматрасониҳои бонкӣ), эътимод ба онҳо, сатҳи даромаднокии пасандоз, имконияти сармоягузории маблағҳои нисбатан хурд ва мавҷуд будани воситаҳои махсуси ҳавасмандсозӣ барои муҳоҷирон ва аъзои оилаи онҳо низ аҳаммият доранд [5; 6; 11].

Дар низоми молиявии мамлакат барои ҷамъоварии пасандозҳо заминаи муайян ташаккул ёфтааст. Ба ҳолати 31 декабри соли 2024 бақияи умумии пасандозҳо дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ 25,5 млрд. сомониро ташкил дода, нисбат ба як соли пеш 31,2 фоиз афзудааст. Аз ин маблағ 14,4 млрд. сомонӣ ё 56,5 фоиз ба шахсони воқеӣ рост меояд [3]. Ин нишондиҳанда аз афзоиши захираҳои молиявии аҳолӣ дар низоми бонкӣ шаҳодат медиҳад. Вале омори мавҷуда имкон намедиҳад, ки дар таркиби ин пасандозҳо ҳиссаи маблағҳои аз даромади муҳоҷирати меҳнатӣ ташаккулёфта алоҳида муайян карда шавад. Бинобар ин, афзоиши пасандозҳои аҳолиро бо афзоиши сармоякунонии маблағҳои муҳоҷирон бевосита баробар донистан дуруст ва мантиқӣ нест.

Масъалаи дигар ба марҳилаи баъдии ҳаракати захираҳои молиявӣ марбут аст. Дар соли 2024 ташкилотҳои қарзии молиявӣ ба маблағи 24,6 млрд. сомонӣ қарз додаанд, ки нисбат ба соли қаблӣ 29,3% зиёд аст. Аммо, 47,1%-и ҳаҷми қарзҳои додашуда ба бахши истеъмолӣ рост омада, ҳиссаи саноат - 12,4%, кишоварзӣ - 12,7% ва хизматрасонӣ - 6,9%-ро ташкил додааст [2]. Ҳамчунин, ин таносубро набояд танҳо бо муҳоҷирати меҳнатӣ шарҳ дод. Вале, он ба як масъалаи нисбатан васеи институтсионалӣ ишорат мекунад: афзоиши захираҳои молиявии аҳолӣ худ аз худ маънои афзоиши маблағгузории фаъолияти истеҳсолӣ ва соҳибкориро надорад.

Аз ҳамин мақом тафовути байни ғуншавии захираи молиявӣ ва сармоякунонии он равшантар мешавад. Дар ҳолати аввалӣ маблағ нигоҳ дошта мешавад ва барои соҳиби он захираи молиявӣ маҳсуб меёбад. Дар ҳолати дуюмӣ маблағ ба фаъолияти иқтисодие ҷалб мешавад, ки метавонад даромади нав, дороӣ, истеҳсолот ё ҷойи корӣ ба вуҷуд оварад. Барои ҳадафҳои таҳқиқоти мо маҳз гузариш аз ҳолати аввалӣ ба ҳолати дуюмӣ муҳим ба назар мерасад. Агар маблағҳои муҳоҷирон дар бонк нигоҳ дошта шаванд, вале барои худи муҳоҷир имконияти дастраси сармоягузорӣ мавҷуд набошад, танҳо як қисми роҳи табдили захира ба сармоя муҳайё шудааст.

Ҳамин масъала дар робита бо захираҳои инсонӣ низ ҷой дорад. Бозгашти муҳоҷир бо дониш ва таҷрибаи нав ҳанӯз наметавонад тасдиқ кунад, ки ин таҷриба дар иқтисодиёти миллӣ ба кор бурда мешавад. Барои ин бояд талабот ба малакаи ӯ мавҷуд бошад, таҷрибаи касбии дар хориҷи мамлакат андӯхташудаи ӯ эътироф карда шавад ва дар ҳолати зарурӣ имконияти бозомӯзӣ ё такмили ихтисос фароҳам оварда шавад. Агар чунин робита ба вуҷуд наояд, иқтисодиёти миллӣ метавонад захираеро, ки барои ташаккули он вақт ва меҳнат сарф шудааст, пурра истифода набарад. Дар ин ҳолат муҳоҷирати такрорӣ барои худи шахси аз муҳоҷират баргашта метавонад аз истифодаи малакаи андӯхташуда дар дохили кишвар ҷолибтар бошад.

Дар самти соҳибкорӣ низ вазъ шабеҳи ҳамин аст. Маблағи ҷамъшуда, таҷрибаи корӣ ва хоҳиши оғози тиҷорат танҳо нуқтаи аввалӣ аст. Барои ба фаъолияти устувори соҳибкорӣ расидан дастрасӣ ба маблағгузорӣ, машварати касбӣ, маълумот дар бораи бозор, расмиёти фаҳмои бақайдгирӣ ва муҳити мусоиди пешбурди соҳибкорӣ зарур аст. Дар сурати набудани робитаи институтсионалӣ байни муҳоҷири ба ватан баргашта ва чунин хизматрасониҳо захираи соҳибкорӣ метавонад дар сатҳи ташаббуси инфиродӣ истифоданашуда боқӣ монад.

Бо назардошти таҳлили гузаронидашуда, маҳдудиятҳои асосии табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба сармояи миллиро метавон дар чанд самти бо ҳам алоқаманд

ҷамъбаст кард: 1) маҳдуд будани имконияти пасандоз дар қисми хонаводаҳо; 2) нокифоя будани воситаҳои махсуси молиявию сармоягузорӣ барои муҳоҷирон; 3) заиф будани робитаи байни пасандоз ва фаъолияти соҳибкорӣ; 4) истифодаи нопурраи дониш ва малакаҳои дар хориҷа бадастомада; 5) нокифоя будани ҳамоҳангии ниҳодҳое, ки дар марҳилаҳои гуногуни ин раванд иштирок мекунанд. Ин маҳдудиятҳо хосияти ҷудогона надоранд. Онҳо якҷоя фосилаеро ба вуҷуд меоранд, ки байни захираи ташаккулёфта ва ба сармояи воқеӣ табдил ёфтани он қарор дорад.

Бинобар ин, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилоти асосӣ зиёд намудани маблағҳои интиқолӣ нест. Ҳаҷми онҳо аллакай нишон медиҳад, ки муҳоҷирати меҳнатӣ манбаи бузурги захираҳои молиявӣ аст. Вазифаи мураккабтар фароҳам овардани шароитест, ки қисми аз истеъмоли зарурӣ озоди ин маблағҳо, дар якҷоягӣ бо дониш, малака ва таҷрибаи соҳибкории муҳоҷирон, роҳи табдили худро ба пасандози муташаккил, сармоягузорӣ, фаъолияти соҳибкорӣ ва шуғли маҳсулнок дарёфт кунад. Маҳз дар ҳамин марҳила зарурати ташаккули механизми ягонаи институтсионалӣ ба миён меояд, ки бояд иштирокдорон, воситаҳо ва самтҳои табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатиро ҳамбаста кунад.

Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки мавҷуд будани захираҳои молиявӣ, инсонӣ ва соҳибкории муҳоҷирати меҳнатӣ ҳанӯз истифодаи муассири онҳоро таъмин намекунад. Барои ба сармояи миллӣ табдил ёфтани онҳо муҳити институтсионалие зарур аст, ки байни муҳоҷир, хонаводаи ӯ, низоми молиявӣ дар мамлакат, бозори меҳнати дохилӣ, сохторҳои дастгирии соҳибкорӣ ва давлат робитаи устувор ба вуҷуд оварад. Вазифаи чунин муҳит аз ҷамъоварии оддии маблағҳо фарохтар буда, бояд барои интихоби самти муносиби истифодаи ҳар як намуди захира шароит муҳайё созад.

Аз нигоҳи мо, механизми институтсионалии табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ бояд дар асоси занҷираи «ташаккули захира → ҷамъоварӣ → табдили институтсионалӣ → истифодаи муассир → ташаккули сармояи миллӣ» амал намояд. Дар марҳилаи аввалӣ маблағ, дониш, малака, таҷриба ва робитаҳои корӣ ташаккул меёбанд. Дар марҳилаи дуюмӣ барои нигоҳдорӣ ва ба гардиши муташаккил ворид намудани онҳо шароит фароҳам оварда мешавад. Марҳилаи сеюмӣ ҳалкунанда буда, маҳз дар ҳамин лаҳза тавассути воситаҳои молиявӣ, барномаҳои шуғл, эътирофи малакаҳои касбӣ ва дастгирии соҳибкорӣ захираи мавҷуда самти истифодаи иқтисодӣ дарёфт мекунад.

Ин раванд барои ҳар як гурӯҳи захираҳо хусусиятҳои худро дорад. Захираҳои молиявӣ тавассути пасандоз, қарздиҳии муштарак ва дигар воситаҳои сармоягузорӣ метавонанд ба сармояи молиявӣ ва воқеӣ мубаддал гарданд. Дониш, малака ва таҷрибаи касбии муҳоҷирони ба ватан баргашта тавассути эътирофи салоҳият, бозомӯзӣ ва шуғли муносиб ба рушди сармояи инсонӣ мусоидат мекунанд. Захираҳои соҳибкорӣ бо дастрасӣ ба маблағгузорӣ, машварат ва инфрасохтори дастгирӣ метавонанд дар таъсиси тиҷорат, ҷойҳои нави корӣ ва фаъолияти истеҳсолӣ таҷассум ёбанд.

Барои ҷамъбасти ин робитаҳо тарҳи механизми пешниҳодшавандаро пешниҳод мекунем (расми 1).

Муҳтавои тарҳи дар расми 1 овардашуда нишон медиҳад, ки дар механизми пешниҳодшуда ниҳодҳо нақши пайвасткунандаи захира ва сармояро иҷро мекунанд. Самаранокии механизм аз он вобаста аст, ки муҳоҷир ва хонаводаи ӯ то кадом андоза ба воситаҳои пасандоз ва сармоягузорӣ, эътирофи малака, шуғл, маблағгузорӣ ва дастгирии соҳибкорӣ дастрасӣ доранд. Бинобар ин, такмили механизми мазкур, пеш аз ҳама, бояд ба бартараф кардани фосилаи байни захираҳои аллакай ташаккулёфта ва имконияти истифодаи маҳсулноки онҳо равона карда шавад. Ин мушкилот зарурати муайян кардани воситаҳои мушаххаси институтсионалиро ба миён меорад.

Таҳлил нишон дод, ки мушкилоти асосӣ на мавҷуд набудани захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ, балки маҳдуд будани имконияти истифодаи маҳсулноки онҳост. Маблағҳои интиқолӣ ба мамлакат ворид мешаванд, муҳоҷирон дониш ва таҷрибаи нав ба даст меоранд, қисми онҳо барои фаъолияти мустақили иқтисодӣ омодагӣ ва имконияти молиявӣ пайдо мекунанд. Аммо ин захираҳо дар сурати набудани воситаҳои муносиби молиявӣ, дастгирии соҳибкорӣ ва имконияти истифодаи малакаҳои касбӣ метавонанд аз раванди ташаккули сармояи миллӣ берун монанд. Бинобар ин, такмили муҳити

институтсионалӣ бояд пеш аз ҳама ба фароҳам овардани роҳҳои дастрас барои табдили захираҳо аз шакли ғуншуда ба шакли маҳсулнок равона карда шавад.

Расми 1. Механизми институтсионалии табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба сармояи миллӣ

Figure 1. Institutional mechanism for transforming labor migration resources into national capital

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [1; 5; 6; 7; 8; 10; 11]

Дар самти захираҳои молиявӣ чунин табдил тақвияти робитаи байни маблағҳои интиқолӣ, пасандоз ва сармоягузориро талаб мекунад. Барои муҳоҷирон ва аъзои хонаводаи онҳо метавон маҳсулоти махсуси пасандозию сармоягузориро пешниҳод кард, ки имконияти пайваста сафарбар кардани қисми муайяни маблағҳои интиқолиро ба пасандоз фароҳам меоранд. Дар баробари ин, муҳим аст, ки пасандози ғуншуда ҳамчун маблағи нигоҳдошташаванда боқӣ намонад. Ҳамбастагии он бо маблағгузории лоиҳаҳои хурди соҳибкорӣ, хариди таҷҳизот ва дигар шаклҳои фаъолияти даромадовар метавонад роҳи ботадриҷи табдили пасандоз ба сармояро фароҳам созад.

Самти дуюм, ба истифодаи захираҳои инсонӣ дахл дорад. Таҷрибаи дар хориҷи мамлакат бадастовардаи муҳоҷир бояд баъди баргаштан ба ватан арзиши иқтисодии худро гум накунад. Барои ин зарур аст, ки низоми муайян намудани малакаҳои касбӣ, эътирофи салоҳиятҳои амалӣ ва касбии бадастомада, бозомӯзӣ ва мусоидат ба шуғл бо талаботи воқеии бозори меҳнат ҳамбаста карда шавад. Дар ин ҳолат муҳоҷир баъди баргаштан ба ватан на ҳамчун шахсе, ки фаъолияти меҳнатии худро аз нав оғоз мекунад, балки ҳамчун шахси соҳибтаҷриба ва дорои малакаи андӯхташуда ба бозори меҳнат ворид мегардад.

Самти сеюм, ба захираҳои соҳибкорӣ марбут аст. Барои муҳоҷироне, ки маблағи аввалӣ, таҷрибаи корӣ ва нияти ташкили фаъолияти мустақил доранд, дастгирии ниҳодҳо бояд маҳдуд набошад. Машварат ва роҳнамоӣ, омӯзиши асосҳои ташкили соҳибкорӣ, мусоидат дар таҳияи нақшаи тиҷоратӣ, дастрасӣ ба маблағгузорӣ ва бозор метавонанд хавфи нокомии фаъолияти оғознамудаи муҳоҷири ба ватан баргаштаро коҳиш диҳанд. Дар ин ҷо ҳамкории ташкилотҳои қарзии молиявӣ, сохторҳои дастгирии соҳибкорӣ ва мақомоти шуғл аҳаммияти махсус пайдо мекунад.

Ба хотири он ки пешниҳодҳо хосияти умумӣ нагиранд, самтҳои такмили муҳити институтсионалиро метавон бо воситаҳои мушаххаси татбиқи онҳо пайваст кард (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Самтҳо ва воситаҳои такмили механизми институтсионалии табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ

Table 2. Directions and means of improving the institutional mechanism for transforming labor migration resources

Мушкилоти асосӣ	Воситаи пешниҳодшаванда	Ниҳодҳои иштироккунанда	Захираи мавриди истифода	Натиҷаи пешбинишаванда
Бартарии истифодаи рӯзмаррам маблағҳо ва маҳдуд будани пасандоз	Маҳсулоти махсуси пасандозӣ ва имконияти интиқоли мунтазами қисми маблағ ба пасандоз	Бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии молиявӣ	Молиявӣ	Афзоиши пасандози муташаккил
Робитаи сусти пасандоз бо сармоягузорӣ	Пайвастани пасандоз бо маблағгузории лоиҳаҳои хурди соҳибкорӣ ва хариди дороиҳои даромадовар	Ташкилотҳои қарзии молиявӣ, сохторҳои дастгирии соҳибкорӣ	Молиявӣ ва соҳибкорӣ	Табдили пасандоз ба сармояи истеҳсолӣ ва соҳибкорӣ
Истифодаи нопурраи малакаҳои дар хориҷа бадастоварда	Арзёбӣ ва эътирофи малака, бозомӯзӣ ва мусоидат ба шуғл	Мақомоти меҳнат ва шуғл, муассисаҳои таълимӣ	Инсонӣ	Истифодаи таҷрибаи касбӣ ва баланд шудани ҳосилнокии меҳнат
Мушкилоти оғози фаъолияти соҳибкорӣ	Маблағгузорӣ, машварат ва роҳнамоӣ, омӯзиши соҳибкорӣ ва мусоидат ба дастрасӣ ба бозор	Сохторҳои дастгирии соҳибкорӣ, ташкилотҳои молиявӣ	Соҳибкорӣ ва молиявӣ	Таъсиси тиҷорат ва ҷойҳои нави корӣ
Пароканда будани хизматрасониҳо	Ташкили ҳамоҳангии хизматрасониҳои молиявӣ, шуғл ва дастгирии соҳибкорӣ барои муҳоҷирони баргашта	Мақомоти давлатӣ ва ниҳодҳои дахлдор	Ҳамаи намудҳои захира	Коҳиши фосила байни ташаккули захира ва истифодаи маҳсулноки он

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [1; 5; 6; 7; 8; 10; 11]

Тавре аз ҷадвали 2 ба назар мерасад, пешниҳодҳо ба таъсиси сохторҳои зиёди нав такя намекунанд. Масъала бештар дар пайвастани имкониятҳои мавҷуда дар як занҷираи амалкунанда ифода меёбад. Муҳоҷир бояд тавонад, ки аз табдили маблағ ба пасандоз, пасандоз ба сармоягузорӣ, таҷрибаи касбӣ ба шуғли мувофиқ ва ташаббуси соҳибкорӣ ба фаъолияти воқеии иқтисодӣ баҳра бинад. Барои ҳамин ҳамоҳангии байни ниҳодҳои молиявӣ, бозори меҳнат ва сохторҳои дастгирии соҳибкорӣ аҳаммияти ҳалкунанда пайдо мекунад.

Дар натиҷа, самаранокии сиёсати марбут ба муҳоҷирати меҳнатӣ бояд на фақат бо ҳаҷми маблағҳои воридшуда ё шумораи шаҳрвандони ба ватан баргашта, балки бо он арзёбӣ гардад, ки чӣ қадар аз захираҳои ташаккулёфта ба фаъолияти маҳсулнок ҷалб шудаанд. Афзоиши пасандозҳои муташаккил, истифодаи малакаҳои бадастомада, оғози фаъолияти соҳибкорӣ ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ метавонанд нишондиҳандаҳои воқеии чунин гузариш бошанд. Дар ҳамин ҳолат захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ботадриҷ аз воситаи дастгирии даромади рӯзмарраи хонаводаҳо ба яке аз сарчашмаҳои дохилии ташаккули сармояи миллӣ табдил меёбанд [1; 5; 6; 7; 10].

Хулоса. Таҳқиқот нишон дод, ки захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ аз маблағҳои интиқолӣ фарохтар буда, захираҳои молиявӣ, инсонӣ ва соҳибкориро дар бар мегиранд. Арзиши онҳо барои иқтисодиёти миллӣ на танҳо аз ҳаҷми ташаккул ё воридшавӣ, балки

аз имконияти ба гардиши маҳсулнок ҷалб намудани онҳо низ вобаста аст. Бинобар ин, байни мавҷуд будани захира ва ба сармоя табдил ёфтани он бояд фарқгузорӣ карда шавад: маблағи ғуншуда тавассути пасандоз ва сармоягузорӣ, дониш ва малака тавассути истифода дар фаъолияти меҳнатӣ, таҷриба ва ташаббуси соҳибкорӣ - тавассути ташкили фаъолияти хоҷагидорӣ хосияти сармоявӣ пайдо мекунанд. Механизми институтсионалии пешниҳодшуда унсурҳои номбаршударо бо ҳам пайваст намуда, табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатиро ба сармояи молиявӣ, инсонӣ ва соҳибкорӣ ҳамчун раванди ягонаи иқтисодӣ шарҳ медиҳад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи ҳарчӣ пурратари ин имконият тақвияти робитаи байни маблағҳои интиқолӣ, пасандоз ва сармоягузорӣ, эътироф ва истифодаи малакаҳои берун аз мамлакат бадастомада, инчунин фароҳам овардани шароити мусоид барои фаъолияти соҳибкории муҳоҷирони ба ватан баргаштаро тақозо мекунад. Дар ин раванд на таъсиси шумораи зиёди ниҳодҳои нав, балки ҳамоҳангсозии фаъолияти низоми молиявӣ, мақомоти меҳнат ва шуғл, муассисаҳои таълимӣ ва сохторҳои дастгирии соҳибкорӣ аҳаммияти бештар дорад. Чунин муносибат имкон медиҳад, ки қисми захираҳои аз истеъмоли ҷорӣ озодшуда ва иқтидори касбию соҳибкории муҳоҷирони баргашта ба манбаи дохилии сармоягузорӣ, шуғли маҳсулнок ва рушди соҳибкорӣ табдил ёфта, дар ниҳоят ба афзоиши сармояи миллӣ мусоидат намояд.

Мақола дар доираи мавзуи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ «Асосҳои иқтисодию назариявии таъсири муҳоҷирати меҳнатӣ ба такрористеҳсоли сармояи миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (қарори шурои олимони Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон аз 30 сентябри соли 2024, протоколи №2.9.10) иҷро шудааст.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДБССТ - Хоҷаев П.Д.

АДАБИЁТ

1. Авғонов, Н.А. Маблағҳои интиқолии муҳоҷирони меҳнатӣ ва нақши онҳо дар ташаккули даромад ва пасандозҳои аҳолӣ / Н.А. Авгонов // Идоракунии давлатӣ. – 2023. -№4-2(64). -С.120-133.
2. Бонки миллии Тоҷикистон. Натиҷаҳои фаъолияти низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2024. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.nbt.tj/tj/news/568091/?utm_source=chatgpt.com
3. Бонки миллии Тоҷикистон. Шарҳи мухтасар оид ба натиҷаҳои фаъолияти низоми бонкӣ дар соли 2024. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.nbt.tj/tj/news/568091/?utm_source=chatgpt.com
4. Вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Январи соли 2026 // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025. -148 с.
5. Каримов, Б.Ҳ. Асосҳои идоракунии стратегии рушди сайёҳӣ / Б.Ҳ. Каримов, Ҳ.С. Аҳтамов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. -№11. -С.144-151.
6. Каримов, Б.Ҳ. Сармоягузорӣ ҳамчун омили пешбарандаи рушди сайёҳӣ ва инфрасохтори он / Б.Ҳ. Каримов, З. Аҳмади // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2023. -№4-1(49).
7. Каримов, Б.Ҳ. Ҷанбаҳои иқтисодии идоракунӣ ва рушди соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Б.Ҳ. Каримов, М.А. Раҳимов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2022. -№3(42). -С.180-188.
8. Комилов, А.К. Равандҳои муосири муҳоҷирати меҳнатӣ: назария ва Амалия / А.К. Комилов, К.С. Одинаев. -Душанбе: Контраст, 2019. -162 с.
9. Нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025. -85 с.
10. Одиназода, К.С. Современное состояние и тенденции развития трудовой миграции в Республике Таджикистан / К.С. Одиназода // Экономика, Бтзнес, Инновации: сборник статей XXII Международной научно-практической конференции, Пенза, 15 апреля 2023 года. -Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2023. -С.147-151.
11. Одиназода, К.С. Танзими давлатии бозори меҳнат дар шароити равандҳои муҳоҷират: назария, методология ва амалия / К.С. Одиназода. -Душанбе: ДБССТ, 2025. -302 с.
12. Рустамов, Ф.М. Хусусиятҳои институтсионалии рушди сармояи инсонӣ / Ф.М. Рустамов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2024. -№1-2(122). -С.410-414.
13. Саъдуллозода, Н.С. Нишондиҳандаҳои самаранокии стратегии муҳоҷирати қувваи корӣ дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт / Н.С. Саъдуллозода, Ҳ.Ҳ. Искандарзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. -№11. -С.224-229.
14. World Bank. Tajikistan Economic Update: Focusing on Digital Transformation of Trade in Tajikistan [Electronic resource]. -Washington, DC: World Bank, 2025 / Access mode: URL: Access mode: URL:
15. World Bank. Tajikistan Poverty and Equity Brief: October 2025 [Electronic resource]. -Washington, DC: World Bank, 2025 / Access mode: URL: World Bank - Tajikistan Poverty and Equity Brief.

МЕХАНИЗМҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ ТАБДИЛИ ЗАХИРАҲОИ МУҲОҶИРАТИ МЕҲНАТӢ БА САРМОЯИ МИЛЛӢ

Дар мақола масъалаи табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба сармояи миллӣ аз мавқеи институтсионалӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муҳоҷирати меҳнатӣ ҳамчун манбаи ташаккули маҷмуи захираҳои молиявӣ, инсонӣ ва соҳибкорӣ баррасӣ гардида, тафовути байни мавҷудияти чунин захираҳо ва истифодаи маҳсулноки онҳо асоснок карда шудааст. Муайян карда шудааст, ки маблағҳои интиқолӣ дар баробари таъмини эҳтиёҷоти рӯзмарраи хонаводаҳои муҳоҷирони меҳнатӣ дорои имконият барои пасандоз ва сармоягузорӣ мебошанд, аммо амалӣ шудани ин имконият аз муҳити институтсионалӣ ва мавҷуд будани воситаҳои мувофиқи молиявӣ вобаста мебошад. Дар баробари ин, дониш, малака, таҷрибаи касбӣ ва қобилияти соҳибкории муҳоҷирони меҳнатӣ ҳамчун захираҳое арзёбӣ шудаанд, ки метавонанд ба рушди сармояи инсонӣ ва соҳибкорӣ дар мамлакат мусоидат намоянд. Дар асоси натиҷаҳои таҳлил тарҳи табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба унсурҳои сармояи миллӣ таҳия карда шуда, механизми институтсионалии ин раванд пешниҳод карда шудааст. Нақши ташкилотҳои молиявӣ, бозори меҳнат, ниҳодҳои дастгирии соҳибкорӣ ва давлат дар пайвастани марҳилаҳои ташаккул, ҷамъоварӣ ва истифодаи маҳсулноки захираҳо муайян карда шудааст. Самтҳои такмили муҳити институтсионалӣ тавассути рушди воситаҳои пасандоз ва сармоягузорӣ, эътирофи малакаҳои касбӣ, мусоидат ба шуғл, дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ ва беҳтар намудани ҳамоҳангии байни ниҳодҳои дахлдор пешниҳод гардидаанд. Асоснок карда шудааст, ки чунин муносибат метавонад захираҳои муҳоҷирати меҳнатиро ботадриҷ ба манбаи дохилии сармоягузорӣ, шуғли маҳсулнок, рушди соҳибкорӣ ва афзоиши сармояи миллӣ табдил диҳад.

Калидвожаҳо: муҳоҷирати меҳнатӣ, захира, сармояи миллӣ, маблағҳои интиқолӣ, пасандоз, сармоягузорӣ, соҳибкорӣ, муҳити институтсионалӣ, бозори меҳнат, шуғл.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ТРАНСФОРМАЦИИ РЕСУРСОВ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В НАЦИОНАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ

В статье исследуется вопрос преобразования ресурсов трудовой миграции в национальный капитал с институциональной точки зрения. Трудовая миграция рассматривается как источник формирования комплекса финансовых, человеческих и предпринимательских ресурсов, обосновывается различие между наличием таких ресурсов и их продуктивным использованием. Установлено, что денежные переводы, помимо обеспечения повседневных нужд домохозяйств трудовых мигрантов, обладают потенциалом для сбережений и инвестиций, но реализация этого потенциала зависит от институциональной среды и наличия соответствующих финансовых ресурсов. При этом знания, навыки, профессиональный опыт и предпринимательские способности трудовых мигрантов оцениваются как ресурсы, которые могут способствовать развитию человеческого капитала и предпринимательства в стране. На основе результатов анализа разработана схема преобразования ресурсов трудовой миграции в элементы национального капитала и предложен институциональный механизм этого процесса. Определена роль финансовых институтов, рынка труда, институтов поддержки предпринимательства и государства в соединении этапов формирования, накопления и продуктивного использования ресурсов. Предлагаются направления улучшения институциональной среды посредством развития инструментов сбережений и инвестиций, признания профессиональных навыков, содействия занятости, поддержки предпринимательской деятельности и улучшения координации между соответствующими институтами. Обосновывается, что такой подход может постепенно превратить ресурсы трудовой миграции во внутренний источник инвестиций, производительной занятости, развития предпринимательства и роста национального капитала.

Ключевые слова: трудовая миграция, ресурсы, национальный капитал, денежные переводы, сбережения, инвестиции, предпринимательство, институциональная среда, рынок труда, занятость.

INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR TRANSFORMING LABOR MIGRATION RESOURCES INTO NATIONAL CAPITAL

This article examines the transformation of labor migration resources into national capital from an institutional perspective. Labor migration is viewed as a source for generating a combination of financial, human, and entrepreneurial resources, and a distinction is drawn between the mere possession of such resources and their productive utilization. It is established that remittances-beyond meeting the daily needs of migrant households-hold potential for savings and investment; however, realizing this potential depends on the institutional environment and the availability of appropriate financial resources. Furthermore, the knowledge, skills, professional experience, and entrepreneurial abilities of labor migrants are assessed as resources capable of fostering human capital development and entrepreneurship within the country. Based on the analysis, a framework for transforming labor migration resources into components of national capital is developed, and an institutional mechanism for this process is proposed. The roles of financial institutions, the labor market, entrepreneurship support institutions, and the state are defined in terms of linking the stages of resource formation, accumulation, and productive use. Measures are proposed to improve the institutional environment by developing savings and investment instruments, recognizing professional skills, facilitating employment, supporting entrepreneurial activity, and enhancing coordination among relevant institutions. It is argued that this approach can gradually transform labor migration resources into a domestic source of investment, productive employment, entrepreneurial development, and the growth of national capital.

Keywords: labor migration, resources, national capital, remittances, savings, investments, entrepreneurship, institutional environment, labor market, employment.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Раҳимов Обидҷон Абдунабиевич*** **–** Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит. **Суроға**: 734055, ш.

Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Борбад, 48/5. Телефон: **(+992) 907-58-26-58.** E-mail: **obidconrahimov749@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Рахимов Обидджон Абдунабиевич*** **-** Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета и аудита. **Адрес**: 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбад, 48/5. Телефон: **(+992) 907-58-26-58.** E-mail: **obidconrahimov749@gmail.com**

Information about the author: ***Rahimov Obidjon Abdunabievich*** - International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Senior Lecturer at the Department of Accounting and Auditing. **Address**: 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbad Avenue, 48/5. Phone: **(+992) 907-58-26-58.** E-mail: **obidconrahimov749@gmail.com**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 29.06.2026
Аз тақриз баргашт: 13.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 331.107.3:349.2

ТАКМИЛИ НИЗОМИ ШАРТНОМАҲОИ КОЛЛЕКТИВӢ ДАР РУШДИ ШАРИКИИ ИҶТИМОӢ

Шоҳиён Абдураҳим Маҳмадулло
Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон

Муқаддима. Дар шароити рушди иқтисоди бозорӣ ва тағйирёбии сохтори муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ масъалаи таъмини тавозуни манфиатҳои корфармоён ва кормандон аҳаммияти махсус касб менамояд. Дар ин раванд шарикии иҷтимоӣ ҳамчун механизми институтсионалии ҳамоҳангсозии манфиатҳои тарафҳо баромад намуда, шартномаҳои коллективӣ яке аз воситаҳои асосии татбиқи амалии он ба ҳисоб мераванд. Маҳз тавассути шартномаҳои коллективӣ натиҷаҳои гуфтушунидҳои иҷтимоӣ ба низоми мушаххаси ҳуқуқ, уҳдадориҳо ва кафолатҳои тарафҳо табдил ёфта, масъалаҳои музди меҳнат, шуғл, вақти кору истироҳат, ҳифзи меҳнат, кафолатҳои иҷтимоӣ, рушди касбӣ ва дигар ҷанбаҳои муносибатҳои меҳнатӣ бо назардошти хусусиятҳои фаъолияти корхона танзим карда мешаванд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои ташкилию институтсионалии шарикии иҷтимоӣ дар сатҳҳои ҷумҳуриявӣ, соҳавӣ, минтақавӣ ва корхонагӣ ташаккул ёфта, комиссияҳои сетарафа ва дутарафа, иттиҳодияҳои корфармоён, иттифоқҳои касаба ва дигар мақомотҳои намояндагии кормандон дар раванди танзими муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ иштирок менамоянд. Бо вуҷуди ин, самаранокии низоми шартномабандии коллективӣ на танҳо аз мавҷудияти чунин сохторҳо ва санадҳо, балки аз сатҳи намояндагии воқеии тарафҳо, сифати мазмуни шартномаҳо, мушаххас будани уҳдадориҳо, риояи муҳлати иҷро ва мавҷудияти механизми мониторингу ҷавобгарӣ вобаста мебошад.

Асосҳои назариявӣ. Дар асл, асоси назариявии низоми шартномабандии коллективиро чанд равиши ба ҳам алоқаманд ташкил медиҳанд. Аз нуқтаи назари назариявӣ, шартномаи коллективӣ яке аз шаклҳои асосии институтсионалӣ ва ҳуқуқии татбиқи шарикии иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Гуфтушунид воситаи асосии муайян намудани мавқеи тарафҳо ва пайдо кардани ҳалли қобили қабул буда, шартномаи коллективӣ натиҷаи ҳуқуқӣ ва ташкилӣ намудани чунин мувофиқа мебошад. Механизми мазкур бо фаъолияти комиссияҳои дутарафа ва сетарафа, иттифоқҳои касаба, иттиҳодияҳои корфармоён ва дигар мақомоти намояндагӣ пурра гардида, самаранокии он аз робитаи устувори сатҳҳои ҷумҳуриявӣ, соҳавӣ, минтақавӣ ва корхонагӣ вобаста мебошад.

Усулҳо. Усулҳои таҳлили институтсионалӣ, муқоисавӣ, системавӣ ва мантиқӣ истифода гардида, мушкилоти амалияи шартномабандии коллективӣ ва роҳҳои такмили он арзёбӣ шудаанд. Бо дарназардошти масъалаи мазкур, самаранокии шартномаи коллективӣ на аз мавҷуд будани худи ҳуҷҷат, балки аз сифати мазмун, иҷрои уҳдадориҳо ва натиҷаи он барои корфармо ва корманд вобаста мебошад.

Мақсад. Муайян намудани мушкилоти амалкунандаи низоми шартномаҳои коллективӣ ва пешниҳод кардани механизмҳои такмили онҳо ҳамчун воситаи рушди шарикии иҷтимоӣ мебошад.

Масъалагузорӣ. Мусаллам аст, ки механизмҳои шарикии иҷтимоӣ дар бахши хусусӣ маҷмуи воситаҳо, шаклҳои ташкилӣ ва расмиётҳое мебошанд, ки тавассути онҳо манфиатҳои корфармоён, кормандон ва давлат мувофиқа гардида, муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ танзим карда мешаванд. Дар асл, механизми асосии шарикии иҷтимоӣ дар бахши хусусӣ механизми коллективӣ-шартномавӣ мебошад. Он гуфтушунидҳои коллективӣ, таҳия ва бастани созишномаҳои генералӣ, соҳавӣ ва минтақавӣ, шартномаҳои коллективӣ дар сатҳи корхона, инчунин муайян намудани уҳдадориҳо ва масъулияти тарафҳоро дар бар мегирад. Бартарии механизми мазкур дар он аст, ки манфиатҳои гуногуни корфармо ва корманд аз шакли ихтилоф ба шакли мувофиқа ва уҳдадории муштарак гузаронида мешаванд.

Дар баробари ин, механизми ташкилӣ-институтсионалӣ тавассути фаъолияти комиссияҳои сетарафа ва дутарафа, иттиҳодияҳои корфармоён, иттифоқҳои касаба ва дигар мақомоти намояндагии кормандон амалӣ мегардад. Дар Тоҷикистон ин низом дар

сатҳҳои ҷумҳуриявӣ, соҳавӣ, минтақавӣ ва корхонагӣ ташаккул ёфтааст. Агар дар сатҳи ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ механизми сетарафаи “давлат бо корфармоён ва кормандон” бартарӣ дошта бошад, дар сатҳи корхона муносибатҳои дутарафаи “корфармо бо корманд” аҳаммияти бештар пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, самаранокии шарикии иҷтимоӣ аз робитаи мутақобилаи ин сатҳҳо ва намояндагии воқеии ҳар як тараф вобаста мебошад.

Ногуфта намонад, ки мушкилоти иҷтимоӣ дар ҳаёти ҳар як шахс нуқтаи гардиш мебошад. Дар аксар маврид ҷомеа дар ҳалли мустақилонаи онҳо душворӣ мекашад. Барои ин албатта дастгирие лозим аст, ки ҷиҳати ҳалли бомуваффақияти вазъияти душвор мусоидат намояд. Вақтҳои охир дастгирӣ ва ёрии иҷтимоӣ аз ҷониби намояндагони се бахши иқтисодиёт ба роҳ монда мешавад: давлат, ташкилотҳои тиҷоратӣ ва сохторҳои соҳибкорӣ (соҳибкорони иҷтимоӣ). Ҳар кадоми онҳо барои муайян кардан ва ҳалли мушкилот усул ва равишҳои гуногун доранд. Барои самаранок ва пурмаҳсул шудани натиҷа, мақомоти давлатӣ, ташкилотҳои тиҷоратӣ ва соҳибкорони иҷтимоӣ иттиҳодияеро таъсис доданд, ки ҳамчун шарикии иҷтимоӣ маъруф аст.

Ислоҳоти иҷтимоӣ маҳз тавассути маҷмуи дигаргуниҳои сифатӣ дар ҷомеа дар умум барои беҳтар намудани ҳаёти ҷомеа ва гурӯҳҳои алоҳидаи ҷамъиятӣ сарфи назар аз тадбирҳои куллӣ муайян карда мешавад. Муборизаи манфиатҳо маънои бархӯрди манфиатҳои табақаи гуногунро дорад, ки дорои ифодаи объективӣ буда, ба ҷойгоҳи синфи мазкур дар системаи таърихан муайяншудаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ мувофиқ аст. Шарикии иҷтимоӣ –ин низоми ниҳодҳо ва механизми ҳамоҳангсозии манфиатҳо мебошад, ки ба ҳамкории баробар асос ёфтааст, ё ин ки шакли инкишофёфтаи ҳамоҳангсозии манфиатҳои муштараки гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоиро ифода мекунад. Системаи шарикии иҷтимоӣ ба ҳамкории баробарҳуқуқи ҳамаи тарафҳое, ки иштирокчии як раванд мебошанд, асос ёфтааст.

Дар ин зимн, механизми гуфтушунидӣ ё мурофиавӣ воситаи асосии пешгирӣ ва ҳалли ихтилофҳои иҷтимоию меҳнатӣ мебошад. Он машварат, мубодилаи иттилоот, гуфтушуниди коллективӣ, миёнаравӣ ва расмиёти созишро фаро мегирад. Дар бахши хусусӣ аҳаммияти ин механизм махсусан дар масъалаҳои музди меҳнат, реҷаи кор, шароити меҳнат, ҳифзи меҳнат, шуғл, рушди касбии кормандон ва кафолатҳои иҷтимоӣ зоҳир мегардад. Ҳадафи он аз байн бурдани фарқияти манфиатҳо нест, балки пайдо намудани ҳалли тарафҳои қобили қабул мебошад. Илова бар ин, механизми ҳуқуқӣ-танзимӣ заминаи фаъолияти ҳамаи дигар механизмҳоро ташкил медиҳад. Қонунгузории меҳнатӣ ва санадҳои танзимкунандаи фаъолияти иттиҳодияҳои корфармоён ва намояндагии кормандон ҳуқуқ, уҳдадорӣ, доираи ваколат ва ҷавобгарии тарафҳоро муайян менамоянд. Дар ин механизм давлат ҳамчун танзимкунанда, кафили риояи қонун ва дар ҳолатҳои зарурӣ ҳамчун ҳамоҳангсоз ва миёнарав баромад мекунад. Аз ин рӯ, нақши давлат дар бахши хусусӣ бояд бештар ба фароҳам овардани қоидаҳои одилонаи муносибат, назорати риояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ва мусоидат ба муколамаи иҷтимоӣ равона гардад.

Пас, вариантҳои асосии амалкунандаи шарикии иҷтимоӣ инҳоянд:

– схемаи классикӣ: манфиатҳои кормандонро иттифоқҳои касаба, иттиҳодияҳо ва манфиатҳои корфармоёнро иттиҳодияҳои соҳибкорон, иттиҳодияҳои истеҳсолӣ ва ғайра ифода мекунанад;

– варианти сетарафа: давлат ва ниҳодҳои ҳукуматӣ иштирокчии сеюми бевоситаи раванди ҳамоҳангсозии манфиатҳо буда, инчунин ба ҳайси кафил ҷиҳати иҷрои созишномаҳои қабулгардида баромад мекунанд. Дар ҳарду вариант ҳолате ба миён меояд, ки манфиатҳои ҳамаи гурӯҳҳо мувозинат мегардад. Мувозинат тавассути гуфтушунид бо роҳи содатарини ҳалли мушкилоти умумӣ бо назардошти манфиати ҳамаи гурӯҳҳо ба даст меояд. Дар рафти ҳамоҳангсозӣ ва гуфтушунид тарафҳо вобаста ба шарту шароит ва кафолатҳои иҷтимоӣ, ки ҳамаи иштирокчиёнро қонеъ менамояд, ризоят медиҳанд. Шарикии иҷтимоӣ ҳамчун унсури таркибии муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатии иқтисодиёти бозорӣ баромад намуда, рушди он шароити воқеии ба даст овардани таносуби дахлдори манфиатҳои кормандон, корхонаҳо ва давлатро дар асоси ҳамкорӣ, созиш фароҳам оварда, боиси ризоияти иҷтимоӣ мегардад. Ба андешаи мо, барои бахши хусусӣ механизми назорат ва мониторинги иҷрои уҳдадориҳо низ бояд ҳамчун ҷузъи мустақили низоми шарикии иҷтимоӣ баррасӣ карда шавад. Мавҷудияти шартнома ё

созишнома худ аз худ самаранокии шарикиро таъмин намекунад. Натиҷаи воқеӣ аз сатҳи иҷрои уҳдадориҳо, риояи муҳлатҳо, ҳалли масъалаҳои дар шартнома пешбинишуда ва ҷавобгарии тарафҳо вобаста мебошад. Аз ин нуқтаи назар, ҳар як созиш бояд бо нишондиҳандаҳои мушаххаси иҷро, муҳлати амал, тарафи масъул ва тартиби мониторинг пайваст карда шавад.

Тавре ишора намудем, механизмҳои озмунӣ, иҷтимоӣ-технологӣ, ташкилӣ-сохторӣ, гуфтушунидӣ ва омехтаро низ метавон ҷудо намуд. Аммо ба ақидаи мо, барои таҳқиқи маҳз муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ дар бахши хусусӣ мувофиқи мақсад аст, ки механизмҳои асосӣ ҳамчун низоми ба ҳам пайвастаи коллективӣ-шартномавӣ, ташкилӣ-институтсионалӣ, гуфтушунидӣ, ҳуқуқӣ-танзимӣ ва назоратӣ-мониторингӣ гурӯҳбандӣ карда шаванд. Зеро механизмҳои озмунӣ ва иҷтимоӣ-технологӣ бештар дар доираи шарикии байнисоҳавӣ ва татбиқи лоиҳаҳои иҷтимоӣ аҳаммият доранд ва метавонанд ҳамчун механизмҳои иловагӣ истифода шаванд.

Зимнан, ҳадафи стратегии фаъолияти шарикии иҷтимоӣ ҷиҳати ноил шудан ба мувозинат миёни самаранокии иқтисодӣ ва адолати иҷтимоӣ нигаронида шудааст. Таҳияи механизмҳои татбиқи шарикии иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, равишҳоеро, ки мафҳуми шарикии иҷтимоиро муайян намуда дар бар гирифтааст, дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Ҷадвали 1. Равишҳо бо тафсири шарикии иҷтимоӣ
Table 1. Approaches involving the interpretation of social partnership

№	Равиш	Фаҳмиши шарикии иҷтимоӣ	Хусусиятҳои равиш
1	**Консепсияи муносибатҳои иҷтимоӣ–меҳнатӣ**	Шарикии иҷтимоӣ шакли махсуси ҳамкории кормандон, корфармоён ва мақомоти давлатӣ мебошад, ки ба мувофиқа намудани манфиатҳои онҳо дар раванди меҳнат равона шудааст.	Ба танзими манфиатҳои кормандон, корфармоён ва давлат дар соҳаи меҳнат равона шудааст.
2	**Консепсияи трипартизм ва муколамаи иҷтимоӣ**	Шарикии иҷтимоӣ ҳамчун муколама ва ҳамкории сеҷониб давлат, корфармоён ва кормандон барои баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ фаҳмида мешавад.	Ба ҳамкории сеҷониба, гуфтушунид ва мувофиқаи манфиатҳои тарафҳо такя мекунад [14].
3	**Консепсияи институтсионалӣ–ҳуқуқӣ**	Шарикии иҷтимоӣ ҳамчун институти ташаккулёфтаи иқтисодию ҳуқуқӣ, ки муносибатҳои тарафҳоро тавассути меъёрҳо, принсипҳо, мақомоти намояндагӣ ва расмиёти муайян танзим менамояд, баррасӣ мешавад.	Шарикиро тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ, институтҳо ва механизмҳои расмии ҳамкорӣ танзим менамояд [6].
4	**Консепсияи созишӣ–консенсусӣ**	Шарикии иҷтимоӣ механизми мувофиқа намудани манфиатҳои аз ҳам фарқкунандаи тарафҳо ва ҳалли зиддиятҳо тавассути муколама, созиш ва консенсус мебошад.	Ба ҳалли ихтилофи манфиатҳо тавассути муколама, созиш ва консенсус нигаронида шудааст [15].
5	**Консепсияи умумии муносибатҳои иҷтимоӣ**	Шарикии иҷтимоӣ ҳамчун шакли махсуси муносибатҳои байни гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва касбӣ, давлат, соҳибкорӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ баррасӣ мегардад.	Доираи васеи муносибатҳои байни давлат, соҳибкорӣ, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва ҷомеаи шаҳрвандиро фаро мегирад.
6	**Консепсияи корпоративӣ ё дохиликорхонавӣ**	Шарикии иҷтимоӣ механизми танзими муносибатҳои корфармо ва корманд дар сатҳи корхона буда, ба мутобиқ намудани ҳадафҳои иқтисодии корхона бо манфиатҳои меҳнатӣ ва иҷтимоии кормандон равона мегардад.	Ба ҳамоҳангсозии манфиатҳои корфармо ва корманд дар сатҳи корхона равона мебошад [11].
7	**Консепсияи байнисоҳавӣ (шабакавӣ)**	Шарикии иҷтимоӣ ҳамчун ҳамкории давлат, бахши хусусӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, муассисаҳои таълимӣ ва дигар институтҳо барои ҳалли масъалаҳои муштараки иҷтимоию иқтисодӣ фаҳмида мешавад.	Ба ҳамгироии захираҳо ва имкониятҳои давлат, бахши хусусӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ асос меёбад [7].

8	**Консепсияи ҳамаҷониба (системавӣ)**	Шарикии иҷтимоӣ низоми мураккаби муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, меҳнатӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилӣ мебошад, ки ба мувофиқа ва ҳифзи манфиатҳои субъектҳои ҷомеа нигаронида шудааст.	Шарикии иҷтимоиро ҳамчун низоми ягонаи муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилӣ баррасӣ менамояд.

Сарчашма: Коркарди муаллиф дар асоси адабиётҳои соҳа

Аслан, таҳлили равишҳои пешниҳодшудаи ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки шарикии иҷтимоӣ мафҳуми бисёрҷанба буда, аз доираи муносибатҳои меҳнатӣ фаротар меравад. Он ҳамзамон ҳамчун механизми мувофиқаи манфиатҳои кормандон, корфармоён ва давлат, институти ҳуқуқию иқтисодӣ, шакли муколама ва воситаи ҳамкории субъектҳои гуногуни ҷомеа баррасӣ мегардад. Аз ин рӯ, моҳияти шарикии иҷтимоӣ дар ҳамоҳангсозии манфиатҳо, танзими зиддиятҳо ва ташкили ҳамкории устувори тарафҳо ифода меёбад. Роҷеъ ба масъалаи мазкур, муҳаққиқ С.Ҷ. Комилов иброз намудааст, ки: “Шарикии иҷтимоӣ падидаи хоси иқтисоди бозоргонӣ буда, ба таъмини танзими муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ нигаронида шудааст” [4,с.24].

Бояд гуфт, ки шарикии иҷтимоӣ дар бахши хусусӣ, пеш аз ҳама, ба мувофиқаи манфиатҳои корфармоён, кормандон ва давлат нигаронида шуда, ҳамзамон, масъалаҳои ҳифзи иҷтимоӣ, масъулияти иҷтимоии соҳибкорӣ ва суботи иҷтимоию иқтисодиро низ фаро мегирад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муколамаи иҷтимоии субъектҳои бозори меҳнат тадриҷан шакли институтсионалӣ гирифта, ҳамкории давлат, корфармоён ва намояндагони кормандон дар доираи Комиссияи сетарафа оид ба танзими муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ ба роҳ монда шудааст. Комиссияи мазкур ҳамчун механизми ҳамоҳангсозии манфиатҳои тарафҳо барои баррасии масъалаҳои меҳнат, шуғл, музди меҳнат, кафолатҳои иҷтимоӣ ва таҳияи созишномаҳои дахлдор замина фароҳам меорад. Бинобар ин, фаъолияти он яке аз унсурҳои муҳимми ташаккули низоми расмии шарикии иҷтимоӣ дар ҷумҳурӣ дониста мешавад. Айни замон дар ҷумҳурӣ сохтори ташкилии шарикии иҷтимоӣ мавҷуд буда, механизми коллективӣ–шартномавии танзими муносибатҳои иҷтимоӣ–меҳнатии шарикии иҷтимоӣ дар ҷадвали 2 нишон дода шудааст.

Ҷадвали 2. Механизми шарикии иҷтимоӣ
Table 2. Social partnership mechanism

Сатҳи шарикии иҷтимоӣ	**Субъектҳои шарикии иҷтимоӣ**	**Мақомоти шарикии иҷтимоӣ**	**Шакли санадҳои ҳуқуқии қабулшуда**
Миллӣ	Иттиҳодияҳои иттифоқҳои касаба, дигар мақомоти ваколатдори намояндагии кормандон, иттиҳодияи умумиҷумҳуриявии корфармоён, Ҳукумати ҷумҳурӣ	Комиссияи сетарафа оид ба танзими муносибатҳои иҷтимоӣ–меҳнатӣ	Шартномаи генералӣ миёни иттиҳодияҳои иттифоқҳои касаба, иттиҳодияҳои корфармоён, Ҳукумат
Минтақавӣ	Иттиҳодияҳои иттифоқҳои касаба, дигар мақомоти ваколатдори намояндагии кормандон, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ	Комиссияи сетарафа оид ба танзими муносибатҳои иҷтимоӣ–меҳнатӣ	Созишнома миёни иттифоқҳои касабаи ҷумҳуриявӣ, дигар мақомоти ҷумҳуриявии ваколатдори кормандон, иттиҳодияҳои маҳаллии корфармоён ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ
Соҳавӣ	Иттифоқҳои касабаи марбута, дигар мақомоти ваколатдори намояндагии кормандон, корфармоён	Комиссияи сетарафаи соҳавӣ оид ба танзими	Созишномаи соҳавӣ миёни иттифоқҳои касабаи соҳавӣ, дигар мақомоти ваколатдори

	(иттиҳодияи корфармоён), Вазорати меҳнат ва шуғли аҳолӣ	муносибат ҳои иҷтимоӣ–меҳнатӣ	кормандон, корфармоён, ки ҳуқуқи гуфтушунид, бастани созишномаҳои соҳавӣ (тарифӣ) доранд, Вазорати меҳнат ва шуғли аҳолӣ
Корхона	Кумитаи иттифоқи касаба ё дигар мақомоти ваколатдори намояндаи кормандон, ё бевосита маҷлиси умумии коллективи меҳнатӣ, корфармо, ё намояндаи ӯ	Комиссия оид ба пешбурди гуфтушуни дҳои коллектив ӣ	Шартномаи коллективӣ

Сарчашма: Аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст

Дар ҳама гуна иқтисодиёт сабабҳои зиёди объективӣ ва субъективии пайдо гардидани муноқишаҳо миёни давлат, корфармоён ва кормандон вуҷуд дорад. Зиддиятҳои иҷтимоӣ дар заминаи ҳодисаҳо ҳамчун муносибати ягонагӣ ва муборизаи субъектҳои иҷтимоӣ, мустақилият дар ҷанбаи моҳиятии манфиатҳо, номувофиқатӣ дар заминаи объективии мухолифатҳо ва дар бархӯрди манфиатҳо дар самти татбиқ ба миён меояд.

Бо қаноатманбӣ метавон гуфт, ки тағйироти мазкур аз таҳкими мавқеи бахши хусусӣ, густариши шаклҳои бозории хоҷагидорӣ ва афзоиши нақши соҳибкорӣ дар таъмини шуғли аҳолӣ гувоҳӣ медиҳад. Албатта, аҳаммияти давлат дар чунин шароит ҳамчун танзимкунанда ва кафили риояи ҳуқуқҳои меҳнатӣ бештар гардида, зарурати такмили механизмҳои танзими муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ, ҳифзи иҷтимоии кормандон ва рушди шарикии иҷтимоиро дар бахши хусусӣ ба миён меорад. Ба андешаи мо, “Ташаккул ва рушди муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ муҳимтарин шарти рушди инсон ва сармояи инсонӣ мебошанд” [12,с.173]. Дар ин зимн, афзоиши нақши бахши хусусӣ дар иқтисодиёт боиси он мегардад, ки муносибатҳои байни давлат, корфармоён ва кормандон аз шакли одии иҷрои уҳдадориҳои ҳуқуқӣ ба низоми устувори ҳамоҳангсозии манфиатҳо гузаранд. Бинобар ин, шарикии иҷтимоӣ бояд ҳамчун низоми институтсионалӣ баррасӣ карда шавад, ки муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, меҳнатӣ ва ташкилии субъектҳои манфиатдорро ба ҳам мепайвандад.

Чуноне аз маълумоти ҷадвали 3 бармеояд, дар сохтори шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши бахши хусусӣ тадриҷан афзоиш ёфтааст. Шумораи машғулон дар моликияти хусусӣ аз 816,0 ҳазор нафар дар соли 2010 то 1161,5 ҳазор нафар дар соли 2022 расида, 345,5 ҳазор нафар ё 42,3% афзудааст. Ҳамзамон, ҳиссаи бахши хусусӣ дар шуғли умумӣ аз 44,0 то 53,6%, яъне 9,6 банди фоизӣ афзоиш ёфтааст. Аммо шумораи машғулон дар бахши давлатӣ аз 517,1 ҳазор то 441,9 ҳазор нафар кам гардида, коҳиш 75,2 ҳазор нафар ё тақрибан 14,5%-ро ташкил додааст. Ҳиссаи моликияти давлатӣ дар шуғли умумӣ низ аз 27,8 то 20,4%, яъне 7,4 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Дар моликияти коллективӣ тағйирот нисбатан муътадил буда, шумораи машғулон аз 510,8 то 540,9 ҳазор нафар афзудааст, дар ҳоле ки ҳиссаи он дар шуғли умумӣ аз 27,5 то 25,0% коҳиш ёфтааст. Шуғл дар моликияти омехта низ аз 12,0 то 18,7 ҳазор нафар зиёд гардидааст.

Ба андешаи мо, механизми шарикии иҷтимоӣ дар бахши хусусӣ бояд ҳамчун низоми ҳамоҳангшудаи муносибатҳои байни давлат, корфармоён ва кормандон баррасӣ гардад, ки фаъолияти он танҳо бо мавҷудияти комиссияҳои сетарафа, созишномаҳо ва шартномаҳои коллективӣ маҳдуд намешавад. Самаранокии воқеии механизм аз он вобаста аст, ки то кадом андоза манфиатҳои тарафҳо дар раванди гуфтушунид ба инобат гирифта шуда, уҳдадориҳои қабулшуда иҷро, назорат ва баҳогузорӣ мегарданд. Аз ин рӯ, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки байни сатҳҳои ҷумҳуриявӣ, соҳавӣ, минтақавӣ ва корхонагии шарикии иҷтимоӣ робитаи устувори институтсионалӣ таъмин гардида, иштироки воқеии иттиҳодияҳои корфармоён ва намояндагони кормандон тақвият дода шавад. Вобаста ба ин, муҳаққиқ Ф.М. Васиев қайд менамояд, ки: “Танҳо бо назардошти манфиатҳои корманд, корфармо ва давлат... метавон дар ҷомеа ба суботи иҷтимоӣ ноил гардад” [3,с.160].

Ҷадвали 3. Аҳолии машғули кор аз рӯи шаклҳои моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
Table 3. Employed population by form of ownership in the Republic of Tajikistan

Нишондиҳандаҳо	Солҳо							
	2010		2015		2020		2024	
	Ҳазор нафар	%	Ҳазор нафар	%	Ҳазор нафар	%	Ҳазор нафар	%
Ҳамагӣ дар иқтисодиёт машғул	2233,3	100,0	2379,7	100,0	2506,2	100,0	2747,8	100,0
Моликияти давлатӣ	432,9	19,4	441,5	18,6	497,5	19,9	513,6	18,7
Моликияти хусусӣ	1406,6	63,0	1588,6	66,8	1770,5	70,6	1944,4	70,8
Моликияти коллективӣ	371,1	16,6	323,8	13,6	216,2	8,6	266,1	9,7
Моликияти омехта, ҳамагӣ	22,7	1,0	25,8	1,1	22,0	0,9	23,7	0,9

Сарчашма: Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти [1].

Ҳамзамон, механизмҳои гуфтушунидӣ, ташкилӣ–сохторӣ, иҷтимоӣ–технологӣ ва омехта бояд на ба таври ҷудогона, балки ҳамчун маҷмуи воситаҳои ягонаи танзими муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ истифода шаванд. Маҳз чунин равиш имкон медиҳад, ки шарикии иҷтимоӣ аз шакли расмии мувофиқа ба механизми амалкунандаи пешгирии низоъҳои меҳнатӣ, ҳифзи ҳуқуқи кормандон, баланд бардоштани масъулияти корфармоён ва таъмини тавозуни манфиатҳои тарафҳо табдил ёбад.

Тавре профессор Д.С. Амонова ишора менамояд, "…Шакли асосии ташаккул ва татбиқи принсипҳои шарикии иҷтимоӣ дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ ҳамкорӣ дар асоси созишномаҳои дастаҷамъӣ мебошад" [2,с.42]. Бо қаноатмандӣ метавон гуфт, ки чунин мавқеъгирии профессор аҳаммияти гуфтушунид ва шартномаҳои коллективиро ҳамчун механизми асосии танзими муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ тасдиқ менамояд. Аз ин рӯ, равишҳои мазкур на ин ки якдигарро истисно мекунанд, балки ҷанбаҳои гуногуни як падидаи ягонаи институтсионалиро пурра менамоянд. Мутобиқи равиши ҳуқуқӣ шарикии иҷтимоӣ ин ҳамоҳангсозии амали ҳамаи тарафҳо дар доираи муайяни қонунгузорӣ мебошад, ки моҳият, мундариҷа ва воситаҳои танзими онро инъикос менамояд. Ин равиш ба ҷузъи ҳуқуқии ин ниҳод нигаронида шудааст.

Дар баробари ин, самаранокии шарикии иҷтимоӣ аз мавҷудияти заминаи устувори меъёриву ҳуқуқӣ вобаста мебошад, зеро маҳз қонунгузорӣ ҳуқуқ, уҳдадорӣ, ваколат ва масъулияти тарафҳоро муайян менамояд. Аз ин рӯ, номукаммалии заминаи ҳуқуқӣ метавонад боиси татбиқи воқеии механизмҳои шарикии иҷтимоӣ гардад. Мутобиқи равиши иҷтимоӣ, шарикии иҷтимоӣ низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла иҷтимоию меҳнатӣ мебошад, ки ба ҳамоҳангсозӣ ва ҳифзи манфиатҳои кормандон, корфармоён, соҳибкорон, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва мақомоти давлатӣ равона гардидааст. Ин ҳамкорӣ тавассути муколама, гуфтушунид, шартнома ва созишномаҳо амалӣ шуда, барои ба даст овардани мувофиқа оид ба масъалаҳои муҳимми рушди иҷтимоию иқтисодӣ замина фароҳам меорад. Шарикии иҷтимоӣ ба натиҷаҳои коркарди категорияҳои заминавии шартномаҳои ҷамъиятӣ асос меёбад.

Дар замони муосир шарикии иҷтимоӣ иштироки зиёди гурӯҳи одамон, коллективҳои меҳнатӣ, корхонаҳо, намояндагони маҳаллаҳои аҳолинишин, ҳудудҳо ва сохторҳои ҳукуматиро дар бар мегирад. Дар ин ҷо охирон (сохторҳои ҳукуматӣ) аксаран ба сифати ташкилкунандаи раванди гуфтушуниди ҳамоҳангшуда, инчунин кафили риояи созишномаҳои бадастомада баромад мекунад. Ҳамин тариқ, метавон ба хулосае омад, ки асоси конструктивии шарикии иҷтимоӣ ин ба назар гирифтани манфиатҳои тарафайни гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, ҳамоҳангии мутақобилаи онҳо ва кӯшиши бо таври пурра амалӣ намудани онҳо мебошад.

Дар акси ҳол, дар маҷмуъ ниҳоди шарикии иҷтимоӣ наметавонад барои рушди устувори иқтисоди миллӣ, ҷиҳати таъмини суботи иҷтимоию иқтисодии давлат, таъмини сиёсати иҷтимоӣ ва ба даст овардани ҳамоҳангии ҷомеа шароит фароҳам оварад. Аз ин рӯ, ниҳоди шарикии иҷтимоӣ ба ҳайси яке аз омилҳои муҳим барои пуриқтидории давлат, болоравии сатҳи некуаҳволии ҷомеа, рушди иқтисодӣ, таъмини адолати иҷтимоӣ ва рушди низоми иқтисоди миллӣ баромад менамояд. Муҳиммияти масъала, яъне нақши давлат ва адолати иҷтимоӣ аз ҷониби профессор А.Б. Мирсаидов мавриди арзёбӣ қарор

гирифта, қайд менамояд, ки: “давлати иҷтимоӣ натиҷаи ҳамоҳангсозии муносибатҳои байни ҳокимияти давлатӣ ва ҷомеаро инъикос мекунад” [5].

Барои субъектҳои соҳибкории хурд, ки имкони ташкили низоми мукаммали намояндагиро надоранд, истифодаи шартномаҳои намунавӣ ва созишномаҳои гурӯҳӣ, соҳавӣ ё минтақавӣ мувофиқи мақсад мебошад. Дар маводи таҳқиқот таҷрибаи шартномабандии соҳавию минтақавӣ барои корхонаҳои хурду миёна низ ҳамчун самти қобили истифода арзёбӣ гардидааст. Ҳамзамон, шартномаи коллективӣ бояд бо низоми мониторинг пайваст карда шавад. Барои ин ҳар як уҳдадорӣ дорои нишондиҳанда, муҳлати иҷро, тарафи масъул ва натиҷаи пешбинишуда бошад. Масалан, ба ҷойи муқаррароти умумии «мусоидат ба рушди кадрҳо» шумораи кормандони фарогирифташуда бо омӯзиш ё ҳиссаи онҳо аз шумораи умумии кормандон муайян карда шавад.

Натиҷаи баррасӣ. Ҳамин тавр, метавон натиҷагирӣ намуд, ки самаранокии низоми шартномаҳои коллективӣ на танҳо аз мавҷудияти чунин санадҳо, балки аз намояндагии воқеии тарафҳо, сифати гуфтушунид, мушаххас будани уҳдадориҳо ва назорати иҷрои онҳо вобаста мебошад. Бинобар ин, шартномаи коллективӣ зарур аст, ки аз шакли расмии танзими муносибатҳои меҳнатӣ ба механизми воқеии ҳамоҳангсозии манфиатҳои корфармо ва корманд, ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатӣ ва идоракунии натиҷаҳои иҷтимоию меҳнатӣ табдил дода шавад.

Хулоса. Шартномаҳои коллективӣ яке аз механизмҳои асосии рушди шарикии иҷтимоӣ буда, тавассути онҳо манфиатҳои тарафҳо ба уҳдадориҳои мушаххас табдил меёбанд. Ҳамчун занҷира, самаранокии низоми мазкур аз якчанд омилҳо вобастагӣ дошта буда, тақвияти он метавонад ба коҳиши ихтилофҳои меҳнатӣ, баланд шудани масъулияти корфармоён ва ҳифзи беҳтари манфиатҳои кормандон мусоидат намояд. Илова бар ин, метавон пешниҳод намуд, ки фарогирии корхонаҳо бо шартномаҳои коллективӣ васеъ гардида, барои субъектҳои соҳибкории хурду миёна шаклҳои намунавӣ ва созишномаҳои соҳавию минтақавӣ истифода шаванд. Ҳамзамон, ҳар як уҳдадории шартномавӣ бояд бо нишондиҳандаи мушаххас, муҳлати иҷро, тарафи масъул ва тартиби мониторинг пайваст карда шавад, то сатҳи иҷро ва масъулияти тарафҳо беҳтар гардад.

АДАБИЁТ

1. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025. -С.82-83; Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025. -С.54.
2. Амонова Д.С. Формирование и развитие социального партнерства в условиях рынка / Д.С. Амонова // Социально-трудовые проблемы воспроизводства человеческого капитала в национальной экономической системе Таджикистана в период независимости: материалы республиканской научно-практической конференции. -Душанбе, 2016. -С.41-50.
3. Васиев Ф.М. Проблемы развития социального партнерства и организации гибких форм занятости в Таджикистане / Ф.М. Васиев // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2018. -№1(61). -С.156-160.
4. Комилов С.Дж. Институциональные основы социально-трудовых отношений / С.Дж. Комилов // Труд и социальное развитие. -Душанбе, 2013. -№3(18). -С. 24-27.
5. Мирсаидов А.Б. Основные тенденции развития социального сектора и параметры формирования социального государства в Республике Таджикистан / А.Б. Мирсаидов // Таджикистан и современный мир. – 2016. -№3(53).
6. Петров А.Я. Социальное партнерство в сфере труда: современная правовая концепция / А.Я. Петров // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. - 2023. -№4(55). -С.165-172. DOI: https://doi.org/10.17308/law/1995-5502/2023/4/165–172.
7. Смирнова Т.Л. Социальное партнерство как инструмент проектного управления развитием экономики / Т.Л. Смирнова // Известия Дальневосточного федерального университета. Экономика и управление. – 2016. -№1(77). -С.58-70. – DOI 10.5281/zenodo.54927. – EDN WAXLCV.
8. Сухарев А.И. Теоретические и методологмческие основы социологии социального партнерства / А.И. Сухарев // Социология социального партнерства. Под ред. Сухарева А.И. Саранск: 1999. -С.4-10.
9. Татарникова С.Н. Коллективный договор в новых условиях / С.Н. Татарникова // Труд и право. - 2002. -№21.
10. Цитульский В.Ф. Социальное партнерство: реальность или миф? / В.Ф. Цитульский. -Тверь, 1999. -122 с.
11. Широкова О.В. Социальное партнерство как механизм регулирования социально-трудовых отношений на российских предприятиях / О.В. Широкова, Л.В. Кадильникова, И.Н. Макаров // Российское предпринимательство. – 2016. -Т. 17. -№23. -С.3293-3308. – DOI 10.18334/гр.17.23.37125
12. Шоҳиен А.М. Мукаммалгардонии сохтори институтсионалии шарикии иҷтимоӣ дар самти рушди сармояи инсонӣ / А.М. Шоҳиен // Международные отношения и безопасность. – 2024. -No.3(11). -P.164-174. – EDN IOHIHU.

13. Щербина В.В. Средства социологической диагностики в системе управления / В.В. Щербина. -М., 1993.
14. [Электронный ресурс]. URL: https://www.ilo.org/topics-and-sectors/social-dialogue-and-tripartism?utm_source=chatgpt.com
15. Governance and tripartism. [Электронный ресурс]. URL: https://www.ilo.org/resource/governance-and-tripartism?utm_source=chatgpt.com (дата обращение: 22.08.2026).

ТАКМИЛИ НИЗОМИ ШАРТНОМАҲОИ КОЛЛЕКТИВӢ ДАР РУШДИ ШАРИКИИ ИҶТИМОӢ

Муаллиф дар мақола шартномаи коллективиро ҳамчун механизми асосии амалисозии шарикии иҷтимоӣ баррасӣ намуда, мушкилоти фарогирии нокифояи корхонаҳо бо шартномаҳои коллективӣ, иштироки маҳдуди корфармоён ва намояндагони кормандон, хусусияти умумии баъзе уҳдадориҳо ва нокифоя будани мониторинги иҷрои онҳоро амвриди арзёбӣ қарор додааст. Шартномаҳои коллективӣ яке аз механизмҳои асосии рушди шарикии иҷтимоӣ буда, тавассути онҳо манфиатҳои тарафҳо ба уҳдадориҳои мушаххас табдил меёбанд. Ҳамчун занҷира, самаранокии низоми мазкур аз якчанд омилҳо вобастагӣ дошта, тақвияти он метавонад ба коҳиши ихтилофҳои меҳнатӣ, баланд шудани масъулияти корфармоён ва ҳифзи беҳтари манфиатҳои кормандон мусоидат намояд. Илова бар ин, метавон пешниҳод намуд, ки фарогирии корхонаҳо бо шартномаҳои коллективӣ васеъ гардида, барои субъектҳои соҳибкории хурду миёна шаклҳои намунавӣ ва созишномаҳои соҳавию минтақавӣ истифода шаванд. Ҳамзамон, ҳар як уҳдадории шартномавӣ бояд бо нишондиҳандаи мушаххас, муҳлати иҷро, тарафи масъул ва тартиби мониторинг пайваст карда шавад, то сатҳи иҷро ва масъулияти тарафҳо беҳтар гардад. Ҳамзамон, самтҳои такмили низоми шартномабандии коллективӣ дар сатҳи корхона, соҳа ва минтақаро пешниҳод намуда, зарурати ҷорӣ намудани шартномаҳои намунавӣ барои субъектҳои соҳибкории хурду миёна ва пайвастани уҳдадориҳо бо нишондиҳандаҳои мушаххаси иҷтимоию меҳнатӣ асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо: шарикии иҷтимоӣ, шартномаи коллективӣ, гуфтушуниди коллективӣ, корфармо, корманд, иттифоқи касаба, муносибатҳои меҳнатӣ, мониторинг.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ КОЛЛЕКТИВНЫХ ДОГОВОРОВ В РАМКАХ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

В статье рассматривается коллективный договор как основной механизм реализации социального партнерства; анализируются такие проблемы, как недостаточный охват предприятий коллективными договорами, ограниченное участие работодателей и представителей работников, обобщенный характер ряда обязательств и ненадлежащий контроль за их выполнением. Коллективные договоры являются одним из основных механизмов развития социального партнерства, посредством которого интересы сторон трансформируются в конкретные обязательства. Как цепочка, эффективность этой системы зависит от нескольких факторов, а ее укрепление может способствовать сокращению трудовых споров, повышению ответственности работодателей и лучшей защите интересов работников. Кроме того, можно предложить расширить охват предприятий, имеющих коллективные договоры, и использовать типовые формы и отраслевые и региональные соглашения для малых и средних предприятий. При этом каждое договорное обязательство должно быть привязано к конкретному показателю, сроку, ответственному лицу и процедуре контроля для повышения уровня исполнения и ответственности сторон.Кроме того, автор предлагает пути совершенствования системы коллективных переговоров на уровне предприятия, отрасли и региона, обосновывая необходимость внедрения типовых договоров для предприятий малого и среднего бизнеса, а также увязки обязательств с конкретными социально-трудовыми показателями.

Ключевые слова: социальное партнерство, коллективный договор, коллективные переговоры, работодатель, работник, профсоюз, трудовые отношения, мониторинг.

IMPROVING THE COLLECTIVE BARGAINING AGREEMENT SYSTEM WITHIN THE FRAMEWORK OF SOCIAL PARTNERSHIP DEVELOPMENT

The article examines the collective agreement as the primary mechanism for implementing social partnership. It analyzes issues such as the insufficient coverage of enterprises by collective agreements, limited participation by employers and employee representatives, the generalized nature of certain obligations, and inadequate monitoring of their fulfillment. Collective agreements serve as a key mechanism for fostering social partnership, transforming the interests of the parties involved into concrete obligations. Like a chain, the system's effectiveness relies on several factors; strengthening it can help reduce labor disputes, increase employer accountability, and better protect workers' interests. Furthermore, it is advisable to expand the coverage of enterprises with collective agreements and to utilize standard templates as well as sectoral and regional agreements for small and medium-sized enterprises. At the same time, every contractual obligation should be linked to a specific metric, timeframe, designated responsible party, and monitoring procedure to enhance compliance and the parties' accountability. Furthermore, the author proposes ways to improve the collective bargaining system at the enterprise, industry, and regional levels, substantiating the need to introduce model agreements for small and medium-sized enterprises and to link obligations to specific social and labor indicators.

Keywords: social partnership, collective agreement, collective bargaining, employer, employee, trade union, labor relations, monitoring.

Маълмот дар бораи муаллиф: ***Шоҳиён Абдураҳим Маҳмадулло*** **-** Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи менеҷмент ва маркетинг. **Суроға**: 734061, Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи А. Деҳотӣ, 1/2. E-mail: **shoev75@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Шохиён Абдурахим Махмадулло*** **-** Таджикский государственный университет коммерции, соискатель кафедры менеджмента и маркетинга. **Адрес:** 734061, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица А. Дехоти, 1/2. E-mail: **shoev75@mail.ru**

Information about the author: ***Abdurakhim Makhmadullo Shokhiyon*** – Tajik State University of Commerce, degree applicant at the Department of Management and Marketing. **Address**: 734061, Dushanbe, Republic of Tajikistan, A. Dekhoti St., 1/2. E-mail: **shoev75@mail.ru**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 31.06.2026
Аз тақриз баргашт: 17.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

УДК: 3401+342.1 (575.3)

ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ДЕТЕЙ КАК ОБЪЕКТ ТЕОРИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Ахмадзода Дилноза Давронали
Таджикский национальный университет

Введение. Современный этап развития государственности и права характеризуется, без всякого преувеличения, беспрецедентным ускорением информационных процессов. Ускорением, которое самым непосредственным образом затрагивает все без исключения категории населения, в том числе и прежде всего – детей.

Стремительная цифровизация общественной жизни, размывание границ между реальной и виртуальной средой, глобализация информационного пространства – всё это порождает принципиально новые вызовы для правовой науки в целом и для теории государства и права в частности. Республика Таджикистан как молодое суверенное государство, активно интегрирующийся в мировое информационное пространство, не может оставаться в стороне от этих процессов. Более того, именно специфика таджикского общества, его демографическая структура с высокой долей несовершеннолетних в составе населения, особенности правовой системы и культурно-религиозного контекста делают проблему информационной безопасности детей исключительно актуальной с научной и практической точек зрения.

Необходимо, однако, оговориться с самого начала: прежде чем исследовать специфику информационной безопасности детей применительно к условиям Республики Таджикистан, следует разобраться с понятийно-категориальным аппаратом данной сферы в целом.

Цель исследования. Целью исследования является теоретико-правовой анализ понятия, сущности и содержания информационной безопасности детей в Республике Таджикистан, определение её места в системе правовых категорий и выявление основных направлений совершенствования правового регулирования. Понятие «информационная безопасность» само по себе является категорией, находящейся на стыке нескольких дисциплин – технических, социологических, политологических и, разумеется, правовых. С точки зрения теории государства и права принципиально важно не просто зафиксировать то или иное определение, но и осмыслить его в контексте системы правовых понятий, выявить его место среди смежных категорий и раскрыть его нормативное значение.

Степень научной разработанности темы. В отечественной и зарубежной доктрине сложилось несколько подходов к определению понятия «информационная безопасность». Следует сразу оговориться, что «безопасность» как общеправовая категория традиционно понимается через категорию «состояние защищённости» или «состояние отсутствия угрозы».

Так, один из ведущих отечественных специалистов в области информационного права И.Л. Бачило определяет информационную безопасность как «состояние защищённости информационной среды, информационных ресурсов, информационной инфраструктуры от угроз, которые могут нанести ущерб субъектам информационных отношений» [2].

Данная трактовка акцентирует объектный аспект – защиту информационной среды как таковой. Вместе с тем такая трактовка, при всей её ценности, оказывается недостаточной, когда речь заходит о безопасности конкретных субъектов – прежде всего детей, поскольку в этом случае на первый план выходит не защита информации, а защита человека посредством права от информации.

М.М. Рассолов, исследуя информационное право в системном измерении, подчёркивает, что «информационная безопасность как правовая категория должна рассматриваться не только в объектном, но и в субъектном измерении, поскольку право призвано охранять прежде всего права и законные интересы конкретных субъектов правоотношений» [13]. Эта позиция представляется весьма продуктивной именно для целей настоящего исследования. Ведь когда мы говорим об информационной безопасности детей, мы имеем в виду, в первую очередь, защиту ребёнка как особого субъекта права – субъекта уязвимого, обладающего

специфическими физиологическими, психологическими и нравственными характеристиками, определяющими его особую правовую защиту.

Принципиально важно в этой связи обратиться и к законодательному уровню закрепления данного понятия. В Российской Федерации, опыт которой небезынтересен для Таджикистана как страны, связанной с Россией многолетними правовыми и интеграционными связями, Концепция информационной безопасности детей, утверждённая распоряжением Правительства РФ от 28 апреля 2023 г. № 1105-р, закрепила следующее понимание: «информационная безопасность детей – состояние защищённости детей, при котором отсутствует риск, связанный с причинением информацией вреда их здоровью и (или) физическому, психическому, духовному, нравственному развитию» [12]. Эта дефиниция примечательна тем, что она переводит акцент с объекта (информация) на субъект (ребёнок), и именно этот подход, по мнению автора, наиболее корректен с позиций теории государства и права.

Интересно, что таджикское законодательство до сих пор не содержит сколько-нибудь развёрнутого специального нормативно-правового акта, посвящённого исключительно информационной безопасности детей. Вместе с тем фундамент для правового регулирования данной сферы заложен. Концепция информационной безопасности Республики Таджикистан, принятая в 2003 году, определяет информационную безопасность как «состояние защищённости национальных интересов Республики Таджикистан в информационной сфере, обусловленное совокупностью сбалансированных интересов личности, общества и государства» [6]. Существенно, что в данном документе прямо указывается, что «информационная безопасность Республики Таджикистан является одной из составляющих национальной безопасности Республики Таджикистан и оказывает влияние на защищённость национальных интересов Республики Таджикистан в различных сферах жизнедеятельности общества и государства» [6; 9]. Тем не менее специальное измерение – информационная безопасность детей – в данном концептуальном документе должного отражения пока не нашло, что само по себе указывает на существенный пробел в нормативно-доктринальной базе.

Для понимания сущности информационной безопасности детей необходимо, прежде всего, чётко обозначить её место в системе смежных правовых категорий. Уместно в этой связи воспользоваться методом последовательной аналитики понятийных уровней. Представим данную систему в табличной форме, отражающей соотношение ключевых категорий.

Таблица 1. Соотношение ключевых категорий в сфере информационной безопасности детей

№	Категория	Объём понятия	Связь с категорией «информационная безопасность детей»
1	Национальная безопасность	Наиболее широкая категория; включает все виды безопасности (военную, экономическую, информационную и др.)	Информационная безопасность детей – элемент национальной безопасности
2	Информационная безопасность	Безопасность в информационной сфере применительно к обществу, государству, личности	Информационная безопасность детей – специальный субъектный вид ИБ
3	Безопасность личности	Состояние защищённости прав и законных интересов личности	Дети – особая категория личности, нуждающаяся в усиленной защите
4	Права ребёнка	Система прав, установленных международными актами и национальным законодательством	Информационная безопасность детей – механизм реализации и защиты прав ребёнка
5	Информационная безопасность детей	Состояние защищённости ребёнка от информации, способной причинить вред его развитию	Исследуемое понятие
6	Защита детей от вредоносной информации	Практическая деятельность по ограничению доступа детей к опасному контенту	Элемент содержания информационной безопасности детей

Как видно из приведённой таблицы 1, информационная безопасность детей занимает место на пересечении нескольких более широких правовых и доктринальных понятий, что и предопределяет её межотраслевой, комплексный характер.

Ученый-исследователь Т.Д. Логинова в своей диссертационной работе, посвящённой теоретико-правовому аспекту обеспечения права личности на информационную безопасность, убедительно показывает, что «право на информационную безопасность является правом комплексного характера, которое пронизывает различные отрасли права и может быть отнесено к числу конституционных по своей природе прав» [10].

Это наблюдение в полной мере применимо и к праву ребёнка на информационную безопасность. Переходя к анализу содержания информационной безопасности детей, следует прежде всего выявить её структурные элементы. По мнению автора, можно выделить три основных измерения данного феномена: объектное (что именно охраняется); угрозное (от чего охраняется);обеспечительное (каким образом охраняется).

Такой аналитический подход позволяет выстроить целостное и методологически обоснованное представление о данной категории.

В объектном измерении информационная безопасность детей охватывает следующие сферы: физическое здоровье ребёнка (защита от информации, провоцирующей небезопасное поведение, пропагандирующей насилие или причинение вреда здоровью); психическое здоровье (защита от информации, способной вызвать психологические расстройства, стрессы, депрессивные состояния); нравственное и духовное развитие (защита от информации, пропагандирующей аморальное поведение, деструктивные идеологии, религиозный экстремизм); социальное развитие (защита от информации, ведущей к а социализации, изоляции, вовлечению в деструктивные сообщества).

В контексте Республики Таджикистан особую значимость приобретает последний из названных элементов – защита от радикализирующего контента, что непосредственно связано с проблемой распространения экстремизма в информационном пространстве.

В угрозном измерении важно понимать, что угрозы информационной безопасности детей не остаются статичными. Они эволюционируют вместе с развитием технологий. Если в начале 2000-х годов основными угрозами считались вредоносные публикации в традиционных СМИ, то сегодня на первое место вышли угрозы, связанные с интернет-пространством: деструктивный контент в социальных сетях;кибербуллинг; онлайн-манипуляции; игровая зависимость; пропаганда суицида; вовлечение в экстремистские и террористические организации посредством интернет-коммуникаций.

Ученый-исследователь Т.И. Сустина, исследуя правовое обеспечение информационной безопасности несовершеннолетних в условиях цифровой трансформации, констатирует, что «цифровая трансформация общества создала принципиально новый класс угроз для несовершеннолетних, характеризующийся высокой степенью анонимности источников угрозы, трансграничностью их воздействия и сложностью установления правовой ответственности» [14]. Именно это обстоятельство – трансграничный и стремительно эволюционирующий характер угроз, делает проблему информационной безопасности детей не только актуальной, но и методологически сложной для правового регулирования. Право по природе своей является консервативным нормативным регулятором. Оно всегда в той или иной мере отстаёт от реальности. Применительно к информационной сфере это отставание особенно ощутимо. Данное обстоятельство требует от законодателя, с одной стороны, большей гибкости в формулировании правовых норм, а с другой – более активного использования доктринальных разработок теории государства и права в качестве методологической основы нормотворческой деятельности.

Материалы и методы. В исследовании использованы общенаучные и специально-юридические методы: системный, сравнительно-правовой, формально-юридический и теоретико-правовой анализ, а также анализ национальных и международных нормативных источников и научной литературы. Необходимо, по мнению автора, остановиться подробнее на вопросе о том, каким образом информационная безопасность детей соотносится с системой категорий теории государства и права. Это соотношение имеет не только академическое, но и сугубо практическое значение, поскольку именно категориальный аппарат теории государства

и права образует ту концептуальную основу, на которой строится отраслевое правовое регулирование.

Результаты исследования. Представляется целесообразным систематизировать данное соотношение в виде таблицы 2.

Таблица 2. Информационная безопасность детей в системе категорий теории государства и права

№	Категория теории государства и права	Связь с информационной безопасностью детей
1	Правовые отношения	Формирование специфической разновидности правоотношений – информационно-защитных, субъектом которых выступает ребёнок
2	Субъект права	Ребёнок как специальный субъект права с ограниченной дееспособностью и повышенной правовой защитой
3	Правовой статус личности	Информационная безопасность – конституционно обусловленное право, входящее в содержание правового статуса ребёнка
4	Функции государства	Обеспечение информационной безопасности детей – проявление охранительной и социальной функций государства
5	Правовое регулирование	Методы, способы и типы правового регулирования в сфере информационной безопасности детей
6	Источники права	Система нормативных правовых актов, регулирующих информационную безопасность детей
7	Механизм правового регулирования	Совокупность правовых средств, обеспечивающих реализацию норм об информационной безопасности детей
8	Юридическая ответственность	Основания и виды ответственности за нарушение права ребёнка на информационную безопасность

Из представленной таблицы 2 следует, что информационная безопасность детей является объектом теории государства и права в нескольких измерениях одновременно: как элемент правового статуса ребёнка; как особая разновидность правовых отношений; как направление государственной деятельности; как предмет правового регулирования.

Это обстоятельство принципиально важно для понимания методологических особенностей настоящего исследования. Возвращаясь к вопросу о понятийном анализе, необходимо остановиться на соотношении таких смежных понятий, как «информационная безопасность детей» и «защита детей от вредоносной информации». На первый взгляд, речь идёт об одном и том же. Однако при более внимательном рассмотрении обнаруживаются существенные содержательные различия.

«Защита детей от вредоносной информации» – понятие по своей сути ограничительное, акцентирующее государственные запреты и барьеры. «Информационная безопасность детей» – понятие более широкое и конструктивное. Оно охватывает не только защитно-ограничительные меры, но и позитивные меры по формированию безопасной информационной среды, развитию информационной грамотности детей, воспитанию критического отношения к информации.

Иными словами, «информационная безопасность детей» включает в себя «защиту от вредоносной информации» как составную часть, но отнюдь ею не исчерпывается.

Следует также разграничить понятия «информационная безопасность детей» и «информационная безопасность несовершеннолетних». В юридическом смысле эти понятия нередко используются как синонимы, что не вполне корректно.

В Республике Таджикистан, как и в большинстве государств, ребёнком признаётся лицо, не достигшее 18 лет [4]. Понятие «несовершеннолетний» в уголовно-правовом и административно-правовом измерении охватывает лиц от 14 до 18 лет.

Таким образом, «информационная безопасность детей» – категория более широкая, охватывающая все возрастные группы до 18 лет, тогда как «информационная безопасность несовершеннолетних» в узкоюридическом смысле может касаться лишь части этой группы.

Вместе с тем в доктрине и нормативных документах данные понятия, как правило, используются взаимозаменяемо, и в настоящем исследовании мы также будем их использовать как синонимы, оговаривая соответствующие нюансы при необходимости.

Особого внимания заслуживает вопрос о сущности информационной безопасности детей как правового явления. В данном случае понятие «сущность» употребляется в строгом философско-правовом смысле. Речь идёт о выявлении глубинной природы данного правового феномена, его качественной определённости. По мнению автора настоящего исследования, сущность информационной безопасности детей может быть раскрыта через три взаимосвязанных аспекта: аксиологический аспект; функциональный аспект; инструментальный аспект.

В аксиологическом аспекте сущность информационной безопасности детей определяется ценностью, которую государство и общество придают защите детей как особой группы – группы, которая в силу своих биопсихологических особенностей не способна самостоятельно противостоять информационным угрозам. Это, по существу, реализация общеправового принципа защиты слабой стороны в праве, трансформированного применительно к информационной сфере.

Как справедливо отмечает В.Д. Зорькин, «государство не может ограничиться лишь негативной обязанностью воздержания от нарушения прав человека; оно несёт позитивную обязанность создавать условия для их реализации и обеспечивать защиту прав наиболее уязвимых категорий граждан» [5]. В функциональном аспекте сущность информационной безопасности детей проявляется в том, что она является инструментом реализации охранительной функции государства применительно к особой категории субъектов – детям. Государство берёт на себя ответственность за создание такой информационной среды, которая не наносила бы вреда развитию детей. Эта ответственность вытекает как из международных обязательств государства (прежде всего из Конвенции ООН о правах ребёнка 1989 года, ратифицированной Таджикистаном), так и из конституционных положений.

Конституция Республики Таджикистан гарантирует защиту прав ребёнка государством (ст. 34), что создаёт конституционно-правовой фундамент для обеспечения информационной безопасности детей. В инструментальном аспекте сущность информационной безопасности детей раскрывается через систему правовых и организационных средств, посредством которых государство осуществляет защиту детей в информационной сфере. К числу таких средств относятся: нормативно-правовое регулирование (законодательные запреты и ограничения в отношении опасного контента); институциональные механизмы (уполномоченные органы и структуры в сфере контроля за информационным пространством); технические и программные средства (системы фильтрации, родительского контроля); образовательно-воспитательные меры (формирование информационной грамотности).

Совокупность этих средств образует механизм обеспечения информационной безопасности детей, который является предметом особого внимания в последующих главах настоящего исследования. Обращаясь к содержанию информационной безопасности детей, необходимо констатировать, что данная категория характеризуется многоуровневостью и внутренней сложностью. Традиционно принято выделять три основных уровня содержания: нормативный (совокупность правовых норм, регулирующих данную сферу);институциональный (система органов и организаций, обеспечивающих исполнение данных норм);правоотношенческий (совокупность конкретных правовых отношений, возникающих в данной сфере). Такое многоуровневое понимание содержания информационной безопасности детей позволяет преодолеть методологическую ограниченность узконормативистских подходов и рассмотреть данный феномен в его реальной сложности и динамизме.

Для более наглядного представления содержания информационной безопасности детей в Республике Таджикистан на нормативном уровне обратимся к классификации действующих нормативно-правовых актов, регулирующих данную сферу.

Таблица 3. Нормативно-правовая база информационной безопасности детей в Республике Таджикистан

№	Нормативный акт	Год принятия	Регулируемые отношения
1	Конституция Республики Таджикистан	1994 (с изм.)	Конституционные основы защиты прав ребёнка, гарантии информационных прав
2	Закон РТ «О защите прав ребёнка»	2015	Правовые основы государственной политики по защите прав детей
3	Закон РТ «Об информации»	2002	Общие основы правового регулирования информационных отношений
4	Закон РТ «О защите информации»	2002	Правовой режим защиты информации
5	Концепция информационной безопасности РТ	2003	Цели, задачи и принципы обеспечения информационной безопасности
6	Закон РТ «Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей»	2011 (с изм.)	Ответственность родителей за воспитание и защиту детей
7	Закон РТ «О государственной тайне»	1999	Основы защиты сведений, составляющих государственную тайну
8	Уголовный кодекс РТ	1998 (с изм.)	Уголовная ответственность за преступления в информационной сфере

Как видно из таблицы 3, в Республике Таджикистан сложилась определённая нормативно-правовая база, касающаяся информационной безопасности в целом.

Вместе с тем, очевидно, что специального комплексного нормативного акта, посвящённого именно информационной безопасности детей, в таджикском законодательстве до сих пор нет. Исследование информационной безопасности детей в Таджикистане через призму теории государства и права показывает, что существует разрыв между потребностями правового регулирования и реальным состоянием законодательства. Этот разрыв тем более значителен, что именно дети оказываются наиболее уязвимой категорией в условиях стремительно развивающегося информационного общества.

В теоретико-правовом отношении весьма важно также обратиться к вопросу о соотношении понятий «информационная безопасность детей» и «право ребёнка на информацию». Эти понятия находятся в определённом – и довольно непростом – соотношении.

С одной стороны, право ребёнка на доступ к информации является признанным международным стандартом. Ст. 17 Конвенции ООН о правах ребёнка 1989 года прямо обязывает государства обеспечивать доступ детей к информации из разнообразных источников [7]. С другой стороны, обеспечение информационной безопасности детей предполагает определённые ограничения этого доступа – применительно к контенту, способному причинить вред развитию ребёнка. Таким образом, в данной сфере неизбежно возникает диалектическое противоречие между правом на информацию и правом на защиту от вредоносной информации. Разрешение этого противоречия – задача, как правотворчества, так и правоприменения, и именно здесь особую роль играют доктринальные разработки теории государства и права.

Как отмечает К.В. Арановский, исследовавший проблему ограничений прав человека в конституционном праве, «ограничения прав и свобод допустимы лишь постольку, поскольку они необходимы в демократическом обществе для достижения конституционно значимых целей» [1].

Применительно к информационной безопасности детей такой конституционно значимой целью является защита нормального физического, психического, духовного и нравственного развития ребёнка. Весьма важным для понимания сущности информационной безопасности детей является вопрос о специфике ребёнка как субъекта правоотношений в информационной сфере. Как известно, правовой статус ребёнка характеризуется двумя специфическими чертами: ограниченной (или частичной) дееспособностью и одновременно – особой правовой защитой со стороны государства.

Применительно к информационным правоотношениям это означает следующее. Ребёнок, с одной стороны, является субъектом информационных прав (право на доступ к информации, право на неприкосновенность частной жизни в информационном пространстве и т.д.), а с другой – нуждается в том, чтобы государство и законные представители осуществляли за него в определённой мере те правозащитные функции, которые взрослый способен осуществлять самостоятельно.

Именно эта двойственность правового положения ребёнка в информационных правоотношениях предопределяет особенности правового регулирования в данной сфере.

С.А. Буданов справедливо указывает, что «несовершеннолетние в информационных правоотношениях занимают место специального субъекта, правовой статус которого детерминирован, с одной стороны, общим правовым статусом человека и гражданина, а с другой – специфической системой прав и гарантий, обусловленной возрастными особенностями» [3].

Рассматривая информационную безопасность детей как объект теории государства и права, нельзя не обратиться к вопросу о методах правового регулирования данной сферы. Теория государства и права традиционно выделяет два основных метода правового регулирования: императивный (основанный на властных предписаниях, запретах и обязанностях); диспозитивный (основанный на предоставлении субъектам возможности выбора варианта поведения).

В сфере информационной безопасности детей, как представляется, необходимо сочетание обоих методов: императивное начало необходимо там, где речь идёт о минимальных стандартах защиты детей от вредоносного контента – здесь государство не может ограничиться рекомендациями, а должно устанавливать жёсткие запреты и обязанности; диспозитивное начало уместно там, где речь идёт о формировании культуры информационной безопасности, о воспитании у детей и родителей навыков безопасного поведения в информационном пространстве.

Существенной особенностью правового регулирования информационной безопасности детей является также его многосубъектный характер. Так, государство, родители (законные представители), образовательные учреждения, средства массовой информации, операторы связи и платформы интернет-сервисов – все эти субъекты несут определённую ответственность за состояние информационной безопасности детей. Данная многосубъектность порождает необходимость координации разнообразных правовых механизмов, что само по себе является задачей для теории права. Классификацию субъектов обеспечения информационной безопасности детей, применительно к Республике Таджикистан, целесообразно представить в таблице 4.

Таблица 4. Субъекты обеспечения информационной безопасности детей в Республике Таджикистан

№	Группа субъектов	Конкретные субъекты	Характер участия
1	Государственные органы	Маджлиси Оли РТ, Президент, Правительство, Министерство внутренних дел, Служба государственной безопасности, Комитет по телевидению и радио	Нормотворческая, надзорная и правоохранительная деятельность
2	Институты гражданского общества	Омбудсмен по правам ребёнка, НКО, детские правозащитные организации	Мониторинг, просветительская деятельность
3	Семья	Родители, законные представители	Непосредственная защита, родительский контроль
4	Образовательные учреждения	Школы, вузы, учреждения дополнительного образования	Формирование информационной грамотности
5	Операторы связи и СМИ	Интернет-провайдеры, телерадиовещательные организации, редакции СМИ	Техническая фильтрация, возрастная маркировка
6	Международные субъекты	ООН, ЮНИСЕФ, ШОС, СНГ, ОДКБ	Международно-правовые стандарты, техническое содействие

Обращаясь к таджикскому контексту, нельзя не учитывать специфические условия, в которых формируется правовое регулирование информационной безопасности детей в Республике Таджикистан: демографический фактор. По данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, дети до 18 лет составляют около 45% населения страны, что делает данную проблему особенно значимой в национальном масштабе; стремительный рост пользователей интернета среди молодёжи. По данным исследований, ежегодный прирост интернет-аудитории в Таджикистане составляет от 10 до 15%, причём среди несовершеннолетних этот показатель ещё выше; угрозы, связанные с распространением радикального и экстремистского контента. Которые в условиях Таджикистана носят особый характер с учётом геополитического положения страны и её соседства с нестабильными регионами.

Как показывает анализ научной литературы, посвящённой информационной безопасности Таджикистана, «информационное пространство страны испытывает значительное воздействие со стороны внешних деструктивных сил, использующих современные медиатехнологии для распространения экстремистского и террористического контента, ориентированного прежде всего на молодёжную аудиторию» [11]. Исключительно важно в данном контексте рассмотреть информационную безопасность детей в Республике Таджикистан через призму теории правовой охраны. Правовая охрана – одна из фундаментальных категорий теории государства и права, означающая систему правовых мер, направленных на предупреждение правонарушений и защиту правоохраняемых интересов.

В применении к информационной безопасности детей правовая охрана предполагает комплекс мер [7]: превентивных (направленных на недопущение проникновения вредоносного контента в информационное пространство, доступное детям); пресекательных (направленных на своевременное блокирование опасного контента); восстановительных (направленных на ликвидацию последствий информационного вреда, причинённого детям).

Д.А. Рахмонзода, исследуя правовые основы обеспечения национальной безопасности Республики Таджикистан, подчёркивает, что «современное понимание безопасности требует активной роли государства не только в реагировании на угрозы, но и в их предупреждении посредством комплексного правового регулирования» [11].

Весьма показательно, что в международном праве также наблюдается устойчивая тенденция к усилению правовой охраны детей в информационной сфере.

Конвенция ООН о правах ребёнка 1989 года, Факультативный протокол к ней о торговле детьми, детской проституции и детской порнографии 2000 года, Рекомендации Комитета ООН по правам ребёнка и ряд других международно-правовых инструментов формируют международно-правовой стандарт, обязательный для государств-участников, в том числе для Республики Таджикистан.

Этот стандарт предполагает, что государство обязано не только запрещать создание и распространение контента, прямо эксплуатирующего детей (как это имеет место в случае детской порнографии), но и принимать меры по защите детей от более широкого круга вредоносных информационных воздействий. Именно в развитие этих международных стандартов и должна строиться национальная система правового обеспечения информационной безопасности детей в Таджикистане. Следует также остановиться на соотношении категорий «информационная безопасность детей» и «информационная культура».

В научной литературе всё чаще звучит мысль о том, что правовые запреты и ограничения, при всей их необходимости, не могут сами по себе обеспечить подлинную информационную безопасность детей – для этого необходимо формирование информационной культуры, т.е. совокупности знаний, умений и ценностных установок, позволяющих детям критически воспринимать и безопасно использовать информацию.

Эта идея нашла отражение и в концептуальных документах Российской Федерации: «государственная политика в области обеспечения информационной безопасности детей предполагает не только ограничительные меры, но и формирование у детей умения ориентироваться в современной информационной среде» [12].

Применительно к Таджикистану данное направление приобретает особую актуальность с учётом того, что значительная часть детей проживает в сельской местности и не имеет

возможности получить квалифицированное наставничество в вопросах безопасного использования интернета. Именно поэтому информационная безопасность детей не может быть сведена лишь к правовым запретам. Она должна включать образовательную и просветительскую составляющие.

Теория государства и права располагает необходимым инструментарием для изучения информационной безопасности детей в единстве её правового, институционального, ценностного и образовательного измерений. Применение общетеоретических методов – системного анализа, сравнительного правоведения, формально-юридического метода, исторического подхода – позволяет выявить как общие закономерности правового регулирования данной сферы, так и специфику таджикского опыта.

При этом, по мнению автора, именно теоретико-правовой подход позволяет преодолеть фрагментарность, свойственную отраслевым исследованиям, и создать целостную концептуальную основу для понимания и совершенствования правового обеспечения информационной безопасности детей в Республике Таджикистан.

Заключение. Таким образом, подводя итоги рассмотрения понятия, сущности и содержания информационной безопасности детей в Республике Таджикистан как объекта теории государства и права, можно сделать ряд обобщающих выводов. Информационная безопасность детей является комплексной правовой категорией, находящейся на пересечении теории государства и права, конституционного права, информационного права и международного права. Сущность информационной безопасности детей раскрывается через аксиологическое, функциональное и инструментальное измерения, отражающие ценностное, деятельностное и нормативное содержание данного правового феномена. Содержание информационной безопасности детей включает нормативный, институциональный и правоотношенческий уровни, каждый из которых требует самостоятельного исследования.

Применительно к Республике Таджикистан данная проблема приобретает особую актуальность в силу демографических особенностей страны, специфики угроз информационной безопасности и необходимости развития национального законодательства в соответствии с международными стандартами. Правовое регулирование информационной безопасности детей в Таджикистане находится на стадии формирования и требует целенаправленных усилий, как в области нормотворчества, так и в области доктринальной разработки, что предопределяет актуальность настоящего исследования.

Данное исследование проведено в соответствии с Перспективным планом Программы научно-исследовательской деятельности кафедры теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского национального университета на 2026-2030 годы под названием «Культурно-правовые основы развития государства и права Таджикистана на этапе применения цифровых технологий и искусственного интеллекта».

ЛИТЕРАТУРА

1. Арановский К.В. Конституционная традиция в российской среде / К.В. Арановский. -СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 658 с.
2. Бачило, И.Л. Информационное право: учебник для вузов / И.Л. Бачило. – 2-е изд. -Москва: Издательство Юрайт, 2011. – 522 с.
3. Буданов С.А. Правовое обеспечение информационной безопасности несовершеннолетних: автореферат дис.... канд. юрид. наук: 12.00.14 / С.А. Буданов; Воронежский государственный университет. – Воронеж, 2005. – 24 с.
4. Закон Республики Таджикистан «О защите прав ребёнка» от 18 марта 2015 года.
5. Зорькин, В.Д. Право в условиях глобальных перемен / В.Д. Зорькин. – М.: Норма, 2013. – 496 с.
6. Концепция информационной безопасности Республики Таджикистан: утв. постановлением Правительства Республики Таджикистан от 7 ноября 2003 года // Официальный портал правовой информации Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. URL: http://portali-huquqi.tj (дата обращения: 15.04.2026).
7. Курбоналиев Н.Ш. Судебная защита гражданских информационных прав ребенка // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2012. – № 3/3. -С.111–116.
8. Курбоналиев Н.Ш. Обязательства родителей по воспитанию ребенка и пресечению распространения вредоносной информации // Вестник Таджикского национального университета. -Душанбе, 2014. – № 3/1 (128). -С. 103-108.
9. Каландаров Ф. Теоретическое понятие информационной безопасности и ее устойчивая роль в национальной безопасности Республики Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета. – 2018. – № 8. – С. 26–30.

10. Логинова Т.Д. Обеспечение права личности на информационную безопасность (теоретико-правовой аспект): автореферат дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т.Д. Логинова; Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского. – Омск, 2019. – 26 с.
11. Рахмонзода Д. А. Международно-правовые основы обеспечения информационной безопасности в Республике Таджикистан: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10 / Рахмонзода Дилшоди Азизпур; науч. рук. Идизода Ф. Ф.; Российско-Таджикский (Славянский) университет. – Душанбе, 2025. – 202 с.
12. Распоряжение Правительства РФ от 28 апреля 2023 г. № 1105-р Об утверждении Концепции информационной безопасности детей в РФ и признании утратившим силу распоряжения Правительства Российской Федерации от 2 декабря 2015 г. N 2471-р.
13. Рассолов, И. М. Информационное право: учебник и практикум для вузов / И. М. Рассолов. – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 415 с.
14. Сустина Т.И., Правовое обеспечение информационной безопасности несовершеннолетних в условиях цифровой трансформации общества: диссертация... кандидата юридических наук: 5.1.2. / Сустина Татьяна Ильинична; [Место защиты: ФГАОУ ВО «Российский университет транспорта»; Диссовет Д 218.005.ХХ (40.2.002.12)]. – Москва, 2023. – 234 с..

МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА МУНДАРИҶАИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТИИ КӮДАКОН ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ НАЗАРИЯИ ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

Дар мақола мафҳум, моҳият ва муҳтавои амнияти иттилоотии кӯдакон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нуқтаи назари назарияи давлат ва ҳуқуқ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Равишҳои илмӣ ва меъёрии ҳуқуқӣ оид ба муайян намудани мафҳуми амнияти иттилоотӣ баррасӣ гардида, ҷойгоҳи амнияти иттилоотии кӯдакон дар низоми амнияти миллӣ, ҳуқуқҳои кӯдак ва ҳуқуқи иттилоотӣ таҳлил шудааст. Таваҷҷуҳи махсус ба таҳдидҳои муосири муҳити рақамӣ, аз ҷумла кибербуллинг, маълумоти зараровар, вобастагӣ аз интернет, ҷалби ноболиғон ба фаъолияти экстремистӣ ва дигар хатарҳо равона гардидааст. Муаллиф ҷанбаҳои арзишӣ (аксиологӣ), функционалӣ ва воситавии амнияти иттилоотии кӯдаконро муайян намуда, унсурҳои сохторӣ ва субъектҳои таъмини онро муайян мекунад. Таҳлили заминаи амалкунандаи меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида шуда, камбудиҳои мавҷудаи танзими ҳуқуқӣ ошкор ва зарурати таҳияи механизмҳои махсуси ҳифзи кӯдакон дар фазои иттилоотӣ асоснок карда шудааст. Хулоса карда мешавад, ки амнияти иттилоотии кӯдакон категорияи мураккаби байнисоҳавии ҳуқуқӣ буда, такмили қонунгузории миллӣ ва рушди низоми тадбирҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва таълимиро мутобиқ ба стандартҳои байналмилалӣ талаб менамояд.

Калидвожаҳо: амнияти иттилоотии кӯдакон, қонунгузории миллӣ, ҳуқуқи иттилоотӣ, муҳити рақамӣ, таҳдидҳо, Ҷумҳурии Тоҷикистон, танзим, назарияи давлат ва ҳуқуқ.

ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ДЕТЕЙ КАК ОБЪЕКТ ТЕОРИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

В статье исследуются понятие, сущность и содержание информационной безопасности детей в Республике Таджикистан через призму теории государства и права. Рассматриваются научные и нормативно-правовые подходы к определению информационной безопасности, анализируется место информационной безопасности детей в системе национальной безопасности, прав ребенка и информационного права. Особое внимание уделяется современным угрозам цифровой среды, включая кибербуллинг, деструктивный контент, интернет-зависимость, вовлечение несовершеннолетних в экстремистскую деятельность и другие риски. Автор раскрывает аксиологические, функциональные и инструментальные аспекты информационной безопасности детей, определяет ее структурные элементы и субъектов обеспечения. Проведен анализ действующей нормативно-правовой базы Республики Таджикистан, выявлены существующие пробелы в правовом регулировании и обоснована необходимость разработки специализированных механизмов защиты детей в информационной сфере. Сделан вывод о том, что информационная безопасность детей является комплексной межотраслевой правовой категорией, требующей совершенствования национального законодательства и развития системы правовых, организационных и образовательных мер в соответствии с международными стандартами.

Ключевые слова: информационная безопасность детей, национальное законодательство, информационное право, цифровая среда, угрозы, Республика Таджикистан, регулирование, теория государства и права.

THE CONCEPT, ESSENCE AND CONTENT OF CHILDREN'S INFORMATION SECURITY AS AN OBJECT OF THE THEORY OF STATE AND LAW

This article examines the concept, essence, and content of children's information security in the Republic of Tajikistan through the prism of the theory of state and law. Scientific and legal approaches to defining information security are considered, and the place of children's information security within the system of national security, children's rights, and information law is analyzed. Particular attention is paid to contemporary threats arising from the digital environment, including cyber bullying, harmful content, internet addiction, the involvement of minors in extremist activities, and other risks. The author reveals the axiological, functional, and instrumental aspects of children's information security, identifies its structural elements and the subjects responsible for ensuring it. An analysis of the current legal and regulatory framework of the Republic of Tajikistan is conducted, existing gaps in legal regulation are identified, and the need to develop specialized mechanisms for protecting children in the information sphere is substantiated. The article concludes that children's information security is a complex interdisciplinary legal category that requires the improvement of national

legislation and the development of legal, organizational, and educational measures in accordance with international standards.

Keywords: children's information security, national legislation, information law, digital environment, threats, Republic of Tajikistan, regulation, theory of state and law.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аҳмадзода Дилноза Давроналӣ*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, докторанти кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025 ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: **(+992) 93-757-11-22.** E-mail: **ahmadzoda8923@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Ахмадзода Дилноза Давронали*** – Таджикский национальный университет, кандидат политических наук, докторант кафедры теории и истории государства и права юридического факультета. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. Телефон: **(+992) 93-757-11-22.** E-mail: **ahmadzoda8923@gmail.com**

Information about the author: ***Dilnoza Davronali Ahmadzoda*** – Tajik national university, candidate of political sciences, doctoral researcher at the department of theory and history of state and law, faculty of law. **Address:** 734025, Dushanbe Republic of Tajikistan Rudaki Avenue, 33. Phone: **(+992) 93-757-11-22.** E-mail: **ahmadzoda8923@gmail.com**

Статья поступила в редакцию: 17.06.2026
Одобрена после рецензирования: 19.08.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК:347.6(575.3)

МЕСТО СОГЛАШЕНИЙ В МЕХАНИЗМЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ: СООТНОШЕНИЕ ИХ С НОРМАМИ СЕМЕЙНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Назарова М.
Национальная академия наук Таджикистана

Введение. В правовой системе Республики Таджикистан понятие «соглашение» в семейном праве не имеет единого легального определения, закреплённого в одной статье закона. Однако его содержание и правовая природа с очевидностью вытекают из фундаментальных принципов Семейного кодекса РТ (далее - СК РТ) и субсидиарно применяемых норм Гражданского кодекса РТ (далее - ГК РТ).

Ключевая норма, закладывающая основу диспозитивного метода в семейном праве, содержится в ст. 7 СК РТ: «Граждане по своему усмотрению распоряжаются принадлежащими им правами, вытекающими из семейных отношений, семейными правами, в том числе правом на их защиту, если иное не установлено настоящим Кодексом» [22]. Это положение прямо закрепляет принцип диспозитивности, позволяющий участникам семейных отношений (супругам, родителям, иным законным представителям) самостоятельно определять содержание, объём, сроки и порядок осуществления своих прав и исполнения обязанностей в пределах, не противоречащих императивным нормам семейного законодательства и основным началам семейного права (ст. 1 СК РТ).

Актуальность исследования места соглашений в механизме регулирования семейных отношений обусловлена необходимостью чёткого разграничения сфер действия СК РТ и ГК РТ, а также выявления пробелов в правовом регулировании, которые препятствуют эффективному использованию диспозитивных механизмов в семейной сфере. Как справедливо отмечается в Концепции развития семьи в Республике Таджикистан (2015 г.), требуется совершенствование нормативной базы, включая механизмы планирования семьи, предотвращения расторжения браков и повышения ответственности родителей [21]. В этом контексте соглашения выступают важнейшим инструментом, потенциал которого пока недостаточно раскрыт ни в теории, ни в правоприменительной практике.

Семейный кодекс Республики Таджикистан, принятый 13 ноября 1998 года и неоднократно претерпевавший изменения (последние существенные поправки были внесены в 2024 году), впервые в истории таджикского законодательства закрепил институт брачного договора (ст. 40–44) и соглашения об уплате алиментов (ст. 100–106). Эти нормы предоставили супругам, родителям и другим участникам семейных отношений реальную возможность самостоятельно определять содержание имущественных, а в отдельных случаях и личных неимущественных прав и обязанностей [22].

В таджикской юридической доктрине до сих пор отсутствует комплексное исследование места соглашений в механизме регулирования семейных отношений именно в аспекте их соотношения с нормами СК РТ и ГК РТ. Имеющиеся работы носят либо фрагментарный характер, либо посвящены отдельным видам соглашений (брачный договор - Мирзоева Д.М., Махмадализода Б.; соглашение о разделе имущества - Химатов Х.Н.) [14; 15; 18; 31; 32]. В то же время в российской науке семейного права уже сформировалась устойчивая традиция рассмотрения соглашений как самостоятельного института (Титаренко Е.П., Филиппова Т.А., Вихарев А.А. и др.), что создаёт основу для плодотворного сравнительно-правового анализа [3; 23; 26; 28].

Таким образом, исследование места соглашений в механизме регулирования семейных отношений и их соотношения с нормами СК РТ и ГК РТ приобретает не только теоретическое, но и остро практическое значение для укрепления института семьи, снижения конфликтности в семейных отношениях и повышения эффективности семейного законодательства Республики Таджикистан.

Методы. Методологическую основу исследования составили общенаучные и специальные юридические методы. В работе использованы:

1. Формально-юридический метод - для анализа текста Семейного кодекса Республики Таджикистан (1998 г. с изм. 2024 г.) [22], Гражданского кодекса Республики Таджикистан (в редакции 2022–2025 гг.) [6] и других нормативных правовых актов с целью выявления правовой природы соглашений, их места в системе семейного права и обязательных требований к форме и содержанию.

2. Сравнительно-правовой метод - для сопоставления правового регулирования семейных соглашений в законодательстве Республики Таджикистан и Российской Федерации (СК РФ, ГК РФ), что позволило выявить пробелы в таджикском законодательстве (отсутствие регулирования медиации, типовых форм, электронной регистрации) и определить направления для совершенствования [3; 23; 26,с.147–149].

3. Системно-структурный метод - для классификации видов соглашений по различным основаниям (предмет, момент заключения, форма, субъектный состав), а также для выявления иерархии норм СК РТ и ГК РТ в механизме регулирования семейных отношений [3; 26; 28].

4. Метод анализа доктринальных источников - для изучения научных работ таджикских (Мирзоева Д.М., Махмадализода Б., Химатов Х.Н., Тагаева С.Н.) и российских (Титаренко Е.П., Филиппова Т.А., Вихарев А.А., Летова Н.В.) учёных по проблемам семейных соглашений, что позволило выявить существующие теоретические подходы и определить направления для дальнейших исследований [3; 11; 14; 15; 18; 26; 28; 31; 32].

Источниковую базу исследования составили:

- Семейный кодекс Республики Таджикистан (1998 г. с изм. 2024 г.) [22];
- Гражданский кодекс Республики Таджикистан (в редакции 2022–2025 гг.) [6];
- Конституция Республики Таджикистан;
- Концепция развития семьи в Республике Таджикистан (2015 г.) [21];
- Семейный кодекс Российской Федерации;
- Гражданский кодекс Российской Федерации;
- Научные труды по семейному праву.

Обработка эмпирических данных проводилась с использованием методов индукции, дедукции и синтеза. Особое внимание уделено анализу субсидиарного применения норм ГК РТ к семейным отношениям в соответствии со ст. 4 СК РТ, а также выявлению проблем соотношения двух кодексов в правоприменительной практике.

Результаты

1. Понятие соглашения в семейном праве Республики Таджикистан

Таким образом, под соглашением в семейном праве Республики Таджикистан следует понимать добровольный, оформленный в установленной законом форме акт волеизъявления сторон семейных правоотношений, направленный на конкретизацию, изменение, дополнение или прекращение их субъективных прав и юридических обязанностей в пределах, не противоречащих императивным нормам семейного законодательства и основным началам семейного права (ст. 1 СК РТ).

2. Отличия семейного соглашения от гражданско-правового договора

От обычного гражданско-правового договора (ст. 482 ГК РТ) семейное соглашение отличается рядом существенных признаков:

1. Особый субъектный состав. Участниками соглашения могут быть только лица, связанные семейными отношениями (супруги, бывшие супруги, родители и дети, усыновители и усыновлённые, опекуны/попечители и подопечные). Третьи лица (например, кредиторы) не могут быть стороной соглашения, хотя их права могут быть затронуты косвенно (ст. 47 СК РТ) [32,с.78–80].

2. Целевое назначение. Соглашение всегда направлено на регулирование уже существующих семейных прав и обязанностей, а не на их возникновение изначально. Брак возникает из государственной регистрации (ст. 10 СК РТ), а не из соглашения; алиментная обязанность родителей возникает из факта родства (ст. 48 СК РТ), а соглашение лишь конкретизирует размер, сроки и порядок её исполнения [16,с.138].

3. Приоритет интересов ребёнка и нетрудоспособных членов семьи. Любое соглашение подлежит обязательной проверке на соответствие наилучшим интересам несовершеннолетних и нетрудоспособных (ст. 24, 103 СК РТ). Нарушение этого принципа влечёт признание соглашения недействительным (ст. 103 СК РТ) [1,с.105–106].

4. Нотариальная форма как обязательное правило. Для большинства соглашений предусмотрена обязательная нотариальная удостоверенность: брачный договор - ст. 41 СК РТ; соглашение об уплате алиментов - ст. 101 СК РТ. Несоблюдение формы влечёт ничтожность (ст. 179 ГК РТ) [6,ст.179; 18,с.188].

5. Сила исполнительного документа. Нотариально удостоверенное соглашение об уплате алиментов имеет силу исполнительного листа (ст. 101 ч. 2 СК РТ), что позволяет осуществлять принудительное исполнение без обращения в суд [4,с.212–213].

3. Функции соглашений в системе регулирования семейных отношений

В системе регулирования семейных отношений соглашения выполняют три основные функции:

1. Конкретизирующая функция - перевод абстрактных прав и обязанностей, установленных законом (например, обязанность родителей содержать детей - ст. 80 СК РТ), в конкретные, индивидуально определённые параметры (размер алиментов, график общения с ребёнком, режим имущества супругов).

2. Охранительная функция - защита имущественных и личных интересов слабой стороны (несовершеннолетних детей, нетрудоспособных супругов, женщин в традиционных семьях). Именно поэтому СК РТ устанавливает жёсткие пределы диспозитивности: нельзя ограничивать правоспособность, права ребёнка, ставить одного из супругов в крайне неблагоприятное положение (ст. 42 ч. 3, ст. 104 ч. 2) [14,с.198–199].

3. Превентивная и примирительная функция - предотвращение судебных споров и содействие сохранению семьи. Мировые соглашения при расторжении брака (ст. 24 СК РТ) и медиативные соглашения (в перспективе регулирования) позволяют разрешать конфликты на досудебной стадии [11; 12,с.33–35].

4. Регулирование и реализация: разграничение понятий. Важно подчеркнуть различие между регулированием и реализацией семейных прав. Регулирование - это установление общих норм поведения законом (императивный и диспозитивный методы). Реализация - это фактическое осуществление этих прав и обязанностей в конкретных жизненных ситуациях. Соглашения относятся именно к механизму регулирования, поскольку они конкретизируют и индивидуализируют уже существующие права (например, обязанность по содержанию ребёнка существует с момента рождения, а соглашение об алиментах лишь определяет размер, сроки и порядок её исполнения) [26,с.145–147; 28,с.60–62].

В таджикской доктрине Химатов Х.Н. одним из первых обратил внимание на то, что соглашения выступают не просто регулятором, а именно средством регулирования прав, поскольку позволяют сторонам самостоятельно определять объём и порядок правомочий в пределах закона [31,с.77–85; 32,с.45–52]. Это положение получило дальнейшее развитие в работах Махмадализода Б., который подчёркивает, что соглашение о разделе имущества и брачный договор выполняют разные функции: первое фиксирует уже существующий состав имущества, второе - изменяет будущий режим [14; 15].

Сравнительный анализ с российским законодательством показывает, что в СК РФ (ст. 99–105) соглашения об алиментах и брачный договор также рассматриваются как инструменты регулирования, однако в РФ шире развита практика медиативных соглашений и судебного утверждения мировых соглашений по спорам о детях [3; 23; 12]. В Таджикистане аналогичные механизмы пока недостаточно урегулированы, что создаёт правовой вакуум в разрешении конфликтов о порядке воспитания и общения с детьми (ст. 66 СК РТ).

5. Правовая сущность соглашений. Правовая сущность соглашений в механизме регулирования семейных отношений Республики Таджикистан определяется их двойственной природой: с одной стороны, они являются разновидностью гражданско-правовой сделки, с другой - особым семейно-правовым инструментом, подчинённым целям, принципам и ограничениям семейного законодательства. Эта двойственность прямо закреплена в ст. 4 СК РТ: «Гражданское законодательство применяется при регулировании личных неимущественных

и имущественных отношений между членами семьи, если эти отношения не урегулированы законодательством Республики Таджикистан о семье» [22].

Указанная норма устанавливает субсидиарный характер применения норм Гражданского кодекса РТ к семейным отношениям. Это означает, что Семейный кодекс РТ имеет приоритет как lex specialis, а ГК РТ применяется лишь в случаях пробелов в специальном законодательстве или для восполнения общих институтов (форма сделок, недействительность, ответственность и др.).

В доктрине семейного права соглашения традиционно рассматриваются как проявление диспозитивного метода регулирования. Статья 7 СК РТ прямо закрепляет принцип диспозитивности, который является конституционным по своей природе, поскольку вытекает из ст. 1 Конституции РТ (свобода и равенство граждан) и ст. 34 (равноправие супругов). Однако диспозитивность в семейном праве не является абсолютной: она ограничена императивными нормами, направленными на защиту публичных интересов - интересов несовершеннолетних детей, нетрудоспособных членов семьи и основ нравственности (ст. 1, 42 ч. 3, 103 СК РТ).

Соглашения в семейном праве РТ обладают следующими основными признаками, которые в совокупности определяют их правовую сущность:

1. Сделочная природа (гражданско-правовой элемент). Соглашение - это волевое действие двух или более лиц, направленное на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей (ст. 167 ГК РТ). Брачный договор, соглашение об алиментах и мировое соглашение при разводе полностью соответствуют этому определению [31,с.80–82; 32,с.48–50].

2. Семейно-правовая специфика. В отличие от обычных гражданско-правовых сделок, соглашения в семейном праве возникают на основе особых юридических фактов-состояний (брак, родство, усыновление, опека); направлены не на создание новых прав, а на конкретизацию уже существующих; подлежат обязательному контролю со стороны государства на предмет соответствия интересам ребёнка и семьи (ст. 24, 103 СК РТ); не могут нарушать основные начала семейного законодательства (ст. 1, 42 ч. 3) [1,с.105; 18,с.188–190].

3. Ограниченная диспозитивность. Диспозитивность в семейном праве имеет «двухуровневый» характер. На первом уровне стороны свободны в выборе содержания соглашения. На втором уровне свобода ограничена императивными запретами [14,с.197–199; 15,с.253–255].

4. Исполнительная сила и принудительная реализация (ст. 101 ч. 2 СК РТ) [4,с.213; 20,с.95].

5. Международно-правовой аспект (ст. 172 СК РТ) [8; 9,с.32–33]. Таким образом, правовая сущность соглашений заключается в том, что это особый вид гражданско-правовой сделки, подчинённый целям и принципам семейного законодательства. Они сочетают в себе автономию воли сторон и публичный интерес, выраженный в приоритете защиты детей, нетрудоспособных членов семьи и нравственных основ семьи.

6. Классификация видов соглашений. Классификация соглашений в семейном праве Республики Таджикистан представляет собой сложную многоуровневую систему, поскольку эти соглашения выполняют различные функции в механизме регулирования семейных отношений. Ниже предлагается авторская систематизация видов соглашений, основанная на нормах Семейного кодекса РТ, Гражданского кодекса РТ (в редакции 2022–2025 гг.), судебной практике и сравнительно-правовом анализе.

6.1. Классификация по предмету (содержанию) регулируемых отношений

6.1.1. Имущественные соглашения:

- Брачный договор (ст. 40–44 СК РТ) - соглашение лиц, вступающих в брак, или супругов, определяющее имущественные права и обязанности в браке и (или) при его расторжении. Позволяет изменить законный режим совместной собственности на долевой, раздельный или иной (ст. 42 ч. 1). Обязателен при браке с иностранцем или лицом без гражданства [18,с.187–189; 30].

- Соглашение о разделе общего имущества супругов (ст. 38 СК РТ) - направлено на прекращение режима совместной собственности и определение долей в уже нажитом имуществе. В отличие от брачного договора, фиксирует существующее положение [14,с.197–200; 15, с. 253–256].

- Соглашение об уплате алиментов (ст. 100–106 СК РТ) - определяет размер, сроки, порядок и способы уплаты алиментов. Минимальный размер для детей не может быть ниже установленного законом (ст. 104 ч. 2). Обладает силой исполнительного листа (ст. 101 ч. 2) [4; 20,с.94–96].

6.1.2. Личные неимущественные соглашения:

- Соглашение о порядке осуществления родительских прав родителем, проживающим отдельно (ст. 66 СК РТ) - определяет порядок общения с ребёнком, участия в воспитании и образовании. Может заключаться в простой письменной форме [17,с.34–35].

- Соглашение о выборе фамилии ребёнка или супруга (ст. 33, 58 СК РТ).

- Соглашение о месте жительства ребёнка (ст. 65 ч. 4 СК РТ) [5,с.215].

6.1.3. Смешанные (комплексные) соглашения:

- Мировое соглашение при расторжении брака (ст. 24 СК РТ) - утверждается судом и может включать вопросы проживания детей, алиментов, раздела имущества и содержания супруга [11; 13,с.82–83].

6.2. Классификация по моменту заключения:

- До заключения брака (брачный договор, вступающий в силу с момента регистрации - ст. 41 ч. 1 СК РТ);

- В период брака (большинство соглашений);

- После расторжения брака (соглашения об алиментах на бывшего супруга, разделе имущества, порядке общения с ребёнком).

6.3. Классификация по форме и порядку утверждения:

- Нотариально удостоверенные (брачный договор, соглашение об алиментах - несоблюдение формы влечёт ничтожность в соответствии со ст. 179 ГК РТ);

- В простой письменной форме (соглашение о порядке осуществления родительских прав);

- Судебно утверждаемые (мировые соглашения).

6.4. Классификация по субъектам:

- Между супругами (бывшими супругами);

- Между родителями (законными представителями);

- С участием опекунов, попечителей и усыновителей (в ограниченных случаях).

7. Соотношение норм СК РТ и ГК РТ

Центральным вопросом настоящего исследования выступает определение места соглашений в механизме регулирования семейных отношений и их соотношение с нормами Семейного кодекса Республики Таджикистан и Гражданского кодекса Республики Таджикистан. Статья 4 СК РТ закрепляет фундаментальное правило: «Гражданское законодательство применяется при регулировании личных неимущественных и имущественных отношений между членами семьи, если эти отношения не урегулированы законодательством Республики Таджикистан о семье» [22]. Данная норма чётко устанавливает приоритет СК РТ как специального закона (lex specialis) и субсидиарный (вспомогательный) характер применения норм ГК РТ.

Основные проявления соотношения норм СК РТ и ГК РТ заключаются в следующем:

1. Форма и порядок заключения соглашений. СК РТ устанавливает специальные требования (в частности, обязательную нотариальную форму), в то время как ГК РТ регулирует общие последствия несоблюдения формы (ст. 177, 179 ГК РТ - ничтожность) [6].

2. Объём и границы усмотрения сторон. В статье 42 СК РТ зафиксирован закрытый (исчерпывающий) набор императивных ограничений. Положения Гражданского кодекса РТ (ст. 483–485), касающиеся кардинального изменения обстоятельств, применяются дополнительно (субсидиарно) при изменении или расторжении соглашений (ст. 43, 102 СК РТ), однако здесь обязательно нужно принимать во внимание специальные ограничители, заложенные самим семейным законодательством.

3. Совместная нажитая собственность супругов и порядок раздела имущества. Статья 327 ГК РТ целенаправленно регламентирует режим общего имущества супругов и делает прямую отсылку к нормам СК РТ. В процессе раздела имущества (ст. 38 СК РТ) используются правила

ГК РТ об общей долевой собственности (ст. 316–331), в том числе механизм преимущественного права покупки [6; 14,с.197–200].

4. Реализация соглашений и меры юридической ответственности. Соглашение о выплате алиментов, согласно СК РТ, приравнивается по своей силе к исполнительному листу. Обновлённая редакция ГК РТ вводит дополнительные правовые инструменты, гарантирующие надлежащее исполнение: счёт эскроу (ст. 1031–1039), номинальный счёт (ст. 950–952), а также публичный депозитный счёт. Автор считает, что внедрение этих институтов способно заметно повысить результативность алиментных и имущественных соглашений на практике [6; 4].

5. Международно-правовое измерение. Статья 172 СК РТ, прочитанная в системной связи со статьями 1333–1337 ГК РТ, открывает для сторон возможность самостоятельно выбирать применимое право как к брачному контракту, так и к соглашению об уплате алиментов.

8. Трудности взаимодействия норм СК РТ и ГК РТ

Указанные трудности при сопоставлении и применении положений СК РТ и ГК РТ наглядно обнаруживаются в нескольких плоскостях:

- в Семейном кодексе РТ отсутствуют прямые отсылочные нормы к новейшим правовым конструкциям ГК РТ (эскроу, номинальный счёт);
- сохраняются законодательные лакуны в части регламентации медиативных соглашений;
- судебная практика демонстрирует серьёзные расхождения в толковании статьи 4 СК РТ;
- не хватает чёткой детализации критериев, позволяющих защищать интересы детей при утверждении мировых соглашений.

Место соглашений в механизме регулирования семейных отношений определяется принципом специального приоритета СК РТ при субсидиарном применении норм ГК РТ. СК РТ устанавливает специальные правила (форма, содержание, пределы диспозитивности, защита интересов детей), а ГК РТ восполняет общие гражданско-правовые институты. Такое соотношение обеспечивает необходимый баланс между автономией воли участников семейных отношений и публичными интересами семьи и государства.

Анализ и обсуждение. Проведённое исследование позволяет сформулировать следующие фундаментальные выводы и обсудить их в контексте существующих теоретических подходов и практических вызовов.

1. Понятие и правовая сущность соглашений. Соглашения представляют собой основной диспозитивный механизм, с помощью которого участники семейных отношений конкретизируют, индивидуализируют и фактически реализуют уже существующие права и обязанности, установленные императивными нормами СК РТ. Они выступают «мостом» между нормой закона и реальной жизнью семьи.

Правовая сущность соглашений носит двойственный характер: они являются разновидностью гражданско-правовой сделки, но подчинены специальным целям и принципам семейного права (приоритет интересов ребёнка, защита слабой стороны, нравственные основы семьи). Это подтверждается анализом норм СК РТ и доктринальных подходов, в частности работами Химатова Х.Н. [31; 32] и Махмадализода Б. [14; 15].

Сравнительный анализ с российским правом показывает, что в Российской Федерации аналогичный подход к пониманию правовой природы соглашений является доминирующим. Как отмечают Титаренко Е.П., Филиппова Т.А. и Громоздина М.В., соглашения в семейном праве России также рассматриваются как инструменты регулирования [26; 28]. Однако, как подчёркивает Вихарев А.А., в РФ шире развита практика медиативных соглашений и судебного утверждения мировых соглашений по спорам о детях [3].

2. Соотношение СК РТ и ГК РТ: проблемы и перспективы. Соотношение норм СК РТ и ГК РТ в регулировании семейных соглашений определяется принципом специального приоритета СК РТ (lex specialis) при субсидиарном применении норм ГК РТ. Такое соотношение обеспечивает необходимый баланс между автономией воли участников семейных отношений и публичными интересами семьи и государства.

Тем не менее, как удалось выяснить в ходе настоящего исследования, действующее нормативное регулирование наталкивается на целый комплекс трудностей:

- в тексте СК РТ отсутствуют прямые отсылочные положения к сравнительно новым для нашей правовой системы институтам, закреплённым в ГК РТ (речь идёт об эскроу-счёте и

номинальном счёте), а это напрямую снижает практическую эффективность исполнения заключённых соглашений;

- наблюдается явный законодательный пробел в части регламентации медиативных договорённостей, притом, что в Российской Федерации подобные механизмы уже давно и вполне успешно применяются, а международные стандарты (Конвенция о правах ребёнка 1989 г., Европейская конвенция о медиации) настоятельно рекомендуют их внедрение;

- в судебной практике возникают серьёзные разногласия по поводу того, как именно следует толковать и применять статью 4 СК РТ - единообразного подхода здесь до сих пор не сложилось;

- критерии, позволяющие в полной мере обеспечить защиту интересов несовершеннолетних детей при утверждении мировых соглашений, прописаны недостаточно детально, что оставляет простор для субъективного усмотрения и потенциальных злоупотреблений.

Как справедливо отмечает Н.В. Летова, медиативные соглашения являются важнейшим инструментом разрешения семейных споров, позволяющим снижать уровень конфликтности и экономить ресурсы судебной системы [11,с.34–37]. Введение института медиации в Таджикистане позволило бы разрешать споры о детях без суда, снижать конфликтность и экономить ресурсы судебной системы.

3. Проблемы правоприменительной практики. Низкий уровень применения соглашений (менее 1,5 % браков сопровождаются брачным договором) объясняется как низкой правовой культурой населения, так и объективными пробелами законодательства.

Данные нотариальных палат и судов общей юрисдикции свидетельствуют, что доля нотариально удостоверенных брачных договоров в 2020–2024 годах не превышала 0,8–1,2% от общего числа зарегистрированных браков. Соглашения об уплате алиментов заключаются ещё реже. Основными причинами, как показал анализ, являются: низкая правовая грамотность населения; недоверие к нотариальной форме; опасения «потерять» имущество; недостаточное понимание правовых последствий таких соглашений [1,с.104–105; 18,с.187–189].

В этом контексте особую актуальность приобретают предложения по разработке и реализации государственной программы «Семейный договор - основа стабильности» на 2026–2030 годы, которая должна включать систему бесплатных юридических консультаций, регулярные семинары в органах ЗАГС и широкие информационно-просветительские кампании.

4. Сравнительный анализ с международными стандартами. Сравнительный анализ законодательства Российской Федерации и международных стандартов убедительно демонстрирует, что таджикская модель регулирования семейных соглашений обладает значительным потенциалом дальнейшего развития при условии бережного сохранения национальной специфики и традиционных семейных ценностей.

Как убедительно свидетельствует изучение международно-правовых актов (Конвенция о правах ребёнка 1989 г., Европейская конвенция о медиации), в подавляющем большинстве государств с развитой правовой системой медиативные процедуры уже давно признаны действенным способом улаживания семейных конфликтов. Если перенести эти механизмы на таджикскую почву, то откроются следующие возможности: во-первых, споры, затрагивающие интересы детей, можно будет разрешать, минуя судебные инстанции; во-вторых, общий накал конфликтности между членами семьи заметно понизится; в-третьих, ресурсы судебной системы станут расходоваться гораздо экономнее [11,с.34–37; 13]. При этом автор разделяет точку зрения, согласно которой нельзя игнорировать национальную уникальность и те традиционные семейные устои, которые в Таджикистане выполняют особую, ничем не заменимую роль. Концепция развития семьи прямо указывает на необходимость «бережного сохранения национальной специфики и традиционных семейных ценностей» [21].

5. Дискуссия о перспективах развития. Среди исследователей нет единства относительно того, по какому пути должно пойти дальнейшее развитие института семейных соглашений в Таджикистане. Одни учёные [14; 15; 18] придерживаются мнения, что ныне действующих норм вполне достаточно, а все проблемы упираются лишь в низкий уровень правосознания граждан, который необходимо поднимать [14; 15; 18]. Другие же [16; 30; 31; 32) настойчиво доказывают, что без серьёзных законодательных изменений не обойтись: нужно вводить институт медиации и закреплять обязательную досудебную примирительную

процедуру [24; 31; 32]. Результаты, полученные в ходе настоящего исследования, заставляют присоединиться именно ко второй позиции. Проведённый автором анализ не оставляет сомнений: даже если правовая грамотность населения вдруг вырастет до сколь угодно высокого уровня, системные законодательные изъяны (отсутствие медиации, типовых форм, электронной регистрации) никуда не денутся, а устранить их можно только путём внесения изменений в закон. Ключевую роль здесь, на мой взгляд, играют поправки, которые были внесены в СК РТ в 2024 году: они явно демонстрируют волю законодателя усиливать диспозитивные начала в семейно-правовой сфере. И всё же, как показал анализ, этих поправок пока катастрофически недостаточно для того, чтобы выстроить полноценную, работающую без сбоев систему семейных соглашений.

Заключение. Проведённое исследование даёт основания для следующих ключевых выводов:

1. Семейные соглашения - это главный диспозитивный рычаг, благодаря которому участники семейных правоотношений могут уточнить, адаптировать под свои нужды и реально воплотить в жизнь уже существующие у них права и обязанности, закреплённые императивными предписаниями СК РТ. По сути, они выполняют роль живого «мостика», соединяющего абстрактную норму закона с повседневной жизнью конкретной семьи.

2. Юридическая природа соглашений глубоко двойственна: с одной стороны, перед нами разновидность гражданско-правовой сделки, а с другой - она подчинена особым целям и принципам семейного права (приоритетная защита интересов ребёнка, охрана слабой стороны, нравственные устои семьи).

3. Взаимодействие норм СК РТ и ГК РТ при регулировании семейных соглашений строится по принципу специального приоритета СК РТ (lex specialis) при субсидиарном (дополнительном) применении положений ГК РТ. СК РТ задаёт особые правила (касающиеся формы, содержания, границ усмотрения сторон, защиты интересов детей), а ГК РТ восполняет пробелы за счёт общих гражданско-правовых институтов. Именно такое соотношение, по убеждению автора, позволяет удерживать необходимый баланс между свободой воли участников семейных отношений и публичными интересами семьи и государства.

4. В действующем законодательстве Таджикистана сложилась относительно устойчивая система соглашений (имущественные, личные неимущественные и смешанные), однако она остаётся неполноценной: до сих пор отсутствует регламентация медиации, типовых форм, электронной регистрации, а также механизмов изменения соглашений при кардинальном изменении обстоятельств.

5. Крайне низкий уровень использования семейных соглашений (брачный договор сопровождает менее 1,5 % всех браков) коренится, с одной стороны, в слабой правовой культуре населения, а с другой - в объективных дефектах самого законодательства.

6. Сопоставление российского законодательства и международно-правовых стандартов убедительно доказывает: таджикская модель регулирования семейных соглашений обладает огромным потенциалом для дальнейшего развития - при условии, что мы будем бережно сохранять национальную специфику и традиционные семейные ценности.

Предложения по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики:

1. Ввести в Семейный кодекс Республики Таджикистан легальное определение понятия «соглашение», дополнив его новой статьёй 7^1.

2. Закрепить институт медиации и предусмотреть обязательную досудебную примирительную процедуру для случаев расторжения брака при наличии в семье несовершеннолетних детей.

3. Усилить контроль за содержанием семейных соглашений путём расширения полномочий органов опеки и попечительства, а также прокурора.

4. Ввести обязательную электронную регистрацию брачных договоров и алиментных соглашений в единой базе данных «Адлия».

5. Упростить порядок изменения и расторжения соглашений при существенном изменении обстоятельств.

6. Разработать и реализовать государственную программу «Семейный договор — основа стабильности» на 2026–2030 годы, включающую систему бесплатных юридических

консультаций, регулярные семинары в органах ЗАГС и широкие информационно-просветительские кампании.

Практическое воплощение предложенного комплекса мер позволит, по расчётам автора, поднять уровень использования семейных соглашений до 15–20 % уже к 2030 году, заметно сократить количество судебных тяжб и укрепить как экономическую, так и эмоциональную устойчивость семьи в Республике Таджикистан.

Семья остаётся основой общества (ст. 33 Конституции РТ). Именно через развитие института соглашений можно наиболее эффективно обеспечить баланс между свободой воли участников семейных отношений и государственной защитой интересов детей и нетрудоспособных членов семьи.

Данное исследование проведено в соответствии с Перспективным планом Программы научно-исследовательской деятельности отдела частного права Института государства и права Национальной академии наук Таджикистана на 2026–2030 годы «Теоретическое проблемы развития частного права в Республике Таджикистан».

Рецензент: д.ю.н., профессор ТНУ – Курбонов К.Ш.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аминҷонов А.Х. Асосҳо ва тартиби беэътибор донистани аҳдномаи никоҳ мувофиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон// Қонунгузорӣ. 2024. № 1 (53). С. 103-107.
2. Бруй М.Г. Регулирование семейных правоотношений соглашениями // Управление в социальных и экономических системах. – 2021. – № 30. – С. 66–68.
3. Вихарев А.А. О классификации договоров (соглашений) в семейном праве России // Правопорядок: история, теория, практика. – 2020. – № 2 (25). – С. 113–120.
4. Вылкова А. И. Соглашение об уплате алиментов в семейном праве Российской Федерации // Молодой ученый. – 2018. – № 18 (204). – С. 211–215.
5. Галкова А.А. К вопросу о личных неимущественных соглашениях в семейном праве (выбор ребенком права на имя) // Государственное управление и менеджмент: сборник научных трудов по результатам Всероссийской научно-практической конференции : в 3 т. – Нижний Новгород, 2024. – С. 215–216.
6. Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 24 декабря 2022 года, №1918// Ахбор Маджлиси Оли Республики Таджикистан 2022 год, №12, ч.1, ч.2, ст. 757; 2024 года, №7-11 ст.521; ЗРТ от 14.05.2025, №2171.
7. Денисюк С.П. Некоторые особенности правовой природы соглашений в семейном праве России // Вестник Санкт-Петербургской юридической академии. – 2019. – № 4 (45). – С. 47–50.
8. Ежелев Н.С. Семейные соглашения в международном частном праве / Н. С. Ежелев, Н. А. Грищенко // Развитие современной науки и образования: актуальные вопросы, достижения и инновации : сборник статей XI Международной научно-практической конференции. – Пенза, 2024. – С. 44–46.
9. Кецмур Ю.О. Соглашения в сфере семейных правоотношений в международном частном праве // Уральский научный вестник. – 2023. – Т. 4, № 2. – С. 30–34.
10. Коваль А.А. Соглашения в семейном праве / А.А. Коваль, М.Г. Тянтова, А.О. Тё // Молодой ученый. – 2019. – № 11 (249). – С. 67–70.
11. Лаврентьева Е. С. Мировое соглашение при разрешении семейных споров // Студенческий вестник. – 2019. – № 43-2 (93). – С. 62–63.
12. Летова Н.В. Медиативные соглашения как способ решения споров и конфликтов в семейных отношениях // Внесудебное и судебное примирение: проблемы и перспективы развития : материалы Международной научной конференции. – Москва, 2023. – С. 32–39.
13. Маренич М.Н. Мировые соглашения по спорам связанным с семейными спорами // Инновационные механизмы решения проблем научного развития: сборник статей Международной научно-практической конференции. – 2016. – С. 82–84.
14. Махмадализода Б. О теоретических и практических проблемах соглашения о разделе общего имущества супругов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2019. № 4-1. С. 196-201.
15. Махмадализода Б. Соглашение о разделе имущества супругов и брачный договор: сравнительный анализ// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2018. № 5. С. 252-257.
16. Маҳмудзода Маҳкам, Худоёрзода Бахтиёр. Тафсири Кодекса оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: «Сурушанг», 2002. - 456с.
17. Минько Н. Договоры в семейном праве: соглашение о детях / Н. Минько, О. Чередниченко // Юстиция Беларуси. – 2017. – № 9 (186). – С. 33–36.
18. Мирзоева Д.М. Проблемы правового регулирования брачного договора в семейном праве Республики Таджикистан // Государственное управление. 2021. № 2 (51). С. 185-191.
19. Никульшина О.Г. Международная правовая помощь по гражданским и семейным делам: вопросы теории, международные соглашения, российское законодательство. – Москва, 2006. – 16 с.

20. Палей Е.А. Роль соглашения об уплате алиментов между родителями и детьми в семейном праве Российской Федерации // Таврический научный обозреватель. – 2016. – № 10-2 (15). – С. 93–97.
21. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 30 декабря 2015 года, №801 "О Концепции развития семьи в Республике Таджикистан"// Централизованный банк правовой информации Республики Таджикистан «Адлия». Форма 7.0. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.adlia.tj (дата обращения: 24.01.2026).
22. Семейный кодекс Республики Таджикистан от 13 ноября 1998 г.// Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 1998 год, № 22, ст. 303; 2006 год, №4, ст. 196; 2008 год, №3, ст. 201; 2010 год, №7, ст. 546; 2011 год, №3, ст. 177; №12, ст. 855; 2013 год, №3 ст.195; 2015 год, №11, ст.960. 2016 год, №3, ст. 143;№11,ст.881;2017 год,№1-2,ст.18; 2024г. №1-2, ст.15, ст.16.
23. Ситкова О.Ю. «Договор» и «соглашение» в семейном праве РФ: соотношение понятий // Систематика договоров в гражданском праве : сборник тезисов Всероссийской научно-практической конференции. – 2016. – С. 116–122.
24. Тагаева С.Н. Теоретические проблемы семейно-правовой ответственности в Республике Таджикистан: диссертация ... доктора юридических наук: 12.00.03 / Тагаева Санавбар Назиркуловна;[Место защиты: Таджикский национальный университет - www.tnu.tj].- Душанбе, 2015.- 374 с.
25. Терехин Я.Л. Совершенствование семейного законодательства в области разграничения брачного договора и соглашения о разделе общего имущества супругов // Современные исследования: теория, практика, результаты (шифр -МКСИ): сборник материалов VII Международной научно-практической конференции. –М., 2024. -С.62–70.
26. Титаренко Е.П. Соглашения об осуществлении семейных прав и (или) исполнении семейных обязанностей, предусмотренные иным отраслевым законодательством // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Право. – 2023. – № 3 (75). – С. 143–150.
27. Токарев К.О. Соглашения в семейном праве // Матрица научного познания. – 2022. – № 6-1. – С. 211–214.
28. Филиппова Т.А. Становление и развитие института соглашений в семейном праве / Т. А. Филиппова, М. В. Громоздина, Е.П. Титаренко // Вестник Омского университета. Серия: Право. – 2021. – Т. 18, № 1. – С. 57–65.
29. Химатов Х.Н. Гражданско-правовой договор как регулятор взаимоотношений сторон // Материалы научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и студентов, посвященной «800-летию поэта, великого мыслителя Мавлоно Джололиддина Балхи» и «16-й годовщине независимости Республики Таджикистан». Ч.2. – Душанбе: ЭР-граф, 2007. - С. 269-270.
30. Химатов Х.Н. К вопросу о субъектах брачного договора // Материалы научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и студентов, посвященной «15-й годовщине независимости Республики Таджикистан», «2700-летию города Куляба» и «Году арийской цивилизации». Ч.2. Душанбе, 2006. - С. 95.
31. Химатов Х.Н. Некоторые правовые проблемы договорного регулирования имущественных отношений супругов // Государство и право. – Душанбе, 2003.- № 1. - С. 77-85.
32. Химатов Х.Н. Проблемы правового регулирования имущественных отношений супругов: по материалам Республики Таджикистан: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. - Душанбе, 2008. - 194 с.

ҶОЙГОҲИ СОЗИШНОМАҲО ДАР МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ ОИЛАВӢ: ТАНОСУБИ ОНҲО БО МЕЪЁРҲОИ КОДЕКСИ ОИЛАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА КОДЕКСИ МАДАНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақола ба таҳлили мукаммали ҷойгоҳи созишномаҳо дар механизми танзими муносибатҳои оилавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Бар асоси меъёрҳои Кодекси оилаи ҶТ (КО ҶТ) ва Кодекси мадании ҶТ (КМ ҶТ дар таҳрири 2022–2025) таносуби ин институтҳо ошкор карда мешавад. Диққати махсус ба татбиқи субсидиарии меъёрҳои КМ ҶТ (моддаи 4 КО ҶТ), моҳияти ҳуқуқии аҳдномаи никоҳ, созишнома дар бораи алиментҳо ва созишномаҳои ҷаҳонӣ дода шудааст. Камбудиҳо дар танзими миёнаравӣ, шакл, иҷро ва ҳифзи манфиатҳои кӯдакон, инчунин мушкилоти сатҳи пасти истифодаи созишномаҳо (менее 1,5% издивоҷҳо) ошкор гардиданд. Чорабиниҳои мушаххаси такмили қонунгузорӣ пешниҳод шудаанд: ҷорӣ намудани миёнаравии ҳатмии пеш аз суд, сабти электронӣ, таҳияи шаклҳои намунавии созишномаҳо, васеъ намудани ваколатҳои мақомоти васоят ва прокуратура. Кор ба баланд бардоштани самаранокии қонунгузории оилавӣ ва мустаҳкам кардани институти оила равона шудааст. Татбиқи чорабиниҳои пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки сатҳи истифодаи созишномаҳо то 15–20% то соли 2030 баланд бардошта шуда, шумораи баҳсҳои судӣ коҳиш ёфта, устувории оила дар Тоҷикистон мустаҳкам карда шавад.

Калидвожаҳо: созишномаҳо дар ҳуқуқи оилавӣ, аҳдномаи никоҳ, Кодекси оила, Кодекси маданӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, миёнаравӣ, ҳифзи манфиатҳои кӯдакон, тасдиқи нотариалӣ, уҳдадориҳои алиментӣ.

МЕСТО СОГЛАШЕНИЙ В МЕХАНИЗМЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ: СООТНОШЕНИЕ ИХ С НОРМАМИ СЕМЕЙНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена комплексному анализу места соглашений в механизме регулирования семейных отношений Республики Таджикистан. На основе норм Семейного кодекса РТ (СК РТ) и Гражданского кодекса РТ (ГК РТ в редакции 2022–2025 гг.) раскрывается соотношение этих институтов. Особое внимание уделено субсидиарному применению норм ГК РТ (ст. 4 СК РТ), правовой природе брачного договора, соглашения об уплате алиментов и мировых соглашений. Выявлены пробелы в регулировании медиации, формы, исполнения и защиты интересов детей, а также проблемы низкого уровня применения соглашений (менее 1,5% браков).

Предложены конкретные меры законодательного совершенствования: введение обязательной досудебной медиации, электронной регистрации, разработка типовых форм соглашений, расширение полномочий органов опеки и прокурора. Работа направлена на повышение эффективности семейного законодательства и укрепление института семьи. Реализация предложенных мер позволит повысить уровень применения соглашений до 15–20% к 2030 году, снизить количество судебных споров и укрепить стабильность семьи в Таджикистане.

Ключевые слова: соглашения в семейном праве, брачный договор, Семейный кодекс, Гражданский кодекс, Республика Таджикистан, медиация, защита интересов детей, нотариальное удостоверение, алиментные обязательства.

THE ROLE OF AGREEMENTS IN THE MECHANISM OF REGULATION OF FAMILY RELATIONS: CORRELATION WITH THE PROVISIONS OF THE FAMILY CODE AND THE CIVIL CODE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article provides a comprehensive analysis of the place of agreements in the mechanism of regulation of family relations in the Republic of Tajikistan. Based on the provisions of the Family Code of the RT (FC RT) and the Civil Code of the RT (CC RT in the 2022–2025 edition), the correlation of these institutions is revealed. Particular attention is paid to the subsidiary application of CC RT norms (Article 4 FC RT), the legal nature of the marriage contract, alimony agreements and settlement agreements. Gaps in the regulation of mediation, form, execution and protection of children's interests are identified, as well as the problem of the low level of application of agreements (less than 1.5% of marriages). Specific legislative improvement measures are proposed: the introduction of mandatory pre-trial mediation, electronic registration, the development of standard forms of agreements, and the expansion of the powers of guardianship authorities and the prosecutor. The work aims to enhance the effectiveness of family legislation and strengthen the institution of the family. The implementation of the proposed measures will allow increasing the level of application of agreements to 15-20% by 2030, reducing the number of court disputes and strengthening family stability in Tajikistan.

Keywords: Family law agreements, marriage contract, Family Code, Civil Code, Republic of Tajikistan, mediation, protection of children's interests, notarization, alimony obligations.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Назарова Мадина*** – Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвончӯй. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: **983-33-61-11**

Сведения об авторе: ***Назарова Мадина*** – Институт государства и права Национальной академии наук Таджикистана, соискатель. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. Телефон: **983-33-61-11**

Information about the author: ***Nazarova Madina*** – National Academy of Sciences of Tajikistan, applicant. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **983-33-61-11**

Статья поступила в редакцию: 17.06.2026
Одобрена после рецензирования: 16.08.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК: 323.28

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ КИБЕРТЕРРОРИЗМА И ЭКСТРЕМИЗМА

Фатхуллоев Ф.С.
Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни

Введение. В условиях глобализации и стремительного развития информационных технологий вопрос обеспечения безопасности молодежи приобретает особое значение. Сегодня интернет и социальные сети стали важным инструментом формирования мировоззрения молодежи. Однако одновременно с этим возрастает и угроза распространения кибертерроризма и экстремизма, что представляет серьезную угрозу национальной и социальной безопасности.

Исследования показывают, что молодежь как уязвимая группа наиболее подвержена влиянию экстремистских идеологий, поскольку активно использует интернет, имея доступ к различной информации.

Кроме того, онлайн-среда, благодаря своим особенностям - широкому доступу, ограниченному контролю и возможности анонимности - создает благоприятные условия для распространения экстремистских идей.

Кибертерроризм и киберэкстремизм воздействуют на молодежь не только посредством идеологической пропаганды, но и с использованием психологических методов, дезинформации и информационного воздействия. Социальные сети, чаты и цифровые платформы становятся основным инструментом радикализации молодежи, в результате чего изменяется их мировоззрение, появляется чувство нестабильности и утрата идентичности.

Поэтому обеспечение безопасности молодежи в таких условиях становится одним из приоритетных направлений государственной политики и научной деятельности. Анализ данной темы в первую очередь связан с правовыми знаниями граждан и предотвращением различных противоправных действий, включая экстремизм, терроризм и другие правонарушения. Повышение правовой грамотности граждан является одной из важных задач данного исследования.

Таким образом, изучение данной темы имеет не только теоретическое, но и практическое значение, способствуя обеспечению стабильности общества, национальной безопасности и здорового развития молодого поколения.

Цель статьи заключается в изучении состояния, причин и способов защиты молодежи от новых цифровых угроз и опасных идеологий, а также в разработке эффективных мер профилактики и противодействия.

Основные задачи данной темы включают изучение угрозы кибертерроризма и экстремизма, определение факторов вовлечения молодежи, анализ механизмов вовлечения в онлайн-среде, разработку мер профилактики и противодействия, а также обеспечение национальной и социальной безопасности.

Заключение. Основная цель данной темы заключается не только в исследовании проблемы, но и в защите молодежи от негативного влияния цифровой среды, предотвращении радикализации и формировании здорового мышления. То есть данная тема направлена на укрепление личной, социальной и государственной безопасности.

Материалы и методы. В данном исследовании для изучения теоретических аспектов сущности и содержания обеспечения безопасности молодежи в условиях кибертерроризма и экстремизма использованы различные материалы и методы, включая нормативно-правовые акты, научную литературу, статистические и аналитические источники, интернет-ресурсы, результаты исследований, а также общенаучные, специальные, социологические, информационные и цифровые методы, методы профилактики преступности и моделирования.

Результаты. В результате исследования теоретических аспектов сущности и содержания данной темы получены научно обоснованные выводы, включающие понимание уровня угрозы кибертерроризма для молодежи, выявление факторов уязвимости молодежи, негативное влияние кибертерроризма на сознание и поведение молодежи, угрозу национальной и

общественной безопасности, необходимость повышения цифровой грамотности и разработку стратегий и профилактических мер.

Обсуждение. Тема обеспечения безопасности молодежи в условиях кибертерроризма и экстремизма представляет собой комплексный анализ угроз, причин, путей распространения и мер профилактики негативного влияния цифровой среды на молодежь. Эта тема является очень важной, поскольку интернет стал основным инструментом воздействия.

Сущность и содержание проблемы включают причины распространения экстремизма среди молодежи, механизмы вовлечения молодежи, угрозы для общества и основные направления обеспечения безопасности молодежи.

Кибертерроризм и экстремизм представляют собой серьезную угрозу для современной молодежи, что требует принятия превентивных мер для обеспечения ее безопасности. Целью данной статьи является изучение влияния этих явлений на молодых людей и обсуждение эффективных способов их защиты от таких опасностей.

1. Понимание кибертерроризма и экстремизма:

- Дать определение кибертерроризма и экстремизма, подчеркнув их актуальность в эпоху цифровых технологий.

- Изучить их растущее влияние и пагубное воздействие на психическое здоровье молодежи, радикализацию и общую безопасность.

2. Выявление уязвимостей:

- Проанализировать восприимчивость молодых людей к кибертерроризму и экстремизму из-за их цифрового образа жизни.

- Изучить общие платформы и онлайн-пространства, где происходят радикализация и вербовка.

3. Стратегии безопасности молодежи:

а) Образование и осведомленность:

- Обсудите важность информирования молодежи об онлайн-рисках, распознавании признаков экстремистской идеологии или участия в кибертерроризме.

- Подчеркнуть важность развития навыков критического мышления и цифровой грамотности для расширения прав и возможностей молодых людей.

б) Усиленные меры онлайн-безопасности:

- Изучите технологические решения, такие как фильтрация контента, блокировка вредоносных веб-сайтов и улучшение алгоритмов платформы для ограничения распространения экстремистского контента.

- Выступать за более тесное сотрудничество между технологическими компаниями, правительствами и образовательными учреждениями для разработки эффективных мер безопасности.

в) Сильная система поддержки:

- Подчеркнуть роль родителей, школ и общественных организаций в создании благоприятной среды для молодых людей.

- Выделить успешные примеры глобальных инициатив, партнерств и обмена информацией для активного Защита молодежи от терроризма и экстремизма: эффективные стратегии предотвращения предотвращения и реагирования.

Защита молодежи от угроз кибертерроризма и экстремизма является неотложным приоритетом [1,с.204]. Реализуя надежные образовательные программы, усиливая меры онлайн-безопасности и создавая надежные системы поддержки, мы можем расширить возможности молодых людей и создать более безопасную цифровую среду для будущих поколений.

В сегодняшнем сложном мире терроризм и экстремизм представляют собой серьезную угрозу глобальной безопасности. Молодые люди, в частности, уязвимы для влияния радикальных идеологий из-за их восприимчивости к давлению со стороны сверстников, формированию идентичности и соблазну приключений [13,с.38]. Чтобы противостоять этим рискам, крайне важно реализовать эффективные стратегии, которые отдают приоритет безопасности и благополучию молодых людей. Применяя многогранный подход, мы можем

обеспечить их защиту, одновременно способствуя устойчивости, критическому мышлению и инклюзивности.

1. Образование и осведомленность: Инвестиции в качественное образование являются ключом к предотвращению радикализации молодых умов. Учебные программы должны включать комплексное обучение терпимости, разнообразию и уважению прав человека. Педагоги и родители также должны участвовать в открытых дискуссиях о терроризме и экстремизме, вооружая молодежь знаниями, позволяющими распознавать экстремистские идеи и противодействовать им.

2. Повышение устойчивости:Повышение устойчивости среди молодых людей имеет важное значение для расширения их возможностей противостоять радикализации. Поощрение чувства принадлежности, отношений поддержки и активного участия сообщества может стать защитным фактором от экстремистского влияния. Школы, молодежные организации и общественные центры могут сыграть решающую роль в создании безопасных пространств для диалога, наставничества и позитивной деятельности.

3. Безопасность в Интернете: Интернет стал питательной средой для экстремистской пропаганды и вербовки. Чтобы обеспечить безопасность молодежи, необходимо усилить меры онлайн-безопасности. Это включает в себя продвижение цифровой грамотности, обучение навыкам критической оценки и развитие медиаграмотности, чтобы помочь молодежи выявлять дезинформацию и экстремистский контент. Сотрудничество между технологическими компаниями, правительствами и гражданским обществом необходимо для разработки эффективных механизмов мониторинга и отчетности.

4. Укрепление партнерства: Сотрудничество между различными заинтересованными сторонами имеет решающее значение в борьбе с терроризмом и экстремизмом. Правительства, общественные лидеры, преподаватели, правоохранительные органы и специалисты в области психического здоровья должны работать вместе, чтобы выявлять ранние тревожные признаки, обмениваться информацией и оказывать поддержку [3,с.288]. Местные инициативы с участием религиозных, культурных и общественных организаций могут сыграть значительную роль в предотвращении радикализации и укреплении социальной сплоченности.

5. Устранение коренных причин: Крайне важно устранить основные недовольства, которые потенциально способствуют радикализации. Социально-экономическое неравенство, дискриминация, маргинализация и политические обиды должны решаться посредством инклюзивной политики, программ социальной интеграции и конструктивного диалога. Давая право голоса маргинализированным сообществам и решая их проблемы, мы можем снизить привлекательность экстремистских идеологий.

Таким образом можно подитожить о том, что защита молодых людей от опасностей терроризма и экстремизма требует комплексного и активного подхода [11,с.174]. Посредством образования, повышения устойчивости, содействия онлайн-безопасности, укрепления партнерских отношений и устранения коренных причин мы можем создать среду, которая позволит молодым людям отказаться от радикализации и принять инклюзивность, разнообразие и мир [15,с.135]. Инвестируя в их благополучие и предоставляя им необходимые инструменты, мы можем сформировать более безопасное и устойчивое будущее для будущих поколений.

Кибертерроризм подразумевает использование компьютерных сетей или Интернета для осуществления политически мотивированных атак с целью вызвать разрушения, страх или вред отдельным лицам, организациям или правительствам [6,с.306]. Оно предполагает использование цифровых уязвимостей для компрометации систем, кражи данных, распространения пропаганды или нарушения работы критически важной инфраструктуры.

Экстремизм в эпоху цифровых технологий означает пропаганду или пропаганду экстремистских идеологий, часто через онлайн-платформы и социальные сети [2,с.156]. Оно предполагает распространение радикальных убеждений, вербовку сторонников или последователей, а также использование онлайн-пространств для планирования или координации актов насилия или терроризма. Цифровые платформы могут усиливать экстремистские сообщения, облегчать вербовку и создавать эхо-камеры, усиливающие радикализацию.

Растущая обеспокоенность по поводу воздействия кибертерроризма и экстремизма на молодежь в эпоху цифровых технологий вполне оправдана [8,с.17]. Благодаря расширению доступа к технологиям и Интернету молодые люди становятся более восприимчивыми к онлайн-радикализации и вербовке со стороны экстремистских группировок [12,с.79]. Кибертерроризм представляет угрозу безопасности, поскольку цифровые платформы могут использоваться для распространения пропаганды, вербовки членов и организации атак [14,с.201]. Крайне важно повышать осведомленность, продвигать цифровую грамотность и сотрудничать с технологическими компаниями.

Кибертерроризм означает использование компьютерных систем и сетей для осуществления террористической деятельности [7,с.38]. Он появился вместе с развитием Интернета и со временем развивался. Вот краткая история:

1. Ранние годы (1970-1990-е годы). Истоки кибертерроризма можно проследить до 1970-х годов, когда хакеры начали использовать компьютерные системы в злонамеренных целях. В 1980-х и 1990-х годах кибератаки совершались в основном отдельными лицами или группами, стремившимися получить известность или финансовую выгоду [9,с.122-139].

2. Атаки, спонсируемые государством (конец 1990-х – начало 2000-х годов). По мере развития технологий некоторые национальные государства начали использовать кибервозможности в наступательных целях. Первые задокументированные кибератаки, спонсируемые государством, произошли в конце 1990-х годов, с такими заметными инцидентами, как «Лабиринт лунного света» и «Дождь титанов» [10,с.68].

3. Идеологически мотивированные атаки (2000-2010-е годы). В 2000-е годы наблюдался рост кибертерроризма, вызванного идеологическими мотивами. Появились такие группы, как Anonymous, которые занимались хактивизмом и преследовали организации, которые они считали неэтичными или репрессивными [14, с. 98].

4. Продвинутые постоянные угрозы (APT) (с 2010-х годов по настоящее время): APT стали заметной формой кибертерроризма, включающей изощренные атаки, приписываемые спонсируемым государством группам, стремящимся к политическому, экономическому или военному преимуществу. Примеры включают Stuxnet, приписываемый Соединенным Штатам и Израилю, и WannaCry, связанный с Северной Кореей.

5. Программы-вымогатели и вымогательство (2010-е годы – по настоящее время). В последние годы наблюдается рост числа атак программ-вымогателей, когда киберпреступники шифруют системы и требуют оплату в обмен на восстановление доступа. Эта форма кибертерроризма затронула отдельных лиц, предприятия и даже критически важную инфраструктуру [5,с.104].

В целом история кибертерроризма отражает растущие возможности и мотивацию различных субъектов: от отдельных лиц, преследующих личную выгоду, до национальных государств, преследующих геополитические цели. Поскольку технологии продолжают развиваться, угроза кибертерроризма остается серьезной проблемой.

Червь Морриса - компьютерный червь, который распространился в 1988 году и заразил тысячи компьютеров, подключенных к раннему Интернету. Он был создан Робертом Тэппаном Моррисом и стал одной из первых крупномасштабных атак червей, высветивших уязвимости сетевых систем.

Что касается присутствия Аль-Каиды в Интернете, то она использовала Интернет для различных целей, включая общение, распространение пропаганды, вербовку и планирование. «Аль-Каида» и связанные с ней экстремистские группировки используют онлайн-платформы для распространения своей идеологии, вербовки отдельных лиц и координации атак. Были предприняты усилия по противодействию их присутствию в Интернете, включая мониторинг, обмен разведданными и удаление экстремистского контента.

Платформы социальных сетей играют важную роль в распространении экстремистских идеологий, предоставляя отдельным лицам и группам мощные и доступные средства для распространения своих взглядов, вербовки единомышленников и донесения своего послания до широкой аудитории. Эти платформы предлагают глобальный охват, анонимность и алгоритмы, которые способствуют взаимодействию, потенциально способствуя процессу радикализации. Тем не менее, как платформы, так и власти прилагают усилия для решения этой проблемы

посредством модерации контента, пометки пользователей и сотрудничества с органами безопасности.

Настоящее исследование проведено на основе Программы научно-исследовательской деятельности кафедры права, факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни на 2025–2030 годы под названием «Актуальные вопросы изучения теоретических проблем развития государства и права» (от 30.01.2026 г., №1).

Рецензент: Козиён Ш.К.- к.ю.н., д.п.н., профессор ТГПУ имени С.Айни

ЛИТЕРАТУРА

1. Анисимков, В.М. Россия в зеркале уголовных традиций тюрьмы [Текст]: / В.М. Анисимков. - М.: Юридический центр, 2016. - 204 с.
2. Антонян Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование [Текст]: / Ю. М. Антонян. – М., 1998.–156 с.
3. Зарангези Наврӯзшоҳ. Ду зани тоҷикро "Давлати Исломӣ" ба шавҳар додаст. http://www.ozodi.org/. - 288 с.
4. Митрофаненко, С.Ш. Шакирова, А.В. Шаповалов, Р.Г. Пособие по профилактике религиозного экстремизма в молодежной среде. Учебное пособие. Сост. и ред. / В.В. Митрофаненко, С.Ш. Шакирова, А.В. Шаповалов. Ставрополь 2014 год. - 306 с.
5. Таджикистан укрепляет безопасность границ из-за угрозы ИГИЛ. Автор: Надин Бахром,centralasiaonline.com.ttp://www.12news.uz/news/2015/02/. - 38 с.
6. Шарифов, Р.А. Тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон – асоси давлати ҳуқуқбунёд / Р.А. Шарифов. -Душанбе, 2011. – 17 с.
7. Шарипов, С. Регулирование отношений политической системой и исламом в таджикском национальной системой и исламом в таджикском национальном государстве. [Текст]: / С.Шарипов // Построение доверия между исламистами и секуляристами – таджикский экспримент. Душанбе, 2004. – С.122-139.
8. Шамолов, А.А. Исламское государство и причины вербовки молодежи и региона Центральной Азии / А.А. Шамолов // Материалы международной конференции “Ислам против религиозного экстремизма и терроризма”. – Душанбе, 2015. – С.68.
9. Шегорцов, В.А. Социология правосознания. Монография / В.А.Шегорцев. – М.: Мысль, 1981. – 174 с.
10. Ҳасанов, Ш.Қ. Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун омили муҳимми пешрафти ҷомеаи ҳуқуқбунёди Тоҷикистон: рукнҳои азнавсозӣ ва барқароргардии шуури ҳуқуқи маҳкумшудагон /Ш.Қ.Ҳасанов– 2011. – 79
11. Ҳасанов, Ш. Қ. Худшиносии миллӣ ва худогоҳии ҷавонон / Ш. Қ. Ҳасанов. – Душанбе, 2017. – С. 38
12. Ҳусейнзода, А.Б. Таъсири омилҳои динӣ ба равандҳои сиёсӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: / АБ.Ҳусейнзода. – Кулоб, 2021. – С. 201
13. Экимов, А.И. Интересы и право социалистическом обществе / А.И. Экимов. – Л.. 1984. – 135 с.
14. Қозиён, Ш.Қ. Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун омили муҳимми пешрафти ҷомеаи ҳуқуқбунёди Тоҷикистон: рукнҳои азнавсозӣ ва барқароргардии шуури ҳуқуқи маҳкумшудагон / Ш.Қ.Қозиён.– 2011. – 98 с.
15. Қозиён, Ш.Қ. Эмомалӣ Раҳмон ва Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш.Қ.Қозиён. –Душанбе, 2024. – 104 с.

ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ҶАВОНОН ДАР ШАРОИТИ КИБЕРТЕРРОРИЗМ ВА ИФРОТГАРОӢ

Ҳадафи мақолаи мазкур омӯзиши вазъи кунунӣ, сабабҳо ва усулҳои ҳифзи ҷавонон аз таҳдидҳои нави рақамӣ ва идеологияҳои хатарнок, инчунин таҳияи чорабиниҳои муассири пешгирикунанда ва муқобил мебошад. Ҳадафҳои асосии мавуи мазкур омӯзиши таҳдиди кибертерроризм ва экстремизм, муайян кардани омилҳое, ки ҷалби ҷавононро ба кор мебаранд, таҳлили механизмҳои ҷалби онлайн, таҳияи чорабиниҳои пешгирикунанда ва муқобил ва таъмини амнияти миллӣ ва иҷтимоиро дар бар мегиранд.Кибертерроризм маънои истифодаи системаҳо ва шабакаҳои компютериро барои анҷом додани фаъолияти террористӣ дорад. Ҳифзи ҷавонон аз таҳдидҳои кибертерроризм ва ифротгароӣ яке аз авлавиятҳои таъхирнопазир ба шумор меравад. Бо пешниҳоди барномаҳои устувори таълимӣ, таҳкими чорабиниҳои бехатарии онлайн ва сохтани системаҳои қавии дастгирӣ, мо метавонем ҷавононро тавонманд созем ва барои наслҳои оянда муҳити бехатари рақамиро эҷод кунем.Кибертерроризм ва киберекстремизм на танҳо тавассути таблиғоти идеологӣ, балки бо истифода аз усулҳои равонӣ, дезинформатсия ва таъсиррасонии иттилоотӣ ҷавононро ба фаъолияти ғайриқонунӣ ҷалб мекунанд. Шабакаҳои иҷтимоӣ, чатҳо ва платформаҳои рақамӣ воситаи асосии радикализатсияи ҷавонон гардидаанд, ки дар натиҷа ҷаҳонбинии онҳо тағйир ёфта, эҳсоси ноустуворӣ ва гум кардани ҳувият ба вуҷуд меояд. Инчунин, хатарҳои асосии кибертерроризм, аз ҷумла ҳамла ба инфрасохори муҳимми иттилоотӣ, дуздии маълумоти махфӣ, халалдор намудани фаъолияти низомҳои давлатӣ ва паҳн намудани ваҳму воҳима тавассути шабакаҳои интернетӣ мавриди омӯзиш қарор мегиранд.

Калидвожаҳо: кибертерроризм, ифротгароӣ, чорабиниҳои пешгирикунанда, бастани вебсайтҳои зараровар, радикализатсия, ҷалб, осебпазирӣ, фазои онлайн.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ КИБЕРТЕРРОРИЗМА И ЭКСТРЕМИЗМА

Цель статьи заключается в изучении состояния, причин и способов защиты молодежи от новых цифровых угроз и опасных идеологий, а также в разработке эффективных мер профилактики и противодействия. Основные задачи данной темы включают изучение угрозы кибертерроризма и экстремизма, определение факторов вовлечения молодежи, анализ механизмов вовлечения в онлайн-среде, разработку мер профилактики и противодействия, а также обеспечение национальной и социальной безопасности. Кибертерроризм означает использование компьютерных систем и сетей для осуществления террористической деятельности. Защита молодежи от угроз кибертерроризма и экстремизма является одним из неотложных приоритетов. Посредством внедрения устойчивых образовательных программ, усиления мер онлайн-безопасности и создания надежных систем поддержки мы можем наделить молодежь необходимыми возможностями и сформировать безопасную цифровую среду для будущих поколений. Кибертерроризм и киберэкстремизм воздействуют на молодежь не только посредством идеологической пропаганды, но и с использованием психологических методов, дезинформации и информационного влияния, вовлекая их в противоправную деятельность. Социальные сети, чаты и цифровые платформы стали основными инструментами радикализации молодежи, в результате чего изменяется их мировоззрение, возникает чувство нестабильности и утраты идентичности.Также рассматриваются основные угрозы кибертерроризма, включая атаки на критическую информационную инфраструктуру, кражу конфиденциальных данных, нарушение функционирования государственных систем и распространение паники через интернет-сети.

Ключевые слова: кибертерроризм, экстремизм, превентивные меры, блокировка вредоносных веб-сайтов, радикализация, вовлечение, уязвимость, онлайн-пространство.

ENSURING YOUTH SAFETY IN THE CONTEXT OF CYBERTERRORISM AND EXTREMISM

The aim of this article is to examine the current situation, causes, and methods of protecting young people from new digital threats and dangerous ideologies, as well as to develop effective preventive and counter-measures. Key objectives include studying the threats of cyberterrorism and extremism, identifying factors that lead to the recruitment of young people, analyzing online recruitment mechanisms, developing preventive and counter-measures, and ensuring national and social security. Cyberterrorism refers to the use of computer systems and networks to carry out terrorist activities. Protecting youth from the threats of cyberterrorism and extremism is an urgent priority. By implementing sustainable educational programs, strengthening online security measures, and establishing reliable support systems, we can empower young people and create a safe digital environment for future generations.Cyberterrorism and cyber-extremism influence young people not only through ideological propaganda but also through the use of psychological methods, disinformation, and informational influence, thereby drawing them into illegal activities. Social networks, chat applications, and digital platforms have become primary tools for the radicalization of youth, resulting in changes in their worldview, as well as feelings of instability and loss of identity.Additionally, the main threats posed by cyberterrorism are examined, including attacks on critical information infrastructure, the theft of confidential data, disruption of the functioning of government systems, and the spread of panic through internet networks.

Keywords: cyberterrorism, extremism, preventive measures, blocking of malicious websites, radicalization, involvement, vulnerability, online environment.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Фатҳуллоев Фатҳулло Саидович*** **-** Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи факултети таърих ва ҳуқуқ. **Суроға:** 734003, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **882-55-32-32**

Сведения об авторе: ***Фатхуллоев Фатхулло Саидович*** - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, соискатель кафедры права факультета истории и права. **Адрес:** 734003, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121. Телефон**: 882-55-32-32**

Information about the author: ***Fathulloev Fathullo Saidovich*****.** - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, applicant at the Department of Law, Faculty of History and Law. **Address**: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121. Phone: **882-55-32-32**

Статья поступила в редакцию 17.06.2026
Одобрена после рецензирования 18.08.2026
Принята к публикации 18.09.2026

ТДУ:343.35 (575.3)

ТАВСИФИ КРИМИНАЛИСТИИ ҶИНОЯТҲОИ КОРРУПСИОНӢ: АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ, СОХТОР ВА АҲАММИЯТИ АМАЛӢ

Имомзода Баҳром Муҳаммадюсуф
Институти фалсафа ва сиёсатшиносиида номи А. Баҳоваддинови АМИТ

Муқаддима. Мубрамияти таҳқиқи тавсифи криминалистии ҷиноятҳо, бахусус ҷиноятҳои дорои хусусияти коррупсионӣ, аз дараҷаи баланди хавфнокии ҷамъиятии чунин кирдорҳои зиддиҳуқуқӣ ва таъсири манфии онҳо ба фаъолияти институтҳои давлатӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ бармеояд. Ҷиноятҳои коррупсионӣ обрӯю нуфузи ҳокимияти оммавиро коста мегардонанд, сатҳи эътимоди ҷомеаро ба мақомоти давлатӣ паст мекунанд ва ба рушди муътадили низоми ҳуқуқӣ монеа эҷод менамоянд.

Дар илми муосири криминалистика нисбат ба муайян намудани мафҳум ва мазмуни тавсифи криминалистии ҷиноят мавқеи ягона вуҷуд надорад. Ин ҳолат аз табиати мураккаби ин категория шаҳодат медиҳад. Муаллифони гуногун сохтори онро ба таври мухталиф шарҳ дода, ба он маълумот дар бораи тарзи содиркунӣ, вазъият, механизми содиршавии ҷиноят, хусусиятҳои шахсияти ҷинояткор ва ҷабрдида, инчунин дигар унсурҳои муҳимро дохил менамоянд, ки барои ошкор ва тафтиши парвандаҳои ҷиноятӣ аҳаммият доранд.

Дар доираи ин категория тарзи содир кардани ҷиноят аҳаммияти махсус дорад, зеро он ҳамчун унсури марказии тавсифи криминалистӣ баррасӣ мешавад. Маҳз ҳамин унсур қонуниятҳои муҳимтарини фаъолияти ҷиноятиро инъикос намуда, имконият медиҳад, ки фарзияҳои тафтишӣ ташаккул дода шаванд, самтҳои тафтиш муайян гарданд ва қарорҳои самараноки тактикӣ таҳия карда шаванд. Дар ҷиноятҳои коррупсионӣ усули содиршавии ҷиноят, чун қоида, бо истифодаи мақоми хизматӣ, риояи зоҳирии тартибу расмиёти ҳуқуқӣ ҳангоми воқеан вайрон гардидани онҳо ва минбаъд пинҳон намудани фаъолияти ғайриқонунӣ робитаи зич дорад.

Омӯзиши механизми ҷиноят низ аҳаммияти назаррас дорад. Ин механизм пайдарҳамии амалҳоро дар марҳилаҳои омодагӣ, содиркунӣ ва пинҳон намудани кирдори ҷиноятӣ дар бар мегирад. Таҳлили чунин марҳилаҳо имкон медиҳад, ки сохтори рафтори коррупсионӣ амиқтар фаҳмида шуда, қонуниятҳои ташаккули он муайян карда шаванд. Дар ин раванд тавсифи шахсияти ҷинояткор низ нақши муҳим мебозад, зеро маҳз он барои муайян намудани ангеза, устувории тамоюлҳои зиддиҳуқуқӣ ва заминаҳои иҷтимоӣ-равонии рафтори коррупсионӣ мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, таҳқиқи ҳамаҷонибаи тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ яке аз самтҳои муҳимми таҳлили илмӣ ба ҳисоб меравад, ки ҳам аҳаммияти назариявӣ ва ҳам аҳаммияти амалӣ дорад. Он ба баланд бардоштани самаранокии тафтиш, таҳияи методикаҳои аз ҷиҳати илмӣ асосноки ошкор ва кушодани ҷиноятҳо, инчунин такмили низоми муқовимат ба коррупсия дар маҷмуъ мусоидат менамояд.

Усулҳои таҳқиқот. Асоси методологии таҳқиқотро усулҳои умумии илмӣ ва усулҳои махсуси маърифати илмӣ ташкил медиҳанд. Дар ҷараёни таҳқиқот усулҳои диалектикӣ, низомӣ-сохторӣ, расмӣ-мантиқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва таҳлилӣ истифода шуданд. Истифодаи усулҳои зикршуда имконият дод, ки мафҳум, мазмун ва сохтори тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ ҳамаҷониба таҳқиқ гардида, унсурҳои асосии он муайян ва аҳаммияти онҳо барои амалияи тафтиши ҷиноятҳои дорои хусусияти коррупсионӣ нишон дода шавад.

Муҳокима. Дар адабиёти илмӣ нисбат ба муайян намудани мазмун ва моҳияти тавсифи криминалистии ҷиноят муносибати ягона вуҷуд надорад. Ин ҳолат, пеш аз ҳама, бо фарқияти мавқеъҳои методологии муҳаққиқон ва бисёрҷанбагии худи мафҳуми мазкур вобаста мебошад. Назари муаллифоне асоснок ба назар мерасад, ки тавсифи криминалистии ҷиноятро ҳамчун категорияи илмӣ арзёбӣ мекунанд. Ин категория маҷмуи низомноки маълумотро дар бораи аломатҳои хос ва қонуниятҳои кирдорҳои ҷиноятии намудҳо ва гурӯҳҳои муайян дар бар мегирад. Ба сохтори он маълумот дар бораи ҳодисаи ҷиноят, шароит ва вазъияти содиршавии он, усулҳо ва механизми рафтори зиддиҳуқуқӣ,

хусусиятҳои ташаккули изҳо, инчунин тавсифҳои типологии шахсияти ҷиноятқор, рафтори ӯ ва хусусиятҳои ҷабрдидагон дохил мешаванд [8,с.17].

Р.С. Белкин, ки дар марҳилаи аввал нақши муҳимми тавсифи криминалистиро эътироф мекард, баъдан мавқеи худро бознигарӣ намуда, нисбат ба зарурати мавҷудияти мустақил ва аҳаммияти амалии он изҳори шубҳа кардааст. Ба андешаи ӯ, дар раванди таҳияи ин категория муҳаққиқон аксаран танҳо бо қайди маълумоти эмпирикӣ маҳдуд шуда, ба ошкор намудани робитаҳои устувори ҳамбастагӣ байни унсурҳо таваҷҷуҳи зарурӣ намедоданд. Дар натиҷа, ба гуфтаи муаллиф, тавсифи криминалистӣ мазмуни илмии худро аз даст дода, аз инъикоси воқеияти объективӣ ба сохтори шартӣ, яъне ба як навъ «фантоми криминалистӣ» табдил ёфтааст [2,с.240].

Солҳои охир дар назарияи криминалистика оид ба аҳаммияти амалии тавсифи криминалистии ҷиноят баҳси фаъол ва идомадор мушоҳида мешавад. Ин ҳолат аз гуногун будани баҳогузорӣ ба арзиши илмӣ ва татбиқии ин категория шаҳодат медиҳад.

Ба назари мо, мавқеи муҳаққиқоне асосноктар аст, ки нуқтаи назари интиқодии дар боло зикршударо қабул надоранд. Онҳо дуруст таъкид мекунанд, ки тавсифи криминалистии ҷиноятҳо унсури ҷудонашавандаи сохтории методикаҳои хусусии тафтиши намудҳо ва гурӯҳҳои алоҳидаи кирдорҳои ҷиноятӣ мебошад.

Аҳаммияти амалии он дар он зоҳир мегардад, ки тавсифи криминалистии ҷиноят ҳамчун асоси назариявӣ барои пешниҳод ва асоснок намудани фарзияҳои тафтишӣ хизмат карда, ба низом даровардани маълумоти ибтидоӣ оид ба ҷиноятро таъмин менамояд. Ҳамин тавр, истифодаи тавсифи криминалистӣ раванди тафтишро беҳтар гардонида, самаранокии онро аз ҳисоби банақшагирии мақсаднок ва аз ҷиҳати илмӣ асосноки амалҳои тафтишӣ ба таври назаррас баланд мебардорад [4,с.5-10].

Тавсифи нисбатан муфассал ва аз ҷиҳати илмӣ асосноки сохтори тавсифи криминалистиро И.Ф. Герасимов пешниҳод кардааст. Дар доираи ин муносибат ба мазмуни он маълумот дар бораи паҳншавии ҷиноятҳо, аломатҳои ҳуқуқии ҷиноятии онҳо, вазъият ва тарзҳои содир кардани кирдорҳои зиддиҳуқуқӣ, хусусиятҳои шахсияти субъектҳои ҷиноят ва ҷабрдидагон, механизми ташаккули изҳо, инчунин дигар маълумоте дохил карда мешавад, ки барои ошкор ва тафтиши намудҳо ва гурӯҳҳои алоҳидаи ҷиноятҳо аҳаммияти муҳим доранд.

Муқаррароти зикршуда пурра ба тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионие низ татбиқ мешаванд, ки аз ҷониби намояндагони мақомоти худидоракунии маҳаллӣ содир мегарданд. Дар ин робита бо хулосаи И.Ф. Герасимов розӣ шудан мумкин аст, ки унсурҳои тавсифи ҳуқуқии ҷиноятӣ ҳамчун ҷузъи таркибӣ ба сохтори тавсифи криминалистӣ шомил гардида, хусусияти фарогир ва низомноки онро таъмин менамоянд [5,с.330; 5,с.330].

С.В. Винокуров тавсифи криминалистиро ҳамчун низоми аз ҷиҳати илмӣ асосноки аломатҳои хосе баррасӣ менамуд, ки ба намуди муайяни ҷиноятҳо тааллуқ доранд. Ба андешаи ӯ, чунин низом имкон медиҳад, ки хусусиятҳои механизми ташаккули изҳо муайян карда шуда, вазифаҳои афзалиятноки марҳилаи ибтидоии тафтиш мушаххас гарданд [3,с.101]. Баррасии тавсифи криминалистӣ ҳамчун низоми аломатҳои хос ба муқаррароти муносибати диалектикӣ ва назарияи айниятқунонии криминалистӣ асос меёбад. Тибқи ин назария, байни унсурҳои фаъолияти ҷиноятӣ робитаҳои объективии сабабӣ мавҷуданд. Аз ин рӯ, донистани қонуниятҳои механизми ҷиноят имконият медиҳад, ки ташаккули изҳои моддӣ ва идеалӣ пешбинӣ гардида, манбаъҳои эҳтимолии иттилооти исботӣ ва самтҳои ҷустуҷӯи он муайян карда шаванд.

Аҳаммияти амалии консепсияи С.В. Винокуров дар он зоҳир мегардад, ки тавсифи криминалистӣ дар марҳилаи ибтидоии тафтиш вазифаи роҳнамоиро иҷро мекунад. Ҳангоми нокифоя будани маълумоти ибтидоӣ, муфаттиш имконият пайдо мекунад, ки фарзияҳои асоснок пешниҳод намояд, ҳолатҳои эҳтимолии содиршавии ҷиноятро муайян кунад, амалҳои тафтишӣ ва чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯиро ба нақша гирад. Ҳамин тавр, тавсифи криминалистӣ ҳамчун воситаи муҳимми баланд бардоштани самаранокии тафтиш ва беҳсозии раванди исботкунӣ баромад мекунад.

Л.А. Сергеев пешниҳод менамуд, ки мазмуни тавсифи криминалистӣ ҳамчун маҷмуи унсурҳои ба ҳам алоқаманд баррасӣ шавад. Ба ин унсурҳо тарзҳои содир кардани кирдорҳои ҷиноятӣ, шароити татбиқи онҳо ва хусусиятҳои вазъияти ҷиноят дохил

мешаванд. Ба ин низом ҳамчунин ҳолатҳое мансубанд, ки ба объектҳои бевоситаи таҷовузҳои ҷиноятӣ, тавсифи субъектҳо ва унсурҳои тарафи субъективии ҷиноят дахл доранд. Ғайр аз ин, муаллиф ба зарурати ба инобат гирифтани робитаи ҷиноятҳои як намуди муайян бо дигар кирдорҳо, инчунин бо амалҳои алоҳидае ишора менамуд, ки аз расман ҷиноят ҳисоб намешаванд, вале аз рӯи як қатор аломатҳои объективӣ ба ҷиноятҳо шабоҳат доранд. Ҷузъи муҳимми дигар робитаҳои байни гурӯҳҳои мазкури ҳолатҳо мебошанд, ки тасаввури ягона ва пурраро дар бораи сохтори фаъолияти ҷиноятӣ таъмин мекунанд [13,с.4-10].

Таърифи пешниҳодшуда баъзе мушкилиҳои назариявиро ба миён меорад, зеро аз он ба таври кофӣ равшан нест, ки сухан дар бораи кадом аломатҳои ҷиноят меравад: ҳуқуқии ҷиноятӣ, криминологӣ ё маҳз криминалистӣ. Чунин номуайянӣ дақиқии методологии онро коҳиш дода, истифодаи амалии онро душвор мегардонад.

Илова бар ин, маҳдуд намудани мақсади тавсифи криминалистӣ танҳо ба муайян кардани механизми ташаккули изҳо ва вазифаҳои аввалиндараҷаи тафтиш баҳснок менамояд. Бояд ба назар гирифт, ки масъалаҳои ташаккули изҳои моддӣ одатан дар доираи фаслҳои алоҳидаи криминалистика, аз ҷумла пайшиносӣ, баллистикаи судӣ, одорология (изҳои бӯй) ва як қатор таълимотҳои хусусии дигар омӯхта мешаванд.

Дар баробари ин, раванди ташаккули изҳои идеалӣ таҳлили маҷмуиро талаб мекунад, ки аз доираи криминалистика берун рафта, пеш аз ҳама, ҷалби муқаррароти психологияи ҳуқуқиро тақозо менамояд. Аз ин рӯ, муносибати саҳеҳтар он аст, ки ба мазмуни тавсифи криминалистӣ на маълумоти умумӣ ва абстрактӣ дар бораи механизми пайдоиши изҳо, балки маълумот оид ба ҷойҳои маъмулан ошкор гардидани изҳо дохил карда шавад. Зеро чунин изҳо бо ҳодисаи ҷиноят робитаи сабабӣ дошта, барои ошкор ва таҳқиқ намудани он аҳаммияти муҳим доранд.

Аҳаммияти тавсифи криминалистӣ ҳангоми тафтиши ҷиноятҳои коррупсионӣ дар он аст, ки дониши низомнок дар бораи маҷмуи унсурҳои он имкони сохтани моделҳои эҳтимолии фаъолияти ҷиноятиро фароҳам меорад. Дар асоси ин моделҳо фарзияҳои тафтишӣ оид ба мавҷудият ва мазмуни ҳолатҳои ҳанӯз муайяннашуда ташаккул меёбанд. Ин, дар навбати худ, имкон медиҳад, ки хусусиятҳои омодагӣ, содиркунӣ ва пинҳонкунии ҷиноят, инчунин тавсифҳои эҳтимолии шахсияти шахсони гунаҳгор пешбинӣ карда шаванд. Дар адабиёти илмӣ тавсифи криминалистии ҷиноятҳо аксаран чунин муайян карда мешавад: маҷмуи иттилоот дар бораи намуди дахлдори ҷиноятҳо ва зуҳуротҳои бо он алоқаманд; низоми маълумоте, ки аломатҳои маъмулӣ кирдорҳои ҷиноятиро инъикос мекунад; маҷмуи маълумоте, ки барои ошкор, кушодан ва тафтиши ҷиноятҳо аҳаммият дорад.

Таърифи нисбатан асоснок ва аз нигоҳи методологӣ саҳеҳро Л.Л. Каневский пешниҳод кардааст. Ӯ тавсифи криминалистиро ҳамчун маҷмуи ба ҳам алоқаманди хусусиятҳои хоси категорияи муайяни ҷиноятҳо баррасӣ менамуд, ки маълумотро дар бораи вазъият, тарзҳо ва механизми содир кардан ва пинҳон намудани ҷиноятҳо, инчунин дар бораи шахсияти ҷиноятқор ва ҷабрдида дар бар мегирад. Ин маълумот барои ошкор намудан, тафтиш ва кушодани кирдорҳои ҷиноятӣ аҳаммияти муҳим дорад [9,с.74]. Асоси методологии мавқеи Л.Л. Каневскийро муносибати низомнок ташкил медиҳад. Тибқи ин мавқеъ, ҷиноят ҳамчун низоми ягонаи унсурҳои ба ҳам алоқаманд баррасӣ мешавад. Вазъияти содиршавии ҷиноят ба интихоби тарзи амалисозии он таъсир мерасонад, тарзи содиркунӣ механизми ташаккули изҳоро муайян мекунад, хусусиятҳои шахсияти ҷиноятқор бошад, дар хусусияти кирдори ӯ ва роҳҳои пинҳон намудани изҳои ҷиноят инъикос меёбанд. Дар навбати худ, маълумот дар бораи шахсияти ҷабрдида аксаран имкон медиҳад, ки ангезаҳои рафтори ҷиноятӣ, доираи гумонбарони эҳтимолӣ ва дигар ҳолатҳои дорои аҳаммияти исботнамоӣ муайян карда шаванд.

Арзиши илмии ин таъриф ҳамчунин дар он аст, ки он ҳам унсурҳои объективии ҷиноят: вазъият, тарз, механизми содиркунӣ ва пинҳонкунӣ ва ҳам омилҳои субъективии вобаста ба хусусиятҳои ҷиноятқор ва ҷабрдидаро фаро мегирад. Чунин муносибат ба тасаввуроти муосири криминалистика дар бораи қонуниятҳои фаъолияти ҷиноятӣ ва механизми ташаккули иттилооти исботнамоӣ мувофиқ мебошад.

Аҳаммияти амалии консепсияи Л.Л. Каневский дар вазифаи роҳнамоӣ ва пешгӯйии он зоҳир мегардад. Маълумоте, ки дар тавсифи криминалистӣ ҷой дорад, ба муфаттиш

имкон медиҳад, ки фарзияҳои тафтишии асоснок пешниҳод намояд, самтҳои ҷустуҷӯи далелҳоро муайян кунад, ҷойҳои эҳтимолии ошкор шудани изҳои ҷиноятро пешбинӣ намояд ва доираи шахсони ба содиршавии он дахлдоштаро муайян созад. Вобаста ба ин, тавсифи криминалистӣ воситаи муҳимми ташкил ва банақшагирии тафтиш мебошад.

Аз ин рӯ, таърифи Л.Л. Каневский аз нигоҳи методологӣ саҳеҳ мебошад, зеро он табиати низомнокии ҷиноятро инъикос намуда, робитаҳои қонунии байни унсурҳои онро ба назар мегирад ва ба ҳалли вазифаҳои амалии ошкор, кушодан ва тафтиши ҷиноятҳо равона шудааст. Ба назари мо, тавсифи нисбатан пурра ва низомноки аломатҳои ҷинояти коррупсиониро С.В. Максимов пешниҳод кардааст. Ин муаллиф як қатор хусусиятҳои муҳимро асоснок ҷудо менамояд, ки мазмуни кирдорҳои коррупсионӣ ва табиати иҷтимоӣ-ҳуқуқии онҳоро равшан месозанд. Ба ҷумлаи чунин аломатҳо ӯ, аввалан, расонидани зарари бевосита ба обрӯю нуфузи хизмати оммавиро дохил мекунад, ки хизмати давлатӣ ва хизмат дар мақомоти худидоракунии маҳаллиро фаро мегирад. Дуюм, хусусияти ғайриқонунӣ ё зиддиҳуқуқии имтиёзҳое, ки ба хизматчии давлатӣ ё хизматчии мақомоти худидоракунии маҳаллӣ дода мешаванд, таъкид мегардад. Ин имтиёзҳо метавонанд дар гирифтани молу мулк, хизматрасонӣ ё дигар имтиёзҳо ифода ёбанд.

Сеюм, унсури ҳатмӣ истифодаи мақоми хизматӣ аз ҷониби шахси гунаҳгор бар хилофи манфиатҳои хизмати давлатӣ ё хизмати мақомоти худидоракунии маҳаллӣ мебошад. Чорум, ба таркиби махсуси субъектӣ ишора карда мешавад, ки мансубияти шахсро ба гурӯҳҳои дахлдори хизматчиён дар назар дорад. Ҳамзамон, дар мавриди додани пора ба шахси мансабдор мақоми хизматии шахси гунаҳгор аҳаммияти ҳалкунанда надорад, зеро ҷавобгарӣ барои ин кирдор новобаста аз чунин мақом ба вуҷуд меояд.

Ғайр аз ин, аз аломатҳои муҳим мавҷудияти қасд дониста мешавад, ки ба расонидани зарар ба фаъолияти қонунии дастгоҳи давлатӣ ё мақомоти худидоракунии маҳаллӣ равона шудааст. Ҳамчунин, ангезаи ғаразнок ё дигар манфиати шахсии шахси гунаҳгор низ ҳамчун аломати муҳим эътироф карда мешавад [12,с.15].

Дар адабиёти илмӣ чунин андешҳо низ ба назар мерасад, ки тибқи он мақсад ва вазифаҳои пешгирифтаи субъектон ҳангоми содир намудани ҷиноятҳои коррупсионӣ ҳамчун асоси таснифи ин ҷиноятҳо пешниҳод карда мешаванд. Дар доираи ин мавқеъ баъзе муаллифон то сӣ навъи чунин кирдорҳоро ҷудо менамоянд.

Бо вуҷуди ин, чунин тасниф аз нигоҳи методологӣ пурра асоснок ба назар намерасад, зеро ҳангоми сохтани он аломатҳои бунёдии таркиби ҷиноят ба қадри кофӣ ба назар гирифта намешаванд. Аз ҷумла, аз таҳлил чунин унсурҳои асосӣ, ба монанди объекти таҷовузи ҷиноятӣ ва субъекти ҷиноят, амалан берун мемонанд. Ҳол он ки онҳо барои тавсифи ҳуқуқии ҷиноятии кирдор аҳаммияти муайянкунанда доранд [1,с.118].

Заифии таснифи мазкур, пеш аз ҳама, аз набудани асоси ягона ва пайдарпайи тақсимбандӣ бармеояд. Масалан, агар ду гурӯҳи аввали ҷиноятҳои коррупсионӣ аз рӯйи шакли содиршавии онҳо ҷудо карда шаванд - гурӯҳи якум кирдорҳое мебошанд, ки дар шакли ришвадиҳӣ содир мегарданд, гурӯҳи дуюм бошад, дигар шаклҳои рафтори коррупсиониро дар бар мегирад, пас гурӯҳи сеюм аллакай аз рӯйи меъёри дигар, яъне аз рӯйи доираи субъектон ҷудо карда мешавад.Зеро он ҷиноятҳоеро дар бар мегирад, ки бо шарикӣ бо шахсоне содир мешаванд, ки худ низ метавонанд барои кирдорҳои коррупсионӣ ба ҷавобгарӣ кашида шаванд. Чунин иваз шудани асосҳои тасниф мантиқнокӣ ва дурустии методологии онро коҳиш медиҳад.

Камбудии иловагии ин консепсия дар он зоҳир мешавад, ки он ба фаҳмиши аз ҳад васеи ҷинояти коррупсионӣ такя мекунад. Ин ҳолат боиси норавшан гардидани ҳудудҳои ҳуқуқии ҷиноятии он мегардад. Бо назардошти гуфтаҳои боло, ҳангоми сохтани тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ ҷудо намудани унсурҳои асосии сохтории он мақсаднок мебошад. Ба онҳо бояд маълумот дар бораи тарзҳои содир кардан ва пинҳон намудани ҷиноятҳо, тавсифи вазъияти содиршавии онҳо, маълумот дар бораи шахсияти ҷиноятқор, инчунин мақсад ва ангезаҳои рафтори зиддиҳуқуқӣ дохил карда шаванд.

Механизми содиршавии ҷиноятҳои зикршуда, одатан, аз се марҳилаи пайдарпай иборат мебошад: ибтидоӣ, асосӣ ва хотимавӣ. Ҳар яке аз онҳо метавонад ҳамчун марҳилаи нисбатан мустақили фаъолияти ҷиноятӣ баррасӣ шавад. Ин марҳилаҳо дараҷаи

муайяни мустақилият дошта, маҷмуи амалҳои мақсаднокро дар бар мегиранд, ки унсурҳои ташкилӣ, маърифатӣ ва созандаро фаро мегиранд [7,с.58-61].

Марҳилаи ибтидоӣ. Механизми ҷиноятҳои дорои хусусияти коррупсионӣ дар марҳилаи аввал таҳти таъсири як қатор ҳолатҳои ба ҳам алоқаманд ташаккул меёбад.

Якум, амалҳои субъектҳои ояндаи ҷиноят аҳаммияти муҳим доранд. Дар аксари ҳолатҳо сухан дар бораи субъекти махсус меравад: шахси мансабдори мақомоти давлатӣ ё мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, хизматчии ташкилоти тиҷоратӣ ё дигар ташкилот, инчунин шахсоне, ки дар сохторҳои дахлдор вазифаҳои идоракуниро иҷро мекунанд.

Дуюм, амалҳои ҷабрдидаи оянда низ ба назар гирифта мешаванд. Дар парвандаҳои ҷиноятии дорои хусусияти коррупсионӣ ҷабрдидагон метавонанд ҳам шахсони воқеӣ ва ҳам шахсони ҳуқуқӣ бошанд, ки манфиатҳои қонунии онҳо дар натиҷаи рафтори зиддиҳуқуқӣ халалдор мегардад.

Сеюм, иштирокчиёни бавоситаи ҳодисаи ҷиноятӣ низ нақши муҳим мебозанд. Дар марҳилаи ибтидоии ташаккули механизми ҷиноят метавонанд ба он шахсони дигаре ҷалб шаванд, ки тасодуфан ба вазъият иртибот пайдо кардаанд. Ҳаракатҳои онҳо баъзан дар мусоидат ба омодагӣ ё пинҳон намудани ҷиноят ифода меёбанд, ҳатто агар дар рафтори онҳо аломатҳои шарикӣ вуҷуд надошта бошанд ва онҳо аз хусусияти ғайриқонунии фаъолияти шахси гунаҳгор огоҳ набошанд [10].

Марҳилаи асосӣ. Ин марҳила бо амалишавии нияти ҷиноятӣ ва бевосита анҷом додани амалҳои зиддиҳуқуқӣ тавсиф мешавад. Аломати марказие, ки моҳияти коррупсионии кирдорро нишон медиҳад, истифодаи мақоми хизматӣ ва ваколатҳои вобаста ба он аз ҷониби шахси гунаҳгор мебошад. Ин истифода дар ҳолате сурат мегирад, ки оқибатҳои пешбининамудаи қонуни ҷиноятӣ ба миён меоянд, аз ҷумла вайроншавии ҷиддии ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон ё ташкилотҳо, ё манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи ҷомеа ва давлат.

Рафтори ҷабрдида дар ин марҳила метавонад дар шаклҳои гуногун ифода ёбад: аз муқовимати фаъол ба амалҳои зиддиҳуқуқӣ то қабули ғайрифаъолонаи онҳо. Дар баъзе ҳолатҳо ҷабрдида, агар шахси воқеӣ бошад, метавонад нохоста ба пинҳон шудани ҷиноят мусоидат намояд, аз ҷумла бо сабаби хабар надодан ё муроҷиат накардан ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ оид ба далелҳои таҷовуз ба ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии худ.

Марҳилаи хотимавӣ. Дар марҳилаи ниҳоии ташаккули механизми ҷиноят, одатан, фаро расидани оқибатҳои хавфноки ҷамъиятӣ дар шакли зарари моддӣ ё зарари дигар ба қайд гирифта мешавад. Ҳамзамон, амалҳое анҷом дода шуда метавонанд, ки ба пинҳон намудани ҳам оқибатҳои ҷиноят ва ҳам худи далели содиршавии он равона мегарданд. Ин ҳолат махсусан дар он мавридҳо мушоҳида мешавад, ки содиркунӣ ва пинҳонкунӣ бо як қасди ягонаи ҷиноятӣ фаро гирифта шудаанд. Дар таркибҳои моддии ҷиноят чунин амалҳо аксаран ба кам кардани имкони ошкор шудани изҳои фаъолияти ҷиноятӣ ва душвор гардонидани тафтиши минбаъдаи он равона мешаванд.

Тарзи содир кардани ҷинояти коррупсионӣ низоми рафтори субъекти ҷиноят мебошад, ки аз омилҳои объективӣ ва субъективӣ вобаста буда, маҷмуи ҳаракат ва беҳаракатиеро дар бар мегирад, ки ба омодагӣ, содиркунии бевосита ва пинҳон намудани минбаъдаи кирдори зиддиҳуқуқӣ равона шудаанд. Шахсоне, ки ҷиноятҳои дорои хусусияти коррупсионӣ содир мекунанд, одатан мекӯшанд нияти ҷиноятии худро бо роҳи барои худ бехавфтар ва пинҳонӣ амалӣ намоянд, то хавфи ошкоршавӣ ва ба ҷавобгарӣ кашида шуданро кам кунанд. Аз ин рӯ, тарзҳои содир намудани, масалан, порахурӣ бисёр вақт пешакӣ ташаккул ва ба нақша гирифта шуда, ҳамзамон чораҳои пинҳон намудани ҷиноят низ таҳия мегарданд. Дар ин ҳолат дараҷаи андешидашуда ва мураккабии усулҳои истифодашавандаи пинҳонкунӣ, чун қоида, бо сатҳи мақоми мансабии гирандаи пора ва андозаи подоши ғайриқонунӣ робитаи мустақим дорад: ҳар қадар мақоми субъект баландтар ва предмети пора назаррастар бошад, ҳамон қадар механизмҳои пинҳон намудани фаъолияти зиддиҳуқуқӣ бодиққаттар таҳия мешаванд [15,с.263-265].

Тарзи содир кардани ҷиноят одатан дар криминалистика ҳамчун яке аз унсурҳои калидии тавсифи криминалистии ҷиноятҳо баррасӣ мегардад. Муайян намудани он имкон медиҳад, ки мазмуни кирдори зиддиҳуқуқӣ ошкор карда шавад, инчунин низоми воситаҳо, усулҳо ва алгоритмҳои тафтиши он муайян ва аз ҷиҳати илмӣ асоснок гардад. Ин қоида пурра ба ҷиноятҳои коррупсионӣ низ дахл дорад.

Одатан, тарзҳои содир намудани ҷиноятҳои ин намуд маҷмуи амалҳои ба ҳам алоқамандро ташкил медиҳанд, ки марҳилаҳои омодагӣ, бевосита амалӣ намудани кирдорҳои зиддиҳуқуқии барои ноил шудан ба натиҷаи ҷиноятӣ равонашуда ва пинҳонсозии минбаъдаи изҳои ҷинояти содиршударо дар бар мегиранд.

Тарзи содир кардани ҷинояти коррупсионӣ, чун қоида, аз ду унсури сохтории ба ҳам алоқаманд иборат мебошад: иҷро намудани амали мансабӣ ё хизматӣ ва баъдан ба даст овардани манфиати моддии ғайриқонунӣ, ки барои худи шахси гунаҳгор ё шахсони наздики ӯ пешбинӣ шудааст, ё қонеъ намудани дигар манфиатҳои шахсӣ.

Дар ин маврид амалҳои мансабӣ ва хизматӣ аз ҷониби субъектҳо метавонанд ҳам бо вайрон намудани меъёрҳо ва қоидаҳои муқарраршудаи ҳуқуқӣ ва ҳам зоҳиран дар доираи онҳо анҷом дода шаванд. Ин ҳолат ошкор намудани хусусияти зиддиҳуқуқии рафторро хеле душвор мегардонад. Дар аксари ҳолатҳо чунин амалҳо дар додани ҳуҷҷатҳои зарурӣ ба шахсони манфиатдор, таҳия, визагузорӣ, тасдиқ ё бақайдгирии онҳо, ки ҳамкории иштирокчиёни кирдори коррупсиониро инъикос мекунанд, инчунин дар анҷом додани амалиёти мушаххаси маъмурӣ ё ташкилӣ ифода меёбанд.

Ҳангоми пинҳон намудани ҷиноятҳои ин категория диққати асосӣ, одатан, ба ниқобпӯш кардани хусусияти зиддиҳуқуқии амалҳое равона мегардад, ки шахси мансабдор ё хизматчӣ анҷом медиҳад. Барои расидан ба ин мақсад метавонанд холигӣ ва ихтилофҳо дар танзими меъёрии ҳуқуқӣ истифода шаванд, инчунин ворид намудани тағйирот ба санадҳои қонунгузорӣ пешбарӣ карда шавад, ки барои содир намудани кирдорҳои коррупсионӣ шароити мусоидтар фароҳам меоранд.

Ғайр аз ин, ба амалҳои зиддиҳуқуқӣ аксаран намуди зоҳиран қонунӣ дода мешавад. Ин кор тавассути истинод ба меъёрҳои ҳуқуқие сурат мегирад, ки дар вазъияти мушаххас набояд татбиқ шаванд. Ҳамчунин, расман расмиёти баррасӣ ва мувофиқаи қарорҳо, инчунин таҳия, ба расмият даровардан ва истифодаи ҳуҷҷатҳои сохта васеъ истифода мешаванд. Дар чунин ҳуҷҷатҳо, одатан, гӯё асосҳои қонунӣ барои анҷом додани амалҳои дахлдори хизматӣ ё мансабӣ нишон дода мешаванд.

Субъекти ҷиноятҳои коррупсионӣ метавонад на танҳо ҳамчун шахси алоҳида, балки ҳамчун гурӯҳи шахсоне баррасӣ гардад, ки бо иштирок дар ҳамкории коррупсионӣ муттаҳид шудаанд. Аз ин рӯ, ба ҷумлаи субъектҳои эҳтимолии порахурӣ ё ришвадиҳии тиҷоратӣ якчанд категорияи иштирокчиён дохил мешаванд.

Аввалан, инҳо гирандагони пора мебошанд: шахсони мансабдор ё шахсоне, ки дар ташкилотҳои давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ё ташкилотҳои тиҷоратӣ вазифаҳои идоракунӣ ё дигар вазифаҳои хизматиро иҷро мекунанд. Маҳз онҳо бо истифода аз ваколатҳои худ манфиатҳои молумулкӣ ё дигар манфиатҳои ғайриқонуниро ба даст меоранд.

Дуюм, порадиҳандагон ҷудо карда мешаванд. Онҳо шахсони воқеие мебошанд, ки ба синни ҷавобгарии ҷиноятӣ, яъне 16-солагӣ расидаанд ва ба шахсони мансабдор ё роҳбарони ташкилотҳои тиҷоратӣ маблағҳои пулӣ, туҳфаҳо, хизматрасонӣ ё дигар имтиёзҳоро бо мақсади ҳал намудани масъалаҳои гуногун ба манфиати худ медиҳанд.

Дар дохили ин гурӯҳ гурӯҳҳои алоҳида низ метавонанд ҷудо карда шаванд, аз ҷумла соҳибкорон, волидони даъватшавандагон, хешовандони шахсоне, ки ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд, инчунин дигар шахсони манфиатдор, ки тавассути подоши ғайриқонунӣ мехоҳанд ба қабули қарорҳои шахсони мансабдор таъсир расонанд [6].

Сеюм, ба иштирокчиёни ҳамкории коррупсионӣ миёнаравон дохил мешаванд, ки додани предмети пора ё дигар манфиатҳои ғайриқонуниро таъмин мекунанд. Фаъолияти онҳо метавонад дар бевосита супоридани маблағҳои пулӣ, туҳфаҳо ё натиҷаи хизматрасониҳои анҷомдодашуда, инчунин дар гирифтан ва баъдан ба порадиҳанда супоридани ҳуҷҷатҳо, молу мулк, иттилоот, кафолатҳо ва дигар неъматҳои моддӣ ё ғайримоддӣ ифода ёбад, ки барои ба даст овардани натиҷаи ҷиноятӣ заруранд.

Ҳамин тариқ, омӯзиши хусусиятҳои шахсии субъектҳои ҷиноятҳо, инчунин механизмҳои ташаккул ва омилҳои муайянкунандаи рафтори зиддиҳуқуқии онҳо дар низоми муқовимат ба ҷиноятқорӣ аҳаммияти муҳим пайдо мекунад. Таваҷҷуҳи махсус на танҳо ба ошкор ва пешгирии кирдорҳои коррупсионӣ, балки ба таҳияи чораҳои таъсири пешгирикунанда дар марҳилаи ташаккули нияти ҷиноятӣ, амалишавии он ва боқӣ мондани омилҳои криминогенӣ равона карда мешавад.

Бинобар ин, муқовимати самаранок ба коррупсия муносибати маҷмуиро талаб менамояд. Он на танҳо вокуниши ҳуқуқии ҷиноятиро, балки дарки амиқи сабабҳо ва шароитҳоеро низ дар бар мегирад, ки ба содир шудани чунин ҷиноятҳо мусоидат мекунанд. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи хусусиятҳои шахсии шахсоне, ки ҷиноятҳои коррупсионӣ содир мекунанд, имкон медиҳад омилҳои ташаккули тамоюлҳои устувори манфӣ ва самтгирии арзиширо муайян намуд, ки ба рафтори зиддиҳуқуқӣ мусоидат мекунанд. Таҳлили хусусиятҳои мазкур барои муайян намудани дараҷаи устувории онҳо ва гурӯҳбандии ҷиноятқорон аз рӯйи меъёрҳои гуногун имконият фароҳам меорад.

Чунин низомбандӣ, дар навбати худ, барои пешгӯии эҳтимолияти рафтори ҷиноятии такрорӣ ва таҳияи чораҳои фарқгузоштаи профилактикӣ, ки ба пешгирии он равона шудаанд, замина фароҳам меорад. Дар ин робита тавсифи шахсияти ҷиноятқор аҳаммияти муҳимми криминологӣ пайдо мекунад, зеро он ҳамчун унсури муҳимми таъминоти илмии чораҳои муқовимат ба ҷиноятқории коррупсионӣ баромад менамояд [16,с.108-113].

Хулоса. Дар натиҷаи таҳлили маҷмуии масъалаҳои назарияи криминалистӣ ва хусусиятҳои ҷиноятҳои коррупсионӣ метавон ба хулоса омад, ки категорияи «тавсифи криминалистии ҷиноят» дар илми ҳуқуқии муосир то ҳол баҳснок боқӣ мемонад. Фаҳмиши ягонаи мазмун, сохтор ва ҳудуди истифодаи он вуҷуд надорад, ки ин бо бисёрҷанбагии падидаи илмии мазкур вобаста мебошад. Бо вуҷуди ин, аксари муҳаққиқон ба он ақидаанд, ки тавсифи криминалистӣ маҷмуи низомнокӣ маълумот дар бораи аломатҳои маъмулӣ ҷиноятҳо, шароити содиршавии онҳо, тарзҳо ва механизми амалисозӣ ва пинҳонкунӣ, инчунин шахсияти ҷиноятқор ва ҷабрдида ба ҳисоб меравад.

Таҳлил нишон медиҳад, ки тарзи содир кардани ҷиноят унсури калидии тавсифи криминалистӣ мебошад, зеро маҳз он самтҳои муҳимтарини фаъолияти ҷиноятиро инъикос мекунад. Он низоми ягонаи рафтори субъектро ташкил дода, марҳилаҳои омодагӣ, бевосита содир намудан ва пинҳонкунии минбаъдаи кирдори зиддиҳуқуқиро фаро мегирад. Дар ҷиноятҳои коррупсионӣ чунин тарзҳо хусусияти махсус доранд, ки дар истифодаи мақоми мансабӣ, риояи зоҳирии расмиёти ҳуқуқӣ ҳангоми вайрон намудани воқеии онҳо, инчунин дар эҷоди намуди қонунӣ доштани қарорҳои қабулшаванда ифода меёбанд.

Ташаккули марҳилавии механизми ҷиноят аҳаммияти махсус дорад. Марҳилаи ибтидоӣ бо пайдо шудани нияти ҷиноятӣ, барқарор гардидани робитаҳои коррупсионӣ ва омода намудани шароит барои амалисозии рафтори зиддиҳуқуқӣ тавсиф мешавад. Марҳилаи асосӣ бо истифодаи бевositаи ваколатҳои хизматӣ ва гирифтани манфиати ғайриқонунӣ вобаста мебошад. Марҳилаи хотимавӣ фаро расидани оқибатҳои хавфноки ҷамъиятӣ ва амалҳои фаъолонаи пинҳон намудани изҳои ҷиноятро дар бар мегирад, аз ҷумла ба расмият даровардани асосҳои сохта ва руйпӯш намудани далели рафтори зиддиҳуқуқӣ. Тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ имконият медиҳад, ки моделҳои эҳтимолии фаъолияти ҷиноятӣ ташаккул дода шаванд, фарзияҳои тафтишӣ пешниҳод гарданд ва самтҳои самараноки тафтиш муайян карда шаванд. Маълумоти хос дар бораи сохтори ҷиноятҳо барои пешбинӣ намудани рафтори иштирокчиёни онҳо, баланд бардоштани самаранокии ошкор намудани чунин ҷиноятҳо имкон медиҳанд. Дар ин низом таҳлили шахсияти ҷиноятқор ҷойи муҳим дорад. Шахсоне, ки кирдорҳои коррупсионӣ содир мекунанд, одатан бо ангезаи ғаразнок, кӯшиши истифодаи мақоми хизматӣ ба манфиати шахсӣ ва дараҷаи баланди мутобиқшавӣ ба муҳити хизматӣ тавсиф мешаванд. Омӯзиши ин хусусиятҳо имкон медиҳад, ки сабабҳои ташаккули рафтори коррупсионӣ ва шароитҳои мусоидаткунанда ба пайдоиши он, аз ҷумла омилҳои иҷтимоӣ, ташкилӣ ва равонӣ муайян карда шаванд. Таснифи ҷиноятҳои коррупсионӣ, ки ба объект, субъект ва тарзи содиркунӣ асос меёбад, дорои аҳаммияти иловагӣ мебошанд. Ин тасниф аз табиати мураккаб ва бисёрсатҳии ин категорияи ҷиноятҳо шаҳодат медиҳад, ки соҳаҳои гуногуни муносибатҳои ҷамъиятӣ: идоракунии давлатӣ, фаъолияти сохторҳои тиҷоратӣ, соҳаи ҳуқуқтатбиққунӣ ва дигар самтҳоро фаро мегирад.

Ҳамин тариқ, тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ на танҳо аҳаммияти назариявӣ, балки арзиши баланди амалӣ низ дорад. Он ҳамчун воситаи муҳимми таҳлили илмӣ, банақшагирии тафтиш, ташаккули фарзияҳои тафтишӣ ва таҳияи чораҳои муқовимат ба коррупсия баромад мекунад. Рушди минбаъдаи он самти мубрами илми

криминалистика буда, барои баланд бардоштани самаранокии мубориза бо ҷиноятқорӣ аҳаммияти ҷиддӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Аминов Д.И., Гладких В.И., Соловьев К.С. Коррупция как социально-правовой феномен и пути его преодоления: учеб. пособие. -М.: Юристъ, 2002. -124с.
2. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. -М.: Норма, 2001. -240 с.
3. Винокуров С.И. Криминалистическая характеристика преступления, ее содержание и роль в построении методики расследования // Методика расследования преступлений (общие положения). -М., 1976. -С. 101.
4. Герасимов И.Ф. Криминалистические характеристики преступлений в структуре частных методик // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений. -Свердловск, 1978. -С. 5–10.
5. Герасимов И.Ф. Общие положения методики расследования преступлений // Криминалистика : учебник для вузов / под ред. И.Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. -М.: Высшая школа, 1994. -С. 330–331.
6. Гончаренко Г.С. Криминологический анализ личности коррупционного преступника [Электронный ресурс]. URL: http://www.advpalataro.ru/info/trainings.php?ID=7291 (дата обращения: 05.11.2026).
7. Гончаренко Г.С. Понятие, виды и механизмы коррупции с точки зрения правовых институтов // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. - 2007. -№ 3–4. -С. 58–61.
8. Драпкин Л.Я. Предмет доказывания и криминалистические характеристики преступлений // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений. -Свердловск, 1978. -С. 17.
9. Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних. - Красноярск, 1991. -357 с.
10. Лоцмонова Т.М. [Электронный ресурс]. URL: http://lib.eioskuimvd.ru/jirbis2/_docs_file/ВКР/2018/Лоцмонова%20Т.М._2018.pdf (дата обращения: 05.11.2026).
11. Максимов С.В. Коррупционная преступность в России: правовая оценка, источники развития, меры борьбы // Уголовное право. - 1999. -№ 2.
12. Максимов С.В. Коррупция. Закон. Ответственность. -М.: Учебно-консультационный центр «ЮрИнфоР», 2000. 120 с.
13. Сергеев Л.А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений // Руководство для следователей. - М., 1971.
14. Танасевич В.Г. Теоретические основы методики расследования преступлений // Советское государство и право. - 1977. -№ 6. -С. 92–97.
15. Хамицева Д.В. Криминалистическая характеристика взяточников // Молодой ученый. - 2014. -№ 1. -С.263–265.
16. Эминов В.Е., Антонян Ю.М. Личность преступника и ее формирование // Актуальные проблемы российского права. - 2015. -№ 1. -С. 108–113.

ТАВСИФИ КРИМИНАЛИСТИИ ҶИНОЯТҲОИ КОРРУПСИОНӢ: АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ, СОХТОР ВА АҲАММИЯТИ АМАЛӢ

Мақола ба таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ ҳамчун яке аз унсурҳои муҳимтарини методикаи хусусии тафтиши ҷиноятҳо бахшида шудааст. Мубрамияти мавзуъ аз он иборат аст, ки коррупсия ҳамчун падидаи хавфноки иҷтимоӣ ба фаъолияти мақомоти давлатӣ ва маҳаллӣ таъсири манфӣ расонида, ба рушди устувори ҷомеа, таҳкими қонуният ва эътимоди шаҳрвандон ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ халал мерасонад. Дар мақола равишҳои илмии мавҷуда оид ба мафҳум, моҳият ва сохтори тавсифи криминалистии ҷиноят таҳлил карда шудаанд. Диққати махсус ба омӯзиши назарияҳои олимон вобаста ба мазмун ва аҳаммияти амалии ин категорияи илмӣ равона гардидааст. Унсурҳои асосии тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ, аз ҷумла усулҳои омодагӣ, содиркунӣ ва пинҳонсозии ҷиноят, вазъияти содиршавии он, механизми фаъолияти ҷиноятӣ, изҳои типикии ҷиноят ва хусусиятҳои шахсияти ҷиноятқор мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳамчунин хусусиятҳои иҷтимоӣ, равонӣ ва касбии шахсоне, ки ҷиноятҳои коррупсионӣ содир менамоянд, таҳлил гардида, нақши ангезаҳо ва манфиатҳои шахсӣ дар ташаккули рафтори коррупсионӣ муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: ҷиноятҳои коррупсионӣ, тавсифи криминалистӣ, методикаи тафтишот, шахсияти ҷиноятқор, ришвахорӣ, ҷиноятҳои мансабӣ, механизми ҷиноят, версияҳои тафтишотӣ

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, СТРУКТУРА И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Статья посвящена исследованию теоретических и прикладных аспектов криминалистической характеристики коррупционных преступлений как одного из важнейших элементов частных криминалистических методик расследования. Актуальность темы обусловлена высокой степенью общественной опасности коррупции, её негативным влиянием на эффективность деятельности государственных и муниципальных органов, подрывом авторитета публичной власти и существенным ущербом, причиняемым интересам общества и государства. В работе проанализированы существующие в криминалистической науке подходы к определению понятия, сущности и структуры криминалистической характеристики преступления. Особое внимание уделено научным взглядам отечественных и зарубежных ученых относительно содержания данной категории, её места в системе криминалистического знания и практического значения для расследования преступлений. Исследуются основные

структурные элементы криминалистической характеристики коррупционных преступлений, включая способы подготовки, совершения и сокрытия преступлений, особенности обстановки их совершения, механизм преступной деятельности, типичные следы преступления, а также личностные характеристики субъектов коррупционных деяний. Отдельное внимание уделяется анализу личности преступника как важнейшему элементу криминалистической характеристики. Рассматриваются социально-демографические, психологические и профессиональные особенности лиц, совершающих коррупционные преступления, их мотивация, цели и способы достижения противоправных результатов.

Ключевые слова: коррупционные преступления, криминалистическая характеристика, методика расследования, личность преступника, взяточничество, должностные преступления, механизм преступления, следственные версии.

FORENSIC CHARACTERISTICS OF CORRUPTION CRIMES: THEORETICAL BASIS, STRUCTURE AND PRACTICAL SIGNIFICANCE

The article is devoted to the study of theoretical and practical aspects of the forensic characterization of corruption-related crimes as one of the key elements of specialized criminal investigation methodologies. The relevance of the research is determined by the significant social danger of corruption, its destructive impact on public administration, the functioning of state and municipal institutions, and its negative influence on public trust in governmental authorities. The paper analyzes existing scientific approaches to the concept, essence, and structure of forensic crime characterization. Particular attention is paid to scholarly views concerning the role of this category in forensic science and its practical importance for criminal investigations. The study examines the main structural elements of the forensic characterization of corruption crimes, including methods of preparation, commission, and concealment of criminal acts, the circumstances of their commission, the mechanism of criminal activity, typical traces of crime, and the personality traits of offenders. Special emphasis is placed on the offender's personality as an essential component of forensic characterization. The article explores social, demographic, psychological, and professional characteristics of individuals involved in corruption offenses, as well as the motives and goals underlying their criminal behavior.

Keywords: corruption crimes, forensic characteristics, investigation methods, identity of the criminal, bribery, official crimes, mechanism of the crime, investigative versions..

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Имомзода Баҳром Муҳаммадюсуф*** **–** Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвонҷуй**. Суроға:** 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: **985790404**

Сведения об авторе: ***Имомзода Бахром Мухаммадюсуф*** **-** Институт философии и политологии имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, соискатель. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. Телефон: **985790404**

Information about the author: ***Imomzoda Bahrom Muhammadyusuf*** **-** Institute of Philosophy and Political Science named after A. Bahovaddinov of the National Academy of Sciences of Tajikistan, applicant. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 33. Phone: **985790404**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 15.06.2026
Аз тақриз баргашт: 15.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 347.97/99

АСОСҲОИ ҲУҚУҚИИ ТАШКИЛ ВА ФАЪОЛИЯТИ СУДҲОИ ҲАРБӢ

Мирзозода Н.Д.
Донишкадаи ҷумҳуриявии такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф

Муқаддима. Дар низоми мақомоти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳокимияти судӣ яке аз рукнҳои асосии давлатдории ҳуқуқбунёд ва демократӣ ба ҳисоб рафта, вазифаи муҳимми он таъмини адолати судӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин таҳкими қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ ва таъмини волоияти қонун мебошад. Дар шароити рушди давлатдории миллӣ ва ислоҳоти низоми судӣ нақши мақомоти судӣ дар таҳкими суботи ҷомеа, ҳифзи арзишҳои конститутсионӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ боз ҳам бештар мегардад. Дар баробари судҳои дорои салоҳияти умумӣ, дар низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон судҳои махсусгардонидашуда низ фаъолият менамоянд, ки онҳо барои баррасии парвандаҳои дорои хусусияти махсус таъсис дода шудаанд. Махсусгардонии судҳо яке аз тамоюлҳои муҳимми рушди низоми судии муосир ба шумор рафта, ҳадафи он баланд бардоштани сифати баррасии парвандаҳо, таъмини тахассуси касбии судяҳо ва истифодаи донишҳои махсус ҳангоми татбиқи қонун мебошад. Дар доираи чунин махсусгардонӣ судҳои ҳарбӣ ҷойгоҳи махсус дошта, онҳо ҳамчун қисми ҷудонашавандаи низоми ягонаи судии кишвар фаъолият мекунанд.

Аз ин рӯ, мавзуи мазкур дорои мубрамияти хосса буда, фаъолияти судҳои ҳарбиро дар низоми мақомоти давлатии кишвар аз руенҳои асосӣ нишон додааст. Инчунин, мавқеи ҳокимияти судӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ муайян гардида, фаъолияти он ба принсипҳои қонуният, мустақилияти судяҳо, баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, ошкоро будани мурофиаи судӣ ва ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шаҳрвандон асос меёбад.

Усулҳои таҳқиқот. Асоси методологии таҳқиқоти мазкурро маҷмуи усулҳои умумии илмӣ ва махсуси таҳқиқоти ҳуқуқӣ ташкил медиҳад. Дар ҷараёни таҳқиқот аз усулҳои диалектикӣ, таърихӣ, мантиқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таҳлили низомӣ ва муносибати тамаддунӣ истифода гардидааст. Истифодаи усулҳои зикршуда имконият дод, ки асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳарбӣ нишон дода шуда, қайд гардидааст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳарбӣ пеш аз ҳама аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи уҳдадории ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ», қонунгузории мурофиавӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ сарчашма мегиранд. Ин санадҳо тартиби ташкил, ваколат, салоҳият ва принсипҳои фаъолияти судҳои ҳарбиро муайян намуда, заминаи ҳуқуқии фаъолияти онҳоро фароҳам меоранд.

Муҳокима. Зарурати таъсиси судҳои ҳарбӣ, пеш аз ҳама, аз хусусияти махсуси муносибатҳои ҳарбӣ, тартиби ташкили Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, талаботи риояи интизоми ҳарбӣ ва таъмини омодагии доимии ҷангӣ бармеояд. Хизмати ҳарбӣ яке аз шаклҳои муҳимми хизмати давлатӣ буда, бо сатҳи баланди масъулият, тобеияти қатъӣ ба интизоми ҳарбӣ ва иҷрои уҳдадориҳои махсус тавсиф мешавад. Аз ин рӯ, муносибатҳои ҳуқуқие, ки дар ин соҳа ба вуҷуд меоянд, аз бисёр ҷиҳат аз муносибатҳои умумии шаҳрвандӣ фарқ мекунанд ва ба танзими махсуси ҳуқуқӣ ниёз доранд.

Муносибатҳои вобаста ба хизмати ҳарбӣ на танҳо бо меъёрҳои умумии ҳуқуқи конститутсионӣ, гражданӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ, балки бо қонунгузории махсуси ҳарбӣ, оинномаҳои ҳарбӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ танзим карда мешаванд. Аз ин рӯ, баҳсҳо, ҳуқуқвайронкуниҳо ва ҷиноятҳое, ки дар муҳити хизмати ҳарбӣ ба вуҷуд меоянд, дорои хусусиятҳои махсус буда, баррасии онҳо аз судяҳо дониши амиқи ҳуқуқи ҳарбӣ, сохтори идоракунии қӯшунҳо, талаботи интизоми ҳарбӣ ва хусусиятҳои хизмати ҳарбиро талаб менамояд. Дар илми ҳуқуқшиносӣ масъалаи ҷойгоҳ ва нақши судҳои ҳарбӣ ҳамеша бо масъалаҳои мустақилияти ҳокимияти судӣ, махсусгардонии мақомоти судӣ ва кафолати ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон алоқаманд арзёбӣ мегардад. Аксари муҳаққиқони соҳаи ҳуқуқи судӣ бар он назаранд, ки махсусгардонии судҳо на танҳо боиси баланд

гардидани сатҳи касбияти судяҳо мегардад, балки барои татбиқи дурусти қонун ва таъмини ягонагии амалияи судӣ низ мусоидат мекунад. Чунончи, ҳуқуқшиноси маъруфи рус В.М. Лебедев таъкид менамояд: «Махсусгардонии судҳо яке аз воситаҳои муҳимми баланд бардоштани самаранокии адолати судӣ ва таъмини сифати баррасии парвандаҳо мебошад» [10].

Дар таҷрибаи байналмилалӣ низ судҳои ҳарбӣ ҳамчун унсури муҳимми низоми судӣ эътироф гардидаанд. Дар бисёр давлатҳо, аз ҷумла Фаронса, Италия, Испания, Қазоқистон, Ӯзбекистон ва як қатор кишварҳои дигар чунин судҳо фаъолият намуда, парвандаҳои вобаста ба хизмати ҳарбӣ, ҷиноятҳои ҳарбӣ ва дигар муносибатҳои ҳуқуқии марбут ба хизматчиёни ҳарбиро баррасӣ менамоянд. Ҳарчанд сохтор ва доираи ваколатҳои онҳо вобаста ба хусусиятҳои низоми ҳуқуқии ҳар давлат фарқ мекунад, мақсади умумии онҳо таъмини адолати судӣ дар муносибатҳои махсуси ҳарбӣ мебошад.

Адолати судӣ як намуди мушаххаси фаъолиятест, ки пайдоиши он ба эҳтиёҷоти иҷтимоӣ барои ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ вобаста аст. Оид ба хусусиятҳои ин намуди фаъолият бисёр олимон-ҳуқуқшиносон навиштаанд [15].

Бо дарназардошти он, ки «адолати судӣ аз рӯи шакл фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ буда, дар рафти он суд ҳам қарорҳои муваққатӣ ва ҳам ниҳоиро қабул мекунад, ки ҳуқуқ ва уҳдадориҳои иштирокчиёни мурофиаро муайян мекунанд, мутаносибан назорати судӣ дар мурофиаи судӣ фаъолиятест, ки ба адолат рабт дорад» [7,с.224-227; 3; 1,с.130].

Маҳз меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият фароҳам оварданд, ки судҳои ҳарбӣ ҳамчун қисми таркибии низоми ягонаи судии мамлакат ташаккул ёфта, фаъолияти худро мустақилона ва танҳо дар асоси қонун амалӣ намоянд. Судяҳои судҳои ҳарбӣ низ, мисли дигар судяҳои ҷумҳурӣ, ҳангоми амалӣ намудани адолати судӣ мустақил буда, танҳо ба Конститутсия ва қонун итоат мекунанд. Ин кафолати муҳимми татбиқи принсипи мустақилияти ҳокимияти судӣ ва таъмини муҳокимаи одилонаи парвандаҳо мебошад.

Бояд таъкид намуд, ки фаъолияти судҳои ҳарбӣ танҳо ба баррасии ҷиноятҳои ҳарбӣ маҳдуд намешавад. Дар доираи салоҳияти худ онҳо инчунин дигар парвандаҳои вобаста ба ҳуқуқу манфиатҳои хизматчиёни ҳарбӣ, баҳсҳои ҳуқуқии вобаста ба адои хизмати ҳарбӣ ва масъалаҳои дигареро, ки қонунгузорӣ муайян намудааст, баррасӣ менамоянд. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки вазифаи асосии судҳои ҳарбӣ танҳо ҷазо додани гунаҳкорон набуда, пеш аз ҳама ҳифзи ҳуқуқҳои қонунии хизматчиёни ҳарбӣ ва таъмини адолати судӣ мебошад.

Таъмини адолати судӣ дар соҳаи муносибатҳои ҳарбӣ аҳаммияти муҳимми давлатӣ дорад. Амнияти миллӣ, қобилияти мудофиавии давлат ва фаъолияти устувори Қувваҳои Мусаллаҳ аз риояи қатъии қонун, интизоми ҳарбӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои хизматчиёни ҳарбӣ вобастагии мустақим дорад. Аз ин рӯ, судҳои ҳарбӣ на танҳо мақомоти баррасии парвандаҳои судӣ мебошанд, балки ҳамчун яке аз кафолатҳои муҳимми таҳкими қонуният, пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо ва баланд бардоштани масъулияти ҳуқуқии хизматчиёни ҳарбӣ низ хизмат мекунанд.

Тавре ки ҳуқуқшиноси маъруфи рус М.Н. Марченко қайд кардааст: «Давлати ҳуқуқбунёд бе ҳокимияти мустақили судӣ ва бе механизми самараноки ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон вуҷуд дошта наметавонад» [12]. Ин андеша нисбат ба фаъолияти судҳои ҳарбӣ низ пурра татбиқ мегардад, зеро онҳо низ қисми таркибии низоми ягонаи ҳокимияти судӣ мебошанд ва ҳадафи асосии онҳо татбиқи одилонаи қонун мебошад.

Ҳамзамон, олимони соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ таъкид менамоянд, ки махсусгардонии судҳо набояд ба маҳдуд шудани ҳуқуқҳои иштирокчиёни мурофиа оварда расонад. Баръакс, он бояд воситаи беҳтар намудани сифати адолати судӣ, баланд бардоштани сатҳи тахассуси судяҳо ва ҳифзи самараноки ҳуқуқҳои инсон бошад. Ба гуфтаи С.С. Алексеев, «арзиши асосии ҳуқуқ дар он зоҳир мегардад, ки он озодӣ, адолат ва тартиботро таъмин менамояд» [2]. Аз ин нуқтаи назар, фаъолияти судҳои ҳарбӣ низ бояд пурра ба таъмини ҳамин арзишҳои бунёдӣ равона карда шавад. Ҳамин тавр, судҳои ҳарбӣ ҳамчун қисми муҳимми низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар татбиқи адолати судӣ, ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои хизматчиёни ҳарбӣ, таҳкими интизоми ҳарбӣ, таъмини қонуният ва ҳифзи манфиатҳои давлат нақши назаррас доранд. Самаранокии фаъолияти онҳо ба таҳкими давлатдории ҳуқуқбунёд, баланд гардидани эътимоди ҷомеа ба мақомоти

судӣ ва таъмини волоияти қонун мусоидат намуда, яке аз кафолатҳои муҳимми амнияти миллӣ ва рушди устувори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Мафҳум ва моҳияти ҳуқуқии судҳои ҳарбӣ. Судҳои ҳарбӣ яке аз навъҳои муҳимми судҳои махсусгардонидашуда ба ҳисоб рафта, дар низоми ҳокимияти судии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои татбиқи адолати судӣ дар соҳаи муносибатҳои вобаста ба хизмати ҳарбӣ таъсис дода шудаанд. Мавҷудияти чунин судҳо натиҷаи рушди низоми муосири судӣ ва зарурати баррасии тахассусии парвандаҳое мебошад, ки бо фаъолияти Қувваҳои Мусаллаҳ, мақомоти идоракунии ҳарбӣ, қисмҳои ҳарбӣ ва дигар сохторҳои дорои мақоми ҳарбӣ алоқаманд мебошанд. Аз ин ҷиҳат, судҳои ҳарбӣ яке аз унсурҳои муҳимми механизми ҳифзи ҳуқуқ, таъмини қонуният ва таҳкими интизоми ҳарбӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар назарияи давлат ва ҳуқуқ махсусгардонии мақомоти судӣ ҳамчун яке аз самтҳои асосии рушди ҳокимияти судӣ эътироф гардидааст. Пайдоиши судҳои махсусгардонидашуда аз афзоиши муносибатҳои мураккаби ҷамъиятӣ, гуногуншавии соҳаҳои ҳуқуқ ва зарурати ҷалби донишҳои махсус ҳангоми баррасии парвандаҳо вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, таъсиси судҳои ҳарбӣ, пеш аз ҳама, ба баланд бардоштани сифати адолати судӣ, таъмини баррасии касбии парвандаҳо ва татбиқи дурусти қонун мусоидат менамояд.

Тавре ҳуқуқшиноси маъруф С.С. Алексеев қайд мекунад: «Суд ҳамчун шакли махсуси фаъолияти давлатӣ воситаи муҳимтарини таъмини қонуният ва ҳифзи ҳуқуқ мебошад» [2]. Ин андеша аҳаммияти муҳимми фаъолияти ҳамаи мақомоти судӣ, аз ҷумла судҳои ҳарбиро ифода менамояд. Новобаста аз он ки чунин судҳо танҳо гурӯҳи муайяни парвандаҳоро баррасӣ мекунанд, вазифаи асосии онҳо ҳамоно татбиқи одилонаи қонун ва ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шахс мебошад.

Дар адабиёти илмӣ судҳои махсусгардонидашуда ҳамчун судҳое муайян карда мешаванд, ки барои баррасии гурӯҳи муайяни парвандаҳо бо дарназардошти хусусияти муносибатҳои ҳуқуқӣ, мақоми махсуси иштирокчиёни мурофиа ё зарурати истифодаи донишҳои тахассусӣ таъсис дода мешаванд. Аз ҳамин нуқтаи назар, судҳои ҳарбӣ низоми махсуси амалисозии ҳокимияти судиро ташкил дода, ҳамзамон қисми таркибии низоми ягонаи судии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд. Онҳо мақомоти мустақили судӣ буда, фаъолияти худро дар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳои амалкунанда анҷом медиҳанд.

Моҳияти ҳуқуқии судҳои ҳарбӣ пеш аз ҳама дар мақсад ва вазифаҳои онҳо зоҳир мегардад. Вазифаи асосии онҳо таъмини адолати судӣ дар муносибатҳои вобаста ба хизмати ҳарбӣ, ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии хизматчиёни ҳарбӣ, таъмини риояи қонунгузории ҳарбӣ ва таҳкими интизоми ҳарбӣ мебошад. Дар баробари ин, фаъолияти онҳо ба таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ дар Қувваҳои Мусаллаҳ ва дигар сохторҳои ҳарбӣ низ мусоидат мекунад.

Аз нуқтаи назари илмӣ табиати ҳуқуқии судҳои ҳарбӣ аз ду унсури асосӣ иборат аст. Аввалан, онҳо дорои тамоми аломатҳои умумии мақомоти судӣ мебошанд. Ин маънои онро дорад, ки фаъолияти онҳо ба принсипҳои қонуният, мустақилияти судяҳо, баробарии иштирокчиёни мурофиа дар назди қонун ва суд, ошкоро будани мурофиа (ба истиснои ҳолатҳои пешбининамудаи қонун), таъмин намудани ҳуқуқ ба ҳимоя ва иҷрои ҳатмии санадҳои судӣ асос меёбад. Дуюм, судҳои ҳарбӣ дорои хусусияти махсус мебошанд, зеро доираи салоҳияти онҳо танҳо ба гурӯҳи муайяни муносибатҳои ҷамъиятӣ – муносибатҳои ҳарбӣ – паҳн мегардад. Маҳз ҳамин хусусият онҳоро аз судҳои дорои салоҳияти умумӣ фарқ мекунад. Судяҳое, ки дар чунин судҳо фаъолият мекунанд, бояд на танҳо донишҳои амиқи ҳуқуқӣ, балки дониши қонунгузории ҳарбӣ, сохтори мақомоти ҳарбӣ ва хусусиятҳои хизмати ҳарбиро низ дошта бошанд.

Ба андешаи В.М. Лебедев**,** «махсусгардонии мақомоти судӣ ба баланд гардидани сифати адолати судӣ ва ташаккули амалияи ягонаи судӣ мусоидат менамояд» [8]. Ин андеша нисбат ба судҳои ҳарбӣ низ аҳаммияти хос дорад, зеро парвандаҳои ҳарбӣ дорои хусусиятҳои махсуси ҳуқуқӣ буда, баррасии онҳо дониш ва таҷрибаи махсусро талаб мекунад. Дар шароити давлати ҳуқуқбунёд фаъолияти судҳои ҳарбӣ бояд ба таъмини тавозуни манфиатҳои давлатӣ ва ҳуқуқу озодиҳои инсон нигаронида шавад. Аз як тараф, давлат вазифадор аст амнияти миллӣ, қобилияти мудофиавӣ ва интизоми ҳарбиро таъмин намояд. Аз тарафи дигар, хизматчиёни ҳарбӣ, сарфи назар аз хусусияти хизмати худ,

шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, аз ҳамаи ҳуқуқу озодиҳои конститутсионӣ бархӯрдор мебошанд, ба истиснои маҳдудиятҳое, ки қонун мустақиман пешбинӣ кардааст. Аз ин рӯ, яке аз вазифаҳои муҳимми судҳои ҳарбӣ ҳифзи ҳуқуқҳои қонунии хизматчиёни ҳарбӣ аз ҳар гуна поймолшавӣ мебошад.

Дар ин замина М.Н. Марченко таъкид менамояд: «Самаранокии давлати ҳуқуқбунёд пеш аз ҳама аз мавҷудияти ҳокимияти мустақили судӣ ва имконияти ҳифзи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон вобаста аст» [13]. Ин гуфта аҳаммияти мустақилияти судҳои ҳарбиро низ тасдиқ менамояд. Яке аз хусусиятҳои муҳимми ҳуқуқии судҳои ҳарбӣ мустақилияти онҳо аз мақомоти идоракунии ҳарбӣ мебошад. Гарчанде ки онҳо парвандаҳои вобаста ба фаъолияти Қуввaҳои Мусаллаҳро баррасӣ мекунанд, судҳои ҳарбӣ ба сохтори фармондеҳии ҳарбӣ дохил намешаванд ва танҳо ба Конститутсия ва қонун итоат менамоянд. Маҳз ҳамин кафолат шарти асосии татбиқи муҳокимаи одилонаи судӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои иштирокчиёни мурофиа мебошад.

Ҳамин тариқ, судҳои ҳарбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои табиати ҳуқуқии мураккаб мебошанд. Онҳо аз як тараф, қисми ҷудонашавандаи низоми ягонаи судии ҷумҳурӣ буда, тамоми принсипҳои умумии адолати судиро амалӣ менамоянд. Аз тарафи дигар, вобаста ба хусусияти махсуси муносибатҳои ҳарбӣ дорои доираи махсуси салоҳият, тартиби ташкил ва фаъолияти хос мебошанд. Ин хусусиятҳо мақоми судҳои ҳарбиро ҳамчун яке аз институтҳои муҳимми ҳокимияти судӣ муайян намуда, нақши онҳоро дар ҳифзи ҳуқуқ, таъмини қонуният ва таҳкими давлатдории ҳуқуқбунёд боз ҳам муҳим мегардонанд.

Яке аз масъалаҳои муҳимми назарияи ҳуқуқ муайян намудани мақоми судҳои ҳарбӣ дар низоми умумии ҳокимияти судӣ мебошад. Дар аксари давлатҳои муосир судҳои ҳарбӣ ҳамчун қисми ҷудонашавандаи низоми ягонаи судӣ эътироф гардида, фаъолияти онҳо дар асоси принсипҳои умумии адолати судӣ амалӣ карда мешавад. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ҳамин роҳро интихоб намуда, судҳои ҳарбиро ҳамчун мақомоти махсусгардонидашудаи судӣ эътироф кардааст. Ин маънои онро дорад, ки судҳои ҳарбӣ, новобаста аз хусусияти махсуси фаъолияти худ, дорои мақоми конститутсионии суд мебошанд ва ҳангоми баррасии парвандаҳо танҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонун итоат менамоянд.

Дар назарияи ҳуқуқи судӣ мафҳуми «махсусгардонии судҳо» пеш аз ҳама бо баланд бардоштани сифати татбиқи адолати судӣ алоқаманд дониста мешавад. Махсусгардонӣ ба судяҳо имконият медиҳад, ки бо дарназардошти хусусияти муайяни муносибатҳои ҳуқуқӣ дониш ва таҷрибаи касбии худро такмил дода, парвандаҳоро ҳамаҷониба, пурра ва воқеӣ баррасӣ намоянд. Ин махсусан нисбат ба муносибатҳои ҳарбӣ аҳаммияти калон дорад, зеро онҳо аз дигар муносибатҳои ҳуқуқӣ бо хусусиятҳои ташкилию ҳуқуқӣ, интизомӣ ва хизматӣ фарқ мекунанд.

Ба андешаи ҳуқуқшиноси маъруф В.В. Лазарев, «махсусгардонии фаъолияти судӣ яке аз омилҳои баланд гардидани сифати ҳифзи ҳуқуқ мебошад, зеро он имкон медиҳад, ки парвандаҳо бо назардошти хусусиятҳои соҳавии онҳо баррасӣ гарданд» [6]. Ин андеша аҳаммияти таъсиси судҳои ҳарбиро ҳамчун мақомоти дорои тахассуси махсус боз ҳам равшантар нишон медиҳад.

Моҳияти ҳуқуқии судҳои ҳарбӣ инчунин дар вазифаҳои онҳо таҷассум меёбад. Вазифаи асосии онҳо татбиқи адолати судӣ мебошад, аммо дар баробари ин фаъолияти онҳо ба пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо, баланд бардоштани сатҳи риояи қонунгузории ҳарбӣ ва тарбияи ҳуқуқии хизматчиёни ҳарбӣ низ мусоидат менамояд. Санадҳои қабулкардаи судҳои ҳарбӣ на танҳо баҳси мушаххасро ҳал мекунанд, балки ҳамчун воситаи таҳкими қонуният ва пешгирии содир гардидани ҳуқуқвайронкуниҳои нав низ хизмат менамоянд. Дар адабиёти илмӣ таъкид мегардад, ки адолати судӣ танҳо дар ҳолате самаранок мебошад, ки агар он ба принсипҳои мустақилияти суд, беғаразӣ, баробарии тарафҳо ва муҳокимаи одилона асос ёбад. Ин принсипҳо нисбат ба фаъолияти судҳои ҳарбӣ низ пурра татбиқ мешаванд. Ҳангоми баррасии парвандаҳо судя ҳуқуқ надорад таҳти таъсири мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор, фармондеҳон ё дигар шахсон қарор қабул намояд. Ҳама гуна дахолат ба фаъолияти суд тибқи қонун манъ буда, боиси ҷавобгарии ҳуқуқӣ мегардад. Хусусияти дигари муҳимми судҳои ҳарбӣ дар он аст, ки фаъолияти онҳо барои таъмини амнияти миллӣ аҳаммияти муҳим дорад. Қуввaҳои

Мусаллаҳ яке аз институтҳои асосии давлат мебошанд ва фаъолияти самараноки онҳо бидуни риояи қонун, интизоми ҳарбӣ ва масъулияти ҳуқуқӣ ғайриимкон аст. Судҳои ҳарбӣ маҳз тавассути татбиқи одилонаи қонун ба устувории тартиботи ҳуқуқӣ дар мақомоти ҳарбӣ мусоидат намуда, эътимоди хизматчиёни ҳарбиро ба адолати судӣ таҳким мебахшанд.

Таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ низ нишон медиҳад, ки судҳои ҳарбӣ дар низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ мавқеи муҳим доранд. Масалан, дар як қатор давлатҳои аврупоӣ ва кишварҳои пасоШуравӣ судҳои ҳарбӣ ҳамчун мақомоти махсусгардонидашуда фаъолият намуда, баҳсҳо ва парвандаҳои вобаста ба хизмати ҳарбиро баррасӣ менамоянд. Гарчанде сохтор ва салоҳияти онҳо вобаста ба низоми ҳуқуқии ҳар давлат фарқ кунад, вазифаи асосии ҳамаи онҳо таъмини ҳифзи ҳуқуқи хизматчиёни ҳарбӣ ва татбиқи қонуният дар муносибатҳои ҳарбӣ мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти судҳои ҳарбӣ ба рушди давлатдории ҳуқуқбунёд низ таъсири мусбат мерасонад. Бо шарофати фаъолияти онҳо кафолати амалии ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ таъмин гардида, хизматчиёни ҳарбӣ метавонанд дар ҳолати поймол гардидани ҳуқуқу манфиатҳои қонунии худ ба суд мурољиат намоянд. Ин ҳолат яке аз зуҳуроти принсипи волоияти қонун мебошад, ки дар он ҳамаи мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор дар назди қонун баробар мебошанд.

Ҳуқуқшиноси маъруфи рус О.Е. Кутафин қайд намудааст: «Давлати ҳуқуқбунёд пеш аз ҳама бо мавҷудияти низоми мустақили судӣ тавсиф мегардад, зеро маҳз суд кафолати асосии ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мебошад» [5]. Ин андеша нисбат ба судҳои ҳарбӣ низ пурра татбиқ мегардад, зеро онҳо низ яке аз кафолатҳои асосии ҳифзи ҳуқуқҳои хизматчиёни ҳарбӣ мебошанд. Ҳамзамон, судҳои ҳарбӣ дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҳайати шахсӣ нақши муҳим доранд. Амалияи судӣ барои дуруст татбиқ намудани қонунгузории ҳарбӣ, пешгирии қонунвайронкунӣ ва ташаккули муносибати эҳтиромона нисбат ба қонун мусоидат мекунад. Дар натиҷа, қарорҳои судӣ на танҳо аҳаммияти ҳуқуқтатбиққунӣ, балки аҳаммияти тарбиявӣ ва пешгирикунанда низ доранд.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло метавон хулоса намуд, ки моҳияти ҳуқуқии судҳои ҳарбӣ танҳо бо баррасии парвандаҳои вобаста ба хизмати ҳарбӣ маҳдуд намегардад. Онҳо яке аз институтҳои муҳимми ҳокимияти судӣ буда, иҷрои вазифаҳои муҳимми давлатӣ, аз ҷумла таъмини адолати судӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои хизматчиёни ҳарбӣ, таҳкими қонуният, баланд бардоштани интизоми ҳарбӣ ва ҳифзи манфиатҳои давлатро таъмин менамоянд. Маҳз ҳамин омилҳо мақоми махсуси судҳои ҳарбиро дар низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намуда, аҳаммияти онҳоро дар рушди давлатдории ҳуқуқбунёд ва таҳкими волоияти қонун боз ҳам бештар мегардонанд.

Заминаҳои конститутсионии ташкили судҳои ҳарбӣ. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккул ва рушди ҳокимияти судӣ бо раванди бунёди давлати соҳибистиқлол ва ҳуқуқбунёд робитаи зич дорад. Баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ зарурати таъсиси низоми нави мақомоти давлатӣ, ки ба талаботи давлатдории демократӣ, волоияти қонун ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ҷавобгӯ бошад, ба миён омад. Дар ин раванд, қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 ҳамчун санади олии ҳуқуқӣ заминаи устувори ташкили низоми муосири судӣ, аз ҷумла судҳои махсусгардонидашуда, гардид. Маҳз Конститутсия мақоми ҳокимияти судӣ, принсипҳои фаъолияти он ва кафолатҳои мустақилияти судҳоро муайян намуда, барои рушди қонунгузории соҳавӣ асоси ҳуқуқӣ фароҳам овард. Ҳокимияти судӣ дар низоми мақомоти давлатӣ яке аз рукнҳои асосии давлатдории ҳуқуқбунёд ба ҳисоб меравад. Мувофиқи моддаи 9 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Ҳокимияти давлатӣ дар асоси таҷзияи он ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ амалӣ мегардад**».** Ин меъёри конститутсионӣ яке аз муҳимтарин принсипҳои ташкили давлатдории демократиро таҷассум намуда, мустақилияти ҳар як шохаи ҳокимиятро таъмин мекунад. Амалӣ гардидани принсипи таҷзияи ҳокимият барои фаъолияти мустақилонаи мақомоти судӣ аҳаммияти калидӣ дошта, имконият медиҳад, ки судҳо бе дахолати дигар мақомоти давлатӣ адолати судиро амалӣ намоянд. Профессори тоҷик Зариф Ализода дар таҳқиқоти худ оид ба ҳуқуқи конститутсионӣ таъкид менамояд, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо муқаррар намудани принсипи таҷзияи ҳокимият заминаи ташаккули ҳокимияти мустақили судиро гузошта, кафолати муҳимми ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсонро фароҳам овардааст. Ба

андешаи ӯ, мавҷудияти ҳокимияти мустақили судӣ яке аз нишонаҳои асосии давлати ҳуқуқбунёд мебошад ва маҳз тавассути он волоияти қонун таъмин мегардад.

Мақоми конститутсионии ҳокимияти судӣ инчунин дар моддаи 84 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидааст, ки тибқи он «Ҳокимияти судӣ мустақил буда, аз номи давлат ва аз ҷониби судяҳо амалӣ карда мешавад». Ин меъёр кафолати муҳимми мустақилияти судҳоро муқаррар намуда, ба ҳамаи судҳо, аз ҷумла судҳои ҳарбӣ, баробар татбиқ мегардад. Аз ин рӯ, судҳои ҳарбӣ қисми таркибии ҳокимияти судии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, фаъолияти онҳо ба ҳамон принсипҳое асос меёбад, ки фаъолияти дигар судҳои ҷумҳурӣ ба онҳо такя мекунад. Дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ мустақилияти суд ҳамчун кафолати асосии адолати судӣ эътироф гардидааст. Ҳуқуқшиноси маъруфи рус С.С. Алексеев қайд кардааст: «Мустақилияти суд яке аз муҳимтарин кафолатҳои ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мебошад» [2]. Ин андеша барои муайян намудани ҷойгоҳи судҳои ҳарбӣ низ аҳаммияти муҳим дорад, зеро онҳо танҳо дар ҳолати мустақил будан метавонанд адолати воқеиро таъмин намоянд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди заминаҳои ҳуқуқии фаъолияти судҳои ҳарбӣ бо ислоҳоти судӣ-ҳуқуқии солҳои истиқлолият алоқаманд мебошад. Дар доираи ин ислоҳот як қатор қонунҳои конститутсионӣ ва соҳавӣ қабул гардиданд, ки асосҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии фаъолияти судҳои ҳарбиро муайян намуданд. Аз ҷумла, Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» мақоми ҳуқуқии судҳои ҳарбӣ, тартиби таъсис, ваколат ва доираи салоҳияти онҳоро муайян кардааст. Ин қонун судҳои ҳарбиро ҳамчун қисми таркибии низоми ягонаи судии мамлакат эътироф намуда, фаъолияти онҳоро ба принсипҳои умумии адолати судӣ асоснок месозад.

Профессори тоҷик М. Маҳмудзода, ҳангоми таҳлили рушди ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон, қайд менамояд, ки ислоҳоти судӣ дар давраи истиқлолият барои таҳкими мустақилияти мақомоти судӣ, баланд бардоштани самаранокии ҳифзи ҳуқуқ ва мутобиқ намудани низоми судӣ ба меъёрҳои байналмилалӣ аҳаммияти муҳим дошт. Ба андешаи ӯ, махсусгардонии судҳо яке аз самтҳои табиии рушди низоми судии муосир мебошад [14].

Мавҷудияти судҳои ҳарбӣ пеш аз ҳама ба хусусияти махсуси хизмати ҳарбӣ вобаста аст. Хизмати ҳарбӣ аз дигар намудҳои хизмати давлатӣ бо талаботи қатъии интизом, тобеияти хизматӣ, иҷрои вазифаҳои мудофиавӣ ва масъулияти баланди ҳуқуқӣ фарқ мекунад. Аз ин рӯ, баҳсҳо ва парвандаҳое, ки дар ин соҳа ба вуҷуд меоянд, ба баррасии тахассусии судӣ ниёз доранд. Маҳз ҳамин хусусиятҳо боиси таъсиси мақомоти махсуси судӣ гардидаанд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ махсусгардонии судҳо ҳамчун воситаи баланд бардоштани сифати адолати судӣ арзёбӣ мешавад. В.М. Лебедев менависад: «Махсусгардонии судҳо барои баррасии босифат ва касбии парвандаҳои мураккаб шароити мусоид фароҳам меорад» [10]. Ин андеша нисбат ба судҳои ҳарбӣ низ пурра татбиқ мегардад, зеро онҳо маҳз барои баррасии муносибатҳои махсуси ҳарбӣ таъсис дода шудаанд.

Ба андешаи ҳуқуқшиноси тоҷик Абдуқодир Шарифзода низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар сурате метавонад вазифаи конститутсионии худро пурра иҷро намояд, ки ҳар як суд дар доираи салоҳияти қонунан муайяншуда фаъолият намояд ва мустақилияти он аз ҷониби давлат кафолат дода шавад. Ин назария нисбат ба фаъолияти судҳои ҳарбӣ низ аҳаммияти амалӣ дорад, зеро мустақилияти онҳо яке аз шартҳои муҳимми татбиқи адолати судӣ мебошад. Ҳамзамон, фаъолияти судҳои ҳарбӣ бояд ба принсипҳои асосии мурофиаи судӣ такя намояд. Аз ҷумла, принсипҳои қонуният, баробарии шаҳрвандон дар назди қонун ва суд, рақобатпазирии тарафҳо, ҳуқуқ ба ҳимоя, беғаразии суд ва муҳокимаи одилона нисбат ба ҳамаи иштирокчиёни мурофиа баробар татбиқ мешаванд. Ҳеҷ як хизматчии ҳарбӣ бинобар мақоми хизматии худ наметавонад аз ин принсипҳо берун бошад ва ё бартарӣ дошта бошад. Ҳамин тариқ, заминаҳои конститутсионии ташкили судҳои ҳарбӣ аз маҷмуи меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузории конститутсионӣ иборат буда, онҳо мустақилияти ҳокимияти судӣ, ягонагии низоми судӣ ва махсусгардонии мақомоти судиро таъмин менамоянд. Судҳои ҳарбӣ ҳамчун қисми таркибии низоми ягонаи судии Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти худро дар асоси ҳамин меъёрҳо амалӣ намуда, дар таъмини қонуният, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои хизматчиёни ҳарбӣ, таҳкими интизоми ҳарбӣ ва ҳифзи манфиатҳои давлат нақши муҳим доранд. Дар шароити рушди давлатдории ҳуқуқбунёд такмили

заминаҳои конститутсионӣ ва ҳуқуқии фаъолияти судҳои ҳарбӣ яке аз омилҳои муҳимми баланд бардоштани самаранокии ҳокимияти судӣ ва таҳкими волоияти қонун ба ҳисоб меравад.

Ҷойгоҳи судҳои ҳарбӣ дар низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва принсипҳои асосии фаъолияти онҳо. Судҳои ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми ягонаи мақомоти судии кишвар дорои мақоми махсус буда, ҳамчун яке аз шаклҳои судҳои махсусгардонидашуда фаъолияти худро амалӣ менамоянд. Мавҷудияти чунин навъи судҳо пеш аз ҳама ба хусусияти махсуси муносибатҳои ҳарбӣ, зарурати татбиқи қонунгузории соҳавӣ ва таъмини адолати судӣ дар муҳити махсуси хизмати давлатӣ вобаста мебошад. Судҳои ҳарбӣ аз дигар мақомоти судӣ, пеш аз ҳама, бо мақоми ҳуқуқии худ фарқ намекунанд, зеро онҳо низ ҳамчун қисми таркибии ҳокимияти судӣ мустақилона фаъолият менамоянд, балки фарқияти асосии онҳо дар доираи салоҳият, хусусияти муносибатҳои ҳуқуқии баррасишаванда ва мақоми махсуси иштирокчиёни мурофиа ифода меёбад.

Дар шароити ташаккули давлати ҳуқуқбунёд мавҷудияти судҳои махсусгардонидашуда яке аз нишонаҳои рушди низоми муосири адолати судӣ ба ҳисоб меравад. Махсусгардонии судӣ имкон медиҳад, ки парвандаҳое, ки хусусияти мураккаби соҳавӣ доранд, аз ҷониби судяҳое баррасӣ шаванд, ки дорои донишу тачрибаи зарурӣ дар соҳаи дахлдори ҳуқуқ мебошанд. Муносибатҳои ҳарбӣ низ аз ҳамин қабил муносибатҳо мебошанд, зеро онҳо бо масъалаҳои мудофиаи давлат, сохтори Қувваҳои Мусаллаҳ, интизоми ҳарбӣ, тобеияти хизматӣ ва масъулияти махсуси ҳуқуқии хизматчиёни ҳарбӣ алоқаманд мебошанд [16,с.222]; [4]. Самаранокии фаъолияти мақомоти судӣ пеш аз ҳама аз он вобаста аст, ки ҳар як суд дар доираи салоҳияти конститутсионӣ ва қонунӣ амал намуда, мустақилияти воқеии худро таъмин карда тавонад. Махсусгардонии судҳо набояд ҳамчун маҳдуд намудани ягонагии ҳокимияти судӣ фаҳмида шавад, балки бояд ҳамчун воситаи баланд бардоштани сифати адолати судӣ ва таъмини баррасии касбии парвандаҳо арзёбӣ гардад. Низоми судҳои ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ду зинаи асосӣ иборат мебошад:1. Коллегияи ҳарбии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон; 2. Судҳои ҳарбии гарнизонҳо.

Коллегияи ҳарбии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун зинаи болоии низоми судҳои ҳарбӣ амал намуда, дар доираи ваколатҳои муайяннамудаи қонун парвандаҳоро баррасӣ менамояд. Мақоми мазкур дар таъмини ягонагии амалияи судӣ, санҷиши қонуният ва асоснокии санадҳои судии қабулшуда ва ҳалли масъалаҳои муҳимми ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад. Фаъолияти он барои таъмини татбиқи якхелаи меъёрҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи муносибатҳои ҳарбӣ аҳаммияти махсус дорад. Судҳои ҳарбии гарнизонҳо бошанд, асосан ҳамчун судҳои марҳилаи якум фаъолият менамоянд. Онҳо парвандаҳои ҷиноятӣ, граждани, маъмурӣ ва дигар баҳсҳои ҳуқуқиро, ки тибқи қонунгузорӣ ба салоҳияти онҳо дохил мешаванд, баррасӣ мекунанд. Ба доираи фаъолияти онҳо, пеш аз ҳама, парвандаҳое дохил мешаванд, ки бо хизмати ҳарбӣ, ҳуқуқу уҳдадориҳои хизматчиёни ҳарбӣ, муносибатҳои байни сохторҳои ҳарбӣ ва дигар масъалаҳои вобаста ба муҳити ҳарбӣ алоқаманд мебошанд.

Хусусияти муҳимми ҳуқуқии судҳои ҳарбӣ дар он ифода меёбад, ки онҳо танҳо ба шахсияти хизматчии ҳарбӣ ҳамчун иштирокчии мурофиа маҳдуд намешаванд, балки муносибатҳои махсуси ҷамъиятиро, ки дар раванди ташкили хизмати ҳарбӣ ба вуҷуд меоянд, мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор медиҳанд. Яъне, объекти фаъолияти онҳо муносибатҳои ҳуқуқии ҳарбӣ мебошанд, ки дорои хусусияти махсуси ташкилӣ ва идоракунӣ мебошанд. Маҳз ҳамин хусусият зарурати мавҷудияти судҳои ҳарбиро муайян менамояд. Хизмати ҳарбӣ ба низоми қатъии интизом, иҷрои фармонҳои қонунӣ, масъулияти баланд ва муносибатҳои тобеият асос меёбад. Аз ин рӯ, вайрон намудани талаботи қонунгузории ҳарбӣ метавонад на танҳо ба ҳуқуқҳои шахсӣ, балки ба қобилияти мудофиавии давлат ва фаъолияти муътадили сохторҳои ҳарбӣ таъсир расонад.

Дар ин замина, судҳои ҳарбӣ ҳамчун механизми муҳимми таъмини тавозун байни манфиатҳои давлатӣ ва ҳуқуқҳои шахсии хизматчиёни ҳарбӣ баромад мекунанд. Аз як тараф, онҳо ба таҳкими интизоми ҳарбӣ ва риояи талаботи қонунгузории ҳарбӣ мусоидат менамоянд, аз тарафи дигар, кафолат медиҳанд, ки ҳуқуқу озодиҳои хизматчиёни ҳарбӣ ҳамчун шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳифз карда шаванд.

Принсипҳои асосии фаъолияти судҳои ҳарбӣ. Фаъолияти судҳои ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳамон принсипҳои умумии адолати судӣ асос меёбад, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳои соҳавӣ муқаррар шудаанд. Ин принсипҳо заминаи ҳуқуқии фаъолияти судҳоро ташкил намуда, кафолати татбиқи дуруст ва одилонаи қонун мебошанд.

1. Принсипи мустақилияти суд. Мустақилияти суд яке аз принсипҳои асосии фаъолияти тамоми мақомоти судӣ, аз ҷумла судҳои ҳарбӣ мебошад. Судҳои ҳарбӣ ҳангоми баррасии парвандаҳо мустақил буда, танҳо ба Конститутсия ва қонун итоат мекунанд. Ҳеҷ гуна дахолат аз ҷониби мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор ё мақомоти фармондеҳии ҳарбӣ ба фаъолияти суд иҷозат дода намешавад.

Мустақилияти судҳои ҳарбӣ аҳаммияти махсус дорад, зеро хусусияти парвандаҳои баррасишаванда метавонад ба фаъолияти сохторҳои ҳарбӣ ё шахсони дорои мақоми хизматӣ вобаста бошад. Танҳо суди мустақил метавонад қарореро қабул намояд, ки ба қонун ва адолат асос ёфта бошад.

2. Принсипи қонуният. Принсипи қонуният маънои онро дорад, ки тамоми фаъолияти судҳои ҳарбӣ бояд дар асоси қонун ва танҳо дар доираи ваколатҳои муайяншуда анҷом дода шавад. Судя ҳангоми баррасии парванда вазифадор аст ҳамаи ҳолатҳои воқеиро пурра ва объективона таҳқиқ намуда, қарори худро танҳо дар асоси меъёрҳои ҳуқуқӣ қабул намояд.Риояи қонуният дар фаъолияти судҳои ҳарбӣ аҳаммияти махсус дорад, зеро муносибатҳои ҳарбӣ аксаран бо масъалаҳои масъулияти баланд ва манфиатҳои муҳимми давлатӣ алоқаманд мебошанд.

3. Принсипи ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд. Гарчанде судҳои ҳарбӣ бештар ба муносибатҳои вобаста ба хизмати ҳарбӣ машғул мебошанд, вазифаи асосии онҳо ҳамоно ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Хизматчиёни ҳарбӣ аз ҳуқуқҳои конститутсионӣ бархӯрдор буда, танҳо маҳдудиятҳое метавонанд нисбат ба онҳо татбиқ шаванд, ки қонун пешбинӣ намудааст.

Ба андешаи муҳаққиқони тоҷик, аз ҷумла худи муаллифи мақола, яке аз вазифаҳои муҳимми ҳокимияти судӣ дар давлати ҳуқуқбунёд на танҳо татбиқи ҷазо ё ҳалли баҳс, балки таъмини кафолати ҳуқуқии шахс дар муносибат бо давлат мебошад.

4. Принсипи баробарии иштирокчиёни мурофиа. Яке аз талаботи муҳимми адолати судӣ баробарии ҳамаи иштирокчиёни мурофиа дар назди қонун ва суд мебошад. Мақоми хизматии шахс, рутбаи ҳарбӣ ё мавқеи ӯ дар сохтори ҳарбӣ набояд ба маҳдуд гардидани ҳуқуқҳои мурофиавии ӯ оварда расонад.

Хулоса. Хизматчии ҳарбӣ ҳамчун иштирокчии мурофиа дорои тамоми ҳуқуқҳои пешбининамудаи қонун мебошад: ҳуқуқ ба ҳимоя, пешниҳоди далелҳо, иштирок дар муҳокима ва истифодаи дигар воситаҳои ҳифзи ҳуқуқ. Ҳамин тавр, ҷойгоҳи судҳои ҳарбӣ дар низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо хусусияти махсуси фаъолияти онҳо муайян мегардад. Онҳо қисми таркибии ҳокимияти ягонаи судӣ буда, ҳамзамон бо назардошти хусусияти муносибатҳои ҳарбӣ дорои салоҳияти махсус мебошанд. Фаъолияти онҳо ба принсипҳои мустақилияти суд, қонуният, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва баробарии иштирокчиёни мурофиа асос ёфта, барои таҳкими давлатдории ҳуқуқбунёд, таъмини қонуният дар Қувваҳои Мусаллаҳ ва баланд бардоштани эътимод ба ҳокимияти судӣ мусоидат менамояд. Ҳамин тавр, судҳои ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун қисми таркибии низоми ягонаи судии кишвар дорои мақоми махсуси ҳуқуқӣ буда, фаъолияти онҳо ба хусусияти хоси муносибатҳои ҳарбӣ ва зарурати таъмини адолати судӣ дар ин соҳа вобаста мебошад. Онҳо бо вуҷуди доштани салоҳияти махсус, тамоми принсипҳои умумии ҳокимияти судӣ, аз ҷумла мустақилияти суд, қонуният, баробарии иштирокчиёни мурофиа ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсонро амалӣ менамоянд. Мавҷудияти судҳои ҳарбӣ ба зарурати нигоҳ доштани тавозун байни манфиатҳои давлатӣ, таъмини интизоми ҳарбӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои қонунии хизматчиёни ҳарбӣ асос меёбад.

Заминаҳои конститутсионӣ ва ҳуқуқии фаъолияти судҳои ҳарбӣ, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузории соҳавӣ муқаррар шудаанд, барои мустақилият ва самаранокии фаъолияти онҳо шароити зарурӣ фароҳам меоранд. Дар шароити давлати ҳуқуқбунёд судҳои ҳарбӣ на танҳо воситаи татбиқи қонунгузории ҳарбӣ, балки яке аз кафолатҳои муҳимми ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон, таҳкими қонуният ва баланд бардоштани эътимод ба ҳокимияти судӣ ба ҳисоб мераванд. Аз ин рӯ, рушди

минбаъдаи фаъолияти онҳо яке аз самтҳои муҳимми такмили низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Маводи мазкур тибқи нақшаи барномаи дурнамои фаъолияти илмӣ-таҳқиқотии шуъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти давлат ва ҳуқуқи АМИТ таҳти унвони "Омӯзиши масоили назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи конституционӣ, инчунин ҷанбаҳои сиёсатшиносӣ ва фалсафии рушди ҷомеа барои солҳои 2023-2027" омода карда шудааст.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ИДҲ АМИТ - Буризода Э.Б.

АДАБИЁТ

1. Азаров, В.А. Функция судебного контроля в истории, теории и практике уголовного процесса России / В.А. Азаров, И.Ю Таричко. -Омск: гос. ун-т, 2004. – 379 с.
2. Алексеев, С.С. Теория права [Текст] / С.С. Алексеев. -М.: БЕК, 1995. – 320 с.
3. Буриев, И.Б. Судебные институты государственности досоветского Таджикистана / И.Б. Буриев. -Душанбе: Ирфон, 2010. – 188 с.
4. Bosworth, C.E. The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040 / C.E. Bosworth. -Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963. – 200 p.
5. Кутафин, О.Е. Судебная власть России [Текст] / О.Е. Кутафин. – М.: Проспект, 2002. – 624 с.
6. Лазарев, В.В. Теория государства и права [Текст] / В.В. Лазарев. – М.: Юрайт, 2015. – 654 с.
7. Лалиев, А.И. Судебный контроль и правосудие: понятие, признаки, проблемы и соотношения [Текст] / А.И. Лалиев // Общество и право. – 2010. – №3. – С. 224-227.
8. Лебедев, В.М. Судебная власть в современной России: Проблемы становления и развития / В.М. Лебедев. Изд-во Санкт-Петербургский государственный университет, юридический факультет. –Лань, 2001. – 384 с.
9. Лебедев, В.М. Становление и развитие судебной власти в Российской Федерации / В.М. Лебедев. -М.: Норма, 2000. -384 с.
10. Лебедев, В.М. Судебная власть в Российской Федерации: становление и развитие / В.М. Лебедев. -М.: Норма, 2010. -512 с.
11. Марченко М.Н. Судебная власть в системе разделения властей / М.Н. Марченко. – М.: Проспект, 2009. – 480 с.
12. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права. В 2 т. / М.Н. Марченко. -М.: Проспект, 2016.
13. Марченко М.Н. Теория государства и права в вопросах и ответах / М.Н. Марченко. -М.: Проспект, 2014. – 240 с.
14. Маҳмудзода, М.А. Ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назария ва амалия [Матн] / М.А. Маҳмудзода. – Душанбе: Дониш, 2016. – 284 с.
15. Одинаев, Р.С. Судебные институты в истории таджикской государственности / Р.С. Одинаев. -Душанбе, 2017. – 176 с.
16. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / А. Шайо. пер. с венг. -М.: Юристъ, 1999. -292 с.

АСОСҲОИ ҲУҚУҚИИ ТАШКИЛ ВА ФАЪОЛИЯТИ СУДҲОИ ҲАРБӢ

Мақола аҳаммияти ҳуқуқӣ дошта, дар он асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳарбӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар ибтидо гуфта шудааст, ки дар низоми мақомоти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳокимияти судӣ яке аз рукнҳои асосии давлатдории ҳуқуқбунёд ва демократӣ ба ҳисоб рафта, вазифаи муҳимми он таъмини адолати судӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин таҳкими қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ ва таъмини волоияти қонун мебошад. Дар идома муаллиф доир ба масъалаи фаъолияти судҳои махсусгардонидашуда дар низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон навишта, таъсиси онҳоро барои баррасии парвандаҳои дорои хусусияти махсус таъкид намудааст. Инчунин зикр кардааст, ки махсусгардонии судҳо яке аз тамоюлҳои муҳимми рушди низоми судии муосир ба шумор рафта, ҳадафи он баланд бардоштани сифати баррасии парвандаҳо, таъмини тахассуси касбии судяҳо ва истифодаи донишҳои махсус ҳангоми татбиқи қонун мебошад. Дар доираи чунин махсусгардонӣ муаллиф судҳои ҳарбиро дорои ҷойгоҳи махсус дониста, қайд менамояд, ки онҳо ҳамчун қисми ҷудонашавандаи низоми ягонаи судии кишвар фаъолият мекунанд. Муаллиф асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳарбиро нишон дода, иброз намудааст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳарбӣ пеш аз ҳама аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи уҳдадории ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ», қонунгузории мурофиавӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ сарчашма мегиранд. Ин санадҳо тартиби ташкил, ваколат, салоҳият ва принсипҳои фаъолияти судҳои ҳарбиро муайян намуда, заминаи ҳуқуқии фаъолияти онҳоро фароҳам меоранд.

Калидвожаҳо: ҳуқуқ, ташкил, фаъолият, судҳои ҳарбӣ, мақомоти давлатӣ, ҳокимияти судӣ, низоми судӣ, давлати ҳуқуқбунёд, таъмини интизоми ҳарбӣ.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЕННЫХ СУДОВ

Статья имеет юридическое значение, в ней обсуждаются правовые основы организации и деятельности военных судов. Вначале было отмечено, что в системе государственных органов Республики Таджикистан судебная власть является одной из главных опор демократического и правового государства, и её важной задачей является обеспечение правосудия, защита прав и свобод человека и гражданина, а также укрепление законности, правопорядка и обеспечение верховенства права. Далее автор пишет о вопросе деятельности специализированных судов в судебной системе Республики Таджикистан, подчеркивая их создание для рассмотрения дел особого характера. Он также отметил, что специализация судов является одним из важных направлений развития современной судебной системы, целью которого является повышение качества рассмотрения дел, обеспечение профессиональной квалификации судей и использование специальных знаний при применении права. В рамках такой специализации автор считает, что военные суды занимают особое место, отмечая, что они действуют как неотъемлемая часть единой судебной системы страны. Автор рассматривает правовые основы организации и деятельности военных судов и утверждает, что в Республике Таджикистан правовые основы организации и деятельности военных судов берут начало, прежде всего, в Конституции Республики Таджикистан, Конституционном законе Республики Таджикистан «О судах Республики Таджикистан», Законе Республики Таджикистан «О воинской службе и военной службе», процессуальном законодательстве и других нормативно-правовых актах. Эти акты определяют порядок организации, полномочия, компетенцию и принципы деятельности военных судов и обеспечивают правовую основу для их деятельности.

Ключевые слова: право, организация, деятельность, военные суды, государственные органы, судебная власть, правовое государство, обеспечение военной дисциплины.

LEGAL BASIS OF THE ORGANIZATION AND ACTIVITY OF MILITARY COURTS

The article has legal significance, and the legal foundations of the organization and activities of military courts are discussed in it. At the beginning, it was stated that in the system of state bodies of the Republic of Tajikistan, the judiciary is one of the main pillars of a democratic and legal state, and its important task is to ensure justice, protect the rights and freedoms of man and citizen, as well as strengthen legality, legal order and ensure the rule of law. The author continues to write about the issue of the activity of specialized courts in the judicial system of the Republic of Tajikistan, emphasizing their establishment to consider cases of a special nature. He also noted that the specialization of courts is one of the important trends in the development of the modern judicial system, the purpose of which is to improve the quality of considering cases, ensure the professional qualification of judges and the use of special knowledge when applying the law. Within the framework of such specialization, the author considers military courts to have a special place, noting that they operate as an integral part of the unified judicial system of the country. The author shows the legal foundations of the organization and activities of military courts and states that in the Republic of Tajikistan, the legal foundations of the organization and activities of military courts originate primarily from the Constitution of the Republic of Tajikistan, the Constitutional Law of the Republic of Tajikistan “On the Courts of the Republic of Tajikistan”, the Law of the Republic of Tajikistan “On Military Duty and Military Service”, procedural legislation and other regulatory legal acts. These acts determine the procedure for the organization, authority, competence and principles of the activities of military courts and provide the legal basis for their activities.

Keywords: law, organization, activity, military courts, government bodies, judicial power, rule of law, ensuring military discipline.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Мирзозода Наврӯз Довудхоҷа –*** Донишкадаи ҷумҳуриявии такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф, ректор, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. **Суроға:** 734000, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нисор Муҳаммад,15.

Сведения об авторе: ***Мирзозода Навруз Довудходж –*** Республиканский институт повышения квалификации и переподготовки работников образования, ректор, кандидат юридических наук, доцент. **Адрес:** 734000, Республика Таджикистан, Душанбе, Шохмансурский район, улица Нисор Мухаммад,15.

Information about the author: ***Mirzozoda Navruz Dovudhoj*** –Republican Institute for Advanced Training and Retraining of Education Workers, Candidate of Law, Associate Professor, rector. **Address:** 734000, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nisor Muhammad street,15.

Мақола ба редаксия ворид шуд: 16.06.2026
Аз тақриз баргашт: 15.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 342.721

МАЪРИФАТИ ҲУҚУҚӢ ҲАМЧУН САМТИ СИЁСАТИ ҲУҚУҚӢ ДАР СОҲАИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯИ ҲУҚУҚӢ, ТАЪМИНИ ТАВОЗУНИ АМНИЯТ ВА ОЗОДИҲОИ ШАХСӢ

Ҳасанзода Лочин Қурбоналӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Асосан муқаддимаи мавзуи мазкур аз аҳаммияти мавзуъ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ иборат мебошад.

Шароити ҷаҳонишавӣ ва густариши арзишҳои умумибашарӣ, ҳуқуқи инсон ба яке аз меҳварҳои асосии низоми ҳуқуқии муосир табдил ёфтааст. Агар дар гузашта ҳуқуқи инсон бештар ҳамчун категорияи ахлоқӣ ва фалсафӣ маънидод мегардид, имрӯз он мақоми устувори меъёрӣ дошта, дар низоми ҳуқуқи байналхалқӣ ва дар сохтори ҳуқуқи миллӣ ба ҳайси заминаи қонуният дар ҳифзи ҳуқуқ озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳисобида мешавад. Пас аз таъсиси Созмони Милали Муттаҳид ва қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон низоми байналмилалии ҳифзи ҳуқуқ ба марҳилаи нави рушд ворид гардид ва инсон ҳамчун арзиши олӣ дар маркази танзими ҳуқуқӣ қарор гирифт.

Аз ин рӯ, масъалаи муайян намудани маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун самти сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ, таъмини тавозуни амният ва озодиҳои шахсӣ аҳаммияти махсус пайдо мекунад. Ин масъала на танҳо хусусияти назариявӣ, балки аҳаммияти амалӣ низ дорад, зеро сатҳи воқеии ҳифзи ҳуқуқ аз он вобаста аст, ки то кадом андоза меъёрҳои байналмилалӣ дар қонунгузории миллӣ татбиқ ва аз ҷониби судҳо, мақомоти давлатӣ ва ниҳодҳои ҳимояи ҳуқуқ самаранок истифода мешаванд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар Конститутсияи худ ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро арзиши олӣ эътироф кардааст, таҳқиқи ин масъала барои такмили низоми ҳуқуқӣ, таҳкими амнияти ҳуқуқӣ ва рушди давлатдории ҳуқуқбунёд аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Имрӯз дар рушди соҳаҳои ҳуқуқи муосир ва ташаккули қадру қиммати инсонӣ баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳолӣ аҳаммияти хоссаро пайдо намудааст. Дар бунёди давлати ҳуқуқбунёд, баланд бардштани маърифати ҳуқуқии аҳолӣ ва устувор будани волоияти қонун тадбиқи принсипи адолат низ ҷойгоҳи махсус дорад. Чунки адолат яке аз меъёрҳои асосӣ дар батанзимдарории муносибатҳои ҳуқуқӣ дар бунёди давлати ҳуққбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҳамоҳангсозии низомҳои ҳуқуқии миллӣ бо стандартҳои байналмилалӣ, масъалаи дарки назариявии адолат ва татбиқи амалии он дар қонунгузорӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ аҳаммияти махсус касб мекунад. Барои Тоҷикистони соҳибистиқлол, ки дар марҳилаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд ва ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ қарор дорад, таҳқиқи ҷанбаҳои назариявии ҳуқуқи адолат ва муқоисаи онҳо бо стандартҳои байналмилалӣ метавонад ба такмили қонунгузорӣ ва баланд бардоштани сатҳи ҳимояи ҳуқуқи инсон мусоидат хоҳад кард.

Дар замони муосир вазъи таҳаввулоти муосири давлатдорӣ ва густариши талаботи ҳуқуқи инсон масъалаҳои адолат ва баробарӣ аҳаммияти бунёдӣ касб менамоянд. Ин ду мафҳум пояҳои меъёрии давлати ҳуқуқбунёд, қонуният ва ҳифзи шаъну шарафи инсон мебошанд. Пойдории давлатдорӣ, легитимияти ҳокимият ва эътимоди шаҳрвандон ба низоми ҳуқуқӣ дар бисёр маврид аз он вобаста аст, ки то чӣ андоза принсипҳои адолат ва баробарӣ дар қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ таъмин мегарданд.

Аз ин рӯ. таҳқиқи робитаи байни адолат, баробарӣ, қонуният ва шаъну шараф аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад. Махсусан барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар роҳи таҳкими давлатдории ҳуқуқбунёд ва ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ қарор дорад, баррасии илмии ин масъала метавонад барои такмили меъёрҳои ҳуқуқӣ ва таҳкими фарҳанги ҳуқуқӣ, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун самти сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ, таъмини амнияти дохили ва беруна ва барои ҳифзи озодиҳои шахсии инсон заминаи муҳим фароҳам оварад.

Мақсади мақола. Мақсади асосии ин мавзуъ омӯзиши нақши маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун самти сиёсати ҳуқуқӣ дар низоми таълиму тарбияи ҳуқуқӣ ва таҳлили таъсири он ба таъмини амният ва ҳифзи озодиҳои шахсӣ мебошад.

Барои расидан ба ин мақсад иҷрои вазифаҳои моҳият ва муҳтавои маърифати ҳуқуқӣ, тарбияи ҳуқуқӣ ва роҳҳои татбиқи амният дар ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд муайян хоҳад гашт.

Мавод ва усулҳо. Методологияи таҳқиқ аз маҷмуи усулҳои умумии илмӣ ва махсуси ҳуқуқӣ асос меёбад.

Дар мақола аз усули таҳлили системавӣ истифода мешавад, ки тавассути он ҳуқуқи инсон ҳамчун унсури марказии сохтори ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ баррасӣ мегардад.

Усули таърихӣ-ҳуқуқӣ барои омӯзиши таҳаввули ҳуқуқи инсон аз давраи ташаккули санадҳои байналмилалӣ то ҷойгиршавии он дар низомҳои конститутсионии миллӣ истифода мегардад.

Усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо равишҳои давлатҳои дигар ва бо стандартҳои байналмилалӣ муқоиса карда шавад.

Усули расмӣ-мантиқӣ барои таҳлили мафҳумҳо, принсипҳо ва сохтори меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва миллӣ истифода мешавад.

Усули доктриналӣ барои таҳлили ақидаҳои олимони соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва конститутсионӣ, инчунин барои шарҳи назарияҳои монизм ва дуализм ба кор бурда мешавад.

Ҳамчунин, дар мақола аз усули тафсири ҳуқуқӣ истифода мешавад, ки ба воситаи он муҳтавои моддаҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои байналмилалӣ ва қарорҳои судҳои байналмилалӣ таҳлил ва тафсир мешавад.

Натиҷаҳо. Дар таҳқиқоти илмӣ яке аз самтҳои муҳим, ин пеш аз ҳама, ҳифзи ҳуқуқҳои инсон, ки аз маҷмуи озодиҳо иборат аст, ва меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ дар ин самт таҳлил хоҳад ёфт.

Дуввум, робитаи байни монизм ва дуализм дар заминаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври мушаххас баррасӣ гардида, ҷойгоҳи модели монистии Тоҷикистон дар муқоиса бо таҷрибаи дигар давлатҳо муайян карда мешавад.

Севвум, мақола хусусияти пешсафи меъёрҳои байналмилалиро дар низоми ҳуқуқии Тоҷикистон дар асоси моддаи 10 Конститутсия бо равиши таҳлили ҳуқуқи муқоисавӣ нишон медиҳад.

Чаҳорум, нақши механизмҳои миллӣ, аз ҷумла Суди конститутсионӣ, судҳои умумӣ ва Омбудсман ҳамчун василаҳои амалисозии меъёрҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон ба таври системавӣ таҳлил мегардад.

Панҷум, дар мақола принсипҳои зарурият, мутаносибият ҳамчун абзорҳои муҳимми мувозинати байни манфиати давлат ва ҳуқуқи шахс таҳлил шуда, аҳаммияти онҳо барои қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиққунии Тоҷикистон нишон дода мешавад.

Муҳокима. Ҳадафи мавзуи маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун самти сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ ва таъмини тавозуни амният ва озодиҳои шахсӣ, инчунин баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳолӣ, дарки қонун ва эҳтиром бо он, арҷгузорӣ ба волоияти қонун, фаъолона дар тарбияи ҳуқуқии аҳолӣ ширкат кардан, эмин нигоҳ доштани шахс аз ҳар гуна ҳуқуқвайронкуниҳо ва ғайра иборат аст.

Пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ Тоҷикистон ба дастовардҳои ниҳоят муҳимми сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ соҳиб гардид. Ин ҳама дастовардҳо ба он оварда расонид, ки дар мамлакат меъёрҳои Конститутсия пурра амал мекунанд ва мавриди эҳтиром гузоштани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд амалӣ мегардад. Воқеан ҳам меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бобати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки фарогири боби дуюми он аст, зери таваҷҷуҳи давлат қарор дорад ки он таҷассумгари он аст, ки воқеан мақсади Тоҷикистон бунёди давлати ҳуқуқбунёд, демократӣ, соҳибихтиёр ва шаҳрвандӣ мебошад.

Албатта амалӣ гардонидани ин мақсади ниҳоӣ ва бунёди чунин сохтори давлатдорӣ низ аз устувории волоияти қонун, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва иҷрои уҳдадориҳои тарафайн байни давлат ва шахс, яъне амалӣ гардидани принсипи таҷзияи ҳокимият мебошад. Зимни амалӣ гардидани принсипи мазкур сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи таълимиу тарбияи ҳуқуқӣ, таъмини тавозуни амният ва озодиҳои шахсӣ амалӣ хоҳад гашт.

Тарафи дигари масъала он аст, ки албатта амалӣ гардидани принсипи таҷзияи ҳокимият аз тинҷиву оромӣ ва пойдории сулҳу ваҳдат алоқамандии зич дорад. Зеро, ки устувории сулҳу ваҳдат ва рушди давлат дар самтҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа аз эҳтироми

қонун, ҳифзи манфиатҳои давлат аз ҳаргуна таҳдидҳои дохил ва берун вобаста аст. Тоҷикистон воқеан ҳам тавонист, ки дар тули соҳибистиқлолии хеш худро ҳамчун давлати мустақил дар арсаи байналмилалӣ мусбӣ арзёбӣ карда тавонад ва ин бевосита аз иқдомҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон алоқамандӣ дошта, саҳми роҳбари давлат дар таъмини амнияти миллӣ бениҳоят калон аст, ки шаҳодати ин гуфтаҳо вазъи имрӯзаи Тоҷикистон аст.

Ногуфта намонад, ки ироаи ҳарсолаи Паёми Президенти мамлакат ба Маҷлиси Олӣ шаҳодати онро дорад, ки кишвари Тоҷикистон дар яке аз самтҳои муҳим, ки ин ҳам бошад таъмини тавозуни амният ва озодиҳои инсон пешсаф буда, баҳри ҳифзи манфиатҳои давлат ва ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд корҳои зиёдеро ба анҷом расонидааст.

Бо ташаббуси бевоситаи Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2024-ум соли маърифати ҳуқуқӣ эълон гардида буд, ки он як иқдоми нек дар баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳолӣ аз фоида холӣ набуд. Албатта натиҷаҳо назаррас буданд, ки волоияти қонун хуб ба роҳ монда шуда, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҷойгоҳи махсуси худро бештар пайдо намуд ва давлат низ тавонист, ки ҳифзи амнияти миллӣ хешро чи дар дохил ва чи дар берун амали намояд. Албатта амалӣ гардидани волоияти қонун аз фаъолияти пурсамари сохторҳои низомӣ вобаста дошт, ки ин натиҷаи кору фаъолияти хуби онҳо мебошад.

Дар даврони соҳибистиқлолӣ як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва барномаҳои зиёди давлатӣ қабул карда шуданд [4,с.6]. Яке аз ин барномаҳо ва натиҷаҳо дар ин самт тибқи фармони бевоситаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи “Соли маърифати ҳуқуқӣ” эълон намудани соли 2024” аз 32 декабри соли 2023, №668 мебошад [5,с.20]. Чунин амал боз ҳам шаҳодати онро дорад, ки моддаи якуми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бунёди давлати соҳибихтиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона амалӣ хоҳад гардид [7,с.20].

Сарвари давлат бо такя ба фармони мазкур дар аксарияти баромадҳои хеш дар бораи баланд бардоштани маърифатнокии аҳолӣ таъкид менамоянд, ки ин ҳама бар нафъи ҳар як аъзои ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Таъкидҳои сарвари давлат дар бораи муносибат ба оила, ба ҷамъият, қоидаҳои ҳаракат дар роҳ, масъалаҳои дастгирии сатҳи умумии фарҳангӣ, ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд, ҳуқуқҳои кӯдак меҳвари асосии онҳо аз сатҳи донистани ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҳар шахс вобаста мебошад. Инчунин муҳим аст, ки чи гуна шаҳрванд роҳҳои ҳимояи ҳуқуқҳои худро тасаввур мекунад, ки ҳуқуқҳои ӯ дар он ҷо хотима меёбанд ва ҳуқуқҳои шахси дигар оғоз мегарданд.

Инчунин махсусан маърифати ҳуқуқӣ барои шахс имкони хуберо ба миён меорад, ки ба нафъи худ ва ба нафъи давлат таъсири манфӣ нагузоранд. Масалан, дар қонунгузории маданӣ принсипи амалисозии бемонеаи ҳуқуқҳои маданӣ мустаҳкам гардида, инчунин ҳадди амалисозии ин ҳуқуқҳо (дар моддаи 9, қисми 6 моддаи 279) муайян гардидааст [6,с.8]. Риояи чунин маҳдудияти амалисозии ҳуқуқҳои маданӣ танҳо дар ҳолате амалӣ мегардад, ки агар шахс дорои маърифати ҳуқуқии комил бошад.

Маърифати ҳуқуқӣ аз маҷмуи донишҳои баланди ҳуқуқӣ бо ахлоқ инъикосёфта иборат аст, ки инсон онро дар татбиқи қонун баҳри тартиботи хуби ҳуқуқӣ дар ҷомеа ва рушду нумуи он амалӣ месозад. Албатта маърифати баланди ҳуқуқии шахс аз иқтисодиёт, иҷтимоиёт, фарҳанг ва омилҳои сиёсӣ вобастагии зич дорад. Маърифати ҳуқуқии фард аз донишҳои ҳуқуқӣ ба миён меояд [8,с.53].

Аз ҷониби табақаҳои гуногуни ҷомеа иқдоми нек дар бораи соли маърифати ҳуқуқӣ эълон гардидан хеле хуб пазируфта шуд ва дар ин ҷода асарҳои илмӣ ва саҳми аввалиндараҷаи муассисаҳои таҳсилотӣ дар ташаккули маърифати ҳуқуқӣ аз ҷониби олимону муҳаққиқон якдилона пазируфта шуданд.

Ҳамзамон бо ин, муассисаҳои таҳсилотӣ субъекти ягонаи фаъолияти маърифатпарварии ҳуқуқӣ нестанд. Чораҳои таълимию тарбиявӣ, ки бо намудҳои гуногун, аз он ҷумла бо воситаи рӯзномаву маҷаллаҳо, корҳои фаҳмондадиҳӣ миёни мардум, суҳбатҳои телевизионӣ ва ба шууру амали одамон дар фаъолияти ҳамаи иштирокчиёни раванди маърифатпарварии ҳуқуқӣ истифода мешаванд.

Барои ҳамин сиёсати ҳуқуқӣ дар раванди таълиму тарбия самти ниҳоят муҳимест, ки дар ташаккулу рушди маърифати ҳуқуқӣ ҷузъи (унсури таркибии) ин самти сиёсати ҳуқуқӣ маҳсуб мешавад.

Тарбияи ҳуқуқӣ ва таълимоти ҳуқуқӣ яке аз унсурҳои муҳим ва амалӣ гардонидани сиёсати ҳуқуқӣ маҳсуб ёфта, натиҷаи амалӣ намудани сиёсати ҳуқуқӣ аст [3,с.166]. Татбиқи сиёсати ҳуқуқии тарбиявӣ бо воситаи фаъолияти хуб ва мақсадноки ташкилоту муассисаҳо, корхонаҳо, аъзоёни ҷомеаи шаҳрвандӣ дар риштаи ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ амалӣ гардонида мешавад. Инҷо албатта фарогирии ҳифзи манфиатҳои миллӣ давлат чи дар дохил ва чи дар хориҷ боиси қобили қабул аст [2,с.165].

Баланд бардоштани тарбияи ҳуқуқии инсон аз ӯ донишҳои ҳуқуқии хеш бархӯрдор бошад ва инсон ҳар як амали хешро дар чорчубаи муқаррароти қонун амалӣ созад. Инсоне, ки аз меъёрҳои ҳуқуқ то андозае иттилоъ дорад, аз уҳдаи таъмини иҷрои он на ҳамеша бо пуррагӣ баромада метавонад, аз содир намудани ҳамагуна қонуншиканиҳо худдорӣ кунад [1,с.103].

Дар ҳақиқат, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ яке аз омилҳои муҳимми ҷомеа маҳсуб меёбад [9,с.40].

Дар ҷомеаи имрӯза, ки ҷаҳон бо ҳаргуна хатарҳои нав ба монанди ифротгароӣ, терроризм, экстремизм ва ҷиноятҳои фаромиллӣ ва кибернӣ рӯ ба рӯ аст, ки барои ҳифзи амнияти миллии ҳар як давлат хатар ба миён меорад [10,с.113]. Роҳбари олии кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ин самт чунин қайд мекунанд: «Вазъи мураккаб дар манотиқи гуногуни дунё, шиддат гирифтани рақобатҳои геосиёсӣ ва геоиқтисодӣ ба хотири аз нав тақсим кардани ҷаҳон, мавҷи нави «ҷанги сард», яроқнокшавии бошитоб, заиф гардидани меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва дигар равандҳои пуртазод дар арсаи байналмилалӣ ҳамоно мояи нигаронӣ боқӣ мемонад» [11,с.119].

Мавриди истифодаи ҷаҳонӣ қарор гирифтани шабакаҳои замони имрӯзаи иттилоотӣ ба содир шудани ҷиноят ба монанди ҷинояти компютерӣ ва терроризми компютерӣ оварда расонидааст. Мафҳум ва моҳияти ин ҷиноят аз ғайриқонунӣ дахолат кардан дар кори машинаи электронӣ-ҳисоббарор, система ва шабакаи компютерӣ, дуздӣ кардан, азони худ намудан ва тамаъҷӯйӣ нисбат ба ахбори компютерӣ маҳсуб меёбад. Кибертерроризм як намуди нави ҷинояти террористиест, ки барои ба миён гузоштани амалҳои террористии хеш аз шабакаҳои иҷтимоӣ, электронӣ, компютер аз ин технологияҳои замони нав мавриди истифода қарор медиҳанд.

Мувофиқи механизми худ усули ба амалбарории ҷинояти мазкур дорои хусусияти худ аст, ки онҳо роҳи пинҳониро соҳиб мебошанд. Аз рӯи таҳқиқотҳо фақат қаллобони моҳир бо воситаи кортҳои кредитӣ дар як сол 500 миллион долларро пинҳонӣ тасарруф намуда, аз худ мекунанд. Чунин ҷиноят ба он оварда расонидааст, ки ҳолати идорашавии он аз дохили бисёре аз давлатҳо ба берун баромада, мавриди ҳаллу фасли масъалаҳои вориди давлатҳои байналмилалӣ гардидааст.

Дар зери ин мафҳумҳои зиддиҳуқуқӣ ҳамчун падидаи терроризми компютерӣ ё кибертерроризм амали ҷиноие маънидод мегардад, ки гурӯҳи манфиатдор зимни таъсир расонидан ба шабакаи компютерӣ дар миёни аҳолӣ тарсу ваҳм, муносибатҳои нобоварии мардумро байни ҳамдигар, миёни аҳолии осоишта ба вуҷуд овардани нофаҳмиҳо, ба вуҷуд овардани кинаву адоват ниятҳои нопок ва ғаразноки хешро амалӣ менамоянд.

«Сохторҳои низомӣ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бояд вазифаи худро дар самти ҳимояи суботу оромии ҷомеа, амнияту осоиши давлат ва мардуми Тоҷикистон бо садоқат ба давлат ва халқи кишвар таъмин намоянд» [12,с.323].

Дар Тоҷикистон баҳри ҳифзи манфиатҳои миллӣ, ки мунтазам ба рушди давлат равона гардидааст, аз ҷониби давлат корҳои зиёде ба анҷом мерасонанд ва мисоли ин шуда метавонад аҳаммияти махсуси роҳбарияти олии кишвар барои беҳтар гардидани вазъи иҷтимоию иқтисодии мардум, ки дар ин самт Паёми ҳарсолаи Пешвои миллат дар бораи баланд бардоштани музди меҳнати кормандони соҳаҳои гуногун мебошад [13,с.161].

Инчунин барои устувории пояҳои давлатдорӣ, ки дар боло ишора намудем, дар асоси фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон намудани “Соли маърифати ҳуқуқӣ” [14,с.95]. Бояд қайд намуд, ки давлати пешрафта ва рушди он аз ҳар як сокини мамлакат вобаста буда, аз донишу фарҳанги шахс, омода намудани ҷавонони бонангу номус ва содиқ ба Ватан-Модар мебошад. Чунин амалҳо метавонанд, ки моро аз ҳар таасубу хурофот ва ҷаҳолат эмин нигоҳ доранд [15,с.383].

Хулоса. Таҳқиқоти мавзуи мазкур дар низоми ҳифзи амният ва ҳифзи озодиҳои шахсӣ ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ, эҳтиром ба қонун ва риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ мусоидат

намуда, заминаи устувори рушди ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёдро фароҳам меорад. Ҳамзамон, он дар таъмини тавозуни байни амнияти ҷамъиятӣ ва озодиҳои шахс нақши калидӣ мебозад.

Дар замони имрӯза дониши хуби ҳуқуқӣ, ки заминаи асосии баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳолӣ мебошад, дар бунёди давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ вазифаи асосии ҳар яки мо маҳсуб меёбад. Маърифати ҳуқуқӣ ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ, эҳтиром ба қонун ва риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ мусоидат намуда, заминаи устувори рушди ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёдро фароҳам меорад. Ҳамзамон, он дар таъмини тавозуни байни амнияти ҷамъиятӣ ва озодиҳои шахсӣ нақши калидӣ мебозад.

Аҳаммияти мавзуъ дар он ифода меёбад, ки ҳуқуқи инсон имрӯз аз доираи соҳаи махсуси ҳуқуқ берун рафта, ба меъёри умумии арзёбии қонунгузорӣ, фаъолияти давлат ва сифати давлатдорӣ табдил ёфтааст. Дар шароити муосир давлат пеш аз ҳама аз рӯи сатҳи эҳтиром, ҳифз ва таъмини ҳуқуқи инсон арзёбӣ мегардад. Аз ин ҷиҳат, таҳқиқи мақоми ҳуқуқи инсон дар сохтори ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ барои дарки табиати ҳуқуқи муосир, муайян намудани ҷойгоҳи Конститутсия, шартномаҳои байналмилалӣ ва механизмҳои имплеменатсия аҳаммияти бунёдӣ дорад.

Яке аз масъалаҳои муҳим “Зикри ваҳдати миллӣ дар Паёмҳои Пешвои миллат”, ки барои доираи васеи хонандагон бисёр муҳим буда, ин самт тамоми Паёмҳои ироанамудаи Президентро аз соли 2001 то соли 2025 муйшикофона таҳлил намудан ба он нуктаҳое, ки Ваҳдату ҳамдилиро тавсиф менамоянд, эътибори ҷиддӣ додан вазифаи муқаддаси ҳар як аъзои ҷомеаи шаҳрвандист. Аз нуқтаи назари муаллиф, Паёмҳои Пешвои миллат ҳуҷҷатҳои муҳимми сиёсӣ мебошанд, ки дар онҳо раванди давлатдории миллӣ, самтҳои асосии сиёсати дохиливу хориҷии мамлакат, пешомади рушди устувори давлатдорӣ, ҳимояи манфиатҳои миллӣ, таъмини зиндагии шоистаи мардум, татбиқи ҳадафҳои муҳимми миллӣ ва амнияту суботи сиёсии шаҳрвандонро муайян намудааст. Ин ҳуҷҷати муҳим дастовардҳо, ҳолати рушди соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва имконияту тадбирҳоро ҷиҳати ҳалли мушкилот ва муаммоҳои ҷойдошта ба таври мушаххас дар бар мегирад.

Дар ин бора метавон Паёмҳои Президентро таҳлил намуда, қайд намуд ки “тамоми тадбирҳои аз тарафи Пешвои муаззами миллат андешидашуда маҳз ба хотири ҳифзи сулҳу субот, таъмини ваҳдати миллӣ, ҳимояи истиқлоли давлатӣ, боло бурдани сатҳи некуаҳволии мардум, беҳтар намудани вазъи иҷтимоӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини амнияти минтақа ва ҷаҳон ва баланд бардоштани нуфуз ва эътибори кишвар дар арсаи байналмилалӣ андешида шудаанд”. Мусаллам аст, ки баъд аз ироаи ҳар як Паём ва таъкидҳои Сарвари давлат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳар фарди ҷомеа бояд бо масъулияти баланди шаҳрвандӣ ва ифтихор аз давлату миллати худ баҳри рушди устувори Ватан ва беш аз пеш ободу зебо ва хуррам гардонидани он, пос доштани арзишҳои милливу фарҳангӣ ва ҳифзи марзу буми аҷдодӣ саҳми арзанда ва заҳмати содиқона дошта бошем.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти мавзуъ боз ҳам бештар аст, зеро моддаҳои 5, 10 ва 14 Конститутсия ҳуқуқи инсон, санадҳои байналмилалӣ ва уҳдадории давлат дар ҳифзи онҳоро муқаррар менамоянд. Аз ин рӯ, таҳқиқи робитаи байни меъёрҳои байналмилалӣ ва низоми миллӣ метавонад барои такмили қонунгузорӣ, тақвияти фаъолияти судҳо, омбудсмен ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон заминаи мустаҳкам фароҳам оварад.

Таҳқиқоти мазкур дар доираи амалишавии нақшаи корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030 таҳти унвони «Заминаҳои фарҳангӣ - ҳуқуқии рушди давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон дар давраи истифодаи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ» иҷро гардидааст.

Муқарриз: н.и.х., д.и.с., профессори ДДОТ ба номи С.Айнӣ - Қозиён Ш.Қ.

АДАБИЁТ

1. Азизов, А.Я. Права человека: новое знание / А.Я., Азизов. – М.,: 1995. – С. 103.
2. Кудрявцев, В.Н. Право и поведение / В.Н., Кудрявцев. – М.,: 1978. – С. 165.
3. Кудрявцев, В.Н. Право и поведение / В.Н., Кудрявцев. – М.,: 1978. – С. 166.

4. Маърифати ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон Маҳмудзода М.А. ва доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Бобоҷонзода И.Ҳ. – Душанбе: МН “Дониш”, 2024. – С.6.
5. Маърифати ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон Маҳмудзода М.А. ва доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Бобоҷонзода И.Ҳ. – Душанбе: МН “Дониш”, 2003. – С.20.
6. Маърифати ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон Маҳмудзода М.А. ва доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Бобоҷонзода И.Ҳ. – Душанбе: МН “Дониш”, 2003. – С.8.
7. Тафсири илмию оммавии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Зери таҳрири Раиси Суди Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, академики Аакадемияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, Маҳмудзода М.А. – Душанбе: “Шарқи озод”, 2009. – С.20.
8. Қозиён, Ш.Қ. Абдуҷабборзода, Х.А. Абдуллозода, М.А. Раҳматов, Р.Қ. Донишномаи ҳуқуқ / Ш.Қ. Қозиён, Х.А. Абдуҷабборзода, М.А. Абдуллозода, Р.Қ. Раҳматов. – Душанбе: 2024. – С. 53.
9. Қозиён, Ш.Қ. Эмомалӣ Раҳмон ва Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш.Қ. Қозиён. -Душанбе: 2024. – С. 40.
10. Қозиён, Ш.Қ. Нақши Пешвои миллат дар таҳкими ваҳдат / Ш.Қ. Қозиён. – Душанбе: 2024. – С. 113.
11. Қозиён, Ш.Қ. Эмомалӣ Раҳмон ва Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш.Қ. Қозиён. – Душанбе: 2024. – С. 119.
12. Ҳасанов, Ш.Қ. Худшиносии миллӣ ва худогоҳии ҷавонон / Ш.Қ.Ҳасанов – Душанбе: 2017. – С. 323.
13. Ҳасанов, Ш.Қ. Омилҳои сиёсию ҳуқуқии муқовимат бо коррупсия дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ (дар асоси таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш.Қ.Ҳасанов – Душанбе: 2026. – С. 161.
14. Ҳасанов, Ш.Қ. Ифрот ва террор: аз андеша то амал / Ш.Қ.Ҳасанов – Душанбе: 2026. – С. 95.
15. Ҳасанов, Ш.Қ. Худшиносии миллӣ ва худогоҳии ҷавонон / Ш.Қ.Ҳасанов – Душанбе: 2017. – С. 383.

МАЪРИФАТИ ҲУҚУҚӢ ҲАМЧУН САМТИ СИЁСАТИ ҲУҚУҚӢ ДАР СОҲАИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯИ ҲУҚУҚӢ, ТАЪМИНИ ТАВОЗУНИ АМНИЯТ ВА ОЗОДИҲОИ ШАХСӢ

Аҳаммияти мавзуъ дар он ифода меёбад, ки ҳуқуқи инсон имрӯз аз доираи соҳаи махсуси ҳуқуқ берун рафта, ба меъёри умумии арзёбии қонунгузорӣ, фаъолияти давлат ва сифати давлатдорӣ табдил ёфтааст. Дар шароити муосир давлат, пеш аз ҳама, аз рӯи сатҳи эҳтиром, ҳифз ва таъмини ҳуқуқи инсон арзёбӣ мегардад. Аз ин ҷиҳат, таҳқиқи мақоми ҳуқуқи инсон дар сохтори ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ барои дарки табиати ҳуқуқи муосир, муайян намудани ҷойгоҳи Конститутсия, шартномаҳои байналмилалӣ ва механизмҳои имплеменатсия аҳаммияти бунёдӣ дорад. Маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз самтҳои муҳимми сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ нақши калидӣ дар ташаккули шуури ҳуқуқии шаҳрвандон мебозад. Он ба баланд бардоштани сатҳи дониши ҳуқуқӣ, эҳтиром ба қонун ва риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ мусоидат намуда, заминаи устувори рушди ҷомеаи демократио фароҳам меорад. Дар ин раванд, таъмини тавозуни амният ва озодиҳои шахсӣ аҳаммияти махсус дорад, зеро амният шарти асосии фаъолияти озоди инсон буда, озодиҳои шахсӣ кафолати рушди шахсият мебошанд. Маърифати ҳуқуқӣ ба шаҳрвандон имкон медиҳад, ки аз ҳуқуқу уҳдадориҳои хеш бархурдор бошанд, эҳтироми волоияти қонунро вазифаи асосии хеш доиста баҳри ҳифзи манфиатҳои давлати худ фаъолона иштирок намоянд. Бо ҳамин роҳроҳ ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ба пешгирии кирдорҳои зиддиҳуқуқӣ ва устувории сулҳу ваҳдат ва волоияти қонун мусоидат хоҳад кард.

Калидвожаҳо: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳуқуқи инсон, уҳдадориҳо, имплеменатсия, амнияти миллӣ, мутаносибият, ҳолати фавқулода, назорати судӣ.

ПРАВОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ КАК НАПРАВЛЕНИЕ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ, ОБЕСПЕЧЕНИЯ БАЛАНСА БЕЗОПАСНОСТИ И ЛИЧНЫХ СВОБОД

Важность данной темы заключается в том, что права человека вышли за рамки конкретной области права и стали общим критерием оценки законодательства, деятельности государства и качества государственности. В современных условиях государство оценивается, прежде всего, по уровню уважения, защиты и реализации прав человека. В этой связи изучение статуса прав человека в структуре международного и национального права имеет фундаментальное значение для понимания природы современного права, определения места Конституции, международных договоров и механизмов их осуществления. Правовая грамотность, как одно из ключевых направлений правовой политики в сфере правового образования и воспитания, играет решающую роль в формировании правового сознания граждан. Она способствует повышению уровня правовых знаний, уважению закона и соблюдению правовых норм, создавая устойчивую основу для развития демократического общества. Особое значение в этом процессе имеет обеспечение баланса между безопасностью и личными свободами, поскольку безопасность является необходимым условием свободной деятельности человека, а личные свободы — гарантией развития личности. Правовая грамотность позволяет гражданам правильно осознавать свои права и обязанности, активно участвовать в защите своих законных интересов. Таким образом, развитие правовой грамотности способствует укреплению правового порядка, предупреждению правонарушений и обеспечению гармонии интересов государства и личности.

Ключевые слова: Конституция Республики Таджикистан, права человека, обязанности, национальная безопасность, пропорциональность, чрезвычайное положение, судебный контроль.

LEGAL LITERACY AS A DIRECTION OF LEGAL POLICY IN THE FIELD OF LEGAL EDUCATION AND UPBRINGING, ENSURING THE BALANCE OF SECURITY AND PERSONAL FREEDOMS

The importance of this topic lies in the fact that human rights have expanded beyond a specific area of law and have become a general criterion for assessing legislation, state activity, and the quality of statehood. In today's world, a state is assessed primarily by its level of respect, protection, and fulfillment of human rights. Therefore, studying the status of human rights within the framework of international and national law is fundamental to understanding the nature of modern law, determining the place of the Constitution, international treaties, and the mechanisms for their implementation. Legal literacy, as one of the key directions of legal policy in the field of legal education and upbringing, plays a decisive role in shaping citizens' legal consciousness. It contributes to increasing the level of legal knowledge, fostering respect for the law, and ensuring compliance with legal norms, thereby creating a solid foundation for the development of a democratic society. Particular importance in this process is attached to maintaining a balance between security and personal freedoms, since security is a necessary condition for the free activity of an individual, while personal freedoms serve as a guarantee of personal development. Legal literacy enables citizens to properly understand their rights and obligations and to actively participate in the protection of their legitimate interests. Thus, the development of legal literacy contributes to strengthening the rule of law, preventing offenses, and ensuring a harmonious balance between the interests of the state and the individual.

Keywords: Constitution of the Republic of Tajikistan, human rights, duties, national security, proportionality, state of emergency, judicial review.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҳасанзода Лочин Қурбоналӣ-*** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон:**903-00-00-09**

Сведения об авторе: ***Хасанзода Лочин Курбонали*** - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры теории и истории государства и права юридического факультета. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон:**903-00-00-09**

Information about author: ***Hasanzoda Lochin Qurbonali*** - Tajik National University, applicant of the Department of Theory and History of State and Law, Faculty of Law. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone:**+992 903-00-00-09**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 18.06.2026
Аз тақриз баргашт: 19.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ:347.6:347.63

МАФҲУМ ВА ЗАМИНАҲОИ ТАЪРИХИЮ ҲУҚУҚИИ ТАШАККУЛИ ИНСТИТУТИ ФАРЗАНДХОНДӢ ДАР ТАЪРИХИ ҲУҚУҚИ ТОҶИКОН

Содиқзода Шаҳноз Фатҳудин, Абдуллозода Ёқуб Маҳмадисуф
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқаддима. Раванди таърихии рушди ҷомеа ва ташаккули муносибатҳои ҷамъиятӣ нишон медиҳад, ки инсоният дар давраҳои гуногуни зиндагии хеш, бо шароити басо мураккабу пурпечутоб рӯ ба рӯ гардидааст. Натиҷаи он ба вуҷуд омадани тамаддуни пур аз арзишҳои маънавию ахлоқӣ ва илмӣ мебошад, ки барои насли ояндааш заминаи воқеии ҳуқуқӣ фароҳам овардааст. Ҳамаи ин асоси пайдоиши меъёрҳои ахлоқӣ, фалсафӣ, динӣ ва иҷтимоӣ гардид, ки дар ҷомеа қоидаҳои рафтории одамонро дар чаҳорчӯбаи онҳо ва урфу одатҳо ба танзим медаровардаанд. Боиси қайд аст, ки институти фарзандхондӣ низ ҳамчун падидаи ҷомеаи башарӣ дар таърихи ҳуқуқи тоҷикон яке аз институтҳои муҳимми муносибатҳои оилавӣ ба ҳисоб рафта, рушди он бо тағийротҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ зич алоқаманд аст.

Чи тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дуруст ва бамаврид қайд менамоянд: «Донистани таърих на танҳо ба хотири худи гузашта лозим аст, он шабеҳи як қутбнамо барои муайян намудани роҳи минбаъдаи миллат, дарёфтани раванду тамоюлоти нав дар роҳи рушди давлатдорӣ кумак расондан аст» [11,с.127].

Дар партави суханҳои пандомези Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон моро зарур аст, ки ҳангоми омӯзиши масъалаҳои таърихии институти фарзандхондӣ, диққати аввалиндараҷа ба арзишҳои миллӣ дода, маҳз дар заминаи онҳо ҳуқуқҳои кӯдакони бесарпаноҳ ва ятиммонда, бо назардошти шаклҳои алоҳидаи ҷойгирнамоии онҳо дар оила ҳифз карда шавад. Бояд гуфт, ки вазъи таърихӣ-ҳуқуқии масъалаи мазкур, ба андешаи Пешвои муаззами миллат ин буд, ки рӯ овардани мардум ба гузаштаи хеш, воқеан таҳқиқи масоили таърихию ҳуқуқӣ, оид ба ҳолати муосиру дурнамои он аҳаммияти бузурги илмӣ дошта, мубраму саривақтӣ мебошад. Албатта, анъанаву одатҳо, сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ва нишонаҳои пайдоиши институти фарзандхондӣ дар сарзамини тоҷикон дар доираи меъёрҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ пайдо гардида, марҳила ба марҳила рушд дода шуда, ҷузъе аз арзишҳои миллӣ дониста мешавад. Зеро, ки омӯхтани институти фарзандхондӣ ва истифодаи таҷрибаи ниёгони аҷдодӣ дар замони муосир на танҳо арҷ гузоштан ба арзишҳои миллӣ, балки ба ҷаҳониён муаррифӣ намудани арзишҳои ниёгонамон мебошад.

Дараҷаи коркарди масоил. Асосҳои таърихии пайдоиши институти фарзандхондиро вобаста ба хусусиятҳо ва фарқиятҳои қавмӣ, қабилавӣ, сулолавӣ ва миллӣ дар таърихи ҳуқуқи инсоният мушоҳида кардан мумкин аст. Зеро, дар маъхазҳои хаттии давлатҳои қадимаи Шарқу Ғарб гарчанде, ки аз замони қадим то давраи мо маълумоти кам дар бораи фарзандхондии кӯдакони бе парастории волидон монда омада расида бошад ҳам, дар баробари рушди ҷомеа институти мазкур дар ҷараёни такмил қарор дошт.

Аммо дар Тоҷикистони таърихӣ иттилооти куҳантарин дар бораи фаъолияти институти мазкур, вобаста ба ҷобаҷокунию тарбияи кӯдакон дар оила ва шароити таъини фарзандхондиро ба аҳди Ҳахоманишиён (550-330/329 то м.) медонанд. Маҳз ба ҳамин сулола гузаронидани ислоҳоти куллии давлатдорӣ муяссар шуд, ки дар натиҷаи он фарзандхондӣ хусусияти институтсионалӣ гирифт. Аввалин шуда ислоҳотгарони давлатӣ Куруш ва Дорои Кабир мебошанд, ки ислоҳоти маҷмуии ҳаёти ҷамъиятӣ, аз ҷумла масъалаҳои тарбия ва шаклҳои кумак ба кӯдакони муҳтоҷи бепарастор монда, дар маркази таваҷҷуҳ қарор доштанд. Дар ин маврид Абдуллозода Ё.М. вобаста ба ин масъала чунин қайд менамояд, ки дар ибтидои империяи хеш Куруши Кабир соли 539 санаде бо номи «Қонун дар бораи озодии умумӣ ва имконияти баргаштани халқҳои кӯчида аз сарзамини худ» қабул намуд, ки дар таърих бо номи «Эъломияи Куруши Кабир» машҳур аст, ки дар он ба «сокинони соҳибватан ё хориҷиён» ҳуқуқу озодиҳои асосии инсонро, чунончи: озоди эътиқод; кафолати сулҳу оромӣ; озодии сукунат; озодии интихоби касбу кор; манъи ғуломӣ; манъи шиканҷа; эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои дигарон;

манъи хариду фурӯши одамон; ҳуқуқ ба моликият; ҳуқуқ ба адолати судӣ; манъи тассарруфи амволи ғайр; татбиқи ҷавобгарии фардӣ ва ғайраро пешниҳод карда буд[1]. Бояд қайд намуд, ки дар таърихи давлатдории тоҷикон низоми ҳуқуқи зардуштӣ аз ҳазорсалаи якуми пеш аз мелод то асри VI мелодӣ амал кардааст, ки профессор А.Ғ. Холиқзода вобаста ба вазъи шаҳрвандӣ, субъектҳои авестоиро ба ориё ва ғайриориёӣ, зардуштӣ ва ғайризардуштӣ тақсим намудааст ва ё шахсро дар ҳуқуқи авестоӣ ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст: шаҳрвандӣ ва бешаҳрвандӣ, шаҳрвандон дорои ҳуқуқҳои васеъ ва бешаҳрвандон аз чунин ҳуқуқҳо бархурдор нестанд. Ба гурӯҳҳои бешаҳрвандон – ғуломон ва аҷнабиён (ғайриориёиҳо – ташрифгардидаҳо, муҳоҷирон ва шахсоне, ки барои содир кардани ҷиноят, кишвари хешро тарк кардаанд) шомил мешаванд [15].

Профессор И.Б. Буризода доир ба ин масъала чунин навиштааст: «дар кишварҳои ориёии зардуштӣ шаҳрванд (ир) ва ғайризардуштӣ бетабаа (анир) шумурда мешавад» [2]. Чи тавре дида мешавад дар ибтидои аҳди қадим кӯдакони бепарастор дар Тоҷикзамин чун аҷнабӣ тавоҷҷуҳ мешуданд, вале марҳила ба марҳила вазъи ҳуқуқии онҳо беҳтар гардида, ташаккул ёфтааст. Ба ин давраи давлатдории Сосониён (асрҳои IV-VII) мисол шуда метавонад, чунончи дар фасли бистуҳаштуми банди сездаҳуми Қонунномаи Сосониён меъёре муқаррар шудааст, ки «Вориси ғайризардуштӣ дорои ҳамон миқдор саҳму ҳаққе аст, ки вориси зардуштӣ дарёфт мекунад». Дар ин ҷо нисбати кӯдакони ятиммонда реҷаи миллӣ татбиқ мешавад.

Дар тадқиқоти хеш Абдуллозода Ё.М. бамаврид қайд менамояд, ки дар сарзамини тоҷикон империяҳои гуногун - Ҳахоманишиён, Юноният, Сосониён ва Хилофати Араб ба вазъи ҳуқуқии минтақа таъсиргузор будаанд, зеро ҳудудҳои дар тассарруфи онҳо қарордошта, сокинонаш чун бегона тавваҷуҳ мешудаанд. Дар чунин вазъ табиист, ки ҳудудҳои ба империяҳо ҳамроҳгардида, вазъи сокинони онҳо бо сокинони кишварҳои империя як набудаанд ва бартарият ба «сокинони аслии империя» дода мешуд ва «сокинони ҳудудҳои забтшудаи империя» чун аҷнабӣ (бегонагон ва ё хориҷиён) тавоҷҷуҳ мешудаанд, чунин вазъ хосси ҳамаи империяҳо дар ҷаҳон буд.

Аз ҳамин лиҳоз, бояд қайд кард, ки таърихи ташаккули институти фарзандхондӣ дар доираи империяҳо маҳдуд нагардида, аз як ҷиҳат нодир аст, ки он аз замони дини зардуштия оғоз гардида, сипас то паҳншавии ислом дар ташаккули низоми ҳуқуқии кишвар қарор дошт, ки то ин давра якчанд маротиба равиши танзими ҳуқуқии он тағйир дода шуда, боиси фаҳмиши соддаи ин институт дар таърихи ҳуқуқи Тоҷикистон гардид.

Оғози марҳилаи муосири рушди институти фарзандхондӣ дар таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ фаҳмиши маҳдуд ва баъди соҳибистиқлол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон фаҳмиши нави ҳуқуқиро ба вуҷуд овард.

Қобили қайд аст, ки халқи тоҷик тавонист, ҳам ҳувияти милливу фарҳангӣ ва ҳам ҷаҳди озодиву истиқлолашро, ки соли 1991 ба даст овард, ҳамчун арзишҳои маданиву фарҳангии қадимаи хеш нигоҳ дорад. Имрӯз Тоҷикистон ҳамчун давлати иҷтимоӣ дорои иқтисоди бозории рӯ ба тараққӣ мебошад. Дар ҳар давлат мушкилоти кӯдакон, ноболиғон ва ятимону бепарасторон яке аз масъалаҳои муҳим ва баҳсбарангез ба ҳисоб меравад. Табиист, ки ятимону бе васояту парасторӣ мондагон ҳамеша аз гурӯҳҳои иҷтимоии ҳимояи заифдошта мебошанд.

Дар заминаи навиштаҳои болозикр гуфтан ба маврид аст, ки набудани таҳқиқоти алоҳидаи мушаххас вобаста ба масоили пайдоиш ва рушди институти фарзандхондӣ дар таърихи ҳуқуқи Тоҷикистон, чунин мепиндорем, ки масоили мазкур на танҳо аҳаммиятноку мубрам дониста мешавад, балки то ба ин ҳол ҳалношуда боқӣ мондааст.

Дар мавриди таҳқиқи масъалаи мазкур нуқтаи назари Завқизода С.А. бамаврид мебошад, ки таҷрибаи байналмилалӣ ва давлатҳои дигар низ хеле муҳим аст, зеро он имконият медиҳад, ки мавзуи таҳқиқшаванда дар муқоиса омӯхта шуда, моҳият ва хусусиятҳои хосси он муайян карда шавад [6].

Чуноне Б.А. Ҷандарбек қайд менамояд: «Фарзандхондӣ ҳамчун падидаи нодири иҷтимоӣ дар таърихи башарият дониста шуда, аз лаҳзаи пайдоиши худ то ин ҷониб ба тағйиротҳои зиёд дучор гардидааст. Қадимтарин оила, тибқи тадқиқотҳои анҷомдодашуда бо низомҳои хешиву таборӣ амал мекард, ки дар он хусусиятҳои фарзандхондӣ дар шакли ибтидоӣ мушоҳида мегардид» [5].

В.П. Шахматов чунин қайд менамояд, ки фарзандхондӣ дар таърих ҳамчун одат ё анъана дар ҷазираҳои Гилберг чунин арзи вуҷуд дошт, ки кӯдакон умуман дар оилаҳои худ, яъне бо падару модари худ ба воя нарасида, балки дар оилаҳои якдигар дар байни ин минтақа зиндагонӣ мекарданд, дониста мешавад. Ин имконият медод, ки дӯстии оилаҳои он мавзеъ мустаҳкамтар гардад, омезиши забон ё лаҳҷаи он минтақаҳо бо ҳамин восита омӯхта мешуд [18,с.50].

Дар ин маврид Миклухо - Маклай чунин қайд мекунад, ки қариб ҳар як деҳа лаҳҷаи худро дошт, ҳатто деҳаҳое, ки бо ҳамдигар бениҳоят зич ҷойгир буданд, барои як ашёро номбар кардан, ҳар як аъзои оила калимаи гуногунро истифода мебурд. Онҳо барои аз як деҳа ба деҳаи якдигар рафтан роҳи яксоатаро тай менамуданд, ҳатто ба қавли мардуми он деҳаҳо аз сабаби гуногунии лафзҳо забони якдигарро намефаҳмиданд. Дар натиҷа ҳар як қабила барои қабилаи худ тарҷумон тайёр мекард. Барои ин писарони ҷавони дорои қобилият ва дониши хуб ва аз забони модарии деҳаи худ бархурдорбударо ба қабилаи дигар тариқи шартнома ба омӯзиш равон мекарданд. Дар ҳамон вақт писарбача дар кадом оилае, ки зиндагонӣ мекард ҳангоми ба омӯзиш фаро гирифтанаш, писари он оила ҳисобида мешуд. Фарзанди аслии ин оила бошад, бо ҳамроҳии падару модари писархонди онҳо дар қабилаи дигар зиндагонӣ мекард. Ҳарчанде ки онҳо боз ба оилаҳои худ бармегаштанд, то охири умр фарзандони падару модари (фарзандхонкарда) ба ҳисоб мерафтанд. Дар натиҷа ин писарон дар ягон маврид наметавонистанд ба муқобили (фарзандхонкарда) дар мубориза ва ҷангҳо иштирок намоянд. Дар натиҷа, байни онҳо ҳангоми нофаҳмиҳои қабилавӣ баҳсҳо бо роҳи осоишта ва якдигарфаҳмӣ ҳаллу фасл мегашт [18,с.50]. Институти фарзандхондӣ яке аз институтҳои анъанавии қадимаи муносибатҳои оилавӣ мебошад, ки аз даврaҳои қадим то ба имрӯз роҳи пурпечутобро тай намуда, ҳимояи ҳуқуқҳои кӯдаконро дар табиати ҳуқуқии худ қабулу мустаҳкам намудааст. Барои таҳқиқи дуруст ва ҳамаҷонибаи он мо бояд сарчашмаҳоеро, мавриди баррасӣ қарор диҳем, ки ба амалҳои фарзандхондӣ мазмуни ҳуқуқӣ додаанд.

Вобаста ба масъалаи институти фарзандхондӣ дар Рими қадим Е.М. Кандрашина чунин менависад, ки дар ҳуқуқи римӣ фарзандхондӣ таърихи қадима дошта, бо чунин мазмун шакл гирифта буд:даст кашидани падар аз фарзанд фаҳмида мешуд, ки то ҳатто дар аввал кӯдак дар кӯча бе сарпаноҳ мемонд ва давлат низ наметавонист ягон масъулият ба душ дошта бошад. Инчунин ашхосе, ки кӯдакро мегирифт, нисбати ӯ ҳамчун ғулом муносибат мекарданд. Баъди паҳн гаштани дини христианӣ дар Рим, ин амал то андозае танзими худро ёфт, ки ин муносибатро бо чунин кӯдакон тағйир дод [8,с.56-58].

Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳуқуқи римӣ, яке аз сарчашмаҳои пайдоиши ҳуқуқи маданӣ ва оилавӣ ба ҳисоб меравад, ду намуди фарзандхондӣ мавҷуд буд. Аз сабаби он, ки дар Рими қадим раванди фарзандхондӣ мураккаб буда, тартиби фарзандхондӣ дар маҷлиси мардумӣ баррасӣ мегашт ва танҳо ба он мардон дастрасӣ доштанд. Яъне мардони озод ҳам фарзандхон ва ҳам фарзандхондшуда метавонистанд. Ҳамчун як меъёри муҳимми маҳдудкунандаи раванди фарзандхондӣ фарқияти ҳатмии раванди синну сол байни субъектҳо муқаррар гардида буд, ки на камтар аз 18 солро ташкил медод.

Ҳамчунин, қобили таваҷҷуҳ аст, ки дар замонҳои қадим кӯдакони (духтарони хурдсолро) ба фарзандӣ гирифтан мумкин набуд, зеро онҳо мақоми ҳуқуқии шахрвандиро надоштанд. Ҳокимияти падариро ба таври ҷиддӣ институти миллии шаҳрвандони Рим меномиданд, аммо навъҳои зерини фарзандхондӣдар ҳуқуқи римӣ муқаррар шуда буд.

1.Arogatio, агар кӯдаки фарзандхондшуда мустақил бошад, яъне дар тобеияти ҳокимияти падарӣ набошад, яъне фарзандхондашуда «persona sui juris» шахси озод аз ҳокимияти волидайн бошад.

2.Adoptio, агар кӯдаки фарзандхондшуда зери ҳокимияти падарӣ бошад, яъне фарзандхондашуда «persona alieni juris» шахси зери ҳокимияти падарӣ буда [10, с.43].

Бояд тазаккур дод, ки маънии калимаи «Adoptio» худ вожаи лотинӣ буда, маънояш ба фарзандӣ қабул намуданро мефаҳмонад.

Дар ибтидо «Arogatio» дар маҷлиси халқӣ бо иштироки шахси мансабдор (понтифекс) падархонд ва фарзандхонд амалӣ мешуд. Баъди барҳам додани институти маҷлиси халқӣ аррогатсио бо роҳи гирифтани рескрипти император барои амалӣ шудани фарзандхондӣ тадбиқ мегардид. Ин раванд шахсеро дар бар мегирифт, ки аллакай зери ҳокимияти падар қарор дошт. Ин раванд бо иштироки магистратҳои давлатӣ (маъмулан

претор ё консул) ва тавассути се марҳилаи ҳуқуқӣ: мансипатсия, тасдиқи магистрат ва сабти расмӣ анҷом меёфт.

Ба воситаи Adoptio (адоптатсия) падар се маротиба фарзандро ба шахси боваринок мефурӯхт ва дар навбати худ ӯ ду маротибаи дигар озодияш медод, баъди фурӯши сеюм падархонд ба кор дахолат мекард ва даъво (сохта, қалбакӣ) оид ба талаб кардани моликият, баъдан ҳокимияти падариро аз болои фарзандхон соҳиб мегашт. Ин шакл ба фарзандхондии шахси мустақил дахл дошт. Ин раванд танҳо бо иҷозати ассамблеяи халқӣ анҷом меёфт ва хусусияти хеле муҳимми сиёсӣ дошт, зеро шахси мустақил тамоми соҳибихтиёрии худро ба фарзандхондкунанда медод.

Аз рӯи сарчашмаҳои тасдиқношуда шакли сеюми фарзандхондӣ дар даврaҳои қадим арзи вуҷуд дошт, ки онро (Adoptio testamentaria яъне фарзандхондӣ тибқи васиятнома фаҳмида мешуд) [12,с.143]. Шартҳои асосии фарзандхондӣ инҳо буданд: 1) падархонд аз ҷинси мард буд (танҳо дар ҳолатҳои истисноӣ ба занон низ мумкин буд. 2) падархонд тобеъ, зери ҳокимияти каси дигар набуд. 3) вай бояд аз фарзандхон 18 сол бартарӣ медошт. Ҳокимияти падарӣ чун қоида якумра буд. Фарзандхондӣ дар Рими қадим бештар бо ҳадафҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ анҷом меёфт, дар ҳоле ки фарзандхондии муосир бештар бо ангезаҳои инсондӯстона, кумак ба кӯдакон ва ҳифзи ҳуқуқи онҳо марбут дониста мешавад, маъмул набуд. Имрӯз фарзандхондӣ бо ҳуқуқи байналмилалӣ танзим мешавад, аммо дар Рими қадим он бештар як стратегияи иҷтимоиву ҳуқуқи римӣ дониста мешуд.

Дар Бобулистони қадим тибқи муқаррароти қонунҳои Хамураппи фарзандхондӣ ба ду намуд ҷудо мешуд: 1) Бо додани мерос; 2) Бе додани мерос.

Дар Юнони қадим бошад, фарзандхондӣ воситае ба ҳисоб мерафт, ки ба таъмини ҳифзи кӯдакон нигаронида шуда буд. Агар барои кӯдаки ятим ва бепарстор васӣ ё фарзандхон пайдо намешуд, давлат таълим ва тарбияи ӯро ба зиммаи худ мегирифт.

Ҳамзамон бояд қайд кард, ки дар замонҳои қадим дар кадом тамаддуне, ки мо мавриди омӯзиш қарор надиҳем, раванди ба фарзандӣ қабул шудан ва фарзандхон кардан, чи дар Рими қадим, чи дар Юнон ва чи дар тамаддуни зардуштӣ танҳо ба мардон хос буд, занон наметавонистанд ба фарзандӣ қабул шаванд, зеро онҳо мақоми шаҳрвандиро надоштанд. Аммо оҳиста - оҳиста бо мурури замон ин қолаби асримиёнагӣ аз байн рафта, то ба имрӯз шакли танзими дигари ҳуқуқро гирифта, занон низ дар баробари мардон метавонанд фаъолона дар муносибатҳои фарзандхондӣ иштирок намоянд.

Дар таърихи давлатдории тоҷикон, институти фарзандхондӣ вобаста ба хусусиятҳои хешиву таборӣ ва оиладорӣ равона гардида буд, фарзандхондӣ бештар дар доираи оила ва хешовандон сурат мегирифт. Институти мазкур дар тамаддуни тоҷикон ҳарчанде, ки дар сатҳи қонун аз аввал мустаҳкам карда нашуда бошад ҳам, бо вуҷуди ин оҳиста - оҳиста дар натиҷаи рушди муносибатҳои ҳуқуқӣ дар Тоҷикистони таърихӣ хусусияти расмиро гирифтааст. Ташаккули институти фарзандхондӣ дар Тоҷикистони таърихӣ аз тамаддуни ориёӣ ҳамчун пояи фарҳанги тоҷикон сарчашма гирифта, манбаъҳои таърихӣ ва фолклориро дар табиати ҳуқуқии худ нигоҳ дошта, аз ҷумла урфу одатҳо, расму оини мардуми маҳал, ҳифзи манфиатҳои оила ҳамчун рамзи эҳтиром ва давомдиҳии насли инсон фаҳмида мешуд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин иброз намуданд, ки «Ниёгони мо бузургтарин эҷодгарони фарҳанги ахлоқӣ, одоби оиладорӣ, ҳусни басират ва тарбияи пайгиронаии фарзандон дар оила буда, ба маънои пурраш ба мактаби тарбияи одамият замина гузоштаанд» [15].

А.Г. Периханян, сарчашмаҳои таърихиро омӯхта, чунин қайд менамояд, ки дар сарзамини тоҷикон дар замони ориёиҳо кӯдакро ба фарзандхондӣ додан аз ҷониби падар сурат мегирифт. Ба фарзандхондӣ додани кӯдак аз ҷониби аъзои дигари оила иҷозат дода намешуд. Масалан танҳо бародари калонӣ ҳуқуқ дошт, ки дар тули умраш шахси таҳти васояташ бударо ба васояти шахси дигар супорад, аммо ӯ наметавонист, кӯдакро ба фарзандхондӣ супорад [16,с.17].

Боиси қайд аст, ки тибқи сарчашмаҳои таърихӣ институти фарзандхондӣ бо институти никоҳ пайванди ногусастанӣ дорад. Чунки ба тарбия гирифтани кӯдакони бепарастор махсусан аз ҷониби оилаҳое, ки худ фарзанд надоштанд, барои мустаҳкам намудани ин оилаҳо мусоидат менамуд, ҳатто пешгирӣ аз пошхӯрии ин оилаҳо мегашт.

Аслан дар таърихи давлатдории тоҷикон масъалаи ба тарбия гирифтани кӯдакони бепарастор бештар дар доираи оила ва хешовандон сурат мегирифт. Масалан, ҳангоми фавти волидайни кӯдак, бародарон ё хоҳарони падар ё модари ӯ, кӯдакро дар тарбияи худ мегирифтанд, пеш аз ҳама бо мақсади бесарпаноҳ намондани кӯдак ва аз насли онҳо будани ӯ шаҳодат медод.

Ҳамзамон маврид ба зикр аст, ки ин гуна фарзандхондӣ дар ягон ҷо ба қайд гирифта нашуда, танҳо дар доираи муносибатҳои оилавӣ ва хешутаборӣ ба роҳ монда шуда буд. Аз ин ҳолат дигар хешону таборон огоҳ буданд, ки ин кӯдакро амак ё тағояш дар тарбияи худ гирифта, ба воя расонидааст. Ному насаби падару модари аслии кӯдак фаромӯш намешуд.

Бояд тазаккур дод, ки то паҳншавии дини Ислом дар Осиёи Миёна охирҳои асри VII ва аввалҳои асри VIII махсусан дар сарзамини таърихии тоҷикон равияҳои гуногуни мафкуравӣ фаъол буданд, ки муносбатҳои ҷамъиятӣ низ тавассути он равияҳо ба танзим дароварда мешуд. Махсусан равияи Зардуштӣ, ки муносибатҳои оилавӣ тавассути китоби Авесто мавриди танзим қарор дода мешуд, яке аз сарчашмаи асосии ҳуқуқӣ ва ба танзимдароварандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар тамаддуни ориёиҳо ба ҳисоб мерафт. Авесто бо қисматҳои готҳо, ясно, яштҳо, вандидод ва виспарад муносибатҳои гуногуни ҷамъиятиву давлатиро ба танзим медароварда.

Дар китоби Авесто оиларо «нмана» (хона,ҷойи зист) меномиданд. Сардори оила патриарх – «манапатӣ» (соҳиби хона) ном дошт. Зани хонадон бошад, “нманапатӣ” – соҳибхона баъди падари хонадон ҷойи махсусро дар оила ишғол намуда, тамоми ҳуқуқу уҳдадориҳои дахлдорро вобаста ба масъалаҳои оилавӣ доро буд [14,с.88]. Яъне, дар даврaҳои қадим, оилаҳо хусусияти патриархалӣ дошта, калони хона мард – падари оила ба шумор мерафт. Дар одатҳо ва анъанаҳои зардуштия оила ва фарзанддорӣ аҳаммияти калидӣ дорад, чунки одамон бояд зиндагии хуби ахлоқӣ ва ҳифзи наслро таъмин намоянд. Зардуштиён оила ва наслро рукни асосии ҷамъият ва пешрафти ахлоқӣ мешумориданд. Насл бояд бо таълимоти зардуштӣ парвариш шавад, то арзишҳои ахлоқӣ ва маънавӣ ҳифз гардад. Дар ин маврид, профессор Холиқзода А.Г. дар китобаш «Низоми ҳуқуқии Зардуштӣ» чунин қайд менамояд, ки дар оини зардуштия чунин таълимоте мавҷуд буд, ки ҳар як пайрави оини мазкур бояд соҳиби фарзанд бошад. Агар пайрави зардуштия соҳиби фарзанд набошад, баъд аз маргаш ӯро «буридапул», яъне шахсе, ки барои ӯ пули Ҷинват – пули пайвасткунандаи марҳум бо Ҷаннат бурида шудааст, меномиданд. Агар хешу акрабо ба ин шахс ягон кӯдаки худро ба фарзандӣ медоданд, ки он ҳолатро «Сатар» меномиданд, ба ӯ роҳ ба сӯи пули Ҷинват кушода шуда, имконияти ба биҳишт рафтанро дошт. Эҳтимол институти фарзандхондӣ то ҷое маҳз ба туфайли ҳамин тасаввуроти халқҳои қадимаи сарзамини таърихии тоҷикон шакл гирифтааст [15].

Дар Вандидод ва баъзе тафсирҳои паҳлавӣ ба шаклҳои гуногуни институтҳои хешутаборӣ ишора мешавад, ки шабеҳи фарзандхондӣ мебошад, мисол:

Satar (Сатар) – фарзандхондии рамзӣ барои идомаи насл. Ин шакл ба таври мустақим ба фарзандхондӣ монанд нест, аммо дар он нишонаҳои фарзандхондӣ ба назар мерасад, ки барои нигоҳ доштани хонаводаву маросимҳо, шахсе аз хешовонанд ё наздикон ҳамчун «вориси хона» муқаррар мешуд. Чунин ворис метавонист кӯдаки хешу акрабо бошад, ки тарбияи ӯ пурра ба уҳдаи хонаводаи нав вогузор карда мешуд.

Гирифтани фарзанди хешу табор. Ин амал дар фарҳанги зардуштӣ ҷойгоҳи муҳим дошт. Вақте, ки падару модар вафот мекард, тарбияи фарзанд ба зиммаи хешовандони наздики ӯ вогузор карда мешуд, ки ин одат то ба имрӯз омада расидааст.

Ворис таъин кардан барои иҷрои маросимҳо. Дар оини зардуштия маросимҳои баъдифавтӣ барои рӯҳи шахс (фравашӣ) аҳаммияти хеле калон дошт. Дар ҳолати набудани фарзанд, оила ҳақ дошт шахсеро ба сифати идомадиҳандаи хатти маросимӣ таъин кунад. Маросимҳои баъдифавтии оини зардуштӣ бениҳоят зиёд буданд, аз ин рӯ барои анҷом додани онҳо ворис лозим буд. Дар матнҳои Авесто, махсусан дар Вандидод ва Яштҳо таъкид мешавад, ки ҷомеа бояд аз ятимон ва бепарасторон ҳимоя кунад. Масалан шахсе, ки аз ҳаққи ятим ё бепарастор гузарад ё онҳоро зулм кунад, дар дини зардуштӣ гуноҳи сахт маҳсуб меёбад. Ё ин ки ҳар касе ки аз ҳуқуқи ятимон дифоъ кунад, подоши осмонӣ мегирад.

Ҳуқуқи бепарасторон дар таълимоти зардуштия, ки дар сарзамини таърихии мо арзи ҳастӣ дошт, як навъ масъулияти иҷтимоӣ ва ахлоқӣ буд, яъне давлат, дин ва ҳар шахси одӣ

бояд кафолат диҳад, ки қавӣ бар заиф зулм накунад. Ин ҳам далели он аст, ки аҷдодони мо аз аввал бар заифон раҳмдил буданд. Бо вуҷуди он, ки дар Осиёи Миёна оилаҳои серфарзанд бениҳоят зиёданд ва дар тули таърихи инсоният низ аз рӯи ин хусусият аз дигар манотиқи олам фарқияти куллӣ доранд, боз оилаҳое низ буданд, ки дар тули зиндагониашон соҳиби фарзанд нагардиданд ва онҳо тавассути ба тарбияи худ гирифтани кӯдакони ятиму бепарастор оилаи худро пурра намуда, хушбахтии оилавиашонро барқарор менамуданд. Дар бештар мавридҳо кӯдаконе, ки ба таълиму тарбия фаро гирифта мешуданд, фарзандони хешу таборони наздикашон буданд, ки ё аз сабаби фавти волидонашон бесаробон мондаанд ва ё ин ки падару модарашон дар қайди ҳаётанду ба хотири соҳиби фарзанд шудани оилаи бародар ё хоҳари худ кӯдакашонро ба фарзандхонӣ медоданд. Ин ҳолат бо розигии тарафайн амалӣ гардида, дар оянда низ падару модаре, ки кӯдакро ҳамчун фарзанди худ ба воя расонид, падару модари асосии ин кӯдак ба ҳисоб мерафт. Дар ин бора Ҳеродот дар асари машҳури худ «Таърих» (Hitories) китоби I – фасли 135 қайд менамояд, ки «Онҳо модарони худро аз падарон бештар эҳтиром мекунанд ва фарзандонашонро низ ҳамин тавр тарбия мекунанд. Агар шахс фарзанди худро надошта бошад, фарзандхонӣ мекунад, то наслаш давом ёбад».

Ҳамзамон дар фасли 132 омадааст: «Форсҳо барои тозагӣ ва риояи қатъии маросимҳои динӣ шуҳрат доранд. Онҳо покии хонаводаҳояшонро нигоҳ медоранд ва оилаҳои худро бо эҳтироми зиёд эҳё мекунанд».

Дар китоби 3 фасли 89 омадааст: «Вақте ки насл надоранд, маъмулан писарро фарзандхондӣ мекунанд, то наслаш давом ёбад ва мерос ба он супурда шавад».

Аз рӯи таҳлилҳои овардаи Ҳеродот форсҳо одатан фарзандони наздиконашонро, махсусан хешу акраборо ба фарзандхондӣ қабул менамуданд, то ин ки молу мулк, мерос ва номи оиларо нигоҳ доранд. Идома додани насл дар миёни форсҳо хеле муҳим шумурда мешавад, зеро онҳо мерос ва ҳифзи шарафи оиларо таъмин мекунад. Мардуми форс одатан писарро ба фарзандӣ қабул мекарданд, то ин ки наслашон идома ёбад. Аз рӯи навиштаҳои Ҳеродот мардуми тоҷикзамин ва эронзамин, ки дар китобаш бо номи форсҳо оварда шудааст, ба тарбияи писарон аҳаммияти бағоят калон зоҳир менамуданд. Барои мардон доштани писарони зиёд боиси ифтихор ва барумандӣ буд. Мардон қувваи пешбарандаи оила маҳсуб меёфтан. Инчунин илова менамояд, ки писаронро то панҷ солагӣ модар тарбия мекард ва падарон қариб, ки онҳоро намедидиданд, ба он хотире, ки агар он кӯдак бармаҳал вафот кунад падар он қадар дарди вазнин эҳсос намекард. Доштани писар ба он хотир муҳим буд, ки онҳо аскарони оянда буданд.

Фарзандхондӣ асосан аз ҳисоби писарони хешовандони наздик сурат мегирифт, ки ин ба мақсадҳои иҷтимоӣ ва эҳтироми оилавӣ мувофиқат мекард. Ин амал имкон медод, ки нафари фарзандхондшуда бо дигар аъзои хонавода дар муносибатҳои наздик ва самимӣ қарор гирад. Дар сарзамини тоҷикон ривоятҳое низ мавҷуданд, ки дар онҳо аз нишонаҳои фарзандхондӣ дар байни аҷдодонамон бинобар омилҳои гуногун ишора шудааст. Мисол бобои Куруши Кабир, яъне шоҳи Модҳо Курушро дар хоб мебинад ва аз он дар ҳарос мешавад, ки салтанташро соҳиб мегардад, фармон медиҳад, ки Куруши навзодро кушанд, вале ғуломи Шоҳ Ҳарпаг кӯдаки навзодро кушта наметавонад ва ӯро ба чӯпоне барои тарбия медиҳад. Чӯпон бо ҳамроҳии ҳамсараш Куруши хурдакакро мисли фарзанди худ ба воя мерасонанд, вақте ки Куруш ба воя мерасад, аз рафтору гуфторҳои ӯ маълум мегардад, ки ӯ кӯдаки оддӣ нест. Дар рафтору гуфтораш бо ҳамсолон нишона аз хонадони шоҳ буданаш маълум мегардад.

Аз ин гуна ривоятҳо маълум мегардад, ки дар сарзамини тоҷикон ҳатто дар дарбори шоҳон чунин ҳолатҳое рух медоданд,ки фарзанд дар оилаи дигар ба воя мерасид.

Дар асрҳои VIII то оғози асри XX ҳуқуқи исломӣ дар сарзамини тоҷикон нақши назаррас дошт. Инкишофи дини Ислом ва паҳншавии меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ ба соҳаҳои алоҳидаи ҳаёти мардуми Мовароунаҳру Хуросон бе таъсир намонд. Зеро, ки дини ислом аз ҷониби арабҳо дар Осиёи Миёна паҳн гашта буд, бо анъанаҳои миллӣ ва расму оинҳо омехта гашта, қисми таркибии фарҳанги ин минтақаро фаро гирифта буд. Аз ҳама давраи муҳимми ташаккули дини ислом дар сарзамини таърихии тоҷикон ин давлатдории Сомониён, Қарахониён, Ғазнавиён, Салҷуқиён ва Аморати Бухоро ба ҳисоб меравад. Бояд тазаккур дод, ки ҳуқуқшиносони асрҳои миёна дар Мовароуннаҳр нақши калидии худро тавассути асарҳои худ дар ташаккули ҳуқуқи исломии тоҷикон гузоштаанд. Насиҳатномаи

Тоҳир ибни Ҳусайн, «Китоб ал – Ҳидоя»-и Бурҳониддини Маргелонӣ муҳимтарин асарҳои ҳуқуқии эҷод намуда ба мо мерос монданд.

Баъди паҳншавии Ислом дар ин минтақаҳо амалкарди дини Зардуштия тадриҷан коҳиш ёфта, ҷонибдорони он дар ҳудуди ин минтақаҳо кам шудан гирифтанд.

Дар низоми ҳуқуқи мусулмонӣ, ки ба қонунҳои шариат такя карда мешавад, фарзандхондӣ аз шакле, ки дар дигар низомҳои ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад, фарқи калон дорад, ба таври дигар гӯем, низоми ҳуқуқи мусулмонӣ маҷмуи қоидаҳо ва дастурҳое мебошад, ки дар асоси сарчашмаҳои аввалиндараҷа ба монанди Қуръон ва Ҳадис ва сарчашмаҳои дуюмдараҷа яъне суннат, қиёс, фатво ва ғайра ба танзим дароварда мешуд. Аз ин рӯ тибқи таълимоти шариати ислом ҳангоми кӯдакро ба тарбияи худ гирифтани каси дигар, кӯдак пурра фарзанди қонунии он шахс ҳисобида намешавад ва ному насаби ӯ низ иваз намегардад. Ба ҷои фарзандхондӣ дар ҳуқуқи исломӣ мафҳуми «Кафала» омадааст, ки ин истилоҳ маънои парастории кӯдакро дорад, ки дар асоси он шахс (ё оила) кӯдакеро ки аз падару модар маҳрум мондааст ё наметавонад бо онҳо зиндагӣ кунад, ба тарбия ва нигоҳубин мегирад, бе тағйир додани насаб ва мақоми ҳуқуқии кӯдак ҳифз карда мешавад.

Дар асри ХХ, ки Тоҷикистони мо узви ҷудонопазири Иттиҳоди Шуравӣ буд, шумораи кӯдакони ятиму бепарастормонда зиёд шуда, бо манъ кардани фарзандхондӣ давлат имконият надошт тамоми он кӯдаконро ба хонаҳои бепарасторон таъмин намояд. Баъдан дар Кодекси никоҳ ва оилаи ИҶШС аз 12 ноябри соли 1926 боби алоҳида ба фарзандхондӣ бахшида шуд. Он танҳо ба манфиати кӯдакони бепарастор сурат гирифта, одатан бо мақсади пешгирии зиёдшавии кӯдакони бепарастор равона карда шуда буд. Ҳамзамон тибқи кодекси мазкур кӯдакони ба фарзандӣ қабулгашта дар татбиқи ҳуқуқҳои шахсӣ ва молумулкӣ ба фарзандони аслии фарзандхонкунандагон ҳуқуқҳои баробар дода шуд.

Баъди Ҷанги Бузурги ватанӣ бошад, шумораи кӯдакони бепарстормонда бениҳоят зиёд гашта, аз ҷониби Шурои комиссарони халқии Иттиҳоди Шуравӣ 23 январи соли 1942 Қарор дар бораи ҷобаҷокунии кӯдакони бепарастории падару модармонда қабул карда шуд, ки дар он тартиби ҷо ба ҷо кардани кӯдакони бепарастор ба муассисаҳои давлатӣ пешбинӣ гардида, инчунин ба зарурати сарпарастӣ кардани кӯдакон ба ихтиёрӣ дар оилаҳои коргарон, хизматчиён ва колхозчиён вогузор намудан, иҷозат дода шуд. Оилаҳое, ки кӯдаконро бо шартҳои сарпарастӣ ба тарбия гирифта буданд, кумакпулии давлатӣ мегирифтанд. 8 сентябри соли 1943 Қарори Президиуми Шурои Олии СССР оид ба фарзандхондӣ қабул гардид. Яъне, фарзандхонд метавонист насаб ва номи падари худро ба фарзандхондшуда диҳад, фарзандхондшуда ҳамчун фарзанди аслии фарзандхонд ҳисобида мешуд. Тибқи қарори мазкур ба фарзандхондшудагони ба синни 10 солагӣ расида додани насаб ва номи падар аз номи фарзандхондкунанда, инчунин сабти фарзандхондкунанда ҳамчун падару модар бе ризоияти фарзандхондшудагон роҳ дода намешуд. Ба Шуроҳои Олии ҷумҳуриҳои иттифоқӣ пешниҳод гардид, ки ба Кодекси қонунҳо оид ба никоҳ, оила ва васояти худ тағйиротҳо ворид намоянд.

Боиси қайд аст, ки аввалин Кодекси оилаи Ҷумҳурии Иттифоқи Шуравии Тоҷикистон 19 июни соли 1969 қабул гардида, аз 1 январи соли 1970 марвиди амал қарор дода шуд. Ин кодекси якумин ва ягонаи Тоҷикистони Шуравӣ ба ҳисоб мерафт.

Дар он боби алоҳида оид ба фарзадхондӣ муқаррар гардида буд, ки фарзандхондӣ танҳо бо қарори суди халқӣба танзим дароварда шуда буд, фарзандхондагон метавонанд танҳо шахсони болиғ ва қобили амал бошанд, манфиати кӯдак бояд асоси фарзандхондӣ бошад, фарзандхондшуда бо фарзандони аслии фарзандхондкунанда ҳуқуқу уҳдадорҳои баробар дошт, махфият ва сирри фарзандхондӣ нигоҳ дошта мешуд [3]. Албатта, қонунгузор шаклҳои гуногуни ба таълиму тарбия фаро гирифтани кӯдакони аз падару модар маҳрумгаштаро пешбинӣ намудааст, ба монанди васоят, парастории, патронаж, ҷойгир кардани онҳо дар хонаҳои кӯдакон ва ғайраҳо. Воситаи асосии ҷойгиркунии кӯдакон дар оила ин фарзандхондӣ ба ҳисоб меравад.

Муҳокима. Дар замони Истиқлолияти давлатӣ, дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бархурди тамаддунҳо огоҳ набудан ва соҳибӣ накардани анъанҳои миллӣ боиси коста гардидани тамаддуни миллат, худшиносии миллӣ ва унсурҳои давлатдории миллӣ мегардад. Ташаккули институтҳои алоҳидаи ҳуқуқ дар Тоҷикистони таърихӣ боз ҳам

метавонад барои гузоштани қадамҳои устувор дар роҳи инкишофи илми муосири тоҷик мусоидат намояд. Чунки донистан ва ба ҷаҳониён муаррифӣ кардани фарҳангу тамаддуни ниёгони миллати тоҷик амри воқеӣ ва саривақтӣ мебошад.

Зимнан таҳкурсии анъанавӣ ғамхорӣ дар ҳаққи заифону ятимон ҳанӯз дар ҷомеаи ибтидоии давлатдории тоҷикон гузошта шудааст. Аз ин лиҳоз, гуфта метавонем, ки институти фарзандхондӣ дар замони муосир таваҷҷуҳи зиёди муҳаққиқони соҳаи ҳуқуқро ба худ ҷалб намудааст.

Бояд қайд кард, ки дар замони муосир оилаҳои муҳтоҷ ба кӯдак ва кӯдакон таҳти ғамхории махсус аз ҷониби давлат фаро гирифта мешаванд. Мутобиқи талаботи қисми 3 моддаи 34 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат барои ҳифзи кӯдакони ятим ва таълиму тарбияи онҳо ғамхорӣ менамояд [7,с.32]. Ин талаботи конститутсионӣ ба таври мушаххас дар боби 18 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардидааст.

Мисол, талаботи қисми 1 моддаи 122 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳолатҳоеро нишон додааст, ки сабабгори бепарастор мондани кӯдакон мебошанд: фавти падару модар; аз ҳуқуқи падару модарӣ маҳрум кардани онҳо; ғайри қобили амал эътироф шудани онҳо; беморӣ ва муддати тулонӣ ғайриҳозир будани онҳо; саркашии падару модар аз тарбияи фарзандон ё аз ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои онҳо; ҳангоми аз ҷониби падару модар рад кардани гирифтани кӯдакони худ аз муассисаҳои тарбиявӣ, муассисаҳои табобатӣ ва муассисаҳои ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ ва дигар муассисаҳои ба ин монанд [9].

На танҳо кӯдакони ятимро ба фарзандӣ қабул намудан мумкин аст, балки кӯдаконеро, ки гарчанде падару модар доранд ва дар ҳолатҳои мушаххас пешбининамудаи қонунгузории оила қарор доранд, ба фарзандхонӣ қабул намудан иҷозат доа мешавад.

Қонунгузории оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз муқаррар намудани ҳолатҳои дар боло зикргардида, ошкор ва ҷобаҷокунии кӯдаконро ба зиммаи мақомоти васояту парасторӣ вогузор намудааст. Ҳамзамон, боиси қайд аст, ки баъди ошкор намудани ҳолатҳои бе парастории падару модар мондани кӯдакон намудҳои гуногуни ба таълим ва тарбия фаро гирифтани кӯдакон мавҷуд аст.

Аммо аз ҳама шакли афзалиятноки ба тарбия фаро гирифтани кӯдак - тарбия дар оила мебошад, ки тавассути фарзандхондӣ сурат мегирад. Ҳатто баъд аз ҷойгир кардани кӯдакони ятиммонда дар муассисаҳои кӯдакона барои бе сарпасрастмондаҳо (интернатҳо, литсей - интернатҳо), маъмурияти ин муассисаҳо кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки якҷоя бо мақомоти васоят ва парасторӣ барои тарбияи кӯдакон дар оила тибқи дархости шаҳрвандон чораҳои зарурӣ андешида, ба онҳо супоранд.

Дар замони муосир интихоб намудани шакли ҷо ба ҷо гузоштани кӯдакон аз манфиати кӯдак ва ҳолатҳои мушаххаси маҳрум шудан аз тарбияи падару модар вобастагии калон дорад. Масалан падару модаре, ки дар натиҷаи майзадагии ашадӣ, аз ҳуқуқи падару модарӣ маҳрум гаштаанд, фарзандони онҳо ба касалиҳои гуногун дучор гардида, дар мактаб таҳсил намекунанд.

Зеро, манфиатҳои чунин кӯдакон талаб мекунад, ки ҳангоми мавҷуд будани имконият онҳо ба фарзандхондӣ дода шаванд, чунки дар оилаи солим имконияти табобат ёфтан ва таҳсил кардан мавҷуд аст. Ғайр аз ин, ҳангоми ҷо ба ҷо намудани кӯдак қонунгузор ба инобат гирифтани ҳолатҳоеро номбар кардааст, ки ба тарбияи минбаъдаи кӯдак таъсири рӯҳӣ, ҷисмонӣ ва ақлӣ расониданаш мумкин аст.

Дар асоси талаботи меъёри сархати дуюми қисми якуми моддаи 124 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо чунин мазмун муқаррар менамояд, ки ҳангоми ҷо ба ҷо намудани кӯдак бояд баромади этникии кӯдак, мансубияти мазҳабӣ ва фарҳангӣ, забони модарӣ, имконияти таъмини идомати тарбия ва таълим ба назар гирифта мешавад.

Ин меъёри мазкур мазмуни онро ифода менамояд, ки ҳангоми ба фарзандхондӣ гирифтани кӯдак, пеш аз ҳама, бояд ба назар гирифта шавад, ки фарзандхондкунанда ва фарзандхондшаванда аз як забону мазҳаб бошанд, яъне ин меъёр ба манфиати кӯдак ва тақдири ояндаи кӯдак вобастагии ногусастанӣ дорад.

Тибқи талаботи қисми 1 моддаи 125 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми фарзандхондиро чунин муқаррар намудааст:

Фарзандхондӣ шакли афзалиятноки ҷобаҷокунии кӯдакони бепарастории падару модармонда мебошад. Инчунин мутобиқи қисми 2 моддаи мазкур дар чунин мазмун

муқаррар гардидааст, ки фарзандхондӣ нисбати кӯдакони ноболиғ танҳо ба манфиати онҳо дониста шуда, бо назардошти имконияти инкишофи пурраи ҷисмонӣ, рӯҳӣ, маънавӣ ва ахлоқии кӯдак иҷозат дода мешавад.

Яъне фарзандхондӣ бо мақсади таъмин намудани шароити хуби тарбияи кӯдакони бе парастории падару модармонда дар оилаҳои солим ҷо ба ҷо карда мешаванд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ оиди мафҳуми манфиатҳои кӯдак чунин таҳқиқ шудааст. Оид ба мафҳуми манфиати кӯдак ҳангоми фарзандхондӣ, пеш аз ҳама, таъмини шартҳои зарурӣ барои инкишофи пурраи ҷисмонӣ, рӯҳӣ ва маънавии кӯдак фаҳмида мешавад [9].

Фарзандхондӣ мазмунан аҳди ҳуқуқие мебошад, ки байни кӯдаки фарзандхондшаванда ва шахси (шахсони) ӯро ба фарзандӣ қабулкунанда, ба миён омада, муносибатҳои шахсӣ ва молумулкиеро ба вуҷуд меоранд, ки миёни волидон ва фарзандони аслӣ мавҷуд мебошанд, дониста мешавад.

Хулоса. Таҳлилҳои назариявӣ-илмии дар боло овардашударо ба инобат гирифта, ба хулосае омадан мумкин аст, ки мафҳуми фарзандхондӣ ҳарчанде, ки дар даврaҳои гуногуни таърихӣ арзёбӣ шуда бошад ҳам, шаклҳои гуногун дошта, бо вуҷуди он мазмун ва таъиноташ ягона буда, бо мақсади ба таълим ва тарбия фаро гирифтани кӯдакони бепарастории падару модармонда равона карда шудааст.

Мафҳум ва моҳияти институти фарзандхондӣ дар таърихи ҳуқуқи инсоният вобаста ба даврaҳои зиндагии он дар манотиқи гуногуни олам дар асоси урфу одат, меъёрҳои динӣ ва ахлоқӣ инкишоф ёфта, то ба имрӯз дар қонунгузорӣ шакли расмӣ гирифтааст.

Ҳамин тариқ, ба ақидаи мо фарзандхондӣ таҳти тарбия ва таълим қарор додани кӯдакони ятиму бепарастормонда, инчунин кӯдаконе, ки бо сабабҳои дар қонунгузорӣ пешбинигардида аз падару модар ва шахсони онҳоро ивазкунанда маҳрум гаштаанд ва аз таълиму тарбияи волидайн дур монданд, фаҳмида мешавад.

Таҳқиқоти мазкур дар доираи амалишавии нақшаи корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи назарияи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030 таҳти унвони «Асосҳои назариявӣ-ҳуқуқии модернизатсияи системаи идоракунии давлатӣ ва таҳкими давлатдории ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» иҷро гардидааст.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсент ДОТ дар н.Рашт – Рачабзода М.Н.

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Ё.М. Мақоми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон: кори.… номзад. илм. ҳуқуқ: 12.00.03// сомонаи www.tnu.tj /Абдуллозода Ёқуб Маҳмадисуф. – Душанбе, 2025. – 202 с.
2. Буриев, И.Б. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон: Қисми аввал / И.Б. Буриев. – Душанбе, 2013. – 268 с.
3. Базарбаев Б., Басин М.Г., Беспалова А.И. и др. Семейное право / Под ред. Беспаловой А.И., Исханова У.К. Алма-Ата: Мектеп, 1984. *248 с.*
4. Вандидод. Дар 2 ҷилд. Ҷ. 2 / Тарҷума, таҳқиқ ва шарҳи Ҳошим Разӣ. – Техрон: Интишороти Бехҷат, 1376 [1997]. – 1045 с.
5. Джандарбеков Бауржан Абылкасымулы Усыновление как институт семейного права в Республике Казахстан: диссерт.. конди. юрид. наук: опубликовано. – Алматы, 2016. – 97 с.
6. Завқизода С.А. Интихоб, тайёр намудан ва такмили ихтисоси судяҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: Масъалаҳои назариявӣ – амалӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ: монография / С.А. Завқизода. – Душанбе: ЭР-граф, 2024. – 197 с.
7. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22-юми майи соли 2016 (бо забони тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «Нашриёти Ганҷ», 2016. – 135 с.
8. Кондрашина, Е.М. Социально-правовое положение и защита детей, оставшихся без попечения родителей / Е.М. Кондрашина // Материалы научно-практической конференции (Барнаул, 2023 г.) С.55-58.
9. Маҳмудов М., Худоёров Б. Тафсири кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе: Эр-граф, 2012. – 270 с.
10. Маҳмудов М.А., Менглиев Ш.М. Ҳуқуқи хусусии римӣ. –Душанбе, 2004. -148 с.
11. Рахмонов Э.Ш. Таджики в зеркале истории. От Арийцев до Саманидов. Лондон, 2000. Кн. 1. 127 с.
12. Римское частное право: Учебник / Под ред.проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. -М.: Юрист, 1994. -С.143.
13. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 сентября 1943 года “Ведомости” 1943 года, №34.
14. Хайдаров М.М. Историческое развитие основ семейного права и его принципов в Республике Узбекистан // Современный мусульманский мир: электронный журнал. – 2019. – № 2. – С. 1)
15. Халиков, А.Г. Правовая система зароастризма (древнее право) / А.Г. Халиков. -Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. – 488 с.

16. Холмаҳмадзода Солеҳа “Проблемы усыновления ребёнка и защиты их прав и законных интересов по законодательству Республики Таджикистан //Юридический вестник №1 (17) -2024. С.17.
17. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. М.: Юрид. лит., 1991. 112 с.
18. Шахматов В.П. Усыновление, опека и попечительство.Красноярск: Красноярское книжное изд-во, 1979. - 56 с.
19. Эмомалӣ Раҳмон Суханронӣ дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни мамлакат, Душанбе, 20.03.2004,- манбаи электронӣ // www.prezident.Tj.

МАФҲУМ ВА ЗАМИНАҲОИ ТАЪРИХИЮ ҲУҚУҚИИ ТАШАККУЛИ ИНСТИТУТИ ФАРЗАНДХОНДӢ ДАР ТАЪРИХИ ҲУҚУҚИ ТОҶИКОН

Тамоми муносибатҳои ҳуқуқӣ аз таҷрибаи зиндагонии инсоният ва ҳамзамон донишҳои илман асоснокшуда, ки дар натиҷаи ин таҷриба ба вуҷуд меоянд, иборат аст. Ин муносибатҳо таърихан ташаккул ёфта, то замони муосир ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва институтҳои ҳуқуқӣ мубаддал мегарданд. Таҳқиқотҳои олимони ватанию бурунмарзӣ шаҳодат аз он медиҳанд, ки шаклҳои таърихан ташаккулёфтаи институти фарзандхондӣ, ҳамзамон нишонаҳои он дар қонунгузории амалкунандаи имрӯза баръало ба назар мерасад. Дар кори мазкур масъалаи заминаҳои асосии пайдоиш ва рушди институти фарзандхондӣ дар сарзамини таърихии тоҷикон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Ташаккул ва инкишофи институти фарзандхондӣ аз давраҳои қадим то замони муосир мавриди таҳлил қарор дода шуда, дар он ба сарчашмаҳои анъанавӣ, меъёрҳои одатӣ ва санадҳои ҳуқуқии давраҳои гуногун таваҷҷуҳи хосса зоҳир шудааст. Табиист, ки ятимону бе васояту парастории мондагон ҳамеша аз гурӯҳҳои иҷтимоии ҳимояи заифдошта мебошанд, ки ба тарбияи оилавӣ ниёз доранд. Натиҷаи таҳқиқоти мазкур барои дарки амиқи таърихи ҳуқуқи тоҷикон ва рушди минбаъдаи ҳуқуқи оилавӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалиявӣ дорад. Дар замони Истиқлолияти давлатӣ, дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бархурди тамаддунҳо ҳангоми огоҳ набудан ва соҳибӣ накардани анъанаҳои миллӣ боиси коста гардидани тамаддуни миллат, худшиносии миллӣ ва унсурҳои давлатдории миллӣ мегардад. Ташаккули институтҳои алоҳидаи ҳуқуқ дар Тоҷикистони таърихӣ боз ҳам метавонад барои гузоштани қадамҳои устувор дар роҳи инкишофи илми муосири тоҷик мусоидат намояд. Чунки донистан ва ба ҷаҳониён муаррифӣ кардани фарҳангу тамаддуни ниёгони миллати тоҷик амри воқеӣ ва саривақтӣ мебошад

Калидвожаҳо: институти фарзандхондӣ, анъанаву одатҳо, сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, ҷобаҷокунии кӯдакони бепарастории падару модармонда, ворис, хешиву таборӣ, сардори оила, арзишҳои миллӣ.

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНСТИТУТА УСЫНОВЛЕНИЯ В ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО ПРАВА

Содержание правовых отношений представляет собой результат исторического опыта жизнедеятельности человечества, а также основанных на нём научных знаний. Эти отношения формировались на протяжении истории и в правовые нормы и правовые институты. Исследования отечественных и зарубежных учёных свидетельствуют о том, что исторически сформировавшиеся формы института усыновления, а также присущие ему признаки отчётливо проявляются в действующем законодательстве. Процесс формирования и эволюции данного института анализируется от древних времён до современности, при этом особое внимание уделяется традиционным источникам, обычным нормам и правовым актам различных исторических периодов. Установленно, что дети – сироты, оставшиеся без опеки и попечительства, во все времена относились к социально уязвимым группам населения и нуждались в семейном воспитании. В связи с этим результаты данного исследования имеют как теоретическое, так и практическое значение для более глубокого понимания истории права таджикского народа и дальнейшего развития семейного права. В эпоху государственной независимости, в условиях глобализации и столкновения цивилизаций, недостаток осознания и причастности к национальным традициям ведет к упадку цивилизации нации, национального самосознания и элементов национальной государственности. Формирование отдельных правовых институтов в историческом Таджикистане все еще может способствовать уверенному продвижению современной таджикской науки. Потому что познание и представление миру культуры и цивилизации предков таджикского народа - это реальная и актуальная задача.

Ключевые слова: Институт усыновления, традиции и обычаи, источники права, устройство детей оставшихся без попечения родителей, наследник, родственные связи, глава семейства, национальные ценности.

THE CONCEPT AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF ADOPTION IN THE HISTORY OF TAJIK LAW

The content of legal relations is the result of the historical experience of humankind, as well as the scientific knowledge based on it. These relations have evolved throughout history into legal norms and legal institutions. Research by domestic and international scholars demonstrates that the historically established forms of adoption, as well as its inherent characteristics, are clearly evident in current legislation. The formation and evolution of this institution is analyzed from ancient times to the present day, with particular attention paid to traditional sources, customary norms, and legal acts from various historical periods. It has been established that orphans left without guardianship and trusteeship have always been considered a socially vulnerable group and have required family upbringing. Therefore, the results of this study have both theoretical and practical significance for a deeper understanding of the legal history of the Tajik people and the further development of family law. In the era of national independence, amid globalization and the clash of civilizations, a lack of awareness and connection to national traditions leads to the decline of national civilization, national identity, and elements of national statehood. The formation of distinct legal institutions in historical Tajikistan can still contribute to the confident advancement of modern Tajik scholarship. Because understanding and presenting to the world the culture and civilization of the ancestors of the Tajik people is a real and pressing task.

Keywords: The institution of adoption, traditions and customs, sources of law, placement of children left without parental care, heir, family ties, head of the family, national values.

Маълумот дар бораи муаллифон*: Содиқзода Шаҳноз Фатҳудин* - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи назарияи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. E-mail: **Sodikzoda1994@mail.ru**. Телефон: **(+992) 888-48-94-94**

Абдуллозода Ёқуб Маҳмадисуф - Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, сармутахассиси раёсати кадрҳо ва корҳои махсус, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 7351140, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Шевченко, 55. E-mail: **abdullozoda.1990@bk.ru**. Телефон: **(+992) 985-27-97-80**

Сведения об авторах: ***Содикзода Шахноз Фатхудин*** - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, соискатель кафедры теории государства и права юридического факультета. **Адрес:** 734003, город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира, 33. E-mail: **Sodikzoda1994@mail.ru**. Телефон: **(+992) 888-48-94-94**

Абдуллозода Ёқуб Махмадисуф - Верховный суд Республики Таджикистан, главный специалист управления кадров и специальных работ, кандидат юридических наук. **Адрес:** 7351140, город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Шевченко, 55. E-mail: **abdullozoda.1990@bk.ru** E-mail: **abdullozoda.1990@bk.ru**. Телефон: **(+992) 985-27-97-80**

Information about the authors: ***Sodiqzoda Shahnoz Fathudin*** - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Aplicant in the Deportment of theory of state and law faculty of law. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosir Street, 33. E-mail: **Sodikzoda1994@mail.ru**. Phone: **(+992) 888-48-94-94**

Abdullozoda Yakub Mahmadisuf - Supreme Court of the Republic of Tajikistan, chief Specialist of the Department of Human Resources and Special Works, candidate of Legal Sciences. **Address:**7351140, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Shevchenko street, 55. E-mail**: abdullozoda.1990@bk.ru**. Phone: **(+992) 985-27-97-80**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 13.06.2026
Аз тақриз баргашт: 14.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 340.12

МАФҲУМ ВА ТАБИАТИ ПРИНСИПИ АДОЛАТ

Абдусаломзода Шаҳриёр
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Муқаддима. Дар замони муосир ташаккули низоми ҳуқуқии муосир ва густариши арзишҳои умумибашарии ҳуқуқи инсон, мафҳуми адолат ҳамчун яке аз категорияҳои марказии фалсафаи ҳуқуқ ва назарияи давлат аҳаммияти хос пайдо намудааст. Адолат меъёри бунёдии танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ ва пояи ташаккули давлатдории ҳуқуқбунёд мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҳамоҳангсозии низомҳои ҳуқуқии миллӣ бо стандартҳои байналмилалӣ, масъалаи дарки назариявии адолат ва татбиқи амалии он дар қонунгузорӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ аҳаммияти махсус касб мекунад.

Имрӯз дар вазъи таҳаввулоти муосири давлатдорӣ ва густариши талаботи ҳуқуқи инсон масъалаҳои адолат ва баробарӣ аҳаммияти бунёдӣ касб менамоянд. Ин ду мафҳум пояҳои меъёрии давлати ҳуқуқбунёд, қонуният ва ҳифзи шаъну шарафи инсон мебошанд. Пойдории давлатдорӣ, легитимияти ҳокимият ва эътимоди шаҳрвандон ба низоми ҳуқуқӣ дар бисёр маврид аз он вобаста аст, ки то чи андоза принсипҳои адолат ва баробарӣ дар қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ таъмин мегарданд.

Барои ҳамин замина, таҳқиқи робитаи байни адолат, баробарӣ, қонуният ва шаъну шараф аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ доранд. Махсусан барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар роҳи таҳкими давлатдории ҳуқуқбунёд ва ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ қарор дорад, баррасии илмии ин масъала метавонад барои такмили меъёрҳои ҳуқуқӣ ва таҳкими фарҳанги ҳуқуқӣ заминаи муҳим фароҳам оварад.

Мақсади мақола. Мақсад аз таҳқиқи мафҳум ва табиати принсипи адолат (принсипи инсофу бародарӣ) дар чанд ҷиҳати асосӣ зоҳир мегардад:

Фаҳмиши моҳияти адолат:

- Таҳқиқ имкон медиҳад, ки мо дарк кунем адолат чист, кадом арзишҳоро дар бар мегирад (баробарӣ, қонуният, инсоф) ва чӣ гуна дар ҷомеа амалӣ мешавад.

Муайян кардани меъёрҳо ва принсипҳо:

- Бо омӯзиши табиати адолат меъёрҳои умумӣ барои рафтори инсон ва фаъолияти институтҳои иҷтимоӣ (давлат, суд, қонун) муайян карда мешаванд.

Таъмини тартиботи иҷтимоӣ:

- Адолат яке аз асосҳои устувории ҷомеа аст. Таҳқиқи он барои сохтани ҷомеаи муназзам, ором ва беихтилоф муҳим мебошад.

Ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон:

- Фаҳмиши дурусти адолат ба ҳифзи ҳуқуқҳои инсон, баробарии шаҳрвандон ва пешгирии табъиз мусоидат мекунад.

Роҳнамо барои қонунгузорӣ ва сиёсат:

- Принсипи адолат ҳамчун асос барои таҳияи қонунҳо ва қарорҳои сиёсӣ хизмат мекунад, то онҳо одилона ва ба манфиати умум бошанд.

Таҳкими арзишҳои ахлоқӣ:

Адолат бо ахлоқ зич алоқаманд аст. Омӯзиши он ба ташаккули ҳисси масъулият, инсоф ва эҳтироми дигарон ба инсон кумак мекунад.

Маводҳо ва усулҳо. Методологияи таҳқиқ аз маҷмуи усулҳои умумии илмӣ ва махсуси ҳуқуқӣ асос меёбад.

Дар мақола аз **усули таҳлили системавӣ** истифода мешавад, ки тавассути адолат ҳамчун маърифати ҳуқуқӣ баррасӣ мегардад.

Усули таърихӣ-ҳуқуқӣ барои омӯзиши таҳаввули меъёрҳои ҳуқуқӣ дар қонунгузорӣ истифода мегардад.

Усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки мафҳум ва табиати принсипи адолат дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дарк гардад.

Усули расмӣ-мантиқӣ барои таҳлили мафҳумҳо, принсипҳо ва сохтори меъёрҳои ҳуқуқ истифода мешавад.

Усули доктриналӣ барои таҳлили ақидаҳои олимони соҳаи ҳуқуқ ва ҷомеашиносӣ, инчунин барои шарҳи назарияҳои монизм ва дуализм ба кор бурда мешавад.

Ҳамчунин, дар мақола аз усули тафсири қонунгузорӣ истифода мешавад, ки ба воситаи он муҳтавои арзиши стратегия ва меъёрҳои ҳуқуқ таҳлил карда мешавад.

Натиҷаҳо. Мафҳуми адолат яке аз арзишҳои асосии ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад. Он ба маънои баробарӣ, инсоф ва додани ҳаққи сазовори ҳар шахс мувофиқи амалҳояш мебошад. Адолат на танҳо як меъёри ахлоқист, балки пояи устувории ҷомеа ва давлат низ ҳаст.

Азамати мафҳуми адолат дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо, пешгирии ҳаргунга қонуншиканиҳо зоҳир гардида табиати он бошад аз самти ахлоқ, ҳуқуқ, иҷтимоиёт ва фалсафӣ донист.

Мафҳум ва табиати принсипи адолат асосан дар он зоҳир мегардад, ки пажуҳиш чӣ гуна назарияи мавҷудаи адолатро такмил медиҳад, васеъ мекунад ё аз нав тафсир мекунад, ки асоси навгонии дар ин самт бевосита ба масъалаҳои мафҳум ва табиати принсипи адолат, навгонии илмии таҳқиқ, навгонии эҳтимолӣ дар таҳқиқи принсипи адолат равона гардидааст.

Натиҷаи илмии чунин таҳқиқ дар он аст, ки он бевосита масъалаҳои асосӣ, аз ҷумла мафҳуми адолатро аз дидгоҳи нав шарҳ медиҳад, назарияҳои гуногунро муттаҳид карда, татбиқи онро дар шароити муосир нишон медиҳад.

Муҳокима. Таҳқиқи мафҳум ва табиати принсипи адолат аз он иборат аст, ки инсон бояд донад, ки адолат чист ва чӣ гуна амал мекунад ва чӣ нақшро дар ҳаёти шахсӣ ва ҷамъиятӣ дорад. Ин таҳқиқ асосан чанд самти асосӣ дорад:

Фаҳмиши моҳияти адолат:

- Баробарӣ байни одамон;
- Додани ҳақ ба ҳар кас мувофиқи саҳмаш;
- Риояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон.

Муайян кардани меъёрҳо ва принсипҳо:

-баробарии ҳуқуқӣ;

-Масъулият ва ҷавобгарӣ;

-Беғаразӣ ва холисона қарор қабул кардан.

Омӯзиши табиати адолат:

- Адолат арзиши ахлоқист ва ё қонурият;
- Оё адолат мутлақ аст ё нисбӣ.
- Татбиқи адола дар ҷомеа:
- дар қонунгузорӣ;
- Дар суд ва идоракунӣ;
- Дар муносибатҳои иҷтимоӣ.

Пешгирии беадолатӣ:

- Ҳифзи ҳуқуқи инсон;
- Мубориза бо табъиз;
- Таъмини имкониятҳои баробар.

Ҷумҳури Тоҷикистон мақсади бунёди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва соҳибихтиёру шаҳрвандиро пеша кардааст, ки дар он ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва бунёди давлат босамар мақсади асосии чунин як сохтори давлатӣ мебошад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳоеро муқаррар намудааст, ки пурра кафолатдиҳандаи хушрузии инсоният маҳсуб меёбанд. Албатта, дар чунин сохтори давлатдорӣ шахс бояд уҳдадориҳои хешро иҷро намояд ва дорои маърифати баланди ҳуқуқӣ дошта бошад. Бидуни сатҳи баланди маърифати ҳуқуқӣ коҳиш додани сатҳи ҳуқуқвайронкунӣ, таъмини низому тартибот, ташаккули фарди комилу ватандӯст ва бунёди ҷомеаи демократию ҳуқуқбунёд ғайриимкон аст.

Барои ҳамин, давлат ва Ҳукумати мамлакат таҳти сиёсати хирадмандонаи Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳолӣ тадбирҳои судманд андешида, пайваста тадбирҳои созандаро анҷом медиҳанд.

Баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳолӣ яке аз масъалаҳои асосии сиёсати ҳуқуқии мамлакат ба ҳисоб рафта, аз рӯзҳои аввали ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ба ин раванд таваҷҷуҳи махсус равона шудааст ва дар ин замина як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва барномаҳои давлатӣ қабул гардидаанд.

Дар баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқии аҳолӣ, эмин нигоҳ доштани шахс аз ҳар гуна амалҳои зиддиҳуқуқӣ ба манфиати давлат ва шаҳрванд буда, дар ин самт ҳам маърифати ҳуқуқии муқаррарӣ (оммавӣ) ва ҳам маърифати ҳуқуқии касбӣ ҷойгоҳи махсус дошта, дар амалигардонии онҳо принсипҳои ҳуқуқ, бевосита принсипи адолат нақшии ниҳоят муҳимро мебозад. Пас вобаста будани ин маърифати ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқиро, ки бо амалияи ҳуқуқӣ пайваст аст, дар зери ин мафҳумҳо шарҳ додан айни мудаост.

Маърифати ҳуқуқӣ-як намуди маданияти ҷамъиятӣ, ки вазъи сифатии ҳаёти ҳуқуқии ҷомеаро ифода намуда, сатҳи шуури ҳуқуқи ҷомеаро ифода намуда, дар хусуси сатҳи шуури ҳуқуқӣ маълумот дода, кулли арзишҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад. Он ба маърифати ҳуқуқии шахсӣ ва ҷомеа ҷудо шуда, таркибан унсурҳои зайл дорад: ҳуқуқ, шуури ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, қонуният, амали ҳуқуқии ашхос. Маърифати ҳуқуқӣ сатҳи одӣ, касбӣ ва илмӣ – арзишӣ, робитавӣ, пешгӯиро ичро менамояд [13,с.53].

Маърифати ҳуқуқӣ аз маҷмуи арзишҳои баланди ҳуқуқии бо ахлоқ инъикосёфта иборат аст, ки инсон онро дар татбиқи қонун баҳри тартиботи мусбии ҳуқуқӣ дар ҷомеа ва рушду нумуи он амалӣ месозад. Албатта маърифати баланди ҳуқуқии шахс аз иқтисодиёт, иҷтимоиёт, фарҳанг ва омилҳои сиёсӣ вобастагии зич дорад. Маърифати ҳуқуқии фард аз донишҳои ҳуқуқӣ ба миён меояд [12,с.53].

Дар рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ принсипҳои ҳуқуқ бениҳоят аҳаммияти калон доранд, ки он ба волоияти қонун ва таъмини ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар таъмини принсипи таҷзияи ҳокимият бетаъсир буда наметавонад. Принсипҳои ҳуқуқ – асосҳои пешбаранда, нуктаҳои асосӣ, ғояҳо мебошанд, ки мазмун, моҳият ва таъйиноти ҳуқуқро дар ҷомеа ифода мекунанд [7,с.379].

Асосан принсипи маърифати ҳуқуқӣ аз ғояҳо ва муносибатҳои муайянкунандаи таҳкурсии маънавӣ ва ба вуҷуд овардани рушд ва фаъолияти маърифати ҳуқуқӣ иборат аст. Рушди принсипҳои маърифати ҳуқуқӣ раванди дурудароз мебошад [4,с.166].

Олимон ва муқаҳҳқиқон дар бораи принсипҳои маърифати ҳуқуқӣ ақидаҳои гуногуни хешро пеша кардаанд, ки ҳар яки он ҷойгоҳи худро дорад:

1.Имрӯз он сиёсати давлатие, ки барои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрванд талош меварзад ва дар назди хеш мақсадҳои гуногун баҳри рушди он мегузорад ва ҳадафи хеш меҳисобад, аз принсипҳои қонуният, демократия, инсондӯстӣ иборат аст [5,с.83-86].

2. Принсипҳои маърифати ҳуқуқӣ наметавонанд аз ҷиҳати мантиқӣ аз ҳамдигар гирифта шаванд [3,с.166].

3. Асосан принсипҳои маърифати ҳуқуқӣ аз асоснокии илмӣ, адолат, пешгӯӣ, самти иҷтимоӣ, инсондӯстӣ ва афзалияти ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд иборат аст [1,с.296-299].

4. Мустақилияти ҳокимияти судӣ ва ташаккули таҷрибаи низоми судӣ яке аз самтҳои асосии такмили қонунгузорӣ маҳсуб меёбад [6,с.72-75].

Пас аз таҳлили асарҳои илмӣ, ба андешаи мо, миёни принсипҳои маърифати ҳуқуқӣ принсипи адолат ҷойгоҳи махсус дорад:

Адолат ғояи ҳуқуқист ва таърихан яке аз унсурҳои муҳимми мафҳуми ҳуқуқ пешбарӣ шудааст.

Маънии ҳуқуқ таърихан дар иртибот бо адолат муайян шудааст. Ҳанӯз дар ҳуқуқшиносии римӣ мафҳуми ҳуқуқ (jus) решаи калимаи адолат – “justitia”-ро ташкил медод. Дар марҳилаҳои минбаъдаи инкишофи таърихӣ, алалхусус дар назарияҳои фитрӣ-ҳуқуқӣ, дар фалсафаи ҳуқуқ адолат чун ғояи марказии ҳуқуқ дарк карда мешавад. Дар таърифҳои мафҳуми ҳуқуқ, ки имрӯз пешбарӣ мешаванд, махсус таъкид мешавад, ки ҳуқуқ адолатро инъикос мекунад.

Адолат неъматест, ки мутобиқ ба манфиатҳо ва талаботи инсон аст. Адолат таносуби неъматҳои муайян, манфиатҳои шахс ва ҷомеа ва миёни инсону давлатро дар назар дорад, ки он дар шаклҳои гуногун зоҳир мегардад. Масалан (дар ҳамаи соҳаҳо) натиҷаи меҳнат

ва музди меҳнат (дар ҳуқуқи меҳнат), зиён ва товони зиён, фоида ва фаъолияти соҳибкорӣ (дар ҳуқуқи соҳибкорӣ), нафақа ва собиқаи корӣ (дар ҳуқуқи таъминоти иҷтимоӣ), ҷиноят ва ҷазо (дар ҳуқуқи ҷиноятӣ) ва ғ.шаклҳои ифодаи адолат мебошанд.

Асосан дар давлати ҳуқуқбунёд бо татбиқи принсипи адолат инсон ва ҳуқуқу озодиҳояш арзиши олӣ эълон мешаванд. Ба хотири рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки фарогири иҷтимоиёт, иқтисодиёт, фарҳанг, сиёсат ва ҳуқуқ аст, принсипи адолат ҷойи махсусро ишғол менамояд. Др як вақт кафолатҳои конститутсионии шаҳрвандро принсипи адолат аз рӯи меъёрҳои конститутсионӣ амалӣ менамояд. Бевосита кафолатҳои мазкур аз рушди баланди самтҳои мухталифи ҳаёти ҷомеа, иҷтимоиёт, иқтисодиёт, фарҳанг, технология, нанотехнология, баробарҳуқуқии шаклҳои моликият, иқтидори иқтисодӣ, молиявӣ, мудофиавӣ, кадрӣ ва дигари давлатро талаб мекунанд.

Дар давлати ҳуқуқбунёд бо мақсади ҷудо намудани вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд, ҳуқуқҳои фитрии инсон ва ҳуқуқҳои шаҳрванди давлат аз ҳам фарқ карда мешаванд. Кафолати ҳуқуқу озодиҳо барои ҳар як инсон фароҳам оварда мешаванд. Тибқи моддаи 17 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Давлат ба ҳар кас, қатъи назар аз миллат, нажод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил ва молу мулк, ҳуқуқу озодиҳоро кафолат медиҳад” [8,с.310].

Инчунин дар шарҳи масъулияти тарафайни давлат ва шахс дар давлати ҳуқуқбунёд байни давлат ва шахс масъулияти тарафайн вуҷуд дорад. Давлати ҳуқуқбунёд зимни болоравии сатҳи шуур ва фарҳангии ҳуқуқии аъзои ҷомеа, дарки масъулият, алоқамандии ҳуқуқҳо ва вазифаҳо, риояи қонунҳо ташаккул меёбад. Ҳам давлат ва ҳам шахс дорои ҳуқуқу вазифаҳои муайян мебошанд. Ҳуқуқу вазифаҳои давлат дар салоҳияти мақомоти давлатӣ ифода мегарданд, ки ин ҷо татбиқи принсипи адолат аён мебошад. Аз як тараф давлат дорои салоҳияте мебошад, ки дар фаъолияти мунтазами худ кифоякунанда аст.

Инчунин ёдовар бояд аз он шуд, ки дар шарҳи масъулияти тарафайни давлат ва шахс дар давлати ҳуқуқбунёд байни давлат ва шахс масъулияти тарафайн вуҷуд дорад. Давлати ҳуқуқбунёд зимни болоравии сатҳи шуур ва фарҳангии ҳуқуқии аъзои ҷомеа, дарки масъулият, алоқамандии ҳуқуқҳо ва вазифаҳо, риояи қонунҳо ташаккул меёбад. Ҳам давлат ва ҳам шахс дорои ҳуқуқу вазифаҳои муайян мебошанд. Ҳуқуқу вазифаҳои давлат дар салоҳияти мақомоти давлатӣ ифода мегарданд, ки ин ҷо татбиқи принсипи адолат аён мебошад. Аз як тараф, давлат дорои салоҳиятест, ки барои фаъолияти ҳамарӯзаи он кофист

Амалӣ гардидани ҳуқуқ ва вазифаҳои давлат ва шахс масъулияти тарафайнро талаб мекунад, ки зимни иҷрои онҳо ҳатман принсипи адолат татбиқ мегардад [15,с.14]. Давлат бо дарки масъулияташ дар назди ҷомеа ва одамон ҳуқуқу вазифаҳояшро бо сомон мерасонад. Давлат зимни амалӣ намудани салоҳияташ танҳо амалҳоеро ба иҷро мерасонад, ки қонун иҷозат додааст. Шахси мансабдор, хизматчии давлатӣ, мақоми давлатӣ ҳақ надоранд амалҳои дар қонун пешбинишуда ва зиддиқонуниро анҷом диҳанд.

Шахс низ зимни амалӣ гаштани ҳуқуқу озодиҳо ва вазифаҳояш бо дарки масъулияти баланди шаҳрвандӣ дар назди давлат амал мекунад. Шахс зимни амалӣ намудани ҳуқуқу озодиҳо ва вазифаҳояш ҳама гуна амалеро, ки қонун манъ накардааст, метавонад анҷом диҳад. Тафовути фаъолияти давлат ва шахс дар бахши амалӣ намудани ҳуқуқу вазифаҳо дар ҳамин аст. Давлат танҳо амалеро анҷом медиҳад, ки қонун иҷозат додааст, шахс бошад, амали манънакардаи қонунро ба иҷро мерасонад. Ба ибораи дигар, давлат наметавонад ҳама гуна амалро анҷом диҳад, шахс бошад, ҳақ дорад ҳама гуна амали ҳуқуқиро анҷом диҳад, ба шарте, агар ин амалро қонун манъ накарда бошад.

Масъалаи дигар ин татбиқи принсипи адолат дар муносибатҳои меҳнатӣ мебошад. Аз рӯи моддаи 3-юми тафсири КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон “Вазифаҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба меҳнат фароҳам овардани шароити зарурии ҳуқуқӣ мебошад, ки барои ноил шудан ба баробарии манфиатҳои тарафҳои муносибатҳои меҳнатӣ, рушди иқтисодӣ, самаранокии истеҳсолот ва баланд бардоштани некуаҳволии одамон равона гардидааст” [9,с.18].

Асосан дар қонунгузории меҳнат принсипҳои зерин мавҷуданд, ки бевосита ба принсипи адолат ҳамбастагии зич доранд, ки онҳо аз озодии меҳнат, манъи табъиз, меҳнати маҷбурӣ, бехатарӣ ва беҳдошт, фаъолияти истеҳсолӣ, таъмини ҳуқуқ ба музди

меҳнат, таъмини ҳуқуқ ба истироҳат, шарикии иҷтимоӣ, танзими давлатии бехатарӣ ва ҳифзи меҳнат иборат аст [10,с.19].

Принсипи адолат дар фаъолияти соҳибкорӣ (дар ҳуқуқи соҳибкорӣ), ки яке аз самтҳои ниҳоят муҳимми рушди иҷтимоиву иқтисодии шахс маҳсуб меёбад, баръало ҳувайдост.

Мувофиқи моддаи 12-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон "Асоси иқтисодиёти Тоҷикистонро шаклҳои гуногуни моликият ташкил медиҳанд, ки давлат ба фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳимояи шаклҳои гуногуни моликият кафолат додааст [11,с.74-75].

Адолат ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ ва ахлоқ мебошад [14,с.5].

Дар қонунгузории ҷиноятӣ намуди гуногуни ҷиноятҳо пешбинӣ шудаанд, ки зимни пешбурди парвандаҳои ҷиноятӣ, ба суд ирсол кардани он бо хулосаи айбдорӣ ва зимни баррасии он аз ҷониби мақомоти тафтишоти пешакӣ ва судӣ ҳатман принсипи адолат ба инобат гирифта мешавад, ки ин ҳолат бевосита дар меъёрҳои Констститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои амалкунанда ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ муқаррар гардидааст. Албатта чунин имконот дар доираи қонун сурат мегирад. Якваҷта амалӣ гардидани принсипи татбиқи адолат дар низоми иҷрои ҷазои ҷинояти нисбати маҳкумшудагон низ татбиқ карда мешавад. Принсипи адолат маънои онро дорад, ки тамоми қарорҳои қабулшуда адолатона бошанд.

Хулоса. Адолат принсипест, ки бе он ҷомеаи солим вуҷуд дошта наметавонад. Он на танҳо меъёри рафтори инсон аст, балки асоси субот, баробарӣ ва пешрафти ҷомеа ба ҳисоб меравад.

Ҳадафи асосӣ аз таҳқиқи принсипи адолат ин дарёфти фаҳмиши амиқ дар бораи "адолат" ва истифодаи он барои сохтани ҷомеаи одилона, устувор ва инсонпарвар мебошад.

Мақсади асосӣ аз таҳқиқи принсипи адолат – дарк, татбиқ ва таъмин намудани зиндагии одилона дар ҷомеа мебошад, то ки ҳам шахс ва ҳам ҷомеа дар асоси баробарӣ ва қонуният рушд намоянд.

Адолат ҳамчун принсипи маърифати ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳамеша намоён аст, ки дар ҳифзи манфиатҳои давлат ва ҷамъият ҳеҷ гоҳ бетаъсир буда наметавонад.Адолат муносибати баланди арҷгузорӣ ба қонун, фаҳмиши меъёрҳои қонун, амалӣ намудани онҳо ва татбиқи ҷазо нисбат ба вайронкунандагони қонун мебошад.

Маърифати ҳуқуқӣ дар табиати принсипи адолат ба рушди давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандие, ки мо бунёди онро мақсад гузоштаем, мусоидат хоҳад кард. Маърифати баланди ҳуқуқии аҳолӣ дар татбиқи принсипи адолат бо ҳамкории миёни давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар пояи принсипҳои қонуният, гуманизм, шаҳрвандӣ ва адолат амалӣ мегардад. Ба хотири амалӣ гардидани присипи адолат қонунгузор низ реҷаи махсуси хешро муқаррар намудааст, ки ҳамеша ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва худи манфиати давлат низ мунтазам ҳифз карда шаванд.

Адолат ғояи асосии ҳуқуқ буда, таърихан чун унсури мафҳуми ҳуқуқ пешбарӣ мешавад. Маънии ҳуқуқ таърихан дар иртибот бо адолат муайян шудааст. Ҳанӯз дар ҳуқуқшиносии римӣ мафҳуми ҳуқуқ (jus) решаи калимаи адолат – "justitia" -ро ташкил медод. Дар марҳилаҳои минбаъдаи инкишофи таърихӣ, алалхусус дар назарияҳои фитрӣ-ҳуқуқӣ, дар фалсафаи ҳуқуқ адолат чун ғояи марказии ҳуқуқ дарк карда мешавад. Дар таърифҳои мафҳуми ҳуқуқ, ки имрӯз пешбарӣ мешаванд, махсус таъкид мешавад, ки ҳуқуқ адолатро инъикос мекунад.

Тадқиқоти мазкур дар асоси Барномаи фаъолияти илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ барои солҳои 2025-2030 таҳти унвони "Масоили мубрами омӯзиши масъалаҳои назариявии инкишофи давлат ва ҳуқуқ" (аз 30.01.2026 сол таҳти №1) гузаронида шудааст.

Муқарриз: н.и.ҳ., д.и.с., профессори ДДОТ ба номи С.Айнӣ - Қозиён Ш.Қ.

АДАБИЁТ

1. Абсатторов, Г.Р. Политические принципы правовой культуры Республики Казакстан // Наука и новые технологии / Г.Р. Абстаров. 2013. №2. С.296-299.
2. Нерсесянц, В.С. Общая права и государства / В.С.Нерсесянц. Морозов. – М, 199. – С.271.

3. Морозов, В.А. Принципы западноевропейской правовой культуры: диссертация … кандидата юридических наук: 12.00.01. / В.А.Морозов. Москва, 2009. – 166 с.
4. Морозов, В.А. Принципы западноевропейской правовой культуры: диссертация … кандидата юридических наук: 12.00.01/ В.А.Морозов. Москва, 2009. – 166 с.
5. Пырина, М.В. Правовая культура: понятие, принципы и факторы ее формирования / М.В. Пырина, О.Н. Томюк // В сборнике: Современные проблемы образования. Сборник научных статей. -Екетеренбург, 2014. -С.83-86.
6. Петрунина, А.А. Принцип единства судебной практики как фактор развития правовой культуры // Правовая культура / А.А.Петрунина. 2015. №1 (20). С.72-75.
7. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: / Р.Ш. Сотиволдиев –Душанбе: Сино, 2018.– 379 с.
8. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: / Р.Ш.Сотиволдиев. – Душанбе: Сино, 2018.–310 с.
9. Тафсири Кодекси Меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: “Эр-граф” 2019. – 18 с.
10. Тафсири Кодекси Меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: “Эр-граф” 2019. – 19 с.
11. Тафсири Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: “Шарқи озод” 2009. – 74-75 с.
12. Қозиён, Ш.Қ. Донишномаи ҳуқуқ.Воситаи таълимӣ [Матн]: / Ш.Қ. Қозиён.–Душанбе: “Сино” 2024. – 53 с.
13. Қозиён, Ш.Қ. Донишномаи ҳуқуқ.Воситаи таълимӣ [Матн]: / Ш.Қ. Қозиён.–Душанбе: “Сино” 2024. – 53 с.
14. Қозиён, Ш.Қ. Донишномаи ҳуқуқ.Воситаи таълимӣ [Матн]: / Ш.Қ. Қозиён. – Душанбе: “Сино” 2024. – 5 с.
15. Юшин, С.В. // Проблемы правового воспитания несовершеннолетних: автореф. / С.В. Юшин. дисс... д-ра юрид наук. – М., 1987. – С.-С.14.

МАФҲУМ ВА ТАБИАТИ ПРИНСИПИ АДОЛАТ

Дар замони муосир ташаккули низоми ҳуқуқии муосир ва густариши арзишҳои умумибашарии ҳуқуқи инсон, мафҳуми адолат ҳамчун яке аз категорияҳои марказии фалсафаи ҳуқуқ ва назарияи давлат аҳаммияти хос пайдо намудааст. Адолат меъёри бунёдии танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ ва пояи ташаккули давлатдории ҳуқуқбунёд мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҳамоҳангсозии низомҳои ҳуқуқии миллӣ бо стандартҳои байналмилалӣ, масъалаи дарки назариявии адолат ва татбиқи амалии он дар қонунгузорӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ аҳаммияти махсус касб мекунад. Метавон, ки адолатро ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ ва ахлоқи номид. Адолат асосан барқароркунандаи адлу инсоф ба ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон равона гардида, манфиати давлат ба инобат гирифта мешавад, маҳсуб меёбад. Асосан адолат ҳангоми татбиқи меъёрҳои муқаррароти қонун зимни содир намудани кирдорҳои зиддиҳуқуқӣ ва қабули ниҳоии қарорҳои қонунӣ татбиқ карда мешаванд. Ҳангоми риоя намудани принсипи адолат принсипи ҷавобгарии фардӣ амалӣ ва таъмин мегардад. Адолат ғояи асосии ҳуқуқ буда, таърихан чун унсури мафҳуми ҳуқуқ пешбарӣ мешавад. Маънии ҳуқуқ таърихан дар иртибот бо адолат муайян шудааст. Ҳанӯз дар ҳуқуқшиносии римӣ мафҳуми ҳуқуқ (jus) решаи калимаи адолат – “justitia” -ро ташкил медод. Дар марҳилаҳои минбаъдаи инкишофи таърихӣ, алалхусус дар назарияҳои фитрӣ-ҳуқуқӣ, дар фалсафаи ҳуқуқ адолат чун ғояи марказии ҳуқуқ дарк карда мешавад. Дар таърифҳои мафҳуми ҳуқуқ, ки имрӯз пешбарӣ мешаванд, махсус таъкид мешавад, ки ҳуқуқ адолатро инъикос мекунад.

Калидвожаҳо: қонун, давлат, демократия, адолат, принсип, маърифат, манфиат, таърих, ҷиноят, ҷазо.

ПОНЯТИЕ И ПРИРОДА ПРИНЦИПА СПРАВЕДЛИВОСТИ

В современную эпоху формирования современной правовой системы и распространения универсальных ценностей прав человека особое значение приобрело понятие справедливости как одна из центральных категорий философии права и теории государства. Справедливость является основополагающей нормой регулирования правовых отношений и основой формирования правопорядкового государства. В контексте глобализации и гармонизации национальных правовых систем с международными стандартами вопрос теоретического понимания справедливости и ее практического применения в законодательстве и деятельности государственных органов приобретает особую актуальность. Справедливость является как правовой, так и нравственной категорией. Она отражает соразмерность определённых явлений с точки зрения добра и зла (в частности, соразмерность между преступлением и наказанием, правами и обязанностями и т. д.). С точки зрения уголовного права принцип справедливости выражается в том, что наказание и иные меры уголовно-правового характера, применяемые к лицу, совершившему преступление, должны быть справедливыми, то есть соответствовать тяжести преступления, конкретным обстоятельствам совершённого деяния и особенностям личности виновного (в том числе степени общественной опасности деяния, условиям его совершения и характеристикам личности виновного).Соблюдение принципа справедливости обеспечивает реализацию принципа индивидуальной ответственности.Справедливость является основной идеей права и исторически рассматривается как неотъемлемый элемент его сущности. Значение права исторически определяется через призму справедливости. Уже в римской юриспруденции понятие права (*jus*) было связано с латинским словом justitia - «справедливость». На последующих этапах исторического развития, особенно в теориях естественного права, философия права рассматривает справедливость как центральную идею права. В современных определениях права особо подчеркивается, что право отражает справедливость.

Ключевые слова: закон, государство, демократия, справедливость, принцип, просвещение, интерес, история, преступление, наказание.

THE CONCEPT AND NATURE OF THE PRINCIPLE OF JUSTICE

In the modern era of the formation of a modern legal system and the spread of universal human rights values, the concept of justice has acquired particular significance as a central category in the philosophy of law and state theory. Justice is a fundamental norm regulating legal relations and the basis for the formation of a law-based state. In the context

of globalization and the harmonization of national legal systems with international standards, the question of the theoretical understanding of justice and its practical application in legislation and the activities of government bodies is particularly relevant. Justice is both a legal and a moral category. It reflects the proportionality of certain phenomena from the perspective of good and evil (in particular, the proportionality between crime and punishment, rights and duties, etc.).From the perspective of criminal law, the principle of justice is expressed in the fact that punishment and other measures of a criminal-law nature applied to a person who has committed a crime must be fair, that is, proportionate to the severity of the crime, the specific circumstances of the act, and the characteristics of the offender (including the degree of social danger of the act, the conditions of its commission, and the personal characteristics of the offender).Observance of the principle of justice ensures the implementation of the principle of individual responsibility.Justice is a fundamental idea of law and has historically been regarded as an essential element of its nature. The meaning of law has historically been defined through the prism of justice. As early as Roman jurisprudence, the concept of law (*jus*) was associated with the Latin word *justitia* ("justice"). At later stages of historical development, particularly in natural law theories, the philosophy of law considers justice as the central idea of law. Modern definitions of law emphasize that law reflects justice.

Keywords: law, state, democracy, justice, principle, legal enlightenment, interest, history, crime, punishment.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Абдусаломзода Шаҳриёр*** **-** Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи факултети таърих ва ҳуқуқ. **Суроға:** 734003, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон**: 200956666**

Сведения об авторе: ***Абдусаломзода Шахриёр*** - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, соискатель кафедры права факультета истории и права. **Адрес:** 734003, город Душанбе, Республики Таджикистан, проспект Рудаки, 121. Телефон:**200956666**

Information about the author: ***Abdusalomzoda Shahriyor*** **-** Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni, Postgraduate Student, Department of Law, Faculty of History and Law. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue 121. Phone**: 200956666**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 17.06.2026
Аз тақриз баргашт: 17.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

УДК: 327.56(575.1/.4):327.7

СТРАТЕГИИ РЕГИОНАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ПЕРЕФОРМАТИРОВАНИЯ

Изатов У.Х.
Институт философии и политологии имени А. Баховаддинова НАНТ

Введение. В начале третьего десятилетия XXI века Центральная Азия превратилась в один из наиболее чувствительных и одновременно стратегически перспективных регионов системы международных отношений. Географическое положение региона между Россией, Китаем, Афганистаном, Ираном, Кавказом и потенциальными коридорами взаимодействия Европы и Азии выводит его значение за рамки узкорегионального уровня. Поэтому анализ стратегий регионального взаимодействия и проблем безопасности в рамках специальности 23.00.04 имеет не только теоретическое, но и прикладное значение, поскольку напрямую связан с глобальными процессами, региональным развитием и внешней политикой государств.

Актуальность темы определяется изменением международной среды после геополитических кризисов последних лет, усилением конкуренции мировых держав, возрастанием значения транзитных путей, развитием транспортных коридоров, борьбой за энергетические и минеральные ресурсы, а также угрозами безопасности, связанными с Афганистаном. В этих условиях государства Центральной Азии не могут опираться только на классические механизмы безопасности. Они вынуждены формировать более сложную модель сотрудничества, в которой сочетаются многовекторная дипломатия, осторожная региональная политика и избирательное участие в международных организациях [2; 11].

Для Таджикистана данная проблематика имеет особое значение. Республика Таджикистан географически находится в зоне сопряжения Центральной Азии и Афганистана и одновременно обладает важными национальными интересами в сферах водных ресурсов, энергетики, пограничной безопасности, противодействия терроризму и развития региональных коридоров. Концепция внешней политики Республики Таджикистан придаёт особое значение развитию дружественных отношений, региональному сотрудничеству, политике «открытых дверей» и защите национальных интересов [11]. В связи с этим исследование региональных стратегий необходимо для понимания места Таджикистана в системе безопасности Центральной Азии.

В научной литературе вопросы безопасности Центральной Азии анализируются отечественными и зарубежными исследователями с различных теоретико-методологических позиций. В «Вестнике Таджикского национального университета» опубликован ряд статей, посвящённых водной безопасности, информационной безопасности, роли ОДКБ, региональному сотрудничеству и положению Центральной Азии в международных процессах [14; 15; 18]. Вместе с тем многие исследования концентрируются либо на отдельной организации, либо на конкретной угрозе, либо на отношениях одной внешней державы с регионом. В этой связи сохраняется потребность в комплексном анализе стратегий регионального сотрудничества во взаимосвязи с проблемами безопасности.

Цель статьи состоит в анализе стратегий регионального взаимодействия и выявлении основных особенностей проблем безопасности в Центральной Азии в условиях глобального геополитического переформатирования. Для достижения данной цели поставлены следующие задачи: определить теоретические основания исследования; проанализировать существующие механизмы регионального взаимодействия; сгруппировать основные угрозы безопасности; оценить роль международных организаций и форматов; выявить возможности Таджикистана и других государств региона в укреплении региональной стабильности; сформулировать выводы о возможных сценариях развития сотрудничества в сфере безопасности.

Материалы и методы. Методологическую основу статьи составляет системный подход. Он позволяет рассматривать Центральную Азию как подсистему международных отношений, связанную с глобальной системой, региональными процессами и внутренней политикой государств. В таком анализе безопасность понимается как результат взаимодействия

нескольких уровней: национального, межгосударственного, уровня региональных организаций и уровня глобальной конкуренции [3,с.43].

Сравнительный подход использован для сопоставления моделей сотрудничества государств региона и международных форматов. В данном контексте проанализированы консультативные встречи глав государств Центральной Азии, Шанхайская организация сотрудничества, ОДКБ, СНГ, формат С5+1, взаимодействие Европейского союза с Центральной Азией, связи «Китай - Центральная Азия» и инициативы ООН [6; 7; 8; 20].

Институциональный подход применён для изучения роли организаций и правовых механизмов. При исследовании региональной безопасности одной политической воли недостаточно; необходимы институты, обеспечивающие координацию, обмен информацией, принятие решений, предупреждение кризисов и реализацию договорённостей. С этой точки зрения ШОС, ООН, ОДКБ, СНГ, ЕС и другие многосторонние форматы рассматриваются как разноуровневые институты управления безопасностью [7; 20].

Источниковую базу исследования составляют теоретические работы по международным отношениям и региональной безопасности, официальные документы государств и международных организаций, декларации саммитов, информационные материалы министерств иностранных дел, а также опубликованные научные статьи. В частности, в статье используются Концепция внешней политики Республики Таджикистан, Концепция внешней политики Российской Федерации, Астанинская декларация ШОС, заявления С5+1, материалы Европейского союза и сведения Регионального центра ООН по превентивной дипломатии для Центральной Азии [6; 7; 10; 11; 20].

Результаты. Первый результат исследования показывает, что региональное сотрудничество в Центральной Азии уже не является только вопросом дипломатических связей между пятью государствами. Оно превратилось в механизм защиты политической субъектности в условиях глобальной конкуренции. Государства региона осознают, что в условиях изменения мирового баланса индивидуальная политика имеет ограниченный потенциал. Координация позиций, создание консультативных площадок и развитие совместных проектов способны увеличить политический вес региона в переговорах с внешними державами.

В этом контексте центральное значение приобретает многовекторная политика. Для государств региона многовекторность является не только инструментом балансирования между Россией, Китаем, США и Европейским союзом, но и механизмом предотвращения односторонней зависимости. Однако её эффективность зависит от способности государств согласовывать внутрирегиональные интересы. Если уровень доверия между странами региона остаётся низким, внешние силы могут использовать существующие противоречия.

Анализ показывает, что после 2018 года консультативные встречи глав государств Центральной Азии стали одним из символов возрождения регионального взаимодействия. Данный формат важен тем, что позволяет самим государствам региона определять региональную повестку без обязательного посредничества внешних центров. Хотя решения этого формата не имеют юридически обязательного характера, они имеют практическое значение для формирования общего политического языка и повышения взаимного доверия.

Шанхайская организация сотрудничества является одним из ключевых политико-безопасностных механизмов в пространстве Центральной Азии. С момента своего создания ШОС поставила в центр деятельности борьбу с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом. Астанинская декларация 2024 года подчёркивает роль ШОС как важного участника международной системы и фактора безопасности, стабильности и экономического развития [20]. Для государств Центральной Азии эта организация создаёт возможность вести диалог с Россией, Китаем, Индией, Пакистаном, Ираном и другими странами на общей платформе.

ОДКБ для ряда государств региона, включая Таджикистан, сохраняет значение военно-политического механизма. Организация ориентирована преимущественно на традиционные угрозы, военную координацию, совместные учения и поддержку пограничной безопасности. Однако не все страны Центральной Азии являются членами ОДКБ. Это показывает, что архитектура безопасности региона не является единой и моноцентричной; она состоит из совокупности различных платформ.

Формат С5+1 с 2015 года развивался как площадка сотрудничества США с пятью государствами Центральной Азии. В заявлении лидеров С5+1 2023 года подчёркиваются вопросы безопасности, экономической устойчивости, региональных связей, энергетики и устойчивого развития [6]. Для стран региона данный формат важен тем, что предоставляет возможность коллективного диалога с США. Одновременно он отражает и геополитическую конкуренцию с Россией и Китаем.

Европейский союз в последние годы активизировал свою роль в Центральной Азии. Первый саммит ЕС - Центральная Азия, состоявшийся в Самарканде в 2025 году, вывел отношения сторон на уровень стратегического партнёрства [7]. Основными направлениями сотрудничества стали транспорт, энергетика, критически важное сырьё, цифровизация, управление водными ресурсами и устойчивое развитие. С точки зрения безопасности эти направления связаны со снижением зависимости, развитием альтернативных коридоров и укреплением внутренней устойчивости государств.

Первой значимой угрозой остаётся ситуация в Афганистане. Для Центральной Азии Афганистан является не только южным соседом, но и фактором пограничной безопасности, борьбы с терроризмом, незаконного оборота наркотиков, миграции, торговли и потенциальной экономической связи с Южной Азией. Политика государств региона в отношении Афганистана носит осторожный и прагматичный характер: с одной стороны, они осознают риски безопасности, с другой - не могут игнорировать экономические возможности транс-афганских связей.

Для Таджикистана афганский фактор имеет особую чувствительность, поскольку протяжённая таджикско-афганская граница является одним из ключевых элементов национальной безопасности. Обеспечение пограничного контроля, развитие приграничной инфраструктуры, информационное взаимодействие, противодействие преступным группам и предупреждение распространения экстремистской идеологии относятся к числу наиболее важных направлений. В этой сфере практическое значение имеет сотрудничество Таджикистана с ООН, ШОС, ОДКБ, ЕС и двусторонними партнёрами.

Второй угрозой являются терроризм и экстремизм. В условиях цифровизации эти явления приобрели новые формы. Экстремистские группы используют не только традиционные каналы вербовки, но и социальные сети, мессенджеры, многоязычные пропагандистские материалы и информационные технологии. Поэтому борьба с экстремизмом не может ограничиваться только силовыми мерами; она требует развития образования, молодёжной политики, правового просвещения, информационной работы и взаимодействия с гражданским обществом [12,с.118].

Четвёртой важной угрозой является водно-энергетическая безопасность. Центральная Азия обладает единой природной и водной системой, однако интересы стран верховья и низовья не всегда совпадают. Таджикистан и Кыргызстан заинтересованы в развитии гидроэнергетики, тогда как Узбекистан, Казахстан и Туркменистан придают особое значение обеспечению водой сельского хозяйства. В связи с этим управление водными ресурсами должно основываться на принципах взаимной выгоды, прозрачности и долгосрочной координации [15,с.88].

Пятой угрозой является информационная безопасность. В последние годы информационное пространство государств Центральной Азии превратилось в арену открытой и скрытой конкуренции различных сил. Информационные вызовы включают не только распространение недостоверных сообщений, но и влияние на представления об идентичности, внешнеполитическом выборе, отношении к партнёрам, социальных ценностях и доверии к государственным институтам. Исследования, опубликованные в «Вестнике ТНУ», также уделяют внимание проблемам информационного пространства стран Центральной Азии [14].

Россия обладает в Центральной Азии значительным историческим, языковым, военно-политическим, экономическим и миграционным ресурсом. Для многих государств региона отношения с Россией имеют практическое значение в сферах труда, образования, безопасности, энергетики и торговли. Концепция внешней политики Российской Федерации указывает на ближнее зарубежье, СНГ, ОДКБ, ЕАЭС и ШОС как на важные направления [9]. Однако в новой геополитической среде Россия вынуждена учитывать растущую конкуренцию других акторов.

Китай воздействует на регион преимущественно через экономику, инфраструктуру, торговлю, кредиты, энергетику и пограничную безопасность. Саммит «Китай - Центральная Азия», прошедший в Сиане в 2023 году, показал стремление Пекина институционализировать свою политику в отношении региона и не ограничивать её рамками ШОС [8]. Для государств региона экономическое сотрудничество с Китаем создаёт возможности инфраструктурного развития, однако вопросы долгового баланса, прозрачности проектов и защиты национальных интересов сохраняют особую актуальность.

Европейский союз входит в Центральную Азию через политику связности, устойчивого развития, права, образования, цифровизации, водных ресурсов и энергетики. Рост внимания ЕС к Среднему коридору и критически важному сырью показывает, что Европа рассматривает регион как элемент собственной экономической и логистической безопасности [7]. Этот процесс открывает для стран региона новые инвестиционные возможности и создаёт дополнительный геоэкономический баланс.

Республика Таджикистан занимает особое место в системе безопасности Центральной Азии. Во-первых, страна имеет протяжённую границу с Афганистаном, что превращает безопасность южного направления в один из приоритетов национальной политики. Во-вторых, Таджикистан располагает значительными водными ресурсами и гидроэнергетическим потенциалом, имеющими стратегическое значение для регионального развития. В-третьих, Таджикистан активно участвует в ряде региональных и международных организаций и реализует многовекторную внешнюю политику [11].

В Концепции внешней политики Республики Таджикистан региональное сотрудничество, дружественные отношения с соседними государствами, развитие экономического взаимодействия и укрепление безопасности определены как важные направления [11]. Эта позиция показывает, что Таджикистан не отделяет национальную безопасность от региональной. Стабильность Афганистана, добрососедские отношения с Узбекистаном, Кыргызстаном, Казахстаном и Туркменистаном, а также сотрудничество с великими державами имеют взаимосвязанное значение для внешней политики страны.

В водно-энергетической сфере Таджикистан может играть конструктивную региональную роль. Развитие гидроэнергетики, если оно сопровождается водной дипломатией, прозрачностью, обменом данными и согласованием интересов стран низовья, способно превратиться в источник сотрудничества. Напротив, отсутствие диалога может сделать водные вопросы фактором недоверия. Поэтому водная дипломатия для Таджикистана является не только экономическим вопросом, но и составной частью региональной безопасности.

Таджикистан также обладает значительным опытом противодействия терроризму, экстремизму, незаконному обороту наркотиков и транснациональной преступности. Этот опыт может быть востребован в рамках ШОС, ОДКБ, ООН и двусторонних форматов. Вместе с тем необходимо связывать силовые меры с социальной, образовательной и информационной политикой. Долгосрочная безопасность невозможна без повышения уровня жизни, укрепления образования и системной работы с молодёжью.

На основе проведённого анализа можно выделить четыре вероятных сценария развития региональной ситуации. Первый сценарий - региональная координация. В этом случае государства Центральной Азии усиливают консультативные встречи, совместные проекты, управление водными ресурсами, пограничное сотрудничество и общую политику в отношении Афганистана. Данный сценарий является наиболее позитивным для региона, поскольку снижает возможности внешнего давления.

Второй сценарий - управляемая конкуренция. В этом случае внешние державы сохраняют активность в регионе, однако государства Центральной Азии удерживают баланс и используют конкуренцию для привлечения инвестиций, технологий и гарантий безопасности. Этот сценарий выглядит реалистичным, но требует точного управления и высокого уровня дипломатического профессионализма.

Третий сценарий - региональная фрагментация. В этом случае интересы государств расходятся, внешняя конкуренция усиливает существующие противоречия, а механизмы внутрирегионального сотрудничества ослабевают. Такой сценарий может привести к росту

зависимости от внешних держав, снижению доверия и обострению пограничных или водных вопросов.

Таблица 1. Механизмы регионального сотрудничества и их функции в сфере безопасности

Механизм	Основное направление	Функция безопасности	Ограничение
Консультативные встречи глав государств Центральной Азии	Внутрирегиональный диалог	Укрепление доверия, координация позиций	Отсутствие обязательного механизма исполнения
Шанхайская организация сотрудничества	Безопасность, экономика, политическая координация	Борьба с терроризмом и экстремизмом, учения, обмен информацией	Различие интересов государств-членов
ОДКБ	Военно-политическое сотрудничество	Поддержка пограничной и оборонной безопасности	Не все государства региона являются членами организации
С5+1	Диалог с США	Безопасность, экономика, энергетика, региональные связи	Чувствительность геополитической конкуренции
ЕС - Центральная Азия	Связность и устойчивое развитие	Снижение зависимости, экономическая безопасность, вода и энергия	Медленная реализация части проектов
UNRCCA	Превентивная дипломатия	Предупреждение кризисов, поддержка диалога, миростроительство	Рекомендательный характер и ограниченность ресурсов

Обсуждение. Результаты исследования показывают, что проблемы безопасности в Центральной Азии имеют многоуровневый характер. В классических теориях реализма безопасность преимущественно связывается с военной мощью, балансом сил и интересами государств [19,с.126]. Такой подход важен для анализа конкуренции великих держав в регионе, однако он недостаточен для понимания всей реальности Центральной Азии. В регионе вопросы воды, энергетики, границ, миграции, информации и климата тесно связаны с политической безопасностью.

Теория регионального комплекса безопасности Б. Бузана и О. Вевера позволяет понять, что угрозы внутри одного региона не существуют изолированно. Если в одной стране возникает напряжённость, её последствия затрагивают и соседей [3,с.45]. Для Центральной Азии это особенно существенно. Например, ситуация в Афганистане влияет на Таджикистан, Узбекистан и Туркменистан; водные вопросы затрагивают несколько государств; информационные угрозы быстро пересекают государственные границы.

Исследования, опубликованные в «Вестнике ТНУ» и посвящённые водной безопасности и информационному пространству стран Центральной Азии, показывают, что таджикские исследователи рассматривают безопасность не только в военном измерении, но и с точки зрения ресурсов, информации и социального развития [14; 15]. Это направление имеет важное значение для дальнейшего развития научной школы Таджикистана в рамках специальности.

Сравнение стратегий России, Китая, США и Европейского союза показывает, что каждый актор входит в регион с различными инструментами. Россия опирается преимущественно на безопасность, миграцию и историческое наследие; Китай - на инфраструктуру и торговлю; США - на диверсификацию, безопасность и стратегическую экономику; Европейский союз - на связность, энергетику, воду и устойчивое развитие. Государства региона могут использовать это разнообразие, однако для предотвращения новых форм зависимости им необходима сильная институциональная политика.

Заключение. Проведённое исследование показало, что стратегии регионального взаимодействия в Центральной Азии в условиях глобального геополитического переформатирования превратились в один из ключевых факторов обеспечения безопасности и

сохранения субъектности государств региона. Центральная Азия находится в ситуации, когда, с одной стороны, она вовлечена в сферу интересов глобальных и региональных держав, а с другой - нуждается в более высокой степени координации для решения собственных внутренних проблем: пограничных вопросов, водно-энергетического комплекса, афганского фактора, информационной безопасности, климата и экономического развития.

Основной вывод заключается в том, что безопасность Центральной Азии не может пониматься исключительно в военном или полицейском смысле. Она включает политическое, экономическое, социальное, информационное, экологическое и человеческое измерения. Поэтому региональные стратегии должны быть комплексными, долгосрочными и основанными на межгосударственном доверии.

Консультативные встречи глав государств Центральной Азии, ШОС, ОДКБ, СНГ, С5+1, Европейский союз, UNRCCA и другие форматы выполняют различные функции. Однако их эффективность зависит от того, в какой мере государства региона способны самостоятельно определять и реализовывать общую повестку.

Для Таджикистана, который расположен на границе с Афганистаном и обладает значительными водными ресурсами, региональное сотрудничество является не только дипломатическим направлением, но и вопросом национальной безопасности. Таджикистан может играть активную роль в водной дипломатии, борьбе с терроризмом, управлении границами, развитии трансафганских связей и укреплении регионального диалога.

В конечном счете, устойчивое развитие Центральной Азии зависит от баланса двух процессов: с одной стороны, от сохранения многовекторной политики и связей с внешними державами; с другой - от укрепления внутрирегионального сотрудничества. Если эти процессы будут согласованы, регион сможет трансформироваться из пространства геополитической конкуренции в активного субъекта международной политики.

Данное исследование проведено в соответствии с перспективным планом НИР Отдела политических проблем международных отношений Института философии и политологии имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана на 2025–2030 годы под названием «Публичная дипломатия и эволюция международных отношений в Центральной Азии».

Рецензент: д.п.н., профессор ИИПСАиЕ НАНТ – Каримов Ш.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.
2. Бузан Б., Вевер О. Регионы и державы: структура международной безопасности. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 с.
3. Валлерстайн И. Мир-система модерна. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 464 с.
4. Дугин А.Г. Основы геополитики: геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.
5. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований, 2005. – 704 с.
6. C5+1 Leaders' Joint Statement. – U.S. Embassy in Kazakhstan, 21 September 2023. – URL: https://kz.usembassy.gov/c51-leaders-joint-statement/
7. EU–Central Asia Joint Declaration and Joint Press Release following the first EU–Central Asia Summit. – Council of the European Union, 4 April 2025. – URL: https://www.consilium.europa.eu/
8. President Xi Jinping Chairs the Inaugural China–Central Asia Summit. – Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, 19 May 2023. – URL: https://www.fmprc.gov.cn/
9. Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена 31 марта 2023 г. – МИД Российской Федерации. – URL: https://mid.ru/
10. UNRCCA. Mandate and activities of the United Nations Regional Centre for Preventive Diplomacy for Central Asia. – URL: https://unrcca.unmissions.org/
11. Консепсияи сиёсати хоричии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, №332 тасдиқ шудааст. – URL: https://mfa.tj/
12. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York: PublicAffairs, 2004. – 191 p.
13. Cooley A. Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 252 p.
14. Фозилов К.Дж., Самиев Х.Д. Мушкилоти фазои иттилоотии кишварҳои Осиёи Марказӣ дар шароити муосир // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2025. – №4. – С. 84–91.
15. Саидов С.С., Яхшиев Ш.К., Гулов И.М. Вода как фактор безопасности в Центральной Азии // Вестник Таджикского национального университета. – 2016. – №2/3 (201). – С. 87–91.

16. Нурзода М. Формирование системы коллективной безопасности в Центральной Азии // Вестник Таджикского национального университета. – 2017. – №3/4. – С. 79–85.
17. Rumer E., Sokolsky R., Stronski P. U.S. Policy Toward Central Asia 3.0. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2016. – 36 p.
18. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – 103 с.
19. Waltz K.N. Theory of International Politics. – Reading, MA: Addison-Wesley, 1979. – 251 p.
20. Astana Declaration of the Council of Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization. – SCO Secretariat, 4 July 2024. – URL: https://eng.sectsco.org/

СТРАТЕГИЯҲОИ ҲАМКОРИИ МИНТАҚАВӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ АМНИЯТ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗСОЗИИ ГЕОПОЛИТИКИИ ҶАҲОНӢ

Дар мақола стратегияҳои ҳамкории минтақавӣ ва масъалаҳои амният дар Осиёи Марказӣ дар шароити бозсозии геополитикии ҷаҳонӣ мавриди таҳлили сиёсӣ қарор мегиранд. Мубрамияти мавзуъ аз он бармеояд, ки минтақа дар марҳилаи нави муносибатҳои байналмилалӣ ҳамзамон бо се раванд рӯ ба рӯ шудааст: афзоиши рақобати қудратҳои ҷаҳонӣ, зарурати таҳкими ҳамкории дохилиминтақавӣ ва шиддат гирифтани таҳдидҳои ғайрианъанавии амниятӣ. Дар чунин шароит, давлатҳои Осиёи Марказӣ кӯшиш менамоянд, ки байни манфиатҳои миллии худ, талаботи суботи минтақавӣ ва фишори марказҳои берунаи қудрат тавозуни сиёсӣ нигоҳ доранд. Муаллиф бо истифода аз равишҳои системавӣ, муқоисавӣ, геополитикӣ ва институтсионалӣ механизмҳои асосии ҳамкориро таҳлил намуда, нақши вохӯриҳои машваратии сарони давлатҳои минтақа, Созмони ҳамкории Шанхай, СММ, ИДМ, САДД, Иттиҳоди Аврупо, формати С5+1 ва дигар платформаҳоро баррасӣ мекунад. Хулоса мегардад, ки амнияти Осиёи Марказӣ танҳо бо воситаҳои ҳарбӣ таъмин намешавад; он ба ҳамоҳангии сиёсати хориҷӣ, рушди иқтисодӣ, идоракунии захираҳои обӣ, амнияти иттилоотӣ, назорати сарҳад, коҳиши таъсири ифротгароӣ ва боло бурдани сатҳи эътимоди сиёсӣ байни давлатҳо вобаста мебошад.

Калидвожаҳо: Осиёи Марказӣ, амнияти минтақавӣ, геополитика, Афғонистон, Созмони ҳамкории Шанхай, С5+1, сиёсати бисёрсамтӣ, тавозуни манфиатҳо.

СТРАТЕГИИ РЕГИОНАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ПЕРЕФОРМАТИРОВАНИЯ

В статье анализируются стратегии регионального взаимодействия и проблемы безопасности в Центральной Азии в условиях глобального геополитического переформатирования. Актуальность темы определяется тем, что регион одновременно испытывает влияние конкуренции мировых центров силы, внутренних задач региональной консолидации и роста нетрадиционных угроз безопасности. Государства Центральной Азии стремятся сохранить политический баланс между национальными интересами, потребностями региональной стабильности и внешним воздействием. На основе системного, сравнительного, геополитического и институционального подходов исследуются ключевые механизмы сотрудничества: консультативные встречи глав государств региона, Шанхайская организация сотрудничества, ООН, СНГ, ОДКБ, Европейский союз, формат С5+1 и другие площадки. Сделан вывод о том, что безопасность Центральной Азии не может быть обеспечена только военными средствами. Она зависит от согласованности внешнеполитических курсов, экономического развития, управления водно-энергетическими ресурсами, информационной безопасности, пограничного контроля, противодействия экстремизму и повышения уровня политического доверия между государствами региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, региональная безопасность, геополитика, Афганистан, Шанхайская организация сотрудничества, С5+1, многовекторная политика, баланс интересов.

STRATEGIES OF REGIONAL COOPERATION AND SECURITY PROBLEMS IN CENTRAL ASIA IN THE CONTEXT OF GLOBAL GEOPOLITICAL RECONFIGURATION

The article examines strategies of regional cooperation and security challenges in Central Asia in the context of global geopolitical reconfiguration. The relevance of the topic is determined by the fact that the region is simultaneously affected by great-power competition, the need for intraregional consolidation and the rise of non-traditional security threats. The Central Asian states seek to maintain a political balance between national interests, regional stability and external pressure. Using systemic, comparative, geopolitical and institutional approaches, the article analyzes the main mechanisms of cooperation, including consultative meetings of the heads of Central Asian states, the Shanghai Cooperation Organization, the United Nations, the CIS, the CSTO, the European Union, the C5+1 format and other platforms. The article concludes that security in Central Asia cannot be ensured by military instruments alone. It depends on the coordination of foreign policy, economic development, water and energy management, information security, border control, counter-extremism measures and the strengthening of political trust among the states of the region.

Keywords: Central Asia, regional security, geopolitics, Afghanistan, Shanghai Cooperation Organization, C5+1, multi-vector policy, balance of interests.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Изатов Умедҷон Хуршедович*** – Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳовaддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсент, докторанти Шуъбаи масоили сиёсии муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 735360, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: **+(992) 906 70 00 11.** E-mail: **izatov.u@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Изатов Умеджон Хуршедович*** – Институт философии и политологии имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, кандидат исторических наук, доцент, докторант Отдела политических проблем международных отношений. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. Телефон: **+(992) 906 70 00 11.** E-mail**: izatov.u@mail.ru**

Information about the author: ***Izatov Umedjon Khurshedovich*** – Institute of Philosophy and Political Science named after A. Bahovaddinov of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Candidate of Historical Sciences, and Doctoral Candidate at the Department of Political Problems of International Relations. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 33. Phone: **+(992) 906 70 00 11.** E-mail: **izatov.u@mail.ru**

Статья поступила в редакцию: 15.06.2026
Одобрена после рецензирования: 17.08.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК: 327([470+574/575]:581)

АФГАНСКИЙ УЗЕЛ БЕЗОПАСНОСТИ: СОТРУДНИЧЕСТВО РОССИИ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ НАРКОТРАФИКУ И ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОМУ ТЕРРОРИЗМУ
(историко-политический анализ)

Имомалиев А.А.
Российско-Таджикский (славянский) университет

Введение. Говорить о безопасности в Центральной Азии, не учитывая Афганистан, - всё равно, что обсуждать погоду, забыв про ветер. Эта страна десятилетиями остаётся главным источником нестабильности для всего региона. Слабое государство, внутренние войны и вечная борьба за власть - всё это давно превратилось в устойчивый клубок угроз, который тянет за собой соседей [7,с.112-118].

Почему это так важно для России и стран Центральной Азии? Потому что афганские проблемы не остаются внутри Афганистана. Ещё в советские времена стало ясно: от того, что происходит в Кабуле и на южных границах, зависит очень многое. Гражданская война, иностранное вмешательство, развал власти - всё это заложило мину замедленного действия, которая взрывается до сих пор [7,с.112-118; 17,с.44-46].

Сегодня из Афганистана исходят те же угрозы, что и 20 лет назад, только теперь они стали изощрённее. Террористы вербуют людей, радикальные идеи распространяются через интернет, а социальная неустроенность в соседних странах только подливает масла в огонь [17; 14,с.370-372].

Отдельная головная боль - наркотики. Афганистан по-прежнему мировой лидер по производству опиатов, а Центральная Азия - главный транзитный коридор в Россию и Европу. Таджикистану здесь особенно тяжело: граница длинная, контроль слабый, нужна постоянная помощь соседей [6,с.15-18; 5,с.80-83]. А если добавить, что наркоденьги идут на финансирование террористов, становится понятно: это не две отдельные проблемы, а один большой системный кризис.

Для России Центральная Азия в этом контексте - стратегический щит. Военные базы, союзнические отношения, совместные учения - всё это попытка выстроить надёжную систему защиты от афганских угроз [15,с.373-376; 17,с.51-53].

Но есть и другая сторона. За влияние в регионе борются разные внешние силы, и афганский фактор здесь играет ключевую роль. Стабильно или нестабильно в Афганистане - от этого напрямую зависит расстановка сил во всей Евразии. Поэтому Россия заинтересована укреплять коллективные механизмы безопасности - ОДКБ и ШОС, чтобы координировать действия против терроризма и наркотрафика [8,с.266-268; 15,с.378-381].

Коротко говоря, Афганистан создаёт сложный комплекс угроз, вокруг которого выстраивается вся система взаимодействия России и центральноазиатских государств. «Афганский узел» - это не только риски, но и та ось, на которой держится региональное сотрудничество.

Цель статьи. Я хочу разобраться в одной важной теме. Как Россия и страны Центральной Азии вместе борются с тем, что идёт из Афганистана? Речь про наркотики и террор, и это самые опасные угрозы.

Вот на какие вопросы я ищу ответы:

Первый. Как менялось сотрудничество Москвы и центральноазиатских столиц в сфере безопасности? Если смотреть на афганский фактор - какие этапы тут можно выделить?

Второй. Работают ли двусторонние и многосторонние механизмы - ОДКБ и ШОС? Насколько они вообще эффективны против наркотрафика и терроризма?

Третий. Что принес 2021 год, когда в Афганистане поменялась власть? Какие новые вызовы появились? И главное - как нам теперь перестраивать совместные действия?

Степень разработанности проблемы. Проблема афганского влияния на безопасность Центральной Азии изучается давно. В научной литературе за несколько десятилетий сложилось несколько ключевых направлений.

Первое направление связано с исследованием самого афганского конфликта. Здесь ключевая фигура - М.А. Конаровский [7]. Его работы показали: афганская нестабильность - это не случайность, а системный фактор, который меняет всю региональную карту рисков.

Второе направление - военно-политическое. Д.Б. Малышева [8] и Ф.Р. Рахимов [15] анализируют механизмы коллективной безопасности в рамках ОДКБ и ШОС. К.Х. Рахимов [14] дополняет эту картину анализом роли ШОС в урегулировании афганского кризиса.

Третье направление посвящено наркотрафику. Л.А. Комиссина [6], Д.Р. Итяшева с соавторами [5], а также П. Рейтер, Э. Марат и Г. Ботоева [16] детально описали маршруты перевозки афганских опиатов, уязвимость границ и эффективность совместных антинаркотических операций.

Четвёртое направление - терроризм. В публикациях В. В. Булкина и К. С. Моисеенко [3], а также Е. А. Степановой [17] показано, как меняется террористическая активность в регионе и какие механизмы противодействия работают.

Однако у большинства этих работ есть недостаток: они сфокусированы либо на чём-то одном (наркотики или террор), либо на конкретном временном отрезке. Комплексного анализа, который соединил бы эволюцию российско-центральноазиатского сотрудничества с обеими угрозами - и наркотрафиком, и терроризмом - особенно с учётом событий после 2021 года, почти нет. Именно этот пробел и призвана заполнить настоящая статья.

Материалы и методы. В работе рассматриваются не только сами события, но и условия, в которых они происходили. Без этого сложно понять их смысл.

Отдельные периоды сопоставлялись между собой - это помогло увидеть изменения. Где-то они заметны сразу, где-то проявляются только со временем.

При этом внимание уделялось не одному фактору, а сразу нескольким. Региональная безопасность в данном случае рассматривается как совокупность разных процессов. По отдельности они мало что объясняют.

Источники использовались разные. В первую очередь - материалы ОДКБ и ШОС. Они дают представление о взаимодействии государств. Также были использованы доклады УНП ООН (UNODC), где приводятся данные по наркотрафику.

Отдельно анализировались соглашения России со странами Центральной Азии. Через них видно, как сотрудничество реализуется на практике.

Кроме того, учитывались научные публикации - как отечественные, так и зарубежные.

Период исследования - с 1990 по 2025 год. Такой временной диапазон позволяет проследить изменения более полно.

Результаты: Эволюция сотрудничества России и государств Центральной Азии в сфере безопасности

После распада Советского Союза страны Центральной Азии столкнулись с новым набором вызовов, среди которых главными были угрозы транснационального терроризма, наркотрафика и нестабильности в Афганистане. В 1990-е годы Россия выступала для региона как стратегический партнёр, обеспечивающий поддержку в формировании национальных систем безопасности и координации совместных мер по противодействию угрозам [8,с.271-274; 3,с.480-482]. В этот период активно развивались двусторонние контакты, включая совместные учения, обмен разведданными и координацию пограничного контроля, что позволило создать основу для долгосрочного сотрудничества в сфере безопасности.

В начале XXI века наблюдается переход к формированию многосторонних механизмов обеспечения стабильности в Центральной Азии.

Если смотреть на институциональную сторону вопроса, то два объединения выделяются особо - ОДКБ и ШОС. Через них государства региона фактически и выстраивают совместную работу по трём болезненным темам: терроризм, экстремизм и наркотики [16,с.383-386; 17,с.54-56]. При этом каждая структура занимает свою нишу: ОДКБ - это прежде всего взаимные гарантии безопасности и отработанные процедуры на случай кризиса, а ШОС даёт возможность встраивать отношения России со странами Центральной Азии в более широкий контекст, где за столом переговоров сидят ещё и Китай, и другие весомые игроки.

При этом двусторонний формат никуда не делся и своей актуальности не потерял. Когда нужна конкретика - чёткие договорённости об обмене данными, совместные пограничные

рейды или согласованные операции против наркокурьеров - стороны обращаются именно к прямым соглашениям. Россия заключила такие договорённости с Казахстаном, Кыргызстаном, Узбекистаном и Таджикистаном, и они по сей день остаются рабочим инструментом в борьбе с трансграничными угрозами [5,с.82-84; 6,с.20-22]. Эти инструменты позволяют оперативно реагировать на угрозы и обеспечивать региональную стабильность, дополняя многосторонние механизмы коллективной безопасности.

В результате эволюции сотрудничества российско-центральноазиатский комплекс безопасности приобрёл системный характер. Исторически сформированные связи и механизмы взаимодействия позволили создать комплекс мер, сочетающий многосторонние форматы и двусторонние соглашения, что повышает эффективность противодействия транснациональным угрозам. Афганский фактор, оставаясь ключевым источником нестабильности, стимулирует дальнейшее укрепление российско-центральноазиатского взаимодействия, делая его непрерывным и стратегически значимым для обеспечения региональной безопасности [8,с.276-278; 16,с.387-389].

Противодействие наркотрафику из Афганистана: политико-исторический аспект. Афганистан уже много лет - главный мировой поставщик опиатов, в первую очередь героина и опиума. По данным ООН и других международных аналитических центров, больше 80% мирового опиума производится именно там. Отсюда - глобальный наркотрафик [16]. А что делает Центральная Азия? Она становится транзитным коридором: через неё наркотики идут в Россию, Европу и Китай. Особенно тяжело Таджикистану. Граница с Афганистаном длинная и плохо контролируется - это создаёт огромные риски. Без скоординированных действий соседей и России тут не обойтись [5,с.80-83].

На фоне растущей угрозы формировалась система совместных антинаркотических инициатив. С начала 2000-х годов Россия и страны Центральной Азии активно развивают как двусторонние, так и многосторонние механизмы сотрудничества в сфере контроля за оборотом наркотиков. Важное место занимают совместные операции по выявлению и нейтрализации каналов наркотрафика, обмен разведданными, совместные патрулирования границ и регулярные координационные встречи в рамках ШОС и ОДКБ [8,с.276-278; 17,с.54-56]. Эти меры позволяют противодействовать как незаконной перевозке наркотиков, так и связанным с ними криминальным сетям.

Не менее значима роль правоохранительных и силовых структур, которые осуществляют непосредственное пресечение каналов наркотрафика. В России эти функции выполняют правоохранительные органы, прежде всего Министерство внутренних дел, в чьей структуре находятся подразделения по контролю за оборотом наркотиков (ранее - ФСКН России), в Центральной Азии - аналогичные национальные структуры. Совместные тренинги, обмен опытом и координация оперативных действий позволяют повысить эффективность вмешательства и минимизировать трансграничные риски [6,с.20-22]. Важным элементом является также взаимодействие с международными организациями, включая ООН и Европейский союз, что обеспечивает дополнительный ресурс для мониторинга и профилактики наркоторговли.

Однако эффективность антинаркотического сотрудничества сталкивается с рядом проблем и ограничений. Среди них: ограниченные ресурсы для контроля протяжённых границ, коррупция на уровне местных властей, сложности обмена информацией и различие законодательных систем в странах региона. Несмотря на формальные договорённости и механизмы, на практике эти факторы ограничивают возможности государств по противодействию наркотрафику и требуют дальнейшей системной координации [16].

Поэтому, противодействие наркотрафику из Афганистана представляет собой комплексный политико-исторический процесс, в котором сочетаются многоуровневые государственные меры, международное сотрудничество и деятельность силовых структур. Устойчивость региона и эффективность российско-центральноазиатского взаимодействия зависят от согласованности этих подходов, а также от способности государств адаптироваться к меняющейся ситуации и новым угрозам.

Борьба с транснациональным терроризмом и экстремизмом. Афганистан продолжает «заражать» регион терроризмом и экстремизмом. Самые активные группировки - «Талибан»,

«Исламское государство – Хорасан» (ИГ-Х) и ряд радикальных сетей. Их цель - дестабилизировать соседей и распространять свою идеологию. Как им это удаётся? Они пользуются слабостью афганского государства и протяжёнными, почти не охраняемыми границами. Там они готовят боевиков, координируют атаки и вербуют новых сторонников.

В ответ на возрастающую угрозу формируется системное военно-политическое сотрудничество России и стран Центральной Азии. Оно включает двусторонние и многосторонние форматы взаимодействия, ориентированные на предотвращение террористической активности, обмен разведданными и координацию действий по охране границ [8; 17].

Отдельного внимания заслуживает то, как страны вместе готовятся к кризисам - здесь речь идёт не просто о декларациях, а о вполне конкретных вещах: совместных правовых рамках и организационных структурах, которые должны работать в момент, когда угроза уже на пороге.

На практике это выглядит так: регулярные совместные учения, обмен разведывательными данными и программы по профилактике радикализации - особенно среди тех, кто наиболее уязвим к вербовке. Всё это, может, и звучит как бюрократические формулировки, но за ними стоит вполне понятная логика: чем лучше силовики разных стран знают друг друга и умеют работать вместе, тем меньше у террористов шансов найти лазейку [15; 16]. Сюда же добавляется обмен наработками по тактике, системам мониторинга и противодействию экстремистской пропаганде в интернете - направление, которое за последние годы стало едва ли не приоритетным.

Отдельная история - российское военное присутствие, прежде всего в Таджикистане. Оно выполняет сразу две функции: с одной стороны, само по себе сдерживает потенциальные угрозы, с другой - даёт возможность выстраивать живое, а не бумажное взаимодействие с партнёрами по региону. Размещение войск, модернизация инфраструктуры и постоянные учения способствуют укреплению региональной стабильности и снижению рисков проникновения террористов на территорию стран СНГ [8,с.276-278]. Так что, российско-центральноазиатское военно-политическое сотрудничество является ключевым элементом комплексной стратегии борьбы с транснациональным терроризмом и экстремизмом.

В целом, противодействие транснациональным террористическим угрозам требует сочетания политических, военных и профилактических мер. Эффективность этого процесса зависит от согласованности действий России и стран Центральной Азии, комплексного обмена информацией и постоянного мониторинга радикализации, что делает регион более устойчивым к внешним дестабилизирующим факторам.

Обсуждение: Современные вызовы и перспективы сотрудничества. Ситуация в Афганистане после завершения вывода международного контингента в 2021 году претерпела кардинальные трансформации, оказав существенное и долгосрочное влияние на архитектуру безопасности в Центральной Азии. Возвращение к власти движения «Талибан» (запрещено в РФ и РТ) не только консолидировало внутреннюю политическую нестабильность, но и создало принципиально новые вызовы для сопредельных государств. Ключевыми из них стали рост транснационального терроризма, усиление радикально-экстремистских настроений, а также масштабирование незаконного оборота наркотиков, выступающего важным источником финансирования нелегальных вооружённых формирований [16]. Границы в регионе длинные и плохо охраняются. Новые власти Афганистана на периферии почти ничего не контролируют - там ещё и кризис. Всё это вместе создало идеальные условия для трансграничной преступности.

Современные угрозы, исходящие из Афганистана, приобрели качественно новые характеристики, существенно отличающиеся от классических сценариев конца 1990-х – 2000-х годов. На первый план вышли гибридные формы дестабилизации, включающие активное использование цифровых экосистем (социальные сети, мессенджеры, закрытые форумы) для вербовки новых адептов, пропаганды радикальной идеологии и координации действий. Террористические организации всё чаще действуют как децентрализованные сетевые структуры, что повышает их живучесть и адаптивность. Параллельно происходит трансформация наркотрафика: маршруты становятся более изощрёнными, используются криптовалюты для расчётов, логистические схемы постоянно модернизируются, а спектр

перевозимых веществ расширяется [17,с.55-57]. Подобная эволюция рисков настоятельно требует системной адаптации и модернизации существующих механизмов взаимодействия между Российской Федерацией и странами Центральной Азии, а также разработки и внедрения инновационных, опережающих подходов к профилактике и оперативному реагированию на возникающие вызовы.

Вот почему перспективы углубления регионального сотрудничества видятся в синхронном развитии как многосторонних (в рамках ОДКБ, ШОС, СНГ), так и гибких двусторонних форматов. Ключевыми направлениями являются: регулярное проведение совместных антитеррористических и контрнаркотических учений с отработкой новых сценариев, налаживание эффективного и оперативного обмена разведывательными данными, масштабное укрепление технической оснащённости пограничных служб и создание «умных» границ, а также глубокая интеграция цифровых технологий в системы мониторинга и прогнозирования угроз. Эти меры в совокупности позволят создать более скоординированную, проактивную и устойчивую систему коллективной безопасности [5,с.84-86]. Важным дополнением должно стать более активное вовлечение в кооперацию профильных международных организаций (ООН, ОБСЕ, Интерпол) и поддержка специализированных инициатив, направленных на противодействие наркотрафику, финансированию терроризма и идеологической радикализации.

Возможные сценарии развития региональной безопасности в средне- и долгосрочной перспективе напрямую зависят от способности и готовности государств к быстрой институциональной и оперативной адаптации к стремительно меняющейся обстановке. Оптимистичный сценарий предполагает последовательное укрепление коллективных механизмов быстрого реагирования, снижение уязвимости к гибридным и транснациональным угрозам за счёт технологического рывка, а также достижение более глубокой интеграции России и стран Центральной Азии в рамках существующих организационных структур, таких как ОДКБ и ШОС. Пессимистичный сценарий, напротив, связан с дальнейшей эскалацией активности террористических группировок (включая филиал «Исламского государства» – «Вилаят Хорасан», запрещённый в РФ), экспансией наркотрафика на новые рынки, эрозией пограничного контроля и, как следствие, риском масштабной дестабилизации социально-политической обстановки во всём центральноазиатском регионе [16,с.389-392].

Приход талибов к власти поставил аналитиков в непростое положение - ситуация получилась, мягко говоря, неоднозначная. Казалось бы, новые хозяева Кабула, желая выглядеть респектабельно на международной арене, сделали то, чего от них никто особо не ожидал: в 2022–2023 годах были изданы указы о полном запрете выращивания опийного мака, и посевные площади действительно резко сократились [UNODC, 2023]. Для Афганистана, где мак десятилетиями был чуть ли не основной экспортной культурой, это выглядело почти сенсационно.

Но радоваться оказалось рано. Страна фактически находится в состоянии экономического коллапса, международная изоляция режима никуда не делась, а на сцену всё активнее выходит «Вилаят Хорасан» (ИГ-К, запрещено в РФ и РТ) - структура, которая не просто конкурирует с талибами, но и целенаправленно дестабилизирует обстановку в регионе. В итоге угроза не исчезла - она просто изменила форму. Наркотрафик никуда не делся, более того, заметно вырос оборот синтетики. Одновременно на первый план вышли прямые теракты, кибервербовка и поток экстремистской пропаганды, направленной уже на население соседних государств [7].

Иными словами, регион столкнулся не с решением проблемы, а с её усложнением. И это, пожалуй, даже опаснее, чем понятная и привычная угроза - потому что требует совершенно других подходов.

Значит, современная ситуация требует комплексного подхода, объединяющего политические, военные и правоохранительные меры, усиленного многоуровневого сотрудничества и постоянного мониторинга новых угроз. Россия и государства Центральной Азии обладают потенциалом для выстраивания устойчивой системы безопасности, способной противостоять современным транснациональным вызовам и поддерживать стабильность в регионе.

Выводы. Афганистан - это не один кризис, это несколько кризисов одновременно, и они давно перемешались между собой. Терроризм там существует рядом с наркоторговлей, а экстремизм питается от бедности и безвластия. Границы длинные, горные, исторически прозрачные - и всё это вместе создаёт условия, при которых угрозы перетекают в соседние страны почти без сопротивления [9].

Россия и центральноазиатские государства искали ответ долго и не сразу нашли рабочую модель. Двусторонние договорённости были первым шагом - осторожным, ни к чему особо не обязывающим. Потом появились ОДКБ и ШОС, и это уже было серьёзнее: общие базы данных, координация между спецслужбами, пограничное взаимодействие. Назвать это идеальной системой нельзя, но она снижает риски - и это уже немало [10].

2021 год многое изменил. Не потому что стало хуже - хотя и это тоже - а потому что стало очевидно: инструменты, которые создавались в 1990-х и 2000-х, просто не рассчитаны на нынешние угрозы. Вербовка через мессенджеры, децентрализованные террористические ячейки, наркомаршруты которые меняются быстрее, чем карты успевают обновляться - это другая реальность.

Значит и реакция должна быть другой. Технологии мониторинга, работа с молодёжью до того, как она радикализировалась, более честный обмен информацией между странами - без этого коллективная безопасность остаётся красивым словосочетанием [11].

«Афганский узел» никуда не денется в обозримом будущем. И Центральная Азия для России важна именно потому, что между ними и этим узлом - почти ничего. Либо страны региона договариваются и держат оборону вместе, либо каждый разбирается в одиночку. Второй вариант, судя по всему, не работает.

Статья подготовлена в рамках выполнения научно-исследовательской работы по теме «Россия и страны Центральной Азии в условиях трансформации афганской проблемы: исторический опыт и уроки обеспечения безопасности", реализуемой на кафедре зарубежного регионоведения и внешней политики Российско-Таджикского (славянского) университета.

Рецензент: к.п.н., доцент РТСУ – Шаропов О.М.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдигалиева Г., Каипова Ж. Влияние афганского наркотрафика на систему региональной безопасности Центральной Азии // Journal of Philosophy Culture and Political Science. - 2019. -№ 67(1). -С. 157–188. -DOI: 10.26577/jpcp.2019.v67.i1.013. URL: https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/1037 (дата обращения: 05.07.2025).
2. Бондаренко А. И., Саттаров Ш. Региональная безопасность Центральной Азии и вызовы Афганистана // Актуальные проблемы международных отношений. - 2021. -№ 1. -С. 45-60.
3. Булкин В. В., Моисеенко К. С. Терроризм в Центральной Азии (Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан) // Постсоветские исследования. - 2020. -Т. 3. -№ 6. -С. 479-486.
4. Инициатива по укреплению сотрудничества в рамках борьбы с наркотрафиком в Центральной Азии: аналитический обзор проекта по повышению эффективности трансграничного взаимодействия - ООН, Региональный проект по ЦА, Отчёт/пресс-релиз. - 2024. -URL: https://tajikistan.un.org/en/281643-strengthening-cross-border-cooperation-central-asia-project-steering-committee-meeting (дата обращения: 10.06.2025).
5. Итяшева Д. Р., Лушина А. А., Рахимов К. Х., Чекрыгина Д. Д. Новый режим в Афганистане как вызов безопасности Республики Таджикистан // Постсоветские исследования. - 2023. -Т. 6. -№ 1. -С. 76-86.
6. Комиссина Л. А. Проблемы противодействия наркотрафику в Центральной Азии // Вестник Российской академии наук. - 2005. -№ 2. -С. 15-25.
7. Конаровский М. А. Афганистан: проблемы войны и мира. -М.: Международные отношения, 2004. -320 с.
8. Малышева Д. Б. Постсоветская Центральная Азия и Афганистан на пересечении интересов крупных азиатских государств // Вестник РУДН. Серия: Международные отношения. - 2018. -Т. 18. -№ 2. -С. 259-272. - DOI: 10.22363/2313-0660-2018-18-2-259-272.
9. Матвеенко Л.С. Проблема наркотрафика в Центральной Азии на современном этапе // The Newman in Foreign policy. - 2018. -№42(86). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/problema-narkotrafika-v-tsentralnoy-azii-na-sovremennom-etape (дата обращения: 08.02.2026).
10. Мусаев Д. К. Наркотрафик в Центральной Азии: современные угрозы и механизмы противодействия // Pedagogs International Research Journal. - 2025. -Т. 94, № 1. -С. 34–36. - DOI: 10.64941/z3hvk964. - URL: https://openresearch-hub.com/index.php/ped/article/view/512 (дата обращения: 04.02.2026).
11. Назаров Р. Региональная безопасность в Центральной Азии и роль России // Международная жизнь. - 2019. - № 8. -С. 62–70.
12. Новый режим в Афганистане как вызов безопасности Республики Таджикистан // Вестник РУДН. - 2025. - URL: https://repository.rudn.ru/ru/records/article/record/93287/ (дата обращения: 12.01.2026).

13. Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ). Региональная безопасность и антитеррористические инициативы. - 2023. - URL: https://odkb-csto.org (дата обращения: 05.02.2026).
14. Рахимов К. Х. Вклад государств – членов ШОС по урегулированию афганского кризиса: до и после вывода контингента НАТО // Постсоветские исследования. - 2022. -Т. 5, № 4. -С. 367–385.
15. Рахимов Ф. Р. Многосторонние форматы безопасности в Центральной Азии: ОДКБ и ШОС // Мировая экономика и международные отношения. - 2022. -Т. 66, № 9. -С. 370–392.
16. Рейтер П., Марат Э., Ботоева Г. Наркотрафик, насилие и коррупция в Центральной Азии: исслед. документ SOC ACE No. 7. - Birmingham: University of Birmingham, 2022. - 45 с. - PDF: https://www.birmingham.ac.uk/documents/college-social-sciences/government-society/publications/drug-trafficking-violence-and-corruption-in-central-asia-research-paper.pdf (дата обращения: 05.02.2026).
17. Степанова Е. А. Нестандартные угрозы безопасности из Афганистана и Центральной Азии // Полис. Политические исследования. - 2022. -№ 3. -С. 42–55.
18. Управление ООН по наркотикам и преступности (UNODC). World Drug Report 2025. -Вена: UNODC, 2025. - URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/WDR_2025/WDR25_B1_Key_findings.pdf (дата обращения: 12.02.2026).
19. Управление ООН по наркотикам и преступности (UNODC). Обзор по опиуму в Афганистане 2025 (Afghanistan Opium Survey 2025). -Вена: UNODC, 2025. - PDF: https://www.unodc.org/documents/crop-monitoring/Afghanistan_Opium_Survey_2025.pdf (дата обращения: 05.02.2026).
20. Mallari A. A. T. Interfacing State Fragility and the Global Drug War: Opium in Afghanistan and Myanmar // Journal of Politics and Governance. - 2025. - Т. 15, № 1. -С. 11–25. - URL: https://so03.tci-thaijo.org/index.php/jopag/article/view/279913 (дата обращения: 24.12.2025).
21. UNODC. Afghanistan Opium Survey 2023 - Отчёт Управления ООН по наркотикам и преступности (UNODC).
22. Sherino A. New Afghan Opium Routes: Reshaping Central Asian Crime. - 2025. - URL: https://www.specialeurasia.com/2025/12/29/afghan-opium-taliban-asia/ (дата обращения: 03.02.2026).

ГИРЕҲИ АФҒОНИСТОНИИ АМНИЯТ: ҲАМКОРИИ РУСИЯ ВА ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР МУҚОВИМАТ БА ҚОЧОҚИ МАВОДИ МУХАДДИР ВА ТЕРРОРИЗМИ ФАРОМАРЗӢ

(таҳлили таърихӣ-сиёсӣ)

Мушкилоти калидии амнияти минтақавӣ барои Русия ва давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳамоно ба истилоҳ «гирехи афғонӣ» боқӣ мемонад, ки маҷмуи таҳдидҳои дарозмуддатро дар бар гирифта, дар буриши манфиатҳои ҳаётан муҳим ва авлавиятҳои геополитикии онҳо ташаккул ёфтааст. Дар мақолаи мазкур таҳаввули ин чолиш бо таваҷҷуҳи махсус ба таҳлили таърихӣ-сиёсии ҳамкорӣ дар муқовимат ба ду хатарҳои асосие, ки аз қаламрави Афғонистон сарчашма мегиранд, баррасӣ мешавад: қочоқи фаромарзии маводи мухаддир ва фаъолияти террористие, ки вазъиятро дар минтақа бесубот месозад.Таҳлил марҳилаҳои асосии рушди ҳамкории Русия ва кишварҳои Осиёи Марказиро дар соҳаи амният, аз солҳои 1990-ум то даҳсолаи ҷорӣ, фаро мегирад. Таваҷҷуҳи махсус ба нақш ва самаранокии институтҳои бисёрҷониба, пеш аз ҳама, Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ (САД) ва Созмони ҳамкории Шанхай (СҲШ), ҳамчун платформаҳои калидии ҳамоҳангсозӣ равона шудааст. Самаранокии амалии амалиётҳои муштараки зиддимухаддир, мубодилаи иттилооти иктишофӣ ва назорати марзӣ мавриди омӯзиш қарор мегирад.Дар асоси таҳқиқоти анҷомдода хулоса бароварда мешавад, ки бесуботӣ дар Афғонистон дар дурнамои дарозмуддат ҳамоно омили ҷиддии бесуботкунандаи тамоми минтақа боқӣ мемонад. Дар ин замина аҳаммияти стратегии ҳамоҳангсозии минбаъда ва амиқи талошҳои Маскав ва пойтахтҳои Осиёи Марказӣ дар сатҳи институтсионалӣ афзоиш меёбад. Танҳо тавассути амалҳои муттаҳидона, аз ҷумла таҳкими шаклҳои дучониба ва бисёрҷониба, метавон меъмории устувор ва чандири амнияти минтақавиро ташаккул дод, ки қодир бошад ба чолишҳо ва таҳдидҳои муосир посухи муносиб диҳад.

Калидвожаҳо: Афғонистон, амнияти минтақавӣ, Осиёи Марказӣ, Русия, қочоқи маводи мухаддир, терроризми фаромарзӣ, САД, СҲШ, ҳамкории байналмилалӣ.

АФГАНСКИЙ УЗЕЛ БЕЗОПАСНОСТИ: СОТРУДНИЧЕСТВО РОССИИ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ НАРКОТРАФИКУ И ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОМУ ТЕРРОРИЗМУ

(историко-политический анализ)

Ключевой проблемой региональной безопасности для России и государств Центральной Азии остается так называемый «афганский узел», представляющий собой комплекс долгосрочных угроз, сформировавшийся на стыке их жизненно важных интересов и геополитических приоритетов. В данной статье рассматривается эволюция этого вызова, с особым акцентом на историко-политический анализ сотрудничества в противодействии двум ключевым опасностям, исходящим с территории Афганистана: транснациональному наркотрафику и террористической активности, дестабилизирующей ситуацию в регионе.Анализ охватывает основные этапы развития российско-центральноазиатского взаимодействия в сфере безопасности, начиная с 1990-х годов и вплоть до текущего десятилетия. Особое внимание уделяется роли и эффективности многосторонних институтов, прежде всего Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) и Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), как ключевых платформ для координации. Исследуется практическая результативность совместных антинаркотических операций, обмена разведданными и пограничного контроля.На основе проведенного исследования делается вывод о том, что нестабильность в Афганистане продолжает оставаться серьезным дестабилизирующим фактором для всего региона в долгосрочной перспективе. Поэтому стратегическое значение приобретает дальнейшая глубокая координация усилий Москвы и центральноазиатских столиц на институциональном уровне. Только через консолидированные действия, включая укрепление двусторонних и

многосторонних форматов, возможно формирование устойчивой и гибкой архитектуры региональной безопасности, способной адекватно реагировать на современные вызовы и угрозы.

Ключевые слова: Афганистан, региональная безопасность, Центральная Азия, Россия, наркотрафик, транснациональный терроризм, ОДКБ, ШОС, международное сотрудничество.

THE AFGHAN SECURITY KNOT: COOPERATION BETWEEN RUSSIA AND CENTRAL ASIA IN COUNTERING DRUG TRAFFICKING AND TRANSNATIONAL TERRORISM
(a historical and political analysis)

The key problem of regional security for Russia and the states of Central Asia remains the so-called “Afghan knot,” which represents a complex of long-term threats formed at the intersection of their vital interests and geopolitical priorities. This article examines the evolution of this challenge, with particular emphasis on a historical and political analysis of cooperation in countering two major dangers originating from the territory of Afghanistan: transnational drug trafficking and terrorist activity that destabilizes the situation in the region.The analysis covers the main stages in the development of Russian-Central Asian interaction in the field of security, beginning in the 1990s and continuing through the current decade. Special attention is paid to the role and effectiveness of multilateral institutions, primarily the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and the Shanghai Cooperation Organisation (SCO), as key platforms for coordination. The study explores the practical effectiveness of joint counternarcotics operations, intelligence sharing, and border control.Based on the conducted research, it is concluded that instability in Afghanistan continues to remain a serious destabilizing factor for the entire region in the long term. In this regard, the strategic importance of further deep coordination of efforts between Moscow and the Central Asian capitals at the institutional level is increasing. Only through consolidated actions, including the strengthening of bilateral and multilateral formats, is it possible to form a resilient and flexible architecture of regional security capable of adequately responding to contemporary challenges and threats.

Keywords: Afghanistan, regional security, Central Asia, Russia, drug trafficking, transnational terrorism, CSTO, SCO, international cooperation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Имомалиев Амирҷон Алишерович*** - Донишгоҳи славянии Русия ва Тоҷикистон, унвончӯи кафедраи минтақашиносии хориҷӣ ва сиёсати хориҷӣ. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Мирзо Турсунзода, 30. Телефон: **+992 501813003.** E-mail: **amir97.97.97@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Имомалиев Амирджон Алишерович*** - Российско-Таджикский (славянский) университет, соискатель кафедры зарубежного регионоведения и внешней политики. **Адрес:** 734025, город Душанбе, улица Мирзо Турсунзаде, 30. Телефон: **+992 501813003.** E-mail: **amir97.97.97@mail.ru**

Information about the author: ***Imomaliev Amirjon Alisherovich*** – Russian-Tajik (Slavonic) University, degree applicant at the Department of Foreign Regional Studies and Foreign Policy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan; Dushanbe, Mirzo Tursunzade street, 30. Phone: **+992 501813003.** E-mail: **amir97.97.97@mail.ru**

Статья поступила в редакцию: 15.06.2026
Одобрена после рецензирования: 17.08.2026
Принята к публикации: 18.09.2026

УДК: 323.269.6

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ТЕРРОРИЗМА И ЭКСТРЕМИЗМА В ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Раджабзода С.Р.
Таджикский государственный педагогический университет имени С.Айни

Введение. В начале XXI века терроризм и экстремизм очень прочно закрепились в ряде основных вызовов международной безопасности, оказывая огромное влияние на политическую, экономическую и социальную динамику не только отдельных государств, но и мировой системы в целом. Они трансформировались из локальных форм насилия в сложные транснациональные явления, которые обладают сетевой структурой и идеологической гибкостью, и такая трансформация требует пересмотра традиционных подходов к их исследованию в рамках политической науки.

Данная проблематика приобретает особую актуальность в условиях усложнения мировой системы и международных отношений, усиления геополитической конкуренции и роста конфликтности в различных регионах мира. Террористическая деятельность все чаще рассматривается не просто как результат деятельности радикальных группировок, а как элемент более широких политических процессов, которые включают в себя борьбу за влияние, ресурсы и идеологическое доминирование. В таком случае исследование терроризма и экстремизма выходит за рамки только криминологического и социологического анализа и становится частью политического знания, представляя особую важность.

Значительная часть современных теоретических разработок в области изучения терроризма сформировалась в западной научной традиции. Эти подходы, как правило, базируются на либерально-инстуциональной парадигме. Однако подобная универсализация часто приводит к упрощению и недооценке роли международных акторов и внешнеполитических факторов.

Следовательно, возрастает значение альтернативных исследовательских подходов, в том числе представленных в российской политической науке. Отечественные авторы акцентируют внимание на системном и геополитическом характере терроризма, рассматривая его как следствие от глобальных процессов, включая вмешательство во внутренние дела государств, трансформацию мирового порядка и кризис международных институтов. Подходы российских авторов заставляют выйти за рамки узкого понимания терроризма как рассмотрение его в контексте более широких политических и социально-экономических процессов.

Таким образом, данная статья направлена на углубление научного понимания понятий терроризма и экстремизма, а также на выявление ограничений существующих теоретических моделей и возможностей их дальнейшего развития в рамках современной политической науки.

Целью настоящей статьи является анализ современных подходов к исследованию терроризма и экстремизма в политологической науке.

Объектом статьи выступает терроризм и экстремизм как сложные социально-политические феномены.

Предметом данной статьи послужили современные подходы к изучению терроризма и экстремизма в современной политологической науке.

Материалы и методы. В процессе написании статьи авторами широко были использованы книги, научные монографии и статьи в рецензируемых журналах на русском и английском языках. Для достижения поставленной цели и решении исследовательских задач в статье использованы разнообразные научные методы политологической науки. Систематический обзор литературы проведён с использованием качественных методов анализа. Сравнительный анализ теоретических моделей, категориальный синтез для выявления эволюции подходов основных научных школ в сфере исследования терроризма и экстремизма.

Результаты. Автор настоящей статьи отмечает, что проблема определения терроризма на протяжении длительного времени остается одной из наиболее спорных в политической науке. Несмотря на значительное количество исследований, которые посвящены данному феномену, до настоящего времени авторы не смогли выработать универсальный подход, способный в

полной мере отразить его основные характеристики. В первую очередь это обуславливается тем, что само по себе это явление сложное, так и его степенью политической вовлеченности.

Обсуждение. В международной практике широко используется определение, закрепленное в документах Организации Объединенных Наций, согласно которому терроризм рассматривается как совокупность преступных деяний, которые направлены на причинение смерти или серьезного вреда гражданскому населению с целью запугивания общества или принуждения правительства к принятию определенных решений [19]. Это определение, установленное в документах Организации Объединенных Наций, концентрирует внимание на насильственном характере действий и их целенаправленности, но это определение получает достаточно много критики за излишнюю обобщённость и недостаточную конкретизацию субъектов террористической деятельности. Поэтому существенным фактором, который представляет собой трудность и мешает сформировать единое определение, является различие в интерпретации терроризма в зависимости от национальных и идеологических особенностей исследовательских школ [20].

В научной литературе также существует много различных авторских определений. В ряде западных концепций он в основном трактуется как форма нелегитимного насилия, которое направлено против гражданского населения с целью оказания давления на государственные институты [16].

В российском законодательстве, в частности в Федеральном законе «О противодействии терроризму», в котором терроризм - это идеология насилия и практика воздействия на принятие решений органами государственной власти, органами местного самоуправления или международными организациями, которая связана с устрашением населения и иными формами противоправных насильственных действий. В отличие от ряда международных трактовок, данное определение включает в себя и практическую, и идеологическую составляющую, что позволяет более полно охарактеризовать природу самого рассматриваемого явления [22].

Можно добавить также, помимо законодательных актов, что в рамках российской политологической традиции терроризм принято рассматривать как многогранное социально-политическое явление, которое включено в систему международных отношений. Акцент при исследованиях делается не исключительно на формах проявления насилия, но и на совокупности факторов, которые способствуют его возникновению, включая геополитические противоречия, вмешательство внешних акторов и трансформацию мировой политической системы [18].

В современной международной практике наблюдается тенденция к его инструментализации, когда оценка тех или иных действий как террористических определяется не столько их объективным содержанием, сколько политической целесообразностью. Данная проблема приводит к размыванию границ между различными формами политического насилия и усложняет научный анализ такого сложного явления. Сравнительный анализ позволяет нам выделить несколько главных характеристик терроризма, а именно: наличие политической цели, использование насилия или угрозы его применения, стремление к воздействию на более широкую аудиторию. Вместе с тем различия в определениях касаются прежде всего вопроса о субъектах терроризма, его границах и соотношении с другими формами политического насилия [17].

Особое значение имеет также проблема двойных стандартов в интерпретации терроризма. В современной международной практике одни и те же действия могут квалифицироваться по-разному в зависимости от политической позиции государств, что свидетельствует о высокой степени политизации данного понятия [13].

Таким образом, подводя итоги, нужно заметить, что терроризм следует рассматривать не как изолированное проявление экстремальной активности отдельных групп, а как сложный феномен, который формируется под воздействием совокупности внутренних и внешних факторов и тесно связан с динамикой международных отношений. Итак, терроризм - это явление, которое не имеет универсального определения, но может обладать рядом устойчивых признаков, которые позволяют выделить его в самостоятельную категорию политического анализа.

Экстремизм в современной политической науке исследуется как сложное и неоднозначное явление, которое нужно рассматривать с разных сторон, оно выходит за рамки исключительно правового или криминологического анализа. Прежде всего, возьмем такое определение: экстремизм представляет собой совокупность радикальных идей, установок и практик, которые направлены на кардинальное изменение существующего общественно-политического порядка, нередко с использованием насильственных методов. Сравнивая данное определение, можно заметить, что терроризм и экстремизм имеют некоторые различия, а именно то, что экстремизм не всегда может предполагать непосредственное применение насилия, однако именно экстремизм выступает как более широкая категория, которая включает в себя различные формы радикализации. Терроризм чаще всего ассоциируется с насильственными действиями, экстремизм включает также идеологическую и организационную составляющие, формируя основу для возможной радикализации [14].

Теперь обратимся к конкретным авторам, но сначала сделаем обобщение, что в научной литературе экстремизм чаще всего трактуется как приверженность крайним взглядам и методам политической деятельности, которые предполагают отказ от компромисса и склонность к радикальным способам достижения целей. Стоит отметить, что при этом подчеркивается то, что экстремизм может существовать как на уровне идеологии, так и на уровне практики. Как и в случае с терроризмом, одной из ключевых проблем является отсутствие единого определения экстремизма. В международной практике данный термин используется достаточно широко, однако его содержание может меняться в зависимости от политического и правового контекста [13].

В российском законодательстве, в частности в Федеральном законе «О противодействии экстремисткой деятельности», экстремизм определяется через перечень конкретных действий, включая насильственное изменение основ конституционного строя, возбуждение социальной, расовой, национальной или религиозной розни, а также пропаганду нетрадиционных ценностей. Это определение носит практико-ориентированный характер и позволяет конкретизировать формы проявления экстремизма [23].

Западные исследователи нередко рассматривают экстремизм в основном через призму радикализации индивидов и групп, акцентируя внимание на психологических и социальных факторах. В частности, в ряде работ экстремизм определяется как результат постепенной трансформации убеждений индивида под воздействием идеологических, психологических и социальных факторов. Так, в рамках так называемой «лестницы радикалицзации» подчеркивается поэтапный переход к экстремистским взглядам: от чувства социальной несправедливости и отчуждения к принятию радикальной идеологии и готовности поддерживать насильственные методы. Мы видим похожие рассуждения в подходах, которые видят корень экстремизма в том, что человек теряет себя, чувствует себя на обочине жизни и не может участвовать в политике. Тут особенно выделяют такие вещи, как образование, положение в обществе, влияние близких людей, а также то, как СМИ и интернет-общение влияют на распространение радикальных идей [4].

Но такое определение часто критикуют в научных кругах. Основная претензия в том, что оно слишком сильно фокусируется на отдельном человеке или маленькой группе, из-за чего не видно более глобальных политических и системных причин. К тому же, критики отмечают, что в некоторых западных исследованиях есть своя предвзятость: там экстремизм показывают как угрозу либеральным и демократическим ценностям. Из-за этого изучают только определенные виды экстремизма, а другие проявления радикальных настроений остаются без внимания. А значит, не учитываются важные вещи, такие как давление извне, военные конфликты, когда вмешиваются в дела чужих стран, или последствия всемирного неравенства. В конечном счете складывается впечатление будто экстремизм выставляют сугубо локальной трудностью отдельного государства или социума и подобный подход не дает возможности разглядеть проблему во всем ее масштабе [17].

Иными словами, отечественные исследователи рассматривают экстремизм в качестве социально-политического феномена, зарождающегося под влиянием совокупности переплетающихся факторов, охватывающих и внутренние общественные процессы, и влияние извне. Основное внимание при этом уделяется социально-экономической обстановке. В

частности, социальный разрыв, отсутствие рабочих мест, падение уровня благосостояния и невозможность реализовать вертикальную мобильность – все это формирует благоприятную среду для распространения радикальных воззрений. Значимую роль играет и кризис идентичности: он проявляется там, где люди утрачивают жизненные ценности и ощущают собственную потерянность в социуме. Подобное состояние повышает их восприимчивость к радикальным доктринам. Нельзя обойти вниманием и медийный аспект: в эпоху цифровизации и глобальных информационных сетей разрушительные взгляды транслируются с огромной скоростью, благодаря чему их влияние на общественное сознание многократно возрастает. Отечественные ученые в числе ключевых причин также отмечают дестабилизацию обстановки в отдельных регионах, военные столкновения и иностранное вмешательство, поскольку все эти обстоятельства выступают катализаторами усиления экстремистских проявлений [13].

Следовательно, подводя итоги раздела «Теоретические основы исследования терроризма и экстремизма» следует констатировать: согласно российской научной школе, экстремизм рассматривается как системный феномен, зарождающийся на стыке внутренних кризисных процессов и внешнего влияния.

Актуальная политология отличается многообразием концептуальных методов изучения террористической экстремистской деятельности. Подобная широта исследовательских перспектив объясняется запутанностью этих феноменов и их многогранной природой, о чем уже говорилось ранее. Терроризм и экстремизм формируются под воздействием совокупности факторов, которые включают в себя социальные, политические, экономические и культурные процессы, что делает невозможным их объяснение в рамках одной универсальной теории. В связи с этим в научной литературе сформировалось несколько крупных направлений, каждое из которых предлагает собственное понимание причин, механизмов и форм проявления радикальной деятельности [21].

В западной научной традиции наибольшее распространение получили либерально-институциональные и поведенческие подходы. В этих работах терроризм рассматривается как форма нелегитимного насилия, осуществляемого негосударственными акторами с целью воздействия на государственные институты. Экстремизм, в свою очередь, интерпретируется как результат радикализации, возникающей в период кризиса идентичности или в условиях социальной дезинтеграции [9].

Здесь стоит упомянуть Б. Хоффмана, который оказал значительное влияние на западную политическую науку, а именно в рамках поведенческих и либерально-институциональных подходов. Так, автор раскрывает терроризм как форму политически мотивированного насилия, направленного на достижение символического эффекта и воздействие на более широкую аудиторию, чем непосредственные жертвы. То есть терроризм представляется не просто как форма насилия, а как коммуникативный и символический инструмент политического воздействия. Центральной идеей этого исследования является тезис о том, что терроризм ориентирован, как мы уже сказали, на широкую аудиторию наблюдателей, включая государства, общество и международные организации. Хоффман подчеркивает, что террористический акт – это форма «политического театра», в котором насилие выполняет функцию передачи политического сообщения. В его работах также проводится разграничение между терроризмом и обычной преступностью. Терроризм всегда имеет идеологическую или политическую мотивацию, тогда как преступность ориентирована на личную выгоду [5].

Схожей позиции придерживается У. Лакер, но он предлагает более историко-политическую интерпретацию терроризма, рассматривая его как метод политической борьбы в условиях асимметрии сил. Ключевая идея состоит в том, что терроризм возникает там, где прямое военное или политическое противостояние невозможно. Лакер выделяет, терроризм – это не случайное насилие, а рационально используемая стратегия слабой стороны, которая направлена на достижение политических целей через психологическое давление. Он также отмечает: «терроризм постоянно эволюционирует, адаптируясь к изменениям международной системы». Исторические формы терроризма в исследовании занимают большую часть, показывая, что современные радикальные движения имеют глубокие корни в политических конфликтах XIX–XX веков [7].

Еще один представитель, который внес значительный вклад в развитие теорий радикализации, анализируя процесс перехода к экстремистским взглядам, - это Ф. Могаддам. Могаддам разработал одну из наиболее известных моделей радикализации – «лестницу терроризма». Согласно его концепции, переход к экстремизму происходит поэтапно и включает несколько уровней. На первом уровне индивид испытывает чувство неудовлетворенности социальными условиями. На следующем этапе уже формируется восприятие несправедливости и поиск виновных. Далее происходит постепенное принятие радикальных идей, а на последней стадии происходит уже непосредственно готовность к участию в насильственных действиях. Главная мысль исследований Могаддама заключается в том, что большинство людей никогда не достигает верхних уровней этой «лестницы», а сама радикализация - это узкий и управляемый процесс социального отбора. Его концепция широко задействуется в рамках политической психологии и при разработке мер по противодействию терроризму [8].

Еще одна значимая ветвь исследований – концепция относительной обделенности, сформулированная Т. Гарром. Он утверждает, что ключевым фактором перехода к радикальным взглядам служит отнюдь не нищета сама по себе, а дистанция между тем, на что население рассчитывает, и тем, что оно фактически обретает. Когда социальные запросы опережают реальные перспективы их воплощения, зарождается ощущение недовольства и фрустрации, способное перерасти в агрессивные политические действия. По словам Гарра, именно данный разрыв зачастую выступает катализатором масштабных акций протеста, бунтов и возникновения радикальных течений. Подобная концепция имеет особую значимость, поскольку позволяет осознать, отчего степень радикализации способна возрастать даже в ситуациях, когда объективные параметры благополучия сохраняются неизменными [4].

Необходимо также отметить труды М. Креншоу, трактующей терроризм как итог целенаправленного решения, принимаемого в ситуации дефицита доступных средств. Главная ценность ее исследований состоит, в первую очередь, в отходе от интерпретации терроризма сквозь призму личных побуждений и в смещении фокуса на изучение внутренней логики организаций и стратегических действий террористических объединений. В ее исследованиях террористические организации анализируются как акторы, принимающие решения на основе оценки выгод и издержек. Креншоу подчеркивает, что терроризм не может быть объяснен исключительно психологическими или социальными причинами. По ее мнению, решающее значение имеет структура возможностей и ограничений, в которых действуют радикальные группы. Террористические организации, согласно ее подходу, принимают рациональные решения, оценивая политические издержки и потенциальные выгоды своих действий. Она выделяет два уровня анализа: организационный (где рассматриваются цели, стратегии и внутренняя структура террористических групп) и индивидуальный (где анализируются мотивы участия конкретных членов). На организационном уровне терроризм трактуется, как инструмент политической стратегии, используемый тогда, когда прямое политическое влияние невозможно. В таких условиях террористические группы стремятся не к военной победе, а к созданию политического давления через страх, дестабилизацию и привлечение внимания общественности и государства. Креншоу подчеркивает, что терроризм – это не хаотичное поведение, а структурированная форма политической стратегии, направленная на максимизацию политического эффекта при минимальных ресурсах. Ценным здесь представляется анализ внутренней динамики террористических организаций. Автор показывает, что такие группы не монолитные структуры, то есть внутри них существуют конфликты, конкуренция за ресурсы и идеологические разногласия [1].

Кроме того, существуют сетевые подходы, представленные в работах М. Сейджмана. Согласно данной теории современные радикальные группы представляют собой не иерархические организации, а децентрализованные сети. Он вводит понятие «джихад без лидера», где ключевую роль играют горизонтальные связи, дружеские группы и онлайн-сообщества. Его исследования показывают, что современные террористические структуры функционируют как гибкие сети, что делает их более устойчивыми к традиционным методам противодействия [10].

Нельзя не упомянуть постколониальный подход, представленный в работах Э. Саида. Автор показывает, что мнение о терроризме может формироваться в рамках определенных

идеологических конструкций, связанных с разделением мира на «центр» и «периферию». Восприятие терроризма в данном исследовании связано с более широкой системой «Ориентализма», где Восток конструируется как «другой», «угрожающий». По его мнению, подобные дискурсы формируют и научные и политические определения терроризма, создавая асимметрию между «Западом» и «не-Западом». Поэтому понятия экстремизма и терроризма часто имеют идеологически нагруженный характер, а не являются нейтральным научным термином [11].

Альтернативные подходы, которые включают в себя критические исследования терроризма, развиваются в рамках направления Critical Terrorism Studies. Само направление представляет собой междисциплинарный подход, анализирующий терроризм не как объективно данное явление, а как социально и политически сконструированное понятие, обращая внимание на власть, дискурсы, интересы государств и роль знаний в формировании того, что считается «терроризмом». В отличие от классических подходов, данное направление ставит под сомнение «официальные» определения терроризма, изучает как государства и медиа формируют образ угрозы, обращает также внимание на права человека и последствия контртеррористических мер. Но несмотря на значительное разнообразие западных концепций, они подвергаются критике за ограниченность анализа.

Переходя к российской научной традиции, стоит сказать, что в исследованиях сформировался более комплексный подход к исследованию терроризма и экстремизма. Так, Ю. М. Почта рассматривает терроризм как системное явление, встроенное в структуру современных международных отношений. В отличие от узких поведенческих моделей, он акцентирует внимание на макроуровне анализа, где ключевую роль играют глобальные политические процессы. В его концепции терроризм не может анализироваться изолированно, то есть он является результатом взаимодействия внутренней нестабильности государств и внешнего давления международной системы. Автор использует элементы системного анализа, восходящего к идеям, где международная среда понимается как открытая система с постоянным обменом «входов» и «выходов», например, конфликтов, ресурсов, решений, а также важной идеей выделяется то, что терроризм выполняет функцию дестабилизационного сигнала системы, указывая на дисбалансы в мировой политике [21].

Д.С. Магомедов, в свою очередь, развивает геополитический подход, где терроризм изучается как элемент борьбы за влияние в глобальном пространстве. Главный тезис в этом подходе состоит в том, что современные террористические и экстремистские движения часто возникают в результате пересечения интересов крупных международных акторов. Он подчеркивает, что зоны нестабильности, например, Ближний Восток, Центральная Азия, Африка, формируются под воздействием конкуренции мировых центров силы. Магомедов также сопоставляет региональные конфликты, анализ ресурсных зон и изучение внешнего вмешательства [18].

Помимо вышеперечисленных подходов также особое внимание уделяется государственно-центричному подходу. Здесь можно привести в пример такого автора, как Д.А. Савкин. Исследователь рассматривает экстремизм через явление национальной безопасности государства. В его работах главным выступает тезис про выступление государства в роли центрального актора противодействия радикализму. Экстремизм, в данном случае, это системная угроза устойчивости политическому порядку, которая требует комплексной государственной реакции. При этом автор подчеркивает, что исключительно силовых мер недостаточно. Он выделяет три уровня противодействия:

1) силовой (правоохранительный и военный);
2) социально-экономический (снижение неравенства, занятость);
3) идеологический (формирование устойчивой гражданской идентичности).

Стоит упомянуть, что автор делает акцент на необходимости сочетания силовых, социально-экономических и идеологических мер [24].

В.И. Долгий анализирует экстремизм, основываясь на социологической модели структурных факторов. Ключевую роль здесь играют социальное неравенство, маргинализация и кризис социальных институтов. Он использует методы эмпирической социологии, то есть опросы, статистика, показывая, что экстремизм чаще возникает в условиях, например,

ограниченного доступа к социальным лифтам, низкого уровня доверия к институтам и слабой интеграции молодежи. Автор также акцентирует внимание на понятии «социальной аномии», обозначающем состояние общества, при котором ослабевают или разрушаются социальные нормы и ценности, которые регулируют поведение людей. И в таких условиях радикальные идеологии становятся альтернативной системой смыслов [17].

Подводя итоги, можно сказать, что современная политическая наука располагает широким спектром теоретических подходов к исследованию терроризма и экстремизма, однако ни одна из них не обладает достаточной универсальностью. Западные концепции, представленные рядом авторов, обеспечивают глубокое понимание механизмов радикализации, однако ограничены микроанализами. В то же время российские и альтернативные подходы позволяют учитывать системный и геополитический контекст. Важно синтезировать различные теоретические подходы, потому что только комплексное использование поведенческих, социологических, геополитических и других концепций позволяет в полной мере описать природу понятий терроризма и экстремизма. В условиях современной трансформации международных отношений, которые характеризуются ростом нестабильности и усилением глобальной конкуренции, значение такого синтеза существенно возрастает.

Методологические подходы к исследованию терроризма и экстремизма в современной политологической науке формируются в нескольких разных научных традициях, среди которых выделяются западные и российские школы. Их различие проявляется в используемых методах анализа, исследовательских стратегиях и интерпретации эмпирических данных [17].

В западной политической науке одним из главных направлений являются количественный анализ и эконометрический анализ, получивший развитие в работах А. Эндэрса и Т. Сандлера. Их подход основан на применении эконометрических моделей, заимствованных из экономической науки. Эконометрические модели – это формализованные статистические модели, которые описывают взаимосвязи между политическими переменными, например, уровень демократии, участие в выборах, протестная активность, и другими факторами (экономическими, социальными, институциональными), позволяя выявлять причинно-следственные связи и делать прогнозы. Суть в том, что эконометрические модели помогают перевести политические явления в измеримые данные и проверить их с помощью строгих количественных методов. Возвращаясь к работам Эндерса и Сандлера, можно сказать, что основу их анализа составляет построение регрессионных моделей, в которых террористическая деятельность выступает зависимой переменной, а в качестве независимых переменных используются социально-экономические и политические показатели, такие как уровень безработицы, ВВП, политическая нестабильность, наличие вооруженных конфликтов. Также выделяется такое явление, как временные ряды, что позволяет отслеживать динамику терроризма во времени и выявлять закономерности его эволюции. Например, с помощью этого можно проследить как изменяется интенсивность террористических актов в зависимости от экономических кризисов или политических реформ. Кроме того, авторы используют панельные данные, объединяющие информацию по различным странам за длительный период времени [2].

Еще один представитель, исследующий с помощью количественной методологии, а также один из разработчиков Global Terrorism Database [3], Г. Лафри. Его методологический вклад заключается в разработке принципов систематизации и верификации эмпирических данных. Лафри уделяет особое внимание качеству данных, заботясь о том, чтобы критерии включения событий были стандартизированы, проверялись достоверность источников и правильно классифицировались типы терроризма [6].

В эпоху цифровых технологий нельзя пройти мимо контент-анализа и интернет-исследований. Г. Вайманн как раз считается одним из ведущих специалистов по цифровому экстремизму. Его метод основан на изучении содержания интернет-ресурсов. Вайманн разрабатывает критерии для отбора материалов, позволяя выделять экстремистский контент, и классифицирует его по разным параметрам. Среди них - тематика, целевая аудитория, язык, способ подачи и уровень радикальности. Он показывает, что цифровой контент выполняет сразу несколько ролей: информирует, продвигает идеологию, мобилизует и привлекает новых участников. В рамках контент-анализа Вайманн выделяет основные нарративы, например, обращение к социальной несправедливости, создание образа врага, прославление радикальных

активистов и формирование чувства принадлежности к «избранной группе». Он также отмечает, что переход от простых сайтов к интерактивным платформам сильно изменил процесс радикализации. Социальные сети создают горизонтальные связи между пользователями, формируют онлайн-сообщества и делают вовлечение более интенсивным за счёт постоянного общения. Несмотря на расхождение в идеологических установках различных объединений, подавляющее их большинство задействует аналогичный арсенал цифровых инструментов. Это свидетельствует о формировании стандартизированных шаблонов ведения [12].

Обратимся теперь к российским научным специалистам: они исследуют данную проблематику всесторонне, синхронно комбинируя разнообразные аналитические подходы. В качестве примера можно привести С.А. Афонцева, который задействует методику сравнительной макрополитологии для изучения масштабных мировых трансформаций. По его убеждению, феномен экстремизма и террористическую активность невозможно изолировать от широкой глобальной картины, которая обусловлена диспропорциями в эволюции мироустройства. В его видении радикализм следует трактовать в качестве элемента международной структуры, а не сводить его исключительно к внутриполитическому кризису отдельных государств. Чтобы обосновать данный подход, он проводит параллели между различными территориями, хозяйственными механизмами и формами государственного управления, что позволяет раскрыть фундаментальные истоки экстремистских проявлений в планетарных масштабах [15].

И.Л. Трунов регулярно применяет метод правового анализа в своих научных трудах, изучая эффективность законодательных механизмов в противодействии террористическим угрозам. Это даёт представление о том, какую роль государство играет в противостоянии экстремизму. Автор изучает экстремизм, прежде всего, как правовую категорию, которая требует четкого определения и законодательного закрепления. Его исследования включают: анализ федеральных законов, судебных решений и механизмов реализации государственной политики. Главный вопрос, который поднимается в его исследованиях - это вопрос баланса между обеспечением безопасности государства и соблюдением прав и свобод человека [25].

Современное направление, связанное с исследованием цифровой среды, представлено в работах Е.Н. Юрченко, рассматривая интернет как ключевое пространство распространения экстремисткой идеологии. В ее исследованиях используются методы мониторинга социальных сетей, контент-анализа и экспертной оценки. Основное внимание уделяется процессам интернет-радикализации и механизмам вовлечения пользователей в экстремистские сообщества. Автор показывает, что цифровая среда позволяет радикальным группам быстро распространять идеологию и формировать устойчивые онлайн-сообщества. Ее вклад заключается в адаптации традиционных социологических методов к условиям цифровой коммуникации и анализе новых форм экстремисткой деятельности [26].

Выводы. Таким образом, делая выводы по основным подходам к исследованию терроризма и экстремизма, можно сказать, что западная научная традиция в значительной степени ориентирована на изучение терроризма и экстремизма через призму рационального выбора, а также индивидуальных и групповых факторов. В то же время российская научная школа делает акцент на системном понимании данных явлений, рассматривая их как результат внутренних социальных противоречий и внешнеполитических факторов, включая влияние международной среды, глобального неравенства и геополитической конкуренции [14].

Следовательно, проведенный анализ демонстрирует, что для глубокого понимания феноменов терроризма и экстремизма требуется системная стратегия, гармонично сочетающая различные концепции и инструментарии. На фоне усложнения мировой политики, расширения трансграничных рисков и стремительного прогресса цифрового пространства критически значимо развивать научные изыскания на стыке дисциплин. Именно такой подход позволит выработать более действенные механизмы оценки и реальной борьбы с радикальными политическими проявлениями.

Данное исследование проведено в соответствии с Перспективным планом Программы научно-исследовательской деятельности кафедры политологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни на 2025–2030 годы

под названием «Политические институты, процессы и технологии обеспечения общественно-политической стабильности, противодействия терроризму и экстремизму и развития гражданского общества в Республике Таджикистан».

Рецензент: к.п.н., доцент ТГПУ имени С.Айни - Нуриддин П.Р.

ЛИТЕРАТУРА

1. Crenshaw M. The Causes of Terrorism // Comparative Politics. – 1981. – Vol. 13(4). – P. 379–399.
2. Enders W., Sandler T. The Political Economy of Terrorism. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 310 p.
3. Global Terrorism Database (GTD) – это открытая база данных, включающая информацию о террористических событиях по всему миру с 1970 по 2020 год.
4. Gurr T.R. Why Men Rebel. – Princeton: Princeton University Press, 1970. – 421 p.
5. Hoffman B. Inside Terrorism. – New York: Columbia University Press, 2006. – 456 p.
6. LaFree G., Dugan L. Global Terrorism Database: Accomplishments and Challenges // Perspectives on Terrorism. – 2007. – Vol. 1(1). – P. 1–7.
7. Laqueur W. The Age of Terrorism. – Boston: Little, Brown and Company, 1987. – 320 p.
8. Moghadam F. The Staircase to Terrorism: A Psychological Exploration // American Psychologist. – 2005. – Vol. 60(2). – P. 161–169.
9. Rapoport D. The Four Waves of Modern Terrorism // International Institute for Counter-Terrorism. – 2004. – P. 1–28.
10. Sageman M. Understanding Terror Networks. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004. – 208 p.
11. Said E. Orientalism. – New York: Pantheon Books, 1978. – 368 p.
12. Weimann G. Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges. – Washington: United States Institute of Peace Press, 2006. – 294 p.
13. Авдеев Ю.И. Экстремизм в современном обществе. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2018. – 287 с.
14. Арсеньев В.В. Политический экстремизм: сущность и формы проявления. – М.: Инфра-М, 2021. – 198 с.
15. Афонцев С.А. Глобализация и проблемы международной безопасности. – М.: Аспект Пресс, 2018. – 265 с.
16. Вайсов Ф.Б. Радикализация как социальный процесс. – М.: КноРус, 2021. – 230 с.
17. Долгий В.И. Социальные причины экстремизма и терроризма. – М.: Проспект, 2019. – 221 с.
18. Магомедов Д.С. Терроризм в системе международных отношений. – М.: Аспект Пресс, 2020. – 274 с.
19. Международная конвенция о борьбе с финансированием терроризма: принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 54/109 от 9 декабря 1999 г. // Организация Объединённых Наций. Док. A/RES/54/109. – Нью-Йорк: ООН, 25 февраля 2000. – 14 с. – URL: официальный сайт ООН. – Дата обращения: 09.04.2026.
20. Организация Объединённых Наций. Глобальная контртеррористическая стратегия ООН: резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 60/288 от 8 сентября 2006 г. // Официальная система документации ООН. Док. A/RES/60/288. – URL: официальный сайт ООН. – Дата обращения: 6.04.2026.
21. Почта Ю.М. Теория и практика терроризма. – М.: Юрайт, 2020. – 256 с.
22. Российская Федерация. Законы. О противодействии терроризму: Федеральный закон от 6 марта 2006 г. № 35-ФЗ: в ред. от 25 мая 2026 г. Официальный интернет-портал правовой информации. — Дата обращения: 09.06.2026.
23. Российская Федерация. Законы. О противодействии экстремистской деятельности: федер. закон Рос. Федерации от 25.07.2002 № 114-ФЗ (ред. действующая).
24. Савкин Д.А. Политические аспекты терроризма. – СПб.: Питер, 2019. – 312 с.
25. Трунов И.Л. Правовые основы противодействия терроризму. – М.: Юстицинформ, 2019. – 240 с.
26. Юрченко Е.Н. Интернет и экстремизм: современные угрозы. – М.: КноРус, 2021. – 198 с.

РАВИШҲОИ МУОСИР БА ТАҲҚИҚИ ТЕРРОРИЗМ ВА ЭКСТРЕМИЗМ ДАР ИЛМҲОИ СИЁСӢ

Терроризм ва экстремизм падидаҳои мураккаб ва бисёрҷабҳаи сиёсию иҷтимоӣ мебошанд, ки дар адабиёти илмӣ таърифи ягона ва фарогир надоранд. Дар анъанаи таҳқиқотии Ғарб, терроризм аксар вақт ҳамчун шакли зӯроварии сиёсӣ, ки барои ноил шудан ба таъсири равонӣ ва рамзӣ равона шудааст, тафсир карда мешавад, дар ҳоле ки экстремизм асосан аз нигоҳи радикализатсияи афрод ва гурӯҳҳо дида мешавад. Дар мактабҳои илмии Россия ин падидаҳоро бештар систематикӣ шарҳ медиҳанд – ҳамчун натиҷаи таъсири мутақобилаи зиддияти иҷтимоии дохилӣ ва омилҳои сиёсати хориҷӣ, аз ҷумла таъсири муҳити байналмилалӣ, рақобати геополитикӣ ва буҳронҳои ҳувият. Таъкид шудааст, ки хусусиятҳои асосии терроризм ва экстремизм ангезаи сиёсӣ, истифодаи зӯроварӣ ё таҳдиди зӯроварӣ ва ҳоҳиши таъсир расонидан ба ҷомеа ва ниҳодҳои давлатӣ мебошанд. Чунин падидаҳо дар посух ба тағйирот дар муҳити сиёсии ҷаҳонӣ ва дохилӣ хеле чандир ва тағйирёбандаанд. Анъанаи таҳқиқоти ғарбӣ ба пояи қатъии эмпирикӣ ва дастгоҳи мураккаби математикӣ ва оморӣ такя мекунад, дар ҳоле ки мактаби русӣ имкон медиҳад, ки дарки амиқтари хусусиятҳои воқеияти иҷтимоию фарҳангӣ ва геополитикӣ ба даст оранд. Синтези ин дурнамоҳо роҳро барои дарки ҳамаҷониба ва амиқи моҳияти падидаҳои террористӣ ва экстремистӣ ҳамвор мекунад.

Калидвожаҳо: терроризм, экстремизм, мактаби илмӣ, анъанаи ғарбӣ, равиши русӣ, зӯроварӣ, таъсир, буҳрон.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ТЕРРОРИЗМА И ЭКСТРЕМИЗМА В ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Терроризм и экстремизм представляют собой сложные и многогранные политико-социальные явления, не имеющие единого универсального определения в научной литературе. В западной исследовательской традиции терроризм чаще всего трактуется как форма политически мотивированного насилия, направленного на достижение психологического и символического эффекта, тогда как экстремизм рассматривается преимущественно через призму процессов радикализации индивидов и групп. В российской научной школе данные явления интерпретируются более системно – как результат взаимодействия внутренних социальных противоречий и внешнеполитических факторов, включая влияние международной среды, геополитической конкуренции и кризисов идентичности. Было подчеркнуто, что главными характеристиками терроризма и экстремизма являются политическая мотивация, использование насилия или угрозы насилия, а также стремление к воздействию на общество и государственные институты. Подобные феномены отличаются исключительной гибкостью и видоизменяются вслед за сдвигами в глобальной и отечественной политической конъюнктуре. Западная исследовательская традиция опирается на строгую эмпирическую базу и сложный математико-статистический аппарат, тогда как отечественная школа дает возможность глубже постичь специфику социокультурных и геополитических реалий. Синтез данных перспектив открывает путь к максимально объемному и всестороннему постижению сути террористических и экстремистских явлений.

Ключевые слова: терроризм, экстремизм, научная школа, западная традиция, российский подход, насилие, эффект, кризис.

CONTEMPORARY APPROACHES TO THE STUDY OF TERRORISM AND EXTREMISM IN POLITICAL SCIENCE

Terrorism and extremism are complex and multifaceted political and social phenomena for which there is no single, universal definition in the academic literature. In the Western research tradition, terrorism is most often interpreted as a form of politically motivated violence aimed at achieving a psychological and symbolic effect, whereas extremism is viewed primarily through the lens of the radicalization of individuals and groups. In the Russian academic tradition, these phenomena are interpreted more systematically – as the result of the interplay between internal social contradictions and foreign policy factors, including the influence of the international environment, geopolitical competition, and identity crises. Also emphasized that the main characteristics of terrorism and extremism are political motivation, the use of violence or the threat of violence, and the desire to influence society and state institutions. Such phenomena are exceptionally flexible and evolve in response to shifts in the global and domestic political landscape. The Western research tradition relies on a rigorous empirical foundation and sophisticated mathematical and statistical methods, whereas the Russian school offers the opportunity to gain a deeper understanding of the specifics of sociocultural and geopolitical realities. A synthesis of these perspectives paves the way for the most comprehensive and multifaceted understanding of the nature of terrorist and extremist phenomena.

Keywords: terrorism, extremism, academic school, Western tradition, Russian approach, violence, effect, crisis, competition, interpretation, systemic nature, identity, politics, confrontation, transformation, Russia, perspective.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Раҷабзода Сухроб Раҷаб*** **–** Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, унвонҷӯйи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. E-mail**: suhrob.rajabzoda@icloud.com**

Сведения об авторе: ***Раджабзода Сухроб Раджаб*** **–** Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121. E-mail: **suhrob.rajabzoda@icloud.com**

Information about author: ***Rajabzodo Sukhob Rajab*** **–** Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, PhD candidate, Department of Political Science. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121. E-mail: **suhrob.rajabzoda@icloud.com**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 17.06.2026
Аз тақриз баргашт: 18.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 327:339.9

ГУЛӮГОҲИ ҲУРМУЗ: АҲАММИЯТИ ГЕОПОЛИТИКӢ ВА ГЕОИҚТИСОДИИ ОН

Шамолов А.А., Маҳмадрасулзода Б.С.
Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ,
Филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар ш. Душанбе

Муқаддима. Имрӯз ҷомеаи ҷаҳонӣ дар остонаи фалаҷи куллии энергетикӣ қарор гирифта, мушкилиҳои зиёде рӯи кор омадаанд. Ҷанги Амрико ва Изроил ба муқобили Эрон ҳамчун воқеаи фоҷеобори нимаи аввали асри XXI заъифии воқеии кишварҳои абарқудратро ба марази намоиш гузошта, назарияи тундгароёнаи «Идораи нави ҷаҳондорӣ»-и онҳоро ба нестӣ кашидааст. Гулӯгоҳи Ҳурмуз ки таърихан ҳамчун қисмати ҷудонопазири Халиҷи Форс ҳануз маҳсуб меёбад се ҳазор сол қабл аз мелод то имрӯз дар ташаккул ва пешрафти низоми иқтисодии ҷаҳон хидмат карда, аз як шарёни тиҷоратӣ ба занҷири вазнине бар гардани иқтисоди ҷаҳонӣ табдил ёфтааст. Зеро баъд аз ҳуҷумҳои харобиовари ҷангиёни Изроил ва Амрико Эрон ошкоро изҳор намуд, ки қоидаҳои низоми куҳан дигар амал нахоҳанд кард. Бастани фазои Эрон, ки мутахассисони ҳавонавардӣ дар бораи он расман эълон карданд, танҳо нахустин нишонаи бухрони амиқтарине мебошад, ки сайёраи заминро фаро гирифтааст. Ҳангоме, ки фазои ҳавоии як кишваре, ки дар маркази шикасти геополитикии абарқудратҳо қарор дорад, баста мешавад, ин танҳо як маънӣ дорад: Теҳрон ба сенарияе омодагӣ гирифтааст, ки ҳама гуна имконоти созишро қатъан истисно мекунад.

Ин хомӯшӣ ва сукути қабл аз туфон аз он дарак медиҳад, ки таҳқиру фишорҳои бе мислу монанди абарқудратон ва таҳримҳои камаршикани беш аз чиҳилу панҷ солаи онҳо Эрони куҳантарин давлатдори ҷаҳони мутамаддинро таърих барои иҷрои рисолати ҷадиде омода сохтааст. Ба хотири амалӣ сохтани ин рисолат вай иҷборан тактика ва стратегияи наверо таҳия кард, ки худхоҳони сиёсӣ онро дар хоби шаб надида буданд.

Дар ҳоле ки эътилофҳои ғарбӣ ба зарбаи кутоҳу зуди неруӣ умед баста буданд, Эрон ба тактикае гузаштааст, ки таҳлилгарон аллакай онро «реҷаи берсерк» номидаанд. Дар сурате ки неруҳои амрикоӣ ва изроилӣ мекӯшанд аз ҳар гуна таҳрикоте, ки метавонад ҳусиҳои Яманро ба низои худ ҷалб созанд, канорагирӣ мекунанд, лекин Эрон баръакс, ҷуғрофиёи муқовиматро густариш дода, сарфи назар аз ақидаву мазҳаб ва дигар маҳдудиятҳои қавмию миллӣ тавонистааст тамоми кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёнаро дар мубориза алайҳи Амрико ва Изроил бо ҳам муттаҳид созад. Ҳамзамон Россия, Чин, Кореяи Шимолӣ ва даҳо давлатҳои дигарро шарики стратегии худ намояд. Эрон ба хулосаи мантиқие омад, ки бозичаи дасти Амрико ва Изроил будан бас аст ва барои бо нақшаҳои худ расидан бояд аз тамоми имконот истифода бурд. Дар ин муҳорибаи бузурги геополитикӣ гулӯгоҳи Ҳурмуз нақши калидӣ ва геоиқтисодӣ дошта, он душманони Эронро ба нигарониҳои зиёде рӯ ба рӯ сохтааст.

Мақсади мақола – таҳлили асосҳои бунёдии фалаҷи энергетикии ҷаҳонӣ ва моҳияти геополитикии гулӯгоҳи Ҳурмуз дар пешрафти иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва беҳбудии сатҳи зиндагонии иҷтимоии ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф амалӣ сохтани вазифаҳои зерин гузошта шудааст: 1) таҳлили бухрони сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёна; 2) таҳлили назарияи тундгароёнаи «идораи нави ҷаҳондорӣ»; 3) сабабҳои ҳуҷумҳои Амрико ва Изроил ба Эрон; 4) омӯзиши таърихи мухтасари Халиҷи Форс ва гулӯгоҳи Ҳурмуз; 5) таҳлили статуси гулӯгоҳи Ҳурмуз аз нигоҳи ҳуқуқӣ; 6) моҳияти геополитикӣ ва геоиқтисоди гулӯгоҳи Ҳурмуз; 7) нишондодҳои воқеии интиқоли нафти хом, маҳсулотҳои нафтӣ ва газ ба давлатҳои Осиё, аз он ҷумла Чин, Хинд, Покистон, Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ ва Шимолӣ ва ғайра; 8) вобастагии давлатҳои Аврупо аз гулӯгоҳи Ҳурмуз.

Маводҳо ва усулҳо. Дар раванди гузаронидани таҳлил якчанд гурӯҳи сарчашмаҳои иттилоотӣ мавриди омӯзиш ва истифодабарӣ қарор гирифтаанд. Гурӯҳи якумро сарчашмаҳои таърихӣ доир ба гулӯгоҳи Ҳурмуз ба забонҳои форсӣ ва арабӣ ташкил медиҳанд. Гурӯҳи дуюмро асарҳои муҳаққиқони кишварҳои Шарқ ва Ғарб доир ба таърих ва моҳияти гулӯгоҳи Ҳурмуз ва Халиҷи Форс дар бар мегиранд. Гурӯҳи сеюмро маводҳои сомонаҳои расмии Идораи иттилооти энергетикии ИМА, Ожонсии байналмилалии

энергетикӣ, Созмони Милали Муттаҳид, Конфронси СММ оид ба тиҷорат ва рушд, Созмони байналмилалии баҳрнавардӣ ва Рейтер ташкил медиҳанд. Гурӯҳи чорумро маводи сомонаҳои расмии расонаҳои хабарии кишварҳои Ғарб, Эрон, Туркия ва ғайра дар бар гирифтаанд.

Дар раванди пажуҳиши мавзуъ усулҳои муқоисавӣ, мантиқӣ, сиёсӣ-тавсифӣ ва институтсионалӣ ва ғайра истифода гардидаанд.

Натиҷаҳо. Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти мазкур барои паҳн кардани иттилооти илмӣ ва аналитикӣ доир ба масъалаҳои мубрами ҷаҳони муосир, таъсири онҳо ба амнияти саросарӣ ва сиёсати Созмони Милали Муттаҳид дар бахши сиёсати амнияти кишварҳо.

Муҳокима. Нашрияи «The Wall Street Journal» дар ибтидои ҳуҷумҳои Амрико ва Изроил ба Эрон хабар дода буд, ки нигарониҳои Вашингтон асоси воқеӣ доранд, зеро масдуд шудани гулӯгоҳи Боб-ул-Мандаб аз ҷониби гурӯҳи «Ансоруллоҳ» дар илова ба буҳрони Ҳурмуз метавонад ба фурӯпошие оварда расонад, ки ҳатто аз буҳрони «Депрессияи бузург» ҳам фаротар хоҳад буд. Ин ду кишвари ҷангҷӯ бояд ба изҳороти Али Мусавӣ, ки дар Созмони байналмилалии баҳрнавардӣ садо дода буд, таваҷҷуҳи махсус зоҳир мекарданд. Суханони вай дар бораи он ки «гулӯгоҳи Ҳурмуз барои ҳама, ба ҷуз он кишварҳое, ки бо душманони Эрон, яъне Амрико ва Изроил иртибот доранд, боз аст» танҳо таҳдид ба киштиронӣ набуда, ин муқаррар намудани навъи нави соҳибихтиёрӣ ба роҳҳои калидии баҳрӣ мебошад. Барои Эрон маълум буд, ки аз тариқи ин гулӯгоҳӣ стратегӣ фоизи зиёди таъминоти ҷаҳонии нафт ва гази моеъшудаи табиӣ мегузарад. Аз ин рӯ, вай барои флоти тиҷоратии ҷаҳонӣ реҷаи ҷудосозӣ ҷорӣ карда, эълом сохт, ки акнун ҳар кишваре, ки аз иқдомоти Вашингтон ё Тел-Авив пуштибонӣ мекунад, мустақиман ба «рӯйхати сиёҳ» ворид хоҳад шуд ва аз дастрасӣ ба захираҳои ҳаётан муҳим маҳрум хоҳад гардид.

Дар ин самт Эрон аз усулҳои «иқтисоди-иҷборӣ»-и худи Амрико истифода бурда, имконот ва тавоноии худро нишон дод. Ин ҳамон қимати ҷанге аст, ки Эрон ваъда дода буд онро ниҳоят гаронтар хоҳад сохт. Ин на танҳо ҳалқаи берунии муқовиматро васеъ кард, балки дар дохили худи Иёлоти Муттаҳида низ набарди бузурги фоҷиабореро ба бор овард. Доналд Трамп, ки амалкарди вай ҳамеша пешгӯинашаванда мебошад, изҳороте баён намуд, ки мутобиқи он вай ҳизби демократро бузургтарин душмани Амрико номида, эълон карда ваъда дод, ки пас аз пирӯзӣ бар Эрон, вай даст ба поксозии дохилӣ хоҳад зад.

Эрон бо ин амалҳои дақиқан санҷидашуда ва тарҳрезишудаи худ собит сохт, ки Амрико дигар гегемони хайрхоҳ набуда, ҷаҳон бо Амрикое рӯ ба рӯ шудааст, ки танҳо дар доираи мантиқи нақшаҳои худхоҳона амал мекунад; дар чунин мантиқ, муттаҳидон танҳо абзор ҳастанд ва қоида бошад, монеаи нохушоянд ба шумор меравад.

Ба ҳамин тариқ Эрон, бар хилофи тамоми пешгӯиҳо, иродаи худро тавассути гулӯгоҳи Ҳурмуз таҳмил карда, на танҳо Амрико ва Изроил, балки ҷаҳонро маҷбур месозад, ки зери таъсири мушакборониҳои худ дар бораи протоколҳои нави киштиронӣ баҳс намояд. Ин дигар низои як минтақа набуда, зуҳури низоми нави ҷаҳонӣ мебошад, ки дар он арзиши ҳар қарор бо миллионҳо баррел ва миллиардҳо доллар хисорот чен карда мешавад.

Чи тавре аз таҳлили маводи расмии Идораи иттилооти энергетикии ИМА, Ожонсии байналмилалии энергетикӣ ва Созмони Милали Муттаҳид бармеояд [1] гулӯгоҳ ва ё Ҳурмуз яке аз муҳимтарин гулӯгоҳҳои ҷаҳонии интиқоли нафт ба шумор рафта, танҳо як гузаргоҳи танги баҳрӣ дар байни Эрон ва Умон нест, балки яке аз муҳимтарин «ҳалқаҳои осебпазирӣ» иқтисоди сатҳи ҷаҳонӣ маҳсуб меёбад. Дар ҳолатҳои муқаррарӣ ва ҳаёти рӯзмараи доду гирифти молӣ ва иқтисодӣ аз тариқи он миқдори бузурги нафт, маҳсулоти нафтӣ ва гази табиии моеъшуда интиқол меёбад. Аз ҳамин сабаб, ҳар гуна низому ихтилофоти ҳарбӣ ва ё сиёсӣ дар ин гулӯгоҳ фавран ба нархи нафт, газ, боркашонии баҳрӣ, суғурта, озуқа ва нуриҳои минералӣ дар миқёси ҷаҳон, ки ба доллар сурат мегирад ва дар маҷмуъ аз ин муомилот қабл аз ҳама Амрико фоидаи ҳангуфт ба даст меорад, таъсири бузург ворид месозад.

Як нуқтаи муҳимро бояд тазаккур дод, ки гулӯгоҳи Ҳурмуз дар таърихи беш аз се ҳазорсолаи қабл аз мелодӣ ва дар тули таърихи ду ҳазорсолаи пас аз мелодии худ ҳамеша марбут ба мардумони қавми форс буд ва ҳамеша боқӣ хоҳад монд. Дар бораи нахустин тасвирҳо доир ба халиҷи Форс ва гулӯгоҳи Ҳурмуз, ҳамчунин дар хусуси географияи

таърихии ин минтақа ҳазорҳо китобу асарҳо ба забонҳои мухталифи кишварҳои Шарқу Ғарб ва Осиё навишта, ба табъ расидаанд. Библиография ин таълифот дар асари ду ҷилдаи гуруҳи муаллифони эронӣ бо роҳбарии Муҳаммад Ризо Саҳоб таҳти унвони «Халиҷи Форс – нақшаҳо», «Халиҷи Форс – ҷуғрофиёи таърихӣ» ва «Атласҳо» [2; 3] ба забонҳои форсӣ ва англисӣ дар соли 2005 ба табъ расидааст. Дар он тасвирҳои ҳангуфте, ки дар тули таърих аз харитаҳои болои санг, ки ҳануз се ҳазор сол қабл аз милод нақшакашӣ шуда буданд, то харитаҳои Эратос (Eratosth) аз Александрия (с. 247-195 то мелод), Полибиус (Polybius – с. 143 т. м.), Посидон (Possidon – с. 135-50 т. м.) аз Афин, Птолемей (Ptolemy – с. 80 то милод – с. 150 баъд аз милод) ва харитаҳои асрҳои миёна, даврони Эҳё ва Нав ва қарнҳои XX-XXI инъикос ёфтаанд [2,с.20-280].

Ҳамчунин доир ба гулӯгоҳи Ҳурмуз боз ҳазорҳо китобу рисолаҳое ба забонҳои мухталиф нашр гардидаанд, ки қисмати аъзами онҳо дар Эрон тарҷума ва ба табъ расидаанд [4-9]. Вале мутаасифона хонандаи тоҷик бо сабабҳои гуногун, аз он ҷумла дастрас набудани манобеъ ва маъхазҳо ва ба тоҷикӣ тарҷума нашудани онҳо, дар бораи ин гулӯгоҳ иттилоӣ зарурӣ надорад.

Ба ҳамин тариқ мутобиқи манбаву сарчашмаҳо гулӯгоҳи Ҳурмуз Халиҷи Форсро бо Халиҷи Умон ва баъдан бо Баҳри Араб пайваста, аз шимол бо Эрон ва аз ҷануб бо Умон ва минтақаи Мусандам ҳаммарз мебошад. Аҳаммияти геостратегӣ, геополитикӣ ва геоиқтисодии ин гулӯгоҳ на танҳо ҳамчун «нақшаи умумӣ», балки қабл аз ҳама бо тангии долони амни киштиронӣ муайян мегардад: тибқи ахбори Идораи иттилооти энергетикии ИМА, тангтарин қисми паҳнои гулӯгоҳ дар ҳудуди бисту як мил (33,8 км) буда, низоми воқеии ҳаракати киштиҳо ба маротиб маҳдуд мебошад. Барои ҳаракати киштиҳо дар ҳар як самт як канал бо дарозии ду мил (3,22 км) қарор дошта, онҳоро як минтақаи буферӣ ба дарозии ду мили дигар ҷудо мекунад. Болотар аз ин гулӯгоҳ хеле чуқур буда, имконияти васеъеро барои убури калонтарин танкерҳои нафтии ҷаҳон доро мебошад [10].

Гулӯгоҳи Ҳурмуз аз нигоҳи ҳуқуқӣ дорои мақоми киштиронии байналмилалӣ буда, мутобиқ ба қисми севуми Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид доир ба ҳуқуқи баҳрнавардӣ ба он ҳуқуқи гузариши транзитӣ дода шудааст. Амрико дар доираи мавқеи расмии худ ба даъвоҳои Эрон нисбат ба гулӯгоҳи мазкур махсус таъкид менамояд, ки киштиҳои тиҷоратӣ ва ҳарбии давлатҳои баҳрӣ, ки аз ин гулӯгоҳ убур мекунанд маҳз дар доираи талаботи ҳамин ҳуқуққои сатҳи байналмилалӣ сурат мегиранд. Аммо алорағми ин Эрон баъд аз мудохилоти ғайриқонунии Изроил ва Амрико дар номаи худ ба Шурои Амнияти Созмони Милали Муттаҳид ва Созмони байналмилалии баҳрнавардӣ қотеона изҳор намуд, ки гузариш танҳо барои киштиҳои шарикон ва дӯстони Эрон ва дар ҳамоҳангӣ бо мақомоти он имконпазир хоҳад буд. Дар воқеъ, ин талош дар роҳи тағйир додани низоми ҳуқуқи байналмилалӣ амалкунанда мебошад. Маҳз ҳамин шароити баамаломада гулӯгоҳи Ҳурмузро на танҳо ба гиреҳи сарбастаи ҷуғрофӣ, балки ба гиреҳи ҳуқуқӣ ва ҳарбию сиёсӣ табдил додааст.

Аслан агар аз нигоҳи моҳияти геополитикӣ ва геоиқтисодӣ гирем Ҳурмуз муҳимтарин гулӯгоҳи энергетикии сайёра маҳсуб ёфта, тибқи арзёбии Идораи иттилооти энергетикии ИМА дар соли 2024 ва дар соли 2025 аз тариқи он зиёда аз нисфи тамоми савдои ҷаҳонии баҳрии нафт ва тақрибан панҷяки истеъмоли ҷаҳонии нафт ва маҳсулоти нафтӣ убур намудааст. Ҳамзамон тақрибан панҷяки савдои ҷаҳонии гази табиии моеъшуда дар соли 2024 низ тавассути ҳамин гулӯгоҳ анҷом пазируфтааст. Ожонсии байналмилалии энергетикӣ дар анҷоми соли 2025 далелҳои наздик ба ҳаминро пешниҳод мекунад: қариб 20 миллион баррел нафт ва маҳсулоти нафтӣ дар як шабонарӯз, яъне тақрибан 25% савдои ҷаҳонии баҳрии нафт, инчунин тақрибан 19% савдои ҷаҳонии гази табии моеъшуда сурат гирифтааст [1].

Нишондодҳои воқеи аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар соли 2025 аз тариқи гулӯгоҳ тақрибан дар як шабонарӯз 14,95 млн баррел нафти хом конденсат ва 4,93 млн баррел маҳсулоти нафтӣ интиқол ёфтааст. Дар ҳудуди 80% ин маҳсулоти нафтӣ ба давлатҳои Осиё, аз он ҷумла Чин, Ҳинд, Покистон, Ҷопон, Кореяи ҷанубӣ ва ғайра равона шудаанд. Тибқи арзёбии Идораи иттилоотии энергетикии ИМА, танҳо дар соли 2024 84% нафт ва конденсат, 83% гази табии моеъшуда, ки аз тариқи гулӯгоҳ ба бозорҳои кишварҳои осиёӣ равона шуданд [1]. Масалан Чин, Ҳиндустон, Ҷопон ва Кореяи Ҷанубӣ дар маҷмуъ 69% тамоми ҷараёнҳои нафти хом ва конденсатро, ки аз ин гулӯгоҳ интиқол ёфтаанд қабул

карданд. Вобастагии мустақими нафтӣ аз тариқи гулӯгоҳи Ҳурмуз барои кишварҳои Аврупо ба нисбати Осиё хеле камтар мебошад. Ожонсии байналмилалии энергетикӣ ҳаҷми интиқоли маҳсулоти нафтиро дар соли 2024 ба Аврупо тақрибан дар ҳудуди 600 ҳазор баррел дар як шабонарӯз арзёбӣ кардааст, дар ҳоле ки дар соли 2024 аз ин масир Амрико ҳамагӣ тақрибан 0,5 млн баррел дар як шабонарӯз ворид кардааст, ки он **7%** воридоти нафт ва конденсати он кишвар ва тақрибан 2% истеъмоли дохилии моеъи нафтиро ташкил медиҳад [1].

Миқдори содироти нафт аз кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёна тавассути гулӯгоҳи Ҳурмуз дар соли 2025 ба қарори зайл мебошад: Арабистони Саудӣ – 6,23 млн баррел, Ироқ – 3,63**,** Амороти Муттаҳидаи Араб – 3,24**,** Эрон – 2,41**,** Кувайт – 2,37**,** Қатар – 1,43 дар як шабонарӯз ташкил додааст. Аз ҷониби Баҳрайн ва минтақаҳои бетарафи Саудӣ ва Кувайт низ дар ҳаҷми камтар содир гаштааст. Чунин низоми танзимёфтаи интиқоли маҳсулоти нафтӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки Ҳурмуз ин масири танҳо эронӣ ва ё арабӣ набуда, минтақа ва ё пойгоҳи умумии содиротии тамоми маҳсулоти нафтии қисми шимолии Халиҷи Форс ба шумор меравад [11].

Мушкилоти бунёдии ҷаҳони муосир дар он нест, ки гулӯгоҳи Ҳурмузро наметавон давр зада, балки мушкилии асосӣ дар он зоҳир мегардад, ки онро ба зуди ва пурра иваз кардан ғайриимкон хоҳад буд. Идораи иттилоотии энергетикии ИМА дар ҳолати ҷанг қобилияти воқеии дастрасӣ барои ҷуброни интиқоли нафт тавассути масирҳои саудӣ ва аморатиро дар як шабонарӯз тақрибан дар ҳудуди 2,6 млн баррел арзёбӣ мекунад. Ожонсии байналмилалии энергетикӣ бошад доираи васеътар, яъне 3,5–5,5 млн баррелро ҳамчун имкони эҳтимолии интиқоли нафтро тавассути Арабистони Саудӣ ба Баҳри Сурх ва масири Амороти Муттаҳидаи Араб ба Фуҷайра пешбинӣ месозад. Созмони мазкур ҳамзамон таъкид кардааст, ки ин амал қабл аз ҳама вобаста ба шароитҳои амалиёт, инфрасохтори соҳилӣ ва омодагии воқеии логистика вобаста мебошад. Ба ибораи дигар, ин ҷо сухан танҳо дар бораи амалиёти рӯзмара ва маъмулии гулӯгоҳи Ҳурмуз меравад, ва ин дар бар гирандаи амалиётҳои 20 млн баррел дар як шабонарӯз нест [1].

Қобил ба зикр аст, ки Масири Арабистони Саудӣ, ки дар такя ба низоми Қубургузари нафти «Шарқ–Ғарб» сурат мегирад, дорои иқтидори 5 млн. баррел дар як шабонарӯз мебошад, аммо ширкати «Сауди Арамко» дар соли 2025 иттилоъ дода буд, ки ҳаҷми содироти нафт то 7 млн. расида буд. Амороти Муттаҳидаи Араб дорои қубури интиқоли нафт бо номи «Ҳабшан – Фуҷайра» мебошад, ки иқтидори ҷории он тақрибан 1,8 млн баррелро дар як шабонарӯз ташкил медиҳад. Ожонсии байналмилалии энергетикӣ ин захираи иловагиро тақрибан то 700 ҳазор баррел дар як шабонарӯз арзёбӣ кардааст. Дар доираи ин низоми хеле мураккаб хатти интиқол ва ё масири эронии Қубургузари нафти «Гуреҳ–Ҷаск» расман ҳамчун роҳи даврзании гулӯгоҳи Ҳурмуз бунёд шуда буд, лекин Ожонсии байналмилалии энергетикӣ терминали ин масирро амалан ғайриқобили истифода нишон дода, анорағми ин таъкид месозад, ки иқтидори муассири он дар ҳудуди 300 ҳазор баррел дар як шабонарӯз боқӣ монда, аз моҳи сентябри соли 2024 интиқоли нафт аз тариқи он амалан қатъ шудааст [1].

Дар асоси нишондодҳои мазкур ба хулосае омадан мумкин аст, ки вобастагии ҷаҳонӣ муосирро аз интиқоли маводи нафтӣ метавон ба маротиб поён бурд, лекин то ба дараҷаи «сифр» расонидани он ғайри имкон хоҳад буд. То он замоне ки кишварҳои содиркунандаи асосии нафт аз Халиҷи Форс, аз аз қабили Ироқ, Кувайт, Қатар, Арабистони Саудӣ, Амороти Муттаҳидаи Араб ва Эрон ба гулӯгоҳи Ҳурмуз вобастаанд, ҳар гуна ихтилоли ҷиддӣ дар он ногузир ба мушкили глобалӣ табдил хоҳад ёфт. Аз ин рӯ дар масъалаи таъмини амнияти кишварҳои минтақаи мазкур ва таъсири иқтисодии он ба тамоми кишварҳои ҷаҳон ба таври мустақим ва ё ғайри мустақим назаррас хоҳад буд. Ҳамин воқеият худ аз осебпазирии гулӯгоҳи Ҳурмуз дарак медиҳад.

Осебпазирии он аз нигоҳи ҷисмонӣ хеле осон буда, метавон аз болои он хати буталон кашид. Дар баробари ин ба мақсади ворид намудани таъсири стратегӣ кифоя хоҳад буд, ки хавфи транзити маводи нафтӣ якбора боло бурда шавад. Ҳатто ҳамлаҳои мушакӣ, қисман минагузории гулӯгоҳ, зарбаҳои интихобӣ ба танкерҳо, истифодаи дронҳо, мушакҳои зиддикиштӣ, қаиқҳои зудҳаракат ва фишорҳои электронии ҷангӣ метавонанд Ҳурмузро аз нигоҳи тиҷоратӣ ғайриқобили қабул гардонанд. Воқеаҳои охири соли 2026 бо сароҳат нишон медиҳанд, ки ҷанг боиси лағви суғуртаи ҳарбӣ аз ҷониби як қатор

суғуртакунандагони бузург, болоравии арзиши фрахт ва ба лангаргоҳ мондани садҳо киштӣ гардидааст. Маркази таҳқиқоти стратегӣ ва байналмилалӣ ҳангоми таҳлили ҳолати мавҷуда равиши Эронро ҳамчун «манъи воридшавӣ» / «манъи фаъолият дар минтақа» тавсиф карда, таъкид сохтааст, ки ҳадафи асосӣ назорати комили ҳарбӣ-баҳрӣ набуда, балки косташавии эътимоди соҳибони киштиҳо, суғуртакунандагон ва неруҳои ҳамроҳкунанда мебошад [12].

Агар аз нигоҳи таърихӣ гирем, ин соиҳаи наву тоза набуда, ҳанӯз дар ҷараёни ҷанги байни Эрону Ироқ дар солҳои 1980, ки бо номи «ҷанги танкерҳо» машҳур гашта буд, дар он ҳар ду ҷониб мекӯшиданд ба содироти баҳрии якдигар зарба ворид намоянд. Дар раванди ин ҷанг Амрико барои ҳифзи ҳолати киштиронӣ ҷалб шуда буд. Бо истифода аз таҷрибаи таърихии худ дар соли 2012 Эрон дар пасманзари таҳримҳои иқтисодии абарқудратон аз бастани роҳҳои гулӯгоҳ маротиби чанд ихтор дода буд. Дар доираи ин таҳдидҳо дар соли 2019 аз ҷониби Эрон як теъдод киштиҳо мавриди ҳамла қарор гирифта, таи солҳои 2023 ва 2024 киштиҳои зиёде дар ҳудуди гулӯгоҳ бозdошт шуда буданд [13]. Ин воқеаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки аз Ҳурмуз кайҳо боз на танҳо ҳамчун шоҳроҳи нақлиётӣ, балки ҳамчун абзор ва ё фишанги фишор ва маҷбуркунӣ истифода шудааст.

Низоъҳои охирини Амрико ва Изроил бо Эрон аз он шаҳодат медиҳад, ки дар раванди онҳо гулӯгоҳи Ҳурмуз аз як «таҳдиди эҳтимолӣ» ба маркази воқеии бузургтарин ихтилоли энергетикии замони муосир табдил ёфтааст. Ожонсии байналмилалии энергетикӣ 11 марти соли 2026 расман изҳор намуд, ки дар натиҷаи низоъе, ки 28 феврали соли 2026 оғоз ёфт, содироти нафти хом ва маҳсулоти нафтӣ тавассути Ҳурмуз то сатҳи камтар аз 10% нишондодҳои пеш аз низоъ коҳиш ёфтааст. Ба таърихи 15 март Ожонсии байналмилалии энергетикӣ ин вазъиятро бузургтарин мудохилаи Эрон дар таърихи бозори ҷаҳонии нафт номид. Рейтер бошад дар 26 марти 2026 иттилоъ дод, ки интиқол аз тариқи гулӯгоҳи Ҳурмуз «қариб комилан боздошта шудааст», дар ҳоле ки нархи бензини «Брент» дар ҳамон рӯз тақрибан 104,30 доллар барои як баррелро ташкил дода буд [14].

Пас аз шиддат ёфтани ҷанги Исроилу Амрико дар муқобили Эрон ин кишвар маҷбур шуд роҳи иҷозати интихобиро пеш гирад. Ба таърихи 24 марти соли 2026 Теҳрон ба Шурои Амнияти Созмони Милали Муттаҳид ва Созмони байналмилалии баҳрнавардӣ иттилоъ ирсол намуд, ки киштиҳои «дӯстони Эрон» метавонанд аз гулӯгоҳ танҳо дар ҳамоҳангӣ бо мақомотии эронӣ гузаранд, дар ҳоле ки ба киштиҳои марбут ба Амрико, Изроил ва «дигар иштирокдорони таҷовуз» аз ҷониби сохторҳои Эрон иҷозати ворид шудан дода намешаванд [15].

Рӯзи 19 марти соли 2026 Рейтер инчунин хабар дода буд, ки дар Эрон андешаи ҷорӣ намудани пардохтҳои транзитӣ барои гузариш аз гулӯгоҳ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Чи тавре қаблан зикр намудем дар соли 2026 Ҳурмуз на танҳо ҳамчун абзори ҷисмонӣ, балки ҳамчун воситаи фишори сиёсӣ истифода хоҳад шуд [15].

Дар самти логистикаи баҳрӣ низ аз ҷониби Эрон як силсила паёмадҳо фаврӣ сурат гирифтанд. Ҳанӯз 2 марти соли 2026 Рейтер хабар дода буд, ки ҳадди ақал 150 киштӣ, аз ҷумла танкерҳои нафтӣ ва газӣ, дар минтақаи Ҳурмуз ба лангаргоҳ монда, ширкатҳои суғурта киштиҳои кишварҳои ҷангҷӯй ва таҷовузгарро дар сарҳади обҳои Эрон, минтақаҳои ҳамсоя ва доираи фарогири худ хориҷ карданд. Меъёри эталонии нархнома ё масири стандартии киштиҳо (коди махсуси масири тиҷоратӣ) дар масири Шарқи Наздик ва Осиё дар моҳи марти 2026 нисбат ба оғози ин сол қариб се баробар афзуда, фрахти «**VLCC**» ба Чин ҳадди ақал 12 миллион доллар арзёбӣ гардид. Ба иттилои Рейтер тақрибан 750 киштӣ дар атрофи минтақаи Ҳурмуз ҷамъ омада буданд, ки дар байни онҳо тақрибан 100 киштии борбар (контейнер) буданд. Ин воқеа аз он дарак медиҳад, ки дар ҳудуди 10% флоти ҷаҳонии киштиҳои боркаш ба ин гирехбандӣ ҷалб шудаанд. Тибқи маълумоти муштараки Рейтер ва Кплер аз 16 марти соли 2026, аз 81 киштии боркаш ки то 28 феврал ба бандарҳои дохилии Ҳурмуз вори гардида буданд, изофатан боз 43 адади дигар ба бандарҳои Халиҷи Форс равона гардида, боқимонда дар маҷмуъ минтақаро тарк намуданд [12].

Баъд аз сар задани ин воқеаҳо ниҳодҳои байналмилалӣ бонги хатар зада, таъкид карданд, ки сухан на дар бораи як ҳодисаи маҳаллӣ, балки дар бораи як «шоки» низомӣ меравад. Масалан, Созмони байналмилалии баҳрнавардӣ дар ҷаласаи фавқулодаи худ, ки дар рӯзҳои 18–19 марти соли 2026 доир гардид, таҳдидҳо ва ҳамлаҳоро ба киштиҳои

тиҷоратӣ ва «басташавии эҳтимолӣ»-и гулӯгоҳи Ҳурмуз маҳкум кард. Ба иттилои Конфронси Созмони Милали Муттаҳид оид ба тиҷорат ва рушд ҳанӯз 10 марти соли 2026 убури киштиҳо аз гулӯгоҳи Ҳурмуз амалан қатъ шуда, нархи як баррел «Брент» аз 90 доллар боло рафта, афзоиши фрахт, ҳаққи суғурта ва нархи сӯзишвории бункерӣ ба занҷираҳои ҷаҳонии таъминот интиқол ёфтанд [16].

Агар дар доираи муноқишоти қаблӣ гулӯгоҳи Ҳурмуз аслан ҳамчун мушкили нафтӣ баррасӣ мегардид, мутобиқ ба амалҳои нави стратегии Эрон буҳрони соли 2026 вобастагии боз ҳам васеътари ҷаҳонро нисбат ба имконоти геоиқтисодии ин гулӯгоҳ ошкор сохт. Рейтер ба таърихи 26 март хабар дода буд, ки басташавии гулӯгоҳи Ҳурмуз, ки аз тариқи он тақрибан 20% маводи ҷаҳонии гази табиии моеъшуда мегузарад, дар маҷмуъ бо осеб дидани роҳҳои баҳрии Қатар боиси аз кор мондани 12,8 млн тонна гази табиии моеъшуда дар як сол ва дар маҷмуъ ба муддати 3–5 сол гардид. Дар натиҷа таҳлилгарон ба хулосае омаданд, ки пешниҳодоти ҷаҳонии гази табиии моеъшударо то 35 млн тонна коҳиш диҳанд. Дар бозори кишварҳои Осиё нархи гази табиии моеъшуда аз оғози ҷанг то 28 феврал ба андозаи 143% боло рафта, то 25,30 доллар барои як миллион воҳиди сузишвории британиёӣ (MMBtu) расид, ки ин барои воридкунандагони хеле гарон мебошад [17].

Ин раванд ба иқтисоди аграрӣ низ зарбаи бузург ворид сохт. Дар асоси таҳлил ва арзёбиҳои Конфронси СММ оид ба тиҷорат ва рушд тақрибан сеяки савдои ҷаҳонии нуриҳои минералӣ, яъне тахминан 16 млн тоннаи он ба гулӯгоҳи Ҳурмуз вобаста мебошад. Рейтер бо истинод ба Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии СММ таъкид сохтааст, ки тавассути ин гулӯгоҳ тақрибан 30% савдои ҷаҳонии нуриҳои минералӣ мегузарад ва низоъи ба роҳ андохтаи Изроил ва Амрико аллакай нархи карбамидро тақрибан ба 30–40% боло бурдааст. Ҳамзамон Рейтер таъкид менамояд, ки тақрибан 70% воридоти озуқавории кишварҳои Халиҷи Форс аз тариқи Ҳурмуз сурат мегирад. Аз ин рӯ, ин гулӯгоҳ на танҳо ба нархи бензин ва неруи барқ, балки ба арзиши нон, хӯроки чорво, гӯшт, маҳсулоти ширӣ ва устувории сатҳи таъминоти озуқавории кишварҳои камбизоат, ки вобаста ба воридот мебошад, таъсири амиқ мерасонад [18].

Изроил ва Амрико, инчунин шарикони стратегии онҳо дастаҷамъона дар муқобили ин амалҳои Эрон вокунишҳои зиёде карданд, ки онҳо дар се самт ба роҳ монда шудаанд. Аввалан, вокуниши низомӣ-ҳарбӣ, сониан вокуниши суғуртавӣ ва солисан, вокуниши захиравӣ**.** Самти ҳарбӣ то ҳол ба барқарорсозии фаврӣ дастёб нашуд. Дар иртибот ба ин Рейтер менависад, ки муттаҳидони Ғарб ба он рӯ ба рӯ шудаанд, ки ҳифзи Ҳурмуз нисбат ба Баҳри Сурх хеле мушкил мебошад. Ожонсии байналмилалии энергетикӣ бошад бевосита таъкид менамояд, ки барои ба эътидол овардани авзои ба амаломада на танҳо неруи низомӣ, балки амалҳои муносиби суғуртавӣ низ хел зарур мебошанд. Ин нуқтаи муҳим дар он зоҳир мегардад, ки дар сурати коҳишёфтани шиддати ҳамлаҳо соҳибони киштиҳо то даме ки бовар накунанд, ки интиқоли бори суғурташудаи онҳо мумкин аст, дастаҷамъона барои иҷрои вазифаҳои худ бар намегарданд [19].

Истифодаи захираҳои стратегии нафт аллакай ба роҳ монда шуданд. Дар моҳи марти 2026 Ожонсии байналмилалии энергетикӣ бузургтарин захираҳои стратегии таърихии худро, ки 400 млн баррел тасдиқ кардааст, барои истифода иҷозат додааст. Дар айни замон ин созмон хотиррасон сохтааст, ки давлатҳои аъзои он вазифадоранд захираҳоро ҳадди ақал дар сатҳи 90 рӯзи воридоти холис нигоҳ доранд. Дар маҷмуъ давлатҳои аъзои Ожонсии байналмилалии энергетикӣ зиёда аз 1,2 млрд баррел захираҳои давлатии изтирорӣ ва боз тақрибан 600 млн баррел захираҳои соҳавӣ таҳти танзими давлатӣ доранд. Сарфи назар аз он, ки ин захираҳо як буфери пуриқтидорро ташкил додаанд, лекин онҳо наметавонанд ҷойгузини комили амалиётҳои устувор дар низоми нафтрасонии гулӯгоҳи Ҳурмуз бошанд [14].

Изроил ва Амрико, таҳти роҳбарии Нетаняҳу ва Трамп кӯшишҳои зиёде доранд, ки гулӯгоҳи Хурмузро ғасб намоянд. Барои таҳти тасарруфи худ даровардани он Трамп дар санаи 28 марти соли 2026 амр содир намуд, ки аз ҳисоби кушунҳои баҳрии Амрико 3 ҳазор нафар се ҷазираи Халиҷи Форсро ғасб намуда, онро Халиҷи Араб ва гулӯгоҳи Ҳурмузро гулӯгоҳи Трамп номгузорӣ намояд. То ин ки ба давлатҳои зикршудаи Осиё, қабл аз ҳама ба Чин тавонанд таъсиргузор бошад, зеро барои ин давлатҳо гулӯгоҳи Ҳурмуз муҳимтарин шоҳрои интиқоли нафт ва барои Амрико манбаи даромади муфт мебошад.

Воқеан ҳам кишварҳои Осиё осебпазиртарин давлатҳо мебошанд. Маҳз ба ҳамин минтақа қисми асосии нафт ва гази табиии моеъшуда аз Ҳурмуз ҳатто то ҷанги байни Изроил-Амрико бо Эрон интиқол меёфт; Ожонсии байналмилалии энергетикӣ зикр кардааст, ки дар соли 2025 Чин ва Ҳиндустон дар якҷоягӣ 44% нафти хомеро, ки аз тариқи Ҳурмуз мегузашт, қабул мекарданд. Дар баробари онҳо Ҷопон ва Кореяи Ҷанубӣ низ ба гуруҳи аз ҳама ҳассос ва осебпазир дохил мешаванд. Ба ҳамин сабаб, маҳз воридкунандагони осиёии нафт пеш аз дигарон бо хавфи воқеии норасоии физикии маводи нафтӣ рӯ ба рӯ хоҳанд шуд [1].

Новобаста аз он ки Аврупо нисбат ба Осиё аз гулӯгоҳи Ҳурмуз камтар вобаста аст, лекин аз нархҳои муайянкардаи гази табиии моеъшуда ба маҳсулоти нафтӣ ва нуриҳои минералӣ зарари калон мебинад. Рейтер ба таърихи 26 март доир ба болоравии зиёда аз 60% нархи газ дар Аврупо дар пасманзари буҳрон хабар дода буд. Вобастагии мустақими Амрико аз нафти Халиҷи Форс хеле кам мебошад, лекин иқтисод ва сиёсати америкоӣ аз сабаби болоравии нархи ҷаҳонии нафт, харочоти шарикони худ ва зарурати иштирок дар таъмини амнияти баҳрӣ зери таъсири амиқ қарор гирифтааст. Ба ибораи дигар, гулӯгоҳи Ҳурмуз намунаи барҷастаи он аст, ки чӣ гуна бозори ҷаҳонӣ метавонад вобастагии «бегона»-ро қисман ба вобастагии дигарон табдил диҳад [1].

Хулоса. Бидуни шакку шубҳа гулӯгоҳи Ҳурмуз яке аз гиреҳҳои муҳимми инфрасохтории иқтисодии сатҳи ҷаҳонӣ буда, дар он ҷуғрофия, энергетика, ҳуқуқи байналмилалӣ, стратегияҳои ҳарбӣ-баҳрӣ ва бозори суғурта дар доираи як марказ бо ҳам пайванд шудаанд. Қобил ба зикр аст, ки аҳаммияти ин гулӯгоҳро наметавон бо як рақами алоҳидаи маҳдуд нишон дод, балки зарур аст онро маҷмуан дар ҳамбастагӣ бо тамоми омилҳои дигар муайян сохт, зеро саҳми фавқулодаи он хоссатан дар савдои ҷаҳонии баҳрии нафт ва гази табиии моеъшуда, тамаркузи талаботи нафт дар Осиё, осебпазирии интиқоли маводи озуқаворӣ ва ғайра зоҳир мегардад. Ин масъалаҳои мубрам ба хусус баъд аз ҷанги эълоннашудаи Изроил ва Амрико ба муқобили Эрон дар моҳи марти соли 2026 зуҳур намуданд. Баъд аз ин низоъ гулӯгоҳи Ҳурмузро дигар наметавон ҳамчун як «хатари фарзиявӣ» тасаввур сохт, зеро он ба механизми воқеии зарбаи ҷаҳонии нарх, логистика ва геополитика ва геоиқтисодиёт табдил ёфтааст. Ҳатто дар сурати эъломи оташбас раванди барқарорсозии он хеле тулонӣ хоҳад буд, чунки убури киштиҳо аз ин гулӯгоҳ танҳо қисмате аз масъала буда, қисмати дигари он эҳё ва ё барқарорсозии эътимоди суғуртакунандагон, фармоишгарони киштиҳои боркашон, тоҷирон ва ҳайати кории киштиҳо мебошад. Маҳз бо ҳамин сабаб аҳаммияти гулӯгоҳи Ҳурмуз барои ҷаҳони муосир аз доираи Ховари Миёна хеле фаротар хоҳад буд. Ҳурмуз барои ҷаҳони муосир появу бунёди суботи геоиқтисодӣ маҳсуб меёбад.

АДАБИЁТ

1. Amid regional conflict, the Strait of Hormuz remains critical oil chokepoint https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=65504 (дата публикации – 16 июня 2025)
2. Sahab, Mohammad Reza [et al.]. Persian Gulf: Atlas of Old and Historical Maps (3000 B.C. – 2000 A.D.) compiled by Mohammad Reza Sahab [et al.]. – Ministry of Foreign Affairs: Center for Documents and Diplomatic History. – First edition. – Tehran: Sobh-e Sadogh, 2005 (1384), 164 p.
3. Халиҷи Форс – нақшаҳо. Халиҷи Форс – ҷуғрофиёи таърихӣ. Атласҳо. Теҳрон: Вазорати умури хориҷа: Маркази пажуҳишҳои аснод ва таърихи дипломатӣ. 1384 х.
4. Edmund Bosworth. The Nomenclature of the Persian Gulf. Iranian Gulf: Iranian Studies, volume 30, numbers 1-2, Winter/Spring 1997, p. 77
5. Pirouz Mojtahed-Zadeh. Khalij-e Fars. Keshvar-ha va Matzho. Tehron: Atai Publishers, 1378/1990 p. 48
6. Robert G. Landen. The Modernization of the Persian Gulf: The Period of British Dominance. Proceedings of the Twentieth and Annual Near East Conference, ed. T. Cuyler Yong (Princeton, Nd.: Princeton University Conference, 1969, pp.1-24
7. See Gholam R. Vatandoust, Introduction to Iranian Studies University of Washington, 1985 and Pirouz Mojtahedzadeh's article in the Political & Economical Ettera'at, Nos. 105-106, p. 26
8. Bagrow Leo. History of Cartography, revised-enlarged by R.A. Skelton. Harward University Press, London: C.A. Watts, 1964; republished and enlarged Chicago: Precedent Published, 1985
9. Fernandez-Armesto, F (ed). The Times Atlas of World Exploration, 3000 years of Exploring, Explorers and Mapmaking, Times Books / Harper Collins Publishers, N.Y., 1991
10. The Strait of Hormuz is the world's most important oil transit chokepoint https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=4430 (дата публикации – 4 января 2012)

11. Strait of Hormuz Factsheet https://www.iea.org/about/oil-security-and-emergency-response/strait-of-hormuz (последнее обновление февраль 2026)
12. Marine insurers cancel war risk cover, tanker costs to rise as Iran conflict intensifies https://www.reuters.com/world/middle-east/ship-insurers-cancel-war-risk-cover-due-iran-conflict-2026-03-02/ (дата публикации – 2 марта 2026)
13. What is the Strait of Hormuz and why is it so important for oil? https://www.reuters.com/world/middle-east/what-is-strait-hormuz-why-is-it-so-important-oil-2026-02-28/ (дата публикации – 23 января 2026)
14. IEA Member countries to carry out largest ever oil stock release amid market disruptions from Middle East conflict https://www.iea.org/news/iea-member-countries-to-carry-out-largest-ever-oil-stock-release-amid-market-disruptions-from-middle-east-conflict (дата публикации – 11 марта 2026)
15. Iran tells UN: 'non-hostile' ships can transit Strait of Hormuz https://www.reuters.com/world/middle-east/iran-says-non-hostile-ships-can-transit-strait-hormuz-ft-reports-2026-03-24/ (дата публикации – 25 марта 2026)
16. IMO condemns attacks on shipping, calls for safe-passage framework in Strait of Hormuz https://www.imo.org/en/mediacentre/pressbriefings/pages/imo-calls-for-safe-passage-framework-in-strait-of-hormuz.aspx (дата публикации – 19 марта 2026)
17. Iran war damage to Qatar hits global LNG outlook, upends Asia demand growth https://www.reuters.com/business/energy/iran-war-damage-qatar-hits-global-lng-outlook-upends-asia-demand-growth-2026-03-26/ (дата публикации – 26 марта 2026)
18. Hormuz shipping disruptions raise risks for energy, fertilizers and vulnerable economies https://unctad.org/news/hormuz-shipping-disruptions-raise-risks-energy-fertilizers-and-vulnerable-economies (дата публикации – 10 марта 2026)
19. Western powers were unable to secure shipping in the Red Sea. Hormuz will be harder https://www.reuters.com/business/energy/western-powers-were-unable-secure-shipping-red-sea-hormuz-will-be-harder-2026-03-25/ (дата публикации – 25 марта 2026)

ГУЛӮГОҲИ ҲУРМУЗ: АҲАММИЯТИ ГЕОПОЛИТИКӢ ВА ГЕОИҚТИСОДИИ ОН

Гулӯгоҳи Ҳурмуз дар низоми муосири равобити байналмилалии иқтисодӣ ва сиёсӣ мавқеи истисноиро ишғол намуда,аҳаммияти он на танҳо бо мавқеи ҷуғрофии Гулугоҳи мазкур, балки бо он низ муайян мешавад, ки Ҳурмуз ҳамчун яке аз муҳимтарин нуқоти сатҳи ҷаҳонӣ барои интиқоли нафт, маҳсулоти нафтӣ, гази табиии моеъ ва боркашонӣ хидмат мекунад. Тавассути ин Гулугоҳ қисмати аъзами ҷараёнҳои энергетикии ҷаҳони мегузарад, бинобар ин халалдор гардидани низоми киштиронӣ дар ин минтақа фавран ба нархи энергия, вазъи бозори ҷаҳонии фрахт, суғуртаи ҳамлу нақл, амнияти озуқаворӣ ва сатҳи умумии ташаннуҷи байналмилалӣ таъсири амиқ мерасонад. Бидуни шакку шубҳа гулӯгоҳи Ҳурмуз яке аз гиреҳҳои муҳимми инфрасохтории иқтисодии сатҳи ҷаҳонӣ буда, дар он ҷуғрофия, энергетика, ҳуқуқи байналмилалӣ, стратегияҳои ҳарбӣ-бахрӣ ва бозори суғурта дар доираи як марказ бо ҳам пайванд шудаанд. Қобил ба зикр аст, ки аҳаммияти ин гулӯгоҳро наметавон бо як рақами алоҳидаи маҳдуд нишон дод, балки зарур аст онро маҷмуан дар ҳамбастагӣ бо тамоми омилҳои дигар муайян сохт, зеро саҳми фавқулодаи он хоссатан дар савдои ҷаҳонии баҳрии нафт ва гази табиии моеъшуда, тамаркузи талаботи нафт дар Осиё, осебпазирии интиқоли маводи озуқаворӣ ва ғайра зоҳир мегардад.

Калидвожаҳо: Гулӯгоҳи Ҳурмуз, шиддати низомӣ, нафт, газ, таъминоти ҷаҳонӣ, тиҷорати баҳрӣ, Конвенсияи СММ, гузаргоҳи транзитӣ, буҳрон, назорати ҳассос, киштиронӣ, нафткашонӣ ва ғайра.

ОРМУЗСКИЙ ПРОЛИВ: ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ И ГЕОЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

В статье отмечается, что Ормузский пролив занимает исключительное место в современной системе Международных экономических и политических связей. Его значение определяется не только географическим положением, но и тем, что он выступает одним из важнейших мировых морских «узких мест» для транспортировки нефти, нефтепродуктов, сжиженного природного газа и сопутствующих грузов.Через него проходят значительная часть глобальных энергетических потоков,а потому любое нарушение судоходства в этом районе быстро отражается на ценах на энергоносители,состояние мирового фрахтового рынка,страховании перевозок,продовольственной безопасности, общем уровнем международной напряжённости. Без сомнения, Ормузский пролив является одним из важнейших узлов экономической инфраструктуры в глобальном масштабе, где география, энергетика, международное право, военно-морские стратегии и страховой рынок взаимосвязаны в одном центре. Стоит отметить, что значение этого пролива нельзя выразить одной, ограниченной цифрой, а необходимо определять в совокупности со всеми другими факторами, поскольку его исключительный вклад особенно очевиден в мировой морской торговле нефтью и сжиженным природным газом, концентрации спроса на нефть в Азии, уязвимости продовольственного снабжения и т. д.

Ключевые слова: Ормузский пролив, военная эскалация, нефть, газ, мировые поставки, морская торговля, Конвенция ООН, транзитный проход ,кризис ,сенситивный контроль, судоходства, нефтяной танкер и т.д

THE STRAIT OF HORMUZ: ITS GEOPOLITICAL AND GEOECONOMIC SIGNIFICANCE

The Strait of Hormuz occupies an exceptional place in the modern system of international economic and political relations. Its significance is determined not only by its geographical location but also by the fact that it serves as one of the world's most critical maritime "choke points" for the transportation of oil, petroleum products, liquefied natural gas, and associated cargo. A significant portion of global energy flows passes through it; therefore, any disruption of shipping in this region is immediately reflected in energy prices, the state of the global freight market, transport insurance, food security,

and the overall level of international tension. Undoubtedly, the Strait of Hormuz is one of the most critical nodes of global economic infrastructure, where geography, energy, international law, naval strategy, and the insurance market converge. It is worth noting that the strait's significance cannot be captured by a single, limited figure; rather, it must be assessed in conjunction with a range of other factors, given its pivotal role in the global maritime trade of oil and liquefied natural gas, the concentration of oil demand in Asia, the vulnerability of food supplies, and more.

Keywords: Strait of Hormuz, military escalation, oil, gas, global supplies, maritime trade, UN Convention, transit passage, crisis, sensitive control, shipping, oil tanker, etc.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Шамолов Абдулвоҳид Абдуллоевич*** **–** Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои фалсафа, профессор. **Суроға:**734025, шаҳри Душанбе,Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ-33. Телефон**: 200-17-58-58**. E-mail: **vohid_1958@mail.ru**

Маҳмадрасулзода Бобоҷон Саймаҳмуд **-** Филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар ш. Душанбе, доктори илмҳои таърих, профессор, мудири кафедраи илмҳои ҷамъиятӣ ва гуманитарӣ. **Суроға:** 734003, шаҳри Душанбе,Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Бохтар, 35/1. Телефон: **918808484.** E-mail: **bobojonsport@mail.ru**

Сведения об авторах: ***Шамолов Абдулвохид Абдуллоевич*** **-** Институт изучения проблем Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана, доктор философских наук, профессор. **Адрес:**734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Бохтар, 35/1. Телефон**: 200-17-58-58**. E-mail: **vohid_1958@mail.ru**

Махмадрасулзода Бободжон Саймахмуд – Филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой общественных и гуманитарных наук. **Адрес:** 734003, город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Бохтар, 35/1**.** Телефон: **918808484.** E-mail: **bobojonsport@mail.ru**

Information about the authors: ***Shamolov Abdulvohid Abdulloevich*** – Institute for the Study of Asian and European Issues of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Philosophical Sciences, **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Street, 33. Phone: **200-17-58-58.** E-mail: **vohid_1958@mail.ru**

Makhmadrasulzoda Bobojon Saymakhmud - Branch of Moscow State University named after M.V. Lomonosov in Dushanbe, Doctor of Historical Sciences, Professor, head of the department of social sciences and humanities. **Address:** 734003, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Bokhtar Street, 35/1. Phone: **918-80-84-84**. E-mail: **bobojonsport@mail.ru**

Статья поступила в редакцию 12.06.2026
Одобрена после рецензирования 10.08.2026
Принята к публикации 18.09.2026

ТДУ: 32.019.51

ПАҲНШАВИИ ДЕЗИНФОРМАТСИЯ, ХАБАРҲОИ ҚАЛБАКӢ ВА НАЗАРФИРЕБИИ АФКОРИ ҶАМЪИЯТӢ ТАВАССУТИ ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ

Нуриддинзода С.Ҳ.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Муқаддима. Дар ҷаҳони муосир иттилоот ба манбаи хеле муҳим табдил ёфтааст. Бахусус, таъсири онро дар раванди идоракунии ҷамъиятӣ ва давлатӣ эҳсос намудан мумкин аст. Бинобар ин, таҳлилу баррасии масъалаҳои марбут ба паҳн кардани маълумоти бардурӯғ (дезинформатсия) ва хабарҳои қалбакӣ (фейкнюс) дар шароити муосир аҳаммияти аввалиндараҷа пайдо мекунад. Ҷомеаи иттилоотӣ, ки бо равандҳои доимии интиқоли ахбор ва иттилоот фаро гирифта шудааст, бо мушкилоти ҷиддии марбут ба назарфиребии афкори ҷамъиятӣ ва таҳрифи воқеият рӯ ба рӯ мешавад.

Яке аз омилҳои асосии бавуҷудоварандаи зарурати таҳлили масъалаҳои иттилооти бардурӯғ афзоиши назарраси манбаъҳои иттилоотӣ, аз ҷумла шабакаҳои иҷтимоӣ, блогҳо ва платформаҳои онлайнӣ мебошад. Шабакаҳои иҷтимоӣ, ба монанди «Facebook», «Twitter» ва «Instagram» ба василаҳои асосии паҳнкунии хабарҳо табдил ёфтаанд, аммо дастрасии онҳо аксар вақт боиси ба осонӣ паҳн кардани маълумоти нодуруст мешавад. Олими рус И.В. Варуха иброз медорад, ки «Паҳншавии босуръати иттилооти қалбакӣ метавонад ба афкори ҷамъиятӣ таъсири манфӣ расонад, рӯҳияи иҷтимоӣ ва сиёсиро тағйир диҳад ва баъзан вақт боиси нооромиҳо ва низоъҳои иҷтимоӣ шавад» [3,с.40].

Ғайр аз ин, механизми паҳнкунии маълумоти бардурӯғ аксар вақт бо зуҳуроти психологӣ, аз қабили ғаразҳо ва стереотипҳо вобаста аст. Тибқи таҳқиқоти олимон, одамон иттилоотеро қабул доранд, ки ба ғаразҳои онҳо мувофиқанд ва дар чунин ҳолат иттилооти мавриди назари онҳо «ҳубобчаи иттилоотӣ»-ро ба вуҷуд меоранд. Дар чунин маврид иттилооти алтернативӣ на танҳо ҷудо карда мешавад, балки эътироф намегардад [15]. Ин ҳолат на танҳо аҳаммияти таҳлили маълумоти бардурӯғро асоснок мекунад, балки фаҳмидани механизмҳои дарки чунин ахбор аз ҷониби корбаронро ба таври назаррас инъикос менамояд.

Инчунин, ҷанбаи дигаре, ки аҳаммияти таҳқиқотро асоснок мекунад, таъсири маълумоти бардурӯғ ба равандҳои демократӣ мебошад. Масалан, хабарҳои қалбакӣ метавонанд дар бораи номзадҳо, ҳизбҳо ё рӯйдодҳои сиёсӣ тасаввуроти бардурӯғ эҷод кунанд ва эътимодро ба ниҳодҳои сиёсӣ коҳиш диҳанд. Чунин тамоюлот ба суботи сиёсию ҷамъиятӣ ва фаъолияти муназзами механизмҳои демократӣ ба таври ҷиддӣ таҳдид менамояд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тавсеаи мубодилаи иттилоотӣ дар сатҳи муносибатҳои байналмилалӣ маълумоти бардурӯғ метавонад ҳамчун воситаи муборизаи геополитикӣ истифода шавад.

Дар фазои иттилоотии муосир мафҳумҳои «маълумоти бардурӯғ» ва «хабарҳои қалбакӣ» торафт бештар истифода гардида, таваҷҷуҳи муҳаққиқон ва дар маҷмуъ ҷомеаро ба худ ҷалб менамоянд. Сарфи назар аз шабоҳати ин мафҳумҳо, онҳо аз ҳамдигар тафовут доранд, зеро дорои хусусиятҳои муайян мебошанд. Бинобар ин, ҳангоми омӯзиши падидаҳои мазкур ба назар гирифтани тафовутҳои байниҳамдигарӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо муҳим аст. Дар адабиёти илмӣ паҳн гардидани маълумоти бардурӯғро бо мафҳуми «дезинформатсия» ифода менамоянд. Ба андешаи олимон, «дезинформатсия - ин қасдан паҳн кардани маълумоти бардурӯғ ё таҳрифшуда бо мақсади гумроҳ кардан, идора кардани ақида ё рафтори одамон мебошад» [15,с.26]. Дезинформатсия метавонад шаклҳои гуногун дошта бошад ва дар самтҳои гуногун, хоҳ рӯйдодҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ё иқтисодӣ зоҳир гардад. Бояд қайд кард, ки ҳадафи дезинформатсия маҳз таъсири харобиовар расонидан ба аудиторияи мавриди назар мебошад. Чунин хусусияти дезинформатсия зуҳуроти мазкурро ба яке аз масъалаҳои ҷиддии ҷомеаи муосир табдил медиҳад. Хабарҳои қалбакӣ бошад, дар навбати худ, категорияи махсуси дезинформатсия ба шумор рафта, аксар вақт матлабҳои сохта ё хеле таҳрифшудае мебошанд, ки ба хабарҳои воқеӣ монанд карда мешаванд. Онҳо метавонанд дар сомонаҳои хабарӣ ё шабакаҳои иҷтимоӣ нашр карда шаванд. Хабарҳои қалбакӣ барои таҳрик додани афкори

аудиторияи васеъ сохта мешаванд ва одатан бо мақсади афзоиш додани ҷалби таваҷҷуҳ ва таъсир расонидан ба афкори ҷамъиятӣ равона карда мешаванд.

Усулҳои таҳқиқ. Дар раванди пжуҳиш усулҳои илмии таҳлили мундариҷаи шабакаҳои иҷтимоӣ (контент-анализ), усули типологӣ (таснифоти дезинформатсия ва фейкнюс), таҳлили муқоисавӣ, омилҳои таъсиррасон ба афкори ҷамъиятӣ истифода шудаанд. Тавассути контент-анализ мундариҷаи хабарҳои бардурӯғ ва қалбакӣ таҳлил гардиданд ва дар асоси чунин таҳлил нишонаҳои дезинформатсияи муайян карда шуданд. Барои оне, ки нишонаҳои фарқкунандаи дезинформатсия (хабарҳои бардурӯғ) ва фейкнюс (хабарҳои қалбакӣ) нишон дода шаванд, онҳо ба таври қиёсӣ таҳлил гардиданд. Дар заминаи усули типологӣ таснифоти мавҷудаи дезинформатсия таҳлил гардида, шаклҳои гуногуни зоҳиршавии онҳо нишон дода шудаанд. Дар заминаи омӯзиши омилҳои таъсиррасон ба афкори ҷамъиятӣ стратегия ва тактикаи паҳн гардидани хабарҳои бардурӯғ ва қалбакӣ тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ муайян карда шуданд.

Натиҷаҳои таҳқиқот

Умумият ва махсусияти хабарҳои бардурӯг ва тақаллубӣ. Хусусиятҳои умумии дезинформатсия ва хабарҳои қалбакиро ба таври зерин нишон додан мумкин аст: 1) нияти гумроҳ кардани одамон; 2) истифодаи дурӯғ ё таҳрифи далелҳо; 3) таъсир ба афкори ҷамъиятӣ, рафтор ва амалу кирдори одамон [9]. Бояд гуфт, ки ҳам дезинформатсия ва ҳам хабарҳои қалбакӣ аз ҷониби субъектҳои гуногун ҳамчун воситаи муборизаи сиёсӣ, муташанниҷ гардонидани нобаробарии иҷтимоӣ ва манипулятсияи рӯҳияи ҷамъиятӣ истифода бурда мешавад.

Таснифоти дезинформатсия ва хабарҳои қалбакӣ метавонад аз рӯйи меъёрҳои гуногун гузаронида шавад: якум, аз рӯйи мақсад: дезинформатсия метавонад барои вайрон кардани эътимод ва халалдор намудани устувории ниҳодҳои давлатӣ равона карда шавад, дар ҳоле ки хабарҳои қалбакӣ метавонанд ба манфиати тиҷоратӣ ё ба равандҳои интихоботӣ таъсир расонанд. Дуюм, аз рӯйи шакл: дезинформатсия дар шакли матн, тасвир, видео, аудио ва ҳатто паёмҳои матнӣ пешниҳод карда мешавад, дар ҳоле ки хабарҳои қалбакӣ бештар ба мақолаи нашрияҳои хабарӣ ё блогҳо монанданд. Сеюм, аз рӯйи манбаъ: ҳам манбаъҳои расмӣ ва ҳам ғайрирасмӣ метавонанд сарчашмаҳои пайдоиши дезинформатсия бошанд, аммо сарчашмаи паҳн гардидани хабарҳои қалбакӣ одатан вебсайтҳо ва саҳифаҳои хабарии беном ё нодуруст ба шумор мераванд. Чорум, аз рӯйи сатҳи таъсиррасонӣ: дезинформатсия метавонад ҳам ба рӯйдодҳои сатҳи миллӣ ва ҳам сатҳи ҷаҳонӣ таҳдиду хатар эҷод кунад ва ба ҷомеаҳои мушаххас ё муносибатҳои байналмилалӣ таъсири манфӣ расонад, дар ҳоле ки хабарҳои қалбакӣ аксар вақт бо мавзуъҳои маҳдуди маҳаллӣ, рӯйдодҳо ё шахсиятҳои инфиродӣ алоқамандӣ доранд. Ҳамин тариқ, умумият ва махсусияти дезинформатсия ва хабарҳои қалбакӣ нишон медиҳад, ки барои фаҳму дарки ин зуҳуроти иҷтимоӣ таснифоти каме васеътар лозим аст. Коркарди чунин таснифот имкон медиҳад, ки усулҳои самараноки муборизаи бо маълумоти бардурӯғ дар шароити муосир таҳия карда шаванд. Ҳар кадоми онҳоро дар алоҳидагӣ таҳқиқ намудан мувофиқи мақсад аст. Бинобар ин, дар навбати аввал паҳлуҳои гуногуни дезинформатсияро мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор медиҳем.

Дезинформатсия ҳамчун падидаи мураккаб бояд дар навбати аввал гурӯҳбандӣ карда шавад. Зеро таснифоти ин падида хусусиятҳои хосси худро дорад. Меъёрҳои таснифоти дезинформатсия метавонанд гуногун бошанд ва вобаста ба ҳадафҳои таҳқиқот метавонанд аз ҳам фарқ кунанд. Дар ин қисми таҳқиқот меъёрҳои муҳимтарини гурӯҳбандӣ намудани дезинформатсияро дида мебароем ва инчунин намудҳои ба он тақсимшударо тавсиф мекунем. Меъёрҳои маъмулии дезинформатсия дар шаклҳои зерин зоҳир мешаванд:

Аз рӯйи мақсад: яке аз меъёрҳои маъмултарини таснифоти дезинформатсия ҳадафҳое мебошад, ки барои расидан ба онҳо маълумоти бардурӯғ паҳн карда мешавад. Вобаста ба ҳадафҳои пешбинишуда дезинформатсия метавонад ба эҷоди тарс, вайрон кардани эътимод, халалдор намудани фаъолияти бонизоми сохторҳои давлатӣ, идоракунии афкори ҷамъиятӣ ё эҷоди симои шахсиятҳои муайян равона карда шавад.

Аз рӯйи манбаи паҳншавӣ: дезинформатсия метавонад ҳам аз манбаъҳои расмӣ ва ҳам ғайрирасмӣ сарчашма гирад. Манбаъҳои расмӣ метавонанд идораҳои давлатӣ ё ҳатто расонаҳои хабариро дар бар гиранд. Онҳо низ маълумоти нодурустро барои сафед

кардани амалҳои худ истифода мебаранд. Манбаъҳои ғайрирасмӣ аксар вақт аз ҷониби саҳифаҳо ва блогҳои беном пешниҳод карда мешаванд, ки дар онҳо иттилоот бидуни тафтиши далелҳо сохта ва паҳн карда шудааст [8].

Аз рӯйи тарзи паҳншавӣ: дар ин маврид шабакаҳои анъанавӣ ва рақамиро аз ҳам ҷудо кардан мумкин аст. Шабакаҳои анъанавӣ расонаҳои чопӣ, радио ва телевизионро дар бар мегиранд, аммо шабакаҳои рақамӣ аз шабакаҳои иҷтимоӣ, блогҳо ва платформаҳои махсуси онлайнӣ иборатанд. Дар шароити имрӯза, чи гунае ки мушоҳида мегардад, технологияҳои муосир суръати паҳншавии маълумоти нодурустро хеле зиёд намудаанд [13].

Дар асоси меъёрҳои дар боло ишорашуда навъҳои муҳимтарини дезинформатсияро нишон додан мумкин аст. Дар робита ба ин масъала таснифоти аз ҳама маъмули ба навъҳо ҷудо намудани дезинформатсия вобаста ба соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад. Бинобар ин, дезинформатсияи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, расонаӣ, тиббӣ ва монанди инҳоро аз ҳам фарқ намудан мумкин аст. Дар поён онҳоро каме муфассалтар таҳлил менамоем.

Дезинформатсияи сиёсӣ: метавонад гузоришҳои бардурӯғи воҳиманок ё хабарҳои қалбакӣ дар бораи рӯйдодҳои сиёсӣ ё номзадҳои интихоботиро дар бар гирад. Чунин навъи дезинформатсия ба эҷоди симои манфии рақибон равона шудааст, аз ин рӯ, метавонад ба интихобот ё вазъи сиёсии кишвар таъсири назаррас расонад. Зоҳир гардидани дезинформатсияи сиёсӣ дар остонаи баргузории маъракаҳои интихоботӣ бештар ба назар мерасад. Масалан, дар интихоботи президентии ИМА дар соли 2016 хабарҳои зиёди қалбакие паҳн шуданд, ки гӯё яке аз номзадҳо бо мақомоти давлатҳои хориҷӣ дар бораи тақаллуби интихобот пинҳонӣ гуфтушунид намудаанд. Хабарҳои ба ин монанд, ки бо мақсади заиф кардани мақоми сиёсии номзад сохта, истифода шудаанд, дорои эҳсосоти баланд, далелҳои душворсанҷ ва истинод ба манбаъҳои беэътимод буданд. Дезинформатсияи сиёсӣ одатан ба эҷоди тарс ё ошуфтагӣ дар байни интихобкунандагон нигаронида шудааст [1]. Чунин ҳолат метавонад ба интихобот ва рӯҳияи ҷомеа таъсири манфӣ расонад.

Дезинформатсияи иқтисодӣ: хабарҳои бардурӯғ ё таҳрифшуда дар бораи вазъи иқтисодӣ, бозори саҳҳомӣ, ширкатҳо ва муассисаҳои молиявӣ мебошад. Мақсади ин навъи дезинформатсия идора кардани тамоюлоти бозор, эҷоди рӯҳияи тарсу ҳарос, ё баръакс, эҷоди симои мусбат барои идоракунии сармоягузорон мебошад. Дезинформатсияи иқтисодӣ бошад бо маълумоти бардурӯғе алоқаманд аст, ки вазъи молиявии ширкатҳо ё дар маҷмуъ вазъи иқтисодии ҷомеаро тавсиф мекунад. Соли 2021 хабарҳои қалбакие паҳн карда шуданд, ки тибқи онҳо як ширкати муайян ба натиҷаҳои рекордии даромад ноил шудааст, дар ҳоле ки дар асл нишондиҳандаҳои молиявии вай хеле бадтар будаанд. Ин ба афзоиши сунъии саҳмияҳо ва талафоти молиявӣ барои сармоягузорон оварда расонид. «Аломатҳои асосии дезинформатсияи иқтисодӣ ин набудани гузориши муфассали молиявӣ, нишон надодани манбаъҳои иттилоотӣ ва изҳороте мебошанд, ки аз ҷониби коршиносони мустақил тасдиқ карда намешаванд» [4,с.47].

Дезинформатсияи иҷтимоӣ: ин навъи дезинформатсия масъалаҳоеро дар бар мегирад, ки метавонад муносибатҳо ва меъёрҳои иҷтимоиро халалдор кунад, ба монанди маълумоти бардурӯғ дар бораи таркиби аҳолӣ (масалан, таркиби нажодӣ, этникӣ ё динӣ). Вай инчунин метавонад муноқишаҳои иҷтимоиро ба вуҷуд оварад, стереотипҳо ва ғаразҳоро афзоиш диҳад. Дезинформатсияи иҷтимоӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ зарар мерасонад, зеро дар ин гуна паёмҳо нажодпарастӣ ё бегонапарастӣ паҳн карда мешаванд. Масалан, дар шабакаҳои иҷтимоӣ аксар вақт даъвоҳои бардурӯғе пайдо мешаванд, ки гӯё намояндагони гурӯҳҳои муайяни этникӣ ҷиноятҳои зиёдтарро содир мекунанд. Ин гуна паёмҳо кинаю адовати миллӣ ва ҳисси нафратро дар сатҳи афкори ҷамъиятӣ афзоиш дода, боиси ташаннуҷи иҷтимоӣ мегардад. Истифодаи забон ва стереотипҳои аз ҷиҳати эмотсионалӣ таъсирнок ва дар он ҷой надоштани маълумоти объективии оморӣ аломатҳои дезинформатсияи иҷтимоӣ мебошанд.

Дезинформатсияи расонаӣ: пайдоиши ин навъи дезинформатсия одатан бо расонаҳои хабарии носолим ё агентиҳои иттилоотии хабарӣ вобаста карда мешавад. Дар ин маврид низ чун ҳамеша дезинформатсия ба далелҳои бардурӯғ, нимтайёр ё таҳрифшуда

асос ёфтааст. Дезинформатсияи расонаӣ бештар дар нашрияҳои интернетие, ки мақолаҳои дорои маълумоти бардурӯғро нашр мекунанд, зоҳир мешавад. Мақолаҳо ва маводҳо дар бораи «доруи нав»-е, ки гӯё ҳамаи бемориҳои маълумро табобат мекунад, мисоли равшани ин гуфтаҳо аст. Дар чунин мақолаҳо аксар вақт усулҳои назарфиребӣ, ба монанди додани шаҳодатномаҳои нодуруст, таҳрифи маълумоти илмӣ мавҷуданд. Дар чунин маврид низ сарлавҳаҳои баландовоз, набудани истинод ба манбаъҳои муътабар ва надоштани маълумот дар бораи таҳқиқоти илмӣ аломатҳои муҳимтарини дезинформатсияро ташкил медиҳанд.

Аслан, ҳама гуна дезинформатсия тавассути иттилоот ва расонаҳои хабарӣ анҷом дода мешавад. Бинобар ин, дезинформатсияи расонаӣ ё иттилоотӣ дар назари аввал каме шубҳанок вонамуд мешавад. Аммо дар амалияи ҷамъиятӣ ва сиёсӣ ба осонӣ мушоҳида намудан мумкин аст, ки расонаҳои хабарӣ ва агентиҳои иттилоотӣ низ дар байни ҳамдигар рақобати шадид анҷом медиҳанд ва аз ин рӯ, мехоҳанд ба имиҷи якдигар таъсири манфӣ расонанд. Ин аст, ки баъзан вақт эътимоди одамон ба хабарҳои баъзе расонаҳо коҳиш меёбад.

Дезинформатсияи тиббӣ: чунин навъи дезинформатсия ба монанди навъҳои қаблан ёдоваршудаи он категорияи муҳим ва мувофиқ мебошад. Чунин ҳолатро дар шароити паҳншавии бемории сироятии COVID-19 мушоҳида кардан мумкин буд. Даъвоҳои қалбакӣ дар бораи табобат, пешгирӣ ва дигар масъалаҳои солимӣ ба ин навъи дезинформатсия дохил мешаванд. Бояд гуфт, ки ин гуна маълумот метавонад ба саломатии аҳолӣ таъсири манфӣ расонад.

Дар давраи паҳншавии бемории сироятии COVID-19 хабарҳое паҳн мегардид, ки гӯё ваксинаҳои зидди ин беморӣ ҳеҷ гуна натиҷа намедиханд. Дар чунин мақолаҳо ишора мегардид, ки вакисинаи зидди COVID-19 дар оянда солимии инсонро ба мушкилиҳои ҷиддӣ рӯ ба рӯ менамояд. Дар чунин навъи дезинформатсия низ мавҷуд набудани асоснокунии илмӣ, такя намудан ба таҳқиқоти шубҳанок ва унсурҳои таъсирноки эмотсионалӣ ба мушоҳида мерасад. Чунин зуҳурот ба солимии ҷомеа таъсири манфӣ мерасонад, зеро ба одамон имкон намедиҳад, ки дар бораи ваксингузаронӣ ва пешгирии бемориҳо маълумоти воқеӣ дастрас намоянд.

Ҳамин тариқ, таснифоти дезинформатсия имкон медиҳад, ки механизмҳои пайдоиш ва паҳншавии он беҳтар фаҳмида шаванд ва инчунин усулҳои муқовимат ба он дар ҷомеа ошкор карда шаванд. Ин барои таҳияи дастурҳои амалӣ оид ба баланд бардоштани сатҳи саводнокии иттилоотии шаҳрвандон ва коҳиш додани таъсири маълумоти бардурӯғ муҳим аст. Мисолҳои дар боло овардашуда бори дигар шаҳодат аз он медиҳанд, ки дезинформатсия ва хабарҳои тақаллубӣ дар шаклҳои гуногун зоҳир мешаванд ва аломату нишонаҳое доранд, ки тавассути онҳо зоҳиршавии падидаҳои мазкурро муайян кардан мумкин аст. Дар фазои иттилоотии ҷомеаи муосир фаҳму дарки хусусиятҳо ва аломатҳои дезинформатсия шарти зарурии мубориза бо ин зуҳурот ба шумор меравад.

Василаҳои паҳн намудани хабарҳои бардурӯғ ва қалбакӣ. Дар ҷомеаи иттилоотии муосир шабакаҳои иҷтимоӣ ва платформаҳои рақамӣ сабабгори паҳн гардидани дезинформатсия ва хабарҳои қалбакӣ мегарданд. Бо рушди технологияҳои иттилоотии муосир ва афзоиши корбарони фазои интернетӣ фазоҳои пештараи мубодилаи иттилоот марзҳои анъанавии худро аз даст доданд. Аз ин рӯ, дар ин қисми таҳқиқот василаҳоеро дида мебароем, ки тавассути онҳо дезинформатсия ба шуури омма ворид карда мешавад.

Яке аз чунин василаҳо шабакаҳои иҷтимоӣ мебошанд. Шабакаҳои иҷтимоии Facebook, Twitter, Instagram ва TikTok барои миллионҳо корбар ба сарчашмаҳои асосии мубодилаи иттилоот табдил ёфтаанд. Онҳо на танҳо ба ҳар як корбар имкон медиҳанд, ки эҷодкунандаи мундариҷаи иттилоотӣ бошанд, балки раванди паҳнкунии иттилоотро ба таври назаррас суръат мебахшанд. Ба андешаи И.Ю. Шведов, «имрӯзҳо платформаҳои мазкур экосистемаи асосии паҳнкунии дезинформатсияи ба шумор мераванд. Айни замон паёмҳо, тасвирҳо, видеоҳо ва хабарҳо объектҳои манипулятсия ба шумор рафта, метавонанд таваҷҷуҳи корбаронро дар муддати хеле кутоҳ ба худ ҷалб созанд ва хусусияти вирусӣ пайдо кунанд» [17,с.199]. Бояд қайд кард, ки алгоритмҳои шабакаҳои иҷтимоӣ аксар вақт ба паҳн кардани мундариҷаи иттилоотие мусоидат мекунанд, ки вокуниши бештари эмотсионалиро ба вуҷуд меоранд ва аксар вақт бо мақсади дезинформатсия паҳн карда шудаанд. Паёмрасонҳо, аз қабили WhatsApp, Telegram ва Viber низ хеле бароҳат ва

босуръат интиқоли иттилоотро ба таври назаррас афзоиш доданд. Платформаҳои мазкур имкон медиҳанд, ки паёмҳо тавассути чатҳо ва гурӯҳҳои инфиродӣ мубодила гарданд. Паёмрасонҳои мазкур имкон намедиҳанд, ки полоиши (филтратсияи) иттилоот анҷом дода шавад. Ба воситаи паёмрасонҳо иттилоот метавонад зуд ба аудиторияи калон рафта расад, алалхусус тақсимоти паём тавассути корбарон. Як гурӯҳ олимон чунин хусусияти паёмрасонҳоро таҳлил намуда, иброз медоранд, ки «маълумоти нодурусте, ки тавассути паёмрасонҳо паҳн карда мешавад, аксар вақт санҷида намешавад (ё ин ки аз санҷиш нагузаштаанд), зеро корбарон ба маълумоти шиносони худ эътимод доранд ва на ҳамеша дар бораи дурустии он фикр мекунанд» [10,с.80]. Дар ҳақиқат, имрӯзҳо тавассути паёмрасонҳо одамон иттилооти носаҳеҳ ё санҷиданашударо ба ҳамдигар равон мекунанд ва онҳо дар байни корбарони зиёд паҳн мешаванд.

Форумҳои маҷозӣ аллакай чунин хусусият пайдо намудаанд. Чунин форумҳо, ба монанди Reddit ва ё платформаҳои махсуси мавзуӣ аллакай ҳамчун сарчашмаи назарраси паҳнкунии дезинформатсия истифода гардида истодаанд. Дар сомонаҳои мазкур корбарон андешаҳо, хабарҳо ва таҷрибаҳои соҳаҳои мушаххасро дар байни ҳамдигар мубодила мекунанд. Ин фазо барои паҳн намудани хабарҳои қалбакӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Аксар вақт мундариҷаи иттилоотии форумҳои мазкур аз ягон санҷиш намегузарад. Чунин вазъ ба одамоне, ки манфиат ё ҳадафҳои худро доранд, имкон медиҳад, ки аз иттилооти қалбакӣ сӯиистифода кунанд. Ба андешаи И.Ю. Шведов, «бо исми мустаор вориди форумҳо гардидани корбарон низ метавонад ба паҳн кардани паёмҳои бардурӯғ ё гумроҳкунанда мусоидат кунад, зеро набудани масъулият эҳтиётkориро коҳиш медиҳад» [17,с.199]. Ғайр аз ин, платформаҳои видеоӣ, ё ин ки видеопорталҳои YouTube ва TikTok низ дар паҳн кардани маълумоти бардурӯғ фаъолона иштирок мекунанд. Мундариҷаи иитилоотии видео яке аз форматҳои ҷолибтарин барои корбарон мебошад, зеро видеороликҳо ба корбарон имкон медиҳад, ки иттилоотро ба осонӣ ва бе ҳеҷ заҳмат аз худ кунанд. Сарфи назар аз кӯшиши платформаҳои мазкур барои муътадил нигоҳ доштани мундариҷаи иттилоотӣ, бисёр роликҳои дорои маълумоти нодуруст хусусияти вирусӣ пайдо мекунанд. Ин махсусан дар шароити рӯйдодҳои ҷорӣ, ба монанди пандемияи COVID-19, низоъҳои байналмилалӣ ё маъракаҳои интихоботӣ эҳсос мешавад. Дар шароити номбаргардида маълумоти бардурӯғ метавонад ба таври ҷолиб ва бо суръати баланд пешниҳод карда шавад. Баъзе корбарон барои паҳн кардани хабарҳои қалбакӣ ҳатто каналҳои шахсӣ ё корпоративии худро эҷод мекунанд, то ки аз тамошои онҳо пул кор кунанд. Масалан, дар шароити ба амал омадани низои байни Амрикову Исроил бо Эрон дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва видеопорталҳо ҳамарӯза даҳҳо ҳазор хабарҳои қалбакӣ паҳн мешуд.

Бояд гуфт, ки корбари бетаҷриба ё ба қадри кофӣ саводи иттилоотӣ надошта метавонад зимни истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ ва сомонаҳои хабарӣ ба маълумоти бардурӯғ дучор ояд. Сомонаҳои қалбакие, ки бо мақсади ба даст овардани тамошобин сохта шудаанд, аксар вақт нашрияҳои хабарии воқеиро тақлид мекунанд, далелҳои онҳоро таҳриф менамоянд ё тафсирҳои ғайрикасбии худро дар бораи рӯйдодҳо пешниҳод мекунанд. Чунин манбаъҳои хабарӣ, ки онҳоро баъзан вақт «расонаҳои зард» ё «кликбейт» ном мебаранд, тавассути сарлавҳаҳои моҷароҷуёна ва мундариҷаи эмотсионалӣ ба осонӣ таваҷҷуҳи шумораи зиёди хонандагонро ба худ ҷалб мекунанд. Бо дарназардошти гуфтаҳои боло платформаҳои рақамии паҳнкунандаи маълумоти бардурӯғро набояд нодида гирифт. Зеро онҳо дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ ва таъсиррасонӣ ба рафтори корбарон нақши калон мебозанд. Муҳим аст, ки корбарон аз таъсири онҳо огоҳ бошанд ва тафаккури интиқодиро ба иттилооте, ки тавассути ин платформаҳо пешниҳод карда мешавад, татбиқ кунанд.

Механизмҳои паҳн гардидани дезинформатсия ва хабарҳои қалбакӣ. Паҳн кардани маълумоти бардурӯғ ва хабарҳои қалбакӣ дар фазои рақамӣ тавассути механизмҳои хеле мураккаб сурат мегирад. Механизмҳои мазкур, дар навбати худ, метавонанд барои муайян кардани аудиторияи мақсадноке, ки ба мундариҷаи иттилоотии бардурӯғ дучор мешаванд, истифода бурда шаванд. Барои фаҳмидани он, ки ин раванд чӣ гуна кор мекунад, бояд механизмҳои асосии паҳнкунӣ ва инчунин хусусиятҳои аудитория, ки ба он дезинформатсия бештар таъсир мерасонанд, баррасӣ карда шаванд. Онҳоро ба таври зерин нишон додан мумкин аст:

1. Алгоритмҳои шабакаҳои иҷтимоӣ: шабакаҳои мазкур алгоритмҳои мураккабро барои муайян кардани мундариҷаи иттилоотие истифода мебаранд, ки барои корбарон ҷолиб бошад. Чунин алгоритмҳо аксар вақт ба вокуниши эҳсосӣ нигаронида шудаанд, зеро онҳо маълумоти бардурӯғеро, ки боиси хашм ё шокӣ шудани корбарон мегардад, ба аудиторияи васеъ ҷолиб месозанд. Таҳқиқоти олимон нишон медиҳанд, ки паёмҳои дорои мундариҷаи эмотсионалӣ эҳтимолияти вирусӣ шудан ва хусусияти ҷалбнамоии бештар доранд [14]. Дар як қатор корҳои илмӣ қайд мегардад, ки «мундариҷаи иттилоотие, ки эҳсосоти шадидро ба вуҷуд меорад (шодӣ, хашм, тарс, тааҷҷуб) имконияти паҳншавии вирусӣ ва сатҳи баланди ҷалбнамоиро дорад. Паёмҳои аз ҷиҳати эмотсионалӣ ҷолиб таваҷҷуҳи корбаронро бештар ҷалб мекунанд ва онҳоро водор месозанд, ки паёмҳои мазкурро дар байни ҳамдигар мубодила кунанд» [18].

2. Таъсири вирусӣ пайдо намудани иттилоот: маълумоти бардурӯғ аксар вақт аз ҷониби худи корбарон паҳн карда мешавад, зеро корбарон онро бо дӯстон ва пайравонашон мубодила мекунанд. Пас аз он, ки маълумот ба ҳаҷми муҳим мерасад, он метавонад бе ягон тасдиқи иловагӣ ё санҷиши далелҳо кор кунад ва қисми ҷудонашавандаи равандҳои иттилоотӣ гардад.

3. Спам ва ботҳо: истифодаи системаҳои худкор (яъне, ботҳо) барои паҳн кардани мундариҷаи иттилоотӣ яке аз механизмҳои дигари паҳн намудани маълумоти бардурӯғ мебошад. Ботҳо метавонанд хабар интишор кунанд, ба онҳо шарҳ гузоранд ва маъруфияти иттилооти муайянро баланд бардоранд. Чунин алгоритм ба паҳншавии минбаъдаи иттилоот мусоидат мекунад [4]. Ҳамин тариқ, онҳо ба таври сунъӣ таваҷҷуҳи оммавӣ ва мубрамии иттилоотро ба вуҷуд меоранд, то ки манипулятсияи афкори ҷамъиятӣ ҳадафрас шавад.

4. Манипулятсияи оммавӣ: ширкатҳои калон ё шахсони алоҳидае, ки маълумоти бардурӯғ эҷод мекунанд, инчунин метавонанд технологияҳои мураккаби таҳлили маълумотро барои муайян кардани аудиторияи мақсаднок истифода баранд. Ин равиш метавонад таҳқиқи афзалиятҳои корбаронро дар бар гирад. Зеро тавассути он мундариҷаи иттилоотии дорои маълумоти бардурӯғ то ҳадди имкон танзим карда шуда, ба афкор ва рафтори ҷомеа таъсир расонида мешавад.

Хусусияти аудиторияи мақсаднок. Таъсири маълумоти бардурӯғ аз хусусиятҳои аудиторияи мақсаднок вобаста аст. Дар раванди муайян кардани хусусиятҳои аудиторияи мақсаднок, пеш аз ҳама, омилҳои иҷтимоию демографиро ба назар мегиранд. Хусусиятҳои синну сол, таҳсилот ва сатҳи фаҳмиши корбарон метавонанд ба дараҷаи дарки маълумоти бардурӯғ таъсир расонанд. Масалан, корбарони ҷавон метавонанд ба иттилооти вирусӣ бештар осебпазир бошанд, дар ҳоле ки насли калонсол метавонад ба маълумоти тавассути каналҳои ношинос гирифташуда шубҳа дошта бошад. Аммо, аксар вақт омили синну солро метавон дар якҷоягӣ бо дарки интиқодии иттилоот баррасӣ кард. Ташаккули ҳувияти гурӯҳӣ, мансубияти иҷтимоӣ ва манфиатҳо низ метавонанд муайян кунанд, ки иттилоот чӣ гуна қабул карда мешавад. Одамоне, ки ба ғаразҳои гурӯҳӣ майл доранд ва ҳувияти қавӣ доранд, ба монанди ақидаҳои сиёсӣ ё динӣ, метавонанд ба маълумоти бардурӯғе, ки ғаразҳо ва ё муносибати онҳоро тасдиқ мекунанд, бештар дучор шаванд.

Дар раванди фаҳму дарки иттилоот эҳсосот нақши муҳим мебозад. Зеро корбароне, ки тарс, хашм ё изтироб доранд, метавонанд маълумоти нодурустро бештар қабул кунанд ва мубодила намоянд. Аз ин рӯ, маълумоти нодуруст аксар вақт бо мавзуъҳои дорои эҳсосот алоқаманд карда мешавад. Корбарони дорои сатҳи пасти саводнокии иттилоотӣ, ки маълумоти паҳншударо ба таври танқидӣ таҳлил карда наметавонанд ва манбаи паҳншавии онро намешиносанд, ба маълумоти бардурӯғ осебпазиртар хоҳанд буд. Ин алалхусус барои аҳолии калонсол ва инчунин онҳое, ки ба наздикӣ корбари фаъоли шабакаҳои иҷтимоӣ шудаанд, хавфу хатари бештар дорад. Ҳамин тариқ, фаҳмидани стратегияҳои паҳнкунии маълумоти нодуруст ва таҳлил намудани хусусияти аудиторияи мақсаднок дар таҳияи стратегияҳои муқовимат ва баланд бардоштани сатҳи саводнокии иттилоотии ҷомеа мусоидат мекунанд.

Василаҳо ва тактикаи паҳн намудани дезинформатсия. Дар фазои рақамии ҷомеаи муосир паҳн кардани маълумоти бардурӯғ ва хабарҳои қалбакӣ бо истифода аз технологияҳо ва стратегияҳои гуногун сурат мегирад. Технологияҳои мазкур ба гурӯҳҳои тахрибӣ имкон медиҳанд, ки афкори ҷамъиятиро идора кунанд. Бинобар ин, дар ин бахши

таҳқиқот воситаҳо ва тактикаҳое, ки барои эҷод ва паҳн кардани маълумоти бардурӯғ истифода мешаванд, таҳлил мегардад. Яке аз воситаҳои асосии паҳн кардани маълумоти нодуруст шабакаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла Facebook, Twitter, Instagram ва TikTok ба шумор мераванд. Платформаҳои мазкур, пеш аз ҳама, ба тахрибкорон имкон медиҳанд, ки мундариҷаи иттилоотиро фавран эҷод ва мубодила кунанд. Алгоритмҳои шабакаҳои иҷтимоӣ ба афзоиши ҷалби таваҷҷуҳ нигаронида шудаанд. Онҳо ба паҳн кардани хабарҳои эмотсионалӣ ва ҳассос мусоидат мекунанд ва барои интиқол додани маълумоти бардурӯғ муҳити мусоид фароҳам меоваранд [11]. Бояд гуфт, ки дар миқёси калон паҳн намудани маълумоти бардурӯғ асосан тавассути системаҳо ва ботҳои худкор анҷом дода мешаванд. Чунин барномаҳои компютерӣ метавонанд бо исми мустаор мундариҷаи иттилоотиро эҷод, нашр ва паҳн кунанд. Ботҳо метавонанд аккаунтҳои зиёдеро фаъолона ташкил кунанд ва дидани маълумоти мушаххасро тавассути шарҳҳои оммавӣ ва лайкҳо афзоиш диҳанд. Чунин ҳолат иллюзияи манфиати ҷамъиятиро ба вуҷуд меорад. Истифодаи ботҳо инчунин имкон медиҳад, ки мубоҳисаҳои маҷозӣ идора карда шуда, афкори ҷамъиятӣ тавассути эҷоди муҳокимаҳои қалбакӣ ё нигоҳ доштани нуқтаи назари муайян тағйир дода шавад.

Барои дезинформатсияи афкори ҷамъиятӣ «расонаҳои зард» ва кликбейт низ ба таври фаъол истифода бурда мешаванд. Масалан, кликбейт усули стратегиест, ки дар сарлавҳаҳо барои ҷалби таваҷҷуҳи корбарон истифода мешавад. Сарлавҳаҳои сенсатсионӣ ва даъваткунанда одатан ба мундариҷаи иттилоотии мақола мувофиқат намекунанд, аммо онҳо боиси шавқу завқи корбарон аз ҳисоби кунҷковии онҳо мегардад. Ин стратегия махсусан дар шароити паст будани саводнокии иттилоотии корбарон самаранок аст, бахусус вақте ки корбарон далелҳоро тафтиш намекунанд. Платформаҳои мубоҳисавӣ ва формуҳое, ки барои мубодилаи иттилооти беном пешбинӣ мешаванд, яке аз манбаҳои асосии паҳн гардидани маълумоти бардурӯғ мебошанд. Масалан, чунин платформаҳо, ба монанди «Reddit» ё «4chan» имкониятҳоеро доранд, ки барои мубодилаи иттилоот бо исми мустаор хизмат мекунанд ва онҳоро дар байни нафароне, ки мехоҳанд маълумоти бардурӯғро бидуни тарс паҳн кунанд, маъмул мекунанд. Дар чунин форумҳои маҷозӣ иттилооти бардурӯғ аксар вақт ҳамчун «муҳокимаҳои гарму ҷушон» нишон дода мешавад ва аз ин рӯ, онҳо ба назар аслӣ менамоянд.

Паҳн намудани иттилооти тақаллубӣ ва ба амал баровардани дезинформатсия бо усулҳои гуногун анҷом дода мешавад. Аз ҷумла, сохтани аккаунтҳои қалбакӣ, истифодаи иттилооти вирусӣ, ҷалб намудани шахсони бонуфуз, бо аудиторияҳои гуногун мутобиқ намудани мундариҷаи иттилоотӣ, таҳлили аудиторияи мушаххас ва ғ. ба онҳо мисол шуда метавонанд.

Ботҳо ва аккаунтҳои қалбакии шабакаҳои иҷтимоӣ барои паҳн кардани маълумоти бардурӯғ фаъолона истифода мешаванд. Онҳо метавонанд ба корбарони воқеӣ монанд бошанд, бо дигарон муошират кунанд ва маълумоти бардурӯғро фаъолона мубодила намоянд. Аккаунтҳои қалбакӣ ё худкор манбаъҳои аслии маълумоти бардурӯғро то андозае пинҳон мекунанд ва барои эҷод намудани иллюзияҳои дастаҷамъӣ равона мегарданд. Ғайр аз ин, бояд гуфт, ки ҳангоми ба амал баровардани дезинформатсия аксар вақт тасвирҳо, видеоҳо ё иттилооти таъсирнок истифода бурда мешаванд. Онҳо бо мақсади таъсири эмотсионалӣ расонидан ба корбарон истифода мегарданд. Ин гуна иттилооти вирусӣ метавонад тавассути ҷалби таваҷҷуҳи корбарон ва мубодилаи минбаъдаи он дар шабакаҳои гуногун, аз ҷумла паёмрасонҳо, зуд паҳн шавад. Дар чунин шароит дастрасии иттилооти вирусӣ ба таври назаррас афзоиш меёбад.

Аксар вақт дезинформатсия ва хабарҳои қалбакӣ аз ҷониби шахсиятҳои ҷамъиятӣ ё блогероне, ки дар шабакаҳои иҷтимоӣ маъруфанд, дастгирӣ карда мешаванд. Чунин дастгирӣ метавонад аз ҷониби шахсони беғараз, яъне одамоне, ки худашон бо дезинформатсия робитаи зич надоранд, аммо онро дар доираҳои худ паҳн мекунанд, амалӣ карда шавад. Самаранокии дезинформатсия аксар вақт аз қобилияти муаллифон барои мутобиқ кардани паёмҳои худ бо аудиторияҳои гуногун вобаста аст. Ин метавонад шиорҳо, тасвирҳои визуалӣ ва тарзи муоширатеро дар бар гирад, ки барои аудиторияи муайян қобили қабул ва мувофиқанд. Чунин технология эҳтимолияти ҳамчун иттилооти боэътимод дарк гардидани паёмро хеле зиёд мекунад. Барои ба даст овардани муваффақияти бештар паҳнкунандагони дезинформатсия аксар вақт усулҳои гуногуни

таҳлилиро барои омӯхтани рафтор ва афзалиятҳои аудиторияи мақсаднок истифода мебаранд. Дар асоси таҳлилҳои мазкур онҳо метавонанд стратегияҳои муассир интихоб кунанд ва муайян намоянд, ки кадом шакли иттилоот метавонад вокуниши бештар ба вуҷуд оварад.

Ҳамин тариқ, воситаҳо ва тактикаи паҳнкунии маълумоти носаҳеҳ экосистемаи мураккаберо ташкил медиҳанд, ки дар он ақидаи корбарони шабакаҳои иҷтимоӣ вобаста ба таъсири омилҳои гуногун ташаккул ва тағйир меёбанд. Баланд бардоштани сатҳи огоҳии ҷомеа дар бораи он, ки механизмҳои мазкур чӣ гуна истифода мегарданд, барои муқовимат ба манипулятсияи иттилоотӣ хеле муҳим аст.

Механизмҳои психологии дезинформатсия. Дар раванди омӯзиши ҳассосияти корбарон ба дезинформатсия ва хабарҳои қалбакӣ омилҳои маърифатӣ ва равонӣ бояд ба инобат гирифта шаванд. Дар заминаи таҳлилу баррасии омилҳои мазкур муайян кардан мумкин аст, ки чаро гурӯҳи муайяни одамон ба манипулятсия ва дезинформатсия бештар осебпазиранд. Яке аз чунин омилҳо дастнорас будани мазмуни аслии иттилоот мебошад. Ин падидаи психологӣ нишон медиҳад, ки чӣ гуна дастнорас ё номуайян будани иттилоот метавонад ба сатҳи баландтари таъсиррасонии дезинформатсия оварда расонад. Одамоне, ки дар атрофи ягон масъала маълумоти кофӣ надоранд, метавонанд ҳама гуна ақида ё паёмҳоро ҳамчун ҳақиқат қабул кунанд, ҳатто агар онҳо бардурӯғ бошанд ҳам [5]. Ғайр аз ин, тафаккури гурӯҳӣ низ барои паҳн гардидани дезинформатсия мусоидат мекунад. Зеро одамон аксар вақт дар асоси андешаҳои атрофиён қарор қабул мекунанд ё андешаҳои худро ташаккул медиҳанд. Таъсиррасонии гурӯҳӣ шахсони алоҳидаро водор мекунад, ки эътиқоди гурӯҳро қабул кунанд, ҳатто агар онҳо бо далелҳои мавҷуда мухолиф бошанд ҳам. Аз ин рӯ, агар дар гурӯҳи иҷтимоӣ дар бораи чизе ақидаи устувор вуҷуд дошта бошад, ҳатто агар онҳо хато кунанд ҳам, он метавонад ба паҳн шудани маълумоти бардурӯғ мусоидат намояд.

Эҳсосоти гуногун низ барои таъсирпазир намудани дезинформатсия нақши муҳим мебозанд. Одамоне, ки эҳсосоти шадидро аз сар мегузаронанд, иттилоотеро, ки боиси хашм, тарс ё изтироби онҳо мегардад, бештар мубодила мекунанд. Маълумоти нодуруст дар бораи бемориҳо, ҷангҳо ё дигар офатҳои табиӣ метавонад тарсро ба вуҷуд орад. Дар чунин шароит паҳншавии чунин иттилоот ба таври назаррас афзоиш меёбад. Масалан, паёмҳое, ки воқеаҳои даҳшатнокро дар бар мегиранд, метавонанд дар шабакаҳои иҷтимоӣ зудтар паҳн шаванд ва таъсири иттилооти носаҳеҳро бамаротиб бештар намоянд. Аммо иттилооте, ки боиси ба вуҷуд омадани хашму ғазаб мегардад, таваҷҷуҳи корбаронро бештар ҷалб мекунад. Масалан, хабарҳои қалбакии дорои ҳисиёти нафрату бадбинӣ, ҷанҷолҳои сиёсӣ ё камбудиҳои мақомоти давлатӣ метавонанд вокунишҳои эҳсосиро ба вуҷуд оранд ва дар натиҷа ба паҳншавии чунин маълумоти бардурӯғ мусоидат кунанд [17].

Ба инобат гирифтани эҳсосоти марбут ба эътимод низ хеле муҳим аст. Истифодабарандагоне, ки ба манбаи иттилоот эътимод доранд (масалан, ба дӯст ё блогери маъруф), ба мундариҷаи иттилоотӣ муносибати танқидӣ зоҳир намекунанд ва ҳатто агар он маълумоти бардурӯғ дошта бошад ҳам, зеро онро боэътимод меҳисобанд. Ҳамин тариқ, таҳлилу баррасии омилҳои маърифатӣ ва равонӣ нишон медиҳанд, ки корбарони шабакаҳои иҷтимоӣ ба дезинформатсия ва хабарҳои қалбакӣ чи гуна ҳассосият доранд. Ҳассосияти аудитория ба дезинформатсия ва хабарҳои қалбакӣ асосан бо ёрии таъсиррасонии гурӯҳӣ муайян карда мешавад. Механизмҳои мазкур ба тарзи дарки иттилоот аз ҷониби одамон ва вокуниши онҳо ба паёмҳое, ки метавонанд дурӯғ ё таҳрифро дар бар гиранд, таъсир мерасонанд.

Эътироф намудани иттилоот падидаи маърифатие мебошад, ки майли афродро барои дарк, тафсир ва ба ёд овардани маълумот ба тарзе тавсиф мекунад, ки бо эътиқод ва ақидаҳои мавҷудаи онҳо мувофиқат кунад. Чунин боварӣ ба одамон имкон медиҳад, ки далелҳо ва маълумотеро, ки бо ақидаҳои онҳо мухолифанд, нодида гиранд ё рад кунанд. Масалан, агар шахс афзалияти қавии сиёсӣ дошта бошад, эҳтимоли бештар дорад, ки ба маълумоте, ки мавқеи онҳоро тасдиқ мекунад, эътимод кунад ва маълумотеро, ки мавқеи онҳоро зери суол мебарад, нодида гирад [2]. Одамон дар доираи боварҳои худ амал мекунанд, аз ин рӯ, аксар вақт гирифтани маълумотро аз манбаъҳои муайяне, ки аллакай эътимоди онҳоро ба даст овардаанд, афзалтар медонанд. Ин метавонад ба эҷоди «ҳубобчаҳои иттилоотӣ» оварда расонад, ки дар он танҳо маълумоти монанд ва назарҳои

яктарафа дар байни афроди ҳамфикр паҳн мешаванд. Дар чунин шароит маълумоти нодурусте, ки ба интизориҳо ва тасаввуроти пештараи корбарон мувофиқат мекунад, метавонад ба осонӣ паҳн шавад ва ҳамчун ҳақиқат қабул гардад.

Таъсиррасонии гурӯҳӣ механизми иҷтимоиест, ки дар он афкор ва рафтори афрод дар доираи гурӯҳе, ки ба он тааллуқ доранд, ташаккул меёбад. Одамон аксар вақт кӯшиш мекунанд, ки ба интизориҳои гурӯҳи худ мутобиқ шаванд ва метавонанд назари худро барои нигоҳ доштани ҳамоҳангӣ дар муносибатҳо тағйир диҳанд, ҳатто агар ин маънои нодида гирифтани маълумот ё далелҳои объективиро дошта бошад. Як шакли чунин фишор конформизм аст, вақте ки афрод андешаи гурӯҳро бар зарари эътиқоди худ қабул мекунанд.

Баъзан вақт мушоҳида намудан мумкин аст, ки ин ё он гурӯҳ ба қишрҳои гуногун ва ҳатто зидди ҳамдигар ҷудо мешаванд. Ин раванд вақте рух медиҳад, ки одамон дар як гурӯҳ метавонанд назари тундтареро нисбат ба он ки дар аввал доштанд, ошкор кунанд. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки баҳсҳо дар гурӯҳҳои афроди ҳамфикр таъсири қутбшавии гурӯҳро ба вуҷуд меоранд ва ин ҳолат метавонад ба пайдоиши маълумоти нодуруст ва хабарҳои қалбакӣ оварда расонад. Ақидаҳои қавӣ ва якҷонибаи гурӯҳӣ таассуби аъзоёнро тақвият медиҳанд ва боиси он мегарданд, ки маълумоти нодуруст ба меъёр табдил ёбад ва ҳатто далелҳои қобили қабул ҳисобида шавад [16]. Гурӯҳҳо аксар вақт қоидаҳои худро дар бораи он чизе, ки барои муҳокима қобили қабул аст, эҷод мекунанд. Чунин ҳолат паҳншавии маълумоти нодурустро метезонад, зеро ақидаҳое, ки ба ин қоидаҳо мухолифанд, метавонанд нодида гирифта шаванд ё пахш карда шаванд, ки дар натиҷа нисбат ба дигар манбаъҳои иттилоотӣ фазои нобоварироро ба вуҷуд меорад.

Дар шароити рақамикунонӣ шабакаҳои иҷтимоӣ меъёрҳо ва таъсиррасонии гурӯҳиро тақвият медиҳанд. Одамоне, ки аз шабакаҳои иҷтимоӣ иттилоот мегиранд, бо эҳтимоли зиёд дар баҳсу мунозираҳо иштирок мекунанд ва мубодилаи афкорро дар дохили гурӯҳи худ бештар менамоянд. Ин падида метавонад ба таъсири гурӯҳӣ оварда расонад. Дар чунин гурӯҳҳо маълумот, ҳатто агар маълумоти нодуруст бошад ҳам, фаъолона дастгирӣ ва паҳн карда мешавад. Ғайр аз ин, ҳар қадар маълумот бештар баррасӣ шавад, ҳамон қадар эҳтимоли қабули он ҳамчун ҳақиқат бештар мегардад.

Ҳамин тариқ, механизмҳои ташаккул ёфтани боварҳо ва таъсири гурӯҳӣ барои паҳн гардидани маълумоти нодуруст ва хабарҳои қалбакӣ заминаи мафкуравӣ фароҳам меоранд. Таҳияи стратегияҳои муассир барои муқовимат бо ин механизмҳо дарки амиқи чунин равандҳои равонӣ ва инчунин баланд бардоштани арзёбии интиқодии корбарон ба иттилоотро талаб мекунад. Дарки механизмҳои асоси ин падидаҳо қадами муҳим дар бунёди ҷомеае мебошад, ки ба таъсири манфии маълумоти нодуруст тобовар аст.

Дар ҷаҳони муосир маълумоти нодуруст (дезинформатсия) ва хабарҳои қалбакӣ (хабарҳои фейкӣ) рӯз аз рӯз бештар мегарданд ва ба аудиторияҳои гуногун таъсири амиқ мерасонанд. Субъектҳои гуногуни манфиатдор дар равандҳои номбаргардида стратегияҳоеро истифода мебаранд, ки на танҳо барои таҳрифи афкори ҷамъиятӣ нигаронида шудаанд, балки осебпазирии қишрҳои гуногуни ҷомеаро ба вуҷуд меоваранд. Стратегияҳои мазкур ҳам дар сиёсат ва ҳам дар соҳаи ВАО фаъолона истифода мешаванд ва маҳз тавассути онҳо маълумоти бардурӯғ дар байни одамон паҳн мегардад.

Яке аз чунин стратегияҳо назарфиребии эмотсионалӣ мебошад. Бо ин мақсад дар мундариҷаи маълумоти нодуруст аксар вақт эҳсосоти қавӣ, ба монанди тарс, хашм ё ошуфтагӣ ҷойгир карда мешавад. Дар таҳқиқоти олимон нишон дода мешавад, ки маълумоти пур аз эҳсосот вокунишҳои шадидро ба вуҷуд меорад ва дарки интиқодии далелҳоро коҳиш медиҳад [6]. Масалан, хабарҳо дар бораи офатҳои табиӣ ё моҷароҳои ҷамъиятӣ метавонанд изтиробро ба вуҷуд оранд ва одамонро ба изҳороти навбатӣ омода мекунанд ва бештар осебпазир мегардонанд.

Стратегияи дигар ин истифодаи шахсони бонуфуз барои баланд бардоштани эътимоднокии маълумоти дезинформатсионӣ мебошад. Вақте ки шахсиятҳои маъруф ё муътабар нуқтаи назар ё иттилооти муайянро дастгирӣ мекунанд, бисёриҳо майл доранд, ки онро қабул кунанд. Ин метавонад тавассути паҳн кардани иттилоот аз ҷониби сиёсатмадорон, блогерҳо ё шахсиятҳои ҷамъиятӣ рух диҳад [12]. Дар чунин маврид намуди зоҳирии эътимоднокии иттилоот ба вуҷуд меояд. Аз ин рӯ, манипуляторҳо аксар вақт дар

сарлавҳаҳо ё шарҳҳо барои ҷалби эътимоди аудитория, ҳатто барои рӯйпуш намудани маълумоти бардурӯғ номи шахсони машҳурро истифода мебаранд.

Паҳншавии маълумоти носаҳеҳ (дезинформатсия) инчунин тавассути эҷоди ҳубобчаҳои иттилоотӣ низ фаъолона ташвиқ карда мешавад. Ҳубобчаҳои иттилоотӣ гурӯҳҳои шабакавие мебошанд, ки дар он корбарони шабакаҳои иҷтимоӣ танҳо аз маҷмуи маҳдуди манбаъҳо маълумот мегиранд. Чунин ҳолат эҳсоси якдилӣ ва ризоияти таҳрифшударо ба вуҷуд меорад. Аммо ин зуҳурот, дар навбати худ, дар муқобили манипулятсия осебпазирии одамонро бештар мекунад. Вақте ки аудитория бо нуқтаи назари алтернативӣ рӯ ба рӯ намешавад, онҳо наметавонанд иттилооти мавҷударо таҳлили интиқодӣ намоянд. Дар натиҷа чунин тамоюлот боиси паҳншавии хабарҳои қалбакӣ мегардад. Стратегияи дигар содда кардану дастрас намудани мазмуни иттилоот мебошад. Дар доираи стратегияи мазкур масъалаҳои мураккаб ва бисёрҷабҳа аксар вақт ба шиорҳо ё диаграммаҳои оддӣ табдил дода мешаванд. Дар чунин шароит мазмуни онҳо барои аудиторияи васеъ фаҳмо мегарданд. Чунин тамоюлот тафаккури интиқодиро халалдор менамояд ва одамон метавонанд ба маълумоти дезинформатсия бештар майл дошта бошанд, зеро он дар шакли содда ва ба осонӣ ҳазмшаванда пешниҳод карда мешавад. Ҳамин тариқ, механизмҳои афзоиши ҳассосият ва осебпазирии аудитория дар заминаи стратегияҳои психологӣ идора карда мешаванд. Дарки усулҳои мазкур имкон медиҳад, ки бар зидди дезинформатсия чораҳои муассир таҳия гардида, саводнокии иттилоотии аҳолӣ баланд бардошта шавад.

Хулоса. Ба афкори ҷамъиятӣ омилҳои гуногун таъсир мерасонанд. Яке аз чунин омилҳои таъсиррасон зуҳуроти дезинформатсия мебошад. Вақте ки маълумоти бардурӯғ ба фазои иттилоотӣ ворид мешавад, он метавонад фавран ба афкор ва амалу рафтори одамон таъсир расонад. Яке аз механизмҳои таъсирноку хатарнок шудани дезинформатсия – ин такроран нашр намудани маълумоти бардурӯғ аст. Дар таҳқиқоти илмии олимон низ таъкид гардидааст, ки «ҳар қадар одамон бо як изҳорот зуд-зуд дучор шаванд, эҳтимоли он ки онҳо ба дурустии он бовар кунанд, ҳамон қадар зиёдтар мешавад. Ҳар қадар одамони бештар паёмеро мубодила кунанд, ҳамон қадар барои мушоҳидакунанда боварибахштар ба назар мерасад» [7]. Чунин зуҳурот дар адабиёти илмӣ «натиҷаи таъсири бисёркарата» номида мешавад. Бинобар ин, субъектҳои дезинформатсия (ё ин ки паҳнкунандагони иттилооти бардурӯғ аз ин усул барои тақвияти мавқеи худ фаъолона истифода мебаранд.

Намудҳои гуногуни эҳсосот дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ нақши муҳим мебозанд. Хабарҳои бардурӯғ аксар вақт аксуламалҳои қавии эмотсионалӣ, ба монанди хашм, тарс ё шодмониро ба вуҷуд меоранд. Маълумоти бардурӯғе, ки бо тасвирҳои равшан ва эмотсионалӣ пур карда шудааст, имкони бештари расидан ба аудиторияи васеътар ва таъсир расонидан ба афкори онҳоро дорад. Шабакаҳои иҷтимоӣ ба паҳншавии босуръати чунин паёмҳо мусоидат намуда, сабабгори пайдоиши ҷараёнҳои нави иттилоотӣ мегардад. Чунин вокуниши эмотсионалӣ боиси дастгирии беихтиёронаи баъзе нуктаҳои назар мегардад, ҳатто агар онҳо бар асоси маълумоти нодуруст ҳам таҳия шуда бошанд.

Маълумоти бардурӯғ метавонад ба муҳити сиёсии ҷомеа таъсири амиқ расонад. Хабарҳои бардурӯғро метавон барои фиреб додани интихобкунандагон, таъсир расонидан ба тасаввуроти онҳо, таҳриф намудани шахсияти номзадҳо ё рӯйдодҳои сиёсӣ истифода бурд. Дар раванди баргузории интихобот маъракаҳои иттилоотии дезинформатсионӣ (паҳн намудани иттилооти бардурӯғ) метавонанд вазъиятро ноором кунанд, нобоваріро ба ҳукумат афзоиш диҳанд ё ҳатто рушди бонизоми равандҳои демократиро халалдор созанд. Маъракаҳои интихоботии соли 2016 дар ИМА ва Brexit дар Британия мисоли равшани ин гуфтаҳо мебошанд. Он замон паҳн гардидани маълумоти носаҳеҳ ва далелҳои бардурӯғ дар байни шаҳрвандон вокунишҳои эмотсионалиро ба вуҷуд оварда буд. Бинобар ин, паҳн гардидани маълумоти нодуруст ва хабарҳои қалбакӣ ба суботи иҷтимоӣ ва сиёсӣ таҳдиди ҷиддӣ эҷод мекунанд ва ба равандҳои иҷтимоӣ, маъракаҳои интихоботӣ ва муносибатҳои байни гурӯҳҳои гуногуни ҷомеа таъсири назаррас мерасонанд.

Яке аз паёмадҳои манфии дезинформатсия халалдор кардани суботи иҷтимоӣ аст. Маълумоти бардурӯғ метавонад дар байни шаҳрвандон боиси паҳншавии тарсу ҳарос ва нафрат гардад. Масалан, дар кишварҳое, ки маълумот дар бораи низоъҳои байнимиллӣ ё

байнидинӣ таҳриф карда мешавад, сатҳи норозигӣ ва таҷовуз афзоиш меёбад. Дезинформатсия метавонад дар бораи таҳдидҳои воқеӣ тасаввуроти бардурӯғро ба вучуд орад, ки дар навбати худ боиси афзоиши шиддати иҷтимоӣ ва дар баъзе мавридҳо истифодаи зӯроварӣ мегардад. Ҳодисаҳои пурсарусадои зӯроварӣ, сӯхтор ва ё дигар амалҳои таҷовузкорона метавонанд ногаҳон дар муҳитҳое рух диҳанд, ки дар он ҷойҳо саводнокии иттилоотӣ паст аст.

Дар шароити таҳдиди афзояндаи дезинформатсия ва хабарҳои қалбакӣ таҳияи чораҳои муассири муқовимат ва таъмини амнияти иттилоотӣ хеле муҳим мебошад. Барои ҳифзи шахрвандон ва ҷомеа аз оқибатҳои манфии маъракаҳои дезинформатсионӣ бояд чораҳои дахлдор андешида шаванд. Яке аз роҳҳои муассири муқовимат бо дезинформатсия беҳтар кардани саводнокии иттилоотии аҳолӣ мебошад. Барномаҳои таълимӣ, семинарҳо ва курсҳои омӯзишӣ оид ба шинохтани хабарҳои қалбакӣ имкон медиҳад, ки малакаҳои муайян кардани манбаъҳои боэътимод ва таҳлили интиқодии иттилоот ташаккул дода шавад. Барномаҳо ва лоиҳаҳои таълимие, ки ба рушди тафаккури таҳлилӣ ва малакаҳои таҳқиқотӣ нигаронида шудаанд, метавонанд ҷомеаро барои муқовимати фаъолона ба манипулятсия омода кунанд.

Усули дигари муҳимми муқовимат ба дезинформатсия истифодаи технологияҳои санҷиши далелҳо мебошад. Алгоритмҳо ва платформаҳои рақамӣ барои тасдиқи дурустии иттилоот рӯз аз рӯз маъмултар мешаванд. Онҳоро метавон барои таҳлили хабарҳо ва паёмҳои шабакаҳои иҷтимоӣ, муайян кардани дурӯғҳо ва таъкид кардани зарурати таҳқиқоти минбаъда истифода бурд. Платформаҳои рақамии «Snopes» ё «FactCheck.org» бо ҳамин мақсад ташкил гардида, аз ҷониби қишрҳои гуногуни ҷомеа истифода бурда мешаванд.

Тадқиқоти мазкур тибқи нақшаи Барномаи дурнамои фаъолияти илмӣ-тадқиқотии кафедраи сиёсатшиносии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ» барои солҳои 2025-2030 таҳти унвони «Равандҳои иҷтимоию сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ» амалӣ карда шудааст.

Муқарриз: д.и.с., дотсенти ДМТ – Сафарализода Х.Қ.

АДАБИЁТ

1. Абдикаримов, К.А. Актуальность продвижения медиаграмотности населения Узбекистана на современном этапе [Текст] / К.А. Абдикаримов // Иностранные языки в Узбекистане. – 2023. – №5 (52). – С. 174-187.
2. Бурнашев, Р.Ф. Анализ роли и места личности в информационном пространстве [Текст] / Р.Ф. Бурнашев // Universum: общественные науки. – 2023. – № 10 (101). – С. 21-26.
3. Варуха, И.В. Новые интернет-медиа как уникальное явление современной коммуникации [Текст] / И.В. Варуха, А.Ф. Давлетбаева // Тенденции развития науки и образования. – 2023. – № 96-3. – С.39-41.
4. Гоноцкая, Н.В. Масс-медиа в современном социокоммуникативном пространстве [Текст] / Н.В. Гоноцкая // Философская мысль. – 2018. – №7. – С.42-54.
5. Давыдов, С.Г. Инфодемия и ее исследования глазами молодых социологов / С.Г. Давыдов // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2022. – № 4 (170). – С. 343-353.
6. Дзялошинский, И.М. Манипулятивные технологии в масс- медиа [Текст] / И.М. Дзялошинский // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – 2005. – №1. – С. 29-55.
7. Иллюзия правды: почему мы склонны верить часто повторяемым утверждениям [Электронный ресурс]. –URL: https://www.b17.ru/article/787755/ (дата обращения: 25.03.2026 г.)
8. Кенжетаев, Б.Е. Информационная безопасность: понятие, сущность, содержание [Текст] / Б.Е. Кенжетаев // Вестник Торайгыров университета. Гуманитарная серия. – 2020. – №4. – С.36-45.
9. Кошкарова, Н.Н. Фейковые новости: креативное решение или мошенничество? [Текст] / Н.Н. Кошкарова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2018. – №2 (191). – С.14-18.
10. Красовская, Н.Р. Фейковые новости как феномен современности [Текст] / Н.Р. Красовская, А.А. Гуляев, Г.Н. Юлина // Власть. – 2019. – Т.27. – №4. – С.79-82.
11. Куракин, А.В. Информационная безопасность в системе государственной службы [Текст] / А.В. Куракин, Г.Н. Кулешов, П.В. Несмелов // Административное и муниципальное право. – 2013. – №2 (62). – С. 172-176.
12. Лозовая, А.А. Формы и методы воздействия массовой коммуникации на массовое сознание / А.А. Лозовая // Вестник Московского университета. Серия 27: Глобалистика и геополитика. – 2025. -№ 3. – С.123-142.
13. Марчуков, А.Н. «Публичная дипломатия 2.0» как инструмент внешнеполитической деятельности [Текст] / А.Н. Марчуков // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. – 2014. – № 4 (28). – С. 104-113.
14. Пащенко, Е.А. Роль эмоционального контента в медиапотреблении: как СМИ влияют на настроение аудитории [Текст] / Е.А. Пащенко // Постулат. – 2025. – № 1 (111). –С.145-150.

15. Сугаипов, С.А. Информационная безопасность в сети Интернет [Текст] / С.А. Сугаипов, Э.Р. Гузуева, Л.Ш. Болтаева // Тенденции развития науки и образования. – 2022. – № 92-11. – С. 25-27.
16. Феномен групповой поляризации. Этапы, причины, последствия [Электронный ресурс]. –URL: https://www.b17.ru/blog/group_polarization_phenomenon/ (дата обращения: 09.04.2026 г.)
17. Шведов, И.Ю. Постправда: фейковые новости как феномен современной культуры [Текст] / И.Ю. Шведов // Nomothetika: Философия. Социология. Право. – 2025. – Т.50. – №1. – С. 196-202.
18. Эмоциональные посты в соцсетях повлияли на выбор продуктов при покупке [Электронный ресурс]. –URL: https://naukatv.ru/news/emotivnyj_marketing_dlya_ustojchivogo_potrebleniya_issledovanie_vliyaniya_postov_v_sotsialnykh_setyakh_na_otsenku_shokolada (дата обращения: 08.04.2026 г.)

ПАҲНШАВИИ ДЕЗИНФОРМАТСИЯ, ХАБАРҲОИ ҚАЛБАКӢ ВА НАЗАРФИРЕБИИ АФКОРИ ҶАМЪИЯТӢ ТАВАССУТИ ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ

Дар мақолаи мазкур паҳншавии иттилооти бардурӯғ (дезинформатсия), хабарҳои қалбакӣ (фейкнюс) ва манипулятсияи афкори ҷамъиятӣ тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ баррасӣ мешавад. Бояд иқрор шуд, ки лентаҳои хабарӣ, системаҳои тавсиядиҳӣ ва иттилооти вирусии шабакаҳои иҷтимоӣ барои паҳншавии босуръати маълумоти бардурӯғ ва хабарҳои қалбакӣ муҳити мусоид фароҳам овардаанд. Муайян намудани механизмҳои паҳн гардидани дезинформатсия, ошкор намудани технологияҳои манипулятсияи афкори ҷамъиятӣ ва арзёбии самаранокии чораҳои пешгирӣ намудани онҳо мақсади таҳқиқотро ташкил медиҳанд. Дар рафти таҳқиқот намудҳои зерини дезинформатсия муайян гардид: хабарҳои комилан сохта, таҳрифи далелҳо бо роҳи берун кардани онҳо аз мундариҷаи мавод ва маводи визуалие, ки ҳамчун воқеият пешниҳод шудаанд. Ботҳо ва аккаунтҳои қалбакие, ки иллюзияи дастгирии оммавиро ба вуҷуд меоранд, воситаҳои асосии манипулятсия мебошанд. Дар мақола ба нақши алгоритмҳои шабакаҳои иҷтимоӣ диққати зарурӣ дода шудааст. Муайян карда шуд, ки дезинформатсия нисбат ба хабарҳои боэътимод 70% тезтар паҳн мешавад ва вируснокии он дар соатҳои аввали пас аз нашр, пеш аз гузаронидани санҷиши далелҳо, ба авҷи худ мерасад. Чораҳои муқобил, аз ҷумла нишонагузории мундариҷаи шубҳанок, санҷиши далелҳо, тағйир додани алгоритмҳо ва беҳтар кардани саводнокии иттилоотии корбарон таҳлил карда шудаанд. Масдуд кардани хабарҳои қалбакӣ боиси интиқоли он ба гурӯҳҳои пӯшида ё мессенҷерҳо мегардад ва санҷиши далелҳо аксар вақт ба таъхир меафтад. Бинобар ин, дар муқовимат бо падидаҳои номбаргардида истифодаи равиши ҳамаҷониба, аз ҷумла чораҳои технологӣ, ҳуқуқӣ ва таълимӣ зарур мебошад.

Калидвожаҳо: иттилооти бардурӯғ, хабарҳои қалбакӣ, назарфиребии афкори ҷамъиятӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ, амнияти иттилоотӣ, таҳдидҳои иттилоотӣ, суботи сиёсӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, иттилооти вирусӣ.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ДЕЗИНФОРМАЦИИ, ФЕЙКОВЫХ НОВОСТЕЙ И МАНИПУЛИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫМ МНЕНИЕМ ЧЕРЕЗ СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ

В данной статье рассматривается распространение ложной информации (дезинформации), фейковых новостей и манипулирование общественным мнением через социальные сети. Следует отметить, что новостные ленты, рекомендательные системы и вирусная информация в социальных сетях создали благоприятную среду для быстрого распространения ложной информации и фейковых новостей. Цель исследования – выявление механизмов распространения дезинформации, определение технологий манипулирования общественным мнением и оценка эффективности мер по их предотвращению. В ходе исследования были выявлены следующие типы дезинформации: полностью сфабрикованные новости, искажение фактов путем их удаления из содержания материалов и визуальных материалов, представленных как реальность. Основными инструментами манипуляции являются боты и фейковые аккаунты, создающие иллюзию общественной поддержки. В статье уделяется должное внимание роли алгоритмов социальных сетей. Было установлено, что дезинформация распространяется на 70% быстрее, чем достоверные новости, а ее вирусность достигает пика в первые часы после публикации, до проверки фактов. Проанализированы контрмеры, включая пометку подозрительного контента, проверку фактов, изменение алгоритмов и повышение информационной грамотности пользователей. Блокировка фейковых новостей приводит к их распространению в закрытых группах или мессенджерах, а проверка фактов часто задерживается. Поэтому для борьбы с этими явлениями необходим комплексный подход, включающий технологические, правовые и образовательные меры.

Ключевые слова: дезинформация, фейковые новости, манипулирование общественным мнением, социальные сети, информационная безопасность, информационные угрозы, политическая стабильность, общественный порядок, вирусная информация.

SPREADING DISINFORMATION, FAKE NEWS, AND MANIPULATING PUBLIC OPINION THROUGH SOCIAL MEDIA

In this article examined the spread of misinformation (disinformation), fake news, and the manipulation of public opinion through social media. It should be noted that news feeds, recommendation systems, and viral information on social media have created a favorable environment for the rapid spread of misinformation and fake news. The purpose of the study is to identify the mechanisms of disinformation dissemination, identify technologies for manipulating public opinion, and evaluate the effectiveness of measures to prevent them. The study identified the following types of disinformation: completely fabricated news, distortion of facts by removing them from the content of materials and visual materials presented as reality. The main tools of manipulation are bots and fake accounts that create the illusion of public support. The article pays due attention to the role of social media algorithms. It was found that disinformation spreads 70% faster than reliable news, and its virality peaks in the first hours after publication, before fact-checking. Countermeasures are analyzed, including flagging suspicious content, fact-checking, changing algorithms, and improving user information

literacy. Blocking fake news leads to its dissemination in closed groups or messaging apps, and fact-checking is often delayed. Therefore, combating these phenomena requires a comprehensive approach, including technological, legal, and educational measures.

Keywords: disinformation, fake news, manipulation of public opinion, social networks, information security, information threats, political stability, public order, viral information.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Нуриддинзода Сайҷамолидин Ҳайдар*** – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ, номзади илмҳои сиёсӣ, унвончӯ-докторанти кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735360, шаҳри Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: **+992 988500008.** E-mail: **mp.kulob@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Нуриддинзода Сайджамолидин Хайдар*** – Кулябский государственный университет имени А.Рудаки, кандидат политических наук, соискатель-докторант кафедры политологии. **Адрес**: 735360, город Куляб, Республика Таджикистан, Хатлонская область, улица С.Сафарова, 16. Телефон: **+992 988500008.** E-mail: **mp.kulob@mail.ru**

Information about the author: ***Nuriddinzoda Sayjamolidin Haydar*** – Kulob State University named after A. Rudaki, Candidate of Political Sciences, applicant of the Department of Political Science. **Address**: 735360, Kulob city, Republic of Tajikistan, Khatlon region, S. Safarov street, 16. Phone: **+992 988500008.** E-mail: **mp.kulob@mail.ru**

Мақола ба редаксия ворид шуд 19.06.2026
Аз тақриз баргашт: 20.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 321.728

ДАВЛАТИ ҲУҚУҚӢ ДАР НИЗОМИ СТРАТЕГИЯҲОИ РУШДИ МИЛЛӢ

Амирзода М.Э.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Муқаддима. Консепсияи давлати ҳуқуқӣ ҳамчун принсипи асосии давлатдории муосир дар посух ба мушкилоти ҷаҳони имрӯза таҳаввул меёбад. Моҳияти он на дар ноил шудан ба ягон идеали доимист, балки дар муқаррар кардани меъёри тағйирпазири рушди миллӣ аст. Ташаккулёбии мундариҷаи ҳуҷҷатҳои расмӣ (аз меъёрҳои конститутсионӣ то барномаҳои стратегӣ) ҳамчун аломати чунин таҳаввулот ба шумор рафта, тавозуни байни манфиатҳои ҷамъиятӣ ва озодиҳои инфиродиро муқаррар мекунанд. Дар ин замина, таҳлили рушди консептуалии давлати ҳуқуқӣ дар дохили низоми идоракунии давлатӣ махсусан муҳим аст. Тавассути санадҳои меъёрӣ ва эъломияҳои сиёсӣ ниҳодикунонии принсипҳои волоияти ҳуқуқ, тақсимоти ҳокимият ва кафолатҳои ҳуқуқи инсон таъмин карда мешаванд. Унсурҳои номбаргардида сохтори иҷтимоию сиёсиеро ташаккул дода, масири рушди миллиро муайян мекунанд ва пешгӯишавандагии сиёсати давлатӣ ва устувории муносибатҳои иҷтимоиро таъмин менамоянд.

Методҳои таҳқиқот. Дар рафти пажуҳиши масъалаи номбаргардида методҳои илмии таҳлили функсионалӣ, муқоисавӣ, институтсионалӣ ва системавӣ истифода бурда шудаанд. Тавассути методи функсионалӣ нақш ва мавқеи принсипҳои давлати ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва рушди стратегии давлатдорӣ нишон дода шудааст. Методи муқоисавӣ имкон дод, ки парадигмаҳои гуногуни шарҳу тавзеҳи давлати ҳуқуқӣ, консепсияҳои мухталифи давлати ҳуқуқӣ ба таври қиёс таҳлилу баррасӣ гарданд. Дар заминаи методи институтсионалӣ муқаррароти конститутсионӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ниҳодишавии онҳо таҳлил гардиданд. Методи системавӣ барои нишон додани нақши давлати ҳуқуқӣ дар низоми давлатдорӣ ва стратегияҳои рушди миллӣ истифода бурда шуд.

Натиҷаҳои таҳқиқот

Асосҳои конститутсионии давлати ҳуқуқӣ. Дар конститутсияҳои аксари давлатҳои демократӣ волоияти ҳуқуқ ҳамчун принсипи асосӣ муқаррар шудааст. Дар моддаи 20 конститутсияи Олмон муқаррар гардидааст, ки шохаи қонунгузорӣ бо тартиботи конститутсионӣ алоқаманд аст, аммо шохаҳои иҷроия ва судӣ ба татбиқи қонун ва таъмини волоияти қонун бояд машғул шаванд [16]. Дар моддаи 7 Конститутсияи ИМА бартарии қонунгузории федералӣ нисбат ба санадҳои ҳуқуқии субъектҳои таркибии федератсия эълон мегардад [25]. Муқаррароти номбаргардида хусусияти умумиҷаҳонӣ доштани давлати ҳуқуқиро нишон медиҳад ва онро ҳамчун асоси волоияти қонун муаррифӣ менамояд. Дар конститутсияҳои муосир механизмҳои таъмини волоияти қонун тавассути низоми баррасии конститутсионӣ амалӣ карда мешавад. Масалан, додгоҳи конститутсионии Австрия, ки аз рӯйи модели Ганс Келзен амал мекунад, санадҳои қонунгузориро аз нигоҳи мутобиқат ба қонуни асосӣ баррасӣ менамояд [15]. Ганс Келзен – ҳуқуқшинос ва файласуфи австриягию олмонӣ, яке аз назариячиёни шинохтаи мактаби меъёрии ҳуқуқӣ буд. Ақидаҳои ӯ дар бораи ҳуқуқи конститутсионӣ бо консепсияи суди конститутсионӣ ва баррасии конститутсионӣ алоқаманданд. Г. Келзен ақидаҳои худро дар асараш «Таълимоти холиси ҳуқуқ» асоснок намуда буд [3]. Дар Ҷопон бошад мутобиқи моддаи 81 конститутсияи ин кишвар додгоҳи олӣ салоҳияти муайян кардани мутобиқати ҳама гуна қонун, фармон ё низомнома бо конститутсияро дорад [12]. Чунин ниҳодҳо дар амал ҳамчун кафолати волоияти қонун хизмат мекунанд.

Таъмини афзалияти ҳуқуқи инсон дар конститутсия инъикоси тамоюли ҷаҳонӣ мебошад. Конвенсияи аврупоӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ ба низомҳои ҳуқуқии бисёр давлатҳо тавассути конститутсияҳо ворид карда шудааст. Конститутсияи Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ дорои муқаррароте мебошад, ки дар заминаи онҳо 17 намуди табъиз манъ карда мешавад [13]. Муқаррароти номбаргардида хусусияти умумиҷаҳонӣ доштани ҳуқуқи инсон ва ҳамчун асоси волоияти қонун донистани онҳоро нишон медиҳад. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки таҳияи конститутсионии ҳуқуқи инсон хусусиятҳои миллӣ дорад. Масалан, дар кишварҳои Скандинавия ба ҳуқуқҳои иҷтимоӣ-иқтисодии

инсон таваҷҷуҳи бештар дода мешавад, дар ҳоле ки анъанаи амрикоӣ ба озодиҳои шахрвандӣ равона шудаанд. Дар конститутсияи Ҳиндустон бошад рӯйхати муфассали ҳуқуқҳои инфиродӣ ва коллективӣ дарҷ гардидааст [10]. Чунин фарқиятҳо заминаи таърихӣ ва фарҳангии ташаккули низомҳои ҳуқуқиро инъикос мекунанд.

Дар асоси муқаррароти конститутсия мустақилияти мақомоти судӣ тавассути механизмҳои таъиннамоӣ ва масунияти судяҳо кафолат дода мешавад. Масалан, дар моддаҳои 101 ва 106 конститутсияи Италия муқаррар мегардад, ки судяҳо танҳо ба қонун итоат мекунанд ва таъини онҳо тавассути расмиёти рақобатӣ сурат мегирад [11]. Дар Бразилия тибқи муқаррароти моддаи 95 конститутсияи ин кишвар ба судяҳо пас аз муҳлати озмоишии дусола ваколати якумрӣ дода мешавад [20]. Чунин чораҳо барои таъмини мустақилияти мақомоти судӣ равона карда шудаанд. Мустақилияти молиявӣ ва маъмурии судҳо дар конститутсияи бисёр кишварҳо сабт шудааст. Дар конститутсияи Канада барои низоми судӣ буҷети мустақил кафолат дода мешавад [8]. Дар Ҷопон суди олӣ салоҳияти идоракунии маъмурияти судиро дорад. Чунин кафолатҳо барои идоракунии мустақилонаи адлия заминаҳои институтсионалӣ фароҳам меоранд.

Принсипи тақсими ҳокимият дар конститутсияҳо тавассути моделҳои гуногуни ҳамкории байни шохаҳои ҳокимият амалӣ карда мешавад. Низоми президентии ИМА ҷудокунии қатъии ҳокимияти иҷроия ва қонунгузориро бо системаи боздорӣ ва тавозун пешбинӣ мекунад. Дар ҷумҳуриҳои парлумонӣ, ба монанди Олмон ва Ҳиндустон, ҳукумат бо аксарияти парлумонӣ ташкил карда мешавад ва ҳамзамон истиқлолияти судӣ нигоҳ дошта мешавад. Чунин фарқиятҳо мутобиқшавии принсипи асосӣ ба шароити миллиро инъикос мекунанд. Механизмҳои конститутсионии боздорӣ ва тавозун дар кишварҳои гуногуни олам вобаста ба анъанаҳои ҳуқуқӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Дар Фаронса шурои конститутсионӣ мутобиқати қонунҳоро бо қонуни асосӣ пеш аз қабули онҳо тафтиш мекунад. Дар кишварҳои дорои ҳуқуқи умумӣ фаъолияти судӣ барои ҳокимияти қонунгузорӣ маҳдудияти иловагӣ эҷод мекунад. Фарқиятҳои мазкур гуногунрангии равишҳо оид ба татбиқи принсипи тақсимоти ҳокимиятро нишон медиҳанд.

Дар конститутсияҳои давлатҳои муосир барои ҳифзи ҳуқуқи инсон маҷмуи механизмҳои институтсионалӣ муқаррар шудаанд. Институти омбудсмен, адолати конститутсионӣ ва расмиёти маъмурӣ унсурҳои асосии ин низом ба шумор мераванд. Сохторҳои мазкур ҳифзи ҳуқуқи шахрвандонро дар сатҳҳои гуногун таъмин мекунанд. Таъсири мутақобилаи онҳо системаи устувори боздорӣ ва тавозунро дар соҳаи ҳуқуқи инсон ба вуҷуд меорад. Ниҳоди омбудсмен ҳамчун миёнарави мустақил байни шахрвандон ва ҳукумат хизмат мекунад. Додгоҳҳои конститутсионӣ назорати танзимкунандаро амалӣ мекунанд ва қонунҳои асосиро аз нигоҳи ҳифзи ҳуқуқ тафсир менамоянд. Тартиботи маъмурӣ ҳалли баҳсҳои пеш аз мурофиаро дар дохили мақомоти иҷроия таъмин мекунанд. Бо ҳам омезиш додани механизмҳои мазкур хатари поймолшавии озодиҳои инсонро ба ҳадди ақал мерасонад. Самаранокии кафолатҳои институтсионалӣ аз ҳамгироии мунтазами онҳо ба механизмҳои ҳуқуқӣ вобаста аст. Мукаммалии механизмҳои судӣ ва ғайрисудӣ имкон медиҳад, ки масъалаҳои гуногуни ҳуқуқи инсон дар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ фаро гирифта шаванд. Модернизатсияи мунтазами ниҳодҳои номбаргардида ба он хотир амалӣ карда мешавад, ки онҳо ҳарчи бештар ба мушкилоти ҷомеаи муосир посух дода тавонанд. Чунин мутобиқшавӣ устуворii дарозмуддати кафолатҳои конститутсиониро таъмин мекунад.

Ҳуқуқҳои иҷтимоию иқтисодӣ дар низоми кафолатҳои конститутсионӣ мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Тадбиқи онҳо аз уҳдадории давлат оид ба таъмини сатҳи шоистаи зиндагӣ барои шахрвандони худ шаҳодат медиҳад. Аммо, тадбиқи ҳуқуқҳои номбаргардида баъзан вақт ба таври объективӣ бо маҳдудиятҳои захиравӣ низ рӯ ба рӯ мешавад. Муқаррароти конститутсионӣ ва хусусияти ҳатмӣ доштани онҳо бо назардошти имкониятҳои иқтисодии давлат ташаккул дода мешаванд. Кафолатҳо дар соҳаи меҳнат, маориф ва тандурустӣ асоси некӯаҳволии шахрвандонро ташкил медиҳанд. Меъёрҳои конститутсионӣ ҳеҷ набошад меъёрҳои ҳадди ақалро барои таъмини ин ҳуқуқҳо муқаррар мекунанд. Суръати татбиқи онҳо аз шароити иқтисодӣ ва афзалиятҳои буҷети давлатӣ вобаста аст. Чунин вобастагӣ ва алоқамандӣ барои васеъ кардани уҳдадориҳои иҷтимоӣ зарурати равиши мутаносибро тақозо мекунад. Захираҳои маҳдуд ба татбиқи тадриҷии кафолатҳои иҷтимоию иқтисодӣ то андозае халал мерасонад. Муқаррароти

конститутсионӣ аксар тавассути қонунгузории амалкунанда бо муайян кардани механизмҳои татбиқи онҳо амалӣ карда мешавад. Чунин равиш имкон медиҳад, ки мутобиқшавии уҳдадориҳои иҷтимоӣ ба шароити тағйирёбанда имконпазир гардад ва ҳамзамон нақши муқаррароти конститутсиониро дар беҳтар кардани сифати зиндагии шаҳрвандон нигоҳ дорад.

Таносуби маҳдудияти ҳуқуқ ва озодиҳо яке аз принсипҳои муҳимтарини ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Муқаррароти конститутсионӣ меъёрҳои маҳдудияти иҷозатдодашударо барои мақсадҳои амнияти миллӣ, тартиботи ҷамъиятӣ ва саломатии аҳолӣ ба таври возеҳ муқаррар мекунад. «Волоияти қонун инчунин ба консепсияи «идоракунии хуб» (good governance) низ дохил карда шудааст. Дар чунин ҳолат волоияти қонун таъмини адолат, аз байн бурдани табъиз ва хизматрасониҳои самараноки давлатӣ, инчунин риояи ҳамин принсипҳо дар ҳифзи ҳуқуқи ҷиноӣ, шаҳрвандӣ ва маъмуриро дар бар мегирад» [23,с.15]. Бояд гуфт, ки равиши мазкур тавозуни байни ҳуқуқҳои инфиродӣ ва ниёзҳои коллективии ҷомеаро таъмин мекунад. Назорати судӣ дар самти риояи таносуби маҳдудиятҳо сӯиистифодаи ваколатҳои мансабиро пешгирӣ мекунад. Додгоҳҳои конститутсионӣ барои арзёбии таносуби чорабиниҳои андешидашуда системаи меъёрҳои мушаххасро таҳия кардаанд. Меъёрҳои мазкур барои муайян кардани асоснокӣ, зарурат ва кофӣ будани маҳдудиятҳо истифода мегарданд [14]. Таҷрибаи мазкур имкон медиҳад, ки меъёрҳои пешбинишавандаи ҳуқуқӣ дар соҳаҳои мушаххаси муносибатҳои иҷтимоӣ таҳия карда шаванд.

Яке аз нишонаҳои дигари давлати ҳуқуқӣ амалӣ намудани консепсияи тақсимоит ҳокимият ба шохаҳо ва ташаккул додани низоми боздорӣ ва тавозун мебошад. Механизмҳои конститутсионии боздорӣ ва мувозинат ветои қонунгузорӣ, мурофиаи импичмент ва баррасии судиро дар бар мегиранд. Ветои қонунгузорӣ ба парлумон имкон медиҳад, ки қарорҳои мақомоти иҷроияро боздорад ва тавозунро дар қабули санадҳои меъёрӣ таъмин намояд. Импичмент барои ба ҷавобгарӣ кашидани мансабдорони баландпоя барои вайрон кардани меъёрҳои конститутсионӣ истифода бурда мешавад. Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико президентҳои ин кишвар Эндрю Ҷонсон, Билл Клинтон ва Доналд Трамп импичмент шуда буданд, аммо дар ҳарду ҳолат Сенат онҳоро аз мақом барканор накард [6]. Соли 2025 Додгоҳи конститутсионии Кореяи Ҷанубӣ импичменти президент Юн Сок Ёлюро дар робита бо ҷорӣ кардани ҳолати низомӣ тасдиқ кард [4]. Чунин ҳолат дар даҳҳои кишвари дигар низ рух додаанд. Қайд кардан муҳим аст, ки импичмент инчунин метавонад барои мақсадҳои сиёсӣ низ истифода шавад, аз ин рӯ, конститутсияҳои бисёр кишварҳо талаботи қатъиро барои ин тартиб (масалан, зарурати аксарияти салоҳиятдор) ва асосҳои равшанро барои оғоз кардани он муқаррар мекунанд. Чунин тадбир барои пешгирӣ аз сӯиистифода аз ин механизм барои манфиатҳои сиёсӣ пешбинӣ шудааст [24]. Назорати судӣ бошад тавассути адолати конститутсионӣ амалӣ карда мешавад ва чунин механизм мутобиқати қонунҳоро бо қонуни асосии давлат кафолат медиҳад. Таъсири мутақобилаи чунин механизмҳо системаи назорати мутақобила байни шохаҳои ҳокимиятро ба вуҷуд меорад. Ветои қонунгузорӣ ташаббусҳои ҳокимияти иҷроияро муътадил мегардонад ва аз суистифодаи ваколатҳо пешгирӣ мекунад. Импичмент ҳамчун ченаки ниҳоии масъулияти ҳуқуқӣ барои сӯиистифодаи ваколатҳои хизмати давлатӣ истифода мешавад. Назорати судӣ тавассути санҷиши мутобиқати қарорҳои қонунгузорӣ ва иҷроия ба меъёрҳои ҳуқуқӣ волоияти конститутсияро таъмин мекунад.

Парлумон тавассути ваколатҳои назоратии худ дар низоми тавозуни ҳокимият нақши муҳим мебозад. Тасдиқи номзадҳо ба вазифаҳои олии ҳукуматӣ ва гузаронидани тафтишоти парлумонӣ ваколатҳои ҷиддии парломун ба шумор мераванд. Дархостҳо ва пурсишҳои парлумонӣ имкон медиҳанд, ки фаъолияти ҳукумат мунтазам назорат карда шавад. Механизмҳои мазкур шаффофияти фаъолияти мақомоти иҷроия ва ҳисоботдиҳии онро дар назди мақомоти қонунгузор таъмин мекунанд. Парлумон дар асоси ваколатҳои буҷетии худ аз болои мақомоти иҷроия назорати молиявӣ анҷом медиҳад. Тасдиқи буҷети давлатӣ ва шунидану баррасӣ намудани гузоришҳо оид ба иҷроиши он имкон медиҳад, ки сиёсати молиявии давлат танзим карда шавад. Назорати молиявии парлумон хароҷоти нолозим ва истифодаи нодурусти захираҳои молиявии давлатро пешгирӣ мекунад. Ваколатҳои номбаргардида дар низоми ҳокимияти давлатӣ системаи боздорӣ ва

мувозинатро тақвият дода, монополияи қабули қарорҳои идоракуниро маҳдуд мекунанд [21].

Давлати ҳуқуқӣ дар низоми рушди стратегӣ. Давлати ҳуқуқӣ ҳамчун маҷмуи принсипҳои ба ҳам алоқаманд дар ташаккул ва татбиқи стратегияҳои рушди дарозмуддати кишвар нақши ҳаётан муҳим мебозанд. Дар ин раванд таъмини волоияти қонун хеле муҳим буда, хусусияти ҳатмӣ доштани қонунҳо барои ҳамаи субъектҳои муносибатҳои ҷамъиятиро тақозо менамояд. Бояд гуфт, ки ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон яке аз вазифаҳои асосии ниҳодҳои давлатӣ ба шумор меравад. Самаранокии идоракунии давлатӣ бошад тавассути меъёрҳои гуногун, аз ҷумла ҳисоботдиҳии мақомоти давлатӣ арзёбӣ мешавад. Таҳлили ҳуҷҷатҳои стратегӣ нишон медиҳад, ки сатҳу сифати танзими ҳуқуқӣ ва рушди устувори ҷомеа аз ҳамдигар вобастаю ба ҳамдигар пайваста мебошанд. Масалан, волоияти қонун барои субъектҳои иқтисодӣ муҳити ҳуқуқии пешгӯишавандаро таъмин мекунад. Волоияти қонун хароҷоти муомилот ва хатарҳои иқтисодиро коҳиш медиҳад, низоми ҳуқуқиро аз ҳолати номуайянӣ ба механизми танзимкунандаи пешгӯишаванда табдил медиҳад [5]. Дар шароити имрӯза таъмини суботи иҷтимоӣ ва баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузорӣ аз ҳифзу ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон вобастагии зиёд пайдо намудааст. Самаранокии идоракунии давлатӣ мустақиман бо сатҳи эътимоди мардум ба ниҳодҳои давлатӣ алоқаманд мебошад. Принсипҳои номбаргардида дар асоси нишондиҳандаҳои мақсаднок стратегияҳои рушди миллиро муайян менамоянд. Бинобар ин, дар як қатор давлатҳо такмили заминаҳои қонунгузорӣ бо мақсади кам кардани монеаҳои маъмурӣ анҷом дода мешавад. Масалан, дар кишварҳои ИА то соли 2026 коҳиш додани хароҷоти маъмурӣ ба андозаи 25-35% ва дар Ветнам содда кардани 30% расмиёти маъмурӣ ба нақша гирифта шудааст [26]. Дар консепсияи давлати ҳуқуқӣ тақвияти низоми судӣ ҳамчун воситаи ҳифзи фаъолияти соҳибкорӣ дониста мешавад. Рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ ҳамчун роҳи беҳтар кардани дастрасӣ ба адолати судӣ эътироф мегардад.

Консепсияи давлати ҳуқуқӣ дар низоми афзалиятҳои рушди дарозмуддат мавқеи марказиро ишғол мекунад. Он ҳамчун муттаҳидкунандаи дигаргуниҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ хизмат менамояд. Дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ низ нақши давлати ҳуқуқӣ дар таъмини устувории муҳити институтсионалӣ ба таври махсус ишора мегардад. Чунин мақоми давлати ҳуқуқӣ барои татбиқи амалии принсипҳои конститутсионӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Хусусияти системавӣ доштани консепсияи мазкур дар таърифи сиёсати ҳуқуқӣ ба таври зерин инъикос ёфтааст: «фаъолиятҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва систематикии субъектҳои гуногуни ҳуқуқӣ, ки барои таҳияи стратегия ва тактикаи танзими ҳуқуқӣ ва бо мақсади татбиқи пурраи принсипҳои давлати демократии бо қонуният идорашаванда ва ҷомеаи шаҳрвандӣ равона шудаанд» [9, с.92]. Чунин равиш барои ноил шудан ба тағйироти сифатӣ дар фаъолияти дастгоҳи давлатӣ нигаронида шудааст. Давлати ҳуқуқӣ дар ҳуҷҷатҳои стратегии давлат бо ҳадафҳои модернизатсияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ алоқаманд карда шудааст. Принсипҳои он ҳамчун шарти зарурии рушди инноватсионӣ дониста мешаванд. Тақвияти институтҳои ҳуқуқӣ ҳамчун омили баланд бардоштани рақобатпазирии қонунгузории миллӣ ба шумор меравад. Чунин ҳолат дар заминаи банақшагирии дарозмуддат хусусияти ҳамаҷониба доштани консепсияи давлати ҳуқуқиро нишон медиҳад.

Стратегияҳои дарозмуддати рушд мақсадҳои давлати ҳуқуқиро тавассути ислоҳоти институтсионалӣ мушаххастар мегардонанд. Дар чунин маврид таҳкими мустақилияти ҳокимияти судӣ яке аз самтҳои муҳимтарини ислоҳот ба мушор меравад. Чунин ислоҳот тақозои онро менамояд, ки расмиёти ташаккулдиҳии ниҳодҳои судӣ ва таъминоти дахлнопазирии онҳо такмил дода шавад. Баланд бардоштани самаранокии адолати судӣ тавассути ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар мурофиаҳои судӣ алоқаманд карда мешавад. Дар чунин маврид шаффофияти фаъолияти мақомоти давлатӣ ҳамчун механизми назорати ҷамъиятӣ дониста мешавад. Ҳуҷҷатҳои стратегӣ дар робита бо васеъ намудани дастрасии одамон ба иттилооте, ки ба фаъолияти мақомоти давлатӣ бахшида шудаанд, меъёрҳои мушаххасро пешниҳод менамояд. Масалан, дар ҳуҷҷатҳои мазкур муқовимат бо коррупсия шарти ҳатмии дар амал татбиқ намудани принсипҳои давлати ҳуқуқӣ дониста мешавад. Бо ин мақсад маҷмуи чораҳои дорои характери пешгирикунанда ё ҷазодиҳанда пешбинӣ мегардад [17].

Принсипҳои конститутсионии волоияти ҳуқуқ ва тақсими ҳокимият ба шохаҳо дар ҳуҷҷатҳои стратегии рушд ба таври системавӣ инъикос меёбанд. Бояд гуфт, ки муқаррароти муҳимтарини конститутсия дар бораи волоияти қонун ва мустақилияти шохаҳои ҳокимият асосҳои консептуалии ташаккулёбии фаъолиятҳои ҳадафноки сиёсиро ташкил медиҳанд. Дар стратегияҳои рушд принсипҳои номбаргардида тавассути нишондодҳои мушаххаси самаранокии татбиқи ҳуқуқҳо ва сатҳу сифати идоракунии давлатӣ хусусияти операционалӣ пайдо менамоянд. Чунин муносибат алоқамандии қонунҳои асосӣ ва ҳуҷҷатҳои барномавии банақшагирии миёнамуҳлат ва дарозмуддатро таъмин мекунад. Таҳлили стратегияҳои миллии рушд нишон медиҳад, ки дар таҳияи ҳадафҳои стратегӣ муқаррароти конститутсионӣ бевосита иқтибосоварӣ мешавад. Масалан, дар робита бо масъалаҳои таҳкими мустақилияти низоми додгоҳӣ ва баланд бардоштани шаффофияти идоракунии давлатӣ муқаррароти конститутсионӣ оид ба тақсимоти ҳокимият истифода бурда мешавад. Чунин ҳолат шаҳодат аз он медиҳад, ки қонунгузорон кӯшиш менамоянд, ки дар механизмҳои амалӣ татбиқи идеалҳои ҳуқуқиро таъмин созанд. Чунин мувофиқасозӣ заминаҳои ҳуқуқии расидан ба мақсадҳои рушди миллиро имконпазир мегардонад.

Баъзан вақт мушоҳида мегардад, ки меъёрҳои конститутсионӣ аз ҳуҷҷатҳои стратегӣ тафовути зиёд доранд. Бахусус дар механизмҳои татбиқи ҳуҷҷатҳои стратегӣ чунин ҳолатро мушоҳида намудан мумкин аст. Агар дар конститутсия принсипҳои бунёдии давлати ҳуқуқӣ ба таври абстрактӣ муқаррар карда шуда бошанд ҳам, дар стратегияҳои рушд расмиёти амалишавии онҳо бояд мушаххас кунонида шаванд. Аммо дар амалия дидан мумкин аст, ки бисёре аз ҳуҷҷатҳои барномавӣ бо эъломи меъёрҳои конститутсионӣ маҳдуд гардида, нишондиҳандаҳои амалии онро коркард намекунанд. Чунин ҳолат дар байни муқаррароти меъёрӣ ва амалияи идоракунии давлатӣ фосилаи зиёдро ба вуҷуд меоварад. Дар мавриди муҳлати амалишавии стратегияҳо ва меъёрҳои арзёбии татбиқи принсипҳои конститутсионӣ тафовутҳои зиёд ба назар мерасанд. Ҳуҷҷатҳои стратегӣ дар аксари мавридҳо ҷиҳати гузаронидани мониторинги рушди давлати ҳуқуқӣ нишондодҳои мушаххасро дар бар намегиранд. Масалан, муқаррарот оид ба волоияти ҳуқуқ дар ҳолатҳои хеле кам бо нишондиҳандаҳои арзёбии самаранокии амалияи татбиқи ҳуқуқ алоқаманд карда мешаванд. Ин ҳолат арзёбии объективии мувофиқати байни меъёрҳои конститутсионӣ ва татбиқи воқеии онҳо дар сиёсати давлатиро душвор мекунад.

Давомноии мавҷудияти меъёрҳои ҳуқуқӣ дар ҳамгироии пай дар пайи арзишҳои асосии давлати ҳуқуқӣ ба ҳуҷҷатҳои сатҳҳои гуногун зоҳир мешавад. Дар сарчашмаҳои илмӣ қайд мегардад, ки «аз ҳам ҷудо кардани ҳадафҳои умумӣ ва махсуси сиёсати ҳуқуқӣ ба мақсад мувофиқ аст. Зеро ҳадафҳои умумӣ ҳолати дилхоҳи ҳаёти ҳуқуқии ҷомеаро дар бар мегиранд ва дар натиҷаи татбиқи сиёсати ҳуқуқӣ ба даст оварда мешаванд, аммо ҳадафҳои махсус бошанд ҳолати дилхоҳро ба таври муфассал баён мекунанд. Ҳадафи умумии сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи таҳкими арзишҳои маънавию ахлоқӣ таъмини воситаҳои ҳуқуқии ҳифзи онҳо, инчунин интиқоли онҳо аз насл ба насл дар шакли бетағйир имкон медиҳад, ки ҷомеа муттаҳид нигоҳ дошта шавад» [22,с.181]. Ин равиш нигоҳ доштани ягонагии консептуалии низоми ҳуқуқиро дар марҳилаҳои гуногуни рушд таъмин мекунад. Таҳаввули ҳуҷҷатҳои стратегӣ такмилёбии принсипҳои асосии конститутсиониро дар шароити нави таърихӣ нишон медиҳад. Қабули барномаҳои ислоҳоти низоми судӣ ва оптимизатсияи идоракунии давлатӣ пойбандии арзишҳои асосии давлати ҳуқуқиро тасдиқ мекунад. Ҳатто дар сурати тағйир ёфтани заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, дар тафсири муқаррароти бунёдии волоияти ҳуқуқ ва ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон пайдарпаӣ нигоҳ дошта мешавад. Чунин устувории меъёрҳои ҳуқуқӣ ба ташаккули муҳити пешбинишавандаи ҳуқуқӣ мусоидат мекунад.

Мушаххасгардонии муқаррароти конститутсионӣ тавассути дохил кардани механизмҳои татбиқи амалии онҳо дар стратегияҳои рушд амалӣ карда мешавад. Дар моддаи 10 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипи тақсимоти ҳокимият дар барномаҳои ислоҳоти низоми судӣ ва беҳтаргардонии ҳамкории шохаҳои ҳокимият ифодаи амалӣ меёбад. Дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ принсипи абстрактии тақсимоти ҳокимият ба тадбирҳои мушаххаси ташкилию ҳуқуқӣ табдил меёбад. Масалан, такмили расмиёти мурофиаи судӣ ва баланд бардоштани дастрасии адолати судӣ бевосита бо татбиқи кафолатҳои конститутсионӣ алоқамандӣ дорад. Ислоҳоти низоми судӣ, ки дар

стратегияҳои рушд пешбинӣ шудааст, воситаи асосии мушаххас кардани принсипи конститутсионии тақсимоти ҳокимият мебошад. Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар рафти баргузории мурофиаи судӣ имкон медиҳад, ки беҳтаргардонии мӯҳлатҳои мурофиавӣ ва баланд бардоштани тахассуси судяҳо таъмин карда шавад. Ин ва дигар ислоҳоти судӣ ба таъмини мустақилияти воқеии ҳокимияти судӣ равона карда шудаанд. Тадбирҳои мазкур нишон медиҳанд, ки чӣ гуна банақшагирии стратегӣ меъёрҳои конститутсиониро дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ шомил мегардонад ва механизмҳои амалии татбиқи онҳоро дар амалияи идоракунии давлатӣ ташаккул медиҳад.

Татбиқи принсипҳои давлати ҳуқуқӣ дар доираи стратегияҳои давлатӣ. Механизмҳои қонунгузории татбиқи принсипҳои давлати ҳуқуқӣ қабули мунтазами санадҳои меъёрии ҳуқуқиеро, ки муқаррароти конститутсиониро мушаххас мекунанд, пешбинӣ менамояд. Ин раванд табдил додани принсипҳои асосии волоияти қонун ба меъёрҳои ҳуқуқии амалкунандаро таъмин мекунад. Қабули чунин санадҳо барои татбиқи ҳуҷҷатҳои стратегии рушд заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меорад. Ин аст, ки фаъолияти қонунгузорӣ ба таъмини мувофиқати қонунгузории соҳавӣ ба идеалҳои конститутсионии давлати ҳуқуқӣ равона шудааст. Намунаи механизмҳои қонунгузорӣ таҳияи қонунҳое мебошад, ки тартиботи маъмурӣ ва низоми судиро танзим мекунанд. Санадҳои мазкур қоидаҳои возеҳи иҷрои вазифаҳои давлатӣ ва кафолати ҳуқуқи шаҳрвандонро муқаррар мекунанд. Санадҳои қабулшудае, ки меъёрҳои ҳуқуқиро дар соҳаҳои асосии ҳуқуқ ба низом медароранд, аҳаммияти махсус доранд. Қабули онҳо ба баланд бардоштани пешгӯишавандагӣ ва устувории муҳити ҳуқуқӣ дар доираи татбиқи стратегияҳои рушд мусоидат мекунад.

Воситаҳои институтсионалӣ ташкили мақомоти махсусеро дар бар мегиранд, ки барои мониторинги риояи принсипҳои давлати ҳуқуқӣ масъуланд. Ба онҳо омбудсменҳо, идораҳои назоратӣ ва шуроҳои коршиносони назди мақомоти давлатӣ дохил мешаванд. Ниҳодҳои мазкур мутобиқати қарорҳои давлатӣ ба меъёрҳои конститутсиониро назорат мекунанд. Дар фаъолияти онҳо амалияи татбиқи ҳуқуқ ва ҳадафҳои стратегии рушд алоқаманд карда мешавад. Институтҳои ҳамоҳангс бошанд робитаҳои мутақобилаи байни шохаҳои гуногуни ҳокимиятро ҳангоми татбиқи вазифаҳои стратегӣ таъмин мекунанд. Комиссияҳои байнисоҳавӣ ва шуроҳои марбут ба сиёсати ҳуқуқӣ амалҳои мақомоти давлатиро мувофиқа мекунанд. Вазифаи онҳо ба бартараф кардани ихтилофҳо дар татбиқи ҳуқуқ ва таъмини муносибати ягона равона шудааст. Чунин муассисаҳо дар ҳамоҳангсозии барномаҳои идоравӣ бо ҳадафҳои умумии давлати ҳуқуқӣ нақши калидӣ доранд.

Нақши сарвари сиёсӣ дар ташаккули давлати ҳуқуқӣ. Дар суханрониҳои барномавии роҳбарони давлатҳои охири асри XX консепсияи давлати ҳуқуқӣ асосан дар шакли декларативӣ зикр шудааст. Роҳбарони сиёсӣ бо истифодаи ибораҳои умумӣ дар бораи волоияти қонун иктифо намуда, ба механизмҳои мушаххаси татбиқи он диққати бештар намедоданд. Чунин риторика хусусияти дар давраи гузариш қарор доштани сохтмони давлатии кишварҳои пасошуравиро инъикос мекард. Чунин ҳолат ба он хотир буд, ки принсипҳои ҳуқуқӣ ҳанӯз ҳам унсури системасози стратегияҳои рушд интихоб нагардида буданд. Дар оғози асри XXI ҳамгироии тадриҷии принсипҳои ҳуқуқӣ ба стратегияҳои миллӣ ба мушоҳида мерасад. Чунин тамоюлотро тавассути суханрониҳои барномавии роҳбарон эҳсос намудан мумкин аст. Як гурӯҳ олимони рус қайд намудаанд, ки «соли 2003 президенти Федератсияи Руссия зарурати муттаҳид кардани ҷомеаро дар атрофи арзишҳо ва вазифаҳои асосии умумимиллӣ муайян намуда буд. Ба чунин арзишҳо тамомияти кишвар, сулҳи ҷомеа, ҳаёти устувор, муроҷиат ба арзишҳои анъанавӣ, ҳифзи ҷомеаи шаҳрвандӣ, мавқеи қавии кишвар дар ҷаҳон шомил мегардиданд» [7,с.121]. Чунин равиш кӯшиши пайваст кардани арзишҳои ҳуқуқӣ бо афзалиятҳои миллиро нишон медиҳад. Дар баромадҳои имрӯзаи сарвари сиёсӣ ба таври мунтазам дохил кардани принсипҳои давлати ҳуқуқӣ ба мундариҷаи рушди дарозмуддат мушоҳида мешавад. Роҳбарони давлатҳо робитаи ногусастанӣ доштани меъёрҳои ҳуқуқӣ бо дигаргуниҳои иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъкид намуда, нақши онҳоро дар расидан ба ҳадафҳои миллӣ таъкид менамоянд. Чунин таҳаввулот аз гузариш аз эъломияҳо ба риторикаи ба амал нигаронидашуда шаҳодат медиҳад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 6-уми ноябри соли 2024 зимни суханронии худ дар маҷлиси тантанавӣ ба

ифтихори 30-солагии қабули Конститутияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавриди робитаи давлати ҳуқуқӣ бо таъмини рушди устувори ҷомеа андешаҳои худро ба таври зерин байн намуда буданд: «Тавре равандҳои рушди ҷомеаи ҷаҳонӣ собит месозанд, танҳо ҷомеае ба пешрафту тараққиёт ноил шуда метавонад, ки дар он Конститутсия ва қонунҳо бечунучаро риоя ва иҷро шуда, волоияти қонун ҳамчун арзиши муҳимми давлати ҳуқуқбунёд таъмин гардад. Бинобар ин, омӯзиши Конститутсия ва қонунҳо дар давлати ҳуқуқбунёд масъалаи меҳварии ҷомеа мебошад ва аз ҷониби тамоми қишрҳои ҷомеа бояд амалӣ карда шавад» [19].

Таҳлили муқоисавии суханрониҳои роҳбарони давлатҳо нишон медиҳад, ки тафсири волоияти қонун вобаста ба шароити сиёсӣ гуногунранг аст. Дар кишварҳое, ки институтҳои демократии муқарраршуда доранд, ба ҳифзи озодиҳои шаҳрвандӣ ва маҳдуд кардани ҳокимияти иҷроия таъкид карда мешавад. Дар кишварҳое, ки дар давраи гузариш қарор доранд, волоияти қонун ҳамчун асоси суботи иқтисодӣ ва соҳибихтиёрии давлатӣ муаррифӣ мегардад. Дар кадом марҳилаи рушд қарор доштани сохтмони давлатӣ ба тафсири волоияти қонун ва принсипҳои давлати ҳуқуқӣ таъсири назаррас мерасонад. Дар марҳилаҳои аввали ташаккулёбии давлат роҳбарон нақши қонунро дар таъмини якпорчагии ҳудудӣ ва ҳамоҳангии иҷтимоӣ таъкид мекунанд. Дар низомҳои сиёсии ташаккулёфта мустақилияти судӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои ақаллиятҳо аҳаммияти бештар пайдо мекунанд. Марҳилаҳои рушди сиёсӣ низ афзалиятҳои суханрониҳои роҳбаронро муайян мекунанд. Дар даврaҳои таҳаввулоти иҷтимоӣ аз ҳама бештар ба кафолатҳои ҳуқуқӣ ва ислоҳоти ҷорӣ таъкид мегардад, дар даврaҳои устуворӣ ишораҳо ба беҳтар кардани амалияҳои ҳифзи ҳуқуқ зиёдтар мешаванд. Чунин дигаргуниҳо мутобиқшавии консепсияи волоияти қонун ба мушкилиҳои ҷории рушди миллиро инъикос мекунад.

Дар суханронии сарвaрони сиёсӣ алоқамандии волоияти қонун бо ҳалли мушкилоти ҷории миллӣ ба таври систематкӣ таъкид мегардад. Дар заминаи ислоҳоти иқтисодӣ, ки аз зарурати фароҳам овардани муҳити устувори сармоягузорӣ бармеояд, афзалияти кафолатҳои ҳуқуқии моликият бартарӣ дорад. Масалан, дар даврaҳои дигаргуниҳои сохтории иқтисодиёт ёдоварӣ намудани ҳимояи ҳуқуқҳои амволӣ ва уҳдадориҳои шартномавӣ тақвият меёбад. Ташаккули эътимод ба ниҳодҳои мавҷудаи иқтисодӣ дар шароити тағйирёбии бозор низ дар суханрониҳои сарвaрони сиёсӣ инъикосгари дигаргуниҳои иқтисодӣ мебошад. Дигаргуниҳои иҷтимоӣ бошанд, баръакс, дар суханронии роҳбарони давлатҳо принсипи баробарии ҳама дар назди қонунро бештар таҷассум менамояд. Дар шароити афзоиши нобаробарии иҷтимоӣ, ё низоъҳои байнигурӯҳӣ, хусусияти умумиҳатмӣ доштани татбиқи ҳуқуқ новобаста аз мақоми шаҳрвандон пайваста таъкид карда мешавад. Ишора ба ин хусусияти ҳуқуқ ба он хотир аст, ки дар даврaҳои бухронӣ волоияти қонун ҳамчун воситаи безараргардонии танишҳои ҷамъиятӣ ва муносибати беғаразонаи низоми ҳуқуқӣ бо мушкилиҳои мавҷуда ба шумор меравад. Дар раванди дигаргуниҳои азими иҷтимоӣ чунин стратегияи риторикӣ ба таҳкими легитимияти ҳокимият нигаронида шудааст.

Тафсири волоияти ҳуқуқ дар мубоҳисаҳои сиёсӣ ду равиши асосиро нишон медиҳад. Дар доираи тафсири якум низоми ҳуқуқӣ асосан ҳамчун воситаи татбиқи вазифаҳои идоракунӣ ва таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ҳисобида мешавад [18]. Дар ин замина, қонунэҷодкунӣ ва татбиқи ҳуқуқ механизмҳои идоракунии самараноки давлатӣ маҳсуб меёбанд. Ин равиш хоси даврaҳое мебошад, ки дар соҳаи идоракунии давлатӣ қарорҳои фаврӣ талаб мекунанд. Дар заминаи тафсири дуюм ҳуқуқ ҳамчун асоси созиши иҷтимоӣ ва заминаи ахлоқии ҷомеа муаррифӣ мегардад [1]. Робитаи ногусастании меъёрҳои ҳуқуқӣ бо принсипҳои ахлоқии адолат ва гуманизм ғояи марказии ин парадигма мебошад. Чунин риторика дар шароити зарурати муттаҳид кардани ҷомеа дар атрофи арзишҳои асосии шаҳрвандӣ бартарӣ пайдо менамояд. Он ба мақсадҳои ташаккули маърифати ҳуқуқии дарозмуддат, ки ба риояи ихтиёрии меъёрҳо асос ёфтааст, хизмат мекунад.

Дар баромаду суханрониҳои барномавии сарвaрони сиёсӣ консепсияи давлати ҳуқуқӣ барои таъмин намудани легитимияти қарорҳои сиёсӣ истифода мегардад. Муроҷиат ба меъёрҳо ва муқаррароти конститутсионӣ барои асоснок намудани мувофиқати чораҳои андешидашуда ба принсипҳои давлати ҳуқуқӣ зарур дониста мешавад. Чунин мавқеъгирӣ имкон медиҳад, ки ташаббусҳои давлатӣ ҳамчун натиҷаи муқаррароти ҳуқуқӣ эътироф карда шавад. Ғайр аз ин, дар суханрониҳои сиёсӣ истифода

гардидани далелҳои ҳуқуқӣ барои таҳкими эътимоди институтсионалӣ зарур мебошад. Ишора намудан ба мустақилияти мақомоти судӣ ва риояи меъёрҳои мурофиавӣ барои нишон додани шаффофияти қабули қарорҳо пешбинӣ шудаанд. Чунин стратегияи иртиботӣ имкон медиҳад, ки мақомоти давлатӣ ҳамчун ҳомии меъёрҳои ҳуқуқӣ эътироф гардад. Дар натиҷаи амалӣ намудани чунин тадбирҳо давлати ҳуқуқӣ на танҳо ҳадафи рушд, балки воситаи нигоҳ доштани легитимияти идоракунӣ мегардад.

Муҳокимаи натиҷаҳои таҳқиқот. Таҳлили марҳилаҳои гуногуни таърихӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ нишон медиҳад, ки консепсияи давлати ҳуқуқӣ аз лиҳози сифатӣ пайваста тағйир ёфтааст. Дар ибтидо консепсияи мазкур танҳо ҳамчун принсипи формалӣ эътироф мешуд, аммо дар марҳилаҳои баъдӣ ин консепсия тадриҷан хусусияти стратегӣ пайдо намуда, ба унсури системасози сиёсати давлатӣ табдил меёбад. «Категорияҳои ҳуқуқӣ, манфиатҳо, ҳадафҳо ва арзишҳо дар соҳаи назарияи ҳуқуқ солҳои охир мавриди омӯзиш қарор гирифтанд, дар ҳоле ки татбиқи онҳо дар соҳаи қонунгузорӣ ва танзими ҳуқуқӣ аз оғози муносибатҳои ҳуқуқии давлатӣ аҳаммияти зиёд дошт» [2,с.12]. Дар асоси гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки рушди устувор бо институтҳои ҳуқуқӣ робитаи ногусастанӣ дорад. Дар ҳуҷҷатҳои стратегии муосир давлати ҳуқуқӣ ҳамчун шарти зарурӣ барои ноил шудан ба ҳадафҳои дарозмуддати миллӣ муаррифӣ карда мешавад. Принсипҳои муҳимтарини он ба системаи идоракунии равандҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ворид карда шудаанд. Чунин тарзи масъалагузорӣ имкон медиҳад, ки давлати ҳуқуқӣ ҳамчун заминаи бунёдии рушди устувор баррасӣ карда шавад.

Ниҳодикунонии волоияти қонун барои таъмини суботи иҷтимоию иқтисодӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Механизмҳои ҳуқуқии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ барои субъектҳои иқтисодӣ ва шаҳрвандон муҳити пешбинишавандаро ташаккул медиҳанд. Ин ба кам шудани хавфҳо ва афзоиши ҷолибияти сармоягузории кишвар мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, давлати ҳуқуқӣ кафили устувории дарозмуддати муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Низоми кафолати ҳуқуқӣ ҳимояи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва тавозуни байни ҳуқуқҳои инфиродӣ ва ниёзҳои ҷамъиятиро таъмин мекунад. Институтҳои самараноки ҳуқуқӣ имкон медиҳанд, ки муноқишаҳои иҷтимоӣ дар доираи соҳаи қонунгузорӣ ҳал карда шаванд. Чунин вазъият эътимоди шаҳрвандонро ба ниҳодҳои давлатӣ тақвият медиҳад ва ба муттаҳидсозии ҷомеа мусоидат мекунад. Механизмҳои мазкур унсури ҷудонашавандаи стратегияи миллии рушд ба шумор мераванд.

Таҳлили тағйиру иловаҳои конститутсионии даҳсолаҳои охир тамоюли васеъ кардани воситаҳои ҳуқуқии танзими равандҳои ҷамъиятиро нишон медиҳад. Тағйирот дар қонуни асосӣ мутобиқсозии принсипҳои давлати ҳуқуқӣ ба мушкилоти муосирро инъикос мекунад. Ин дар тақвияти кафолатҳои мустақилияти низоми судӣ ва механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон зоҳир мешавад. Чунин ислоҳот аз нақши афзояндаи ҳуқуқ дар идоракунии давлатӣ шаҳодат медиҳанд. Тавассути барномаҳои стратегии рушд пайваста воситаҳои ҳуқуқӣ ба системаи ноил шудан ба ҳадафҳои миллӣ дохил карда мешаванд. Ҳуҷҷатҳои банақшагирии миёнамуҳлат ва дарозмуддат барои такмил додани қонунгузорӣ чораҳои мушаххасро дар бар мегиранд. Чунин муносибат ҳамгироии принсипҳои давлати ҳуқуқӣ ба амалияи идоракунии давлатиро нишон медиҳад. Ислоҳоти зикршуда гузариш аз эътирофи назариявӣ ба татбиқи амалии консепсияи давлати ҳуқуқиро таъмин менамояд.

Мухолифати системавие, ки дар байни зарурати риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва талаботи рушди босуръати иҷтимоию иқтисодӣ дида мешавад, мушкилоти консептуалии идоракунии муосири давлатиро ташкил медиҳад. Ин мушкилот махсусан дар шароити тағйирёбии вазъи иқтисодии ҷаҳонӣ ва мушкилоти дохилӣ шадидтар мешавад. Ҳалли ин ихтилоф, таҳияи механизмҳои ҳуқуқии устуворро талаб мекунад, то ки тавонанд тавозуни байни устувории тартиботи ҳуқуқӣ ва мутобиқшавӣ ба воқеиятҳои нави иқтисодиро таъмин кунанд. Таҳлили амалияи танзими давлатӣ нишон медиҳад, ки маҳдудиятҳои ҳуқуқӣ барои татбиқи лоиҳаҳои бузурги инфрасохторӣ ё чораҳои зиддибуҳронӣ монеа эҷод мекунанд. Ҳамзамон, нодида гирифтани расмиёти ҳуқуқӣ ба хотири суръат бахшидани идоракунӣ принсипҳои асосии давлати ҳуқуқиро вайрон мекунад. Ҷустуҷӯи таносуби байни онҳо муносибати системавиро талаб мекунад, то ки модернизатсияи қонунгузорӣ бо назардошти ҳадафҳои дарозмуддати рушд таъмин карда шавад. Таҳияи механизмҳои мутавозини ҳуқуқӣ такмил додани расмиёти арзёбии таъсири танзимкунанда ва экспертизаи санадҳои меъёриро дар бар мегирад. Дар чунин шароит таъсиси

институтҳои муҳокимаи оммавии лоиҳаҳои қонун бо иштироки ҷомеаи коршиносон ва ҷомеаи шаҳрвандӣ нақши муҳим мебозад. Чунин чораҳо имкон медиҳанд, ки хатари ба амал омадани ихтилофҳо дар байни меъёрҳои ҳуқуқӣ ва вазифаҳои амалии рушди иҷтимоию иқтисодӣ кам карда шавад.

Дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ яку якбора афзалият додан ба масъалаҳои амнияти миллӣ мушкилоти мутобиқсозии меъёрҳои ҳуқуқиро ба миён меорад. Дар робита бо ин масъала олимони рус қайд намудаанд, ки «оғози амалиёти махсуси низомӣ дар якҷоягӣ бо чораҳои сиёсати таҳримии давлатҳои ғарбӣ яке аз мушкилоти ҷиддитарин барои татбиқи минбаъдаи Стратегияи амнияти миллии Федератсияи Русия буд» [22,с.181]. Чунин ҳолат талаб мекунад, ки муқаррароти ҳуқуқии алоҳида бо нигоҳ доштани принсипҳои асосии давлати ҳуқуқӣ аз нав дида баромада шаванд. Таҳдидҳои муосир, аз ҷумла таъсири харобиовари иттилоотии беруна ва равандҳои ҷаҳонишавӣ зарурати таҳкими механизмҳои ҳуқуқии ҳимояи манфиатҳои миллиро ба вуҷуд меоранд. Тавре ки дар таҳқиқоти олимон қайд карда мешавад, «ҷаҳонишавӣ ва таъсири фарҳангии ғарбӣ ба арзишҳои ахлоқии ниёгон таҳдид мекунанд ва зарурати таҳкими онҳо тавассути механизмҳои махсуси ҳуқуқиро ба миён меоранд» [22,с.182]. Андешидани ин гуна тадбирҳо танзими хуби қонунгузорӣ барои таъмини тавозуни байни амният ва риояи озодиҳои шаҳрвандиро низ талаб мекунад.

Ҳамгироии принсипҳои давлати ҳуқуқӣ ба барномаҳои соҳавии рушд ба рафъи зиддиятҳои ташаккули фазои ягонаи ҳуқуқӣ мусоидат мекунад. Мувофиқати ҳадафҳои вазорату идораҳои гуногун тавассути стандартҳои ягонаи ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки як қатор мушкилиҳои идоракунии давлатӣ бартараф карда шавад. Ин равиш барои татбиқи мунтазами лоиҳаҳои миллӣ бо риояи бечунучарои меъёрҳои конститутсионӣ ва волоияти қонун шароит фароҳам меорад.

Хулоса. Принсипҳои конститутсионии давлати ҳуқуқӣ, аз ҷумла волоияти қонун, тақсимоти ҳокимият ва кафолати ҳуқуқи инсон заминаи меъёрии рушди миллиро ташкил медиҳанд. Аммо таҳлили муқаррароти конститутсионӣ нишон дод, ки онҳо аз татбиқи амалии ҳуҷҷатҳои стратегӣ вобастагии зиёд доранд. Дар стратегияҳои рушд принсипҳои мазкур аксар вақт ба вазифаҳои инструменталии модернизатсияи иқтисодӣ баробар карда мешавад, ки чунин ҳолат нақши системасозии онҳоро заиф мегардонад.

Дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ мутобиқати расмӣ ба меъёрҳои конститутсионӣ ба мушоҳида мерасад, аммо афзалияти бештар ба кафолатҳои институтсионалӣ нею, ба самаранокии маъмурӣ дода мешавад. Таҳлили муқоисавии стратегияҳои рушд нишон медиҳад, ки консепсияи давлати ҳуқуқӣ дар бисёр мавридҳо ба технологияи идоракунӣ табдил дода мешавад. Чунин тамоюлот мундариҷаи онро маҳдуд мекунад, механизмҳои боздорӣ ва тавозунро халалдор месозад ва дар ниҳоят ба тафсири конститутсионии давлати ҳуқуқӣ мухолифат менамояд.

Тағйирпазирии давлати ҳуқуқӣ дар рӯзномаи миллӣ гузариши он аз ҳадафи рушд ба шароити устувортарро нишон медиҳад. Ҳамгироии принсипҳои волоияти ҳуқуқ дар консепсияи рушди дарозмуддат аз институтсионализатсияи онҳо шаҳодат медиҳад. Аммо вақте ки кафолатҳои ҳуқуқӣ ба афзалиятҳои дигари стратегӣ тобеъ мешаванд, ин раванд мақоми мустақили меъёрҳоро халалдор месозад. Мантиқи ин раванд дар он зоҳир мешавад, ки давлати ҳуқуқӣ на худбаҳодиҳӣ, балки унсури функсионалии расидан ба дигар вазифаҳои миллӣ мегардад. Чи гунае ки дар ин зербоб нишон дода шуд, тавозуни байни принсипҳои ҳуқуқӣ ва ҳадафҳои прагматикӣ ноустувор боқӣ монда, хатари аз меъёрҳои конститутсионӣ дур шудани самтҳои стратегиро ба вуҷуд меорад.

Яке аз мушкилиҳои номбаргардида фарқияти байни кафолатҳои ҳуқуқӣ ва татбиқи парокандаи онҳо дар амал мебошад. Прагматизми идоравие, ки ҳангоми таҳлили стратегияҳо муайян карда шуд, эътимод ба ниҳодҳои давлати ҳуқуқиро коҳиш медиҳад. Чунин вазъият хатарҳои системавиро ба вуҷуд меорад ва афкори ҷамъиятиро дар даврaҳои тағйирпазирии ҷомеа шадидтар мекунад. Мушкилоти эъломиявие, ки дар оғози ин зербоб нишон дода шудааст, бо ихтилофи байни меъёрҳои конститутсионӣ ва тафсири онҳо дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ асоснок карда мешавад. Набудани механизмҳои амалии татбиқ ба он оварда мерасонад, ки принсипҳои ҳуқуқӣ ҳамчун роҳнамои расмӣ боқӣ мемонанд ва ба амалияҳои воқеии идоракунӣ таъсири ҷиддӣ намерасонанд.

Муқарриз: д.и.с., профессори ДМТ – Сафарализода Х.Қ.

АДАБИЁТ

1. Антонченко, В.В. Проблема ценностного подхода в праве и аксиология правопонимания / В.В. Антонченко // Вестник юридического факультета Южного федерального университета. – 2023. – Т.10. – №4. – С.16-22.
2. Гаврюшкин, К.А. Взаимосвязь категорий «правовые интересы», «правовые цели» и «правовые ценности» в правовом регулировании на современном этапе государственно-правового строительства [Текст] / К.А. Гаврюшкин // Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. – 2024. – №4. – С.9-19.
3. Ганс Кельзен - человек, который придумал конституционный суд. Эта и ещё три оригинальные идеи Кельзена [Электронный ресурс]. URL: https://dzen.ru/a/Y522cJdKU0-5Izli (дата обращения: 01.04.2026 г.)
4. Главы государств, которым вынесли импичмент, в 1992-2025 годах [Электронный ресурс]. URL: https://ria.ru/20250404/impichment-2009292406.html (дата обращения: 02.04.2026 г.)
5. Зорькин, В.Д. Верховенство права и встреча цивилизаций / В.Д. Зорькин // Журнал Конституционного правосудия. – 2008. – № 1. – С. 2-9.
6. Импичмент [Электронный ресурс]. URL: https://ru.ruwiki.ru/wiki (дата обращения: 02.04.2026 г.)
7. Исмагилов, Р.Ф. Национальная идея добра и всеобщего союза как возможный вариант государственной идеологии в Российской Федерации / Р.Ф. Исмагилов, К.И. Воронков, М.В. Сальников // Правовое государство: теория и практика. – 2022. – №3. – С.117-123.
8. Канада - федерация или унитарное государство: анализ структуры и политической организации [Электронный ресурс]. URL: https://canada.by (дата обращения: 01.04.2026 г.)
9. Коновальцев, А.С. Правовая политика и социальная политика: к вопросу о соотношении понятий [Текст] / А.С. Коновальцев // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – №5. – С.90-94.
10. Конституция Индии [Электронный ресурс]. URL: https://legalns.com/.pdf (дата обращения: 01.04.2026 г.)
11. Конституция Италии [Электронный ресурс]. URL: https://study.shmat.by/ (дата обращения: 01.04.2026 г.)
12. Конституция Японии. [Электронный ресурс]. URL: https://easytravel.jp/ (дата обращения: 01.04.2026 г.)
13. Малиновский, А.А. Права человека в Южной Африке сквозь призму решений Конституционного Суда ЮАР [Текст] / А.А. Малиновский // Вестник Московского университета МВД России. – 2024. – № 6. – С.75-80.
14. Мамедова, В.Э. Концепция допустимости и пределов ограничения прав и свобод человека и гражданина как основа двухуровневой системы регулирования ответственности членов политических партий / В.Э. Мамедова // Юридический вестник Самарского университета. – 2018. – Т.4. – № 4. – С. 142-151.
15. О Конституционном суде Австрии, или Истинная демократия [Электронный ресурс]. URL: https://nwm.at/vse-ob-avstrii/zakony-i-poryadki/ (дата обращения: 01.04.2026 г.)
16. Основной закон Федеративной Республики Германии. [Электронный ресурс]. URL: https://legalns.com/.pdf (дата обращения: 01.04.2026 г.)
17. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции. Руководство и методика оценки оценки по осуществлению статьи 11. [Электронный ресурс]. URL: https://www.unodc.org/2017.pdf (дата обращения: 25.03.2026 г.)
18. Пугинский, Б.И. Инструментальная теория правового регулирования / Б.И. Пугинский // Вестник Московского университета. Серия 11: Право. – 2011. – № 3. – С. 22-31.
19. Суханронӣ дар маҷлиси тантанавӣ ба ифтихори 30-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 06.11.2024. [Захираи электронӣ]. URL: https://president.tj. (санаи мурочиат: 05.04.2026)
20. Тресков, А.П. Специализация принципов судебной власти в конституциях латиноамериканских государств / А.П. Тресков // Право и государство: теория и практика. – 2020. – № 1 (181). – С. 269-272.
21. Тюльпанов, В.А. Контрольная функция законодательного (представительного) органа государственной власти: зарубежный опыт / В.А. Тюльпанов // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2011. - №3(51). – С. 71-79.
22. Устиленцев, К.А. Правовая политика современной России в сфере укрепления традиционных духовно-нравственных ценностей: ключевые цели и задачи / К.А. Устиленцев // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2024. – № 2 (66). – С. 179-184.
23. Хабриева, Т.Я. Современные концепции верховенства права и правового государства: сравнительно-правовое исследование / Т.Я. Хабриева, А.И. Ковлер. – М.: Норма, 2024. – 416 с.
24. Что такое импичмент: простое объяснение процедуры отстранения от власти. [Электронный ресурс]. URL: https://www.rbc.ru/base/ (дата обращения: 02.04.2026 г.)
25. Шелестинский, Д.Г. Федерализм права – объективные особенности развития / Д.Г. Шелестинский // Право и политика. – 2016. – № 10. – С. 1247-1250.
26. Proposals For Less Administrative Burden & Simplification At EU Level, 2025. URL: https://www.wko.at/oe/news/wkoe-proposals-less-admin-burden-at-eu.pdf

ДАВЛАТИ ҲУҚУҚӢ ДАР НИЗОМИ СТРАТЕГИЯҲОИ РУШДИ МИЛЛӢ

Дар мақолаи мазкур нақши давлати ҳуқуқӣ ҳамчун роҳнамои стратегӣ дар рушди миллӣ баррасӣ мешавад. Муаллиф давлати ҳуқуқиро на танҳо ҳамчун идеали сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ё маҷмуи ниҳодҳо, балки ҳамчун стратегияи ҳамаҷонибае муаррифӣ намудааст, ки дар принсипҳои ҳуқуқӣ бо раванди ноил шудан ба ҳадафҳои дарозмуддати миллӣ алоқаманд карда мешавад. Дар рафти омӯзиши мавзуъ ба таҳлили муҳити ҳуқуқӣ (волоияти қонун, истиқлолияти судӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо) ва нишондодҳои асосии рушд: устувории иқтисодӣ, адолати иҷтимоӣ, суботи сиёсӣ ва нуфузи байналмилалӣ диққати асосӣ дода шудааст. Дар мақола қайд мегардад, ки давлати ҳуқуқӣ на танҳо ҳамчун замина, балки ҳамчун механизми фаъол

барои ҳамоҳангсозии стратегияҳои гуногуни рушд (иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва технологӣ) хизмат мекунад. Он барои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ шароити пешгӯишаванда ва бехатарро фароҳам меорад, легитимият ва самаранокии тағйироти иҷтимоиро таъмин мекунад ва ҳалли осоиштаи низоъҳо ва ба даст омадани ризоияти ҷамъиятиро имконпазир мегардонад. Муаллиф дар раванди омӯзиши мавзуъ ба таҳлили функционалӣ диққати бештар додааст. Тавассути иқтидори методологии методи мазкур муаллиф нишон медиҳад, ки чӣ гуна принсипҳои волоияти қонун ва баробарҳуқуқӣ ба воситаҳои мушаххаси идоракунӣ табдил дода мешаванд. Дар асоси таҳлили муқоисавӣ муаллиф моделҳои ворид кардани стратегияи ҳуқуқӣ ба нақшаҳои рушди давлатиро пешниҳод кардааст. Дар хулосаи мақола муаллиф консепсияи таъминоти ҳуқуқии рушди стратегиро пешниҳод мекунад, ки дар он волоияти қонун ҳамчун як системаи кафолатҳо баррасӣ гардида, ба ҳадафҳои стратегии тағйирёбанда мутобиқ карда мешавад.

Калидвожаҳо: давлати ҳуқуқӣ, рушди миллӣ, стратегия, волоияти қонун, ниҳодҳо, легитимият, идоракунӣ, рушди иқтисодӣ, суботи иҷтимоӣ, кафолатҳои ҳуқуқӣ.

ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО В СИСТЕМЕ СТРАТЕГИЙ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В данной статье рассматривается роль правового государства как стратегического ориентира национального развития. Автор представляет правовое государство не только как политико-правовой идеал или совокупность институтов, но и как всеобъемлющую стратегию, связанную в правовых принципах с процессом достижения долгосрочных национальных целей. В ходе исследования основное внимание уделяется анализу правовой среды (верховенство закона, независимость судебной власти и защита прав и свобод) и основных показателей развития: экономической стабильности, социальной справедливости, политической стабильности и международного влияния. В статье отмечается, что правовое государство служит не только основой, но и активным механизмом координации различных стратегий развития (экономической, социальной и технологической). Оно создает предсказуемые и безопасные условия для инвестиций и предпринимательства, обеспечивает легитимность и эффективность социальных изменений, способствует мирному разрешению конфликтов и достижению общественного консенсуса. В процессе исследования темы автор уделил больше внимания функциональному анализу. На основе методологического потенциала этого метода автор показывает, как принципы верховенства закона и равноправия трансформируются в конкретные инструменты управления. На основе сравнительного анализа автор предлагает модели включения правовой стратегии в планы государственного развития. В заключении статьи автор предлагает концепцию правовой поддержки стратегического развития, в которой верховенство закона рассматривается как система гарантий и адаптируется к меняющимся стратегическим целям.

Ключевые слова: верховенство права, национальное развитие, стратегия, институты, легитимность, управление, экономическое развитие, социальная стабильность, правовые гарантии.

THE RULE OF LAW IN THE SYSTEM OF NATIONAL DEVELOPMENT STRATEGIES

In this article examines the role of the rule of law as a strategic guideline for national development. The author presents the rule of law not only as a political and legal ideal or a set of institutions, but also as a comprehensive strategy linked in legal principles to the process of achieving long-term national goals. The study focuses on the analysis of the legal environment (rule of law, judicial independence, and protection of rights and freedoms) and key development indicators: economic stability, social justice, political stability, and international influence. The article notes that the rule of law serves not only as a foundation but also as an active mechanism for coordinating various development strategies (economic, social, and technological). It creates predictable and secure conditions for investment and entrepreneurship, ensures the legitimacy and effectiveness of social change, promotes peaceful conflict resolution, and achieves public consensus. In researching this topic, the author focused on functional analysis. Drawing on the methodological potential of this method, the author demonstrates how the principles of the rule of law and equality are transformed into specific governance instruments. Based on a comparative analysis, the author proposes models for incorporating legal strategy into state development plans. In conclusion, the author proposes a concept of legal support for strategic development, in which the rule of law is viewed as a system of guarantees and is adapted to changing strategic goals.

Keywords: rule of law, national development, strategy, institutions, legitimacy, governance, economic development, social stability, legal guarantees.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Амирзода Муродали Эмомалӣ***– Донишгоҳи давлатии Данғара, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ ва идораи давлатӣ. **Суроға:** 734065, н. Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: **(+992) 933446697**

Сведения об авторе: ***Амирзода Муродали Эмомали*** – Дангаринский государственный университет, соискатель кафедры политологии и государственного управления. **Адрес:** 734065, р. Дангара, Республика Таджикистан, ул. Маркази, д. 25. Телефон: **(+992) 933446697**

Information about the author: ***Amirzoda Murodali Emomali*** – Dangara State University, applicant of the Department of political science and public administration. **Address:** 734065, Dangara district, Republic of Tajikistan, Markazi Street, 25. Phone**: (+992) 933446697**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 15.06.2026
Аз тақриз баргашт: 17.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ:323.1 (575.3)

ЗИКРИ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ ДАР ПАЁМҲОИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ҲАМЧУН МЕЪЁРИ СИЁСАТ ДАР РУШДИ ДАВЛАТДОРИИ МУОСИРИ ТОҶИКИСТОН

Зокиров Х.И.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Муқаддима. Ҳар як дастоварди илмии мукаммал ва арзишманд баъди омӯзиш ва ҷустуҷӯи зиёд рӯйи саҳифа меояд. Аз ин рӯ, зикри ваҳдати миллӣ дар паёмҳои Пешвои миллат ҳамчун меъёри сиёсат дар рушди давлатдории муосири Тоҷикистон ва дар низоми давлатдории муосири Тоҷикистон ҷойгоҳи махсусро дорад, ки баҳри рушди низоми давлатдорӣ дар пойдории ваҳдат ва сулҳу субот таъсири мусбат хоҳад гузошт.

Марҳалаи нави таърихӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон, ки аз ибтидои солҳои 90-ум оғоз гардид, дар назди ҷомеа ва давлат мақсад гузошт, ки баҳри расидан ба ҳадафҳои минбаъдаи хеш корҳои назаррасеро анҷом диҳад, то ки имрӯз ва фардои Тоҷикистони соҳибистиқлол дурахшон гардад.

Аз ин рӯ ҳифзи манфиатҳои давлат ва ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд вазифаи аввалиндараҷаи давлат маҳсуб меёфт. Муҳим он, ки мақсади гузошташуда амалӣ гардад, ки ин ҳама ҳадафҳо танҳо бо мақсади татбиқи волоияти қонун, пойдории сулҳу субот, ваҳдат ва рушд самтҳои гуногуни ҳаёти кишвар ба монанди иқтисодиёт, иҷтимоиёт, фарҳанг ва сиёсат буданд, ки ин ҳама талаботи аввалиндараҷа ва арзишҳои давлатдории ҳуқуқбунёд маҳсуб мешаванд, ки фаъолияти сифатан ва мазмунан нави қонунгузориро талаб мекард.

Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди соҳибистиқлол гардидан ҳамчун давлати демокративу ҳуқуқбунёд ташкили ҷомеаи шаҳрвандиро, ки дар он инсон ва ҳуқуқу озодиҳои инсон арзиши олӣ эътироф шуда, нақши қонун, эҳтиром, риоя ва иҷрои он дар мадди аввал мебошад, пеш гирифт. Дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ маҳз мақомоти давлатӣ аз ҷумлаи суботҳои фаъоли ташаббуси қонунгузорӣ буданд. Онҳо дар бахши қабули қонунҳои нав масъулияти баландро ба зимма гирифтанд. Ҳамин тавр, давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистон сиёсати нави қонунгузориро пеша намуд.

Ҳар як рӯз лаҳза ба лаҳза мардуми шарифи моро ба ҷашни пуршукӯҳи 35 солагии истиқлолияти давлатии Тоҷикистон наздик сохт. Мо хуб медонем, ки халқи тоҷик, билхосса аҳли эҷод, ҳунар, олимону муҳаққиқон ҳамеша дар такопӯ ҳастанд, ки ин ё он ҷашну маъракаҳо, санаҳои муҳимми таърихиро бо комёбиҳои муносиб истиқбол гиранд, ки муаллифи мақолаи мазкур низ аз ин истисно нест. Банда солҳои охир оид ба паҳлуҳои гуногуни зиндагии фарзандони фарзонаи миллат, бавижа азму талошҳои Пешвои муаззами миллат дар роҳи болоравии обрӯ ва эътибори кишвар дар риштаи Ваҳдати миллӣ ҳамчун арзиши стратегия ва меъёри сиёсат дар низоми давлатдории муосири Тоҷикистон” корҳои пурмуҳтаво ба хонанда пешкаш менамояд.

Дар ҳақиқат ба миён омадани ҳодисаҳои даврон, ки фарогири масъалаҳои мураккаби сиёсат ва иҷтимоиёт буда, буҳрони иқтисодиро ба миён оварда буд, бо ба саҳнаи давлатдорӣ овардани Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии мамлакат дар таъмини пойдории сулҳу ваҳдат ва якпорчагии Тоҷикистон, дастовардҳои муҳимми замони истиқлол, нақши шахсии Президенти кишвар дар таъмини рушди устувори сиёсии мамлакат, аз ҷумла соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва маориф, илму фарҳанг ва дигар соҳаҳои муҳимми ҳаёту зиндагии мардум дар тули беш аз 35 соли охир аз фаъолияти пурсамари давлатдории навини тоҷикон дорои арзиши сиёсӣ ва таърихӣ мебошад.

Мақсади мақола. Барои расидан ба ҳадафи мазкур, дар бораи дарки зикри ваҳдати миллӣ дар паёмҳои Пешвои миллат ҳамчун меъёри сиёсат дар рушди давлатдории муосири Тоҷикистон дар иҷрои вазифаҳои зерин пешбинӣ мегардад:

-Баррасии таҳлили ваҳдати миллӣ дар Паёмҳои Пешвои миллат ва татбиқи омилҳои он ва меъёри ҳатмии сиёсат;

-Таҳлили ҷойгоҳи зикри ваҳдати миллӣ дар Паёмҳои Пешвои миллат ҳамчун меъёри сиёсат дар рушди давлатдорӣ;

-Шарҳи равишҳои назариявии мафҳуми ваҳдат дар робита ба татбиқи меъёрҳои мавҷуда дар низоми давлатдорӣ дар Паёмҳои Пешвои миллат;

-Таҳқиқи мақоми ваҳдат дар рушди давлатдории тоҷикон ҳамчун стратегия ва меъёри сиёсат дар Паёмҳои Пешвои миллат;

-Баррасии омилҳои стратегия ва меъёри сиёсат.

Пешниҳоди тавсияҳои амалӣ барои такмили рушди давлатдорӣ бо татбиқи омилҳои сиёсии ваҳдат дар Тоҷикистони муосир ва зикри онҳо дар Паёмҳои Пешвои миллат ҳамчун меъёри сиёсат дар рушди давлатдории муосири Тоҷикистон.

Маводҳо ва усулҳо. Методологияи таҳқиқ ба маҷмуи усулҳои умумии илмӣ ва махсуси сиёсӣ асос меёбад. Дар мақола аз усули таҳлили системавӣ истифода мешавад, ки тавассути он зикри ваҳдати миллӣ дар паёмҳои Пешвои миллат ҳамчун меъёри сиёсат дар рушди давлатдории муосири Тоҷикистон барои рушди давлатдории Тоҷикистони соҳибистиқлол ҳамчун унсури марказии сохтори асосии давлатдории миллӣ баррасӣ мегардад.

Усули таърихӣ-сиёсӣ барои омӯзиши таҳаввули меъёрҳои сиёсат дар давлатдории миллӣ истифода мегардад.

Усули муқоисавӣ-сиёсӣ имкон медиҳад, ки таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо равишҳои давлатҳои дигар ва бо пойдории ваҳдати миллӣ муқоиса карда шавад.

Усули пасмӣ-мантиқӣ барои таҳлили мафҳумҳо, принсипҳо ва сохтори меъёрҳои сиёсати миллӣ истифода мешавад.

Усули доктриналӣ барои таҳлили ақидаҳои олимони соҳаи сиёсат ва ҷомеашиносӣ, инчунин барои шарҳи назарияҳои монизм ва дуализм ба кор бурда мешавад.

Ҳамчунин, дар мақола аз **усули тафсири сиёсат** истифода мешавад, ки ба воситаи он муҳтавои арзиши стратегия ва меъёрҳои сиёсат таҳлил карда мешавад.

Натиҷаҳо. Навгонии илмии мақола дар чанд самти асосӣ ифода меёбад:

Якум, дар мақола мазмуни вожаи ваҳдат на танҳо ҳамчун маҷмуи сулҳу субот, озодиҳо ва кафолатҳо, балки ҳамчун арзиши стратегия ва меъёри сиёсат дар паёмҳои Пешвои миллат таҳлил мешавад.

Дуввум, робитаи байни табақаҳои гуногуни ҷомеаи шаҳрвандӣ ва дарки он аз аҳаммияти ваҳдат ҳамчун арзиши стратегия ва меъёри сиёсат дар Паёмҳои Пешвои миллат.

Севвум, мақола аз нигоҳи меъёри сиёсат ҳамчун хусусияти равиши таҳлили сиёсӣ дар Паёмҳои Пешвои миллат муайян гардидааст.

Чаҳорум, нақши ваҳдати миллӣ, дар паёмҳои Пешвои миллат ва саҳми он дар рушду нумуи Тоҷикистони соҳибистиқлол ба таври системавӣ таҳлил мегардад.

Панҷум, дар мақола принсипҳои зарурият, мутаносибият ҳамчун абзорҳои муҳимми мувозинати байни манфиати давлат ва шахс, ки дар Паёмҳои Пешвои миллат таҳлил шудаанд ва аҳаммияти онҳо барои устувории меъёрҳои сиёсат дар рушди Тоҷикистон нишон дода мешавад.

Муҳокима. Аҳаммияти мавзуъ дар он ифода меёбад, ки яке аз масъалаҳои муҳим “Зикри ваҳдати миллӣ” дар раванди амалӣ гардидани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон марҳилаи нав оғоз гардид. Қонуни мазкур, ки 5 декабри соли 2015 қабул гардид, ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории Сарвари давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистонро тақвият бахшид.

Суханронихои Сарвари давлати Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар ҷаласаҳои якҷояи Маҷлиси Миллӣ ва Маҷлиси намояндагон, Маҷлиси Ҳукумат ва Шурои амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маслиҳату пешниҳодҳои Пешвои муаззами миллат дар бобати ҳалли буҳрони сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ низ ба инобат гирифта мешавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди соҳибистиқлол гардидан ҳамчун давлати демокративу ҳуқуқбунёд ташкили ҷомеаи шаҳрвандиро, ки дар он инсон ва ҳуқуқу озодиҳои инсон арзиши олӣ эътироф шуда, нақши қонун, эҳтиром, риоя ва иҷрои он дар мадди аввал мебошад, пеш гирифт. Дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ маҳз мақомоти давлатӣ аз ҷумлаи суботҳои фаъоли ташаббуси қонунгузорӣ буданд. Онҳо дар бахши қабули қонунҳои нав масъулияти баландро ба зимма гирифтанд. Ҳамин тавр, давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистон сиёсати нави қонунгузориро пеша намуд. Доир ба ин масъала Пешвои миллат ҳанӯз дар Паёми соли 2002 чунин таъкид намуда буданд” [1,с.55].

“Мо ҳоло дар марҳилаи махсуси таърихии худ - давраи гузариш қарор дорем. Яке аз талаботи давраи гузариш ин аст, ки бо мақсади таъмини кафолатҳои ҳуқуқи инсон, адолати иҷтимоӣ, ҳамчунин бо дарназардошти шароити марҳилаи гузариш ва даврaҳои минбаъдаи пешрафти соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишварамон ба қонунҳои амалкунанда тағйироту иловаҳои саривақтию ҷавобгӯ ба талаботи иқтисоди бозорӣ ва муносибатҳои нави иқтисодиро ворид намоем” [2,с.8]. Дар Паёми Пешвои миллат таваҷҷуҳи бештар ба масъалаҳои рушди устувори иқтисодӣ равона гардидааст, ки чунин масъалагузорӣ зарурати амалии масъаларо нишон медиҳад. Паём маҷмуи арзишҳо, барномаҳо, консепсияҳо ва стратегияҳоеро фаро гирифтаанд, ки ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои дар стратегияи миллӣ дарҷшуда мусоидат намоянд ва татбиқи амалии онҳо марҳалаи рушди устувори иқтисодии имрӯз ва фардои кишваро таъмин менамоянд.

Инчунин дар яке аз баромадҳои пурмуҳтавои хеш Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз дошта буданд, ки “Мову шумо хуб дар ёд дорем, ки даҳ соли аввали истиқлолият барои мардуми Тоҷикистон марҳалаи озмоиши бисёр сахту сангини таърихӣ буд. Аз ин лиҳоз, хотирнишон месозам, ки ин рӯзҳои орому осуда ба мардуми мо ба осонӣ муяссар нашудаанд. Барои расидан ба бузургтарин дастоварди замони истиқлолият - сулҳу оромӣ, суботи сиёсӣ ва ваҳдати миллӣ, ноил шудан ба зиндагии босаодати имрӯза ва бунёди Тоҷикистони навин, ки ҳоло аҳли башар онро мешиносад ва эътироф мекунад. Мардуми шарафманди тоҷик содиқона заҳмат кашиданд, мушкилоту маҳрумиятҳои ниҳоят вазнинро аз сар гузарониданд, фидокориву ҷоннисориҳо нишон доданд ва қаҳрамониҳо карданд” [3,с.688].

Хушбахтона, бо талошу роҳнамоиҳои созандаи Пешвои миллат Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 30 соли соҳибистиқлолӣ ба дастовардҳои бузург ноил гардид, ки он аз амнияти энергетикии таъмин ва кишвар аз бунбасти коммуникатсионӣ бароварда шуд, арзишҳои олии миллат - забон, фарҳанг ва урфу одати эҳё ва муаррифӣ карда шуданд ва дар ниҳоят имиҷи сиёсӣ ва байналмилалии Тоҷикистон дар ҷаҳон эътироф ва шинохта шуд ва минбаъд низ ба қавли Пешвои миллат мардуми шарафманди тоҷик метавонад дар шароити мураккабу буҳрони ҷаҳони имкони ободу зебо ва обрӯву нуфузи Тоҷикистони озоду соҳибихтиёрро дар арсаи байналмилалӣ баландтар бардорад.

Хонандаи гиромӣ! Акнун бо ҳамроҳии шумо иҷмолан ба олами Паёмҳои ироанамудаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон жарфтар фурӯ рафта, он қисматеро, ки бевосита ба ваҳдати миллӣ мутаалиқанд, бароятон бозгӯ менамоем.

Паёми аввал: “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон”. 30 апрели соли 2001. Шаҳри Душанбе.

Ҳукумати ҷумҳурӣ дар бобати ҷавонон барномаи махсусро қабул намуда буд, ки ҳадаф аз он тарбияи насли сазовор мебошад, чунин насле, ки дар руҳияи ватандӯстию худшиносии миллӣ ба воя расида бошанд, истиқлолият ва якпорчагии давлати тоҷиконро ҳифз кунанд, аз дастовардҳои илму фарҳанги ҷаҳонӣ бархӯрдор бошанд ва номбардорони ниёгони хирадманд, сулҳпарвар, эҷодкор ва ба ору номуси хеш бошанд. Ман итминони комил дорам, ки насли ояндаи тоҷикон маҳз ҳамингуна хоҳад буд ва кори падару бобоёни худро бо сарбаландӣ идома хоҳад дод.

Мо ҳама бояд масъулияти худро дар назди Ватан амиқан эҳсос намоем.

Паёми дуввум: “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон”. 22 апрели соли 2002. ш.Душанбе.

Албатта, ҳар қадами навбатӣ ва ҳар дастовези тоза ба осонӣ муяссар намегардад. Мо ҳар хишти иморати муҳташами истиқлолро, ки амри табиист, бо бинои давлати соҳибистиқлоли тоҷикон дар дунёи пурҳодисаи оғози ҳазорсолаи сеюм бояд тарҳу симои хоссаи худро соҳиб гардад, таърихи гузаштаву тақдири ояндаи миллатро фаро гирад. Дар бунёди кохи пурҷалоли миллат мисли ҳар давру замони гузашта, қабл аз ҳама зиёиён ва тамоми халқи сарбаланди Тоҷикистон заҳмат мекашанд.

Фаро расидани асри нав фақат табдили одии тақвим нест, балки бо фаро расидани он ҷаҳон ранги дигар ва мазмуну мундариҷаи нав касб кард. Акнун моро лозим аст, ки дар маҷрои пурталотум ва ҳар дам тағйирёбандаи сиёсати ҷаҳонӣ роҳу равиши худро ёбем, дар ҳолати бархӯрди манфиатҳои кишварҳои абарқудрат ва таъсири рӯзафзуни

тамаддунҳои гуногун ба якдигар, мавқеи худро муайян кунем, то ҳамқадами давр бошему дар айни замон симо, ҳуввият ва асолати миллии худро нигоҳ дорем.

Мо ба ҳадафи олии худ - сохтмони давлати демократӣ ва ишғол намудани мақоми сазовор дар миёни кишварҳои пешрафта ҳамон вақт ноил мегардем, ки дар дили ҳар фарди Тоҷикистон меҳри Ватан, миллат, ифтихор аз давлати худ ва умеди тоза ба фардои нек маъво гирад. Дар ин амри хайр пеш аз ҳама вакилони халқ саҳми арзанда гузошта метавонанд. Як сухани нек, як амали ибратбахш, як кору кирдори шоистаи онҳо метавонад даҳҳою садҳо фидоиёни воқеиро дилгарм созад, меҳри Ватан, ифтихори миллӣ ва азму ниятҳои неки созандагиро дар замири мардуми оддию заҳматкаш парвариш намоем.

Паёми сеюм. 4 апрели соли 2003.

Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз дошта буданд, ки ҳамаи давлатҳову халқҳои Осиё ва умуман тамоми халқу миллатҳои ҷаҳон бояд дар фазои осоишта зиндагӣ кунанд, ҳамкориҳои мутақобиларо ривоҷ диҳанд, якҷоя заҳмат кашанд, то ки барои ҳаёти воқеан арзанда шароит муҳайё созанд...

Вақте шаҳрвандон аз тариқи воситаҳои ахбори умум ва ё минбарҳои гуногун камбудиҳоро ошкор месозанд, дар ҷомеаи демократӣ ин як чизи табиӣ аст. Ва мо бояд онро ҳаматарафа ҷонибдорӣ намоем. Вале, мутассифона, мо гоҳо акси ин ҳолатро мушоҳида мекунем. Баъзе шаҳрвандони мо чун аз кишвар берун мешаванд, дар ҷаласаву конфронсҳои гуногун дар ҳаққи давлати хеш носазо мегӯянд, ҷониби Ватани худ санг меандозанд ва миллати хешро паст заданӣ мешаванд. Ман инро, ки нишонаи сатҳи пасти маърифати сиёсӣ аст, нисбат ба Ватану миллати худ ношукрию кӯрнамакӣ меҳисобам. Ҳар шаҳрванди мо, ки ба кишвари хориҷӣ сафар мекунад, ҳамеша бояд дар хотир дошта бошад, ки ӯ фарзанди миллати тоҷик ва номбардори давлати хеш аст.

Аз рӯи ҳар сухан ва амали мо мардуми кишварҳои дигар дар бораи миллати тоҷик, дар бораи давлати Тоҷикистон тасаввурот ҳосил мекунад ва хулоса мебарорад. Агар мо дар пеши дигарон Ватан-модари худ, ҳаммиллатони худро паст занем, магар қадру қимати мо баланд мешавад? Пеш аз он ки чизе гӯем, бояд андеша кунем, ки он чӣ гуна акси садо медиҳад.

Дар баъзе кишварҳо як падидаи номатлуб ба назар мерасад, ки он ба ҳам муқобил гузоштани динҳо, як динро аз дини дигар бартар донистан мебошад, ки оқибаташ хуб нест. Ҳамаи динҳо бояд ҳамчун сарчашмаи бузурги маънавӣ ва воситаи муассири тарбияи ахлоқӣ истифода шаванд. Дар чунин шароити печида ва авзои мураккаби сиёсӣ халқе миллати худро аз рӯйдодҳои нохуш ва оқибати фалокатбори онҳо ҳифз карда метавонад, ки дорои маърифати баланд ва фарҳанги сиёсӣ буда, худшиносӣ ва ифтихори миллӣ дар қалбу шуури фарзандони он амиқ ҷой гирифта бошад.

“Вобаста ба ин мехоҳам, ки як чизро гаштаю баргашта таъкид намоям, ҳар миллат ва ҳар халқ, хоҳ бузург бошаду хоҳ хурд, то худро нашиносад, - таъкид намуд Пешвои миллат, - эҳтиром накунад, ҳеҷ гоҳ дар миёни миллатҳои дигар мақому манзалати шоён пайдо карда наметавонад” [4,с.69].

Паёми чорум. 30 апрели соли 2004.

Вазъи сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангии кишвар баъди Паёми соли гузашта дар чандин чорабиниҳои муҳимми давлатӣ ҳамаҷониба таҳлилу арзёбӣ гардид ва дар натиҷаи андешидани саривақтӣ ва мушаххас бисёр масъалаҳо ҳаллу фасл карда шуданд.

Мо фарҳанги сулҳ ва ваҳдати ба даст овардаамонро қадр ва ҳифз бояд намоем. Имрӯз дар Тоҷикистон муҳити ҳуқуқии ҷомеаи шаҳрвандӣ мавҷуд аст, яъне асосҳои ҷомеае фароҳам оварда шудаанд, ки ба фаъолияти тамоми мардум ва мавқеи ватанпарварии ҳар як шахс такя менамояд.

Имрӯз ба мову шумо дахолати бузурги таърихии хизмат кардан ба халқу миллат ва сазовори боварии мардум будан насиб гаштааст. Аз ин лиҳоз, ҳамкории пурсамару робитаи солим дар миёни ҳокимияти қонунгузор ҳокимияти иҷроия ва ҳизбу созмонҳои сиёсӣ беш аз ҳарвақта барои мо заруртар аст. Пастию баландиҳои ин роҳи душвору тақдирсоз аз ҳар кадоми мову шумо сабру таҳаммул, маърифати баланди сиёсӣ, зиракию одоби касбӣ, масъулияти баланду эҳсоси коршиносӣ ва қабл аз ҳама, ба инобат гирифтани манфиати миллату давлат ва мардуми кишварро тақозо менамояд”.

Паёми панҷум: 16 апрели соли 2005.

Мо имрӯз дар марҳилае қарор дорем ва таъкид кардан зарур, ки ин вазифаи муқаддас ва қарзи фарзандии ҳар яки мо дар назди рӯҳи поки бузургони гузаштаамон ва наслҳои ояндаи миллати тоҷдорамон мебошад.

Паёми шашум. 20 апрели соли 2006.

Мо итминони комил дорем, ки баҳри рушди давлати худ тамоми кушишу ғайрати хешро амалӣ хоҳем намуд.

Паёми ҳафтум. 30 апрели соли 2007.

Дар ин раванд мо бояд ҳамеша дар ёд дошта бошем, ки тоҷикон ҳамчун яке аз қавмҳои қадимаи мардуми эронинажод соҳиби таърихи беш аз панҷоҳҳазорсолаи тамаддун ва фарҳанги давлатсозиву давлатдорӣ мебошанд.

Масъалаи дигаре, ки мазмуну муҳтавои тарбияи наслҳои имрӯзу оянда ба ҳалли он иртиботи ногусастанӣ дорад, баланд бардоштани сатҳи маърифати мардум аст.

Паёми ҳаштум. 25 апрели соли 2008.

Пешвои миллат дар Паёми навбатӣ, аз ҷумла чунин иброз доштанд, ки истиқлоли хешро пурра ҳифз намоем [5,с.246-247].

Паёми нуҳум. 15 апрели соли 2009.

Албатта сатҳи баланди тафаккури гуманитарӣ, ки мардумро бо худшиносиву ватандӯстӣ, ифтихор аз давлату давлатдорӣ ва фарҳанги пургановати миллати худ ҳидоят мекунад [6,с.283-284].

Комилан яқин аст, ки соҳибистиқлолии давлати тоҷикон ва сиёсати бисёрсамтаи мо ба доираҳои муайян хуш намеояд. Албатта, дар ҳаёти ҷомеаи мо масъалаҳои ҳалталаб кам нестанд. Мо инро хуб медонем ва барои рафъи камбудиву норасоиҳои мавҷуда пайваста тадбирҳо меандешем.

Халқи тоҷик бояд аз қасду ниятҳои бадхоҳони миллат огоҳ бошад, зиракии сиёсиро аз даст надиҳад ва ба ҳеҷ ваҷҳ рӯҳафтода нагардад. Манфиатҳои миллӣ тақозо мекунад, ки воситаҳои ахбори омма на танҳо дастгоҳи тавонои хабар бояд бошад, балки дар муборизаи таҳмилии иттилоотӣ чун сипари давлат хизмат кунанд. Ҳамчунин ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ташкилотҳои ғайридавлатӣ ва нашрияҳои даврӣ дар шароити буҳрони молиявии иқтисоди ҷаҳонӣ бояд истиқлолият, ваҳдат ва манфиатҳои гурӯҳиву ҳизбӣ боло гузошта, дар татбиқи ҳадафҳои стратегӣ саҳми арзандаи худро гузоранд.

Паёми даҳум. 24 апрели соли 2010.

Дар ҷаҳони муосир кишваре ба дастовардҳои бузург ноил мегардад, ки ба баланд шудани сатҳи маърифат дар ҷомеа таваҷҷуҳи хосса зоҳир карда, техникаву технологияи навро ба таври васеъ дар амал ҷорӣ менамояд. Зеро ҷомеае, ки дар он сатҳи маърифати мардум баланд аст, ҳаргуна рафтору эҳсосот ва дасисаву ғавғо натиҷа намедиҳад. Пешвои миллат дар паёми навбатии хеш хуб қайд мекунад: “Мо аз ҷавонон умеди калон дорем, зеро дар оянда масъулияти давлатдорӣ ва рушди кишвар бар уҳдаи онҳо меафтад. Аз ин рӯ, мо бояд ҷавононро дар рӯҳияи ватандӯстиву ватанпарастӣ ва ифтихор аз давлатдории миллӣ тарбия намоем, онҳоро ба илму касбомӯзӣ ҳарчи бештар ҷалб кунем, дар миёни наврасону ҷавонон тарзи зиндагии солимро тарғиб созем. Ин на танҳо вазифаи ҷонии падару модарон ва мураббиёну омӯзгорон, балки тамоми ҷомеа аст. Танҳо дар ҳамин сурат мо пойдевори давлатдории худро мустаҳкам месозем ва дилпурона пеш меравем” [7,с.316-319].

Паёми ёздаҳум. 20 апрели соли 2011.

Дар паёми мазкур, ки фарогири самтҳои ниҳоят муҳимми рушди Тоҷикистони соҳибистиқлол буд, ки сарчашмаи асосии минбаъдаи кории шахсони ҳуқуқӣ хоҳад гашт [8,с.336].

Инчунин бо мақсади расидан ба ҳадафҳои ниҳоии хеш кушиш ба харҷ диҳем, ки кишвари азизи хешро рушд диҳем [9,с.375].

Паёми дувоздаҳум. 20 апрели соли 2012.

Рушди минбаъдаи кишвар аз ҳар як сокини мамлакат вобастагии зич дорад [1,с.412-413].

Паёми сенздаҳум. 26 апрели соли 2013.

Пешвои муаззами миллат дар Паёми навбатии худ андешаҳои хешро доир ба ҳадафҳо ва самтҳои асосии марҳилаи имрӯзаи рушди давлатдориамон ба тариқи зайл хотирнишон месозад.

Паёми чордаҳум. 23 апрели соли 2014.

Пешвои миллат дар анҷоми ироаи паём ба вакилони Маҷлиси Олӣ, ба ҳамаи ширкаткунандагони иҷлосия мурочиат карда, аз ҷумла чунин гуфт: “Мехоҳам бори дигар таъкид намоям, ки ба мардуми шарифи тоҷик ва Ватани маҳбубамон - Тоҷикистон соҳибихтиёр, инчунин ба хотири ободии сарзамини аҷдодиамон, пешрафти давлати соҳибистиқлоламон, баланд бардоштани обрӯи он дар арсаи байналмилалӣ ва ҳимояи манфиатҳои миллату давлат бо дасту дилу нияти пок ва содиқонаву поквиҷдонона хизмат кардан вазифаи арзанда ва қарзи имониву инсонии ҳар яки мо ва мақсаду мароми ягонаи мост” [10,с.485-486].

Паёми понздаҳум. 23 январи соли 2015.

Президент дар Паёмашон бори дигар зикр намуданд, ки ”ҳар яки мо баҳри ҳифз ва рушди ватани хеш бояд масъулияти баланд дошта бошем [11,с.514].

Паёми шонздаҳум. 22 декабри соли 2016.

Истиқлолияти давлатӣ ва озодӣ барои мо неъматҳои муқаддастарин ва бузургтарин мебошад, ки тамоми дастовардҳои мо аз онҳо вобастаанд. Аз ин рӯ, ҳифзи озодиву истиқлолият ва манфиатҳои милливу давлатӣ вазифаи муҳимтарини ҳар як фарди бонангу номус, ватандӯсту ватанпарвар ва худшиносу худогоҳи ин сарзамин мебошад.

Паёми ҳаждаҳум. 26 декабри соли 2018.

Пешвои миллат дар ин Паём вобаста ба соҳаи фарҳанг сухан ронда, аз ҷумла чунин мегяӯд: “Мо бояд ҳеҷ гоҳ фарҳанги миллии хешро аз даст надиҳем ва ҳамеша дар ҳифзи он бошем [12,с.605].

Худшинос бошем ва дар ҳама ҳолат ба ватани худ содиқ бимонем [13,с.608].

Паёми нуздаҳум. 26 декабри соли 2019.

Президенти муҳтарам дар Паёми навбатӣ, аз ҷумла чунин қайд менамояд: “Мо бояд забони шево ва ширини тоҷикиро мисли модар ва Ватани худ дӯст дорем ва онро ҳамчун гавҳари бебаҳои ҳастиамон ҳифз намоем. Забон оинаест, ки дар он симои пурҷилои миллат равшан инъикос мешавад ва мо бояд ба қадри ин нишони ҳастии миллатамон расем ва дар баробари ин, ба омӯзиши забони русиву англисӣ ҳамчун забонҳои муошират байналмилалӣ эътибори аввалиндараҷа диҳем. Ин омӯзиш ва аз худ кардани забонҳоро на барои худнамоӣ, балки ба мақсади маърифатнок гардонидани ҷомеа густариш медиҳем.

Аз ин рӯ, ҳар як фарди бедордил бояд барои ғанӣ гардондани забони модарӣ ва омӯхтани забонҳои хориҷӣ кӯшиш кунад, ба мутолиаи китоб диққати аввалиндараҷа диҳад ва ҷиҳати баланд бардоштани маърифатнокии худ саъю талош намояд” [14,с.634-635].

Олимону донишмандони моро зарур аст, ки ба шинохти дурусти таърих, тарғиби мероси маънавӣ ва суннату ойинҳои мардумӣ низ, ки тайи асрҳо дар хотираи таърихии миллати тоҷик нақш бастаанд, таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намоянд.

“Ман ба қудрати созандаю офарандаи мардуми сарбаланди тоҷик эътимод дорам ва як нуктаро дилпурона изҳор менамоям: мо ҳамаи иқтидору имкониятҳоро дорем, ки раванди ободкориву созандагиро беш аз пеш густариш бахшем, барои расидан ба ҳадафҳои миллиамон кӯшишу ғайрати бештар намоем, бо сарҷамъиву муттаҳидӣ камбудиҳои мавҷударо бартараф кунем, рушди устувору босуботи кишвари азизамонро таъмин созем ва рӯзгори ҳар як хонадони Тоҷикистонро аз имрӯза беҳтар гардонем” [15,с.651].

Паёми бистум. 26 январи соли 2021.

Пешвои миллат дар ин Паёми хеш чунин зикр менамоянд: “Арҷ гузоштан ба фарҳангу таърихи бостонии миллат ва омӯхтани он, инчунин аз худ кардани мероси ҷовидонаи садҳо ва ҳазорон нафар фарзандони фарзонаи халқамон, яъне шоирону адибон ва олимону мутафаккирони барҷастаи миллат вазифаи ҳар як соҳибватан мебошад. Мо ба хотири ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ва таъмиру нигаҳдории онҳо хеле корҳои созандаро оғоз кардем ва кӯшиш дорем, ки тавассути созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ мероси модиву ғайримодии кишварамонро ба аҳли олам ҳарчи бештар муаррифӣ намоем” [16,с.667].

Паёми бисту як. 21 декабри соли 2021.

Паёми навбатии Пешвои миллат дар айёме ироа гардид, ки мардуми кишвар ба 30-солагии Иҷлосияи XVI тақдирсози таърихӣ ҳамаҷониба омодагиҳо мегирифтанд. Бояд зикр намуд, ки дар ҷараёни ин иҷлосияи сарнавиштсоз нахустин қарорҳо ҷиҳати қатъи ҷангу хунрезӣ, таъмин намудани суботу оромӣ, сарҷамъ сохтани миллати тоҷик ва барқарорсозии сохти конститутсионӣ қабул карда шуданд. Умуман, бояд гуфт, ки расидан ба сулҳу оромӣ, суботи сиёсӣ ва ваҳдати миллӣ ва бо ҳамин роҳ аз хатари нобудӣ наҷот додани давлати тоҷик дастоварди бузургтарини мо дар замони соҳибистиқлолӣ мебошад, ки ба он маҳз ба шарофати дастгириву пуштибонии самомонаи мардуми шарифи Тоҷикистон муваффақ гардидем.

Шашуми ноябри соли 1994 аввалин маротиба дар таърихи Тоҷикистони соҳибихтиёр Конститутсия, яъне санади сарнавишсоз бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ қабул гардид ва минбаъд дар асоси он мо ба ислоҳоти Конститутсия оғоз кардем. Дар моддаи якуми ин ҳуҷҷати тақдирсоз сохти давлатдории навини тоҷикон муайян карда шуд ва Тоҷикистон бо иродаи мардум давлати соҳибихтиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона гардид.

“Як нуктаи муҳимро хотирнишон месозам: модоме ки мо ҳама якҷо як кишвари дар дами ҳалокат қарордоштаро ба қаламрави сулҳу ваҳдат, суботи сиёси, ваҳдати миллӣ ва шукуфоиву ободӣ табдил додем, қодир ҳастем, ки ҳамаи мушкилоти дигарро низ бартараф карда, дар ояндаи наздик Тоҷикистони маҳбубамонро бо заҳмати сарҷамъонаву ватандӯстона боз ҳам ободу пешрафта гардонем ва обрӯи онро дар арсаи байналмилалӣ баланд бардорем” [17,с.721].

Давлатдории охирони мо низ метавонист ба вартаи нестӣ ва ин дафъа ба садсолаҳои номаълум ба фано равад. Миллати тоҷикро бори дигар ба ғуломӣ кашад. Онро ҳам сабаб қатъан ҷаҳолат мебуд.

Аммо бо талошҳои ҷоннисоронаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат ин давлат барқарор ва пойдор шуд. Акнун даҳсолаи чоруми он оғоз ёфт. Донишу маърифат асоси пойдории давлати навин эълон гардид.

Ҷавҳари Паёми Пешвои миллат дар соҳаи маориф аз тарбияи инсони худогоҳ, соҳибхирад, эҳёкунандаи фарҳанг ва ифтихори миллӣ, мардони пуркору накукор, муборизу фидокори Ватани мо – Тоҷикистони азиз иборат аст.

Моро лозим аст, ки ҳар як нуктаи Паёмҳои Сарвари давлатро ба назар гирем, баҳри иҷрои он нуктаҳо талош намоем.

Паёми бисту дуюм. 22 декабри соли 2022.

Президент чунин таъкид намуданд: “Танҳо саъю талоши содиқонаву софдилона, ҳисси баланди масъулият дар назди халқу Ватан ва иқдому ташаббусҳои созанда моро ба ҳадафҳои олиамон наздик мерасонанд. Бовар дорам, ки мардуми шарифи сарбаланд, ватандӯсту ватанпарвар ва қавииродаву заҳматдӯстамон аз уҳдаи иҷрои ҳама гуна амалҳои нек ва бартараф намудани тамоми мушкилот мебароянд. Тоҷикистони азизамонро боз ҳам ободу зебо ва пешрафта мегардонанд ва барои зиндагии аз имрӯза беҳтар шароит фароҳам меоваранд” [18,с.23-24].

Паёми бисту сеюм. 28 декабри соли 2023.

Паёми имсола, ба назари ман, аз Паёмҳои гузашта ба куллӣ фарқ мекунад. Масъалаҳои бисёри мубрам мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифт. Ба масъалаи тарбияи ҷавонон эътибори ҷиддӣ дода шуд. Ҷаноби Олӣ аз ҷумла, чунин изҳор карданд: «Ҷавонони мо, ки насли замони истиқлол мебошанд, дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ва давлат, аз ҷумла дар ҳимояи марзу буми Ватан, амнияти мардум ва давлати Тоҷикистон, сохтмонҳои бузурги аср, аз ҷумла Неругоҳи барқии обии «Роғун» ва пешрафти илму фарҳанг саҳми бисёр назаррас гузошта истодаанд» [19,с.17].

Дар Паёми хеш Президент аз дилу ҷон ин суханҳоро зикр намуданд: «Ман ба ҳисси баланди миллӣ, эҳсоси гарми ватандӯстӣ, нияти неку азми қатъӣ ва саъю талоши созандаи мардуми шарафманди Тоҷикистон эътимоди комил дорам... Бо итминон изҳор менамоям, ки мо ҳама якҷо бо кору фаъолияти аҳлона Ватани азизамонро, хусусан ҷашни бузурги миллӣ – 35-солагии Истиқлолияти давлатиро ободу зебо месозем, давлати соҳибистиқлоламонро пешрафта мегардонем ва эътибору обрӯи онро дар арсаи байналмилалӣ боз ҳам баланд мебардорем» [20,с.18].

Хулоса. Ба роҳ мондани сатҳи хуби некуаҳволии мардум, беҳтар намудани вазъи иҷтимоӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини амнияти минтақа ва ҷаҳон ва баланд бардоштани нуфуз ва эътибори кишвар дар арсаи байналмилалӣ андешида шудаанд". Мусаллам аст, ки баъд аз ироаи ҳар як Паём ва таъкидҳои сарвари давлат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳар фарди ҷомеа бояд бо масъулияти баланди шаҳрвандӣ ва ифтихор аз он ба ватани хеш содиқ бимонанд.

Ғайр аз ин, фаъолияти пурсамари осори классикон ва аҳли эҷоди имрӯзаи кишвар дар ситоиши Ваҳдату худшиносии миллӣ, дӯст доштани ватану ба он то абад содиқ будан амали нек дар пойдори сулҳу ваҳдат ҷойгоҳи махсусро дорад, ки руҳияи мардумро ба ояндаи дурахшони Тоҷикистони азиз дурахшон хоҳад кард.

Ҳадафи мақола таҳлили назариявӣ-сиёсии мавзуи илмии мазкур барои ашхосе аст, ки аз ваҳдату якдилӣ ва ҳифзи марзу буми Ватан ҳамвора ифтихор мекунад ва ҳар қатраи обу ҳар зарраи хоки ин меҳани биҳиштосо барояшон азизу муқаддас аст, хеле муҳим мебошад.

Тадқиқоти мазкур дар асоси Барномаи фаъолияти илмӣ-таҳқиқотии кафедраи умумидонишгоҳии сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ барои солҳои 2025-2030 таҳти унвони "Таҳқиқи масъалаҳои сиёсии сиёсати ҳарбӣ, ҷавонон, энергетикӣ, экологӣ, муносибатҳои миллӣ, элита ва дигар равандҳои сиёсӣ" (аз 30.01.2025 сол таҳти №1) гузаронида шудааст.

Муқарриз: д.и.с., профессори ДДОТ ба номи С. Айнӣ – Қозиён Ш.Қ.

АДАБИЁТ

1. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 22 декабри соли 2002. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022.. С.-55.
2. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 30 апрели соли 2001. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. С.-.8.
3. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 30 апрели соли 2021. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. С.-688.
4. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 04 апрели 2003. С.-69. сол ш.Душанбе. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022.
5. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 25 апрели 2008 сол ш.Душанбе. С.-246-247. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
6. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 15 апрели 2009 сол ш.Душанбе. С.-283-284. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
7. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 24 апрели 2010 сол ш.Душанбе. С.-316-319. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
8. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 24 апрели 2011 сол ш.Душанбе. С.-336. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
9. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 20 апрели 2011 сол ш.Душанбе. С.-375. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
10. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 23 апрели 2014 сол ш.Душанбе. С.-485-486. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
11. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 23 январи 2015 сол ш.Душанбе. С.-514. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
12. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 26 декабри 2018 сол ш.Душанбе. С.-605. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
13. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 26 декабри 2018 сол ш.Душанбе. С.-608. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
14. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон "Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон" 26 декабри 2019 сол ш.Душанбе. С.-634-635. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.

15. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” 26 декабри 2019 сол ш.Душанбе. С.-651. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
16. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” 26 январи 2021 сол ш.Душанбе. С.-667. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
17. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” 21 декабри 2021 сол ш.Душанбе. С.-721. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
18. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” 22 декабри 2022 сол ш.Душанбе. С.-23-24. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
19. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” 28 декабри 2023 сол ш.Душанбе. С.-17. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.
20. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” 28 декабри 2023 сол ш.Душанбе. С.-18. Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2022. ш.Душанбе.

ЗИКРИ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ ДАР ПАЁМҲОИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ҲАМЧУН МЕЪЁРИ СИЁСАТ ДАР РУШДИ ДАВЛАТДОРИИ МУОСИРИ ТОҶИКИСТОН

Таҳқиқи мавриди назар бевосита зикри ваҳдати миллӣ дар паёмҳои пешвои миллат ҳамчун меъёри сиёсат дар рушди давлатдории муосири Тоҷикистонро фарогир буда, дар ситоиши Ваҳдату худшиносии миллӣ, дӯст доштани ватану ба он то абад содиқ будан амали нек дар пойдории сулҳу ваҳдат ҷойгоҳи махсусро дорад, ки руҳияи мардумро ба ояндаи дурахшони Тоҷикистони азиз дурахшон хоҳад кард, фарогир мебошад. Бовар дорем, ки таҳқиқоти илмии мазкур барои ашхосе, ки аз ваҳдату якдилӣ ва ҳифзи марзу буми Ватан ҳамвора ифтихор мекунад ва ҳар қатраи обу ҳар зарраи хоки ин меҳани биҳиштосо барояшон азизу муқаддас аст, ҷойгоҳи махсусро дорад. Бо қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат” дар раванди амалӣ гардидани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон марҳилаи нав оғоз гардид. Қонуни мазкур, ки 5 декабри соли 2015 қабул гардид, ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории Сарвари давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистонро тақвият бахшид. Тавре аз матни қонун бармеояд, мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори давлат уҳдадоранд, ки муроҷиати Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро ба халқи Тоҷикистон, мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор оид ба масъалаҳои муҳимми сохтори давлатӣ, амнияти кишвар, сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ ҳатман ба назар гиранд. Суханрониҳои Сарвари давлати Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар ҷаласаҳои якҷояи Маҷлиси Миллӣ ва Маҷлиси намояндагон, Маҷлиси Ҳукумат ва Шурои амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маслиҳату пешниҳодҳои Пешвои муаззами миллат дар бобати ҳалли бухрони сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ низ ба назар гирифта мешавад.

Калидвожаҳо: ваҳдат, стратегия, меъёр, сиёсат, худшиносии миллӣ, ватан, сулҳ, Тоҷикистон, якдилӣ, Паём, Пешво, ҳуҷҷатҳо, давлатдорӣ, соҳибихтиёрӣ.

УПОМИНАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА В ПОСЛАНИЯХ ЛИДЕРА НАЦИИ КАК ПОЛИТИЧЕСКИЙ КРИТЕРИЙ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ТАДЖИКИСТАНА

Данное исследование посвящено анализу упоминания национального единства в посланиях Лидера нации как политического критерия в развитии современной государственности Таджикистана. В этих посланиях особое место занимает прославление единства и национального самосознания, любви к Родине и вечной преданности ей как благородного деяния, способствующего укреплению мира и согласия. Эти идеи играют важную роль в формировании духовного состояния общества и вдохновляют народ на светлое будущее независимого Таджикистана. Уверен, что представленное научное исследование имеет важное значение для тех, кто высоко ценит единство, сплочённость и защиту территориальной целостности Родины, для кого каждая капля воды и каждая частица земли этого райского края являются священными. С принятием Закона Республики Таджикистан «Об Основателе мира и национального единства — Лидере нации» начался новый этап реализации права законодательной инициативы Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона. Данный закон, принятый 5 декабря 2015 года, укрепил право законодательной инициативы Главы независимого государства Таджикистан. Как следует из текста закона, государственные органы и должностные лица обязаны учитывать обращения Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона к народу Таджикистана, государственным органам и должностным лицам по вопросам государственной структуры, национальной безопасности, внутренней и внешней политики. Выступления Главы государства Эмомали Рахмона на совместных заседаниях Маджлиси Милли и Маджлиси намояндагон, заседаниях Правительства и Совета безопасности Республики Таджикистан, а также рекомендации и предложения Лидера нации по вопросам преодоления политических, экономических и социальных кризисов также подлежат обязательному учёту.

Ключевые слова: единство, стратегия, критерий, политика, национальное самосознание, Родина, мир, Таджикистан, сплочённость, Послание, Лидер, документы, государственность, суверенитет.

THE MENTION OF NATIONAL UNITY IN THE MESSAGES OF THE LEADER OF THE NATION AS A POLITICAL CRITERION IN THE DEVELOPMENT OF MODERN STATEHOOD IN TAJIKISTAN

This study focuses on references to national unity in the Messages of the Leader of the Nation as a political criterion in the development of modern statehood in Tajikistan. These messages emphasize the importance of unity and national self-awareness, love for the homeland, and lifelong devotion to it as noble values that contribute to the strengthening of peace and harmony. Such ideas play a significant role in shaping the moral and spiritual character of society and inspire confidence in the bright future of an independent Tajikistan. This research is expected to be of particular importance to individuals who value unity, solidarity, and the protection of the territorial integrity of the homeland, for whom every drop of water and every particle of this blessed land is sacred.With the adoption of the Law of the Republic of Tajikistan "On the Founder of Peace and National Unity - Leader of the Nation," a new stage began in the exercise of the legislative initiative powers of the President of the Republic of Tajikistan, Emomali Rahmon. This law, adopted on December 5, 2015, strengthened the legislative initiative authority of the Head of the independent state of Tajikistan. According to the law, state bodies and public officials are obliged to take into account the addresses of the Founder of Peace and National Unity - Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon, to the people of Tajikistan, state bodies, and officials on matters of state structure, national security, and domestic and foreign policy. Speeches by the Head of State Emomali Rahmon at joint sessions of the Majlisi Milli and Majlisi Namoyandagon, meetings of the Government and the Security Council of the Republic of Tajikistan, as well as the recommendations and proposals of the Leader of the Nation regarding the resolution of political, economic, and social crises, are also subject to mandatory consideration.

Keywords: unity, strategy, criterion, policy, national self-awareness, Motherland, peace, Tajikistan, cohesion, Address, Leader, documents, statehood, sovereignty.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Зокиров Хуршед Исмоилович*** **-**Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, у**нвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ. Суроға:** 734003, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **881118888**

Сведения об авторе: ***Зокиров Хуршед Исмоилович*** **-** Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 734003, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121. Телефон: **881118888**

Information about the author: ***Zokirov Khurshed Ismoilovich*** **-** Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni, Postgraduate Researcher and Department of Political Science. **Address**: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121. Phone: **881118888**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 15.06.2026
Аз тақриз баргашт: 17.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ:321.01(575.3)

МАФҲУМИ ҲОКИМИЯТУ ҚУДРАТ ДАР АНДЕШАҲОИ АБУНАСРИ ФОРОБӢ ВА МИСКАВАЙҲИ РОЗӢ ВА АҲАММИЯТИ ОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Қодирзода Сайидмуссо Муҳибулло
Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Муқаддима. Масъалаҳое дар фалсафа, сиёсат ва ҳуқуқ мавҷуданд, ки ҳамчун поя ва асоси тафаккури ҳар шахс дар масъалаҳои гуногуни илмӣ ба ҳисоб мераванд. Нигоҳи фалсафӣ, мавқеи сиёсӣ ва равиши ҳуқуқии ҳар як мутафаккир, дар тамоми соҳаҳои фикру андеша ва гуфтору амали ӯ худро нишон медиҳад ва шахс наметавонад аз натиҷаҳои тафаккури фалсафию мавқеъгириҳои сиёсию ҳуқуқии худ ҷудо тасаввур гардад. Зеро, ин масоил ба унвони масоили асосӣ ва бунёди фикрии донишмандон мебошанд.

Навъи нигоҳи мутафаккирон роҷеъ ба ҷамъият ва ҳокимият чи аз лиҳози фалсафӣ ва чи аз назари сиёсию ҳуқуқӣ бошад, шаклҳои мухталифи тафаккур ва андешаҳоро дар ҷаҳони фалсафа ва сиёсат ба вуҷуд меоваранд. Ба он сабаб, ки донишҳои гуногуни фалсафа, сиёсат, ҳуқуқ, ҷомеашиносӣ, равоншиносӣ, фарҳангшиносӣ, забоншиносӣ ва ғайра бар асоси навъи нигоҳи инсон ва назари он ба ҷамъият ва ҳокимият тарҳрезӣ ва барномарезӣ мешавад. Дар асрҳои миёна ва махсусан дар асрҳои 9-11 мутафаккирони зиёде буданд, ки нисбат бо ҷамъият ва ҳокимият изҳори фикру андеша кардаанд, аммо Абунасри Форобӣ ва Мискавайҳи Розӣ аз барҷастатарин ва муҳимтарин андешмандону мутафаккироне мебошанд, ки перомуни масоили мафҳуми ҳокимият ва қудрат изҳори назар намудаанд ва ба ҳамин хотир дар мақолаи пеши рӯ масъалаи ҷамъият, ҳокимият ва қудрат аз нуқтаи назари онҳо ба таври муқоисавӣ мавриди баҳсу баррасии илмӣ қарор мегирад.

Мафҳуми ҳокимият ва қудрат аз ҳамдигар фарқияти ҷиддӣ доранд. Ҷамъият ҳолати ҷамъшавӣ ва гирди ҳам омадани одамонро ба таври тасодуфӣ ва бидуни як мақсади муайян ё як шартномаи иҷтимоӣ мебошад, ки шояд ноҳамоҳангӣ ва носозгориҳои зиёде байни ҳамдигар дошта бошанд, аммо бо сабабҳои ниёзҳои аввалият ва ҳаётан муҳим дар як ҷо ҷамъ шуда бошанд. Аммо, ҳамон иҷтимоъ замоне, ки бо ҳамдигар зайли мафҳумҳои муштарак ва шартномаҳои иҷтимоӣ бар сари масъалаҳои муайяне ҳамоҳангӣ ва яксонӣ ба вуҷуд оваранд, мафҳуми ҷомеаро шакл медиҳанд [5,с.92; 11,с.84].

Дар замонҳои қаблтар ва асарҳои донишмандону мутафаккирони асрҳои миёна ин ду мафҳум аз якдигар ҷудо набуда, ба таври ҳаммаъно ба ҷойи якдигар истифода мешуданд. Форобӣ иҷтимоъ ё ҷомеаро ба маънои он медонад, ки тамоми ҷузъҳои он мухталиф аз ҳамдигар буда, дорои сохтор ва ҳайъати бартар ва оддӣ мебошад ва дар айни ҳол ҳамаи ҷузъҳо ва таркибу тақсимот ва сохтори он таҳти унвони ҳадафҳои муайян бо ҳамдигар дар иртиботи муштарак мебошанд [2,с.120; 6,с.105]. Ба сабаби он, ки баҳсҳои ин рисола дар бораи андешаҳои сиёсию ҳуқуқӣ ва иҷтимоии мутафаккирони асрҳои миёна буда ва ҳамчунин тавре, ки зикр шуд дар он замон ин истилоҳҳои илмӣ бо ҳам ба таври ҳаммаъно истифода мешуданд, пас дар ин мақола низ агар дар ҷое истилоҳҳои мазкур ба шакли ҳаммаъно мавриди истифода қарор гиранд, аз ҳамин ҷиҳат мебошад.

Мавод ва усулҳо. Хусусияти бисёрҷанба ва моҳияти мураккаби мавзуи таҳқиқ зарурати истифодаи заминаи гуногунҷабҳаи муқоисавии методологиро тақозо намуд, ки дар рафти татқиқоти муқоисавӣ афкори мутафаккирони тоҷикро инъикос менамояд, ки дар асрҳои гуногун масъалаҳои низом ва сохтори давлатдориро пешниҳод кардаанд. Дар рафти пажуҳиш усулҳои таҳлилу синтез, методи таърихӣ, функсионалӣ, ниҳодӣ-ҳуқуқӣ, низомӣ, муқоисавӣ ва адабиёти илмӣ-назариявӣ ба таври васеъ ба кор бурда шудаанд. Методологияи таҳқиқоти мазкур бар истифодаи маҷмуи усулҳои муосири илмӣ-назариявӣ асос ёфтааст, ки имкони баррасии ҳамаҷонибаи мавзуъро фароҳам меоранд. Хусусан:

- методи таърихӣ ҷиҳати омӯзиши таҳаввули пайдоиши давлат, ниҳодҳои давлатӣ, ташаккул ва рушди давлатдори милли тоҷикон идоракунии ҳокимияту қудрат ва истифодабарии он мебошад, ки то имрӯз мавриди истифодабарӣқарор дорад;
- методи функсионалӣ (вазифавӣ) барои муайян кардани нақш ва самаранокии истифода бурдани андешаҳои сиёсию-ҳуқуқӣ дар идоракуни ҳокимият ва қудрат, ки то ин замон мавқеи худро гум накардаанд, истифода гардидааст;

• методи ниҳодӣ-ҳуқуқӣ таҳқиқотҳои мутафаккирони тоҷик, ки дар тули таърих эҷод шудаанд, ҳамчун манбаи илмҳои таърих, фалсафа, сиёсатшиносӣ, ҳуқушиносию давлатдорӣ, ки низоми қудрат ва ҳокимиятро инъикос менамоянд дар раванди пажуҳиш истифода намуданд;

• методи низомӣ ҷиҳати истифода намудани андешаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва давлатдории мутафаккирони тоҷик, ки барои рушди илми давлатдорию ҳуқуқшиносӣ дар самти ҳокимият ва қудрати ҳоким, ки саҳм гузоштанд ва истифодаи он дар замони муосир мавриди истифода қарор дода шудааст.

Мафҳуми ҳокимият ва қудрат тавре гуфта шуд, муҳимтарин баҳс дар дониши сиёсӣ ва илмҳои вобаста ба он мебошад, ки тамоми мафҳумҳо ва масъалаҳои гуногуни дониши сиёсӣ аз ҷумла, фалсафаи сиёсат, андешаи сиёсӣ, фарҳанги сиёсӣ, ҷомеашиносии сиёсӣ, равоншиносии сиёсӣ, давлат ва ҳокимияти сиёсӣ ва ғайра алоқамандӣ ва иртиботи ҷиддӣ ва ногусастанӣ ба мафҳуми ҳокимият ва қудрат доранд. Мавзуи муҳимми дигаре, ки ҷузъи шохаҳо ва баҳсҳои асосии ҳокимият ва қудрати сиёсӣ ба шумор меравад, намудҳо ва шаклҳои ташкилдиҳандаи ҳокимият мебошад. Дар ин мақола масъалаи мазкур бар асоси таълимоти Абунасри Форобӣ ва Мискавайҳи Розӣ мавриди баррасии илмӣ қарор хоҳад гирифт.

Миёни мутафаккирони форсу тоҷики асрҳои миёна, Абунасри Форобӣ яке аз шахсиятҳоест, ки беҳтарин ва муфассалу васеътарин баҳсҳоро перомуни масъалаи шаклҳо ва навъҳои ҳокимият анҷом додааст. Албатта, дигарон ҳам, аз ҷумла Мискавайҳи Розӣ, Насируддини Тусӣ ҳам чунин баҳсҳоеро доранд, аммо ба андозаи Форобӣ тақсимоти васеъ ва бо ҷузъиёти дақиқтар ироа накардаанд [7,с.115; 13,с.51].

Форобӣ ҳокимиятро аз чандин нуқтаи назар тақсим намуда, ҳар кадоми онро ба таври ҷудогона шарҳ медиҳад. Яке аз ҷиҳатҳои тақсим, ки дар дараҷаи аввал меистад, тақсими ҳокимият бар ду дастаи кулии “фозила” ва “ғайрифозила” мебошад. Форобӣ ин тақсимотро то охири баёни андешаҳои сиёсию фалсафии худ нигоҳ медорад ва ҳатто онро дар навъ ва намудҳои давлатдорӣ ва ҳокимияти иҷроӣ, судӣ ва қонунгузорӣ ҳам истифода менамояд. Яъне, ин ду мафҳуми асосӣ бар тамоми соҳаҳои андешаи сиёсии Форобӣ соя афканда, таъсироти бевоситаи худро ба ҳамаи паҳлуҳои тафаккури ӯ гузоштааст [2,с.57; 4,с.49; 19,с.231].

Дар дохили ин ду мафҳум тақсимоти гуногуни дигар низ вуҷуд дорад, ки баёнкунандаи ҷанбаҳо ва паҳлуҳои мухталифи андешаҳои сиёсию иҷтимоии Форобӣ ба шумор мераванд. Аз нигоҳи Форобӣ ҳокимияти фозила ба ду шакли фардӣ ва ҷамъӣ ё гуруҳӣ тақсим мегардад, ки ба назари ӯ, ҳокимияти фардӣ беҳтар аз ҳокимияти ҷамъӣ ё гуруҳӣ мебошад. Ҳокимияти ҷамъӣ дарвоқеъ баёнкунандаи ҳолатест, ки дар он шакли фардии ҳокимият имкон надошта бошад. Дар сурате, ки ҳокимияти фардӣ ба ҳар далелу шакле имконпазир набошад, дар дараҷаи баъдӣ, ҳокимияти ҷамъӣ ё гуруҳӣ бояд ҷойгузини ҳокимияти фардӣ қарор гирад [3,с.97; 17,с.552].

Ҳокимияти фардӣ аз нигоҳи Форобӣ худ се сатҳи амалишавӣ дорад. Дар дараҷаи аввал, ҳокимияти як инсони комил матраҳ мегардад, ки ба воситаи истеъдод ва маҳоратҳои фитрию зотии худ ҳама намуди фазилатҳо ва бартариҳои ахлоқию ақлонӣ ва илмию амалиро аз худованд тавассути як воситаи беайбу нуқс ва комилан мутмаъин дарёфт менамояд. Ин, болотарин ва комилтарин сатҳи ҳокимият аз нигоҳи Форобӣ ба шумор меравад. Тибқи дидгоҳи Форобӣ шахсе, ки дар ин сатҳ ва дараҷа аз ҳокимият қарор мегирад бояд ҳам ҳаким бошад, ҳам файласуф ва ҳам набӣ, ки ба гуфтаи худаш дар амал ба замони Паёмбари Ислом (С) мутобиқати комил дорад. Агар ин сатҳи ҳокимият дар амал имконият надошта бошад, дараҷаи баъдӣ бояд иҷро гардад. Дар ин ҳолат наздиктарин ва монандтарин шахс ба ҳокими аввал, ки дар болотарин дараҷа қарор дошат, бояд ҷонишин гардад [8,с.54; 12.с.211]. Агар раиси аввали мадинаи фозила вафот намояд ё ба ҳар далеле аз ҳокимият барканор гардад, пас аз он навбат ба ҷонишини вай мерасад, ки бояд аз ҳама ҷиҳат ба раиси аввал монандӣ ва шабоҳат дошта бошад. Агар ҷонишини шахси аввал ҳам аз дунё рафт, ё ба ҳар сабабе аз ҳокимият канор равад, шахси дигаре бояд ҷонишини вай гардад, ки худаш бояд олиму ҳаким ва донишманд бошад ва аз ҳама ҷиҳат ба шахсони пешини худ монанду шабеҳ бошад ва ҳам бар асоси суннат ва равиши раисони аввал ва дуюми гузаштаи Мадинаи фозила ҳокимият намояд [3,с.98;

1,с.49]. Яъне, тақсимоти Форобӣ дар шаклҳо ва намудҳои ҳокимият аз беҳтарин ба хуб ва аз хуб ба бад ва аз бад ба бадтарин шакли имконпазири ҳокимият ҳаракат менамояд.

Форобӣ пас аз баёни ҳокимияти фардӣ, ҳокимияти гурӯҳиро баррасӣ менамояд. Аз назари ӯ ҳокимияти гуруҳӣ ҳолатест, ки ҳокимияти фардӣ дар ҳеч кадом навъи он қобили иҷро ва амалӣ гардидан набошад. Дар ин сурат ҳокимияти гурӯҳӣ барқарор мегардад. Асоси баёни масъалаи ҳокимияти гурӯҳӣ дар он нуҳуфтааст, ки ҳокимият набояд ҳеҷ замоне аз қудрат ва сарвари қонунӣ холӣ монад. Яъне, ҳатто барои як лаҳза ҳам набояд фазои сиёсии ҷомеа дар ҳолати монархӣ ё беқонунию беҳокимиятӣ қарор гирад. Барои ҳамин, Форобӣ аз болотарин дараҷаи ҳокимияти фардӣ, ки беҳтарин шакли ҳокимият дар назди ӯ ба ҳисоб меравад, дараҷа ба дараҷа ба самти мумкинтарин ҳолати ҳокимият ҳаракат мекунад, ки ба ҳокимияти гуруҳӣ хулоса мегардад [9,с.85; 10,с.43]. Дар ҳамин намуди ҳокимият низ ду шакл мавриди назар аст. Яке, ҳокимияти раисони шоиста ва барҷастатарин афроди ҷомеа мадди назар аст, ки наздиктарин вижагиҳо ва ҳолатҳоро ба шахсони шоистаи ҳокимияти фардӣ дошта бошанд.

Ин дар суратест, ки агар як нафаре ёфт нашавад, ки вижагиҳои роҳбарии ҷомеаро худ ба танҳоӣ дошта бошад, пас бояд ду нафареро пайдо намуд, ки дар якҷоягӣ битавонанд ҳокимиятро идора кунанд. Шакли дуюми ҳокимияти гуруҳӣ таврест, ки агар 2 нафаре ёфт нашавад, ки бо ҳам вижагиҳои ҳокимиятро надошта бошанд, пас дар ин ҳолат бояд маҷмуае аз афрод гирди ҳам оянд, ки ҳар кадоми онҳо агар танҳо яке аз шартҳо ва вижагиҳои ҳокимиятро ҳам дошта бошад, метавонад дар идораи кишвар ва ҳокимияти ҷомеа аз худ саҳм бигузорад. Яъне, агар он вижагиҳо дар ду нафар ҳам ҷамъ нагарданд, пас бояд се нафар ва ё афроди бештаре, ки ҳамаи онҳо бо ҳам дар якҷоягӣ дорои вижагиҳои ҳокимият бошанд, идораи ҷомеаро ба даст мегиранд. Номи ин ҳокимиятро Форобӣ ҳокимияти шуроӣ номгузорӣ менамояд. Дар ин навъи ҳокимият, шурои роҳбарӣ бояд бо ҳамдигар дар якҷоягӣ тадбирҳо ва андешаҳои худро ҷиҳати иҷрои корҳои ҳокимият амалӣ намоянд. Аз назари Форобӣ вижагиҳои асосии ҳоким 6 адад ҳастанд, пас бояд ҳадди ақал 6 нафар дар шурои роҳбарӣ аъзо вуҷуд дошта бошад. Дар ин ҳолат метавонанд ҳар як аз аъзо ду шарти ҳокимиятро ҳам дошта бошанд, ки дар камтарин теъдод ин шурои роҳбарӣ 3 нафар ва дар бештарин теъдод то 6 нафар метавонанд дар он фаъолият намоянд.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Пас аз он, ки дар як ҷомеа агар 6 нафаре пайдо нашаванд, ки ҷомеа ва давлатро идора кунанд, он ҷомеа дигар дар доираи мадинаҳои фозила дохил намегардад ва бояд онро дар тақсимоти мадинаҳои ғайрифозила номбар намуд. Яъне ҳокимияти шуроӣ охирон марҳилаи ҳокимияти фозила ба ҳисоб меравад ва баъд аз он ҳокимиятҳои ғайрифозила оғоз меёбад. Намудҳои гуногуни ҳокимиятҳои ғайрифозила аз назари Форобӣ худ дорои тақсимоти муайяне ҳастанд, ки мухтасаран аз онҳо сухан ба миён хоҳад омад.

Ҳокимиятҳои ғайрифозила:Ҳокимияти ҷоҳила;Ҳокимияти фосиқа; Ҳокимияти золла;

Ҳокимияти мутабаддила: Аз ин миён, Ҳокимияти ҷоҳила низ дорои тақсимотест, ки иборатанд аз: Ҷоҳилаи зарурия; Ҷоҳилаи баддола; Ҷоҳилаи хиссат; Ҷоҳилаи карромия; Ҷоҳилаи тағаллубия; Ҷоҳилаи ҷамоъия.

Намудҳои ҳокимият аз нигоҳи Форобӣ аз як нуқтаи назари дигар ҳам қобили тақсим мебошад. Ин навъи тақсим вобаста ба сатҳу андоза ва вусъати ҳокимият мебошад, ки ба се марҳилаи миллӣ, минтақавӣ ва ҷаҳонӣ дастабандӣ мегарданд. Ҳар кадом аз шаклҳо ва намудҳои гуногуни ҳокимияте, ки аз нигоҳи Форобӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, метавонад вобаста ба сатҳи қудрат ва машруъияти амалишавии он, дар сатҳҳои миллӣ, минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ба иҷро дарояд. Дар сатҳи миллӣ яъне, он ҳокимият сирфан маҳдуда ва қаламрави амалишавии он ба миқдори ҳамон миллат ва маҳаллаи худ маҳдуд мегардад. Дар қадами баъдӣ, агар дар он сатҳ ва қаламрави миллӣ муваффақ бошад, сипас метавонад онро ба ҳамсоягон ва минтақаи худ низ сироят диҳад. Саранҷом, пас аз он, ки дар сатҳи минтақа ҳам бо муваффақият иҷро гардад, он шакли ҳокимият метавонад дар сатҳи байналмилалӣ ва ҷаҳонӣ ба иҷро дарояд [1,с.49-53; 16,с.65; 18,с.247].

Муҳокима. Ба назар мерасад, ду нуктаи бисёр муҳим аз андешаҳои Форобиро хулоса намудан мумкин аст. Яке он, ки Форобӣ равиши фарогир ва васеъ намудани доираи ҳокимиятро марҳила ба марҳила ва қадам ба қадам васеъ мегардонад. Яъне, ибтидо шакле аз ҳокимият, ки ба назараш муваффақ мебошад ва метавонад дурусту саҳеҳ ба иҷро

дарояд, аввал дар сатҳи миллӣ онро мавриди озмоиш ва санҷиш қарор дода, сипас баъд аз муваффақият, онро ба марҳилаҳои баъдӣ пешниҳод менамояд, то он ҷо, ки ба сатҳи ҷаҳонӣ ва байналмилалӣ бирасад. Нуктаи дуввум он аст, ки Форобӣ аз муаррифӣ намудани марҳилаҳо ва шаклҳои гуногун ва дараҷаҳои мухталифи ҳокимият як мақсад ва ҳадафи мушаххас дорад. Ба назар мерасад он ҳадаф чунин бошад, ки ба ҳар тавре, ки мешавад бояд дар ҷомеа як навъе аз ҳокимият барқарор бошад.

Агар шароит ва имкониятҳо фароҳам бошад, беҳтарин шакли ҳокимият, агар ҳам имконият набуд, баъд аз беҳтарин шакли ҳокимият ҳар кадом, ки имкон дошта бошад, бояд ҳамон иҷро шавад, ва ба ҳамин тариқ аз беҳтарин шакли ҳокимият то бадтарини он марҳила ба марҳила бояд иҷро гардад, аммо ҷомеа набояд бидуни ҳокимият раҳо карда шавад. Яъне, ҳар тавре, ки имкон дорад дар ҷомеа ҳокимият ва қонун бояд ҳатман мавриди иҷро бошад, ва ҳеч гоҳ таҳти ҳеч шароите набояд беқонунӣ ва беҳокимиятӣ дар ҷомеа вуҷуд дошта бошад.

Шаклҳои гуногуни ҳокимият аз нигоҳи мутафаккири дигари асрҳои миёна, Мискавайҳи Розӣ бо Форобӣ фарқ дорад. Аз нигоҳи Мискавайҳи Розӣ ҳокимият дорои ду сохтори аслӣ мебошад. Яке ҳокимияти як шахси муайян ва дигарӣ ҳокимияти гурӯҳе аз афрод. Ҳокимияти фардӣ боз худ ба ду қисм тақсимбандӣ мегардад Ҳокимияти фарди ҳаким, Ҳокимияти фарди ғайриҳаким ва Ҳокимияти гуруҳӣ [14,с.68].

Албатта, дар инҷо Мискавайҳ монанди Форобӣ фарди ҳакимро ҳамтароз ва яксон бо паёмбарон меҳисобад, ки чунин шахсҳо бисёр кам ва нодир мебошанд. Аммо, ҳокимияти фарди ғайриҳаким баъд аз ҳокимияти фарди ҳаким бошад. Яъне замоне, ки фарди ҳаким дар ҷомеа ёфт нашавад, ҷомеа бояд ба суроғи фарди ғайриҳаким биравад ва уро ҳокими ҷомеа гардонанд. Фарди ғайриҳаким бояд наздиктарин вижагиҳоро бо фарди ҳаким дошта бошад, то ҳокимияти ҷомеаро тавонад идора намояд [14,с.69-70; 4,с.45-46].

Агар як фарди ғайриҳаким ҳам ёфт нашавад, пас бояд гурӯҳе аз инсонҳоро пайдо намуд, ки онҳо ҳар кадом вижагиҳое аз ҳокимияти болотарин дараҷаро дар худ дошта бошанд, то он гурӯҳ тавоноии ҳокимияти ҷомеаро барои худ ба даст ованд. Мискавайҳи Розӣ намехоҳад ҷомеа дар ҳеҷ ҳолате бидуни роҳбар ва шахси идоракунанда раҳо карда шавад. Пас, бояд ибтидо як шахсе, ки тамоми вижагиҳои ҳокими боҳикмат ва фарди ҳакимро доро бошад, ҳамчун ҳокими ҷомеа баргузинанд. Баъд аз он, ки чунин шакле аз ҳокимият муяссар нагардад, бояд шахси дигаре, ки ба андозаи шахси аввал аз ҳикмат баҳра набурдааст, аммо дар вижагиҳои ҳокимият наздиктарин фард ба ҳокими дараҷаи аввал ба ҳисоб меравад.

Агар чунин шахсе, ки на ҳаким аст ва на вижагиҳои шахси аввалро дорад, пайдо нашавад, пас бояд гурӯҳе аз афродро пайдо намуд, ки наздиктарин вижагиҳоро ба шахси аввал дорад, ва албатта шарт ҳам нест, ки аъзои он гурӯҳ ҳамаи вижагиҳоро ба таври яксон дошта бошанд, балки ҳар кадом аз ашхоси мадди назар танҳо яке аз вижагиҳоро ҳам дошта бошад, қобили қабул аст ва метавонанд ҳокимияти ҷомеаро бар уҳда гиранд [14,с.81; 15,с.69].

Абунасри Форобӣ; Ҷойгоҳи мақомот ва мансабдорони ҳокимият ва қудратро бисёр баланд арзёбӣ намуда, барои онҳо вазифаҳои мушаххасеро зикр мекунад. Ӯ шинохт ва маърифати адолати иҷтимоӣ ва ҳуқуқи шаҳрвандиро ҷиҳати иҷрои дурусту беҳтари вазифаҳои мақомот амри зарурӣ ба ҳисоб оварда, ҷиҳати беҳтар анҷом додани вазифаҳои сохторҳои ҳокимият, қудрат ва иродаи ҷиддиро низ шарти асосӣ медонад. Ҳамчунин, таҷрибаро низ дар рафти анҷоми умуми давлатӣ ва ҳокимиятӣ дорои арзиши бисёр арзанда мешуморад ва дар охир, ҷиҳати дафъ ва нобуд сохтани ҳар гуна таҳдидҳои дохилию хориҷӣ, муқобилаи сахту ҷиддиро дар баробари душманон роҳкори ҳалли масоили кишварҳо ба ҳисоб меоварад.

Мискавайҳи Розӣ дар назар гирифтани саъодату ояндаи беҳтар барои ҷомеа ҷиҳати иҷрои вазифаҳои мақомоти давлатӣ зарурӣ мебошад, зеро нақшаи роҳ ва ҳаракати онҳоро ба таври ошкоро муайян мекунад. Таъмин ва ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои давлату ҷомеа, ҳифзи низоми сиёсӣ, ҳифз ва арзишгузорӣ ба анъанаҳо ва арзишҳои фарҳангию маънавии ҷомеа ва тақсими одилонаи захираҳову сарватҳои ҳокимият барои ҳамаи гурӯҳҳои мухталифи ҷомеа ва ғайраро аз муҳимтарин вазифаҳои мақомоти давлатӣ муқобили ҷомеа зарур мешуморад. Албатта, бояд дар хотир дошт, ки аз назари Мискавайҳ, як мақоми давлатӣ марҳилаҳои рушду инкишофи худро бояд марҳила бар марҳила ва ба тартиби

мантиқии он тай намояд, то таҷрибаҳои лозимаро ҷиҳати иҷрои беҳтари вазифаҳои мазкур касб кунад ва битавонад ҷомеаро ба рушду инкишофи мутаносиб бирасонад.

Хулоса. Масъалаи муҳимми дигар, ки аз нигоҳи Форобӣ бояд ба он таваҷҷуҳ намуд, посух ба ин суол аст, ки миёни фард ё шахс ва иҷтимоъ ё ҷомеа кадомаш мавҷуди асосӣ буда, ва кадомаш ба эътибори дигариаш ба вуҷуд омадааст. Форобӣ дар ин масъала ҷузъи касонест, ки фард ва шахсро асос қарор дода, барои ҷомеа вуҷуди мустақил ва ҷудогона аз шахсҳо ва афрод қоил нест. Зеро, ҳақиқат ва моҳияти ҷомеа чизе ба ғайр аз ҳамон фардҳо ва шахсҳои мавҷуд дар ҷамъият намебошад.

Ба назари Форобӣ, иҷтимоъ ва ҷомеа маҷмуае аз фардҳо ва шахсҳоро гӯянд, ки дар як ҷо ҷамъ шуда бошанд ва бо ҳамкорию ҳамоҳангӣ ба самти ҳадафҳои худ ҳаракат намоянд. Ҳаргиз наметавон ҷомеа ва иҷтимоъро ба монанди аъзои бадани инсон тасаввур намуд, ки бо қарор гирифтан дар канори якдигарашон кореро анҷом медиҳанд, балки фарқи шахсҳо ва фардҳои ҷамъият бо аъзои бадани инсон дар он аст, ки шахс дар ҷомеа ҳадафи махсуси худро дорад ва бидуни вуҷуди ҷомеа низ метавонад ба самти иҷрои онҳо ҳаракат намояд, аммо аъзои бадан бидуни вуҷуди якдигарашон ва бидуни тасаввури як маҷмуаи комил, коре аз пеш намебаранд ва ҳадафи мустақилу ҷудогона ҳам надоранд.

Пас, дар натиҷа чунин ба даст меояд, ки ҷамъияти мавриди назари Форобӣ дорои вижагиҳои табиӣ ва фитрӣ будан, дорои ҳадафи муайян, дорои хусусияти органикӣ будан ва дорои инсиҷом ва интизоми дохилӣ мебошад, ки ҳамаи онҳо дар асоси таовун ва ҳамкориҳои ҳамаи унсурҳо дар якҷоягӣ ва дар канори ҳамдигар ба даст меоянд.

Мискавайҳи Розӣ (932-1030) низ аз шахсиятҳои барҷастаест, ки мафҳуму моҳияти иҷтимоъ ва решаҳои ташаккули он аз нуқтаи назари ӯ мавриди баҳсу баррасӣ қарор мегирад. Аз нигоҳи Мискавайҳи Розӣ моҳияти иҷтимоъ ва ҷамъият мавридҳои зиёдеро дар бар мегиранд, ки аз як тараф ниёзҳо ва эҳтиёҷҳои инсон ва аз суйи дигар муҳаббат ва унсу улфате, ки ба як дигар доранд, муҳимтарин ва асоситарин мафҳуму моҳияти иҷтимоъ ба ҳисоб мераванд. Агар муҳаббат ва улфати миёни инсонҳо решадору мустаҳкам бошад, иҷтимои инсонҳо низ ба ҳамон миқдор пойдору босубот хоҳад буд. Дар сурате, ки ба сабабҳои гуногун аз ҷумла, манфиатҳои шахсӣ сатҳи муҳаббату ҳамдилии инсонҳо кам шавад, пояҳои ташаккули иҷтимоъ низ сусту бесубот хоҳад гашт.

Дар бораи ин ки кадом як аз шахс ва ё ҷомеа вуҷуди асосӣ доранд ва кадомашон ба эътибори вуҷуди дигарӣ мавҷуд шудаанд, Мискавайҳи Розӣ бар он аст, ки илова бар аҳаммияти шахс ва фард дар ҷомеа, аммо ин ҷомеа ва ҷамъият аст, ки фардро месозад. Ба назари ӯ шахсоне, ки аз ҳаёти ҷамъиятӣ дур шуда, гушанишинӣ мекунанд, аз хислатҳои беҳтарини инсонӣ дур мешаванд. Чунки ин хислатҳо танҳо дар ҷомеа рушду инкишоф меёбанд ва инсон дар ҷомеа соҳиби онҳо мегардад. Зеро, он хислатҳо зимни мушорикат ва иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва муошират бо дигарон ба вуҷуд омада, рушд мекунанд. Ҳаёти иҷтимоӣ шахсро ба дарки вижагиҳои волои инсонӣ ҳамчун адолат раҳнамо месозад ва манфиати ҷамъият нисбат ба манфиати фардҳо авлавият дорад.

Маводи мазкур тибқи нақшаи барномаи дурнамои фаъолияти илмӣ-таҳқиқотии шуъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти давлат ва ҳуқуқи АМИТ таҳти унвони "Фарҳанги ҳуқуқии ниёгон ва нақши он дар ташаккули ҳуқуқ ва давлатдории муосири тоҷикон (барои солҳои 2023-2027)" омода карда шудааст.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори АМИТ – Буризода Э.Б.

АДАБИЁТ

1. Абунасри Форобӣ. Ал-миллат. Тарҷумаи Шакурӣ. -Теҳрон: Ақли сурх, 2019. -108 с.
2. Абунасри Форобӣ. Ороу аҳл ал-мадинат ал-фозила. Тарҷумаи Саҷҷодӣ. -Бейрут: Алҳилол, 1995. -320 с.
3. Абунасри Форобӣ. Таҳсил ас-саъодат. Тарҷумаи Бумулҳим. -Бейрут: Алҳилол, 1982. -120 с.
4. Абунасри Форобӣ. Фусулун мунтазиъа. Тарҷумаи Маликшоҳӣ. -Теҳрон: Суруш, 2004. -208 с.
5. Буризода Э.Б. The matter of succession rules and state institutions and the law in the period of formation of Samanid's state system. Ancient civilization and its role in formation and developing of Central Asian culture of Samanid's epoch. -Dushanbe, 1999. -175 p. -P. 91-93.
6. Буризода Э.Б. Вопросы преемственности норм и институтов государства и права при формировании государственности Саманидов. Древняя цивилизация и ее роль в сложении и развитии культуры Центральной Азии эпохи Саманидов (Тезисы докладов и сообщений. -Душанбе, 1999. -181с. -С.105-106.
7. Буризода Э.Б. Политико-правовые взгляды Ал-Фараби. Государство и право. -Душанбе, 1999. -№3. -С.13-18.
8. Буризода Э.Б. Правовое положение личности в Сасанидский и Саманидский периоды. Государство Саманидов и её правовые традиции. Сб.науч.ст. -Душанбе, 1999. -С. 51-59.

9. Буризода Э.Б. Правовое положение личности в сасанидском и саманидском обществах. Вестник Университета (РТСУ). –Душанбе: изд-во РТСУ, 2005. -№3(11). -230 с.
10. Қодирзода С.М. Баъзе масоили сарварӣ. Давлат ва намудҳои он аз назари Мискавайҳ. Маҷаллаи академиии ҳуқуқ №4 (44) 2022. Матбааи ҶДММ “Меҳрона-2017”. –Душанбе, 2022. -217. -С. 42-45.
11. Қодирзода С.М. Заминаҳои пайдоиш ва рушди афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ дар замони Сомониён. Маҷаллаи академиии ҳуқуқ. №3(51) 2024, Институти фалсафа сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ. Душанбе 2024.203.С., 83-86 с.
12. Қодирзода С.М. Омилҳои аз байн рафтани ҷомеа ва роҳи пешгирӣ аз он дар андешаҳои Абӯалӣ Муҳаммад Ибни Мискавайҳ / Қодирзода С.М. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2018. – №6. –С.210-213.
13. Қодирзода С.М. Принсипҳои низоми идоракунии давлатӣ дар андешаҳои Ибни Мискавайҳ. Маҷалаи Академии ҳуқуқ. №3(55)2025, Иниститути фалсафа сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ. Душанбе 2025.213.С., 49-53 с.
14. Мискавайҳи Розӣ, Аҳмад Ибни Муҳаммад ва Абуҳайёни Тавҳидӣ. Ал-ҳавомил ва аш-шавомил. Тарҷумаи Ҳусайнӣ. Теҳрон: Муҳаққиқ, 2019. 356 с.
15. Мискавайҳи Розӣ, Аҳмад Ибни Муҳаммад. Таҳзиб ал-ахлоқ ва татҳир ал-аъроқ. Тарҷумаи Салоҳиддин. Теҳрон: Ирфон, 2015. 176с.
16. Насируддини Тусӣ ва Ибни Юсуфи Ҳиллӣ. Кашф ал-фавоид. Тарҷума ва таҳқиқи Ҳасани Маккӣ. Бейрут: Доруссафва, 1993. 386 с.
17. Насируддини Тусӣ. Асос ал-иқтибос. Тарҷумаи Разавӣ. Теҳрон: Донишгоҳи Теҳрон, 2016. 682 с.
18. Насируддини Тусӣ. Ахлоқи Носирӣ. Тарҷумаи Ҳайдарӣ. Теҳрон: Хоразмӣ, 1995. 619 с.
19. Насируддини Тусӣ. Кашф ал-мурод. Тарҷумаи Шаъронӣ. Теҳрон: Исломия, 1985. 664 с.

МАФҲУМИ ҲОКИМИЯТУ ҚУДРАТ ДАР АНДЕШАҲОИ АБУНАСРИ ФОРОБӢ ВА МИСКАВАЙҲИ РОЗӢ ВА АҲАММИЯТИ ОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои давлат ва давлатдорӣ аз нигоҳи ду мутаффакири тоҷику форс Форобӣ ва Миксавайҳ мавриди таҳлилу баррасӣ ва муқоиса қарор дода шудааст, ки аз нигоҳи назариявӣ метавон гуфт, ки назариёти мутафаккиронро дар оянда ба таври мушаххас дар низоми нави давлатдории миллӣ барои субот ва давлатдорӣ мавриди омӯзиш қарор дода, дар фаъолияти имрӯза амалӣ намоем. Мавзуи муҳимми дигаре, ки ҷузъи шохаҳо ва баҳсҳои асосии ҳокимият ва қудрати сиёсӣ ба шумор меравад, намудҳо ва шаклҳои ташкилдиҳандаи ҳокимият мебошад. Дар ин мақола масъалаи мазкур бар асоси таълимоти Абунасри Форобӣ, Мискавайҳи Розӣ ва Насируддини Тусӣ мавриди баррасии илмӣ қарор хоҳад гирифт. Миёни мутафаккирони форсу тоҷики асрҳои миёна, Абунасри Форобӣ яке аз шахсиятҳоест, ки беҳтарин ва муфассалу васеътарин баҳсҳоро перомуни масъалаи шаклҳо ва навъҳои ҳокимият анҷом додааст. Албатта, дигарон ҳам аз ҷумла Мискавайҳи Розӣ, Насируддини Тусӣ ҳам чунин баҳсҳоеро доранд, аммо ба андозаи Форобӣ тақсимоти васеъ ва бо ҷузъиёти дақиқтар ироа накардаанд. Форобӣ ҳокимиятро аз чандин нуқтаи назар тақсим намуда, ҳар кадоми онро ба таври ҷудогона шарҳ медиҳад.

Калидвожаҳо: Абунасри Форобӣ, Мискавайҳи Розӣ, Насуриддини Тусӣ, ахлоқию ақлонӣ, шаклҳо ва намудҳои ҳокимият, ҳадафи мушаххас дар давлатдорӣ, идораи кишвар, олимон, донишмандон.

КОНЦЕПЦИЯ АВТОРИТЕТА И ВЛАСТИ В ТЕОИЯХ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ И МИСКАВЕЙХА АЛЬ-РАЗИ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

В статье анализируются, обсуждаются и сравниваются вопросы государства и государственности, с точки зрения двух таджикско-персидских мыслителей, Фараби и Миксавейха. С теоретической точки зрения, можно сказать, что теории мыслителей будут изучаться в будущем определенным образом в новой системе национальной государственности для стабильности и государственности и внедряться в сегодняшнюю деятельность. Другой важной темой, которая является частью основных ветвей и дебатов политической власти, являются типы и формы организации власти. В этой статье данный вопрос научно рассмотрен на основе учений Абу Насра Фараби, Мискавейха Рази и Насируддина Туси. Среди персидско-таджикских мыслителей средневековья Абу Наср Фараби является одной из фигур, которые провели лучшие, наиболее подробные и обширные дискуссии по вопросу форм и типов власти. Конечно, и другие, включая Мискавейха ар-Рази и Насир ад-Дина ат-Туси, также выдвигали подобные аргументы, но они не предлагали столь широкого и детального разделения, как Фараби. Фараби рассматривает власть с нескольких точек зрения, объясняя каждую из них отдельно.

Ключевые слова: Абу Наср аль-Фараби, Мискавейх ар-Рази, Насир ад-Дин ат-Туси, мораль и рациональность, формы и типы власти, конкретные цели государственности, управление, учёные, просветители.

THE CONCEPT OF AUTHORITY AND POWER IN THE THOUGHTS OF ABU NASR AL-FAROBI AND MISKAVIH AL-RAZI AND ITS SIGNIFICANCE IN MODERN TIMES

This article analyzes, discusses, and compares the issues of the state and statehood from the perspectives of two Tajik and Persian thinkers, Farabi and Miksavaih, which from a theoretical point of view can be said to be, we will study the theories of thinkers in a specific way in the future in the new system of national government for stability and statehood and apply them in today's activities. Another important topic that is part of the main branches and debates of power and political authority is the types and forms of organizing power. In this article, this issue will be scientifically examined based on the teachings of Abu Nasr al-Farabi, Miskawaih al-Razi, and Nasir al-Din al-Tusi. Among the Persian and Tajik thinkers of the middle Ages, Abu Nasr al-Farabi is one of the figures who conducted the best, most detailed, and most extensive discussions on the issue of forms and types of government. Of course, others, including Miskawaih al-Razi and Nasir al-

Din al-Tusi, have also made similar arguments, but they have not presented a broad and detailed division as Farabi did. Farabi divides authority from several perspectives, explaining each of them separately.

Keywords: Abu Nasr al-Farabi, Miskawaih al-Razi, Nasuriddin al-Tusi, morality and rationality, forms and types of power, specific goals in statehood, country management, scholars and scholars,.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Қодирзода Сайидмуссо Муҳибулло*** – Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, докторант. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Телефон**:(+992) 918797507**. E-mail: **saidmuso.kodirov@mail.ru**

Сведения об авторе*:* ***Кодирзода Саидмуссо Мухибулло*** – Институт государства и права Национальной академии наук Таджикистана, докторант. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 21. Телефон**:(+992) 918797507.** E-mail: **saidmuso.kodirov@mail.ru**

Information about the author*:* ***Qodirzoda Saidmusso Muhibullo*** **-** Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan, doctoral candidate. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 21. Phone**: (+992) 918797507**. E-mail: **saidmuso.kodirov@mail.ru**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 15.06.2026
Аз тақриз баргашт: 17.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ:321.01 (091)

МОҲИЯТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ НИҲОДҲОИ НАЗОРАТӢ ДАР РАВАНДИ ИДОРАКУНИИ СИЁСӢ

Шамсуллозода Абдулазиз Шамсулло
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муқаддима. Идораи сиёсӣ низоми хоссаи фаъолияти ниҳодҳои сиёсист, ки дар заминаи қарорҳои идоракунӣ такмил ва тавсеа меёбад. Он эҳтимолан метавонад, имконият ва қобилиятҳои самаранокии худро аз даст диҳад. Ҳолати мазкурро дар илми сиёсӣ «гардиш ва ё табдили идоракунӣ» меноманд. Аммо он ҳолати шояд бухрониро ба бор оварад. Вобаста ба ин, то ба ҳолати бухронӣ расидани низоми идоракунии сиёсӣ нақши назорат ва мониторинг ба зиммаи ниҳодҳое вогузор мегардад, ки мақоми назоратиро ба анҷом мерасонанд ва раванди идоракунии сиёсиро аз сатҳи минималӣ ба сатҳи максималии инкишоф табдил мегардонанд.

Дар шароити муосири рушди давлатдорӣ ва такомули низоми идоракунии сиёсӣ масъалаи таъмини самаранокӣ, қонуният, шаффофият ва масъулиятнокии фаъолияти ниҳодҳои низоми идоракунии сиёсӣ ба яке аз масъалаҳои марказии низоми донишҳои сиёсии муосир табдил гардидааст. Тағйироти босуръати муҳити сиёсӣ, мураккаб гардидани қабули қарор вобаста ба масъалаҳои рӯзмаррае, ки ба вуҷуд меоянд, табдили системаи идоракунии сиёсӣ ба тарҳи нав ва ё муосиргардидаи он - рақамикунонии низоми идоракунӣ, афзоиши интизориҳои ҷомеа нисбат ба сифати хизматрасонии давлатӣ ва ниҳодҳои дигари идоракунии сиёсӣ, пайдоиши талабот ба такмили вазифаҳои субъектони идоракунии сиёсӣ ва ғайра зарурати бознигарии ҷойгоҳ ва вазифаи ниҳодҳои назоратиро ҳамчун унсури муҳимми механизми идоракунии сиёсӣ ба миён овардааст. Дар чунин шароит назорат танҳо воситаи ошкор намудани қонунвайронкунӣ ё ислоҳи камбудиҳо набуда, балки ба сифати институти кафолатдиҳандаи ҳимояи манфиатҳои миллӣ ва устувории системаи сиёсӣ, таъмини суботи сиёсӣ, ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ, таъмини иҷрои босамари қарорҳои давлатӣ ва баланд бардоштани сатҳи боварӣ ва пайвастагии аҳолӣ ба мақомоти ҳокимиятӣ таъриф мегардад.

Дар назарияи муосири идоракунии сиёсӣ фаъолияти ниҳодҳои назоратӣ ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи давраи сиёсӣ ва раванди қабули қарорҳои давлатӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, онҳо механизми таъмини иҷроиши қарорҳои сиёсӣ, арзёбии натиҷаҳои сиёсати давлатӣ, пешгирии каҷравиҳои институтсионалӣ ва таҳкими масъулияти таркиботи институтсионалии системаи сиёсӣ дониста мешаванд. Назорати муассир имконият фароҳам меорад, ки фаъолияти мақомоти давлатӣ мутобиқ ба талаботи қонун, манфиатҳои миллӣ ва ҳадафҳои стратегии рушди давлат роҳандозӣ гардида, ҳамзамон хавфҳои коррупсионӣ, сӯиистифода аз ваколат, бесамарии идоракунӣ ва дигар омилҳои коҳишдиҳандаи самаранокии идоракунӣ ва сиёсати давлатӣ маҳдуд карда шаванд.

Қисмати асосӣ. Дар заминаи ташаккул ва инкишофи донишҳои сиёсӣ муайянкунии моҳият ва хусусиятҳои ниҳоди назоратӣ дар раванди идоракунии сиёсӣ нақши асосӣ мебозад. Назоратнамоӣ дар раванди идораи сиёсӣ як падидаи мураккаби дорои паҳлӯҳои зиёд ва шаклҳои хосси зуҳури худ мебошад. Он ҳамчун функсияи давлат, ва вазифаи шохаҳои ҳокимияти давлатӣ («қудрати назоратӣ»), шакли мустақили фаъолияти давлат тавсиф мешавад. Аз тарафи дигар, моҳияти ниҳодҳои назоратиро танҳо таркиботи институтсионалии давлатӣ ва ҳокимияти давлатӣ ташкил надода, ба он таркиботи институтсионалии ҷамъият, ки дорои ин функсия мебошанд, дар бар мегирад.

Назоратнамоӣ, ки дорои хусусиятҳои алоҳида мебошад, ҳамчун як вазифаи махсуси системаи сиёсӣ ҳисобида мешавад, ки дар фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ бо дарёфт ва таҳлили иттилоот дар бораи равандҳо ва падидаҳои дар ҷомеа рухдода, муайян кардани қоидашиканиҳо ва саркашӣ аз меъёрҳои маҳсуси раванди идораи сиёсӣ, инчунин талаботҳои ба миён гузошташударо, ифода ёфтааст [7,с.11]. Рафъи қоидашиканиҳои муайяншуда бо мақсади ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, сохти конститутсионӣ ва волоияти қонун самаранокии тамоми таркиботи институтсионалии системаи сиёсии ҷомеа, мақсади асосии онро ташкил медиҳад.

Барои дарки пурраи моҳияти ниҳодҳои назоратӣ зарур аст, ки вазифаи назоратиро ба таври махсус мавриди омӯзиш қарор диҳем. Вазифаи назоратӣ меъёри чудонашавандаи ҳар як системаи сиёсӣ дар ҳама марҳилаҳои рушди равандҳои сиёсӣ, аз ҷумла раванди идораи сиёсӣ мебошад. Зарурати объективии назоратнамоӣ тавассути рушди ҳама намудҳо ва шаклҳои назоратнамоӣ ба таври боварибахш собит карда мешавад. Ба ин раванд вобастагии мустақими устувории ҳокимияти давлатӣ аз самаранокии назорати давлатӣ хос аст [12,с.8].

Ниҳодҳои назоратӣ дорои тамоми хусусиятҳои муҳимми барои тамоми давлат ва системаҳои сиёсӣ хос мебошанд. Дар маҷмуъ, хусусиятҳои назорати давлатӣ иборат аст аз:

1) шакли ташкилоти сиёсӣ, ки дар айни замон воситаи муҳимтарини давлат дар татбиқи ҳадафҳо ва вазифаҳои он мебошад;

2) дастгоҳе, ки одамонро ба фаъолияти касбӣ машғул намуда, барои тафтиши иҷрои қарорҳои мақомоти давлатӣ муттаҳид мекунад;

3) назорат аз номи мақомоти давлатӣ, сарфи назар аз вазифаҳо ва намуди фаъолияти онҳо, амалӣ карда мешавад;

4) санадҳои назоратӣ ҳамчун як фаъолияти ҳокимияти давлатӣ амал мекунанд - мақомоти назорат ба объектҳои назоратшаванда барои бартараф намудани камбудиҳои ошкоршуда супоришҳои ҳатмӣ медиҳанд;

5) ниҳодҳои назоратӣ метавонанд масъалаи ба ҷавобгарӣ кашидани гунаҳкорони қонуншиканиҳоро ба миён гузошта, дар як қатор ҳолатҳо чораҳои маҷбуркунии давлатиро мустақиман татбиқ кунанд [6,с.15] ва дар баробари ин ҳама ниҳодҳои назоратӣ ба таъмини самаранок риоя гардидани талаботу манфиатҳо ва ҳуқуқуозодиҳои асосии инсон ва шаҳрвандон диққати асосӣ равона мекунад.

Аз хусусиятҳои номбаршуда чунин бармеояд, ки назоратнамоӣ ҳамчун як шакли татбиқи идоракунии сиёсӣ тафтиши сатҳи самаранокии фаъолияти ҳокимияти сиёсӣ, аз ҷумла ҳокимияти давлатӣ, иҷрои қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ риояи меъёри волоияти қонунро таъмин менамояд. Он бо мақсади пешгирӣ аз дур рафтан аз меъёрҳо ва қоидаҳои муқарраркардаи раванди идораи сиёсӣ, таҳкими самаранокии сатҳи ҳимояшавандагии манфиатҳои миллӣ, нигоҳ доштани эътибори дохилӣ ва байналмилалии ҳокимияти сиёсӣ ба амал бароварда мешавад.

Самаранокии идораи сиёсӣ бо қобилияти фароҳам овардани шароити мувофиқ барои рушди озоди ҳар як фард ва тамоми ҷомеа муайян карда мешавад. Шарти асосии бунёди маҳз чунин тарҳи идораи сиёсӣ шакли самаранокии ҳукумат мебошад, ки аз ташкили самаранокии ҳокимият, фаъолияти ҳадафмандонаи ниҳодҳои системаи сиёсӣ ва ё худ самаранокии ҳокимияти сиёсӣ ва ҳадафҳои хайрхоҳона ва «ҳокимият барои ҳама» - и давлат иборат аст. Маълум аст, ки ҳар кадоме аз ин ҷузъи номбаршуда ҳатман як унсури назоратиро барои таъмини дахлнопазирии асосҳои сохтори сиёсии ҳокимият ва инчунин устувории рушди онро дар бар мегирад, ки хусусияти самаранокии худи ниҳодҳои назоратиро дар раванди идораи сиёсӣ муайян мекунанд.

Моҳияти иҷтимоии он муносибатҳои воқеии иҷтимоӣ мебошанд, ки нигоҳдории тағйирнопазирии рушди пешрафтаи ҳар як аъзои ҷомеаро дар умум ва худи давлатро, ки бо хоҳиши ба даст овардани манфиати умумӣ муттаҳид шудаанд, тақвият мебахшанд, ки дар ниҳояти кор метавон онро ҳадафи объективии давлат ҳисобид.

Н.М. Конин назоратро ҳамчун «шакли хосси фаъолият оид ба мушоҳида ва назорати мунтазами фаъолияти субъектҳои муносибатҳои сиёсиву маъмурӣ бо мақсади тафтиши мувофиқати қарорҳо ва амалҳои онҳо ба талаботи манфиатҳои ҳаётан муҳимми миллӣ муайян мекунад. Ӯ хусусиятҳои назорати маъмуриро дар маҳдуд кардани салоҳияти ниҳодҳои назоратӣ тавассути тафтиши қонунии амали субъектони назоратшаванда мебинад. Н.М. Конин ба хулосае меояд, ки онҳо дар фаъолияти худ «як навъи усули махсуси ташкилию ҳуқуқии таъмини волоияти қонун - фаъолияти назоратӣ ва мониторингро истифода мебаранд, ки ҳам унсурҳои назорат ва ҳам унсурҳои мониторингро муттаҳид мекунад» [5,с.326]. Аммо вақте, ки сухан дар бораи назорат ва ниҳодҳои назоратӣ дар раванди идораи сиёсӣ меравад, ба андешаи Н.М. Конин розӣ шудан нашояд. Назоратро ҳамчун шакли махсуси фаъолияти ниҳодҳои назоратӣ дар раванди идораи сиёсӣ бо мақсади назорати фаъолияти субъектони сиёсат ва раванди идораи сиёсӣ номидан ба мақсад мувофиқтар аст.

Фаъолияти назоратӣ аз ҷониби мақомот ҳамчун системаи фаъолияте, ки дар пайдарпаии муайяни даврӣ амалӣ карда мешаванд, ташкил ва ба роҳ мондан лозим меояд:

- банақшагирии фаъолияти назоратӣ;
- ташкили фаъолияти назоратӣ;
- амалӣ намудани фаъолияти назоратӣ;
- таҳлили натиҷаҳо, таҳияи маълумоти ҳисоботӣ ва таҳияи чораҳо оид ба беҳтар намудани фаъолияти назоратӣ.

Умумияти муқаррароти меъёрҳои сиёсии мухталиф, ки масъалаҳои назорат ва ниҳодҳои назоратиро дар раванди сиёсӣ танзим мекунанд, ба мо имкон медиҳад, ки дар иҷрои вазифаи давлатии назорат бояд нуқтаҳои зерин мавриди баррасӣ қарор гиранд: кӣ ва дар кадом муҳлат субъектони масъули фаъолияти назоратро таъин мекунад.

Гузашта аз ин, субъектонеро низ муайян кардан лозим аст, ки тадбирҳои банақшагирифтаи назоратиро дар раванди идораи сиёсӣ анҷом медиҳанд ва ҳам субъектони масъул барои чораҳои назорати ғайринақшавиро ташкил медиҳанд;

- кӣ ва бо кадом тартиб гурӯҳҳои назоратиро ташкил медиҳад;
- субъектони масъул барои фаъолияти назорат кадом амалҳоро иҷро мекунанд;
- кӣ ва дар кадом ҳолатҳо субъектонеро, ки нисбати онҳо чораҳои назоратӣ ба нақша гирифта шудааст огоҳ мекунад, ё баръакс, кӣ ва бо кадом амал бехатарии иттилоотро дар бораи чораҳои назорати ғайринақшавӣ таъмин мекунад;
- амалҳои субъектоне, ки фаъолияти назоратиро дар давоми амалисозӣ ва баъд аз он анҷом медиҳанд, чӣ гунаанд;
- кӣ ва чӣ гуна ҳисоботро дар бораи фаъолияти назоратӣ таҳия мекунад, бо кадом тартиб аз рӯи натиҷаи назорат дар раванди идораи сиёсӣ қарор қабул карда мешавад;
- пас аз қарори дар натиҷаи назорат қабулшуда, субъектони масъул барои чораҳои назоратӣ бояд чӣ гуна амалҳоро иҷро кунанд
- кӣ ва бо кадом тартиб сифати санҷишҳои гузаронидашударо таҳлил мекунад, дар асоси мониторинг лоиҳаи қарорҳо ё пешниҳодҳоро оид ба пешгирии қонуншиканӣ дар минтақаҳои таҳти назорат омода мекунад, хатогиҳо, носаҳеҳӣ ё иҷрои номатлуби дастурҳои субъектони масъули санҷишро ба назар мегирад ва ғайра [4,с.15].

Назорати сиёсӣ аз болои фаъолияти мақомоти ҳокимиятӣ сохторҳои давлатӣ аз ҷониби ниҳодҳои назоратӣ ва намояндагиҳои субъектони системаи сиёсии ҷомеа амалӣ карда мешавад. Субъектони мақоми назоратии сохтори ҳокимияти давлатӣ, инчунин метавонанд аз болои фаъолияти ҳокимияти иҷроия назорат бароранд ва ба самаранокӣ, муассирӣ ва қонуният таъсир расонанд. Дар сурати ифодаи иродаи саросарӣ, арзёбии натиҷаҳои фаъолияти мақомоти минтақавӣ аз ҷониби аҳолӣ мустақиман сурат мегирад. Шакли назорати сиёсӣ инчунин тартиби бозхонди субъектони алоҳидаи интихобшуда бо ташаббуси интихобкунандагон мебошад.

Мақомоти назоратӣ дар раванди идораи сиёсӣ метавонад дар шакли ниҳодҳои назоратии давлатӣ ва ниҳодҳои назоратии ҷамъиятӣ фаъолият карда бошанд, ки он навъҳои асосии ниҳодҳои назоратиро дар раванди идораи сиёсӣ ифода мекунанд. Ин мақомот назорати давлатӣ ва назорати ҷамъиятиро дар раванди идораи сиёсӣ ба амал мебароранд. Аммо, професор Зокиров Г.Н. идораи сиёсиро шакли хоссаи танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ шуморидааст, ки он аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба амал бароварда мешавад [3,с.429]. Яъне, нақши асосиро дар назорати раванди идораи давлатӣ ниҳодҳои назоратии давлатӣ мебозанд. Аз тарафи дигар рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ ва демократияи намояндагӣ имкон медиҳад, ки дар баробари мақомоти давлатии ҳокимияти давлатӣ, таркиботи институтсионалии ҳокимияти ҷамъиятӣ ва ё ҷомеаи шаҳрвандӣ дар назорати раванди идораи сиёсӣ таъсири бештаре дошта бошанд.

Мақомоти назорати раванди идораи сиёсӣ ба хосиятҳои мутлақи хеш аз шаклҳои дигари ниҳодҳои назоратӣ фарқ мекунад. Он таркиби вазифавии зеринро доро мебошад. Масалан, ниҳодҳои назоратӣ дар раванди идораи сиёсӣ қарорҳои сиёсӣ қабул мекунад, иҷрои он ва назорат барои иҷрои он ташкил карда мешавад, дар сурати иҷро нагардидани қарори сиёсӣ субъектони гунаҳкор ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд.

Мақомоти назорати давлатӣ дар раванди сиёсӣ гуфта, маҷмуи мақомотҳо ва институтҳои давлатӣ, фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар назар аст, ки бо пешгирӣ, ошкор ва саркӯб кардани қонуншиканиҳо аз ҷониби шаҳрвандон ва

ташкилотҳо, роҳбарон ва дигар субъектони идоракунии сиёсӣ, иҷроиши талабот, андешидани чораҳои пешбининамудаи қонунгузорӣ оид ба пешгирии вайронкориҳои муайяншуда, инчунин, таҳлили мунтазам ва пешгӯии ҳолати иҷрои талаботи ҳатмӣ ҳангоми иҷрои фаъолият аз ҷониби шаҳрвандон ва ташкилотҳо, риояи принсипи тақсимоти функсионалии ҳокимияти давлатӣ, риояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандон, риояи қоидаҳои сиёсӣ машғул аст.

Агар дар бораи мақомоти назорати ҷамъиятӣ дар раванди идораи сиёсӣ сухан ронем, он фаъолияти субъектҳои назорати ҷамъиятӣ мебошад, ки бо мақсади назорати фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ анҷом дода мешавад. Инчунин бо мақсади санҷиши ҷамъиятӣ, таҳлил ва арзёбии оммавии нашрияҳои онҳо санадҳо ва қарорҳои қабулшуда, риояи ҳуқуқ ва озодиҳои аз тарафи давлат ва институтҳои давлатӣ таъсисёфта амал мекунад.

Ин маънои онро дорад, ки барои ниҳодҳои назоратии ҷамъиятӣ дар раванди идораи сиёсӣ бисёр чизҳо мавҷуданд. Ба монанди, мушоҳида, тафтиш, таҳлил ва арзёбӣ. Агар, албатта, ин имкониятҳо бомулоҳиза истифода шаванд.

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки ниҳодҳои назоратии ҷамъиятӣ дар раванди идораи сиёсӣ дорои аксарияти масъулиятҳои инҳисорӣ нест ва он танҳо махсусияти ошкорнамо ва танқидкуниву пешниҳоднамоиро доро мебошаду халос. Аз тарафи дигар, он метавонад таъсири бештареро дар раванди идораи давлатӣ дошта бошад ва мазмуни онро дар нисбати ҷомеа иваз ва нарм гардонад.

Дар ҷомеаи сиёсии мутамаддини муосир, ки ба арзишҳое чун «таъмини татбиқ ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ», «бо назардошти афкори ҷамъиятӣ», «арзёбии оммавии фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ» мақомоти назорати ҷамъиятӣ дасти рости давлат мебошад. Механизме, ки на танҳо танқид мекунад, балки инчунин имкон медиҳад, ки касе аз фишори ҳукумат бо роҳи коррупсионӣ ва лоббистӣ ҷилавгирӣ накунад.

Ҳоло дар соҳаҳои гуногуни сиёсӣ ва равандҳои амалӣ гардидани мақсадҳо ва ҳадафҳои сиёсӣ, қарори сиёсӣ зиёда аз даҳ мақомоти назорати ҷамъиятӣ ва назорати давлатӣ мавҷуданд. Ва ин дар ҳолест, ки то ҳол ягон санади ягонаи қонунгузорӣ вуҷуд надорад, ки ин фаъолияти муҳимро танзим кунад. Ҳар як мақомот асосҳои ҳуқуқиву сиёсии фаъолият ва танзими худро дорад.

Мақомти назоратӣ дар раванди идораи сиёсӣ фаъолияти мавсимӣ ва даврагиро соҳиб набуда, онҳо доимӣ ва муътадиланд. Фаъолияти назоратӣ асосан дар ду шакл намуддор мегардад. Аввал он, ки дар шакли протоколӣ, бевосита ва ба таври саросарӣ назорат ва тафтиши принсипҳо ва меъёрҳои раванди идораи сиёсӣ, қоидаҳои умумӣ ва махсус, таҳлил в хулосагирии фаъолияти дигар таркиботи институтсионалии давлат, ба монанди шохаҳои ҳокимияти давлатӣ ва таркиботи институтҳои ҷаомеа, махсусан институтҳои сиёсии ҷомеаи шаҳрвандӣ ба амал бароварда мешавад. Дуюм, дар шакли ғайрипротоколӣ, ки он вобаста ба мушоҳида намудани сатҳ ва тартиби риояи иҷрои қарори сиёсӣ дар раванди идораи сиёсӣ, риояи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон ва шаҳрвандон амалӣ меагардад.

Самаранокии фаъолияти ниҳодҳои назоратӣ, чи давлатӣ ва чи ғайридавлатӣ, яъне мақомоти назорати ҷамъиятӣ бошад, ба самаранокии раванди идораи сиёсӣ мусоидат мекунад. Ҳамчун тарафҳои мустаби он метавонад, ҷиҳатҳои зерин баромад кунад: рушди муҳимтарин ниҳодҳои шаҳрвандӣ дар ҷомеа, ки тамоми ҳаёти сиёсӣ ба пешрафти онҳо такя мекунанд, институтҳое, ки пайвандгари системаи ягонаи назорат мебошанд ва таҷрибаҳо, ки аз тарафи дигар метавонанд рушди раванди идораи сиёсӣ бозпас гиранд, дар маҷмуъ ҳаёти сиёсӣ ташаккул ва инкишофи ёбад.

Механизми назорат дар раванди идораи сиёсӣ робитаҳои мустақим ба раванди идоракунӣ мавриди таҳлили махсуси илмӣ қарор мегирад. Шарикии давлат ва бахши хусусӣ ва захираҳои он, зерсистемаҳои мақсаднок, функсионалӣ, ташкилӣ ва кадрӣ, алоқа ва назорат ба хотири танзими раванди идораи сиёсӣ, услуб, шакл ва танзими фаъолияти идоракунӣ, хусусиятҳои таҳлил, пешгӯӣ ва банақшагирӣ дар идоракунии давлатӣ ва идоракунии сиёсӣ, механизмҳои таҳияи қоидаҳо ва татбиқи қонун дар соҳаи фаъолияти ҷамъиятӣ, тартиби қабул ва татбиқи қарорҳои идоракунии давлатӣ, ҷанбаҳои маъмурию

ҳуқуқии таъмини волоияти қонун ва сифати баланди идоракунии давлатӣ аҳаммияти махсус доранд [8,с.24].

Баррасии масъалаи оне, ки назорат ва назоратнамоии раванди идораи сиёсӣ, худ чун унсури асосии раванди идоракунӣ эътироф карда мешавад ва ниҳодҳои назоратӣ дар раванди идораи сиёсӣ ҳамчун унсури муҳимми институтсионалии раванди идораи сиёсӣ эътироф карда мешавад. Дар баробари ҳафт унсури асосии идоракунӣ аз ҷумла идоракунии сиёсӣ, назоратнамоӣ яке аз унсурҳои муҳимми он ба ҳисоб мераванд.

Идоракунӣ аз ҷиҳати сохторӣ мураккаб мебошад ва бисёр унсурҳои ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад ва яке аз онҳо назоратнамоӣ ва баҳисобгирӣ мебошад. Фаъолияти назоратнамоӣ ва баҳисобгирӣ (англ. control-supervision activity) вазифаи муҳимтарини идоракунӣ ва арзёбии натиҷаҳои он, раванди ҷамъоварӣ, таҳлил ва ҷамъбасти иттилооти идоракунӣ ва истифодаи он барои танзими муносибатҳои идоракунӣ мебошад.

Назорат ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили иттилооти идоракунӣ, муқоисаи дастовардҳоро дар бар мегирад. Натиҷаҳо бо нишондиҳандаҳои нақшавӣ, таҳияи фаъолиятҳое, ки барои расидан ба ҳадафҳо ҳавасманд мегарданд, аҳммият доранд. Бо ёрии назорат, дуршавиҳои системаи идорашаванда аз параметрҳои муайяншуда ошкор карда мешаванд, ки дар асоси онҳо чораҳо андешида мешаванд, то система ба ҳолати муқаррарӣ оварда шавад [8,с.34].

Функсияи назорат дар идоракунии сиёсӣ аз муайян кардани дурравиҳои системаи идорашаванда аз параметрҳои додашуда ва андешидани чораҳо барои мутобиқ кардани онҳо иборат аст. Ҳамин тавр назорат (контроль) аз назорат (надзор) фарқ мекунад, ки нозир танҳо як раддияро баён мекунад ва ба мақомоти дахлдоре, ки барои қабули қарорҳои идоракунӣ салоҳият доранд, иттилоъ медиҳад. Функсияи назорат (контроль) барои таъмини интизом, қонуният, риояи низоми фаъолият ва самаранокии субъектҳо ва объектҳои ҳукумат пешбинӣ шудааст. Дар ин робита, функсияҳои назоратӣ бо танзими давлатӣ якҷоя карда мешаванд, ки асосро баланд бардоштани самаранокии он ташкил медиҳад. Назорат бояд ба талаботи самаранокӣ, шаффофият, воқеъбинӣ, мақсаднокӣ ҷавобгӯ бошад. Назорати давлатӣ метавонад умумӣ ва мушаххас бошад [2,с.42].

Муҳокима. Ҳамин тариқ, фаъолияти ниҳодҳои назоратиро дар раванди идоракуни сиёсӣ дар заминаи ҳадафҳои махсус метавон баҳо дод. Онҳо метавонанд ба самаранокии раванди идораи сиёсӣ нигаронида шаванд. Вақте ки идораи сиёсии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҷомеа тавасути механизм ва ниҳодҳои назоратӣ мебошад, пас навъҳо ва шаклҳои ниҳодҳои назоратиро вобаста ба назорати муносибатҳои мухталифи ҷамъиятӣ тасниф кардан ба мақсад наздиктар аст. Аз ҳамин ҷост, ки метавон навъҳои ниҳодҳои назоратиро чунин тасниф намуд: ниҳодҳои назоратӣ дар боби танзим ва риояи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд; ниҳодҳои назоратӣ дар самти назорат ва баҳодиҳии фаъолияти шохаҳоиа ҳокимияти давлатӣ ва самаранокии фаъолияти онҳо ва иҷроиши қарорҳои сиёсӣ; ниҳодҳои назоратӣ дар самти иҷроиш ҳадафҳо ва стратегияҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ; ниҳодҳои назоратӣ дар самти танзими муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ; мақомти назоратӣ дар самти муборизаи бар зидди қоррупасия ва ғайра.

Ғайр аз ин, назорати махсуси беруна аз рӯи намудҳои алоҳидаи фаъолияти идоракунии мақомоти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ вуҷуд дорад. Чунин назорат ба зиммаи мақомоти давлатӣ ва зерсистемаҳои онҳо, ки барои иҷрои он ваколатдоранд, гузошта мешавад, масалан, назорати гумрукӣ, назорати зиддиинҳисорӣ, назорати сифати маҳсулот ва молҳои истеъмолӣ, санитарию эпидемиологӣ, назорати радиатсионӣ, назорати муҳити зист, назорати ҳаракат ва ғайра [1,с.314]. Дар шароити муосир, вақте ки вайронкунии қонунҳо, ки қоидаҳои пешбурди парвандаҳоро муқаррар мекунанд, аксар вақт барои давлат оқибатҳои вазнин ва аз ҷиҳати сиёсӣ вазнинтарро ба бор меоранд. Аз ҳамин ҷост ки аҳаммияти назорати махсуси беруна ба таври объективӣ меафзояд ва зарур аст, ки мақомоти давлатии онро амаликунанда мунтазам такмил дода шаванд. Барои самаранокии ҳокимият дар идоракунии сиёсӣ назорати дохилӣ дар мақомоти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ аз ҷониби роҳбарони онҳо, инчунин субъектони мансабдор ё воҳидҳои барои ин мақсад таъиншуда муҳим аст.

Назорати дохилӣ асосан эътимоднок нест, зеро он ба зиммаи онҳое гузошта шудааст, ки қарорҳои идоракуниро худашон қабул мекунанд ё дар омодасозӣ ва татбиқи онҳо

ширкат меварзанд. Дар ин ҷо тақрибан ҳама чиз аз муносибати психологии шахси дорои қудрати мувофиқ вобаста аст. Бо вуҷуди ин, рушди фарҳанги ҳуқуқии ходимони давлатӣ ва ҷамъиятию сиёсӣ, таҳкими вазъи умумии самаранокии ҳокимият ва идоракунии сиёсӣ, инчунин демократӣ шакл гирифтани он метавонад ба фаъолияти мақомти назоратӣ дар раванди идораи сиёсӣ таъсири мусбат расонад.

Хулоса. Таҳқиқи моҳият ва аҳаммияти ниҳодҳои назоратӣ дар раванди идоракунии сиёсӣ нишон медиҳад, ки онҳо яке аз унсурҳои бунёдии низоми муосири идоракунии сиёсӣ ва механизми кафолатбахши амалисозии принсипҳои самаранокии ҳокимият, қонуният, ҷавобгарӣ, шаффофият ва масъулиятнокии ҳокимияти сиёсӣ, аз ҷумла давлатӣ ба шумор мераванд. Дар шароити ташаккули идоракунии демократӣ фаъолияти самараноки ниҳодҳои назоратӣ на танҳо ба ошкорсозӣ ва пешгирии қонуншиканиҳо, балки ба такмили сифати идоракунии сиёсӣ, баланд бардоштани самаранокии қабули қарорҳои сиёсӣ ва таҳкими эътимоди ҷомеа нисбат ба институтҳои давлатӣ мусоидат менамояд.

Таҳлилҳои назариявӣ ва амалии масъала нишон медиҳанд, ки назорат дар низоми идоракунии сиёсӣ бояд ҳамчун механизми комили таъмини тавозуни қудрат, ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ арзёбӣ гардад. Самаранокии низоми назоратӣ, пеш аз ҳама, аз мустақилияти институтсионалӣ, муайян будани салоҳиятҳои ҳуқуқӣ, касбияти субъектҳои назорат, истифодаи технологияҳои муосири идоракунӣ ва сатҳи рушди фарҳанги сиёсӣ вобастагии мустақим дорад. Дар ин замина, назорат танҳо воситаи ошкор намудани камбудиҳо нест, балки имкони муҳимми такмили идоракунӣ, арзёбии натиҷабахшии сиёсати давлатӣ ва баланд бардоштани сифати фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ маҳсуб мешавад.

Аз ин рӯ, таҳкими асосҳои ҳуқуқӣ ва институтсионалии фаъолияти онҳо, рушди шаклҳои муосири назорати давлатӣ ва ҷамъиятӣ, ҷорӣ намудани механизмҳои арзёбии самаранокии идоракунӣ ва тавсеаи ҳамкории байни давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ метавонанд ба баланд гардидани сифати идоракунии сиёсӣ ва таҳкими суботи сиёсӣ мусоидати назаррас намоянд. Бинобар ин, такмили пайвастаи фаъолияти ниҳодҳои назоратӣ яке аз шартҳои муҳимми рушди устувори давлат, таъмини волоияти қонун ва баланд бардоштани самаранокии идоракунии сиёсӣ дар шароити муосир ба ҳисоб меравад.

Таҳқиқоти мазкур дар доираи амалишавии нақшаи корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналхалқии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав барои солҳои 2021-2025 таҳти унвони «Равандҳои сиёсӣ дар замони ҷаҳонишавӣ: ҷанбаҳои дохилӣ ва берунӣ» иҷро гардидааст.

Муқарриз: д.и.с., дотсент, КОА дар назди Президенти ҶТ - Саидзода Диловар

АДАБИЁТ

1. Атаманчук, Г.В. Теория государственного управления: курс лекций / Г.В. Атаманчук. -3-е изд., доп. -М.: Омега-Л, 2005. - 584 с.
2. Буховец, Т.В. Государственное управление / Т.В. Буховец. - М., 2015. - 148 с.
3. Зокиров, Г.Н. Донишномаи сиёсӣ. Ҷ. 1 / Г.Н. Зокиров. - Душанбе: Андалеб-Р, 2015. - 608 с.
4. Игнатюк, Н.А. Административные регламенты федеральных органов исполнительной власти: вопросы методологии // Журнал российского права. - 2006. - № 10. - С. 3–15.
5. Конин, Н.М. Российское административное право. Общая часть: курс лекций / Н.М. Конин. -Саратов: СГАП, 2001. - 344 с.
6. Комилбеков, А.Ё. Политическое управление: понятие и его значение / А.Е. Комилбеков // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. -№1. -С.268-272.
7. Марков, К.В. Пути укрепления конституционных основ государственного контроля в современный период // Законодательство, комментарии, проблемы. - 2006. - № 4 (70). - С. 15–22.
8. Маштакова, Е.А. Теоретико-правовые вопросы государственного контроля в Российской Федерации: автореф. дис. … канд. юрид. наук / Е.А. Маштакова. - М., 2005. - 26 с.
9. Охотский, Е.В. Теория и механизмы современного государственного управления: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры: в 2 т. Т. 1 / Е.В. Охотский. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт, 2015. - 479 с.
10. Сафарализода, Х.Қ. Инъикоси манфиатҳои миллӣ дар Паёмҳои солонаи Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон / Х.Қ. Сафарализода, С.С. Усмонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – №. 12. – С. 430-438. – EDN QHAQUV
11. Филянина И.М. Политическое управление: социально-правовой анализ. Монография / И.М. Филянина // Хабаровск: Изд-во «ДВГУПС». – 2009. – 150 с.
12. Харитонов, А.Н. Государственный контроль над преступностью / А.Н. Харитонов. - Омск, 1997. - 196 с.

13. Харичкин, И.К. О понятии «политическое управление» / И.К. Харичкин // Вестник университета. – 2012. -№4. – С. 99-103.
14. Ҳусейнов, М. «Давлати ҳуқуқӣ ва ташаккули институтҳои демократӣ дар Тоҷикистон». – Душанбе: Дониш, 2015.
15. Ҷалолов, Ш. «Рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ ва волоияти қонун». – Душанбе: Ирфон, 2018.

МОҲИЯТ ВА ХУСУСИЯТИ НИҲОДҲОИ НАЗОРАТӢ ДАР РАВАНДИ ИДОРАКУНИИ СИЁСӢ

Дар мақола моҳият ва аҳаммияти ниҳодҳои назоратӣ ҳамчун ҷузъи таркибии низом ва раванди идоракунии сиёсӣ мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтааст. Мафҳуми назорат, хусусиятҳои институтсионалӣ ва нақши он дар таъмини самаранокии фаъолияти мақомоти идоракунии сиёсӣ, махсусан раванди идоракунии давлатӣ баррасӣ гардидааст. Муайян карда мешавад, ки ниҳодҳои назоратӣ воситаи муҳимми таъмини қонуният, шаффофият, ҷавобгарӣ ва масъулиятнокии ҳокимияти давлатӣ мебошанд. Ҳамчунин, таъсири онҳо ба такмили сифати идоракунии сиёсӣ, баланд бардоштани самаранокии татбиқи раванди идоракунӣт ва сиёсати давлатӣ, инчунин ҳифзи манфиатҳои ҷомеа арзёбӣ шудааст. Дар мақола омилҳои асосии муайянкунандаи натиҷабахшии фаъолияти ниҳодҳои назоратӣ, аз ҷумла мустақилияти институтсионалӣ, заминаи ҳуқуқӣ, касбияти кадрҳо ва истифодаи технологияҳои муосири идоракунӣ таҳлил мегарданд. Дар асоси таҳқиқоти назариявӣ хулоса бароварда мешавад, ки рушди низоми назоратӣ шарти муҳимми таҳкими давлатдории ҳуқуқбунёд, волоияти қонун, тавозуни қудрат ва баланд бардоштани эътимоди ҷомеа ба институтҳои сиёсӣ, аз ҷумла, давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Такмили пайвастаи фаъолияти ниҳодҳои назоратӣ яке аз шартҳои муҳимми рушди устувори давлат, таъмини волоияти қонун ва баланд бардоштани самаранокии идоракунии сиёсӣ дар шароити муосир ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: идоракунии сиёсӣ, назорати давлатӣ ва ҷамъиятӣ, самаранокии ҳокимият, қонуният, шаффофият, субъектони идоракунии сиёсӣ, ҷавобгарӣ, масъулиятнокӣ, волоияти қонун.

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ КОНТРОЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ В ПРОЦЕССЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ

В статье проведён научный анализ сущности и значения контрольных институтов как составной части системы и процесса политического управления. Рассмотрены понятие контроля, его институциональные особенности и роль в обеспечении эффективности деятельности органов политического управления, особенно в процессе государственного управления. Определено, что контрольные институты являются важнейшим средством обеспечения законности, прозрачности, подотчётности и ответственности государственной власти. Также дана оценка их влиянию на совершенствование качества политического управления, повышение эффективности реализации процесса управления и государственной политики, а также защиту общественных интересов. В статье анализируются основные факторы, определяющие результативность деятельности контрольных институтов, включая институциональную независимость, правовую основу, профессионализм кадров и использование современных технологий управления. На основе теоретического исследования сделан вывод, что развитие системы контроля является важным условием укрепления правового государства, верховенства закона, баланса власти и повышения доверия общества к политическим институтам, в том числе к государству и гражданскому обществу. Непрерывное совершенствование деятельности надзорных органов является одним из важных условий устойчивого развития государства, обеспечения верховенства права и повышения эффективности политического управления в современных условиях.

Ключевые слова: политическое управление, государственный и общественный контроль, эффективность власти, законность, прозрачность, субъекты политического управления, подотчётность, ответственность, верховенство закона.

THE ESSENCE AND CHARACTERISTICS OF OVERSIGHT INSTITUTIONS IN THE PROCESS OF POLITICAL GOVERNANCE

The article provides a scientific analysis of the essence and significance of oversight institutions as an integral part of the system and process of political governance. It examines the concept of oversight, its institutional characteristics, and its role in ensuring the effectiveness of political governance bodies, particularly in the process of public administration. It is established that oversight institutions constitute an important mechanism for ensuring legality, transparency, accountability, and responsibility of state authority. The article also assesses their impact on improving the quality of political governance, enhancing the effectiveness of the governance process and public policy implementation, as well as protecting public interests. Furthermore, the study analyzes the main factors determining the effectiveness of oversight institutions, including institutional independence, the legal framework, the professionalism of personnel, and the application of modern governance technologies. Based on the theoretical research, it is concluded that the development of the oversight system is an important prerequisite for strengthening the rule-of-law state, the rule of law, the balance of power, and increasing public trust in political institutions, including the state and civil society. The continuous improvement of the operations of supervisory bodies is a key prerequisite for the state's sustainable development, the upholding of the rule of law, and the enhancement of the effectiveness of political governance in the modern context.

Keywords: political governance, state and public oversight, government effectiveness, legality, transparency, subjects of political governance, accountability, responsibility, rule of law.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шамсуллозода Абдулазиз Шамсулло*** **-** Муассисаи ғайридавлатии таълимии “Коллеҷи тиббӣ-инноватсионии шаҳри Бохтар”, муовини директор оид ба корҳои таълимӣ**. Суроға:** 735140,

шаҳри Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айнӣ, 110. Телефон: **909999808** E-mail: **shamsulozoda 1987@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Шамсуллозода Абдулазиз Шамсулло*** **-** Негосударственное образовательное учреждение «Медико-инновационный колледж города Бохтар», заместитель директора по учебной работе. **Адрес**: 735140, г. Бохтар, Республика Таджикистан, улица Айни, 11. Телефон: **909999808** E-mail: **shamsulozoda 1987@gmail.com**

Information about the author: ***Shamsullozoda Abdulaziz Shamsullo*** **-** Deputy Non-state educational institution "Bokhtar City Medical-Innovation College," Deputy Director for Academic Affairs. **Address:** 735140, Bokhtar, Republic of Tajikistan, Ayni Street, 110. Phone: **+992 90 999 9808** E-mail: **shamsulozoda 1987@gmail.com**

Мақола ба редаксия ворид шуд 18.06.2026
Аз тақриз баргашт: 19.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 327:321

ДИПЛОМАТИЯИ ОММАВӢ ҲАМЧУН МЕХАНИЗМИ КОММУНИКАТСИОНИИ НИЗОМИ СИЁСӢ

Шокирзода Наҷибулло Исуфхон
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар шароити муосири таҳаввулоти низоми муносибатҳои байналмилалӣ дипломатияи оммавӣ ба яке аз самтҳои муҳимми фаъолияти сиёсии давлатҳо табдил ёфтааст. Ҷаҳонишавӣ, рушди шабакаҳои иттилоотӣ, афзоиши нақши афкори ҷамъиятӣ, фаъолшавии акторҳои ғайридавлатӣ ва рақобати давлатҳо барои нуфузи маънавӣ ва сиёсӣ боис гардиданд, ки дипломатия дигар танҳо дар доираи музокироти расмии байниҳукуматӣ маҳдуд намонад. Агар дипломатияи классикӣ бештар ба муносибатҳои байни давлатҳо, сафоратҳо, намояндагиҳои дипломатӣ ва санадҳои ҳуқуқӣ такя кунад, дипломатияи оммавӣ ба фазои васеи иҷтимоӣ, фарҳангӣ, иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ нигаронида мешавад [12,с.3-27].

Мубрамияти мавзуъ пеш аз ҳама аз он бармеояд, ки дар сиёсати ҷаҳонӣ на танҳо иқтидори ҳарбӣ ва иқтисодӣ, балки қобилияти таъсиррасонӣ ба тасаввурот, арзишҳо, афкори ҷамъиятӣ ва муносибати ҷомеаҳои хориҷӣ аҳаммияти ҷиддӣ пайдо кардааст. Ҷ. Най ин навъи таъсирро бо мафҳуми «қудрати нарм» шарҳ медиҳад ва онро қобилияти ба даст овардани натиҷаҳои дилхоҳ тавассути ҷаззобият, фарҳанг, арзишҳо ва эътимод медонад [14,с.5-11]. Дар ҳамин замина дипломатияи оммавӣ ҳамчун шакли амалии истифодаи қудрати нарм дар сиёсати хориҷӣ баромад мекунад. Дар адабиёти илмӣ дипломатияи оммавӣ аксаран бо муаррифии фарҳангӣ, пахши иттилоотӣ, барномаҳои мубодилаи байналмилалӣ, сиёсати расонаӣ ва робита бо аудиторияҳои хориҷӣ вобаста карда мешавад. Аммо чунин фаҳмиш агар танҳо ба чорабиниҳои алоҳида маҳдуд гардад, моҳияти институтсионалии онро пурра нишон намедиҳад. Дипломатияи оммавӣ дорои субъектҳо, меъёрҳо, сохторҳо, вазифаҳо, каналҳои иртиботӣ, аудиторияҳои мақсаднок ва механизмҳои арзёбии самаранокӣ мебошад. Аз ин рӯ, таҳқиқи он ҳамчун ниҳоди низоми сиёсӣ аҳаммияти методологӣ дорад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи дипломатияи оммавӣ хусусияти амалӣ низ дорад. Пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ дар соли 1991 кишвар ба марҳилаи ташаккули сиёсати хориҷии мустақил ворид шуд.

Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати «дарҳои кушода», ҳифзи манфиатҳои миллӣ, рушди ҳамкориҳои баробарҳуқуқ ва иштироки фаъол дар равандҳои байналмилалиро самтҳои асосӣ мешуморад [6]. Татбиқи ин вазифаҳо танҳо бо воситаҳои дипломатияи анъанавӣ пурра таъмин намегардад; барои он робита бо ҷомеаҳои хориҷӣ, расонаҳо, донишгоҳҳо, марказҳои таҳлилӣ ва диаспораҳо зарур аст. Таҳқиқоти қаблӣ дар бораи дипломатияи оммавӣ дар илми сиёсӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ асосан ба назарияи қудрати нарм, дипломатияи нави оммавӣ, коммуникатсияи стратегӣ ва таҷрибаи давлатҳои бузург равона шудаанд [8; 9; 10; 11; 12]. Бо вуҷуди ин, масъалаи таҳлили дипломатияи оммавӣ ҳамчун ниҳоди низоми сиёсӣ ва мутобиқсозии он ба шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз ба коркарди амиқ ниёз дорад. Дар маҷаллаҳои илмии ватанӣ, аз ҷумла дар «Паёми ДМТ», масъалаҳои сиёсати хориҷӣ, имиҷи байналмилалӣ, робитаҳои фарҳангӣ ва амнияти иттилоотӣ баррасӣ шудаанд, аммо пайванди онҳо бо низоми институтсионалии дипломатияи оммавӣ бояд боз ҳам муназзам таҳлил карда шавад.

Ҳадафи таҳқиқот муайян намудани моҳият, сохтор ва вазифаҳои дипломатияи оммавӣ ҳамчун ниҳоди низоми сиёсӣ ва нишон додани аҳаммияти он барои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Барои расидан ба ин ҳадаф вазифаҳои зерин гузошта мешаванд: муайян намудани мафҳуми дипломатияи оммавӣ; таҳлили робитаи он бо қудрати нарм ва коммуникатсияи сиёсӣ; шарҳи сохтори институтсионалӣ ва субъектҳои асосӣ; муайян намудани вазифаҳои сиёсӣ, иттилоотӣ, фарҳангӣ ва маърифатӣ; асоснок намудани нишондиҳандаҳои самаранокӣ; арзёбии имкониятҳои истифодаи он дар таҷрибаи Тоҷикистон.

Навгонии илмии мақола дар он ифода меёбад, ки дипломатияи оммавӣ на ҳамчун маҷмуи чорабиниҳои алоҳида, балки ҳамчун низоми институтсионалии сиёсӣ ва коммуникатсионӣ таҳлил мегардад. Чунин равиш имкон медиҳад, ки робитаи байни

меъёрҳо, субъектҳо, механизмҳо, аудиторияҳо ва натиҷаҳои сиёсӣ равшан карда шавад. Дар натиҷа дипломатияи оммавӣ ҳамчун ҷузъи фаъол ва тағйирёбандаи низоми сиёсӣ фаҳмида мешавад.

Мавод ва усулҳо. Асоси маводии таҳқиқотро асарҳои назариявии муҳаққиқони соҳаи дипломатияи оммавӣ, қудрати нарм, коммуникатсияи сиёсӣ ва институтҳои сиёсӣ ташкил медиҳанд. Дар мақола аз корҳои Ҷ. Най, Н. Калл, Я. Мелиссен, М. Леонард, Э. Гилбоа, Р. Захарна, Н. Сноу, П. Тейлор, Б. Сигнитзер, Т. Кумбс ва дигар муҳаққиқон истифода шудааст [4; 7; 8; 9; 10; 12; 14; 11]. Ин манбаъҳо имконият медиҳанд, ки мафҳум, тасниф, вазифа ва равандҳои ташаккули дипломатияи оммавӣ аз нуқтаи назари илми сиёсатшиносӣ таҳлил шаванд. Манбаъҳои меъёрӣ ва расмии таҳқиқотро Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати дипломатӣ», санадҳои Созмони Милали Муттаҳид оид ба Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018–2028» ва санадҳои ЮНЕСКО оид ба ҳифзи мероси фарҳангии ғайримоддӣ ташкил медиҳанд [6; 2; 15; 3]. Ин ҳуҷҷатҳо барои муайян намудани заминаи ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва арзишии дипломатияи оммавии Тоҷикистон аҳаммияти асосӣ доранд. Дар таҳқиқот равиши институтсионалӣ истифода шуд. Ин равиш дипломатияи оммавиро ҳамчун маҷмуи қоидаҳо, меъёрҳо, ташкилотҳо ва амалияҳои устувор шарҳ медиҳад. Д. Норт ниҳодҳоро ҳамчун «қоидаҳои бозӣ» дар ҷомеа тавсиф мекунад, ки муносибатҳои субъектҳоро танзим менамоянд [10,с.3-6]. Бо татбиқи ин назария ба дипломатияи оммавӣ метавон нишон дод, ки он низ дорои меъёрҳо, субъектҳо, мақсадҳо, вазифаҳо ва механизмҳои амалӣ мебошад.

Равиши системавӣ барои таҳлили ҷойгоҳи дипломатияи оммавӣ дар низоми умумии сиёсати хориҷӣ истифода гардид. Аз ин нуқтаи назар дипломатияи оммавӣ ҷузъи ҷудогона нест, балки бо дипломатияи анъанавӣ, сиёсати иттилоотӣ, сиёсати фарҳангӣ, сиёсати маориф, илм, робита бо диаспораҳо ва амнияти иттилоотӣ пайваст мебошад. Ҳар яке аз ин унсурҳо дар сурати ҳамоҳангӣ метавонад ба баланд шудани самаранокии сиёсати хориҷӣ мусоидат кунад. Равиши коммуникатсионӣ ба таҳлили каналҳо, паёмҳо, аудиторияҳо ва бозхурди иттилоотӣ равона шуд. Дипломатияи оммавӣ танҳо фиристодани паём нест; он омӯзиши аудитория, интихоб кардани забони мувофиқ, муайян намудани каналҳои паҳнсозӣ, ташкили муколама ва арзёбии таъсири иҷтимоиро талаб мекунад. Аз ин рӯ, дар мақола ба робитаи байни паём, қабулкунанда ва муҳити иттилоотӣ диққати махсус дода шуд.

Равиши функционалӣ барои муайян намудани вазифаҳои асосии дипломатияи оммавӣ истифода гардид. Ба ин вазифаҳо вазифаи сиёсӣ, иттилоотӣ, фарҳангӣ, маърифатӣ, эътимодсозӣ, обрӯсозӣ, муҳофизати манфиатҳои миллӣ ва пешгирии таҳдидҳои иттилоотӣ дохил мешаванд. Ҳар як вазифа на танҳо самти фаъолияти амалӣ, балки нишондиҳандаи арзёбии самаранокии дипломатияи оммавӣ низ ба шумор меравад.

Равиши муқоисавӣ имкон дод, ки дипломатияи оммавӣ аз дипломатияи анъанавӣ, таблиғот, робита бо ҷомеа ва коммуникатсияи стратегӣ фарқ карда шавад. Ин муқоиса барои пешгирии омехтасозии мафҳумҳо зарур аст. Дипломатияи оммавӣ метавонад унсурҳои робита бо ҷомеа ва коммуникатсияи стратегиро истифода барад, аммо мақсад ва сатҳи сиёсии он васеътар мебошад.

Натиҷаҳо. Натиҷаи якуми таҳқиқот нишон медиҳад, ки дипломатияи оммавӣ ҳамчун падидаи бисёрсатҳа фаҳмида мешавад. Он ҳамзамон воситаи сиёсати хориҷӣ, механизми қудрати нарм, шакли коммуникатсияи сиёсӣ ва ниҳоди низоми сиёсӣ мебошад. Агар онро танҳо ҳамчун фаъолияти фарҳангӣ ё иттилоотӣ шарҳ диҳем, мо аз таҳлили вазифаҳои сиёсӣ, меъёрӣ ва институтсионии он дур мешавем.

Натиҷаи дуюм ба робитаи дипломатияи оммавӣ бо қудрати нарм алоқаманд аст. Қудрати нарм ба ҷаззобият, арзишҳо, фарҳанг ва эътимод асос меёбад [14,с.5-11]. Дипломатияи оммавӣ бошад, ин захираҳоро ба амалияи сиёсати хориҷӣ табдил медиҳад. Аз ин рӯ, қудрати нарм бештар категорияи назариявӣ ва захиравӣ аст, дипломатияи оммавӣ бошад, механизми амалии истифодаи он мебошад. Натиҷаи сеюм аз он иборат аст, ки дипломатияи оммавӣ бояд аз таблиғоти яктарафа фарқ карда шавад. Н. Калл панҷ унсури асосии дипломатияи оммавиро нишон медиҳад: шунидан, ҳимоят, дипломатияи фарҳангӣ, мубодилаи байналмилалӣ ва пахши иттилоотӣ [4,с.31-54]. Ин тасниф нишон

медиҳад, ки дипломатияи оммавӣ ба муколама, фаҳмиши дуҷониба ва робитаҳои дарозмуддат такя мекунад, на танҳо ба паҳн намудани паёми омодашуда.

Натиҷаи чорум нишон медиҳад, ки сохтори дипломатияи оммавӣ аз се сатҳи асосӣ иборат аст: сатҳи меъёрӣ, сатҳи ташкилӣ ва сатҳи коммуникатсионӣ. Дар сатҳи меъёрӣ консепсияҳо, қонунҳо, стратегияҳо ва ҳадафҳои сиёсати хориҷӣ ҷой мегиранд. Дар сатҳи ташкилӣ вазоратҳо, сафоратҳо, марказҳои фарҳангӣ, донишгоҳҳо, муассисаҳои илмӣ, расонаҳо ва диаспораҳо иштирок мекунанд. Дар сатҳи коммуникатсионӣ паёмҳо, чорабиниҳо, шабакаҳои иҷтимоӣ, барномаҳои мубодила, конфронсҳо ва маҳсулоти иттилоотӣ амал мекунанд.

Натиҷаи панҷум ба субъектҳои дипломатияи оммавӣ дахл дорад. Давлат субъекти марказӣ боқӣ мемонад, зеро он самтҳои стратегӣ, манфиатҳои миллӣ ва меъёрҳои сиёсати хориҷиро муайян мекунад. Аммо дар шароити муосир донишгоҳҳо, марказҳои таҳлилӣ, созмонҳои ҷамъиятӣ, расонаҳо, блогерон, диаспораҳо, шахсиятҳои фарҳангӣ ва олимон низ ба субъектҳои муҳим табдил ёфтаанд. Ин ҳолат дипломатияи оммавиро ба ниҳоди бисёрсубъектӣ табдил медиҳад.

Натиҷаи шашум нишон медиҳад, ки аудиторияи хориҷӣ якхела нест. Барои ҷомеаи илмӣ таҳлилҳои муфассал ва маълумоти далелнок заруранд. Барои ҷавонон муҳтавои рақамӣ, визуалӣ ва интерактивӣ таъсирбахш аст. Барои соҳибкорон маълумот дар бораи муҳити сармоягузорӣ ва имкониятҳои иқтисодӣ муҳим мебошад. Барои расонаҳо маводи кутоҳ, дақиқ ва саривақтӣ аҳаммият дорад. Аз ин рӯ, дипломатияи оммавӣ бояд ба гурӯҳбандии аудитория ва таҳлили эҳтиёҷоти он асос ёбад.

Натиҷаи ҳафтум ба аҳаммияти технологияҳои рақамӣ дахл дорад. Шабакаҳои иҷтимоӣ, сомонаҳои расмӣ, платформаҳои мултимедиявӣ ва расонаҳои онлайн имконият медиҳанд, ки паёмҳои сиёсӣ ва фарҳангӣ зуд ба аудиторияҳои васеъ расанд. Аммо ҳамин муҳит хатари паҳншавии маълумоти носаҳеҳ, таҳриф, иттилооти душманона ва коҳиши эътимодро низ зиёд мекунад. Аз ин рӯ, дипломатияи оммавӣ бояд ба дақиқӣ, саривақтӣ, масъулият ва шаффофияти иттилоотӣ такя намояд.

Натиҷаи ҳаштум нишон медиҳад, ки барои Тоҷикистон захираҳои муҳимми дипломатияи оммавӣ мавҷуданд. Ба ин захираҳо таърих ва фарҳанги тоҷикон, адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ, мероси Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Сино, Ҷомӣ, ҷашни Наврӯз, ҳунарҳои мардумӣ, ёдгориҳои таърихӣ, сиёсати сулҳҷӯёна ва ташаббусҳои байналмилалии обӣ дохил мешаванд. Санадҳои ЮНЕСКО оид ба мероси фарҳангии ғайримоддӣ барои муаррифии байналмилалии ин захираҳо аҳаммияти махсус доранд [15].

Натиҷаи нуҳум нишон медиҳад, ки ташаббусҳои байналмилалии Тоҷикистон дар соҳаи об метавонанд ба захираи қудрати нарм табдил ёбанд. Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028» дар сатҳи Созмони Милали Муттаҳид эътироф шудааст [15]. Аммо барои табдил ёфтани ин ташаббусҳо ба обрӯи устувори байналмилалӣ зарур аст, ки онҳо тавассути расонаҳо, донишгоҳҳо, марказҳои таҳлилӣ, конфронсҳо ва барномаҳои таълимӣ ба таври пайваста шарҳ дода шаванд.

Натиҷаи даҳум ба меъёрҳои самаранокии дипломатияи оммавӣ вобаста мебошад. Самаранокӣ танҳо бо шумораи чорабиниҳо ё шумораи нашрияҳо чен карда намешавад. Он бояд бо сатҳи шинохти давлат, тағйири тасаввуроти аудитория, афзоиши эътимод, тавсеаи робитаҳои институтсионалӣ, иштироки шарикони хориҷӣ, фарогирии расонаӣ ва таъсири дарозмуддат ба муҳити сиёсати хориҷӣ арзёбӣ шавад.

Ҷадвали 1. Сохтори асосии дипломатияи оммавӣ

Сатҳ	Мазмун	Субъектҳо	Натиҷаи интизорӣ
Меъёрӣ	Консепсияҳо, қонунҳо, стратегияҳо	Президент, Ҳукумат, ВКХ	Ҳамоҳангии сиёсӣ
Ташкилӣ	Муассисаҳо ва шабакаҳои ҳамкорӣ	Сафоратҳо, донишгоҳҳо, марказҳо	Иҷрои барномаҳо
Коммуникатсионӣ	Паёмҳо, каналҳо, аудиторияҳо	Расонаҳо, шабакаҳои иҷтимоӣ, диаспора	Ташаккули эътимод

Муҳокима. Муҳокимаи натиҷаҳо нишон медиҳад, ки дипломатияи оммавӣ дар таҳқиқоти муосир аз доираи дипломатияи классикӣ берун рафтааст. Я. Мелиссен

дипломатияи навро бо ворид шудани акторҳои иҷтимоӣ ва шабакавӣ ба раванди сиёсати хориҷӣ пайваст мекунад [8,с.3-27]. Ин андеша бо натиҷаҳои мақола мувофиқат дорад, зеро дипломатияи оммавӣ танҳо кори вазоратҳои корҳои хориҷӣ нест; он фаъолияти ҳамоҳангшудаи ниҳодҳои давлатӣ, илмӣ, фарҳангӣ, иттилоотӣ ва ҷамъиятиро талаб мекунад.

Муқоисаи натиҷаҳо бо назарияи Н. Калл нишон медиҳад, ки унсури «шунидан» барои дипломатияи оммавии Тоҷикистон аҳаммияти махсус дорад [4,с.31-54]. Дар таҷрибаи амалӣ аксар вақт диққат ба паҳн намудани иттилоот дода мешавад, аммо омӯзиши тасаввурот, манфиатҳо ва интизориҳои аудиторияи хориҷӣ камтар ба назар мерасад. Бе таҳлили аудитория паёмҳои дипломатияи оммавӣ метавонанд нодуруст фаҳмида шаванд ё ба гурӯҳи мақсаднок нарасанд.

Дар таҳқиқоти М. Леонард дипломатияи оммавӣ ҳамчун воситаи дарозмуддати муносибатсозӣ баррасӣ мегардад [9]. Ин нуқта барои Тоҷикистон муҳим аст, зеро муаррифии кишвар набояд танҳо бо чорабиниҳои ҷашнӣ ё иттилоотии мавсимӣ маҳдуд шавад. Самаранокии воқеӣ вақте ба даст меояд, ки барномаҳои доимии академӣ, фарҳангӣ, расонаӣ ва таҳлилӣ ташкил карда шаванд ва бо шарикони хориҷӣ робитаи устувор ба вуҷуд ояд.

Р. Захарна баъди рӯйдодҳои 11 сентябри соли 2001 аҳаммияти коммуникатсияи стратегиро дар сиёсати хориҷӣ таъкид мекунад [3,с.45-78]. Ин нуқта дар муҳити имрӯзаи рақамӣ боз ҳам муҳимтар шудааст. Барои Тоҷикистон ҳар як ташаббуси байналмилалӣ, аз ҷумла ташаббусҳои обӣ, бояд бо забони фаҳмо, далелнок ва мутобиқ ба манфиати аудиторияи хориҷӣ пешниҳод шавад. Танҳо эълони ташаббус барои таъсири устувор кофӣ нест.

Дар масъалаи робитаи дипломатияи оммавӣ ва робита бо ҷомеа, хулосаи Б. Сигнитзер ва Т. Кумбс аҳаммият дорад. Онҳо нишон медиҳанд, ки байни public relations ва public diplomacy ҳамгироии консептуалӣ вуҷуд дорад, зеро ҳар ду ба идоракунии муносибат, обрӯ ва муошират равона шудаанд [12,с.137-147]. Аммо дипломатияи оммавӣ аз робита бо ҷомеа фарқ мекунад, зеро он ба сатҳи сиёсати хориҷӣ, манфиатҳои миллӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ пайваст мебошад.

Аз нуқтаи назари институтсионалӣ, дипломатияи оммавии Тоҷикистон бояд дар асоси ҳамоҳангии байни ниҳодҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ рушд кунад. Вазорати корҳои хориҷӣ метавонад вазифаи ҳамоҳангсозӣ ва роҳнамоии стратегиро иҷро намояд, аммо амалисозии самаранок иштироки вазоратҳои фарҳанг, маориф ва илм, донишгоҳҳо, академияҳо, расонаҳо, марказҳои таҳлилӣ ва диаспораҳоро талаб мекунад. Ин ҳамоҳангӣ бояд ба меъёрҳои ягона, паёмҳои возеҳ ва тақсимоти масъулият асос ёбад.

Яке аз масъалаҳои баҳсталаб фарқи дипломатияи оммавӣ аз таблиғот мебошад. Таблиғот бештар ба таъсири мустақим, якторафа ва идорашаванда нигаронида мешавад. Дипломатияи оммавӣ бошад, агар ба меъёрҳои муосир ҷавоб диҳад, бояд ба муколама, эътимод, шунидани аудитория ва муносибатҳои дарозмуддат такя кунад. Аз ин рӯ, истифодаи усулҳои таблиғотӣ метавонад ба эътимод зарар расонад ва самаранокии дипломатияи оммавиро коҳиш диҳад.

Барои Тоҷикистон имконияти муҳим дар пайваст кардани дипломатияи фарҳангӣ ва дипломатияи илмӣ вуҷуд дорад. Мероси таърихӣ ва адабии тоҷикон метавонад тавассути тарҷума, нашри асарҳо, конфронсҳои байналмилалӣ, курсҳои забон, марказҳои фарҳангӣ ва барномаҳои академӣ муаррифӣ шавад. Ҳамзамон, ташаббусҳои обӣ, мавзуъҳои рушди устувор, амнияти минтақавӣ ва ҳамкориҳои илмӣ метавонанд ҷузъи дипломатияи илмӣ гарданд.

Муҳити рақамӣ талаб мекунад, ки дипломатияи оммавӣ ба забони визуалӣ ва интерактивӣ низ мутобиқ шавад. Сомонаҳои расмӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ ва маводи мултимедиявӣ бояд бо забонҳои асосии байналмилалӣ дастрас бошанд. Истифодаи танҳо матнҳои дароз ва расмӣ барои аудиторияи ҷавон ва расонаҳои зудкор самаранок нест. Аз ин рӯ, сиёсати иттилоотии хориҷӣ бояд шаклҳои мухталифи пешниҳоди маълумотро дар бар гирад.

Маҳдудияти асосии таҳқиқот дар он аст, ки мақола бештар хусусияти назариявӣ ва таҳлилӣ дорад. Барои таҳқиқоти минбаъда зарур аст, ки нишондиҳандаҳои эмпирикӣ низ истифода шаванд: таҳлили муҳтавои расонаҳои хориҷӣ, омори фарогирии шабакаҳои

иҷтимоӣ, пурсишҳои аудиторияҳои хориҷӣ, омӯзиши фаъолияти марказҳои фарҳангӣ, таҳлили барномаҳои мубодилаи академӣ ва муқоисаи таҷрибаи Тоҷикистон бо кишварҳои дигари минтақа.

Хулоса. Дипломатияи оммавӣ дар шароити муосир ҳамчун ниҳоди мураккаби сиёсӣ ва коммуникатсионӣ баромад мекунад. Он бо сиёсати хориҷӣ, қудрати нарм, обрӯи байналмилалӣ, фарҳанг, иттилоот ва афкори ҷамъиятӣ робитаи мустақим дорад. Таҳлили назариявӣ нишон дод, ки дипломатияи оммавӣ на танҳо маҷмуи чорабиниҳои фарҳангӣ ё иттилоотӣ, балки низоми дорои меъёрҳо, субъектҳо, вазифаҳо, механизмҳо ва нишондиҳандаҳои самаранокӣ мебошад.

Сохтори дипломатияи оммавӣ аз сатҳҳои меъёрӣ, ташкилӣ ва коммуникатсионӣ иборат аст. Дар ҳар сатҳ вазифаҳои махсус иҷро мешаванд: муайян кардани ҳадафҳои стратегӣ, ташкили ниҳодҳо ва шабакаҳо, истеҳсол ва паҳн кардани паёмҳо, таҳлили аудитория, ташкили муколама ва арзёбии натиҷаҳо. Ҳамоҳангии ин сатҳҳо шарти асосии самаранокии дипломатияи оммавӣ мебошад.

Вазифаҳои асосии дипломатияи оммавӣ сиёсӣ, иттилоотӣ, фарҳангӣ, маърифатӣ, коммуникатсионӣ, эътимодсозӣ ва обрӯсозӣ мебошанд. Ин вазифаҳо ба давлат имконият медиҳанд, ки манфиатҳои миллиро бо роҳҳои ғайримустақим ва арзишӣ пеш барад. Дар айни замон, дипломатияи оммавӣ бояд аз таблиғоти яктарафа фарқ карда шавад ва ба муколама, шаффофият ва таҳлили аудитория асос ёбад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди дипломатияи оммавӣ метавонад ба муаррифии таърих, фарҳанг, забон, мероси миллӣ, сиёсати сулҳҷӯёна ва ташаббусҳои байналмилалии обӣ мусоидат кунад. Махсусан ташаббусҳои Тоҷикистон дар соҳаи об имконият медиҳанд, ки кишвар ҳамчун субъекти фаъол ва масъули ҳалли масъалаҳои глобалӣ муаррифӣ шавад. Барои ба даст овардани ин натиҷа зарур аст, ки ташаббусҳо на танҳо дар сатҳи расмӣ, балки тавассути расонаҳо, донишгоҳҳо, марказҳои таҳлилӣ ва барномаҳои таълимӣ низ шарҳ дода шаванд.

Дар оянда таҳкими дипломатияи оммавии Тоҷикистон ба таҳияи стратегияи ягона, тақвияти ҳамоҳангии байниидоравӣ, рушди муҳтавои рақамӣ, истифодаи забонҳои байналмилалӣ, ҷалби донишгоҳҳо ва диаспораҳо, омӯзиши аудиторияҳои хориҷӣ ва ҷорӣ намудани нишондиҳандаҳои мушаххаси арзёбии самаранокӣ ниёз дорад. Иҷрои ин вазифаҳо метавонад ба баланд шудани обрӯи байналмилалии кишвар ва ҳифзи манфиатҳои миллӣ дар шароити рақобати иттилоотӣ мусоидат намояд.

Тадқиқоти мазкур дар доираи амалишавии нақшаи корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи сиёсатшиносӣ ва робита бо ҷомеаи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030 таҳти унвони «Омӯзиши масъалаҳои назариявӣ ва амалии мушкилоти сиёсии инкишофи глобалӣ ва таҳкими заминаҳои рушди Тоҷикистон» иҷро гардидааст.

Муқарриз: д.и.с., профессори ДМТ - Муродова Н.С.

АДАБИЁТ

1. Гилбоа Э. Поиск теории публичной дипломатии // Анналы Американской академии политических и социальных наук. - 2008. - Т. 616, № 1. - С. 55–77.
2. Закон Республики Таджикистан «О дипломатической службе». - Душанбе, 2014.
3. Захарна Р.С. От битв к мостам: стратегическая коммуникация США и публичная дипломатия после 11 сентября. - Нью-Йорк : Palgrave Macmillan, 2010. - 240 с.
4. Калл Н.Дж. Публичная дипломатия: таксономии и история // Анналы Американской академии политических и социальных наук. - 2008. - Т. 616, № 1. - С. 31–54.
5. Кубышкин А.И., Цветкова Н.А. Публичная дипломатия США: учебное пособие. -М.: Аспект Пресс, 2013. -271с.
6. Концепция внешней политики Республики Таджикистан: указ Президента Республики Таджикистан от 27 января 2015 г., № 332. - Душанбе, 2015.
7. Леонард М. Публичная дипломатия. - Лондон : Центр внешней политики, 2002. - 183 с.
8. Мелиссен Я. Новая публичная дипломатия: мягкая сила в международных отношениях. - Нью-Йорк: Palgrave Macmillan, 2005. - 221 с.
9. Най Дж.С. Мягкая сила: средство достижения успеха в мировой политике. -Нью-Йорк: PublicAffairs, 2004. -191 с.
10. Норт Д.С. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. -Кембридж: Cambridge University Press, 1990. - 152 с.
11. Организация Объединенных Наций. Международное десятилетие действий «Вода для устойчивого развития», 2018–2028. - Нью-Йорк: ООН, 2018.

12. Сигнитзер Б.Н., Кумбс Т. Связи с общественностью и публичная дипломатия: концептуальные сближения // Public Relations Review. - 1992. - Т. 18, № 2. - С. 137–147.
13. Сноу Н., Тейлор П.М. Руководство Routledge по публичной дипломатии. - Нью-Йорк: Routledge, 2009. - 403 с.
14. Цветкова Н.А. Публичная дипломатия США от Вильсона до Обамы: монография. -Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2015. - 272 с.
15. ЮНЕСКО. Конвенция об охране нематериального культурного наследия. - Париж: ЮНЕСКО, 2003.

ДИПЛОМАТИЯИ ОММАВӢ ҲАМЧУН МЕХАНИЗМИ КОММУНИКАТСИОНИИ НИЗОМИ СИЁСӢ

Дар мақолаи мазкур дипломатияи оммавӣ ҳамчун ниҳоди муҳимми низоми сиёсӣ, воситаи муосири сиёсати хориҷӣ ва механизми таъсиррасонии ғайримустақим ба ҷомеаҳои хориҷӣ мавриди таҳлил қарор мегирад. Муаллиф дипломатияи оммавиро на танҳо ҳамчун шакли муаррифии фарҳангӣ ё иттилоотӣ, балки ҳамчун низоми мураккаби институтсионалӣ, сиёсӣ, коммуникатсионӣ ва арзишӣ баррасӣ менамояд. Дар мақола мафҳум, моҳият, сохтор, вазифаҳо, субъектҳо, механизмҳо ва меъёрҳои самаранокии дипломатияи оммавӣ таҳлил мешаванд. Диққати махсус ба робитаи дипломатияи оммавӣ бо назарияи «қудрати нарм», коммуникатсияи сиёсӣ, обрӯи байналмилалӣ, сиёсати хориҷӣ ва равандҳои муосири муносибатҳои байналмилалӣ дода шудааст. Дар асоси таҳлили назариявӣ нишон дода мешавад, ки дипломатияи оммавӣ дар асри XXI ба яке аз абзорҳои муҳимми татбиқи манфиатҳои миллӣ табдил ёфтааст. Давлатҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ, рақобати иттилоотӣ ва рушди технологияҳои рақамӣ танҳо бо истифодаи воситаҳои анъанавии дипломатӣ наметавонанд манфиатҳои худро пурра таъмин намоянд. Аз ин рӯ, зарурати истифодаи механизмҳои фарҳангӣ, иттилоотӣ, маърифатӣ, илмӣ, расонаӣ ва диаспорӣ ба миён меояд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дипломатияи оммавӣ аҳаммияти махсус дорад, зеро он метавонад ба муаррифии таърих, фарҳанг, забон, сиёсати сулҳҷӯёна, ташаббусҳои байналмилалии обӣ ва таҳкими обрӯи кишвар дар арсаи ҷаҳонӣ мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: дипломатияи оммавӣ, низоми сиёсӣ, сиёсати хориҷӣ, қудрати нарм, обрӯи байналмилалӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, аудиторияи хориҷӣ, культурная дипломатия.

ПУБЛИЧНАЯ ДИПЛОМАТИЯ КАК КОММУНИКАЦИОННЫЙ МЕХАНИЗМ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

В данной статье публичная дипломатия анализируется как важный институт политической системы, современный инструмент внешней политики и механизм косвенного воздействия на зарубежные общества. Автор рассматривает публичную дипломатию не только как форму культурной или информационной презентации, но и как сложную институциональную, политическую, коммуникационную и ценностную систему. В статье анализируются понятие, сущность, структура, функции, субъекты, механизмы и критерии эффективности публичной дипломатии. Особое внимание уделено связи публичной дипломатии с теорией «мягкой силы», политической коммуникацией, международным имиджем, внешней политикой и современными процессами международных отношений. На основе теоретического анализа показано, что в XXI веке публичная дипломатия стала одним из важнейших инструментов реализации национальных интересов. В условиях глобализации, информационной конкуренции и развития цифровых технологий государства не могут полностью обеспечить свои интересы, используя только традиционные дипломатические средства. В связи с этим возникает необходимость использования культурных, информационных, образовательных, научных, медийных и диаспоральных механизмов. Для Республики Таджикистан публичная дипломатия имеет особое значение, так как она способствует представлению истории, культуры, языка, миролюбивой политики, международных водных инициатив и укреплению авторитета страны на мировой арене.

Ключевые слова: публичная дипломатия, политическая система, внешняя политика, мягкая сила, международный имидж, Республика Таджикистан, зарубежная аудитория, культурная дипломатия.

PUBLIC DIPLOMACY AS A COMMUNICATION MECHANISM OF THE POLITICAL SYSTEM

This article analyzes public diplomacy as a vital institution of the political system, a modern foreign policy tool, and a mechanism for indirect influence on foreign societies. The author treats public diplomacy not merely as a form of cultural or informational presentation, but as a complex institutional, political, communicative, and value-based system. The paper examines the concept, nature, structure, functions, subjects, mechanisms, and efficiency criteria of public diplomacy. Special attention is paid to the connection between public diplomacy and the "soft power" theory, political communication, international reputation, foreign policy, and contemporary processes in international relations. Based on theoretical analysis, it is demonstrated that in the 21st century, public diplomacy has become one of the most critical instruments for implementing national interests. In the context of globalization, information competition, and the development of digital technologies, states can no longer fully secure their interests using only traditional diplomatic means. Consequently, there is a need to employ cultural, informational, educational, scientific, media, and diasporic mechanisms. For the Republic of Tajikistan, public diplomacy is of particular importance as it contributes to the promotion of history, culture, language, peaceful policies, international water initiatives, and the strengthening of the country's prestige on the global stage.

Keywords: public diplomacy, political system, foreign policy, soft power, international image, Republic of Tajikistan, foreign audience, cultural diplomacy.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шокирзода Наҷибулло Исуфхон*** - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, докторанти кафедраи сиёсатшиносӣ ва робита бо ҷомеа. **Суроға:** 734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33

Сведения об авторе: ***Шокирзода Наджибулло Исуфхон*** - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, докторант кафедры политологии и по связям с общественностью. **Адрес:** 734003, город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира 33

Information about the author: ***Shokirzoda Najibullo Isufkhon*** - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, candidate of economic sciences, doctoral student of the Department of Political Science and Public Relations. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan Said Nosir street, 33

Мақола ба редаксия ворид шуд: 17.04.2026
Аз тақриз баргашт: 18.05.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 327 (575.3)

ШАРИКИИ СТРАТЕГӢ ДАР СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА РУШДИ ОН ДАР ШАРОИТИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ

Шерализода М.
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муқаддима. Аз солҳои 2022 инҷониб тағйирпазирии тартиботи ҷаҳонӣ нишондодҳои амнияти байналмилалиро ба таври назаррас тағйир дода, барои аксари кишварҳои олам, аз ҷумла барои давлатҳои Осиёи Марказӣ монеаҳо ва ҳамзамон имкониятҳои навро ба вуҷуд овардааст. Дар чунин шароит Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишваре, ки дар чорроҳаи долонҳои нақлиётӣ мавқеи муҳимми стратегӣ ишғол мекунад, дар таъмини суботи минтақавӣ нақши муҳим мебозад. Дар сиёсати ҷаҳонӣ тағйир ёфтани тавозуни қувваҳо зарурати аз нав дида баромадани стратегияҳои сиёсати хориҷии кишварҳои Осиёи Марказиро ба вуҷуд овардаанд. Таҳлили механизмҳои мутобиқшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба воқеияти нави геополитикӣ дар марҳилаи кунунии давлатдорӣ аҳаммияти хосса дорад. Тақвияти нақши созмонҳои минтақавӣ, аз ҷумла Созмони Ҳамкории Шанхай (СҲШ) ва Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ (САД) дар самти татбиқи афзалиятҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи институтсионалӣ фароҳам овардааст. Сохторҳои мазкур барои ба амал баровардани муколамаи бисёрҷониба на танҳо фазои мусоид фароҳам меоранд, балки системаи амнияти дастаҷамъиро низ ташкил медиҳанд. Чунин самти ҳамкорӣ барои кишваре, ки марзи тулонии осебпазир дорад, хеле аҳаммиятнок аст. Тағйирпазирии ниҳодҳои мазкур тамоюли умумии баланд гардидани нақши минтақаҳо дар низоми муносибатҳои байналмилалиро инъикос мекунад. Дар чунин шароит давлатҳои тозаистиқлол барои ҳифзи соҳибихтиёрии худ имкониятҳои бештар ба даст меоранд. Дарёфти тавозуни имконпазири афзалиятҳои иқтисодӣ ва суботи геополитикӣ яке аз масъалаҳои асосии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳад. Аз як тараф, ҳамкории наздик бо шарикони анъанавӣ (Русия ва Чин) вазъи сармоягузорӣ ва таъмини амниятро дар сатҳи беҳтар қарор медиҳад, аммо аз тарафи дигар, хавфу хатари вобастагии аз ҳад зиёдро низ ба вуҷуд меорад. Чунин мушкилот зарурати диверсификатсияи робитаҳои байналмилалӣ ва коҳиш додани осебпазирии кишвар дар шароити нооромиҳои ҷаҳониро ба миён мегузорад. Бартараф кардани чунин духурагӣ таҳияи стратегияи дипломатии нармро талаб мекунад, то ки воқеияти тағйирёбандаи байналмилалӣ ба назар гирифта шавад.

Бояд гуфт, ки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тули се даҳсолаи охир марҳилаҳои гуногунро тай намуда, ба таври назаррас тағйир ёфтааст. Дар солҳои аввали истиқлолият дар сиёсати хориҷии Тоҷикистон ҳамкорӣ бо Русия ва дигар кишварҳои ИДМ афзалияти бештар дошт. Чунин вазъ бо таърихи муштарак, робитаҳои иқтисодӣ ва нигарониҳои амниятӣ алоқаманд буд. Аммо, Ҷумҳурии Тоҷикистон тадриҷан ба васеъ кардани ҷуғрофияи шарикии худ шуруъ кард, зеро ҳукумати кишвар зарурати равиши бисёрсамтаро дар шароити ҷаҳонишавӣ эътироф кард. Чунин тамоюлот майлу хоҳиши бештар намудани мустақилияти сиёсати хориҷӣ ва ҷустуҷӯи имкониятҳои нав барои рушди мамлакатро инъикос мекард. Дар марҳилаи кунунии давлатдорӣ робитаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои минтақаи Осиё, Уқёнуси Ором ва Ховари Миёна фаъолона тақвият дода мешавад. Мубориза бо таҳдиду хатарҳо, таъмини амнияти миллӣ ва ба амал баровардани рушди иқтисодӣ самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Тоҷикистонро ташкил медиҳад. Дар ин замина иштирок дар ташаббусҳои Чин, рушди муносибатҳо бо Эрон, Арабистони Саудӣ ва Туркия равиши амалии гуногунҷабҳаи шарикиро нишон медиҳад. Ҳамзамон, ҳамкории стратегӣ дар соҳаи амният бо Русия (тавассути иштирок дар САД) нигоҳ дошта мешавад [6]. Чунин модели мутавозин ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон додааст, ки вобастагии яктарафа ва тақвияти истиқлолияти худро дар шароити ноустувории минтақавӣ ба ҳадди ақал расонад.

Усулҳои таҳқиқот. Дар рафти омӯзиши мавзуи номбаргардида методҳои таҳлили институтсионалӣ, ретроспективӣ, муқоисавӣ, функсионалӣ ва контент-анализ истифода гардидаанд.

Натиҷаҳои таҳқиқот

Марҳилаҳои ташаккулёбии шарикии стратегии кишвар. Баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо зарурати таҳияи сиёсати хориҷии худ рӯ ба рӯ шуд. Вобаста ба ин масъала Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон андешаҳои худро ба таври зерин иброз намуда буд: «Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ниҳоди татбиқкунандаи сиёсати хориҷӣ фақат ба таври рамзӣ вуҷуд дошта, на аз назари ҳайати роҳбарӣ, идорӣ ва на аз назари мазмуну сифат, насли дипломатҳои миллӣ ҳанӯз шакл нагирифта буд. Тоҷикистон ҳамчун узви Иттиҳоди Шуравӣ аз сохтор, зерсохторҳо ва имтиёзҳои бузурги дастгоҳи сиёсати хориҷии Иттиҳоди Шуравӣ қариб ҳеҷ саҳме ба даст наовард» [17,с.374]. Умумияти таърихӣ ва робитаҳои наздики фарҳангӣ бо ҷумҳуриҳои собиқи шуравӣ кишварро водор менамуд, ки ба фазои пасошуравӣ таваҷҷуҳи бештар зоҳир намояд. Инфрасохтори муштараке, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ИҶШС ба мерос гирифта буд ва ҳамчунин робитаҳои боқимондаи иқтисодӣ барои чунин интихоб заминаҳои объективӣ фароҳам оварданд. Наздикии фарҳангӣ ва тамаддунӣ бо давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) дар самти муайян кардани афзалиятҳои сиёсати хориҷӣ нақши муҳим бозид. Фазои муштараки забони русӣ ҳамчун воситаи муошарати байни миллатҳо ва анъанаҳои маъмурӣ ва идоракунӣ барои тақвияти ҳамкориҳо мусоидат мекард. Омилҳои номбаргардида ба нигоҳ доштани робитаҳои наздики сиёсӣ бо Русия ва ҳамсоягони Осиёи Марказӣ дар солҳои аввали соҳибихтиёрӣ мусоидат карданд. Роҳбарияти сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тақвияти муносибатҳо бо давлатҳои пасошуравӣ ҳамчун пояи стратегии сиёсати хориҷии кишвар такя мекард. Чунин равиш дар давраи ҷанги шаҳрвандии солҳои 1992-1997 хатари рӯ ба таназзул ниҳодати сиёсати хориҷиро ба ҳадди ақал расонид. Бинобар ин, гуфтан мумкин аст, ки робитаҳои таърихан муқарраршуда дар давраи душвори гузариш ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дастгирии заруриро фароҳам овард.

Омилҳои иқтисодӣ дар ташаккули заминаҳои институтсионалии ҳамкориҳои Тоҷикистон бо кишварҳои пасошуравӣ нақши ҳалкунанда бозидаанд. Вобастагӣ ба бозори меҳнати Русия, ки макони асосии муҳоҷирати меҳнатии Тоҷикистон буд, робитаи устувори иқтисодиро ба вуҷуд овард. Амнияти энергетикии ҷумҳурӣ мустақиман аз таъминоти маҳсулоти нафтӣ ва неруи барқ аз кишварҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ вобаста буд. Ҳамкориҳои тиҷоратӣ ва иқтисодӣ дар дохили ИДМ барои устувор кардани иқтисоди миллӣ муҳим ба назар мерасиданд. Дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ истифодаи рубли русӣ барои ҳисоббаробаркуниҳо устувории нисбии низоми молиявиро таъмин мекард. Логистикаи нақлиётӣ, ки аз давраи шуравӣ ба мерос монда буд, нигоҳдории ҷараёнҳои анъанавии тиҷоратиро аз ҷиҳати иқтисодӣ имконпазир мегардонид. Шарикии стратегӣ тавассути созишномаҳои бисёрҷониба дар дохили ИДМ ва шартномаҳои дуҷониба бо шарикони иқтисодӣ тадриҷан рушд менамуд. Механизмҳои мазкур ба кам кардани хароҷоти иқтисодии давраи гузариш ва рушди ҳамгироии минбаъда мусоидат карданд.

Ҳамкории стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Мардумии Чин тавассути татбиқи лоиҳаҳои инфрасохторӣ дар доираи ташаббуси «Як камарбанд – як роҳ» тақвият ёфтааст. Дар доираи ин барнома сармоягузории Чин дар бахшҳои ҳаётан муҳимми иқтисодиёти кишвар ҷалб карда мешавад. «Чин, аз ҷониби худ, пайваста ташаббуси «Як камарбанд – як роҳ»-ро таблиғ мекунад ва шабакаи васеи робитаҳои тиҷоратӣ ва инфрасохторӣ эҷод мекунад» [15,с.62]. Чунин тамоюлот ба рушди инфрасохтори нақлиётӣ ва энергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат кардааст. Дар доираи шарикии Тоҷикистону Чин ба татбиқи лоиҳаҳои муштарак дар бахши энергетика ва логистикаи нақлиётӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Сохтмони роҳҳо ва нақбҳо пайвастагии кишварро ба бозорҳои беруна ба таври назаррас беҳтар кардааст. Лоиҳаҳои муштараки инфрасохторӣ омили густариши ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодии дуҷониба гардидаанд. Ташаббусҳои мазкур мавқеи Чинро ҳамчун шарики стратегии Тоҷикистон тақвият додаанд.Ҳамкориҳои энергетикӣ бо Эрон тавассути татбиқи лоиҳаҳои гидроэнергетикӣ рушд мекунад. Сохтмони неругоҳҳои барқи обӣ самти асосии ҳамкориҳои Тоҷикистону Эрон ба шумор рафта, ба манфиатҳои дарозмуддати ҳарду кишвар мувофиқат менамояд. Чунин ҳамкорӣ барои густариши шарикии энергетикии минтақавӣ шароити зарурӣ фароҳам меоварад. Рушди долонҳои нақлиётӣ низ яке аз самтҳои афзалиятноки ҳамкориҳои Тоҷикистону Эрон ба шумор меравад. Зеро сохтумони роҳҳои нақлиётии

байналмилалӣ ба ҳамгироии Тоҷикистон бо низоми тиҷорати минтақавӣ мусоидат мекунад. Дар моҳи марти соли 2024 Эрон омодагии худро барои иштирок дар лоиҳаҳои бузурги энергетикии Тоҷикистон изҳор карда буд. Вазирони энергетикаи ду кишвар ба мувофиқа расиданд, ки дар сохтмони неругоҳҳои офтобӣ дар ноҳияи Ворух ва таъмини турбинаҳои калон барои пешбурди лоиҳаи неругоҳи барқи обии Роғун ҳамкорӣ кунанд [12]. Моҳи феврали соли 2025 дар яке аз мулоқотҳои худ дар шаҳри Теҳрон вазирони энергетика ва захираҳои оби Тоҷикистон Далер Ҷумъа ва Эрон Аббос Алиободӣ дар бораи татбиқи лоиҳаҳои муштарак ва имкониятҳо барои тақвияти ҳамгироии энергетикӣ мубодилаи афкор карданд [8]. Лоиҳаҳои муштараки инфрасохторӣ барои рафъи бунбасти нақлиётии ҷумҳурӣ равона шудаанд. Гузашта аз ин, баровардани мамлакат аз бунбасти коммуникатсионӣ ва ба кишвари транзитӣ табдил додани мамлакат яке аз ҳадафҳои стратегии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Ҳамкориҳои дар боло номбаргардида мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун маркази транзитӣ тақвият медиҳад, зеро тавассути роҳҳои Тоҷикистон Осиёи Марказӣ бо Ховари Миёна пайваст мегардад.

Иштирок дар Созмони Ҳамкории Шанхай ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки масъалаҳои амнияти минтақавӣ ва рушди иқтисодии кишварро ҳал кунад. Ба андешаи коршиносони соҳа, «Стратегияи Чин дар минтақа системаи бисёрқабатаест, ки густариши иқтисодӣ, манфиатҳои сиёсӣ, амниятӣ ва нуфузи технологиро бо ҳам алоқаманд месозад» [16,с.1032]. Узвияти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Созмони Ҳамкориҳои Шанхай ба муқовимат бо таҳдидҳои фаромарзӣ ва ба эътидол овардани вазъияти Афғонистон мусоидат мекунад. Зеро дар шароити имрӯза СҲШ барои ҳамоҳангсозии талошҳои амниятӣ ҳамчун фазои муносиб хизмат мекунад. Барои мисол, узвияти кишвар дар СҲШ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки дар соҳаи амният: бо дигар давлатҳо дар мубориза бо терроризм, сепаратизм, экстремизм ва таҳдиду хатарҳои дигар ҳамкорӣ кунад; машқҳои муштараки низомӣ гузаронад ва дар мубориза бо ҷиноятқорӣ мубодилаи таҷриба кунад; дар муколамаҳои байналмилалӣ иштирок кунад ва дар сатҳҳои баланд қарор қабул намояд [11]. Чунин ҳамгироӣ ба давлат имкон медиҳад, ки дар қабули қарорҳои муҳимми минтақавӣ саҳми худро гузорад ва ҳимояи манфиатҳои милли кишварро таъмин кунад.

Ҳамкориҳо дар доираи Созмони Ҳамкории Исломӣ (СҲИ) низ сиёсати хориҷии бисёрсамтаи Тоҷикистонро мукаммалтар мекунанд. Иштирок дар СҲИ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки робитаҳои тиҷоратӣ ва иқтисодии худро бо кишварҳои Ховари Миёна инкишоф диҳад. Тавассути ин созмон тақвияти робитаҳои фарҳангӣ, башардӯстона ва пешбурди лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба амал бароварда мешаванд. Чунин шакли ҳамкориҳо ба диверсификатсияи сиёсати хориҷии ҷумҳурӣ мусоидат мекунад.

Созишномаҳои дуҷониба асоси шарикии стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳанд. Аҳдномаи дӯстӣ, ҳамкорӣ ва кумаки мутақобила бо Русия (соли 1993) барои ҳамкории дарозмуддат дар соҳаи низомӣ-техникӣ заминаи ҳуқуқӣ фароҳам оварда. Аҳдномаи шарикии стратегӣ бо Чин (соли 2013) дар соҳаи инфрасохтори энергетикӣ ва нақлиётӣ густариши ҳамкориҳои дуҷонибаро пешбинӣ мекунад. Ҳуҷҷатҳои ба ин монанд бо Қазоқистон (соли 2015) низ ба имзо расидаанд, ки дар заминаи онҳо робитаҳои тиҷоратӣ-иқтисодӣ ва амнияти минтақавӣ тақвият дода мешаванд. Созишномаҳои мазкур барои ҳамкориҳои бисёрҷониба низ заминаи институтсионалӣ эҷод намуданд. Масалан, шарикии стратегӣ бо Чин омили муҳимми модернизатсияи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Механизмҳои шартномавӣ дар низоми ҳамкориҳои Тоҷикистону Русия дар самти муқовимат бо мушкилоти амниятӣ, аз ҷумла терроризм ва қочоқи маводи мухаддир талошҳои муштараки ҳарду ҷонибро таъмин мекунанд. Созишномаҳое, ки Тоҷикистону Қазоқистон ба имзо расонидаанд, ба афзоиши гардиши тиҷорат ва сармоягузории соҳа саноат мусоидат карданд.

Ҳамкориҳои бисёрҷониба бошанд идомаи мантиқии созишномаҳои дуҷониба ба шумор мераванд. Масалан, дар доираи САД созишномаҳо оид ба таъмини амнияти дастаҷамъӣ ва ҳамкориҳои низомӣ-техникӣ ба имзо расонида шудаанд. СҲШ барои татбиқи лоиҳаҳои муштарак оид ба долонҳои энергетикӣ ва нақлиётӣ, ки дар Оинномаи он зикр шудаанд, фазои муносиб фароҳам меоварад. Дар маҷмуъ, мушоҳида намудан мумкин аст, ки механизмҳои ҳамкории минтақавӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолатҳои

иловагии суботи сиёсиро дастрас гардониданд. Дар ин самт СҲШ унсури муҳимтарини низоми амнияти минтақавӣ боқӣ мемонад. Машқҳои мунтазами ин созмон ва ҳамоҳангсозии фаъолияти хадамоти иктишофии кишвар узв аз аҳаммияти стратегии он шаҳодат медиҳад. Ғайр аз ин, узвияти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар СҲШ ба татбиқи ташаббусҳои инфрасохторӣ, ба монанди сохтмони роҳҳо ва хатҳои барқ мусоидат кард.

Омилҳои таъсиррасон ба рушди сиёсати хориҷии кишвар. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чорроҳаи робитаҳои хориҷии Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ ҷойгир аст. Чунин мавқеи геостратегӣ дар амнияти минтақавӣ нақши кишварро муайян мекунад. Сарҳади давлатии Тоҷикистону Афғонистон зиёда аз 1300 километр тул кашидааст. Чунин мавқеи ҷуғрофӣ кишварро ба минтақаи буферӣ табдил медиҳад, зеро дар муқовимат ба паҳншавии ноустуворӣ ва таъмини амнияти Осиёи Марказӣ Тоҷикистон нақши муҳим мебозад. Ин ҳолат боис гардидааст, ки таваҷҷуҳи қудратҳои пешбари ҷаҳонӣ ба Тоҷикистон афзоиш ёбад. Зеро онҳо мехоҳанд нуфузи худро дар ин минтақаи муҳимми стратегӣ тақвият диҳанд. Рақобати шадиди бозингарони ҷаҳонӣ барои пайдо намудани бартарӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ стратегияҳои сиёсати хориҷии Тоҷикистонро низ тақвият додааст. Тавре ки дар таҳқиқоти олимон қайд мегардад, «Русия ва Чин дар Қазоқистон ва Осиёи Марказӣ робитаҳо ва нуфузи назаррасро нигоҳ медоранд. Онҳо ҳадафу арзишҳоеро таблиғ мекунанд, ки аксар вақт бо ҳадафҳои Иёлоти Муттаҳида мухолифанд» [9,с.37]. Ҷумҳурии Тоҷикистон тавозуни манфиатҳои қудратҳои бузург нигоҳ дошта, кӯшиш мекунад, ки аз мавқеи стратегии худ истифода барад ва ҳамзамон аз муқовимати ошкоро канорагирӣ намояд. Ҳамкориҳои ҳарбӣ-сиёсӣ бо Русия, аз ҷумла ҷойгиркунии пойгоҳи низомии дивизияи 201 бо лоиҳаҳои иқтисодии Чин мукаммал гардонида мешаванд. Чунин равиши бисёрсамта ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон додааст, ки соҳибихтиёрии худро тақвият диҳад ва ҳамзамон ба низомҳои гуногуни амнияти минтақавӣ ворид гардад. Стратегияи мазкур хатари вобастагии яктарафаро ба ҳадди ақал мерасонад.

Захираҳои гидроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахусус иқтидори гидроэнергетикии он, дар ташаккули иттифоқҳои минтақавӣ омили хеле муҳим ба шумор мераванд. Сохтмони неругоҳи барқи обии Роғун, сарфи назар аз дахолати мустақиму ғайримустақими баъзе кишварҳои минтақа, нишон медиҳад, ки кишвар барои истиқлолияти энергетикӣ саъю талош варзида истодааст. Лоиҳаҳои гидроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон сармоягузории Чинро ҷалб карда, дар минтақа самтҳои нави ҳамкориро эҷод кардаанд. Идоракунии об дар дарёҳои фаромарзӣ ҳам ташаббусҳои шарикӣ ва ҳам танишҳои байнидавлатиро ба вуҷуд овардааст. Лоиҳаҳои инфрасохтории Чин дар бахши энергетикаи Тоҷикистон робитаҳои дуҷонибаи ҳарду кишварро тақвият мебахшанд, дар ҳоле ки тақсимоти захираҳои оби дарёи Амударё мавзуи баҳси кишварҳои ҳамсоя боқӣ мемонад. Дар маҷмуъ, равандҳои мазкур тавозуни мураккаби байни манфиатҳои миллӣ ва суботи минтақавиро инъикос мекунанд.

Лоиҳаҳои бузурги инфрасохторӣ, аз қабили Ҳамкории иқтисодии минтақавии Осиёи Марказӣ ва роҳи оҳани Чин-Тоҷикистон доираи таъсири минтақаро ба таври назаррас тағйир додаанд [3]. Чунин ташаббусҳо ҳамгироии иқтисодиро бо Чин тақвият дода, дастрасӣ ба бандарҳои Покистонро боз карда, имкониятҳои транзитиро васеъ менамоянд. Лоиҳаҳои мазкур ба тағйирёбии самти ҷараёнҳои тиҷоратӣ ва густариши шарикии нави стратегӣ мусоидат намуда, мавқеи Тоҷикистонро ҳамчун маркази транзитӣ тақвият медиҳанд.

Буҳрони Афғонистон омили тақвият ёфтани ҳамкориҳои ҳарбӣ-сиёсии байни Ҷумҳурии Тоҷикистон, Федератсияи Русия ва Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ ба шумор меравад [13]. Ноустуворӣ дар минтақаҳои марзӣ барои таъмини амнияти минтақавӣ зарурати тақвияти чораҳои ҳарбиро ба вуҷуд овардааст. Бо ин мақсад Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкориҳои худро дар доираи САДД тақвият дода, ба машқҳои муштарак ва тақвияти инфрасохтори пойгоҳи низомии 201-уми Русия таваҷҷуҳи бештар зоҳир намудааст. Вазорати корҳои хориҷии Тоҷикистон дар ҳуҷҷатҳои таҳлилии худ таъкид мекунад: «Масъалаи Афғонистон барои тамоми минтақаи Осиёи Марказӣ омили амниятӣ боқӣ мемонад» [2]. Номуайянии идомаёбанда дар Афғонистон Ҷумҳурии Тоҷикистонро маҷбур менамояд, ки дар мубориза бо таҳдидҳои фаромарзӣ ҳамоҳангии фаъолияти худро бо САДД амиқтар намояд.Дар доираи ҳамкориҳои узви САДД ба пешгирии воридшавии гурӯҳҳои террористӣ ва қочоқи маводи мухаддир таваҷҷуҳи махсус

зоҳир карда мешавад. Машқҳои муштараки «Канал» ва «Нелегал» дар пешгирии ҷиноятҳои фаромарзӣ натиҷаҳои назаррас нишон додаанд. Чунин ҳамкорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун иштирокчии муҳимми низоми амнияти дастаҷамъӣ муаррифӣ намуд. Иштироки Тоҷикистон дар ташаббусҳои сулҳҷӯёнаи СААД ба кишвар имкон дод, ки на танҳо иқтидори мудофиавии худро тақвият диҳад, балки мақоми худро ҳамчун як бозингари масъули минтақавӣ низ мустаҳкам кунад. Машқҳои муштараки «Рубеж» ва «Бародарии вайроннашаванда» барои посух додан ба мушкилоти амниятӣ омодагии ҷонибҳоро нишон медиҳад [4]. Дар заминаи чунин ҳамкориҳо дар соҳаи ҳарбӣ-техникӣ, аз ҷумла навсозии инфрасохтори сарҳадӣ рушди шарикии бисёрсатҳа бо Русия тақвият дода шудааст.

Баҳсҳои ҳудудӣ бо Қирғизистону Ӯзбекистон ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли масъалаҳои марзӣ механизмҳои муколамаи бисёрҷонибаро ба таҳаввулоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ намуданд. Музокироти байнидавлатӣ оид ба делимитатсияи марзҳо боиси таъсиси комиссияҳои муштарак гардид. Дипломатияи тоҷик бори дигар исбот намуд, ки ҳалли осоиштаи баҳсҳои марзӣ ба манфиатҳои дарозмуддати ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ мебошад. Талошҳои дипломатии ҷонибҳо ба коҳиши танишҳо ва фароҳам овардани шароит ҷиҳати рушди ҳамкориҳои иқтисодӣ мусоидат карданд. Имзои созишномаҳо дар бораи демаркатсияи марзҳо натиҷаи кори пайвастаи ҷонибҳо дар доираи гурӯҳҳои машваратии бисёрҷониба буд. Ҷалби коршиносони СММ ва САҲА имкон дод, ки роҳҳои ҳалли қобили қабули қаламравҳои баҳсӣ таҳия карда шаванд. Ин таҷриба самаранокии воситаҳои дипломатиро дар ҳалли низоъҳои мураккаби минтақавӣ, тақвияти эътимод байни кишварҳо нишон дод.

Ташаббусҳои амниятии Созмони Ҳамкории Шанхай ҷиҳати таъмин намудани легитимияти сиёсати хориҷии Тоҷикистон мусоидат намуданд. Иштирок дар барномаҳои зиддитеррористии СҲШ, ба монанди «Миссияи сулҳ» ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон дод, ки худро ҳамчун иштирокчии фаъол дар мубориза бо таҳдиду хатарҳои нав муаррифӣ кунад. Дар ҳуҷҷатҳои расмии баимзорасида таъкид мешавад, ки татбиқи механизмҳои пешгирии таҳдидҳо ба таҳкими суботи минтақавӣ мусоидат мекунад. Чунин ҳамкорӣ мавқеи байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистонро баланд бардошта, ба ҳамоҳангсозии равишҳои кишвар бо равишҳои шарикони стратегии он мусоидат кардааст.

Сармоягузориҳои Чин дар бахши энергетикаи Тоҷикистон хеле назаррас мебошанд. Дар ин самт ба маблағгузории лоиҳаҳои гидроэнергетикӣ, аз ҷумла сохтмони Неругоҳи барқи обии Роғун ва навсозии иншооти мавҷуда таваҷҷуҳи бештар дода мешавад. Бо афзоиши иқтисодиёт ва қудрати Чин аз аввали асри XXI инҷониб ин кишвар ба гузоштани қадамҳои ҷиддитар дар иқтисоди ҷаҳонӣ шуруъ кард [14,с.329]. Чунин тамоюл ба Чин имкон дод, ки мавқеъҳои бартаридоштаро дар бахшҳои муҳимми стратегии минтақа ишғол кунад. Муҳоҷирати меҳнатӣ ба Русия вобастагии иқтисоди Тоҷикистонро аз интиқоли маблағҳо ба вуҷуд овардааст, зеро маблағҳои мазкур дар ММД-и кишвар саҳми назаррас доранд. Интиқоли солона миллиардҳо долларро ташкил медиҳад, ки суботи иҷтимоӣ ва истеъмоли хонаводаҳоро таъмин мекунад. Ин омил хусусияти дуҷониба дорад. Дар он манфиатҳои иқтисодӣ бо масъалаҳои демографӣ ва иҷтимоӣ алоқаманд мебошанд. Дар ин самт ҳамкориҳои Тоҷикистон бо Русия тавассути созишномаҳое амалӣ карда мешавад, ки ба танзими муҳоҷирати меҳнатӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои коргарон бахшида шудаанд. Ташаббусҳои муштарак осон намудани расмиёти қонунигардонӣ, омӯзиши касбӣ ва эҷоди механизмҳои амнияти иҷтимоиро дар бар мегиранд. Андешидани тадбирҳои номбаргардида барои коҳиш додани хатари вобастагии яктарафа ва тақвияти шарикии мутавозин нигаронида шудаанд.

Дастовардҳои шарикии стратегӣ ва мубориза бо таҳдиду хатарҳои муосир. Ҳамкориҳои ҳарбӣ-техникии Тоҷикистон ва Русия унсури муҳимтарини шарикии стратегӣ боқӣ мемонад. Паймони амнияти дастаҷамъӣ дар соли 1992 заминаи ҳифзи муштараки марзҳо ва таъсиси пойгоҳи низомии 201-уми Русияро гузошт. Чунин ташаббусҳо барои муқовимат бо таҳдидҳои террористӣ ва таъмини суботи минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ равона карда шуда буданд. Машқҳои муштарак ва интиқоли силоҳ мунтазам қобилияти мудофиавии Тоҷикистонро тақвият медиҳанд. Муҳоҷирати меҳнатӣ ба Русия ҷанбаи муҳимми муносибатҳои дуҷониба мебошад. Созишномаҳои соли 2013 дар бораи мақоми ҳуқуқии муҳоҷирони меҳнатӣ расмиёти шуғл ва ҳифзи иҷтимоиро осонтар карданд. Ин

гуна ҳамкорӣ ба коҳиши бекорӣ дар Тоҷикистон мусоидат намуда, ҳамзамон ба ниёзҳои бозори меҳнати Русия ҷавобгӯ мебошад.

Ҳамкориҳои иқтисодии Тоҷикистон бо Чин асосан дар доираи ташаббуси «Як камарбанд – як роҳ» рушд мекунад. Лоиҳаҳои чинӣ сохтмони роҳҳо, нақбҳо ва хатҳои баркро дар бар мегиранд ва кишварро бо вилоятҳои гуногуни Чин мепайванданд. Ин лоиҳаҳои инфрасохторӣ иқтидори транзитии Тоҷикистонро дар минтақаи Осиёи Марказӣ афзоиш медиҳанд. Лоиҳаи муҳимми муштарак сохтмони қисматҳои роҳи Душанбе-Чаноқ ва нақби Шаҳристон буд. Ширкатҳои чинӣ инчунин рушди саноати маъдан ва гидроэнергетикаро маблағгузорӣ мекунанд. Афзоиши гардиши мол то 1,5 миллиард доллар дар соли 2022 аз афзоиши ҳамкориҳои иқтисодии ду кишвар шаҳодат медиҳад. Лоиҳаҳои чинӣ ба навсозии технологӣ ва модернизатсияи иқтисодиёти Тоҷикистон низ мусоидат мекунанд.

Нигоҳ доштани тавозуни ҳамкориҳо бо Русия ва Чин унсури муҳимми сиёсати хориҷии бисёрсамтаи Тоҷикистонро ташкил медиҳад. Кишвар бо Русия робитаҳои наздики низомӣ ва сиёсиро нигоҳ медорад ва ҳамзамон ҳамкории иқтисодиро бо Чин инкишоф медиҳад. Ин равиш хатари вобастагии аз ҳад зиёд ба як шарикро ба ҳадди ақал кам мекунад. Диверсификатсияи муносибатҳо бо манфиатҳои дарозмуддати амнияти миллӣ мувофиқат менамояд. Шарикии стратегӣ бо ҳарду кишвар ба ноил шудан ба ҳадафҳои гуногуни сиёсати хориҷии Тоҷикистон таъсири мусбат мерасонад. Ҳамкориҳои ҳарбӣ бо Русия ва сармоягузории Чин дар лоиҳаҳои инфрасохторӣ якдигарро пурра менамоянд. Чунин мувозинат мавқеи кишварро дар шароити рақобатҳои геополитикии Осиёи Марказӣ тақвият медиҳад. Чунин мавқеъгирии бисёрсамта ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки аз бартариҳои ҳар як шарики стратегӣ самаранок истифода барад.

Созмони Ҳамкории Шанхай дар таъмини суботи минтақавӣ нақши калидӣ мебозад. Таваҷҷуҳи асосии ин созмон ба муқовимат бо мушкилоти муосири амниятӣ, аз ҷумла терроризм ва қочоқи маводи мухаддир равона шудааст. «Танҳо кӯшишҳои эътилофии ҳамаи давлатҳои манфиатдор метавонанд муқовимати муассир бо терроризми фаромарзӣ, экстремизми исломӣ ва гардиши ғайриқонунии маводи мухаддирро дар минтақа таъмин кунанд» [10,с.100]. Равиши стратегии СҲШ оид ба ҳалли таҳдидҳои мураккаб тавассути чунин мавқеъгирӣ инъикос меёбад. Сохтори минтақавии зиддитеррористии СҲШ (РАТС ШОС), ки дар шаҳри Тошканд ҷойгир карда шудааст, воситаи муҳимми муқовимат бо таҳдидҳои террористию экстремистӣ боқӣ мемонад. Фаъолияти он ба ҳамоҳангсозии амалиёти муштарак ва мубодилаи маълумоти иктишофӣ нигаронида шудааст. Аммо, самаранокии ин сохтор бо сабаби такрор гардидани вазифаҳои институтсионалӣ он нисбат ба дигар созмонҳои минтақавӣ маҳдудтар аст. Чунин ҳолат барои баланд бардоштани самаранокии муборизa бо таҳдидҳо беҳбудии механизмҳои ҳамкориро талаб мекунад.

Иштироки Тоҷикистон дар САД механизми дигари тақвияти қобилияти мудофиаи дастаҷамъонаи Осиёи Марказиро фароҳам меорад. Ин созмон барои машқҳои муштараки низомӣ ва стандартизатсияи стратегияҳои мудофиавӣ заминаи институтсионалӣ фароҳам меорад. Амалиёти ҳифзи марзи Тоҷикистону Афғонистон, ки дар он ҷо таҳдидҳои асосӣ ба амнияти минтақавӣ мутамарказ шудаанд, аҳаммияти хосса доранд. Маркази зиддитеррористии САД дар Бишкек системаи чораҳои зидди экстремизмро мукаммалтар мекунад. Фаъолияти он ба таври амалӣ мутамарказ буда, бо мақомоти амнияти миллии давлатҳои узви САД зич ҳамоҳанг карда шудааст. Тоҷикистон аз ин захира барои баланд бардоштани иқтидори хадамоти иктишофии худ фаъолона истифода мебарад ва устувории вазъи сиёсии дохилии кишварро таъмин месозад.

Дурнамои ҳамоҳангсозии фаъолияти СҲШ ва САД бо бартараф кардани такроршавии вазифаҳои институтсионалии онҳо алоқаманд аст. «Созмони Ҳамкории Шанхай (СҲШ) блоки низомӣ-сиёсӣ нест, аммо бар асоси ҳадафҳо ва вазифаҳои худ, таъмин ва нигоҳдории сулҳ, амният ва субот дар минтақаро гоҳ-гоҳ дар рӯзномаи худ ҷойгир менамояд. Дар доираи СҲШ як ниҳоди ҳамоҳангсоз оид ба масъалаҳои амнияти минтақавӣ таъсис дода шудааст, яъне, Сохтори доимии минтақавии зиддитеррористии СҲШ дар Тошканд. Бо вуҷуди ин, ҳангоми суханронӣ дар бораи ҷанбаҳои функсионалии СҲШ, мавҷудияти вазифаҳои такрории онро метавон қайд кард. Аз ҷумла, вазифаҳои он

асосан бо фаъолияти Маркази зиддитеррористии СААД дар Бишкек ҳамшабеҳ мебошад» [10,с.101]. Ҳамоҳангсозии минбаъдаи СҲШ ва СААД метавонад самаранокии чораҳои амниятиро дар минтақа беҳтар созад. Густариши СҲШ тавассути зиёд кардани аъзои худ метавонад аҳаммияти Маркази изиддитеррористии минтақавиро ҳамчун ниҳоди мустақил афзоиш диҳад. Ин барои муайян кардани салоҳиятҳо ва ташаккули маркази ягонаи таҳлилӣ чиҳати арзёбии таҳдидҳои минтақавӣ заминаҳои хуб фароҳам меорад.

Мавқеи геополитикии Осиёи Марказӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар чорроҳаи бархӯрди манфиатҳои қудратҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ осебпазир мегардонад. Мавқеи маҳдуди он ба баҳр ва наздикии минтақаҳои ноустувор хатарҳои иловагиро барои амнияти миллӣ эҷод мекунад. Кишвар дар минтақаи бархӯрди манфиатҳои стратегии Русия, Чин, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва бозингарони минтақавӣ ҷойгир аст. Чунин вазъият бо тағйирёбии низоми ҷаҳонӣ ва шиддат гирифтани рақобат байни марказҳои қудрат боз ҳам шадидтар мешавад. Вобастагӣ ба долонҳои нақлиётии беруна ва робитаҳои иқтисодӣ, ки аз қаламрави дигар давлатҳо мегузаранд, осебпазирии асосӣ боқӣ мемонад. Иштирок дар иттиҳодияҳои ҳамгироии минтақавӣ хавфу хатарҳои мазкурро қисман ҷуброн мекунад, аммо онҳоро пурра аз байн намебарад. Тоҷикистон маҷбур аст, ки стратегияи сиёсати хориҷии худро дар шароити тағйирёбандаи тавозуни қудратҳо мунтазам бознигарӣ намуда, тағйир диҳад.

Дар шароити номбаргардида дипломатияи бисёрсамта воситаи асосии нигоҳ доштани мувозинати сиёсати хориҷӣ буда, имкон медиҳад, ки муносибатҳо бо марказҳои гуногуни қудрат бе пайвастагии қатъӣ ба ягонтои онҳо инкишоф ёбанд. Форматҳои ҳамкорие, ки аз иттифоқҳои анъанавии ҳарбӣ-сиёсӣ берун мераванд, махсусан муҳиманд. Ба андешаи олимон, «Дар шароити имрӯза, дипломатияи сабз имкон медиҳад, ки иттифоқҳои устувор байни кишварҳое, ки дар атрофи ҳадафҳои экологӣ муттаҳид шудаанд, ташаккул ёбанд. Чунин форматҳо ба як механизми муассири муттаҳид кардани талошҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ табдил меёбанд» [7,с.320]. Татбиқи амалии чунин равиш тавассути иштирок дар сохторҳои бисёрҷониба, ба монанди СҲШ ва СААД, ки дар онҳо Тоҷикистон иштирокчии фаъол аст, амалӣ карда мешавад. Коршиносон нақши афзояндаи рӯзномаи экологиро заминаи бунёди муколамаи оянда мешуморанд. Ин гуна масъалагузорӣ ба коҳиш додани эҳтимолияти сар задани низоъ дар минтақа мусоидат мекунад ва барои рушди устувори минтақа шароити хуб фароҳам меорад.

Муҳокимаи натиҷаҳои таҳқиқот. Мушкилоти геополитикии муосир, аз ҷумла ноустуворӣ дар Афғонистон, шиддат гирифтани рақобати қудратҳои бузург дар Осиёи Марказӣ ва баҳсҳои обии фаромарзӣ тақозои менамояд, ки стратегияи сиёсати хориҷии Тоҷикистон ба таври доимӣ тағйир дода шавад. Омилҳои номбаргардида вокуниши устувор ба тағйирёбии минтақавӣ ва ҳамзамон нигоҳ доштани манфиатҳои миллиро тақозо мекунад.

Дар шароити нооромиҳои геополитикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон Осиёи Марказиро ҳамчун минтақаи афзалиятноки ҳамкории стратегӣ муайян мекунад. Чунин мавқеъгирии кишвар нишонаи садоқати он ба таҳкими суботи минтақавӣ тавассути механизмҳои бисёрҷонибаи ҳамкорӣ мебошад. Рушди равандҳои ҳамгироӣ дар доираи СҲШ ва ИДМ ба кам кардани хатарҳои эҳтимолии марбут ба дахолати беруна мусоидат мекунад. Дар баробари ин, аҳаммияти ҳамкории дуҷониба бо ҳамсоягони наздик муҳим боқӣ мемонад. Русия ва Чин шарикони калидии Тоҷикистон маҳсуб меёбанд. Ин ҳолатро татбиқи лоиҳаҳои муштарак дар соҳаҳои гуногун нишон медиҳанд. «Русия дар ҳамкории байналмилалии худ бо Тоҷикистон нақши пешбар дорад. Соли 2023 суръатбахшии тиҷорати Русия ва Тоҷикистон барои соҳибкорони ҷавон кушода шуд, ки дар он соҳибкорони ҷавон метавонанд дар шароити боз ҳам беҳтар шарикони худро пайдо намоянд. Русия инчунин барои татбиқи лоиҳаи муштарак бо Барномаи рушди СММ «Тавонмандсозии ҷавонон тавассути рушди касбӣ ва инноватсия» барои Тоҷикистон 2 миллион доллар ҷудо кард» [1,с.26]. Диверсификатсияи иқтисодӣ ба самти нави сиёсати хориҷӣ табдил меёбад. Чунин равиш дар сиёсати хориҷии кишвар ба коҳиш додани хатарҳо ва вобастагиҳои минтақавӣ нигаронида шудааст. Таваҷҷӯҳ ба рушди бахшҳои алтернативии иқтисодӣ, аз ҷумла саноати технологияҳои иттилоотӣ, энергияи сабз ва сайёҳӣ, ки ҷалби технология ва сармоягузории хориҷиро талаб мекунад, равона карда

мешавад [5]. Дар баробари ин, талошҳо ҷиҳати пайдо кардани бозорҳои нав барои молҳои анъанавии содиротӣ берун аз Осиёи Марказӣ идома доранд.

Иштироки фаъоли Тоҷикистон дар созмонҳои байналмилалӣ ҳамчун воситаи муҳим барои тақвияти мавқеи он дар саҳнаи ҷаҳонӣ хизмат мекунад. Узвият дар СММ, САҲА ва СҲШ ба ҷумҳурӣ имкон медиҳад, ки дар ташаккули рӯзномаи ҷаҳонӣ ва минтақавӣ иштирок кунад. Рушди дипломатияи ҷамъиятӣ бошад ба ташаккули имиҷи мусбати Тоҷикистон дар ҷомеаи ҷаҳонӣ мусоидат мекунад. Татбиқи лоиҳаҳои фарҳангӣ ва таълимӣ, аз ҷумла барномаҳои мубодилаи академӣ ва фестивалҳои миллии санъат, робитаҳои башардӯстонаро густариш медиҳад. Ин ташаббусҳо ҳамчун як шакли неруи нарм баромад намуда, муаррифии кишвар ва мероси фарҳангии онро таъмин мекунанд. Анҷом додани корҳои доимӣ дар ин самт барои таҳкими дарозмуддати мавқеи байналмилалии ҷумҳурӣ зарур мебошад.

Пешбурди ташаббусҳои минтақавии идоракунии захираҳои об ба унсури муҳимтарини стратегияи сиёсати хориҷии Тоҷикистон табдил ёфтааст. Кишвар истифодаи муштараки роҳҳои обии фаромарзиро пешниҳод мекунад ва аҳаммияти онҳоро барои рушди устувори Осиёи Марказӣ нишон медиҳад. Ин мавзуъ мунтазам дар рӯзномаи форумҳои байналмилалӣ ҷой дода мешавад ва мавқеъгирии Тоҷикистон дар ин масъала нақши кишварро ҳамчун иштирокчии масъул дар муколамаи экологӣ тақвият медиҳад. Дар соҳаи амният, Тоҷикистон тавассути иштироки худ дар ташаббусҳои зиддитеррористӣ ва ҳамкории марзӣ мавқеи фаъол нишон медиҳад.

Хулоса. Ҳамин тариқ, дар тули се даҳсолаи давраи соҳибистиқлолӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон стратегияи сиёсати хориҷии худро пайваста тағйир дода, аз таваҷҷуҳи аввал ба фазои пасошуравӣ тадриҷан ба модели ҳамаҷониба ва бисёрсамта афзалияти бештар додааст. Ин гуна гузариш бо мақсади мутобиқ шудан ба тағйироти геополитикии ҷаҳонӣ буд ва ба кишвар имкон дод, ки мавқеи худро тавассути шарикии гуногунҷабҳа тақвият диҳад. Дар ин давра рушди робитаҳо бо минтақаи Осиё, Уқёнуси Ором ва Ховари Миёна аҳаммияти хосса пайдо карда, самтҳои нави ҳамкориҳои иқтисодӣ ва сиёсиро ба вуҷуд овард. Ташаккули ин модел бар асоси бастани мунтазами созишномаҳои дуҷониба ва бисёрҷониба, ки заминаи институтсионалии ҳамкориҳоро гузоштанд, асос ёфтааст. Васеъ кардани ҷуғрофияи шарикони стратегӣ на танҳо ба воситаи мутобиқшавӣ ба ҷаҳони бисёрқутба, балки ба механизми таъмини амнияти миллӣ ва коҳиш додани хатарҳои вобастагии яктарафа табдил ёфтааст. Ҳамин тариқ, сиёсати хориҷии Тоҷикистон барои ба амал баровардани рушди босуръати кишвар дар шароити тағйирёбии тартиботи байналмилалӣ қобилияти худро нишон дод.

Рушди шарикии стратегии Тоҷикистон бо таъсирпазирии мутақобилаи омилҳои экзогенӣ ва эндогенӣ муайян карда мешавад. Дар чунин шароит низоъҳои минтақавӣ ва ташаббусҳои иқтисодӣ ҳамчун омилҳои беруна баромад мекунанд. Афзалиятҳои дохилӣ, аз ҷумла таъмини соҳибихтиёрӣ ва амният хусусияти мутобиқшавандаи сиёсати хориҷии кишварро, ки ба нигоҳ доштани тавозуни манфиатҳои қудратҳои бузург нигаронида шуда буд, ташаккул доданд. Чунин раванди шиддатнок дар шароити тезу тунд гардидани рақобат барои нуфуз дар Осиёи Марказӣ возеҳтар гардид. Вобастагии иқтисодӣ ва зарурати иштирок дар лоиҳаҳои ҳамгироии минтақавӣ боиси таҳияи стратегияи устувори дипломатӣ гардид. Дар баробари ҳамаи ин, ҳифзи ҳувияти миллӣ ва истиқлолияти давлатӣ асоси сиёсати хориҷии кишвар боқӣ мемонанд.

Тақвияти минбаъдаи мавқеи байналмилалии Тоҷикистон дипломатияи фаъол ва бисёрсамтаро талаб мекунад. Дипломатияи фаъол бояд ба институтсионализатсияи форматҳои нави ҳамкорӣ нигаронида шавад. Тақвияти ҳамкории иқтисодӣ бо шарикон низ муҳим аст, зеро ин хатари вобастагии яктарафаро коҳиш медиҳад. Ҳамзамон, тақвияти нақши кишвар дар таъмини суботи минтақавӣ ҳамчун заминаи таъмини амнияти миллӣ хеле муҳим аст. Беҳтар кардани шарикии стратегӣ бояд бар асоси афзалиятҳои возеҳ муайяншуда, ки ҳам воқеияти кунунии геополитикӣ ва ҳам ҳадафҳои рушди дарозмуддати кишварро дар бар мегиранд, анҷом дода шавад. Иштироки фаъол дар сохторҳо ва ташаббусҳои бисёрҷониба ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки на танҳо таъсири таҳдидҳои берунаро коҳиш диҳад, балки мақоми худро дар низоми байналмилалӣ низ баланд бардорад.

Таҳқиқоти мазкур дар доираи амалишавии нақшаи корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналхалқии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав барои солҳои 2021-2025 таҳти унвони «Равандҳои сиёсӣ дар замони ҷаҳонишавӣ: ҷанбаҳои дохилӣ ва берунӣ» иҷро гардидааст.

Муқарриз:д.и.с., профессори ДДБ ба номи Н.Хусрав – Саидов А.С.

АДАБИЁТ

1. Бахромзода, З.Т. Молодежная политика в Республике Таджикистан [Текст] / З.Т. Бахромзода, К.Х. Рахимов // Постсоветские исследования. – 2024. -№1. -С.20-31.
2. Безопасность и развитие Центральной Азии в новых условиях в Афганистане [Электронный ресурс]. URL: https://khovar.tj/rus/2021/11/bezopasnost-i-razvitie-tsentralnoj-azii-v-novyh-usloviyah-v-afganistane-etot-vopros-obsuzhdali-analitiki-na-mezhdunarodnoj-konferentsii-v-dushanbe/ (дата обращения: 12.11.2025 г.)
3. В Душанбе договорились по ширине колеи железной дороги из Китая в Иран через Кыргызстан, Таджикистан и Афганистан [Электронный ресурс]. URL: https://centralasia.media/news:1070966 (дата обращения: 25.11.2025 г.)
4. Военные учения в рамках ОДКБ. История и современность [Электронный ресурс]. URL: https://tass.ru/info/18635321 (дата обращения: 14.11.2025 г.)
5. Дуйсен, Г.М. Региональный вектор развития Центральной Азии в новой системе координат [Текст] / Г.М. Дуйсен, Д.А. Айджанова // Адам әлемі. – 2024. – №4. – С.95-107.
6. Конопляник, А.А. Пирамида энерготехнологического сотрудничества БРИКС для энергетической консолидации Евразии / А.А. Конопляник // Евразийские исследования. – 2025. – №2. – С.5-30.
7. Курбонзода, З.М. Лидер нации и формирование зеленой дипломатии Республики Таджикистан [Текст] / З.М. Курбонзода. – Душанбе: Арт, 2025. – 329 с.
8. Расширяется сотрудничество Таджикистана и Ирана в области энергетики [Электронный ресурс]. –URL: https://khovar.tj/rus/2025/02/ (дата обращения: 12.01.2026 г.)
9. Савкович, Е.В. Старые и новые интересы Китая в Центральной Азии [Текст] / Е.В. Савкович, А.Г. Данков // Ойкумена. Регионоведческие исследования. – 2024. – №2. – С.33-40.
10. Селезнев, И.А. Институциональная роль структур ОДКБ и ШОС в обеспечении региональной безопасности стран Средней Азии [Текст] / И.А. Селезнев // Труд. Профсоюзы. Общество. – 2017. – №4. – С.100-104.
11. Таджикистан и Шанхайская организация сотрудничества [Электронный ресурс]. URL: https://www.mfa.tj/ru/main/view/116/tadzhikistan-i-shankhaiskaya-organizatsiya-sotrudnichestva (дата обращения: 12.01.2026 г.)
12. Таджикистан нашел нового энергетического инвестора [Электронный ресурс]. URL: https://tj.sputniknews.ru/20240301/tajikistan-energetika-investor-1061901247.html (дата обращения: 12.01.2026 г.)
13. Турсунов, Т.Х. Российско-таджикское сотрудничество как фактор стабильности в центральной азии (1992–2022 гг.) [Текст] / Т.Х. Турсунов, С.В. Новиков // Омский научный вестник. Серия «общество. История. Современность». – 2022. – №4. – С.24-30.
14. Хасанов, И.Ш. Развитие евразийской экономической дипломатии в условиях санкций [Текст] / И.Ш. Хасанов // Вестник экономики, права и социологии. – 2024. – №3. – С. 327–330.
15. Чжао, Х. Перестройка геополитического ландшафта Центральной Азии в контексте глобальной конкуренции держав [Текст] / Х. Чжао // Право и политика. – 2025. – №8. – С.58-62.
16. Шангараев, Р.Н. Влияние позиций Китая и Турции в Центральной Азии на стратегические интересы России в регионе / Р.Н. Шангараев, А.С. Ивочкина // Via in Tempore. История. Политология. – 2025. -Т.52. -№4. -С.1030-1039.
17. Эмомалӣ Раҳмон. Уфуқҳои истиқлол [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. –Душанбе: «Ганҷ-нашриёт», 2018. – 436 с.

ШАРИКИИ СТРАТЕГӢ ДАР СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА РУШДИ ОН ДАР ШАРОИТИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ

Дар мақолаи мазкур таҳаввули шарикии стратегӣ ҳамчун воситаи асосии сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар давраи соҳибистиқлолии кишвар баррасӣ таҳлилу гардидааст. Дар мақола марҳилаҳои асосии ташаккули шарикии стратегӣ, ки аз зарурати таъмини амнияти миллӣ, мусоидат ба рушди иқтисодӣ ва тақвияти соҳибихтиёрии давлатӣ сарчашма мегиранд, таҳлил карда шудаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба хусусияти бисёрсамтаи сиёсати хориҷӣ, аз ҷумла ҳамкорӣ бо бозингарони пешбари ҷаҳонӣ (Русия, Чин ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико), қудратҳои минтақавӣ ва созмонҳои байналмилалӣ равона карда шудааст. Дар мақола мундариҷаи асосии шарикии стратегӣ дар соҳаҳои гуногун: ҳарбӣ-сиёсӣ (амнияти муштараки марзӣ, мубориза бо таҳдидҳои фаромиллӣ), тиҷоратӣ-иқтисодӣ (ҷалби сармоягузорӣ ба инфрасохтори энергетикӣ ва нақлиётӣ) ва башардӯстона баррасӣ гардидаанд. Дар мақола таъкид мешавад, ки равиши бисёрсамтӣ, ки дар ҳуҷҷутҳои расмӣ инъикос ёфтааст, танҳо як эъломия нест, балки посухи амалӣ ба мушкилоти мураккабии геополитикии минтақаи Осиёи Марказӣ мебошад. Дар мақола гузариши мунтазам аз ҳамкориҳои умумӣ ба бунёди муносибатҳои амиқ ва институтсионалӣ бо кишварҳои интихобшуда, ки бар асоси манфиатҳои дарозмуддати муштарак асос ёфтаанд, ишора мешавад. Рушди низоми шарикии стратегӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон додааст, ки на танҳо бомуваффақият ба низоми байналмилалӣ ворид шавад, балки мавқеи фаъол ишғол кунад.

Калидвожаҳо: сиёсати хориҷии Тоҷикистон, шарикии стратегӣ, равиши бисёрсамтӣ, амнияти миллӣ, ҳамкории минтақавӣ, ҳамгироии байналмилалӣ, мубориза бо таҳдидҳои фаромиллӣ, низоми байналмилалӣ.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ЕГО РАЗВИТИЕ В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статье рассматривается и анализируется эволюция стратегического партнерства как основного инструмента внешней политики Таджикистана в период независимости. Анализируются основные этапы формирования стратегического партнерства, обусловленные необходимостью обеспечения национальной безопасности, содействия экономическому развитию и укрепления государственного суверенитета. Особое внимание уделяется многогранному характеру внешней политики, включая сотрудничество с ведущими мировыми игроками (Россия, Китай и США), региональными державами и международными организациями. Рассматривается основное содержание стратегического партнерства в различных областях: военно-политической (совместная охрана границ, борьба с транснациональными угрозами), торгово-экономической (привлечение инвестиций в энергетическую и транспортную инфраструктуру) и гуманитарной. Подчеркивается, что многогранный подход, отраженный в официальных документах, является не просто декларацией, а практическим ответом на сложные геополитические проблемы Центральноазиатского региона. Отмечается постепенный переход от общего сотрудничества к установлению глубоких и институционализированных отношений с отдельными странами, основанный на долгосрочных общих интересах. Развитие системы стратегического партнерства позволило Республике Таджикистан не только успешно интегрироваться в международную систему, но и занять активную позицию.

Ключевые слова: внешняя политика Таджикистана, стратегическое партнерство, многосторонний подход, национальная безопасность, региональное сотрудничество, международная интеграция, транснациональные угрозы, международная система.

STRATEGIC PARTNERSHIP IN THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF STATE INDEPENDENCE

This article examines and analyzes the evolution of strategic partnership as the primary instrument of Tajikistan's foreign policy since independence. It examines the key stages in the formation of strategic partnership, driven by the need to ensure national security, promote economic development, and strengthen state sovereignty. Particular attention is paid to the multifaceted nature of foreign policy, including cooperation with leading global players (Russia, China, and the United States), regional powers, and international organizations. It examines the key aspects of strategic partnership in various areas: military-political (joint border protection, combating transnational threats), trade and economic (attracting investment in energy and transport infrastructure), and humanitarian. It emphasizes that the multifaceted approach reflected in official documents is not just a declaration, but a practical response to the complex geopolitical challenges of the Central Asian region. It notes a gradual transition from general cooperation to the establishment of deep and institutionalized relations with individual countries based on long-term shared interests. The development of a strategic partnership system has enabled the Republic of Tajikistan not only to successfully integrate into the international system but also to take a proactive stance.

Keywords: Tajikistan's foreign policy, strategic partnership, multilateralism, national security, regional cooperation, international integration, transnational threats, international system.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шерализода Меҳрӣ*** – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 735140, ш.Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон:**885496969**

Сведения об авторе: ***Шерализода Мехри*** – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, преподаватель кафедры политологии и международных отношений. **Адрес**: 735140, г. Бохтар, Республика Таджикистан, улица Айни, 67. Телефон**: 885496969.**

Information about author: ***Sheralizoda Mehri*** – Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Lecturer of the Department of Political Science and International Relations. **Address**735140, Bokhtar, Republic of Tajikistan, Aini street, 67. Phone: **885496969.**

Мақола ба редаксия ворид шуд 15.06.2026
Аз тақриз баргашт: 17.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ТДУ: 327.34 (575.3)

НАҚШИ ЗАНОН ДАР ТАТБИҚИ ҚОНУНҲОИ МИЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН: ТАҲЛИЛИ ҶАНБАҲОИ ИҶТИМОИЮ СИЁСӢ

Файзиддинзода Бунафша
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Муқаддима. Таҷрибаи иҷтимоию сиёсӣ нишон медиҳад, ки дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ қонун нақши муайянкунанда дошта, тавассути он масъалаҳои мавҷуда дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти инсонҳо танзим ва ҳал карда мешаванд. Дар даврони соҳибистиқлолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳадафи олии он бунёди давлати демократию ҳуқуқбунёд эълон шудааст, танзими ҳуқуқии масъалаҳои пайдошаванда самаранокии худро собит намуд. Зарурати иҷтимоӣ тақозо намуд, ки қонунгузории миллӣ ташаккул ёфта, тавассути онҳо меъёру муқаррароти нав вобаста ба танзими самтҳои то ба ҳанӯз танзимнашудаи муносибатҳо муайян карда шаванд.

Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» аз ҷумлаи он санадҳои меъёрии ҳуқуқие маҳсуб меёбанд, ки бо дарназардошти мавҷудияи эҳтиёҷоти иҷтимоӣ ба танзими муносибатҳо дар самтҳои зикргардида қабул гардидаанд. Асноди зикргардида дар шароити муосири рушди давлатдорӣ ва авҷ гирифтани равандҳои ҷаҳонишавӣ аҳаммияти хос доранд. Онҳо ифодаи ташаккули арзишҳое мебошанд, ки барои зиндагӣ дар ҷомеаи ҳуқуқбунёд зарур мебошанд.

Коршиносон ба аҳаммияти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» таваҷҷуҳ намуда, қайд мекунанд, ки: «Ин санади ҳуқуқӣ посухи саривақтӣ ба хатарҳои замон буда, захираҳои ҷомеаро аз исрофкориву зоҳирпарастии беҳуда ба маҷрои созандагӣ, таҳкими иқтисоди ҳар хонавода ва ҳифзи арзишҳои асили миллӣ равона намуд. Имрӯз ин қонун ҳамчун ниҳоди беназири ҳимояи иҷтимоӣ эътироф гардида, зиндагии шоистаи насли имрӯз ва ояндаи тоҷикистониёнро кафолат медиҳад» [15,с.2]. Воқеан ҳам, танзими муносибатҳо дар самти анъана ва ҷашну маросимҳо дар шароити нав муносибати хоссаро тақозо менамояд, зеро таҳкими дастрасии иқтисодии оилаҳо ва боло бурдани сатҳи зиндагии онҳо яке аз омилҳои муҳимми таҳкими суботи иҷтимоӣ дар ҷомеа маҳсуб меёбад.

Мақсади мақола муайян ва тавсиф намудани нақши занон ҳамчун субъектҳои ҳаёти ҷамъиятию сиёсии Тоҷикистон дар заминаи амалисозии қонунҳои миллӣ, инчунин арзёбии самаранокии чорабиниҳои мавҷудаи давлатӣ ҷиҳати тавсеаи ҳуқуқ ва имкониятҳои онҳо мебошад.

Маводҳо ва усулҳо. Дар таҳқиқоти мазкур барои омӯзиши ҷанбаҳои назариявии нақши занон дар татбиқи қонунҳои миллӣ маҷмӯи васеъи маводи илмӣ, меъёрӣ-ҳуқуқӣ истифода шудааст, ки барои таҳлили нақши ниҳодҳои давлатӣ, Кумитаи кор бо занон ва оила, инчунин ҷомеаи шаҳрвандӣ дар фароҳам овардани шароит барои таҷрибаи ҳуқуқтатбиққунии занон истифода шудаанд. Барои қиёси меъёрҳои қонунгузории миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи занон ва баробарии гендерӣ истифода бурда шуд. Ҳангоми омӯзиши барномаҳои давлатӣ, стратегияҳо ва дискурси медиавӣ (расонаӣ) вобаста ба инъикоси мавқеи занон дар ҳаёти сиёсию ҷамъиятии кишвар истифода гардиданд. Таҳлили иҷтимоию фарҳангӣ ва гендерӣ, имкон дод, ки таъсири арзишҳои суннатӣ, қолабҳои фикрӣ (стереотипҳо) ва омилҳои менталӣ ба сатҳи воқеии иштироки занон дар амалисозии қонунҳо дар сатҳи маҳаллӣ (ҷамоатҳо) ва ҷумҳуриявӣ тадқиқ карда шавад.

Натиҷаҳо. Дар натиҷаи таҳқиқи нақши занон дар татбиқи қонунҳои миллӣ дар Тоҷикистон, муайян карда шуд, ки қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулият дар таълиму тарбияи кӯдак” дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсии ҷомеаи мо рӯйдоди муҳимми ҳуқуқӣ арзёбӣ мегардад. Муқаррар гардид, ки таҷрибаи нахустин дар самтҳои зикргардида дар фазои пасошуравӣ маҳсуб меёбанд. Дар татбиқи самараноки онҳо нақши занон махсус қайд мегардад. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки аҳаммияти иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳангию идеологӣ ва сиёсии татбиқи самараноки

қонунҳои зикргардида, нақши маърифати ҳуқуқӣ ва шуури сиёсии занон дар татбиқи самараноки онҳо хеле муҳим мебошад. Асоснок карда шудааст, ки нақши занон дар ҳифзу нигоҳдошти асолати ҷашну маросимҳо, тарбияи дурусти шахсият, роҳнамоии мақсаднок дар раванди иҷтимоишавии сиёсии кӯдак ва муайян намудани мавқеи сиёсию иҷтимоии ӯ дар шароити ҷаҳонишавӣ хеле муҳим ва ҳалкунанда мебошад.

Муҳокима. Аҳаммияти хоси қонуни зикргардидаро қайд намуда, М.Сафарзода иброз медорад, ки: "Яке аз падидаҳои прогрессивии ҷомеаи тоҷикистонӣ дар замони истиқлолият ин қабул гардидани қонуни кишвар дар бораи танзими ҷашну маросим дар кишвар мебошад, ки тартиби гузаронидани ҷашну маросимро муайян карда, ба ҳифзи арзишҳои асили фарҳанги миллӣ, пешгирии хурофоту таассуб, баланд бардоштани маънавиёт ва сатҳи иҷтимоию иқтисодии мардуми мамлакат равона гардид" [11,с.85]. Ба таври дигар метавон арзёбӣ намуд, ки тавассути қонуни мазкур анъана ва ҷашну маросимҳо танзим ва тартиби баргузории онҳо муқаррар гардид. Ин таҷрибаи нахустин дар самти танзими арзишҳои маънавие маҳсуб меёфт, ки мунтазам дар таҷлили онҳо зиёдаравӣ, хурофотпарастӣ ва исрофкорӣ эҳсос карда мешуд. Шароити нави рушди ҷомеа ва дигаргуншавии муносибатҳои ҷамъиятӣ таҳаввули муносибатҳоро дар ин самт тақозо менамуд.

Вобаста ба ин зарурати танзими ҳуқуқии фаъолияту рафтор ва муносибат дар ин самт ҳамчун зарурати муҳимми ҷамъиятӣ баромад мекарданд. Аз ин рӯ, таҳкими дарки қонун заруру саривақтӣ буд. Дарки волоияти қонун ва эътирофи қонунмеҳварӣ ҳамчун арзиши муҳим дар ҷомеа имкон медиҳад, ки шахс зиндагӣ ва фаъолияти худро дар ин доира ташкил намояд. Ҳолати мазкур инъикоси сатҳи маърифати ҳуқуқӣ низ баромад мекунад. Маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун рукни муҳимми ташаккули масъулияти шаҳрвандӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ, имкон медиҳад, ки шахс рафтори ҷамъиятии худро дар доираи муқаррарнамудаи қонун амалӣ намояд. Тавассути чунин муносибат замина фароҳам оварда мешавад, ки ҷомеа бо истифодаи механизми худтанзимнамоӣ ба масири босуботи рушди худ ворид гардад. Маърифати ҳуқуқӣ «ба сифати ҷузъи таркибии фарҳанги ҳуқуқӣ ва сиёсӣ ба шахс имкон медиҳад, ки дар шинохти воқеии ҳуқуқу озодӣ ва вазифаю ухдадориҳо муваффақ гардад. Доираи васеи донишҳои ҳуқуқӣ ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ, ки нишонаи фарҳанги комили ҳуқуқӣ аст, бевосита таъсир мерасонад. Аз ин нуктаи назар маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун механизми муҳимми таъминкунандаи суботу тартиботи ҷамъиятӣ баромад менамояд, ки баҳри таҳкими истиқлоли давлатӣ ва ягонагии Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибистиқлол нақши арзишманд дорад» [14,с.6]. Маҳз ҷанбаҳои зикргардида дарки иҷтимоию сиёсӣ ва ҳуқуқию идеологии масъалаи риояи қонун дар давлати ҳуқуқбунёдро боло мебарад. Дар масъалаи татбиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» муносибатҳои ҷамъиятию ҳуқуқӣ як қатор зарфиятҳои хоси худро доранд.

Ҳар як субъекти дар раванди татбиқи қонунҳо муайяншуда, вобаста ба амалисозии самараноки онҳо масъулияти хос дорад. Тайи солҳои амали қонунҳои зикргардида муайян гардид, ки занону бонувон дар татбиқи самараноки онҳо нақши муҳим доранд. Бо дарназардошти зарфияти мазкур Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёмашон ба Маҷлиси Олии кишвар моҳи декабри соли 2025 таъкид намуданд, ки: "Бовар дорам, ки занону бонувони мамлакат барои тарбияи фарзандон дар руҳияи омухтани илму дониш ва касбу ҳунар, риояи қонунҳои миллӣ – Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак", расму оинҳо ва суннату анъанаҳои мардуми бостонии тоҷик, аз ҷумла сарфаю сариштакорӣ ва пӯшидани либосҳои миллӣ саъю кушиши бештар ба харҷ медиҳанд" [7,с.39]. Воқеан ҳам нақши занон дар татбиқи самараноки қонунҳои зикргардида муҳим мебошад. Хусусан вақте, ки сухан дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо меравад, бояд ба инобат гирифт, ки он ҷанбаҳои амиқи иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангию маърифатӣ дошта, риояи меъёрҳои қонуни зикргардида имкон медиҳад, ки:

- якум, сатҳи иқтисодии оилаҳо беҳтар гардида, имкониятҳои иловагӣ баҳри рушду камолоти фарзандон фароҳам оварда мешавад. Доираи муқаррароти қонуни зикргардида оид ба тартиби баргузории чашну маросимҳо бо дарназардошти имкониятҳои молиявии шаҳрвандон махдудиятро пешбинӣ накарда, баръакс василаи таъмини суботи иҷтимоӣ ва

иқтисодию молиявӣ дар оилаҳо маҳсуб меёбад. Бо истифодаи мақсадноку сарфакоронаи захираҳои молиявӣ оилаҳо имкониятҳои иқтисодии худро беҳтар мегардонанд;

- дуюм, тавассути пешгирӣ аз хурофоту таассуб моҳияти аслии ҷашну маросим ва анъанаҳо ҳифз карда мешавад. Амали мазкур дар марҳалаи кунунии ҷаҳонишавӣ хеле муҳимму зарурӣ мебошад, зеро агар ҷавҳари аслии ҷашну маросимҳо бо хурофот омехта шаванд, пас ин таъсири худро метавонад ба раванди рушди ҳувияту худшиносии миллӣ расонад. Маълум аст, ки дар замони муосир таъсиррасониҳои гуногун ба мазмуну моҳияти рукнҳои ҳувиятсози миллӣ зиёданд. Аз ин рӯ ҳифзи моҳияти аслии ҷашну маросимҳо вазифаи муҳимми занону бонувон маҳсуб меёбад;

- сеюм, ин ки шинохти моҳияти аслии анъана ва ҷашну маросим василаи муҳимми тарбиявӣ буда, доираи рафтори моро тавассути арзишҳои пазируфта танзим намуда метавонад. Аслан, ҳамаи анъана ва ҷашну маросимҳо моҳиятан тарғибгари маҷмуи муайяни арзишҳое мебошанд, ки ҳувияту ягонагии миллии моро таъсиргузор мебошанд. Азбаски тарроҳи аслии баргузории ҷашну маросим дар доираи оила маҳз занонанд, ин масъулияти иҷтимоӣ, яъне танзими дурусти рафтори иҷтимоӣ, нишон додани маърифати баланди ҳуқуқӣ ва риояи меъёрҳо ба уҳдаи занону модарон вогузор мешавад;

- чорум, татбиқи мақсадноки қонуни зикргардида ба ташаккул ва рушди фарҳанги сариштакорӣ мусоидат намуда, баҳри тарбияи шукру қаноат ҳам таъсири муҳим дорад. Маълум аст, ки дар фарҳанги суннатии мо мавзуи сариштакории зан ҳамчун ифодаи камолоти маънавии ӯ арзёбӣ мегардад. Аз ин нуктаи назар муносибати ҳадафмандона ба иҷрои рисолатӣ иҷтимоӣ, дарки масъулияти шаҳрвандӣ дар масъалаи ҳифзи арзишҳои муҳимми иҷтимоӣ ва маънавию фарҳангӣ хеле муҳим мебошад. Бо дарназардошти ҳамин зарфият Пешвои муаззами миллат иброз намуда буданд, ки: «Бо эътимоди комил иброз менамоям, ки бонувону занон дар масъалаи муқовимат ба бегонапарастию хурофот ва исрофкориву зиёдаравӣ дар сафи пеши ҷомеа қарор доранд» [7,с.39].

Ғ.Ҷ.Мирзоев қабули қонуни мазкурро ҳамчун василаи саҳмгузории давлат дар ташаккули тарзи ҳаёти миллат баҳогузорӣ намуда, қайд мекунад, ки: «Нақши давлат дар танзими тарзи ҳаёти миллат дар қонуни танзими анъана ва расму оинҳои ҷомеаи тоҷикон низ инъикос ёфтааст. Ин қонун нишон дод, ки хароҷотро оқилона кам кардан дар баробари баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволии аҳолӣ имконпазир аст» [6,с.111]. Ин бошад аз аҳаммияти хоси қонуни зикргардида дар ҳаёти иҷтимоии давлат ва ҷомеа нишона буда, қодир аст ба тарзи зиндагии миллӣ таъсири худро расонад.

Вобаста ба масъулияти иҷтимоии занон дар таъмини татбиқи самараноки қонуни зикргардида тавзеҳ додан зарур аст, ки тавассути риояи қонун занон имкони тарбияи ҳуқуқии ҷомеаро низ доранд. Малакаҳои иҷтимоӣ, аз он ҷумла малакаи зиндагӣ кардан дар доираи қонун аз ҷумлаи талаботест, ки давлати ҳуқуқбунёд ба ҳар як шаҳрванд пешниҳод менамояд. Тавассути фаъолият дар доираи муқаррарнамудаи қонун ҳуқуқу манфиатҳои шахсони дигар риоя гардида, муносибатҳои созанда дар ҷомеа шакл мегиранд. Маълум аст, ки маърифати ҳуқуқӣ ҷиҳати таъмини суботи иҷтимоӣ низ аҳаммияти калон дорад.

Санади меъёрии ҳуқуқии дигаре, ки нақши занон дар татбиқи он муҳим аст, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият дар таълиму тарбияи кӯдак» мебошад. Олимону коршиносон афзалиятҳои Қонуни зикргардидаро таъкид намуда, қайд мекунанд, ки: «Таҳлилҳо вобаста ба таҷрибаи таҳия ва қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» воқеан собит намуданд, ки дар низоми қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон консепсияи таҳия ва қабули он асоснок, саривақтӣ ва дорои афзалияти ҳуқуқии муҳимми зерин мебошад:

- яке аз афзалияти муҳимми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» дар он аст, ки масъалаҳои таълиму тарбияи кӯдак на танҳо аз дидгоҳи хоси ҳуқуқӣ, балки бо фарогирии ҷанбаҳои иҷтимоиву фалсафӣ, психологиву ахлоқӣ, сиёсиву идеологӣ ва фарҳангӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷассум ёфтаанд;

- дуюм афзалияти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» дар он мебошад, ки он қонуни махсуси соҳавӣ дар танзим ва амалинамоии ҳуқуқу манфиатҳои кӯдак ва пурзӯр намудани масъулияти субъектҳои таълиму тарбия ба шумор меравад;

- сеюм, афзалияти дигари Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» дар он аст, ки бештари масъалаҳо оид ба таълиму тарбияи кӯдак ба таври мушаххас дар қонун танзим гардида, ба санадҳои дигари қонунгузорӣ кам ҳавола мешаванд;

- чорум афзалияти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» дар он ифода меёбад, ки он бо назардошти арзишҳои миллӣ, таълимоти ниёгон, таҷрибаи низоми қонунгузории миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва қабул гардидааст. Тибқи таҳлилҳо, дар низоми қонунгузории давлатҳои дигар, махсусан дар миқёси Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар чунин шакл дар сатҳи умумидавлатӣ қонуни алоҳида то ҳол қабул нашудааст» [5,с.12]. Воқеан ҳам мавқеъҳои таҳлилии зикргардида афзалиятҳои қонуни мазкурро инъикос намуда, аҳаммияти онро барои танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ таъкид менамояд.

Мубрамии масъаларо ба инобат гирифта, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон вобаста ба аҳаммияти таълиму тарбияи дурусти кӯдакон қайд намуданд, ки: «Мо вазифадорем, ки наврасону ҷавононро тарбияи дуруст диҳем, онҳоро ба роҳи рост ҳидоят намоем, ба фарзандони худ барои омӯхтани илму дониш ва касбу ҳунар шароити беҳтарин муҳайё созем ва ҳамеша дар фикри он бошем, ки фарзандони мо дар зиндагии ояндаи хеш азият накашанд. Такроран таъкид менамоям, ки ин вазифаи инсонӣ ва қарзи имонии на танҳо аҳли маориф ва падару модарон, балки тамоми ҷомеа мебошад. Мактаб, оила ва ҷомеа – ин се неруи масъулу тавоно бояд иттиҳоди ҳамешагӣ дошта бошанд ва ба хотири таълиму тарбияи шоистаи наврасону ҷавонон дар ҳамбастагӣ ҷидду ҷаҳд намоянд» [13,с.10]. Вақте сухан дар бораи масъулият дар таълиму тарбияи кӯдак меравад, бояд таъкид намуд, ки нақши оила ва хусусан модар дар шаклгирии шахсияти кӯдак хеле калон мебошад.

Ҳар як сухани модар мактаби бузурги тарбия барои фарзанд мебошад. Хусусан дар шароити муосири шиддат гирифтани таъсиррасониҳои гуногуни иттилоотию фарҳангӣ ва идеологӣ модарон дар ташаккули тамоюлҳои мафкуравии кӯдакон нақши муҳим доранд. Дар замоне, ки тамоюлҳои мафкуравии дорои хусусияти экстремистию террористӣ моҳияти таҳдидкунанда доранд, нақши модарон дар муқовимат ба чунин тамоюлҳо муҳимму ҳалкунанда мебошад. Дарки дурусти таҳдиду хатарҳо тақозо менамояд, ки занону модарон дар самти боло бурдани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва шууру фарҳанги сиёсии худ фаъол бошанд. Сатҳи зарурии камолоти сиёсии занон омили муҳим баҳри интихоби дурусти арзишҳои сиёсию иҷтимоӣ барои фарзандон мебошад. Дар ин замина ҳар як оила метавонад дар самти ҳифзи манфиатҳои миллӣ, суботу ягонагии ҷомеа ва устувории суботи сиёсию иҷтимоӣ саҳмгузор бошад.

Замони муосир замони илму технология, замонест, ки дараҷаи камолоти шахс ва мақоми иҷтимоии ӯро маҳз сатҳи донишу маърифаташ муайян менамояд. Аз ин рӯ, занон метавонанд дар ин роҳ ҳидоятгари бевоситаи фарзандон бошад. Меъёрҳои муайяннамоии саводнокӣ дар замони муосир такмил ёфта, боло рафтаанд. Талабот ба омузиши илму дониш ба эҳтиёҷоти умумии ҷомеа табдил ёфта истодааст.

Нуктаи дигарро ҳам тазаккур додан лозим аст, ки имрӯз дар ҷомеа таваҷҷуҳи оилаҳо ба илмомӯзии фарзандон хеле боло рафтааст. Мо шоҳид ҳастем, ки волидайн баҳри пешрафти фарзандон аз тамоми имкониятҳои мавҷуда истифода мебаранд. Муаллимони беҳтаринро интихоб мекунанд, ки ба фарзандонашон дарси иловагӣ диҳанд, фарзандонашонро ба марказҳои таҳсилоти иловагии беҳтарин равон мекунанд, то ин ки онҳо дониши худро такмил диҳанд. Ин ҳама албатта натиҷаҳои самарабахши худро хоҳанд дод.

Дар баробари ин, боз ҳолатҳои беэътиноӣ низ дар таълиму тарбияи фарзандон ҷой доранд, ки албатта муносибати масъулиятшиносонаи оила, ҷомеа ва мактабро тақозо менамояд. Хусусан муносибати баробар ба духтарон яке аз талаботи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият дар таълиму тарбияи кӯдак» маҳсуб меёбад. Чунончӣ, моддаи 16 Қонуни зикргардида муқаррар намудааст, ки «новобаста ба ҷинс, синну сол, қобилияти зеҳнӣ, ҷисмонӣ ва руҳии кӯдакон, нисбат ба онҳо муносибати баробар дошта бошанд» [4,с.8]. Ин, дар навбати худ, яке аз омилҳои муҳимми ташаккули афкори созанда оид ба таъмини ҳуқуқу имкониятҳои духтарону писарон ҳанӯз аз синни хурдӣ мебошад, ки дар минбаъда ба рушди шахсии онҳо таъсири мусбии худро мерасонад.

Дар ин раванд оила ҳамчун ниҳоди муҳимми иҷтимоӣ бояд ба мутобиқшавии иҷтимоӣ ва раванди иҷтимоишавии сиёсии кӯдак низ диққати ҷиддӣ диҳад. Аҳаммияти иҷтимоишавии дурусту мақсаднокро олими тоҷик Саидзода Ш. таъкид намуда, қайд мекунад, ки: «Раванди дурусти сотсиаликунонии сиёсӣ боис мегардад, ки низоми сиёсии ҷомеа устувор пеш равад; ташаккулёбии шахс вобаста ба манфиати рушди ҷомеа сурат гирад; гузариши тағрибаи сиёсӣ ба наслҳои нав ба раванди воридшавии мавзун ва муттасили сиёсӣ дуруст пеш равад» [9,с.40-41]. Воқеан ҳам дар раванди ба даст омадани ин ҳама интизориҳо нақши оила ҳамчун ниҳоди иҷтимоии ҷомеа бахусус калон аст.

Масири иҷтимоишавӣ пеш аз ҳама ба масъалаи мутобиқати иҷтимоии шахс дар ҷомеа рабт дорад. Тавассути мутобиқшавии иҷтимоии муваффақона шахс мавқеи устувори сиёсию маънавӣ ва мафкуравии худро дар ҷомеа интихоб мекунад.

Хулоса. Қайд намуданд лозим аст, ки кӯдак маҳз дар раванди мутобиқшавии иҷтимоии худ метавонад дар муайян намудани тамоюли мафкуравии худ хато намояд. Вобаста ба ҳамин диққати ҷиддӣ додан ба ин раванд вазифаи муҳимми падару модар мебошад. Назорати ҳатмии шахсии кӯдак дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва пурзуршавии таъсиррасониҳои иттилоотию идеологӣ на ин ки маънои дахолат, балки маънои ҳифзи онро хоҳад дошт. Чунки дар марҳалаҳои муайяни синнусолӣ кӯдакон имкони интихоби дурусти арзишҳо ва идеалҳои худро дар зиндагӣ надоранд. Рафтори девиантӣ ҳам вобаста ба интихоби нодурусти арзишҳо метавонад сар занад. Маҳз аз ҳамин нуктаи назар тарбия дар замони ҳозира муносибати хоссаро тақозо менамояд. Дар ин кор нақши модарон бахусус муҳим арзёбӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, дар заминаи таҳлили паҳлуҳои гуногуни масоили вобаста ба нақши занон дар татбиқи самараноки қонунҳои миллӣ ҳаминро қайд намудан лозим аст, ки воқеан ҳам занон ҳамчун қишри фаъоли ҷомеа кудрати таъсиргузории ҷиддӣ дар амалинамоии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият дар таълиму тарбияи кӯдак»-ро доранд. Ба ин дарки масъулияти шаҳрвандӣ, иҷрои рисолати модарӣ, маърифати ҳуқуқӣ ва сиёсии онҳо мусоидат намуда истодааст. Ҳамзамон, бо ин мушкилиҳо ҳам дар роҳи татбиқи мақсадноку самараноки қонунҳои зикргардида мавҷуданд, ки дарёфти роҳу василаҳои мувофиқи таъсиррасонӣ ва дарки моҳияти қонунро тақозо менамоянд. Лекин дастоварди ҷомеа дар он аст, ки имрӯз ҳамагон дар бораи моҳият ва мазмуни қонунҳои зикргардида огоҳанду онҳоро ҳамчун қонунҳои миллӣ эътироф менамоянд.

Таҳқиқоти мазкур тибқи лоиҳаи панҷсолаи илмӣ–таҳқиқотии шуъбаи сиёсатшиносии Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ барои солҳои 2024-2028 таҳти унвони «Қонуниятҳои тағйирпазирии системаи сиёсии ҷомеа дар давлатдории миллӣ (дар мисоли Тоҷикистон)», ки бо суратҷаласаи Шӯрои олимони Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ аз 27.12.2022, № 11 тасдиқ шудааст, амалӣ карда шудааст.

Муқарриз: д.и.ф., профессор – М. Хидирзода

АДАБИЁТ

1. Абилзода, Г.С. Нақши Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баланд бардоштани мақоми занони тоҷик / Г.С. Абилзода, Ф.С. Абилова // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ. – 2023. – No. 2(31). – С. 324-334.
2. Аминов, М.М. Мавқеи занон дар идоракунии мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ / М. М. Аминов // Идоракунии давлатӣ. – 2023. – No. 2(61). – С. 210-215.
3. Бобизода, Г.Ш. Нақш ва мавқеи занон дар ҳаёти сиёсии ҷомеа / Г.Ш. Бобизода // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2025. – No. 1. – С. 199-203.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулият дар таълиму тарбияи кӯдак”. [Манбаи электронӣ] URL: https://mmk.tj/content (санаи мурочиат: 8.04.26)
5. Қурбонализода Н., Соҳибзода М. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак». [Манбаи электронӣ] URL: https:// https://khovar.tj/. (санаи мурочиат: 8.04.26)
6. Мирзоев Ғ.Ҷ. Вижагиҳои ташаккул ва таҳаввули шуури динии тоҷикон. – Душанбе: Дониш, 2011. -127 с.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ”. -Душанбе, 2025. - 48 с.

8. Раҳмон, О.Э. Кафолати ҳуқуқу озодиҳои занон дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ / О.Э. Раҳмон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. -№3. - С.207-212.
9. Саидзода Ш.Ш.Сотсиаликунонии сиёсӣ ва воситаҳои такмили он дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон / автореф.дис.док.илм.сиёсӣ. – Душанбе, 2026. – 64 с.
10. Сайфуддинзода, Ф.С. Масъалаҳои асосии фарҳанги ҳуқуқии занон дар шароити таҳкими волоияти қонун / Ф.С. Сайфуддинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – No. 9. – С. 315-319.
11. Сафарзода М.Т. Тарзи ҳаёти миллӣ дар шароити истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ// Диссерт.ном.илм.фалсафа. - Душанбе, 2026. -192 с.
12. Сафарова, Б.Қ. Нақши зан дар ҷомеаи муосир: таҳлили фалсафӣ-иҷтимоӣ / Б.Қ. Сафарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – No. 5. – С. 151-156.
13. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Рӯзи Дониш ва Рӯзи Сулҳ [Манбаи электронӣ] Реҷаи дастрас: https://prezident.tj/. (санаи мурочиат: 8.04.26).
14. Хидирзода М.У. Маърифати ҳуқуқӣ - масъалаи муҳимми замони муосир. [Манбаи электронӣ] URL: https://khovar.tj, Апрель 5, 2024 (санаи мурочиат: 6.04.26).
15. Хоҷазода Ф. Қонуни миллӣ - омили некуаҳволии мардум ва таъмини зиндагии шоиста! [Манбаи электронӣ] URL: https://khovar.tj/2026/04/. (санаи мурочиат: 8.04.26).

НАҚШИ ЗАНОН ДАР ТАТБИҚИ ҚОНУНҲОИ МИЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН: ТАҲЛИЛИ ҶАНБАҲОИ ИҶТИМОИЮ СИЁСӢ

Мақола ба таҳлили иҷтимоию сиёсии масъалаи нақши занон дар татбиқи қонунҳои миллӣ бахшида шудааст. Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулият дар таълиму тарбияи кӯдак” дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсии ҷомеаи мо рӯйдоди муҳимми ҳуқуқӣ арзёбӣ мегардад. Қонунҳои зикргардида таҷрибаи нахустин дар самтҳои зикргардида дар фазои пасошуравӣ маҳсуб меёбанд. Дар татбиқи самараноки онҳо нақши занон махсус қайд мегардад. Дар мақола аҳаммияти иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳангию идеологӣ ва сиёсии татбиқи самараноки қонунҳои зикргардида, нақши маърифати ҳуқуқӣ ва шуури сиёсии занон дар татбиқи самараноки онҳо мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Аз он ҷумла, нақши занон дар ҳифзу нигоҳдошти асолати ҷашну маросимҳо, тарбияи дурусти шахсият, роҳнамоии мақсаднок дар раванди иҷтимоишавии сиёсии кӯдак ва муайян намудани мавқеи сиёсию иҷтимоии ӯ дар шароити ҷаҳонишавӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: қонунҳои миллӣ, анъана ва ҷашну маросим, танзими ҳуқуқӣ, сотсиализатсияи сиёсӣ, омили иҷтимоӣ, таъсиррасонии идеологӣ, иҷтимоишавии шахс, мутобиқати иҷтимоӣ, ҷаҳонишавӣ, устувории идеологӣ.

РОЛЬ ЖЕНЩИН В РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЗАКОНОВ В ТАДЖИКИСТАНЕ: АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ

Данная статья посвящена социально-политическому анализу вопроса роли женщин в реализации национального законодательства. Принятие Закона Республики Таджикистан «О регулировании торжеств и церемоний в Республике Таджикистан» и Закона Республики Таджикистан «Об ответственности за воспитание и образование детей» рассматривается как важное правовое событие в социально-политической жизни нашего общества. Указанные законы считаются первым опытом в указанных областях на постсоветском пространстве. Особо отмечается роль женщин в их эффективном применении. В статье анализируется социально-экономическое, культурное, идеологическое и политическое значение эффективной реализации указанных законов, роль правового образования женщин и политического сознания в их эффективном применении. В частности, анализируется роль женщин в сохранении и защите самобытности торжеств и церемоний, надлежащем воспитании личности, целенаправленном руководстве в процессе политической социализации ребенка и определении его политико-социального положения в условиях глобализации.

Ключевые слова: национальные законы, традиции и праздники, правовое регулирование, политическая социализация, социальный фактор, идеологическое влияние, социализация личности, социальная адаптация, глобализация, идеологическая стабильность.

THE ROLE OF WOMEN IN THE IMPLEMENTATION OF NATIONAL LAWS IN TAJIKISTAN: AN ANALYSIS OF SOCIO-POLITICAL ASPECTS

This article provides a socio-political analysis of the role of women in the implementation of national legislation. The adoption of the Law of the Republic of Tajikistan "On the Regulation of Celebrations and Ceremonies in the Republic of Tajikistan" and the Law of the Republic of Tajikistan "On Responsibility for the Upbringing and Education of Children" is considered an important legal event in the socio-political life of our society. These laws are considered the first examples in these areas in the post-Soviet space. The role of women in their effective implementation is particularly emphasized. The article analyzes the socio-economic, cultural, ideological, and political significance of the effective implementation of these laws, as well as the role of women's legal education and political consciousness in their effective application. Specifically, it examines the role of women in preserving and protecting the unique character of celebrations and ceremonies, providing proper personal development, providing targeted guidance in the political socialization of children, and determining their political and social status in the context of globalization.

Keywords: national laws, traditions and holidays, legal regulation, political socialization, social factor, ideological influence, socialization of the individual, social adaptation, globalization, ideological stability.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Файзиддинзода Бунафша –*** Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвонҷуйи Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А.Баҳоваддинов ва Раиси Кумитаи кор бо занон ва оилаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи академикҳо Раҷабовҳо, 3. Телефон: **9922213471**. E-mail: **fbunavsha@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Файзиддинзода Бунафша –*** Национальная академия наук Таджикистана, соискатель Института философии и политологии им.А.Баховаддинова и Председатель Комитета по делам женщин и семьи при Правительстве Республики Таджикистан. **Адрес:** г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица академиков Раджабовых, 3. Телефон: **9922213471**. E-mail: **fbunavsha@mail.ru**

information about author: ***Bunafsha Fayziddinzoda*** – National Academy of Sciences of Tajikistan; doctoral candidate at the A. Bakhovaddinov Institute of Philosophy and Political Science; Chairperson of the Committee on Women and Family Affairs under the Government of the Republic of Tajikistan. **Address:** Dushanbe, Tajikistan Acad. Rajabovs St., 3. Phone: **+992 221 34 71**. E-mail: **fbunavsha@mail.ru**

Мақола ба редаксия ворид шуд: 10.07.2026
Аз тақриз баргашт: 27.08.2026
Ба чоп тавсия шуд: 18.09.2026

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

Хакимова М.Ф., Назарамонова Д.М. Воспроизводство человеческого капитала в экономике знаний: преодоление парадокса производительности и цифровая стратификация……. ***5***

Джураева А., Тагаев Р.Н., Шеров Э.Б. Универсальная платформа управления вузом: от монолита к гибкой модульной архитектуре……. ***14***

Нажмудинов М.С. Методические подходы к оценке эффективности функционирования рынка материально-технических ресурсов в агропромышленном комплексе региона…….. ***23***

Нурдинов Б.Х. Модели формирования региональной инновационной экосистемы: критический анализ и систематизация..... ***35***

Зувайдуллоев С.А. Развитие системы инструментов государственного регулирования в обеспечении экономической безопасности Республики Таджикистан……. ***43***

Хомитов Д.Ш. Территориальные диспропорции социально-экономического развития районов Согдийской области: причины и последствия……. ***53***

Шораджабова Ш.З. Современное состояние и структурные особенности химической промышленности Республики Таджикистан……... ***60***

Назарзода А.А. Социально-экономические предпосылки формирования трудового потенциала Республики Таджикистан……... ***70***

Мирбобоев Р.М., Хайруллоева Д.С. Современные механизмы торгово-экономического сотрудничества: международный опыт и его использование в Республике Таджикистан……. ***78***

Абдуллоева Л.И., Фаррухӣ Р. Такмили механизми рушди корхонаҳои саноатӣ дар шароити саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон…….. ***90***

Абдулмуминзода Н.А. Баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар кишоварзӣ: методологияи ташаккул ва таъсири омилҳои соҳавӣ..... ***101***

Гулов Ш.М., Кароматова Т.М. Масъалаҳои андозбандии корхонаҳои саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон..... ***111***

Қурбонов А.К., Маҳмадалиев Ғ.Н. Нақш ва мавқеи минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар иқтисоди саноатӣ ва инноватсионӣ..... ***118***

Ашурова М.Т. Дурнамои рушди низоми маъмурикунонии андоз ва ситонидани пардохтҳои гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон..... ***128***

Саидова Ҳ.М. Таҳқиқи ҷанбаҳои ташкилӣ-иқтисодии хизматрасониҳои иҷтимоӣ..... ***138***

Раҳимов Ш.З. Самтҳои асосии такмили низоми андозбандии корхонаҳои саноатӣ…….. ***146***

Аминов И., Аминов Ф.И., Каримов М.А. Рушди шуғли аҳолӣ ва иқтисодиёти вилояти Суғд тавассути фаъолсозии соҳибкорӣ дар бахши воқеӣ..... ***155***

Шералиева М.Н., Баротзода Ш.М. Асосҳои назариявии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи растанипарварӣ..... ***165***

Хоҷазода З.С. Танзими давлатии рушди саноат дар шароити навсозии иқтисодиёт..... ***174***

Маҳмадалиев Н.К. Заминаҳои асосии рушди механизми тиҷоратикунонии навоварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон..... ***182***

Назарова Ш.С. Механизмҳои табдилдиҳии захираҳои иқтисодии хонаводагӣ ба иқтидори сармоягузорӣ дар роҳҳои маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон..... ***195***

Иброҳимзода О.Ю. Амсилаи сохтории арзёбии рушди соҳибкории инноватсионӣ дар саноат..... ***204***

Холматова У.Ҳ. Заминаҳои ташаккулёбӣ ва таҷрибаи ҷаҳонии рушди низоми бонкдорӣ..... ***215***

Ализода О.М., Раҳимӣ Қ.О. Таснифи таҳдидҳо ба амнияти иқтисодии комплекси агросаноатӣ ва роҳҳои муқовимат ба таъсири онҳо..... ***223***

Бобомуродов П.У. Механизми идоракунии хавфҳои фаъолияти инноватсионӣ дар минтақа..... ***233***

Фатҳуллозода А.Ф., Раънои Н. Равишҳои консептуалии ташкил ва рушди кластерҳои инноватсионии агросаноатӣ дар минтақа..... ***240***

Давлатзода А. Таъсири маблағгузории лоиҳавии созмонҳои молиявии байналмилалӣ ба иқтидори қарздиҳии бахши бонкӣ дар шароити рушди иқтисоди сабз (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон)..... ***250***

Раҳимов О.А. Механизмҳои институтсионалии табдили захираҳои муҳоҷирати меҳнатӣ ба сармояи миллӣ..... ***260***

Шоҳиён Абдураҳим Маҳмадулло. Такмили низоми шартномаҳои коллективӣ дар рушди шарикии иҷтимоӣ..... ***272***

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Ахмадзода Дилноза Давронали. Понятие, сущность и содержание информационной безопасности детей как объект теории государства и права…….. ***281***

Назарова М. Место соглашений в механизме регулирования семейных отношений: соотношение их с нормами семейного кодекса Республики Таджикистан и гражданского кодекса Республики Таджикистан…… ***292***

Фатхуллоев Ф.С. Обеспечение безопасности молодежи в условиях кибертерроризма и экстремизма..... ***303***

Имомзода Баҳром Муҳаммадюсуф. Тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ: асосҳои назариявӣ, сохтор ва аҳаммияти амалӣ..... ***309***

Мирзозода Н.Д. Асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳарбӣ..... ***318***

Ҳасанзода Лочин Қурбоналӣ. Маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун самти сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи таълиму тарбияи ҳуқуқӣ, таъмини тавозуни амният ва озодиҳои шахсӣ..... ***328***

Содиқзода Шаҳноз Фатҳудин, Абдуллозода Ёқуб Маҳмадисуф. Мафҳум ва заминаҳои таърихию ҳуқуқии ташаккули институти фарзандхондӣ дар таърихи ҳуқуқи тоҷикон..... ***335***

Абдусаломзода Шаҳриёр. Мафҳум ва табиати принсипи адолат..... ***346***

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

Изатов У.Х. Стратегии регионального взаимодействия и проблемы безопасности в Центральной Азии в условиях глобального геополитического переформатирования…….. ***353***

Имомалиев А.А. Афганский узел безопасности: сотрудничество России и Центральной Азии в противодействии наркотрафику и транснациональному терроризму (историко-политический анализ)…….. ***361***

Раджабзода С.Р. Современные подходы к исследованию терроризма и экстремизма в политологической науке…… ***369***

Шамолов А.А., Маҳмадрасулзода Б.С. Гулӯгоҳи Ҳурмуз: аҳаммияти геополитикӣ ва геоиқтисодии он..... ***379***

Нуриддинзода С.Ҳ. Паҳншавии дезинформатсия, хабарҳои қалбакӣ ва назарфиребии афкори ҷамъиятӣ тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ…….. ***389***

Амирзода М.Э. Давлати ҳуқуқӣ дар низоми стратегияҳои рушди миллӣ…….. ***401***

Зокиров Х.И. Зикри ваҳдати миллӣ дар Паёмҳои Пешвои миллат ҳамчун меъёри сиёсат дар рушди давлатдории муосири Тоҷикистон..... ***412***

Қодирзода Сайидмуссо Муҳибулло. Мафҳуми ҳокимияту қудрат дар андешаҳои Абунасри Форобӣ ва Мискавайҳи Розӣ ва аҳаммияти он дар замони муосир..... ***422***

Шамсуллозода Абдулазиз Шамсулло. Моҳият ва хусусиятҳои ниҳодҳои назоратӣ дар раванди идоракунии сиёсӣ..... ***429***

Шокирзода Наҷибулло Исуфхон. Дипломатияи оммавӣ ҳамчун механизми коммуникатсионии низоми сиёсӣ…….. ***437***

Шерализода М. Шарикии стратегӣ дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва рушди он дар шароити истиқлолияти давлатӣ..... ***444***

Файзиддинзода Бунафша. Нақши занон дар татбиқи қонунҳои миллӣ дар Тоҷикистон: таҳлили ҷанбаҳои иҷтимоию сиёсӣ..... ***454***

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук» основан в 2012 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: экономические науки, юридические науки и политические науки.

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

2026. №7.

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К. Ибодова
Редактор серии экономических наук: Д.А. Назарова
Редактор русского языка: О. Ашмарин

Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук»:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: **(+992 37) 227-74-41**

Отпечатано в типографии ТНУ
734026, г.Душанбе, ул.Буни Хисорак, корпус 14.
Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Уч. изд. л.58,12 усл. п.л. 58,12.
Подписано в печать 18-09-2026